

UNIwersytet Warszawski
Wydział Historyczny

Karolina Bugajska

Wieloetapowy obrządek pogrzebowy u ludów łowieckich epoki kamienia
na przykładzie stanowisk Dudka i Szczepanki na Mazurach
(TOM I – tekst)

*The multi-step burial rite of the Stone Age hunter-gatherers. A case
study of Dudka and Szczepanki sites, Masuria.*

Rozprawa doktorska przygotowana
pod kierunkiem
Prof. dr hab. Ryszarda F. Mazurowskiego

Warszawa, 2019

Od autorki

Niniejsza dysertacja powstała w ramach studium doktoranckiego w Ośrodku Badań nad Antykiem Europy Południowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Za taką możliwość dziękuję dyrektorowi Ośrodka Profesorowi dr hab. Piotrowi Dyczkowi oraz kierownikowi studium doktoranckiego Profesorowi dr hab. Wojciechowi Nowakowskiemu. W tym miejscu chciałam podziękować też innym osobom, bez których ta praca by nie powstała. Przede wszystkim dziękuję promotorowi Profesorowi dr hab. Ryszardowi Mazurowskiemu za wiele cennych uwag i sugestii oraz za liczne dyskusje, które odbywały się na różnych etapach opracowywania przeze mnie materiału i tworzenia niniejszej pracy. Wpłynęło to niewątpliwie na ostateczny kształt i jakość niniejszej dysertacji. Podziękowania należą się również dr Witoldowi Gumińskiemu za udostępnienie materiałów z Dudki i Szczepanek do badań, bez czego praca w ogóle nie mogła by powstać oraz za wieloletnią współpracę i za liczne dyskusje nad obrzędowością łowców epoki kamienia znad jeziora Staświn. Dziękuję Profesor dr hab. Joannie Kaladze oraz wszystkim uczestnikom seminarium doktoranckiego za wszelkie sugestie i uwagi, które były bardzo pomocne w tworzeniu tej pracy. Dziękuję też pracownikom Zakładu Bioarcheologii: Profesorowi dr hab. Arkadiuszowi Sołtysiakowi, dr Elżbiecie Jaskulskiej oraz dr Wiesławowi Więckowskiemu za pomoc i konsultacje przy opracowywaniu szczątków ludzkich z Dudki i Szczepanek.

Spis treści

A. WSTĘP.....	6
1. Stan badań.....	7
1.1. Wieloetapowość praktyk pogrzebowych u ludów łowieckich epoki kamienia – jakość publikacji źródeł i dotychczasowe interpretacje „nietypowych” form pochówków.....	7
1.2. Opracowanie grobów i szczątków ludzkich z Dudki i Szczepanek. Stan badań i dotychczasowe publikacje.....	13
2. Wieloetapowość obrządku pogrzebowego – schemat etapów i definicje.....	14
2.1. Wieloetapowość – dane etnograficzne.....	14
2.2. Schemat wieloetapowości – różne warianty rytuału.....	17
2.3. Terminy i definicje dotyczące obrządku pogrzebowego użyte w pracy.....	22
3. Materiał – charakterystyka stanowisk i ogólne dane o grobach i luźnych kościach ludzkich z Dudki i Szczepanek.....	24
3.1. Dudka i Szczepanki – charakterystyka stanowisk.....	24
3.2. Groby i luźne kości w Dudce i Szczepankach. Dane ogólne.....	27
3.2.1. Dudka.....	27
3.2.2. Szczepanki.....	30
3.2.3. Szczepanki 6 – megalit.....	31
4. Struktura pracy.....	32
5. Metody analizy szczątków ludzkich.....	33
B. WIELOETAPOWOŚĆ PRAKTYK POGRZEBOWYCH W DUDCE I SZCZEPANKACH – ANALIZA I WYNIKI.....	42
B.I. CMENTARZYSKO.....	42
1. Naruszanie pochówków pierwotnych i dokładnie kolejnych zmarłych.....	44
1.1. Grób VI-6.....	44
1.2. Grób VI-13.....	45
1.3. Porównanie grobów VI-6 i VI-13.....	48
1.4. Grób VI-2 – dokładanie kolejnych osobników do grobu.....	48
1.5. Naruszanie pochówków leżących?.....	51
1.6. Podsumowanie.....	52
2. Pochówki wtórne.....	53
2.1. Sposób ułożenia pochówków wtórnych.....	53
2.1.1. Ułożenie pochówków wtórnych przy pochówkach pierwotnych siedzących.....	54
2.1.2. Ułożenie pochówków wtórnych w grobach z dominacją ciałałalenia – VI-4, VI-16, VI-15.....	59
2.1.3. Groby tylko z pochówkami wtórnymi – ułożenie kości.....	63

2.1.4 Sposób depozycji pochówków wtórnych – porównanie grobów i podsumowanie.	70
2.2. Układy anatomiczne w pochówkach wtórnych.	77
2.3. Kompletność szkieletów i struktura anatomiczna szczątków.	85
2.3.1. Struktura anatomiczna szczątków z pochówków wtórnych-cząstkowych – 1 stopień kompletności.	86
2.3.2. Struktura anatomiczna pochówków wtórnych o 2 i 3 stopniu kompletności.	87
2.3.3. Frekwencja kości stóp i rąk w pochówkach wtórnych – rozkład czy gubienie?	92
2.3.4. Pochówki reprezentowane przez ponad ½ szkieletu – stopień 3. Kompletność szkieletu poszczególnych osobników.	94
2.3.5. Pochówki wtórne, 2 stopień kompletności. Kompletność szkieletów poszczególnych osobników i szczegóły selekcji szczątków.	97
2.3.6. Selekcja szczątków w pochówkach wtórnych pod względem strony ciała.	99
2.3.7. Selekcja i podział szczątków zmarłego – składanie fragmentów i połówek kości.	100
2.3.8. Kompletność pochówków wtórnych i struktura anatomiczna – podsumowanie. Podział i selekcja szczątków zmarłych.	105
3. Kości ludzkie (nieprzepalone) poza grobami na cmentarzysku.	107
3.1. Ogólne dane o kościach ludzkich (niespalonych) poza grobami.	107
3.2. Analiza i interpretacja szczątków ludzkich znalezionych na cmentarzysku.	109
3.2.1. Północna część cmentarzyska – kości z jam i wydzielone szkielety poza jamami – wtórne pochówki czy opróżnione groby?	109
3.2.2. Południowa część cmentarzyska – kości z jam i wydzielone szkielety poza jamami.	135
3.2.3. Ludzkie kaloty na cmentarzysku – depozyty czaszek?	146
3.2.4. Ludzkie kości (nieprzepalone) znalezione poza właściwymi grobami – podsumowanie.	153
4. Pochówki ciałopalne.	163
4.1. Sposób depozycji pochówków ciałopalnych.	164
4.1.1. Skupiska z przepalonymi kośćmi ludzkimi.	165
4.1.2. Pochówki ciałopalne zdeponowane luźno w jamie grobowej - groby VI-4 i VI-16.	170
4.1.3. Pochówki ciałopalne w jamach: VI-e-3, VI-e-4, VI-n-1, VI-n-2, VI-g-1.	173
4.1.4. Pochówek ciałopalny w koszu – grób VI-15.	175
4.2. Sposób przepalenia szczątków ludzkich.	176
4.2.1. Groby z większą liczbą pochówków ciałopalnych – spalanie razem czy osobno?	179
4.2.2. Przepalenie i fragmentacja kości a sposób depozycji pochówku ciałopalnego.	180
4.3. Kompletność pochówków ciałopalnych.	182
4.4. Struktura anatomiczna pochówków ciałopalnych.	185
4.4.1. Struktura anatomiczna pochówków silnie zdekompletowanych – 1 i 2 stopień kompletności.	186

4.4.2. Struktura anatomiczna pochówków o 3 stopniu kompletności szkieletu.	188
4.5. Pochówki ciałopalne – podsumowanie.	189
B.II. LUŻNE KOŚCI LUDZKIE W DUDCE I W SZCZEPANKACH.	193
1. Dudka, wykop IV. Północna peryferia cmentarzyska?	193
2. Dudka, wykop IX – interior wyspy.	198
3. Dudka, wykop VIII - zachodnia zatoka.	199
4. Dudka, wykopy I, II i XII – południowy cypel.	200
4.1. Wykop I.	201
4.2. Wykop XII.	206
4.3. Wykop II.	206
4.4. Kości ludzkie na południowym cyplu wyspy Dudka – podsumowanie.	207
5. Dudka, wykop XI – litoral poniżej cmentarzyska.	208
6. Dudka, wykop III – wschodnia zatoka.	210
6.1. Podział chronologiczny szczątków ludzkich – dane ogólne.	211
6.2. Struktura anatomiczna, rozprzestrzenienie i kontekst znalezienia szczątków ludzkich na terenie wschodniej zatoki w poszczególnych okresach chronologicznych.	211
6.2.1. Mezolit.	211
6.2.2. Wczesny Zedmar.	215
6.2.3. Klasyczny Zedmar.	217
6.2.4. Post-Zedmar.	226
6.3. Interpretacja luźnych kości ludzkich ze wschodniej zatoki – wykop III.	233
7. Dudka, wykop V – plateau powyżej wschodniej zatoki.	235
8. Szczepanki, kości ludzkie na południowej osadzie – sektory S i E.	236
8.1. Sektor S.	236
8.1.1. Kości ludzkie w poszczególnych okresach chronologicznych.	237
8.1.2. Kości ludzkie w sektorze S – podsumowanie i interpretacja.	242
8.2. Sektor E.	244
8.2.1. Kości ludzkie w poszczególnych okresach chronologicznych.	245
8.2.2. Kości ludzkie w sektorze E – podsumowanie i interpretacja.	250
8.3. Szczątki ludzkie ze Szczepanek – podsumowanie i dyskusja.	251
9. Luźne kości ludzkie w Dudce i Szczepankach. Porównanie różnych stref osadniczych.	253
9.1. Porównanie stref osadniczych w Dudce i Szczepankach pod względem struktury anatomicznej szczątków ludzkich oraz ich stanu zachowania i kontekstu występowania.	254
9.2. Charakter praktyk rytualnych w poszczególnych okresach chronologicznych.	259
8.3. Dyskusja.	264

C. WIELOETAPOWE PRAKTYKI POGRZEBOWE W DUDCE I SZCZEPANKACH.

PODSUMOWANIE I REKONSTRUKCJA ZŁOŻONYCH PRAKTYK GRZEBALNYCH. 267

1. Od pochówku tymczasowego do wtórnego na głównym cmentarzysku w Dudce (ryc. 219). 268
 - 1.1. Pochówki tymczasowe – miejsce i czas ich składania, relacja do miejsc mieszkalnych. 268
 - 1.2. Pozostałości po pochówkach tymczasowych. 270
 - 1.3. Zebranie szczątków, ich podział, selekcja oraz dalszy transport na cmentarzysko. 271
 - 1.4. Kości ludzkie na osadzie – przechowywanie kości przyniesionych z miejsc tymczasowego pochówku. 272
 - 1.5. Deponowanie na cmentarzysku – pochówek wtórny jako ostatni etap. 273
2. Naruszanie pochówków pierwotnych i opróżnianie grobów – wieloetapowość na cmentarzysku (ryc. 219). 274
 - 2.1. Naruszanie pochówków pierwotnych. 274
 - 2.2. Opróżnione groby. 275
 - 2.3. Dlaczego naruszano i opróżniano groby? Gdzie przenoszono kości? 277
3. Pochówki wtórne – końcowy etap(?) złożonych praktyk pogrzebowych (ryc. 219). 278
 - 3.1. Sposób depozycji pochówków wtórnych. 279
 - 3.2. Ilość i kompletność pochówków wtórnych składanych w jednym grobie. 280
4. Ciałożalenie jako (alternatywny?) wieloetapowy rytuał (ryc. 219). 282
 - 4.1. Spalanie i zbieranie ze stosu. 282
 - 4.2. Dzielenie i selekcja szczątków oraz ich przechowywanie i transport na cmentarzysko. 283
 - 4.3. Deponowanie na cmentarzysku – ostatni etap rytuału. 284
 - 4.4. Popularność ciałożalenia nad jeziorem Staświn – możliwe przyczyny. 285

D. DUDKA I SZCZEPANKI NA TLE INNYCH STANOWISK ŁOWIECKO-ZBIERACKICH

EPOKI KAMIENIA NA NIŻU. 286

1. Wieloetapowość w najbliższym regionie stanowisk Dudka i Szczepanki – Polska północno-wschodnia oraz Nizina Pruska. 286
2. Niż Środkowoeuropejski – Niemcy i zachodnia Polska. 291
3. Południowa Skandynawia. 293
4. Kraje bałtyckie i Karelia. 296
5. Holandia. 297
6. Wieloetapowość obrzędu pogrzebowego u społeczności rolniczych epoki kamienia na Niżu w Polsce. 299
7. Podsumowanie. 302

E. ZAKOŃCZENIE. ZNACZENIE WIELOETAPOWEGO OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO. ... 303

ABSTRACT 313

LITERATURA: 317

A. WSTĘP.

Wieloetapowość obrządku pogrzebowego w najprostszej formie polega na tym, że najpierw ciało zmarłego składane jest w jakimś miejscu na czas rozłożenia tkanek miękkich. Miejsce to można określić mianem pochówku tymczasowego, który może polegać na inhumacji lub mieć jakąś inną naziemną formę. Po zeszkietowaniu kości są zbierane i przenoszone do grobu docelowego, gdzie deponowane są jako pochówek wtórny (bez zachowania układu anatomicznego). Oczyszczenie kości może być też dokonane mechanicznie lub za pomocą ognia, jak w przypadku spalania na stosie. W takich wypadkach do grobu docelowego trafiają również kości pozbawione tkanki miękkiej. Za każdym razem mamy więc trzy podstawowe etapy. Pierwszy to etap oczyszczenia kości z tkanki miękkiej, albo na skutek naturalnego rozkładu (pochówek tymczasowy), albo dokonywany za pomocą innych środków (spalenie, oczyszczenie mechaniczne). Drugi etap polega na zebraniu kości, ich ewentualnym doczyszczeniu i podziale oraz transporcie do grobu docelowego. Ostatni trzeci etap to pochówek wtórny w grobie docelowym (Thomas 2001: 93-103).

Z takim rodzajem złożonych obrzędów pogrzebowych mamy również do czynienia u ludów łowiecko-zbierackich epoki kamienia. Niniejsza praca będzie się koncentrowała na rozpoznaniu i analizie różnych przejawów wieloetapowości obrzędów pogrzebowych na stanowisku Dudku i Szczepanki zlokalizowanych w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Stanowiska te są o tyle ważne i wyjątkowe, że dostarczają bardzo bogatego materiału źródłowego w postaci grobów z pochówkami pierwotnymi (w układzie anatomicznym), wtórnymi szkieletowymi (kości w nieładzie) oraz ciałopalnymi. Do tego dochodzą jeszcze liczne fragmenty kości ludzkich, które były znajdowane w różnych kontekstach na cmentarzysku oraz w strefach osadowych obu stanowisk. Kości ludzkie znajdowane poza kontekstem grobowym określane są mianem „luźnych kości ludzkich” (*loose human bones*) i mogą się one wiązać z różnymi praktykami rytualno-pogrzebowymi, a zwłaszcza z wieloetapowością praktyk pogrzebowych. Złożony obrządek pogrzebowy polegający na przenoszeniu szczątków kostnych z jednego miejsca w drugie powodują bowiem, że część kości jest w różnych momentach tego rytuału gubiona lub celowo oddzielana. Część kości może być więc deponowana w różnych miejscach, niekoniecznie na cmentarzysku, przechowywana i magazynowana na osadzie, czy wręcz noszona przez żyjących jako rodzaj relikwii i pamiątki po zmarłym (Thomas 2001). Dokładna analiza szczątków ludzkich z

Dudki i Szczepanek będzie prowadziła do ogólnej rekonstrukcji poszczególnych etapów złożonego rytuału pogrzebowego w jego różnych odmianach, tj. w szkieletowej i ciałopalnej.

1. Stan badań.

1.1. Wieloetapowość praktyk pogrzebowych u ludów łowieckich epoki kamienia – jakość publikacji źródeł i dotychczasowe interpretacje „nietypowych” form pochówków.

Wieloetapowość praktyk pogrzebowych można badać w oparciu o kilka kategorii źródeł, do których należą pochówki wtórne szkieletowe oraz wtórne ciałopalne, czyli takie, gdzie spalenie odbyło się na stosie, a zebrane kości złożono do grobu docelowego. Obie formy pochówków są zasadniczo końcowym etapem złożonego rytuału. Innym przejawem wieloetapowego obrządku pogrzebowego są też luźne kości ludzkie znajdujące poza grobami na stanowiskach osadowych. Kości takie, zależnie od ich rodzaju, struktury anatomicznej i kontekstu znalezienia mogą być pozostałością po pochówkach tymczasowych składanych w jakimś miejscu na czas rozłożenia tkanek miękkich. Mogą to być też kości, które przechowywano na osadzie lub wręcz noszono. Wieloetapowość można badać również w oparciu o pochówki pierwotne, które zostały celowo naruszone i wyjęto z nich jakieś kości zmarłego.

W przypadku wieloetapowości praktyk pogrzebowych u ludów łowieckich epoki kamienia w zasadzie nie można mówić o stanie badań, bo takie zagadnienie samo w sobie nie było przedmiotem zainteresowania. Można bardziej mówić o stanie publikacji i opracowań poszczególnych kategorii źródeł oraz o historii interpretacji poszczególnych przejawów i elementów wieloetapowego rytuału, jakimi są pochówki wtórne szkieletowe i ciałopalne, pochówki naruszone i luźne kości ludzkie.

Pochówki ciałopalne uważane były przez długi czas za praktyki „nietypowe” dla epoki kamienia, choć już dawno wykazano, że w Europie Środkowej występują one od początku neolitu, tj. od kultury ceramiki wstęgowej rytej, a nawet zdarzają się już w mezolicie (Gumiński 1980). Mimo to, dla ludów łowieckich wszelkie znaleziska przepalonych kości ludzkich były niemal zawsze interpretowane jako przejaw kanibalizmu, a nie obrządku pogrzebowego, który według większości badaczy miał mieć przecież postać pochówku pierwotnego w pozycji siedzącej, tak jak w grobie z Janisławic (Kobusiewicz, Kabaciński 1991). Jako efekt kanibalizmu zinterpretowano między innymi przepaloną czaszkę z

Wieliszewa i kości ciałopalne ze stanowisk Pomorsko i Leśna Góra (Kobusiewicz, Kabaciński 1991; Piasecki, Kapla 2003; Wiercińska, Szlachetko 1977).

Kanibalizm, albo składanie ofiar z ludzi było też często wysuwany interpretacją dla wszelkich szczątków ludzkich, które zalegały w grobach w nieładzie, czy też dla kości ludzkich znajdujących na osadzie i poza kontekstem grobowym. Ewentualne dodatkowe manipulacje i inne zmiany *post mortem*, niezależnie czy wynikały z ludzkiej działalności, tylko umacniały badaczy w przekonaniu, że mają do czynienia z pozostałościami po ucztach kanibalistycznych. Dopiero w ostatnich latach zaczęto postulować rewizję takich poglądów dla większości, jeśli nie wszystkich tego typu znalezisk (Brinch Petersen 2001; Peter-Röcher 2018; Terberger 1998). Forma pochówku wtórnego zwykle była w ogóle nie rozpoznawana i nie brano pod uwagę, tak jak to miało miejsce, na przykład, z pochówkiem w Woźnej Wsi zinterpretowanym *a priori* jako siedzący (Sulgostowska 1990). Nie brano też pod uwagę tego, że szczątki mogły być przesuwane w grobie, by zrobić miejsce dla kolejnego zmarłego i dlatego ich układ anatomiczny ulegał zaburzeniu. Stąd między innymi ciągle pokutujący pogląd o rzekomym kanibalizmie w kulturze amfor kulistych, który miał być dodatkowym argumentem za tym, że wywodzi się ona bezpośrednio z mezolitu. Znajdowanie na osadzie samych czaszek uważano z kolei za „trofea wojenne”, pomimo tego, że czaszki przechowywano w domostwach również z innych powodów (Peter-Röcher 2018). Jako trofea wojenne zinterpretowano, między innymi, czaszki ze stanowiska Zedmar na Nizinie Pruskiej, choć trzeba przyznać, że niektórzy badacze referowali ten pogląd dość sceptycznie (Okulicz 1973: 71-2).

Przekonanie o powszechności kanibalizmu, ofiar z ludzi i istnieniu „łowców głów” w epoce kamienia, a zwłaszcza u ludów łowiecko-zbierackich jest samo w sobie ciekawym zjawiskiem, które pokazuje, w jaki sposób postrzegano (postrzega się?) w archeologii ludy żyjące w pradziejach. Trzeba przy tym zaznaczyć, że kanibalizm wcale nie jest i nie był tak częstą praktyką wśród różnych społeczności pierwotnych, jak to jest powtarzane w obiegowej opinii (Arens 2010; Peter-Röcher 2018). Na całym świecie powszechnym i uniwersalnym dla człowieka jest tabu kanibalizmu. Częste jest jednak przeświadczenie o istnieniu kanibali gdzieś na krańcach i peryferiach świata. Dlatego ogromny szok kulturowy, jakiego doświadczyli europejscy kolonizatorzy przy zetknięciu się z ludami z Nowego Świata, wywołał w nich przeświadczenie o powszechności kanibalizmu u „dzikich” (Arens 2010; Radcliffe-Brown 2006: 127-128). Jednocześnie utwierdzało to ich w przekonaniu, że należą do tych lepszych i ucywilizowanych, że są na wyższym poziomie moralnym i dlatego mają niezaprzeczalne prawo do kolonizacji nowych ziem i tępienia panujących tam obrzydliwych

obyczajów. Taki sposób myślenia został umocniony przez antropologię i etnografię, gdzie dużą rolę odegrały poglądy ewolucjonistyczne, które z założenia plasowały ludy pierwotne nie tylko na niższym szczeblu rozwoju cywilizacyjnego, ale i społeczno-moralnego (Arens 2010). Tego typu ewolucjonistyczne tezy przeniknęły do archeologii, która relacje i teorie etnograficzne przyjmowała (i nadal przyjmuje) często bezkrytycznie i na ich podstawie formułowano bardzo naiwne interpretacje. Dlatego kanibalizm przypisywano najchętniej społecznościom łowiecko-zbierackim epoki kamienia. Stąd właśnie to raczej mezolityczni łowcy, jako ci bardziej dzicy i prymitywni, mieli atakować i zjadać ludność rolniczą (Arens 2010; Peter-Röcher 2018). Przykładem takiego właśnie rozumowania jest interpretacja czaszki z Wieliszewa, która miała należeć do przedstawiciela kultur neolitycznych, więzionego i zjedzonego przez mezolitycznych łowców (Wiercińska, Szlachetko 1977: 202).

Trzeba też zwrócić uwagę na to, że nawet obecność śladów nacięć na kościach nie musi wskazywać na kanibalizm. Tego typu manipulacje *post mortem* mają z reguły związek ze złożonymi praktykami pogrzebowymi i oczyszczaniem kości z tkanki miękkiej (Peter-Röcher 2018; Terberger 1998). W ostatnich latach pojawiają się prace, które pod tym kątem analizują, czy w zasadzie re-analizują szczątki ludzkie z różnych stanowisk epoki kamienia, tak by stwierdzić, na ile faktycznie mógł mieć miejsce kanibalizm, czy jednak kości po prostu oczyszczano z tkanek miękkich (Bello et al. 2016; Orschiedt 2002; 2013; Orschiedt et al. 2017; Terberger 1998). Dotyczy to zwłaszcza kości ludzkich znajdujących na stanowiskach magdaleńskich, gdzie większość osobników reprezentowana jest przez silnie zdefragmentowane szczątki, wśród których przeważają czaszki i zęby. Na kościach, głównie czaszkach, częste są też ślady manipulacji *post mortem*, w tym ślady cięcia (Pettitt 2011; Orschiedt 2013; Orschiedt et al. 2017). Istotne jest przy tym, że w wielu wypadkach nacięcia na szczątkach ludzkich różnią się jednak od śladów rzeźniczej obróbki na kościach zwierzęcych. Są one bowiem efektem bardzo skrupulatnego i dokładnego ich oczyszczania z tkanki miękkiej do tego stopnia, że nacięcia obecne są nawet na palczkach (Orschiedt 2013; Orschiedt et al. 2017). Na podstawie tych ustaleń można przypuszczać, że to nie kanibalizm był typową praktyką w tamtym czasie, lecz raczej złożone rytuały pogrzebowe, które polegały na bardzo dokładnym oczyszczaniu kości z tkanek miękkich tuż po śmierci zmarłego oraz ich późniejszy podział i selekcja, w ramach której preferowano czaszki i zęby. Taka praktyka mogła się kończyć pochówkiem wtórnym, ale część kości, głównie czaszek, była przechowywana na osadzie i niekiedy dodatkowo obrabiana i dekorowana (Pettitt 2011: 215-225; Orschiedt 2002; 2013; Orschiedt et al. 2017).

Warto w tym miejscu dodać, że dokonana została również re-analiza kości ludzkich z Jaskini Maszyckiej, która długo uchodziła za przykład mordu i kanibalizmu skoncentrowanego na konsumpcji mózgu (Pettitt 2011: 215-216; Orschiedt et al. 2017). Tymczasem okazało się, że tylko na jednym fragmencie czaszki były ślady urazu *perimortem* i nie jest nawet pewne, na ile wiążą się one z przemocą i celowym uśmierceniem. Wszystkie pozostałe uszkodzenia i fragmentacja kości jest wynikiem zniszczeń postdepozycyjnych (Orschiedt et al. 2017: 428-429). Z kolei ślady nacięć zidentyfikowano tylko na pięciu kościach, jednym fragmencie czaszki, żuchwie i na trzech obojczykach. We wszystkich przypadkach ślady wiązały się z odcięciem konkretnych przyczepów mięśniowych (Orschiedt et al. 2017: 429-435). Nie ma więc dowodu na to, by w Jaskini Maszyckiej ktokolwiek został zamordowany, ani też nie ma jednoznacznych dowodów na kanibalizm. Nacięcia na nielicznych kościach wynikają z ich oczyszczania z tkanek miękkich i oddzielania żuchwy od czaszki. Kości, które znaleziono w jaskini są jeszcze dodatkowo wyselekcjonowane, bo przeważają tam fragmenty czaszek i żuchw. Ogólnie więc Jaskinia Maszycka wskazuje na te same praktyki i sposób traktowania szczątków zmarłych, jaki odnotowywany jest na innych stanowiskach magdaleńskich w Europie (Orschiedt et al. 2017).

Pomijając wspomniane wyżej kwestie interpretacji pochówków ciałopalnych i wtórnych oraz luźnych kości ludzkich, to drugim poważnym problemem jest sposób opracowania i publikacji takich znalezisk. Większość prac poświęconych obrządkowi pogrzebowemu i cmentarzyskom z okresu mezolitu i paraneolitu koncentruje się na pochówkach pierwotnych i ich wyposażeniu. Dobrze to widać na przykładzie publikacji największych cmentarzysk z tego okresu jak Zvejnieki na Łotwie, Olenij Ostrov w Karelii, czy Skateholm w Szwecji (Gurina 1956; Larsson 1983-4; 1984; 1989; Zagorskis 1987). Należy dodać, że na każdym z tych stanowisk wystąpiły pochówki wtórne. Pochówki wtórne są jednak zwykle kwitowane jedynie stwierdzeniem, że kości leżały w jamie grobowej „bez ładu i składu”. Co więcej, stan ten przypisuje się często późniejszym zniszczeniom grobu. Rzadko publikowane są zdjęcia, czy rysunki takich grobów, nie mówiąc już o wykazie zidentyfikowanych kości. Lepszy opis i dokumentacja pochówków wtórnych pojawia się zwykle wtedy, kiedy na danym stanowisku nie ma w ogóle pochówków pierwotnych, albo jak jest tam niewiele grobów, np. Schmöckwitz w Niemczech, Nivå na Zelandii i Krępica na Śląsku (Bugajska 2016: tab. 2).

Jeszcze gorzej wygląda to w przypadku luźnych kości ludzkich znajdujących poza grobami na osadach. Kości takie z reguły wydzielane są dopiero na etapie analiz archeozoologicznych i publikowane w takiej formie jak szczątki zwierzęce. Rzadko więc

można się spotkać z ich dokładną analizą i przedstawieniem kontekstu w jakim je znaleziono, a bez tego nie można ich odpowiednio ocenić i stwierdzić, na ile mogą się one wiązać z wieloetapowością praktyk pogrzebowych. Niewiele jest publikacji poświęconych luźnym kościom ludzkim, które poza analizą osteologiczną zawierałyby też próbę ich interpretacji, nie mówiąc już o powiązaniu takich szczątków ze złożonymi obrzędami pogrzebowymi. Luźne kości ludzkie z reguły interpretowano jako przejaw kanibalizmu, albo uważano, że pochodzą ze zniszczonych grobów. Problem z interpretacją luźnych kości ludzkich często występujących na różnych stanowiskach mezolitycznych i paraneolitycznych był już wskazywany przez niektórych badaczy (Larsson et al. 1981; Brinch-Petersen 2001).

Ze starszej literatury można wymienić w zasadzie tylko dwie publikacje, które omawiają luźne kości ludzkie i próbuje się w nich interpretować je inaczej niż jako efekt kanibalizmu lub zniszczenia grobu. Prace te dotyczą stanowisk Ageröd w Szwecji i Oronsay w Szkocji (Larsson et al. 1981; Meiklejohn, Denston 1987). Na obu tych stanowiskach znaleziono tylko luźne kości ludzkie, co siłą rzeczy wymagało refleksji nad takim stanem rzeczy. W Oronsay były to wyłącznie luźne zęby ludzkie i drobne kości rąk i stóp, głównie paliczki. Te pierwsze zinterpretowano jako ewentualną stratę zębów przyżyciowo, natomiast kości rąk i stóp uznano za przejaw nietypowej i złożonej praktyki pogrzebowej, która prawdopodobnie polegała na tym, że ciało zmarłego składano gdzieś poza osadą, a na teren obozowiska przynoszono tylko konkretne jego części, czyli właśnie stopy i ręce (Meiklejohn, Denston 1987). Natomiast w Ageröd znaleziono kilka prawie całych i dużych kości ludzkich bezpośrednio na osadzie. Autorzy podają przy okazji, że analogiczne znaleziska pochodzą z wielu innych stanowisk późnomezolitycznych w Szwecji i Danii, i że w związku z tym nie można tego traktować jako przypadek i wyłącznie efekt niszczenia grobów. Badacze postawili więc tezę, że może to być efekt porzucania zmarłego bez formalnego pochówku, albo wynik jakiejś innej nietypowej formy pochówku, która spowodowała dezintegrację szkieletu (Larsson et al. 1981).

Właściwie pierwszą publikacją, w której luźne kości ludzkie zostały jednoznacznie powiązane ze stosowaniem dwuetapowego obrzędu pogrzebowego jest artykuł na temat luźnych kości ludzkich z Dudki, ogłoszony na konferencji poświęconej praktykom pogrzebowym w epoce kamienia w Leuven w Belgii w 1999 roku (Gumiński 2003). Kości ludzkie znajdowane w Dudce w różnych strefach osadowych wraz z towarzyszącymi im ozdobami zostały zinterpretowane jako pozostałość po pochówkach tymczasowych, a ich logicznym uzupełnieniem miał być grób VI-1 z pochówkami wtórnymi, w którym brakowało właśnie drobnych kości szkieletu i ozdób z zębów zwierzęcych. Wtedy był to jedyny znany

grób na cmentarzysku, ale jak się potem okazało, podobnych grobów z pochówkami wtórnymi było tam więcej (Gumiński 2003).

W latach dwutysięcznych luźne kości ludzkie zaczęto brać pod uwagę w opracowaniach dotyczących obrządku pogrzebowego w konkretnych regionach, tj. Holandii i Danii. W obu wypadkach uznano, że częsta obecność luźnych kości ludzkich na stanowiskach mezolitycznych może wynikać z różnych zachowań rytualnych, w tym złożonych i nietypowych praktyk pogrzebowych (Brinch Petersen 2001; Louwe Kooijmans 2007). Dla stanowisk duńskich sugerowano między innymi, że obecność szczątków ludzkich na osadach może wynikać z celowego naruszania grobów, z których wyciągano konkretne kości, lub z praktyki polegającej na pozostawianiu ciała w jakimś miejscu do czasu zeszkieletowania (Brinch Petersen 2001).

O faktycznym przełomie, jeśli chodzi o postrzeganie problemu, jakim są luźne kości ludzkie i o ich znaczeniu dla zrozumienia obrzędów pogrzebowych w mezolicie można mówić dopiero w ostatnich kilku latach. Wyrazem tego jest choćby konferencja na temat praktyk pogrzebowych w mezolicie, która odbyła się w Halle w Niemczech w 2013 roku i wydana później książka pokonferencyjna (Grünberg et al. eds 2016). Pojawiły się tam referaty dotyczące wyłącznie luźnych kości ludzkich i możliwości ich interpretacji oraz takie, gdzie omawiano je w połączeniu z pochówkami z konkretnych stanowisk (Brinch Petersen 2016; Bugajska, Gumiński 2016; Gummesson, Molin 2016; Hallgren, Fornander 2016; Louwe Kooijmans et al. 2016; Sørensen 2016). W 2011 roku powstała też praca doktorska, która jest poświęcona luźnym kościom ludzkim i manipulacjom na szczątkach ludzkich z wybranych stanowisk mezolitycznych z północno-zachodniej Europy (Gray Jones 2011).

Nie ma jednak prac, które omawiałyby wieloetapowość praktyk pogrzebowych jako taką i uwzględniały wszystkie jej elementy. W swoim doktoracie Amy Gray Jones wręcz postuluje potrzebę powstania takiej pracy, która by w szerszym wymiarze omawiała i łączyła luźne kości ludzkie i pochówki inhumacyjne, zwracając uwagę na to, że luźne kości ludzkie są w dużej mierze efektem złożonych praktyk pogrzebowych (Gray Jones 2011).

Niniejsza praca jest więc pierwszą próbą podjęcia takiego tematu i kompleksowego opracowania wieloetapowości obrzędów pogrzebowych u ludów łowiecko-zbierackich epoki kamienia w oparciu o wszystkie przejawy tego rytuału, na które składają się pochówki tymczasowe (luźne kości ludzkie), naruszone pochówki pierwotne, przechowywanie kości na osadzie (luźne kości ludzkie) oraz pochówki wtórne. Praca będzie też uwzględniać wtórne pochówki ciałoopalne w celu ustalenia, na ile kremacja podlegała tym samym regułom co obrządek szkieletowy i czy może być traktowane jako osobny wariant wieloetapowości.

Bardzo istotne jest też to, że materiały źródłowe pochodzą z dwóch sąsiednich stanowisk Dudka i Szczepanki ulokowanych na wyspach byłego jeziora Staświn i zamieszkiwanych nieprzerwanie przez tę samą ludność od końca paleolitu po późny neolit (Gumiński 1999; 2004; 2012). Daje to możliwość porównania obu stanowisk między sobą, pokazania roli głównego cmentarzyska w obrzędowości lokalnej ludności oraz uchwycenia ewentualnych zmian w czasie.

1.2. Opracowanie grobów i szczątków ludzkich z Dudki i Szczepanek. Stan badań i dotychczasowe publikacje.

Stanowisko Dudka było badane wykopaliskowo w latach 1985-2000. Pierwszy grób w wykopie VI, czyli jak się później okazało na cmentarzysku, został odsłonięty w małym sondażu (1x3m) w 1991 roku. Dalsze prace wykopaliskowe na cmentarzysku miały jednak miejsce dopiero w latach 1997-2000. Pochodzi z niego w sumie 18 grobów, w większości zbiorowych i zawierających wyjątkowo zróżnicowane formy pochówków (Gumiński, Bugajska 2016). Badania na stanowisku Szczepanki 8 rozpoczęły się w roku 2002 i trwają do dziś. Odsłonięto tam do tej pory tylko dwa groby niemowląt. Z obu stanowisk pochodzą też liczne luźne kości ludzkie (Bugajska, Gumiński 2016; Gumiński 2004; Gumiński, Bugajska 2010; 2016).

Niektóre groby i częściowo też luźne kości ludzkie były publikowane przy różnych okazjach. Wykorzystano w nich opracowania antropologiczne wykonane przez różnych antropologów (Gumiński 1995; 2001b; 2003; 2004; Gumiński, Kowalski 2011). Jednak pełne i całościowe opracowanie antropologiczne wszystkich szczątków ludzkich z grobów w Dudce i Szczepankach zostało wykonane dopiero przez autorkę w ramach pracy magisterskiej w zakresie bioarcheologii, napisanej pod kierunkiem dr hab. Arkadiusza Sołtysiaka i obronionej w 2011 roku (Bugajska 2011b). Obejmowała ona opracowanie osteologiczne pochówków szkieletowych i ciałopalnych, określenie płci i wieku osobników, ocenę paleopatologii, cech metrycznych i niemetrycznych szkieletu oraz określenie typu pochówku w oparciu o analizę tafonomiczną (Bugajska 2011b). Opracowane zostały również na nowo te szkielety i groby, które już wcześniej były publikowane, jak grób VI-1, VI-3, IX-1 oraz S-1. Pozwoliło to na późniejsze publikacje wszystkich grobów z cmentarzyska w Dudce i pochówków niemowląt ze Szczepanek (Bugajska 2011a; 2015; Gumiński 2014; Gumiński, Bugajska 2010; 2016).

Wykonane w pracy magisterskiej podstawowe analizy osteologiczne i tafonomiczne dla pochówków z grobów wykorzystano na potrzeby niniejszej dysertacji. Dodatkowo opracowane zostały wszystkie luźne kości ludzkie znalezione na cmentarzysku poza

formalnymi grobami oraz w innych wykopach na obu stanowiskach. Przy okazji okazało się, że część kości znalezionych na cmentarzysku pochodzi jednak ze zniszczenia postdepozycyjnego niektórych grobów. Niezbędna była więc korekta wcześniejszego opracowania osteologicznego, co dotyczy zwłaszcza pochówków ciałałpalnych lokowanych w stropach grobów. Poprawek wymagało też opracowanie grobów VI-4, VI-5, VI-9 i VI-16 zawierających pochówki wtórne i ciałałpalne, które w mniejszym lub większym stopniu zostały uszkodzone przez nowożytną orkę. Wstępne wyniki tych analiz i przedstawienie problemu wieloetapowości praktyk pogrzebowych w Dudce i Szczepankach zostały opublikowane w 2016 roku (Bugajska, Gumiński 2016).

2. Wieloetapowość obrządku pogrzebowego – schemat etapów i definicje.

2.1. Wieloetapowość – dane etnograficzne.

Wieloetapowe praktyki pogrzebowe znane są z opracowań etnograficznych i historycznych dotyczących różnych rejonów świata oraz społeczności o różnym stylu życia, systemie gospodarczo-osadniczym i wyznawanej religii (Mbiti 1980; Peter-Röcher 2018; Piłaszewicz 2000; Radcliffe-Brown 2006: 124-131; Sørensen 2016; Struwe 2016; Thomas 2001: 93). Szczegóły tych praktyk i ilość poszczególnych etapów obrzędu nie zawsze jest taka sama. Dotyczy to między innymi sposobu oczyszczenia kości z tkanki miękkiej. Mogło się to odbywać od razu po śmierci poprzez mechaniczne oczyszczenie, spalenie, a nawet wystawienie ciała na działanie zwierząt mięsożernych. Ciało mogło być też pozostawiane w chacie na czas rozłożenia tkanek miękkich, celowo wysuszane, albo stosowano pochówek tymczasowy w formie naziemnej lub inhumacyjnej (Mbiti 1980; Peter-Röcher 2018; Radcliffe-Brown 2006: 124-131; Sørensen 2016; Struwe 2016; Thomas 2001). Podobnie jest z przykładami noszenia i przechowywania szczątków zmarłych w domostwach, które również są często spotykane i związane z szeroko pojętym kultem przodków. Obecność takich kości to też w zasadzie wynik stosowania wieloetapowości obrzędów pogrzebowych, bo niektóre z nich pochodzą z naruszania grobów, inne z kolei są oddzielane od reszty szczątków na etapie zbierania kości z miejsc tymczasowego pochówku, a niekiedy konkretne partie ciała są wręcz odcinane przed pochówkiem (Mbiti 1980; Peter-Röcher 2018; Piłaszewicz 2000; Radcliffe-Brown 2006: 130-131; Struwe 2016; Thomas 2001: 100-103, 122-130). Szczątki takie służą jako pamiątka po bliskim zmarłym, który z jednej strony jest już w zaświatach, a z drugiej jest dzięki temu ciągle obecny wśród żywych. Często tego typu praktyka odnosi się do czaszek i żuchw, które w najlepszy sposób przypominają zmarłego, ale może też dotyczyć innych

elementów szkieletu (Mbiti 1980: 199-200; Peter-Röcher 2018; Radcliffe-Brown 2006: 130-131; Thomas 2001: 101).

Chociaż znanych jest wiele różnych przykładów na stosowanie wieloetapowości praktyk pogrzebowych oraz na przechowywanie kości zmarłych, to dane te są mocno rozproszone w literaturze etnograficznej. Co więcej, prace etnograficzne i religioznawcze, o ile w ogóle omawiają obrzędy pogrzebowe, to zwykle koncentrują się na innych elementach rytuału, niż by to było istotne z punktu widzenia archeologii. Jeden z pełniejszych i ciekawszych opisów wieloetapowego obrzędu pogrzebowego przedstawił A.R. Radcliffe-Brown (2006) i dotyczy on mieszkańców Andamanów. Jest on o tyle cenny, że autor opisuje, które kości w jaki sposób są traktowane. Warto więc ten opis przytoczyć. Na Andamanach zmarłych chowa się zaraz po śmierci, zakopując w ziemi, albo składając na platformie. Małe dzieci zakopuje się pod chatą i rozpała nad grobem ognisko, co ma umożliwić duszy dziecka ponowne wejście w matkę i narodziny. Drugim etapem pogrzebu i jednocześnie zakończeniem okresu żałoby jest ceremonia wyjęcia kości z grobu. Szczątki takie są potem przechowywane w chatach lub noszone, przede wszystkim dotyczy to czaszek i żuchw, do których przywiązuje się największą wagę. Relikwie te mogą być też później wymieniane i wypożyczane nie tylko wśród krewnych zmarłego. Kości długie są malowane i trzymane na dachu chaty, ale przywiązuje się do nich mniejszą wagę i, jak podaje autor, „często się one zawieruszają”. Drobne kości szkieletu, jak kości rąk i stóp oraz kręgi i żebra nawleka się na nić i w ten sposób nosi jak ozdoby. Kręgi i żebra są w tym celu intencjonalnie łamane. Jeszcze inaczej traktuje się czaszki dzieci, które trzymane są w koszu i w ten sposób noszone w trakcie podróży (Radcliffe-Brown 2006: 130-131).

W dalszej części pracy nie będzie jednak odwołań do konkretnych analogii etnograficznych, bo w tym wypadku nie ma w zasadzie znaczenia, czy wieloetapowość w takiej a nie innej odmianie stosowali akurat Aborygeni Australijscy, mieszkańcy Andamanów, czy lud Koma z Kamerunu, a istotne jest to, że takie praktyki w ogóle miały miejsce. Nie będą też przytaczane informacje o znaczeniu danych praktyk i ich symbolice u konkretnego ludu dla wytłumaczenia praktyk stosowanych przez łowców w Dudce i Szczepankach. Trzeba mieć bowiem na względzie, że pozornie te same praktyki, czy symbole mogą mieć różne znaczenie u poszczególnych ludów. Każda społeczność miała też inne kryteria co do tego, jaka forma pochówku komu przysługiwała i kto zasługiwał na miano przodka (Evans-Pritchard 2007; Mbiti 1980; Piłaszewicz 2000; Radcliffe-Brown 2006; Struwe 2016). Co więcej, taki sam tryb gospodarczo-osadniczy danej społeczności wcale nie idzie w parze z analogicznym systemem wierzeń i rytuałów, w tym obrzędów pogrzebowych i

nie można tych kwestii traktować w sposób ewolucjonistyczny (Evans-Pritchard 2007; Mbiti 1980; Piłaszewicz 2000; Radcliffe-Brown 2006; Struwe 2016). Nie wiadomo więc, które kryteria decydowały o takiej, a nie innej formie pochówku i jakie było symboliczne znaczenie konkretnych praktyk i zachowań w przypadku ludów łowiecko-zbierackich epoki kamienia w Europie Środkowej, czy wręcz na Mazurach. Odpowiedzi na takie pytania trzeba szukać już bezpośrednio w danych archeologicznych.

Źródła etnograficzne zostały zatem w pracy potraktowane jako ogólny zbiór możliwości, jakie istnieją, jeśli chodzi o wieloetapowość praktyk pogrzebowych. Z punktu widzenia tej pracy istotne było wychwycenie ogólnych prawidłowości w sposobie traktowania szczątków zmarłych. Pomocnym źródłem w tym względzie jest też książka „*Trup. Od biologii do antropologii*”, którą napisał belgijski antropolog Luis-Vincent Thomas (2001). Książka ta uporządkowuje i systematyzuje poszczególne rodzaje rytuałów pogrzebowych oraz przedstawia uniwersalne reakcje i zachowania ludzkie jakie mają miejsce w obliczu śmierci i żałoby. Między innymi zebrane są tu informacje na temat wieloetapowości praktyk, polegających na stosowaniu pochówku tymczasowego i wtórnego oraz liczne przykłady kości-relikwii. Thomas wskazuje również na motywacje, jakimi się człowiek kieruje, wybierając ten, a nie inny sposób pochówku.

Na tej podstawie został sporządzony schemat przebiegu wieloetapowości, która może mieć kilka podstawowych odmian-wariantów (**ryc. 1**). Punktem wyjściowym dla nich wszystkich jest jednak trup, czyli ciało zmarłego, które zaczyna ulegać rozkładowi. Użycie akurat terminu „trup” a nie „zmarły” jako konkretnego etapu, nie jest tu bez znaczenia. Praca opiera się bowiem o analizy materiału kostnego, czyli na danych biologicznych i pozostałościach materialnych obrzędu pogrzebowego. Pierwszym wyjściowym punktem jest więc trup i na tym etapie następuje decyzja, co należy z nim zrobić i jaką formę pochówku wybrać, by sobie oszczędzić przykrego widoku i zapachu rozkładającego się ciała, a zmarłemu niejako pomóc przejść z tego „nieczystego” i przerażającego etapu rozkładu do „czystej” i trwałej formy, jaką są suche kości szkieletu czy przepalone szczątki (Thomas 2001). O zmarłym możemy natomiast mówić na każdym etapie obrzędu pogrzebowego, nawet jeśli jest on reprezentowany jedynie przez pojedyncze kości. Przedstawiony tu schemat ma więc zobrazować, jakie przemiany ciała i szkieletu następują w kolejnych etapach rytuału, i z jakim typem pozostałości uchwytanych archeologicznie może się to wiązać.

2.2. Schemat wieloetapowości – różne warianty rytuału.

I wariant wieloetapowości – *od pochówku tymczasowego do wtórnego.*

Najbardziej klasyczny przebieg wieloetapowego obrządku pogrzebowego polega na tym, że po śmierci ciało zmarłego jest składane w jakimś miejscu do czasu rozłożenia się tkanek miękkich. Taki pochówek należy więc nazwać tymczasowym (**ryc. 1**). Następnie kości szkieletu są zabierane z miejsca tymczasowego pochówku i przenoszone do grobu docelowego. Szczątki w takim grobie zasadniczo nie zachowują już anatomicznego układu, a sam pochówek ma już charakter wtórny. Pochówek tymczasowy jest z reguły lokowany w innym miejscu niż wtórny, który zwykle składany jest na docelowym cmentarzysku. Pochówek tymczasowy mógł mieć różne formy, tj. mógł być wkopany w ziemię, położony na powierzchni ziemi i przykryty np. stertą kamieni i gałęzi, mchu i liści, czy też ułożony na jakiejś naziemnej konstrukcji lub na drzewie.

Jest to jednak w pewnym sensie uproszczony schemat, gdyż mogą tu wystąpić różne zmiany i rozbudowanie ceremonii. Na przykład część kości może być celowo pozostawiona w miejscu tymczasowego pochówku. Nawet jeśli wybrane zostały wszystkie kości, to nie musiały one trafić od razu do jednego grobu docelowego. Część z nich mogła być wręcz przechowywana na osadzie jako pamiątka po przodku, podzielony szkielet mógł być też z jakichś względów składany w dwóch czy większej liczbie grobów, w tym jako dodatek do pochówków innych zmarłych. Ilość etapów od złożenia pochówku tymczasowego do ostatecznego wtórnego może być więc różna.

Z opisanego wyżej schematu wieloetapowości najłatwiejsze do uchwycenia są zasadniczo pochówki wtórne. Natomiast pozostałością po pochówkach tymczasowych, czy też po przechowywaniu szczątków na osadzie mogą być tzw. „luźne” kości ludzkie. Są to kości znajdujące poza kontekstem grobowym na stanowiskach osadowych. Pozostałości po pochówkach tymczasowych to głównie drobne kości szkieletu lub odłamane fragmenty kalot i innych dużych kości, bo takie szczątki mogły zostać łatwo zgubione lub przeoczone przy wybieraniu ich z miejsca tymczasowego pochówku. Z drugiej strony trzeba mieć też na względzie, że niektóre kości mogły być zostawiane celowo i wtedy będą one raczej duże i charakterystyczne i zasadniczo całe. Całych i charakterystycznych kości możemy się też spodziewać na osadzie, gdzie je przechowywano.

W przypadku pochówków tymczasowych i wtórnych istotne jest też, na ile czekano faktycznie do całkowitego rozłożenia tkanek miękkich, a na ile kości były ewentualnie z niej doczyszczane. Takie przypadki mogły też się zdarzać sporadycznie, kiedy z jakiegoś powodu

trzeba było przenieść wcześniej szczątki konkretnego zmarłego. Wtedy na kościach mogą pojawić się ślady cięcia. Inny aspekt, który może być też archeologicznie uchwytany, to sposób zabezpieczenia i miejsce złożenia pochówku tymczasowego. Brak albo obecność śladów obgryzania kości przez zwierzęta mięsożerne będzie świadczył o tym, na ile pochówki tymczasowe były zabezpieczane. Mogą się też pojawiać ślady obgryzania przez gryzonie, co by z kolei świadczyło o tym, że już po zeszkieletowieniu, suche kości konkretnego zmarłego leżały dłuższy czas na powierzchni ziemi.

II wariant wieloetapowości – *od trupa do pochówku wtórnego.*

Zarysowany wyżej model obrządku wieloetapowego może być też skrócony. Można bowiem pomijać etap pochówku tymczasowego poprzez mechaniczne oczyszczenie szkieletu z tkanki miękkiej tak, by do grobu złożyć już same kości. Pochówek w docelowym grobie również w tym wypadku będzie wtórnym, tj. kości będą spoczywały w nieładzie. Wszystkie lub większość kości będą mieć jednak ślady nacięć i oczyszczania z tkanki miękkiej. Częstotliwość i charakter śladów na kościach wynikający z ich mechanicznego oczyszczania z tkanki miękkiej będzie więc archeologicznie przesłanką do oceny, czy mamy do czynienia tylko ze sporadycznym doczyszczaniem kości pochodzących z pochówków tymczasowych, czy jednak ciało zmarłego było w całości oczyszczane z tkanek miękkich niedługo po śmierci.

III wariant wieloetapowości – *ciałopalenie.*

Jako specyficzny wariant wieloetapowego obrządku pogrzebowego można też traktować ciałopalenie, jeśli tylko zmarły spalany był na stosie, a do grobu wkładano zebrane z tego stosu kości (**ryc. 1**). Depozyt w jamie grobowej będzie miał wtedy podobny charakter jak pochówki wtórne, tj. kości będą leżały nieanatomicznie, a do tego będą po prostu przepalone. Spalenie ciała zmarłego jest w tym względzie niejako drugim sposobem na oczyszczenie szkieletu z tkanki miękkiej. Z tym, że nie robi się tego mechanicznie i „rzeźniczo”, jak wyżej opisano, tylko za pomocą ognia, co oczywiście może nieść w sobie dodatkową symbolikę „oczyszczenia”. Ciałopalenie mogło być więc stosowane jako alternatywa dla normalnych pochówków tymczasowych w tych wypadkach, kiedy nie można było czekać na naturalny rozkład tkanek (tj. kilka lat), a mechaniczne oczyszczanie z jakiegoś powodu nie wchodziło w grę. Warto jednak dodać, że przepalone kości kurczą się i w związku z tym silne przepalenie w znaczny sposób redukuje gabaryty i masę całego szkieletu. Mogło mieć to również znaczenie, kiedy chciano szczątki zmarłego przetransportować na większą odległość lub po prostu długoterminowo przechowywać.

IV wariant wieloetapowości – *pochówek pierwotny – naruszanie i opróżnianie grobu.*

Do wieloetapowości należy również zaliczyć takie sytuacje, kiedy zmarły jest składany po śmierci do grobu z założenia docelowego i ostatecznego. Składano więc normalny pochówek pierwotny, tj. w anatomicznej pozycji. W jakimś momencie jednak jest on naruszany i kości zmarłego są zabierane lub tylko przekładane i przesuwane wewnątrz grobu (**ryc. 1**). Należy od razu zaznaczyć, że jeśli wyjmowane były tylko konkretne kości zmarłego, to w jamie grobowej pozostaje uchwytny archeologicznie pochówek pierwotny, który mimo konkretnych braków lub przemieszczeń kości pozostaje nadal w układzie anatomicznym. Jest to więc pochówek pierwotny naruszony. Takie naruszenie mogło mieć jednak bardziej radykalny charakter, jeśli celem było wyjęcie od razu całego szkieletu. Efektem takiego działania będzie z kolei opróżniony grób, uchwytny archeologicznie jako jama, w której pozostały pojedyncze przeoczone kości ludzkie i ewentualne wyposażenie. Takie opróżnienie mogło mieć jednorazowy charakter, ale należy też brać pod uwagę możliwość wielokrotnego otwierania grobu i wyciągania kolejnych kości, aż zostanie on w końcu całkowicie opróżniony.

Pod względem wielkości i ilości szczątków ludzkich pozostałość po opróżnionym grobie jest podobna do tej po pochówku tymczasowym. Z tą jednak różnicą, że w przypadku opróżnionego grobu jest wyraźna jama grobowa i jest on usytuowany zasadniczo w miejscu przeznaczonym na ostateczny pochówek zmarłego, tj. na cmentarzysku. Naruszanie pochówku pierwotnego nie musi jednak wykluczać stosowania pochówków tymczasowych lokowanych poza cmentarzyskiem. Naruszanie grobu może być bowiem niejako boczną gałęzią tego samego złożonego rytuału, stosowaną w tych przypadkach, kiedy kości konkretnego zmarłego pochowanego na cmentarzysku są z jakiegoś powodu „potrzebne” i dla ich pozyskania trzeba naruszyć grób. Kości te mogły być potem ponownie zdeponowane jako pochówek wtórny lub zabierano je na osadę i tam przechowywano jako pamiątki i relikwie po przodku. Efekt końcowy jest więc dokładnie taki sam jak dla kości zabieranych z pochówków tymczasowych.

Do naruszenia grobu i pochówku pierwotnego mogło też dochodzić z innych przyczyn, niż tylko pozyskanie konkretnych kości zmarłego. Może być ono związane z jakimś zabiegiem rytualnym wymagającym przykładowo celowego rozbicia czaszki lub jej przełożenia w inne miejsce w grobie. Może to być też efekt dokładania do niego kolejnych zmarłych. Do całkowitego opróżnienia grobu mogło też dochodzić wtedy, gdy z jakiegoś powodu szczątki zmarłego trzeba było przenieść w inne miejsce, bo, na przykład, zmieniono lokalizację głównego cmentarzyska, albo chciano konkretnego zmarłego przenieść gdzieś

indziej do „swoich”. Tak czy owak, wybrane wcześniej miejsce jako „docelowe i ostateczne” dla danego zmarłego, okazało się jednak nieodpowiednie i szczątki były przenoszone.

Należy jednak zaznaczyć, że archeologicznie może być trudne do ustalenia, czy „pusta” jama jest cenotafem czy grobem opróżnionym. W cenotafie nie powinno być jednak najmniejszych nawet fragmentów kości ludzkich, a obecne są jedynie dary grobowe. Jeśli wypełnisko zawiera jednak choćby pojedyncze fragmenty kości ludzkich, to taką jamę należy raczej rozważać jako grób opróżniony, ewentualnie pochówek wtórny cząstkowy.

Pamiętki po zmarłych – przechowywanie kości przodków lub innych bliskich zmarłych w domostwach.

Jak wyżej wspomniano, niejako pobocznym efektem złożonego obrządku pogrzebowego może być przechowywanie kości zmarłych przodków w miejscu zamieszkania. Takie pamiętki-relikwie archeologicznie będą uchwytnie jako pojedyncze, zwykle duże i charakterystyczne kości ludzkie znajdujące w różnych kontekstach bezpośrednio na osadzie. Warto jeszcze raz podkreślić, że kości takie mogły być przynoszone z miejsc tymczasowego pochówku, jak i z naruszanych i opróżnianych grobów na cmentarzysku (**ryc. 1**).

Nietypowe formy pochówku - pochówki na platformach, zatopione itp.

Z różnych danych etnograficznych wiadomo, że pochówki mogły mieć różne nietypowe formy i niekoniecznie musiała to być inhumacja. W takich działaniach można też upatrywać przyczyn, dlaczego pochówki łowców epoki kamienia są tak rzadkie. Istotne jest, na ile takie praktyki mogły się też wiązać z wieloetapowością obrzędów pogrzebowych, a na ile stanowiły ostateczną formę potraktowania ciała zmarłego, alternatywną do pochówku pierwotnego inhumacyjnego.

Znane są na przykład przypadki składania ciał zmarłych na platformach lub drzewach. Obecność pojedynczych kości ludzkich na stanowiskach osadowych bywa niekiedy w ten sposób interpretowana, że są to kości, które spadały z platform. Taka praktyka nie jest oczywiście wykluczona, ale też trudna do potwierdzenia na podstawie materiału archeologicznego.

Trzeba mieć na względzie to, że kości w takim wypadku ulegałyby jednak znacznie większemu rozproszeniu i rozkładowi, niż w pochówkach inhumacyjnych, ze względu na dużo większe narażenie na różne czynniki naturalne, począwszy od zmiennych warunków atmosferycznych, po narażenie na rozwlekanie i obgryzanie kości przez różne zwierzęta. Z

tego względu wydaje się mało prawdopodobne, by pozostałości po takich formach pochówku mogły być uchwytnie archeologicznie. Jeśli już, to musiałyby to być losowe fragmenty największych i najtrwalszych kości szkieletu, np. dużych kości długich, które dodatkowo powinny mieć wyraźne ślady erozji i zniszczenia na skutek długiego zalegania na powierzchni ziemi. Luźne kości ludzkie znajdowane na osadzie raczej nie spełniają takich warunków. Nawet jeśli interpretacja luźnych kości ludzkich jako pozostałości po pochówku na platformie wydaje się prawdopodobna, to i tak nie można wykluczyć, że była to jednak tylko forma pochówku tymczasowego, na czas rozłożenia tkanek miękkich.

Inną nietypową formą pochówku, jaką należy wspomnieć, to pochówki zatopione. W tym wypadku szkielet zmarłego może być rozmyty na dużej powierzchni i dodatkowo zdekompletowany. Jeśli szczątki takie znaleziono bezpośrednio przy miejscu obozowania, to należy raczej wykluczyć, by pochodziły one od topielca. W takim wypadku bardziej realne wydaje się celowe zatopienie ciała zmarłego w wodzie. Interpretacja poszczególnych kości ludzkich, jako pozostałości po pochówku zatopionym, powinna się zatem opierać przede wszystkim o kontekst, w jakim te kości znaleziono. Pochówków rozmytych przez wodę można się też spodziewać nad brzegami zbiorników wodnych i w takim wypadku nie zawsze ciało zmarłego musiało być celowo zatapiane. O ile bowiem zdeponowano pochówek bardzo blisko brzegu, to w przypadku zmiany poziomu wód lub bardzo silnych sztormów mógł on być zatapiany i rozmywany, a sam brzeg obrywany.

Inne sposoby potraktowania zmarłego – porzucenie ciała i kanibalizm.

Należy też wspomnieć o innych nietypowych sposobach potraktowania zmarłego, które nie wchodzą co prawda w problematykę wieloetapowości rytuału pogrzebowego, ale mogą się pojawiać jako ewentualna alternatywna interpretacja dla ludzkich kości znajdujących poza grobami.

Ciało zmarłego mogło być też porzucane bez pochówku. Powinno to jednak skutkować tym, że ze zmarłego nie zostałoby w zasadzie nic, tak samo jak z padłych w lesie zwierząt, a samo miejsce porzucenia pochówku jest archeologicznie nieuchwytnie, bo z założenia powinno znajdować się z dala od miejsca obozowania.

Kości ludzkie znalezione w kontekście osadowym mogą być ewentualnie wynikiem praktykowania kanibalizmu. Trzeba jednak pamiętać, że pewnym jego dowodem jest jedynie obecność na kościach śladów obgryzania przez człowieka. Sama obecność innych manipulacji *post mortem*, jak nadpalenie kości oraz ślady nacięć nie są jeszcze bezpośrednim dowodem kanibalizmu i wymaga to odpowiedniej analizy. Dopiero na tej podstawie można stwierdzić, z

jaką praktyką można mieć do czynienia. Ślady nacięć mogą bowiem wiązać się jedynie z oczyszczaniem lub doczyszczaniem kości z tkanki miękkiej, a nie z konsumpcją ludzkiego mięsa (Bello et al. 2016; Orschiedt 2002; 2014). Nadpalenia pojedynczych fragmentów kostnych mogły też się zdarzać przypadkowo i są raczej przejawem zalegania kości na powierzchni gruntu i jej przypadkowego niszczenia.

2.3. Terminy i definicje dotyczące obrządku pogrzebowego użyte w pracy.

Pochówek

Pochówek to ciało lub szczątki zmarłego intencjonalnie złożone w konkretny sposób i w określonym miejscu, np. w jamie (grobie), w jakiejś konstrukcji naziemnej, w jaskini, na łodzi i pod wodą. Mianem pochówku można więc określić cały szkielet, pojedyncze jego kości lub przepalone szczątki ludzkie znalezione w odpowiednim kontekście. W niniejszej pracy termin pochówek będzie używany w odniesieniu do jednego osobnika, niezależnie od liczby zmarłych złożonych razem w jednym grobie.

Grób

Grób jest obiektem, zwykle jamowym, w którym szczątki zmarłych zostały złożone w różnej formie i ilości. Grób może więc być zbiorowy i zawierać większą liczbę osobników (pochówków). Może też zawierać różne typy pochówków, np. szkieletowe i ciałaopalne.

Pochówek pierwotny

Pochówek pierwotny to taki, gdy ciało zmarłego zostaje od razu złożone w jamie grobowej i później zasadniczo nie jest ono naruszane. Szkielet zalega wtedy w układzie anatomicznym. W niektórych przypadkach układ anatomiczny może ulec zaburzeniu na skutek procesów postdepozycyjnych i ewentualnej działalności zwierząt ryjących. Do znacznych przemieszczeń kości dochodzi najczęściej wtedy, gdy jamy nie zasypywano zaraz po pogrzebie, albo jeśli zmarłego złożono w jakimś rodzaju trumny lub kosza tworzących pustą przestrzeń wokół rozkładającego się ciała (Duday et al. 2009: 14,25-29; Nilsson Stutz 2003). Szkielety ułożone w pozycji siedzącej zapadają się wtedy na dno jamy grobowej w miarę rozkładu tkanek miękkich. Przemieszczeniom w pustej przestrzeni (w trumnie lub w niezasypanej jamie) mogą też ulegać kości w pochówkach leżących zsuwając się w jedną stronę (Duday et al. 2009: 14,25-29).

Pochówek pierwotny naruszony – naruszenie grobu

Za naruszenie grobu będzie w tej pracy rozumiane intencjonalne otwarcie lub rozkopanie obiektu jeszcze w pradziejach. Pochówek pierwotny naruszony to taki, który został pozbawiony jakiejś części szkieletu lub układ kości został zmieniony w wyniku celowej działalności o charakterze rytualnym.

Opróżniony grób

Opróżniony grób to taki, z którego celowo wyjęto szkielet zmarłego. Powinny jednak znajdować się w nim jakieś szczątki ludzkie, z reguły raczej drobne – które mogły być zgubione i przeoczone. Może też znajdować się wyposażenie zmarłego.

Cenotaf

Symboliczny grób pozbawiony pochówku – czyli szczątków zmarłego, zawiera jednak dary grobowe.

Wyrabowany grób

Grób zniszczony i naruszony w celu grabieży darów grobowych.

Zniszczony grób

Zniszczony grób to taki, który uległ zniszczeniu przypadkowo na skutek działania czynników przyrodniczych (np. oberwanie brzegu, wykrot dużego drzewa) lub działalności ludzkiej – późniejsze osadnictwo lub orka.

Pochówek tymczasowy

Pochówek tymczasowy to taki, który złożono w jakimś miejscu tylko na czas rozłożenia się tkanek miękkich. Lokowany jest on zasadniczo poza cmentarzyskiem – czyli docelowym i najbardziej uświęconym miejscem spoczynku zmarłych. Pozostałość archeologiczna to „luźne” kości ludzkie znajdowane na stanowiskach osadowych. Zwykle są to drobne kości, czyli takie, które łatwo było zgubić lub przeoczyć (Duday et al. 2009: 14).

Luźne kości ludzkie

„Luźne” kości ludzkie (*loose human bones, LHB*) to szczątki znajdowane poza kontekstem grobowym na stanowiskach o charakterze osadowym.

Pochówek wtórny

Pochówek wtórny to szczątki ludzkie poekshumacyjne złożone bez porządku anatomicznego w grobie docelowym. Ilość kości zmarłego może być jednak różna, od całego lub prawie całego szkieletu po pojedyncze kości danego osobnika (Duday et al. 2009: 14, 89).

Pochówek wtórny cząstkowy

O pochówku wtórnym cząstkowym można mówić wtedy, gdy kości zmarłego jest niewiele lub kiedy złożono do grobu tylko jedną kość danego osobnika.

Pochówek ciałopalny wtórny

Pochówek ciałopalny można uznać za wtórny, jeśli szczątki są zdeponowane bez porządku anatomicznego. Spalanie ciała zmarłego odbywało się w takim przypadku na stosie i poza jamą grobową, a do grobu składano zebrane ze stosu kości (Duday et al. 2009: 14, 89).

Pochówek ciałopalny pierwotny

O pochówku ciałopalnym pierwotnym można mówić wtedy, gdy do spalenia ciała zmarłego doszło bezpośrednio w jamie grobowej, a szczątki zostały następnie zasypane. Należy dodać, że takie przypadki znane są z epoki kamienia z mezolitycznego stanowiska Mszano (Marciniak 2001).

Pamiątki-relikwie po zmarłych

Pojedyncze kości przechowywane w miejscu obozowania lub na osadzie, które mogły mieć charakter pamiątki po zmarłym przodku. Niewykluczone, że wykorzystywano je w różnych obrzędach i rytuałach.

Czaszka i żuchwa

Żuchwa w ramach wieloetapowego obrządku pogrzebowego funkcjonowała jako osobna kość oddzielona od reszty czaszki. W taki sposób będzie ona również traktowana w niniejszej pracy. Termin „czaszka” będzie się więc zawsze odnosił do samego calvarium, czy nawet kaloty, zależnie od stanu zachowania konkretnego egzemplarza.

3. Materiał – charakterystyka stanowisk i ogólne dane o grobach i luźnych kościach ludzkich z Dudki i Szczepanek.

3.1. Dudka i Szczepanki – charakterystyka stanowisk.

3.1.1. Region i historia jeziora Staświn.

Stanowiska Dudka i Szczepanki są zlokalizowane na wyspach nieistniejącego już jeziora Staświn w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich (**ryc. 2**). Było to bardzo duże jezioro, o powierzchni ok. 25km², ale jednocześnie płytkie, przez co dość wcześnie, bo już w młodszej epoce kamienia zaczęło zarastać i zabagniać się, a u progu epoki brązu całkowicie przekształciło się w nieużyteczne bagno. Ostatecznie jezioro zostało zmeliorowane w XIX

wieku i obecnie teren ten jest torfowiskiem znanym jako Łąki Staświńskie. Obie wyspy zlokalizowane były w południowo-wschodniej części jeziora, wydzielanej jeszcze do lat 60-tych XX wieku jako „Bagno Moczyska” (niem. „Röster Wiesen”) (Gumiński 2008). Dudka była największą wyspą na jeziorze o powierzchni kilkunastu hektarów. Szczepanki natomiast to mniejsza wyspa ulokowana przy ujściu rzeki Pamer do jeziora, w odległości około 1km od Dudki (**ryc. 2**). Wyspa Szczepanki jest praktycznie w całości pagórkami, w odróżnieniu od Dudki, która jest prawie kompletnie płaska (Gumiński 1999: 34; 2004: 54).

Pierwsze ślady osadnictwa na obu wyspach pochodzą z warstw późnopaleolitycznych. Najstarsze znaleziska w Dudce datowane są na okres Allerød (Gumiński 1999: 37; 2008: 29), a w Szczepankach na Dryas III (Gumiński 2004: 54; 2012; 2016). Od tego momentu osadnictwo na obu wyspach trwało nieprzerwanie przez cały mezolit i paraneolit i stopniowo wygasa w późnym neolicie (Gumiński 1999; 2004; 2008; 2012; 2016; Gumiński, Michniewicz 2003). W epoce brązu wyspy były już zupełnie opuszczone, o czym świadczy brak znalezisk z tego okresu. Było to zapewne związane z niemal całkowitym zabagnieniem się jeziora w tym czasie, które przestało być atrakcyjne osadniczo (Gumiński 2008: 41). Jezioro prawdopodobnie odrodziło się jeszcze na początku okresu subatlantyckiego, na obu wyspach znaleziono bowiem nieliczne zabytki z okresu epoki żelaza i późniejsze z czasów średniowiecza. Ślady osadnictwa z tych czasów pochodzą niemal wyłącznie z kulminacji na środku wysp, tj. wykopu IX i X w Dudce (**ryc. 3**) i wykopu K w Szczepankach (**ryc. 4**) (Gumiński 2008: ryc.3, 41-42; Gumiński, Kowalski 2011: 469; Lisiecki 2004).

3.1.2. Chronologia i charakter osadnictwa w Dudce i Szczepankach.

W niniejszej pracy będzie stosowany dokładnie taki sam podział chronologiczny i nazewnictwo poszczególnych przedziałów czasowych, jak to zostało wprowadzone w dotychczasowych publikacjach (Gumiński 1999: tab.2; 2012: tab.1). Chronologia stanowisk Dudka i Szczepanki została opracowana w oparciu o stratygrafię, a poszczególne wydzielone okresy osadnicze (archeologiczne), łącznie z podziałem kultury Zedmar na wczesny, klasyczny i post-Zedmar, odpowiadają konkretnym okresom klimatycznym (Gumiński 1999; 2004; 2012).

Pierwsze ślady osadnicze na obu wyspach pochodzą z późnego paleolitu (Allerød, Dryas 3/4; 11.250 – 9.750 conv. BP). Osadnictwo miało wtedy charakter krótkotrwałych i sporadycznych obozowisk. Z tego okresu pochodzą pojedyncze całe kości zwierzęce oraz nieliczne wytwory krzemienne i kościane (Gumiński 1999: 43-44; 2004: 54; Gumiński, Michniewicz 2003: 121-122).

We wczesnym mezolicie (Preboreal – Boreal; 9.750 – 8.000 conv. BP) osadnictwo na wyspach miało charakter regularnych sezonowych obozowisk. W Dudce obozowano głównie na wiosnę i na przełomie lata i jesieni (Gumiński 1999; Gumiński, Michniewicz 2003), natomiast w Szczepankach w sezonie jesienno-zimowym (Gumiński 2004: 68,83; 2012). W Dudce zasiedlano w mezolicie dwie strefy położone tuż nad brzegiem jeziora: „południowy cypel” - wykopy I, II i XII, oraz „wschodnią zatokę” - wykop III (**ryc. 3**). Południowy cypel był zamieszkiwany intensywnie we wczesnym mezolicie. Dopiero od późnego okresu borealnego, osadnictwo przenosi się na teren wschodniej zatoki (wykop III). W późnym mezolicie (wczesny i środkowy Atlantyk; 8.000 – 5.600 conv. BP) staje się ona głównym miejscem obozowania (Gumiński 1999: ryc. 4-5). W Szczepankach zasiedlana była strefa na południowym brzegu wyspy - sektory E i S (**ryc. 4**) (Gumiński 2004; 2011).

Od okresu wczesnego Zedmaru (późny Atlantyk; 5.600 – 5.100 conv. BP), czyli od początku paraneolitu, następuje intensyfikacja osadnictwa na obu wyspach, osiągając swoje apogeum w klasycznym Zedmarze (przełom Atlantyku na Subboreal; 5.100 – 4.700 conv. BP). Jest to wynik zarówno wzrostu demograficznego miejscowej populacji łowców, jak i wydłużania pobytu na wyspach w ciągu roku. Niewykluczone, że ostatecznie obie wyspy były zamieszkiwane równolegle i prawdopodobnie prawie przez cały rok (Gumiński 1999: 51-53; 2004: 60-61; 2012: 130). W Dudce zasiedlano wtedy w równym stopniu teren „wschodniej zatoki”, jak i „południowy cypel” (Gumiński 1999: 50-53, ryc. 6b). W Szczepankach poza południowym brzegiem wyspy (sektory E i S) założone zostaje osobne obozowisko na wschodnim cyplu (sektor A), który był wcześniej jedynie sporadycznie penetrowany (Gumiński 2012: 94, 130).

W okresie post-Zedmar (wczesny Subboreal; 4.700 – 4.200 conv. BP) intensywność osadnictwa na obu stanowiskach zaczyna się zmniejszać, chociaż sam rejon obozowisk poszerza się wchodząc bardziej w głąb wysp (Gumiński 1999: 55-56; 2004: 58-60). Ślady osadnicze pojawiają się też w nowych miejscach, które nie były wcześniej zasiedlane, jak zatoka na zachodnim brzegu wyspy Dudka, wykop VIII (Gumiński 1999: ryc.7a).

W późnym neolicie, tj. na przełomie wczesnego i środkowego Subborealu (4.200 – 3.700 conv. BP), osadnictwo na obu stanowiskach wchodzi głębiej w interior wysp i jest ono znacznie mniej intensywne niż w okresie klasycznego Zedmaru. Obozowiska miały wtedy raczej krótkotrwały charakter, co dotyczy zwłaszcza miejsc wykorzystywanych wcześniej osadniczo i położonych blisko brzegu jeziora. Osadnictwo na obu wyspach stopniowo zanika w związku z coraz silniejszym zarastaniem jeziora (Gumiński 1999: 55-57, 62-63; 2004: 60-61; 2008; 2012: 94; Gumiński, Kowalski 2011: 467).

3.2. Groby i luźne kości w Dudce i Szczepankach. Dane ogólne.

3.2.1. Dudka.

a) *Cmentarzysko i groby.*

Cmentarzysko w Dudce zlokalizowane jest pomiędzy dwoma strefami osadniczymi – „południowym cyplem” i „wschodnią zatoką” (**ryc. 3**). Najstarsze daty z cmentarzyska wskazują na to, że funkcjonowało ono przynajmniej od późnego mezolitu (Gumiński 2008: ryc. 3; 2014: 85; Gumiński, Bugajska 2016: 469; Gumiński, Michniewicz 2003: 125-126). Z kolei koniec jego użytkowania przypada na okres post-Zedmar, kiedy to teren plateau wyspy w pobliżu cmentarzyska zaczyna być użytkowany osadniczo, a groby z późnego neolitu lokowane są w odosobnionych miejscach na kulminacjach wyspy (Gumiński 1999; Gumiński, Kowalski 2011).

Na cmentarzysku głównym odkryto 18 grobów, z których większość jest zbiorowa. Pochowano w nich przynajmniej 76¹ osobników. Większość grobów łączy w sobie różne typy pochówków, tj. pierwotne, wtórne szkieletowe i ciałopalne.

Pochówków pierwotnych jest najmniej – zaledwie 12, w tym trzy z nich zostały naruszone już w epoce kamienia. Większość z nich jest ułożona w pozycji kuczno-siedzącej – 9 osobników, choć prawie każdy w nieco inny sposób. Tylko trzy pochówki na cmentarzysku głównym złożono w pozycji leżącej, dwa na plecach z zadartymi nogami i jeden w pozycji skurczonej na boku (Gumiński, Bugajska 2016).

Pochówków wtórnych jest ponad dwukrotnie więcej niż pierwotnych, gdyż jest to przynajmniej 28 osobników. Najliczniejsze na cmentarzysku są jednak pochówki ciałopalne, których jest przynajmniej 36¹. Są one zatem 3-krotnie liczniejsze od pochówków pierwotnych i stanowią blisko połowę osobników pochowanych na cmentarzysku. Warto dodać, że dwa groby zawierały też wtórne pochówki szkieletowe psów, a w dwóch innych znaleziono przepalone kości psa (Gumiński, Bugajska 2016).

b) *Kości ze zniszczonych grobów na cmentarzysku.*

Poza grobami na cmentarzysku znaleziono liczne kości ludzkie; w sumie było to 1216 fragmentów, z czego około 40% (498) pochodzi od osobników zidentyfikowanych w 18 grobach (**tab. 1**). Obecność tych kości poza grobami (przeważnie są to małe fragmenty) jest w

¹ Podane liczby nie uwzględniają grobów i pochówków wyodrębnionych dopiero w oparciu o szczegółowe analizy materiałów z cmentarzyska, tj. groby VI-n-1/2 i VI-j-2. Dane te nieco różnią się od przedstawionych we wstępnej publikacji cmentarzyska (Bugajska, Gumiński 2016; Gumiński, Bugajska 2016), gdyż przepalone kości osobników: VI-9-D, VI-12-B i VI-17-B zostały ostatecznie wykreślone z tych grobów.

znacznej mierze wynikiem zniszczenia konkretnych grobów przez późniejszą aktywność ludzką, głównie nowożytną orkę. Zniszczenie grobów przez nowożytną orkę dotyczy w zasadzie tylko wschodniej i południowej części cmentarzyska, gdzie zadokumentowano wyraźne jej ślady (**ryc. 5**).

Najbardziej ucierpiał pod tym względem grób VI-9. W sumie prawie 200 drobnych fragmentów kości pochodzących z niego zostało zebranych z powierzchni ok. 50m². Fragmenty poszczególnych kości, które się ze sobą sklejały znajdowały się nieraz w sporej, kilkumetrowej odległości od siebie i zwykle rozwleczone były liniowo – zgodnie z kierunkiem orki. Drugim grobem, który został najprawdopodobniej zniszczony przez orkę jest grób VI-16. Zniszczenie jest w tym wypadku mniejsze niż w grobie VI-9, rozorana została bowiem tylko jego górna część (**ryc. 6**). Do grobu VI-16 udało się dopasować 102 fragmenty kości, prawie połowę z tego stanowią fragmenty kaloty dziecka, która była ułożona w samym stropie (**ryc. 6**). W sumie kości z grobów VI-16 i VI-9 stanowią ok. 60% wszystkich dopasowanych fragmentów.

Pozostałe groby zostały zniszczone w minimalnym stopniu, zwykle w stropowej części i w wielu wypadkach niekoniecznie musi to być skutek nowożytnej orki. Zniszczenie orką wchodzi w grę jeszcze w przypadku grobu VI-11 (skupiska przepalonych kości), VI-1, VI-4 i możliwe, że VI-5. Ciekawy w tym względzie jest grób VI-17. Spoczywająca w nim kobieta ma uszkodzoną miednicę (kości łonowe) i czaszkę. Uszkodzenie czaszki mogło być wynikiem rozorania grobu, jednak w przebadanej części cmentarzyska nie znaleziono brakujących fragmentów (**ryc. 6**). Jest to tym bardziej zaskakujące, że w przypadku czaszki dziecka z sąsiedniego grobu VI-16, fragmenty w dużej liczbie znalazły się na wschód od jamy grobowej, a fragmentów czaszki z grobu VI-17 w tym rejonie brak (**ryc. 6**).

Groby z północnej i zachodniej części cmentarzyska nie zostały praktycznie w żaden sposób uszkodzone i tylko pojedyncze kości znajdowane były poza ich jamami (**ryc. 6; tab. 1**), co może być wynikiem między innymi działalności zwierząt ryjących. W przypadku grobów VI-6 i VI-13 jest to niewątpliwie efekt ich naruszenia jeszcze w epoce kamienia (Bugajska, Gumiński 2016).

Warto zaznaczyć, że na cmentarzysku poza grobami odkryto również liczne jamy. Niektóre z nich pochodzą z późnego neolitu, ale większość to niewielkie obiekty o nieznannej funkcji. Ważne jednak, że niezależnie od ich charakteru i wielkości, to nie przecinają one, ani nie niszczą grobów. Nawet jak są to jamy zlokalizowane bezpośrednio nad grobami – jak jamy VI-h-2 i VI-h-3 (**ryc. 6**).

c) „Luźne” kości ludzkie z cmentarzyska.

Poza kośćmi pochodzącymi ze zniszczonych grobów (**tab. 1**), z cmentarzyska pochodzi jeszcze znaczna ilość kości ludzkich niezwiązanych raczej z odkrytymi 18 grobami. W sumie jest to 746 fragmentów kości od 39 osobników (**tab. 2**). Z tego – 417 fragmentów to kości przepalone od minimum 14 osobników, a 329 fragmentów pochodzi od minimum 93 nieprzepalonych kości i zębów, od minimum 25 osobników (**tab. 2**). Interpretacja tych szczątków ludzkich będzie dokładniej omówiona w części analitycznej pracy. Ogólnie rzecz ujmując, kości te są w większości kolejnymi pochówkami na cmentarzysku, z czego część to prawdopodobnie naruszone i opróżnione groby, inne to pochówki wtórne szkieletowe lub ciałaopalne (Bugajska, Gumiński 2016).

d) Luźne kości ludzkie poza cmentarzyskiem.

Spoza cmentarzyska w Dudce pochodzi w sumie 510 fragmentów kości ludzkich od minimum 65 osobników. Najwięcej z nich znaleziono nad wschodnią zatoką wyspy – wykopy III i V (**ryc. 3**). Było tam 331 fragmentów, składających się na przynajmniej 84 kości, które pochodzą od minimum 38 osobników (**tab. 2**). Prawie wszystkie te szczątki wystąpiły w wykopie III, gdzie ich zagęszczenie liczone na 10m² przekopanej powierzchni wynosi 22 kości.

Ludzkie kości na południowym cyplu wyspy, tj. w wykopach I, II i XII są zdecydowanie mniej liczne niż wykopie III. Łącznie znaleziono tam 62 fragmenty składające się na co najmniej 18 kości, pochodzących od minimum 12 osobników (**tab. 2**). Większość z nich znaleziono w wykopie I, jest to 51 fragmentów od 14 kości i od minimum 8 osobników. Zagęszczenie kości wynosi tam 4,3 na 10m² (**tab. 2**). Ogólnie rzecz biorąc, na południowym cyplu zagęszczenie ludzkich kości jest 7.-krotnie mniejsze niż w rejonie wschodniej zatoki, odpowiednio 3,3 do 21 kości na 10m² (**tab. 2**).

Stosunkowo liczne kości ludzkie wystąpiły w niewielkim wykopie XI, usytuowanym w strefie brzegowej jeziora poniżej wykopu VI, czyli cmentarzyska, a jednocześnie znajdującym się pomiędzy osadą na południowym cyplu, a tą zlokalizowaną nad wschodnią zatoką (**ryc. 3**). Znaleziono tam 21 fragmentów minimum 6 kości, które pochodzą od co najmniej czterech osobników. Zagęszczenie wynosi tam aż 30 fragmentów kostnych na 10m², co jest porównywalne z zagęszczeniem luźnych kości na cmentarzysku (**tab. 2**).

Największe zagęszczenie ludzkich kości wystąpiło jednak w wykopie IV, zlokalizowanym w interiorze wyspy, ale stosunkowo blisko cmentarzyska, prawdopodobnie więc stanowi on jego peryferie (**ryc. 3**). Pochodzi stąd 81 fragmentów od minimum 25 kości i od przynajmniej 8 osobników (**tab. 2**). W stosunku do przebadanej powierzchni daje to aż 58 kości ludzkich na 10m².

W pozostałych wykopach i rejonach Dudki kości ludzkie zdarzały się już rzadko. Stosunkowo najwięcej pochodzi z niewielkiego wykopu VIII, na zachodnim brzegu wyspy, gdzie istniała kolejna oddzielna strefa obozowania, ale użytkowana dopiero pod koniec okresu Zedmar. Znaleziono tam 9 fragmentów od 4 kości należących prawdopodobnie do jednego zmarłego (**ryc. 3; tab.2**). W drugim wykopie na zachodnim brzegu wyspy (wykop VII), nie było już żadnych ludzkich kości.

Najmniej ludzkich kości znaleziono w interiorze na środku wyspy. Kości ludzkich brak zupełnie w wykopie nr X, a zaledwie 6 fragmentów od dwóch kości pochodzi z dużego wykopu IX (**tab. 2**). Nie wliczono tu jednak trzech kości z odsłoniętego tam obiektu średniowiecznego. Zagęszczenie kości ludzkich w interiorze wyspy wynosi zaledwie 0,5 kości na 10m² (**tab. 2**).

e) Groby późnoneolityczne poza cmentarzyskiem.

Cmentarzysko przestaje funkcjonować najprawdopodobniej w okresie post-Zedmar, a na pewno nie użytkowano go już w późnym neolicie. Z tego ostatniego okresu pochodzą dwa groby ułożone w odosobnionych miejscach na wyspie Dudka. Jeden to grób małego dziecka (IX-1) zlokalizowany na niewielkiej kulminacji, na środku wyspy i wydатовany bezpośrednio na 3775 ±40 conv. BP. Grób ten jest usytuowany z dala od strefy mieszkalnej i w miejscu wcześniej praktycznie nie użytkowanym. W okolicy znaleziono niewiele współczesnych mu znalezisk, które najprawdopodobniej wiążą się bezpośrednio z pochówkiem dziecka, jako jego wyposażenie lub pozostałość po ceremonii pogrzebowej (Gumiński, Kowalski 2011: 469-483). Drugi grób z tego samego okresu znajdował się najprawdopodobniej na innym wzniesieniu na północnym cyplu Dudki. Grób ten został jednak zniszczony przez współczesną orkę, a jedyną pozostałością jest kamienny toporek oraz informacja właściciela gruntu, że towarzyszyły mu „duże kości”. Na podstawie powierzchniowej prospekcji terenu uznano, że był to również pochówek złożony w odosobnieniu i w miejscu wcześniej nieużytkowanym (Gumiński, Kowalski 2011: 483-487).

3.2.2. Szczepanki.

a) Groby.

Na stanowisku Szczepanki odkryto dwa pochówki niemowląt zlokalizowane w sektorze S. Jedno z dzieci, grób S-1, ułożone było w pozycji skurczonej na lewym boku i pochodzi najprawdopodobniej z okresu wczesny Zedmar. Drugie niemowlę, grób S-2, ułożono na wznak i jest to dużo starszy pochówek, wczesnomezolityczny albo nawet

późnopaleolityczny. Jest on też o tyle wyjątkowy, że jest to jedyny przypadek złożenia zmarłego na wznak na obu omawianych stanowiskach, choć takie ułożenie jest najbardziej typowe dla ludów zbieracko-łowieckich epoki kamienia. Co więcej, tylko w grobie S-2 szkielet był obsypany ochrą, podczas gdy w innych grobach obecne były jedynie grudki ochry (Gumiński 2004: 58-59; Gumiński, Bugajska 2010; 2016: 468-470).

W Szczepanach, w strefie brzegowej, w sektorze „E” znaleziono ponadto najprawdopodobniej trzy zatopione i rozmyte pochówki psów (Gumiński 2016: 331-2; w druku).

b) Luźne kości ludzkie.

Na osadzie południowej w Szczepankach znaleziono jeszcze 54 kości ludzkie. Wystąpiły one w sektorach „E” i „S”, po 27 fragmentów w każdym (**tab. 2**). Szczątki te należały do minimum 22 osobników, 10 z sektora „E” i 12 z sektora „S” (**tab. 2**). Natomiast zupełnie brak ludzkich kości na wschodnim cyplu, tj. w sektorze „A”, jak też w wykopie na kulminacji wyspy (sektor „K”).

Zagęszczenie kości ludzkich w Szczepankach jest bez porównania mniejsze niż w Dudce. Dla sektora „E” wynosi ono 1 kość na 10m², a dla sektora „S” 1,5 kości na 10m² (**ryc. 4; tab. 2**).

3.2.3. Szczepanki 6 – megalit.

Na koniec należy wspomnieć jeszcze o założeniu megalitycznym, które wzniesiono na niewielkiej wyspie (st. Szczepanki 6) położonej pomiędzy Dudką a Szczepankami (st.8). Konstrukcja ta prawdopodobnie nie została dokończona, gdyż wewnątrz megalitu wypełniały mniejsze, podporowe głazy, które normalnie powinny być usunięte, by w ten sposób powstała komora grobowa. Wewnątrz megalitu nie znaleziono pochówku, ani też żadnych śladów jamy grobowej, czy też wyposażenia. Zabytki odkryte na wyspie są ogólnie bardzo nieliczne, ale świadczą o przynajmniej kilkukrotnych krótkotrwałych pobytach na wyspie w okresie późnego neolitu, zapewne również w celach obrzędowych. Megalit został zinterpretowany jako założenie wzniesione „na pokaz” dla zamanifestowania swojej obecności nad jeziorem Staświn przez napływową ludność neolityczną, zapewne kultury amfor kulistych (KAK) i zaanektowania tym samym niewielkiej wyspy. Możliwe też, że megalit nie został dokończony i użyty zgodnie z zamierzeniem, ponieważ wyspa była jedynie 1m wyniesiona ponad torfowisko, więc mogła być w tamtym czasie zagrożona ewentualnym zalewaniem w czasie

dużych sztormów i w okresach podniesionego poziomu wód jeziora (Gumiński 2001a; 2008: ryc. 4).

4. Struktura pracy.

Podstawowy trzon pracy będą stanowiły analizy materiału kostnego ze stanowisk Dudka i Szczepanki. Omówione będą szczątki ludzkie z grobów na cmentarzysku, jak i luźne kości ludzkie znajdujące się na obu wyspach. Charakterystyka grobów i pochodzących z nich pochówków będzie się jednak koncentrować na kwestiach związanych z wieloetapowością praktyk pogrzebowych. Omówione więc będą pochówki wtórne szkieletowe i ciałałpalne oraz przypadki naruszania pochówków pierwotnych, czyli te formy, które stanowią jakiś konkretny etap w ramach złożonych praktyk pogrzebowych. Obecność nienaruszonych pochówków pierwotnych z cmentarzyska w Dudce, czy też ze Szczepanek będzie jedynie sygnalizowana. Są one jednak o tyle istotne, że mogą wskazywać na to, którzy członkowie miejscowej społeczności byli chowani tam gdzie zmarli, a ich kości już później nie przenoszono. Osobnicy ci byli więc z jakiegoś powodu wykluczeni z wieloetapowego rytuału pogrzebowego.

Struktura pracy została tak skonstruowana, by w uporządkowany sposób przedstawić poszczególne kategorie pochówków i szczątków ludzkich znalezionych na obu stanowiskach. Kolejne rozdziały pracy ułożono więc tak, by omawiały konkretne etapy i warianty wieloetapowych praktyk pogrzebowych zgodnie z przedstawionym wcześniej schematem (ryc. 1).

Pierwszy duży rozdział analityczny (B.I) dotyczy więc cmentarzyska w Dudce (wykop VI), a w kolejnych podrozdziałach omówione zostaną poszczególne kategorie pochówków: pierwotne naruszone, wtórne, niespalone kości ludzkie znalezione poza grobami oraz pochówki ciałałpalne, tak z grobów, jak i te zlokalizowane poza nimi. Niespalone kości ludzkie odkryte poza grobami, niezależnie od ich ostatecznej interpretacji, zostaną omówione w jednym podrozdziale, co jest o tyle uzasadnione, że interpretacja poszczególnych przypadków nie jest łatwa. Nie zawsze można jednoznacznie stwierdzić, czy określone kości to wtórny depozyt, czy pozostałość po opróżnionym grobie. Z tego powodu trudno konkretnych osobników doliczać *a priori* do pochówków wtórnych lub do naruszonych. Co więcej, nawet jeśli wiadomo, że w danym wypadku prawdopodobnie mamy do czynienia z pozostałością po opróżnionym grobie, to zwykle można jedynie domniemywać, że został naruszony pochówek pierwotny, a nie wtórny, lub odwrotnie.

Drugi osobny rozdział analityczny (B.II) omawiać będzie z kolei luźne kości ludzkie znalezione w różnych miejscach poza cmentarzyskiem. Mogą być one pozostałościami po pochówkach tymczasowych, albo po przechowywanych tam kościach zmarłych.

W końcowej części pracy (rozdz. C) wyniki analiz zostaną podsumowane tak, by przedstawić całościową rekonstrukcję wieloetapowych praktyk pogrzebowych stosowanych nad jeziorem Staświn.

Dane ze stanowisk Dudka i Szczepanki zostaną też odniesione do innych stanowisk mezolitycznych i para-neolitycznych na Nizie Europejskiej (rozdz. D).

5. Metody analizy szczątków ludzkich.

Poszczególne formy pochówków i luźne kości ludzkie będą charakteryzowane w oparciu o trzy podstawowe rodzaje analiz, tj. szczegółową analizę osteologiczną, tafonomiczno-przestrzenną oraz analizę kontekstu w jakim kości zostały znalezione. Ten trzeci aspekt dotyczy przede wszystkim luźnych kości ludzkich znalezionych na cmentarzysku w Dudce i poza nim. Kontekst ich znalezienia będzie w dużej mierze wskazywał na właściwą interpretację szczątków należących do konkretnych osobników. Wszystkie analizy mają na celu w pierwszej kolejności interpretację konkretnych szczątków ludzkich, a na dalszym etapie ogólną rekonstrukcję rytuałów pogrzebowych stosowanych w rejonie jeziora Staświn.

Badania i publikacje nietypowych form pochówków, a tym bardziej luźnych kości ludzkich na osadach było (i nadal jest) wykonywane bardzo pobieżnie. Biorąc to pod uwagę, sposób eksploracji, dokumentacji i opracowania takich źródeł dla stanowisk Dudka i Szczepanki można potraktować jako wytyczną – jak dokumentować i badać szczątki ludzkie znajdujące w różnych kontekstach. Szczególnie istotna jest dokumentacja takich znalezisk, która powinna opierać się o dokładną trójwymiarową lokalizację każdego fragmentu kostnego znajdującego w jamie grobowej, jak i luźno na stanowisku i nadawanie mu osobnego numeru inwentarzowego. Takie podejście pozwala bowiem na przeprowadzenie szczegółowych analiz tafonomicznych i właściwą ocenę kontekstu w jakim kości zostały znalezione, a tym samym na rekonstrukcję sposobu zdeponowania kości danego osobnika.

Standardem powinna być też analiza osteologiczna z dokładnym wykazem zidentyfikowanych kości, nawet jeśli są to tylko fragmenty. Na ich podstawie należy też ustalić minimalną liczbę kości oraz minimalną liczbę osobników, i o ile to możliwe podać diagnostykę ich płci i wieku. Należy też w miarę możliwości przydzielić kości do konkretnego osobnika i określić tym samym stopień kompletności danego szkieletu.

Należy jednak zaznaczyć, że dla każdej kategorii źródeł są nieco inne możliwości analiz oraz odmienne problemy badawcze, które wymagają rozwiązania. Dlatego poszczególne analizy będą w nieco inny sposób przeprowadzone dla pochówków wtórnych i naruszonych, dla ciałopalenia oraz dla luźnych kości znajdujących w różnych kontekstach.

a) Analiza pochówków pierwotnych naruszonych.

Naruszanie pochówków pierwotnych w celu wyjęcia konkretnych kości zmarłego jest jednym z możliwych wariantów wieloetapowości obrządku pogrzebowego. Kości mogły być wyciągane z grobu i przenoszone w inne miejsce, przekładane w obrębie jamy grobowej, albo mogły być rytualnie niszczone.

Kwestia wielokrotnego użytkowania grobu i dokładania kolejnych zmarłych formalnie wychodzi już poza temat pracy i dotyczy innej taktyki w obrządku pogrzebowym. Każdy pochówek jest w takim wypadku pochówkiem pierwotnym, a te, które zostały złożone wcześniej są kolejno naruszane i przesuwane, by zrobić miejsce dla kolejnych zmarłych. W efekcie mamy do czynienia z grobowcem, czy swego rodzaju ossuarium, gdzie część szkieletów będzie się znajdować w nieładzie i tylko z częściowo zachowanym układem anatomicznym, a inne szkielety, czyli te złożone najpóźniej, będą spoczywały w pozycji anatomicznej. Dokładanie zmarłych do konkretnego grobu i naruszanie innych pochówków warto jednak odnotowywać badając wieloetapowość praktyk. Należy bowiem sprawdzić, czy jednak jakieś konkretne kości nie były przy okazji wyciągane i zabierane z grobu. W takich wypadkach można już mówić o wieloetapowości rytuału pogrzebowego względem jakiegoś konkretnego zmarłego. Ważne jest więc, by dla pochówków naruszonych określić stopień kompletności szkieletu i wyodrębnić te braki kości, które mogą być efektem działalności człowieka i naruszenia grobu. Istotna jest przy tym ocena, czy preferowano jakieś konkretne kości, czy po prostu wyciągano daną partię szkieletu bez ich wyraźnej selekcji.

Pod względem tafonomicznym ważna będzie z kolei ocena, które przemieszczenia i przesunięcia kości oraz ich ewentualne zniszczenia są wynikiem naturalnych czynników postdepozycyjnych, a które są efektem celowego działania ludzkiego o charakterze rytualnym. Należy też określić, na ile kości, które pozostały w grobie są chaotycznie rozwleczone, czy raczej ułożone w jakiś uporządkowany sposób. Istotne jest też określenie, na ile są wyraźne ślady późniejszego wkopu. Brak lub obecność takich śladów oraz mniejsze lub większe rozwleczenie kości w jamie i poza nią, może być bowiem przesłanką do określenia, po jakim czasie grób mógł być naruszony.

b) Analiza pochówków wtórnych.

Pochówki wtórne stanowią szczególnie istotny element wieloetapowych praktyk pogrzebowych. Są one ich końcowym rezultatem i na tej podstawie możemy również pozyskać pewne informacje o miejscach tymczasowego pochówku, czasie po jakim kości stamtąd zabierano oraz o ewentualnej selekcji i podziale szczątków zmarłego przed złożeniem w grobie docelowym.

Dla odpowiedniej oceny pochówków wtórnych istotne będzie więc określenie stopnia kompletności danego szkieletu oraz ich ogólnego stanu zachowania i fragmentacji. Kompletność szkieletu będzie określana w oparciu o 4-stopniową skalę, od pojedynczych kości (stopień 1) po kompletne szkielety (stopień 4) (Bugajska, Gumiński 2016). Można założyć, że jeśli zmarły był od razu przenoszony z miejsca tymczasowego pochówku do grobu docelowego, to zasadniczo jego szkielet powinien być kompletny. Brakować może jedynie drobnych kości rąk i stóp, które łatwo przeoczyć i zgubić, czy też kości kruchych i podatnych na uszkodzenia – np. żeber, łopatek (poza częścią panewkową). Brak takich kości nie musi być więc wynikiem intencjonalnego działania (Duday et al. 2009). Z kolei im więcej etapów i bardziej złożony rytuał, tym kości danego osobnika w grobie docelowym powinno być mniej. Dłuższe ich przechowywanie na osadzie oraz wielokrotny transport powinien też wpływać na większą fragmentację i ogólny stan ich zachowania.

Analiza kompletności szkieletu w przypadku pochówków wtórnych powinna więc zmierzać do wychwycenia, na ile brakuje tylko tego, co mogło się rozłożyć lub być przypadkowo zgubione, a na ile braki kości wynikają z intencjonalnego działania. Poza określeniem stopnia kompletności dla poszczególnych szkieletów ważna jest jeszcze ogólna struktura anatomiczna dla wszystkich pochówków wtórnych. Innymi słowy, jakie braki kości występują w pochówkach bardziej kompletnych, reprezentowanych przez ponad pół szkieletu, a co przeważa w pochówkach wtórnych cząstkowych i bardziej zdekompletowanych. Porównanie tych różnych grup pochówków wtórnych pod względem struktury anatomicznej powinno wskazać na obecność lub brak konkretnych reguł i tendencji w selekcji i podziale szczątków, które ostatecznie trafiały do grobów docelowych.

Kolejny istotny aspekt, który będzie w pracy analizowany to ilość pochówków wtórnych w jednym grobie, sposób ich ułożenia i ewentualna relacja czasowo-przestrzenna do towarzyszących pochówków pierwotnych i ciałopalnych. Taka analiza ma na celu wychwycenie, czy depozyt jest jednoczasowy oraz odtworzenie różnych zachowań rytualnych, takich jak składanie szczątków w ewentualnym pojemniku, zsypywanie ich luźno do jamy, czy też ich specjalne układanie w jakimś konkretnym miejscu.

Analiza tafonomiczna pochówków wtórnych powinna też uwzględniać ewentualne występowanie kości w układzie anatomicznym oraz obecność na nich śladów, które wynikają z działalności ludzkiej lub zwierzęcej *post mortem*. Układ anatomiczny konkretnych kości może wskazywać na obecność przynajmniej resztek tkanek miękkich w momencie ich deponowania w grobie. Pozwoli to więc na oszacowanie, po jakim czasie kości zbierano z miejsca tymczasowego pochówku i czy odbywało się to już po całkowitym zeszkieletowieniu. Nacięcia na kościach mogą z kolei świadczyć o ich doczyszczaniu z resztek tkanek miękkich, co niejednokrotnie notowane jest na stanowiskach z epoki kamienia (Bello et al. 2016; Orschiedt 2002; 2014). Obecność lub brak śladów obgryzania przez różne zwierzęta daje natomiast informacje o tym, czy pochówki tymczasowe były odpowiednio zabezpieczone przed działalnością zwierząt drapieżnych i padlinożernych, i czy konkretne kości mogły zalegać przez dłuższy czas na powierzchni gruntu, nim zostały złożone w grobie docelowym (obgryzanie przez gryzonie).

c) Analiza kości ludzkich (niespalonych) znalezionych na cmentarzysku poza grobami.

W przypadku ludzkich fragmentów kostnych znajdujących na cmentarzysku należy najpierw wyodrębnić kości, które pochodzą z grobów i są wynikiem ich postdepozycyjnego zniszczenia. Rozrzut takich kości pozwala też na określenie, które partie cmentarzyska są bardziej zniszczone, tak jak to można było ustalić dla Dudki (**ryc. 5-6**). Pozostałe kości, których nie powiązano z konkretnymi grobami, można dopiero poddać jednolitej i szczegółowej analizie osteologicznej i tafonomiczno-przestrzennej tak, by odpowiednio zinterpretować każdy przypadek i ustalić, na ile może to być pochówek (depozyt) wtórny, czy jednak pozostałość po pochówku naruszonym i po opróżnionym grobie.

Pierwszym krokiem będzie więc dokładne określenie anatomiczne poszczególnych fragmentów kostnych i wyodrębnienie kości należących do konkretnych osobników, albo przynajmniej do kolejnych szkieletów postkranialnych, czaszek lub żuchw. Określenie liczby osobników będzie się opierało nie tylko na powtarzalności konkretnych fragmentów kostnych, bo przy tak losowo zdekompletowanych szkieletach rzadko dochodzi do powtórzeń konkretnych elementów kostnych, zwłaszcza szkieletu postkranialnego. Określenie liczby osobników powinno też uwzględniać oznaczenie wieku i płci poszczególnych elementów, ogólną masywność i wielkość tych kości oraz kontekst ich znalezienia. Dla ostatecznej interpretacji szczególnie istotna będzie ilość kości przypadająca na konkretnego zmarłego, ich ogólna wielkość i struktura anatomiczna. Pojedyncze i duże kości powinny wskazywać raczej na pochówek wtórny częściowy. Z kolei obecność tylko drobnych kości szkieletu i fragmentów większych kości może wskazywać na naruszony pochówek i opróżniony grób,

tym bardziej, jeśli zidentyfikowane fragmenty pochodzą z różnych części szkieletu. Innymi słowy, można wstępnie założyć, że pochówek wtórny powinien zawierać większe i bardziej charakterystyczne kości, a w grobach opróżnionych będzie tylko to, co przeoczono i zgubiono w trakcie wyciągania z niego szkieletu.

W interpretacji pomocna będzie też analiza tafonomiczna, dotycząca takich zagadnień jak: rozprzestrzenienie szczątków danego osobnika, ich ewentualna fragmentacja i zniszczenie na skutek procesów postdepozycyjnych oraz analiza kontekstu w jakim kości zostały znalezione i ich współwystępowania z ewentualnym wyposażeniem grobowym. Obecność kości bezpośrednio w konkretnych jamach lub ich koncentracja wokół jakiegoś obiektu może wskazywać na miejsce ich pochodzenia. Taki obiekt można więc interpretować jako kolejny grób, który zawierał częściowy pochówek wtórny, albo został opróżniony w epoce kamienia. Warto dodać, że ze względu na niewielką ilość kości ludzkich, jak i innych znalezisk, funkcja takiego obiektu jest często nieuchwytna w trakcie eksploracji.

W części pracy dotyczącej kości ludzkich z cmentarzyska sporo uwagi zostanie poświęcone również analizie samych jam, które zawierały lub mogły zawierać kości ludzkie. Będą one opisywane kolejno, razem z towarzyszącymi im kośćmi ludzkimi. Analiza obiektów będzie opierać się na takich danych jak ogólna wielkość jamy, obecność lub brak śladów późniejszych wkopów, inwentarz ze szczególnym uwzględnieniem ewentualnych darów grobowych. Opis zawartości jam jest też o tyle istotny, że pozwala stwierdzić, czy dana jama mogła mieć charakter osadowy, czy raczej jest związana z praktykami pogrzebowymi. Dodatkowo, obecność nawet przypadkowych elementów w jamie, takich jak fragmenty ceramiki, może pośrednio pozwolić na ocenę wieku danego obiektu.

W przypadku kości ludzkich z cmentarzyska w Dudce nie można ściśle określić okresu, z którego mogą one pochodzić. Większość kości znaleziono bowiem dość płytko, a tylko nieliczne zalegały na większych głębokościach lub bezpośrednio na dnie konkretnych jam. Ustalenie chronologii jest utrudnione z kilku względów. Część kości może bowiem pochodzić z opróżnianych grobów i tym samym znalazły się one ostatecznie na wtórnym miejscu na powierzchni gruntu. Dodatkowo teren cmentarzyska był użytkowany osadniczo w późnym neolicie, a w czasach nowożytnych został zaorany, co doprowadziło do dodatkowego rozwleczenia i przemieszania materiału.

d) Analiza luźnych kości ludzkich spoza cmentarzyska.

Opracowanie luźnych kości ludzkich znalezionych w różnych strefach mieszkalno-gospodarczych obu wysp będzie miało zasadniczo ten sam charakter, co analiza analogicznych szczątków z terenu cmentarzyska. Również i w tym wypadku punktem wyjścia

będzie z jednej strony analiza osteologiczna, tj. określenie anatomiczne wszystkich fragmentów kostnych, ustalenie minimalnej liczby kości, a na ich podstawie minimalnej liczby szkieletów postkranialnych, czaszek, żuchw oraz zestawów zębów żuchwowych i szczękowych. Na kolejnym etapie można próbować połączyć wydzielone szkielety postkranialne, czaszki i zestawy zębów i wyodrębnić na tej podstawie konkretnych osobników oraz określić ich minimalną liczbę. Ta ostatnia będzie się opierać nie tylko o liczbę powtarzających się elementów kostnych, ale będzie też uwzględniać morfologię i wielkość kości oraz ewentualne określenie wieku i płci.

Bardzo istotna w ostatecznym wnioskowaniu będzie ogólna struktura anatomiczna szczątków ludzkich w poszczególnych wykopach oraz to, ile i jakie kości przypadają na każdego wydzielonego osobnika.

Możliwy był też podział kości na poszczególne okresy chronologiczne, czego nie dało się zastosować dla materiału z cmentarzyska. Przynależność szczątków ludzkich do określonych warstw i okresów chronologicznych zostanie więc uwzględniona w wyliczaniu minimalnej liczby osobników i w ocenie zmian jakie zachodzą w liczbie fragmentów kostnych oraz ich strukturze anatomicznej w poszczególnych okresach.

Analiza tafonomiczna będzie miała na celu rozpoznanie rozprzestrzeniania szczątków danego osobnika, wychwycenie ewentualnych układów anatomicznych oraz ocenę fragmentacji i ewentualnego zniszczenia na skutek różnych czynników postdepozycyjnych, z późniejszą działalnością człowieka włącznie. Do tego dochodzi jeszcze obserwacja ewentualnych śladów nadpalenia, obgryzania, czy też nacięć na kościach, co będzie sugestią, na ile pochówki tymczasowe były zabezpieczane przed zwierzętami i czy dokonywano ewentualnych manipulacji *post mortem* i jaki one mogły mieć charakter.

Kontekst znalezienia ludzkich kości będzie z kolei istotny z kilku względów. Po pierwsze, ważna jest relacja szczątków ludzkich do miejsc obozowania oraz do ewentualnych obiektów osadowych. Poza tym, istotne jest też, na ile kości ludzkie wchodziły daleko w strefę litoralną jeziora i mogły być tym samym pozostałością po zatopionym (celowo?) i rozmytym pochówku pierwotnym. Jeszcze inny aspekt to współwystępowanie kości ludzkich z ozdobami i innymi elementami, które mogły być wyposażeniem pochówków tymczasowych.

Analizy osteologiczne uzupełnione o tafonomię i kontekst znalezienia szczątków powinny dać odpowiedź na pytanie, czy kości konkretnego zmarłego to pozostałość po pochówku tymczasowym, czy może są one efektem ich przechowywania na osadzie. Pozostałość po pochówkach tymczasowych pod względem struktury anatomicznej oraz liczby i wielkości elementów kostnych powinna przypominać szczątki ludzkie pochodzące z

opróżnionych grobów. Powinny to być zatem głównie drobne kości szkieletu, w tym luźne zęby, czyli takie elementy, które łatwo było przeoczyć lub zgubić. Z kolei w przypadku szczątków przechowywanych na osadzie należałoby się spodziewać raczej całych, większych kości szkieletu. W tym wypadku może też zaznaczać się selekcja szczątków i preferowanie konkretnych, najbardziej charakterystycznych kości.

W przypadku luźnych kości ludzkich istotne też będzie prześledzenie ewentualnych różnic pomiędzy poszczególnymi strefami osadniczymi w Dudce i Szczepankach oraz zmian następujących w poszczególnych okresach chronologicznych. Różnice między strefami osadniczymi powinny wskazać, czy jakieś konkretne miejsca preferowano do składania pochówków tymczasowych, na ile szczątki zmarłych były przechowywane we wszystkich miejscach obozowania i czy takie praktyki zmieniały się w miarę upływu czasu oraz z czym to mogło być związane.

e) Analiza ciałopalenia.

Opracowanie przepalonych kości ludzkich opierać się będzie w znacznej mierze na przyjętych standardach, co jest niejako wymuszone przez samą specyfikę tej formy obrządku pogrzebowego (Brickley, McKinley 2004; Ubelaker 2009). Kości ciałopalne zostały więc podzielone na poszczególne grupy anatomiczne, i w ich ramach odpowiednio zważone i policzone. O ile to było możliwe, dokonano też dokładniejszych określeń anatomicznych poszczególnych fragmentów kostnych. Określony został też ogólny stopień fragmentacji szczątków. Oszacowana została również minimalna liczba osobników z oceną płci i wieku tam, gdzie to było możliwe. Opisany został też stopień przepalenia kości, bazując na zmianach koloru kości i na obecności konkretnych odkształceń i spękań.

Celem niniejszej pracy nie jest jednak badanie samego procesu spalania jako takiego. Opracowanie pochówków ciałopalnych i szczegółowość konkretnych analiz zostały więc dostosowane do tematu pracy, jakim jest wieloetapowość praktyk pogrzebowych. Analiza ciałopalenia została też w pewnym stopniu dostosowana do sposobu opracowania szczątków z pochówków wtórnych szkieletowych, tak by obie kategorie można było ze sobą porównać. Dotyczy to między innymi określenia stopnia kompletności szkieletu w 4.-stopniowej skali.

Analiza pochówków ciałopalnych przeprowadzona na potrzeby pracy będzie więc zmierzała do ustalenia, na ile poszczególne szkielety są kompletne i czy ewentualne braki wynikają wyłącznie ze sposobu przepalenia, czy jednak ze świadomej selekcji szczątków. Sposób przepalenia będzie z kolei istotny do oceny, czy pochówki ciałopalne z grobów zbiorowych mogły pochodzić z jednego stosu, czy raczej składano razem szczątki zebrane w trakcie różnych ceremonii spalania.

Podobnie jak dla pochówków wtórnych szkieletowych, również w przypadku ciałałpalenia analizowany będzie sposób depozycji szczątków oraz ich relacja do innych pochówków złożonych w tym samym grobie. W przypadku kości przepalonych znajdujących poza grobami istotna będzie też analiza ich rozprzestrzenienia i ustalenie, na ile rozsypywano je luźno po cmentarzysku, a na ile składano raczej w konkretnych miejscach.

f) Metody oceny płci i wieku zmarłych.

Specyfika szczątków ludzkich analizowanych w niniejszej pracy, a przede wszystkim niekompletność szkieletów powoduje, że dla wielu osobników nie można było określić płci i wieku. Dotyczy to przede wszystkim luźnych kości i silnie zdekompletowanych pochówków wtórnych. Mniejsze lub większe ograniczenia w tym względzie dotyczą również pochówków ciałałpalnych.

Do oceny płci użyto powszechnie stosowanych metod bazujących przede wszystkim na morfologii miednicy i czaszki (Piontek 1999: 127-139; White et al. 2012: 408-418). Niestety, niewielu osobników, zwłaszcza wydzielonych na podstawie luźnych kości ludzkich, było reprezentowanych przez miednicę lub czaszkę, a nawet jak się one zdarzały, to często brakowało akurat diagnostycznych fragmentów. W niektórych wypadkach do oceny płci danego zmarłego mogła posłużyć wielkość i masywność konkretnych kości, a raczej ich fragmentów. Zwykle nie można było też dokonać odpowiedniego pomiaru kości i odnieść go do standardowych wielkości dla kobiet i mężczyzn (Piontek 1999: 136-137). Fragmenty kostne można było w takich wypadkach jedynie porównać ze szkieletami innych osobników z Dudki o pewnie określonej płci. Prawdopodobną płęć męską lub żeńską na podstawie wielkości kości lub ich fragmentów diagnozowano tylko wtedy, kiedy były one szczególnie duże i masywne (np. bardzo grube fragmenty czaszki), albo wyjątkowo małe. Oczywiście takie określenie płci zaznaczono „?” i jest obarczone sporym ryzykiem błędu. Należy je traktować ostrożnie.

Podobne ograniczenia dotyczą oceny wieku poszczególnych osobników. W przypadku luźnych kości ludzkich, silnie zdekompletowanych pochówków wtórnych oraz silnie przepalonych szczątków można było jedynie określić, że pochodzą one od dorosłego lub od dziecka, czy też osobnika młodocianego.

Dla osobników dorosłych, jeśli było to możliwe, bazowano na przyjętych i powszechnie stosowanych metodach oceny wieku, tj. na podstawie powierzchni spojenia łonowego (White et al. 2012: 395-399), powierzchni uchowatej (White et al. 2012: fig. 18.15), stopnia zrostu szwów czaszkowych (Piontek 1999: ryc.142; White et al. 2012: 191-192) i stopnia starcia zębów (White et al. 2012: fig.18.4). Te dwie ostatnie metody były najczęściej stosowane w

przypadku luźnych kości ludzkich, gdzie fragmenty kalot i luźne zęby są częste, a kości miednicy bardzo rzadkie. Tam, gdzie obecne były tylko fragmenty czaszki ocena wieku, o ile była możliwa, oparta jest o zrost konkretnego odcinka danego szwu czaszkowego (Piontek 1999: ryc.142). Z kolei wiek na podstawie starcia zębów w przypadku luźnych kości ludzkich był często określany w oparciu o jeden lub kilka zębów, dokładność tego określenia nie jest więc duża.

Wiek osobników dziecięcych określano najczęściej na podstawie stopnia uformowania i przyrostu konkretnych nasad kości w połączeniu z ich wielkością (Baker et al. 2005: 157-172; Schaefer et al. 2009; Scheuer, Black 2000) oraz w oparciu o wiek zębowy (AlQahtani 2009; White et al. 2012: fig. 18.2). Należy mieć na względzie, że w przypadku luźnych kości ludzkich, czy też pozostałości po opróżnionych grobach, wiek osobników został często określony w oparciu o jedną lub parę kości. Precyzja oceny wieku w takich wypadkach jest więc z założenia mniejsza.

B. WIELOETAPOWOŚĆ PRAKTYK POGRZEBOWYCH W DUDCE I SZCZEPANKACH – ANALIZA I WYNIKI.

B.I. CMENTARZYSKO.

Na cmentarzysku odsłonięto 18 grobów, z których większość była zbiorowa. Pochodzi z nich przynajmniej 76 osobników². Liczba grobów i pochówków może być w rzeczywistości większa, gdyż na cmentarzysku odkryto wiele jam, z których część zawierała lub mogła zawierać kości ludzkie. Już we wcześniejszych opracowaniach problem ten był sygnalizowany i niektóre z jam potraktowano jako kolejne nowe groby (Bugajska, Gumiński 2016: 538-540; Gumiński, Bugajska 2016: tab.2; Gumiński 2014: tab.1).

Z cmentarzyska pochodzi w sumie 12 pochówków pierwotnych, z których większość, 9 osobników, spoczywała w pozycji siedzącej z podkurczeniem nóg (**tab. 3**). Ułożenie kończyn dolnych jest u nich jednak prawie za każdym razem nieco inne (**ryc. 7**) (Gumiński, Bugajska 2016). Mimo to, można dla nich wskazać cztery główne warianty tego ułożenia. W pierwszym z nich, klasycznym układzie kuczno-siedzącym, zmarli mieli kolana podciągnięte do góry i przystawione blisko klatki piersiowej, a stopy przysunięte do miednicy. Tak pochowano dwóch osobników (os. VI-6-A, VI-7-A). W drugim wariantcie nogi były również zgięte w kolanach i stopy przy miednicy, ale nogi (prawdopodobnie obie) były rozchylone. Tak pochowano akurat czworo dzieci (os. VI-2-B, VI-11-A, VI-13-A i VI-13-B). Kolejne dwa pochówki siedzące można określić jako kuczno-klęczące, gdyż jedna noga ułożona była tak jak w pierwszym wariantcie, a druga silnie zgięta leżała poziomo ze stopą skierowaną w stronę miednicy (os. VI-2-A i VI-2-C). W czwartym wariantcie zmarłego posadzono „po turecku” tak, że zgięte w kolanach i rozkraczone nogi leżały płasko na ziemi, a stopa jednej z nich usytuowana była przy samym kolanie drugiej (os. VI-14-A) (**ryc. 7**) (Gumiński, Bugajska 2016).

Dwa pochówki leżały na plecach, ale z nogami zgiętymi w kolanach i zadartymi na klatkę piersiową. Jeden był silnie skulony z nogami przylegającymi do klatki piersiowej (os. VI-18-A), natomiast drugi miał nogi mocno rozwarte w kolanach (os. VI-17-A (**ryc. 8; tab. 3**)) (Gumiński, Bugajska 2016: fig. 10-11). Tylko jeden pochówek na cmentarzysku

² Wcześniej szacowano tę liczbę na 79 osobników, ale w pracy skorygowana została ilość pochówków ciepłalnych – wykreślono os. VI-9-D, VI-12-B i VI-17-B (Bugajska, Gumiński 2016). Ten pierwszy został połączony z os. C-7, kości z grobu VI-12 mogą w rzeczywistości pochodzić z grobu VI-11, a te z grobu VI-17 pochodzą raczej z rozoranego grobu VI-16.

zdeponowano w pozycji skurczonej na boku – os. VI-3-A. Jest to dokładnie ten sam wariant tej pozycji, tj. ułożenia nóg i rąk, w jakiej złożone zostało niemowlę w Szczepankach (grób S-1), z tym, że tamten był na lewym boku, a ten z Dudki na prawym (**ryc. 8**) (Gumiński, Bugajska 2016: fig. 9).

Istotne jest, że siedzące ułożenie notowane jest zawsze w grobach zbiorowych, gdzie były również obecne pochówki wtórne lub ciałopalne. Zmarli ułożeni w pozycji leżącej na plecach lub boku byli z kolei pochowani pojedynczo (**ryc. 9; tab. 3**).

W dalszej części pracy omówione zostaną jednak tylko te pochówki pierwotne, które zostały w jakiś sposób naruszone, w związku z czym można w ich przypadku mówić o wieloetapowości obrzędu pogrzebowego. Dotyczy to prawie wyłącznie pochówków siedzących, z których trzy zostały naruszone w celu wyjęcia kości zmarłego (**tab. 3-4**). Naruszony został też pochówek siedzącego mężczyzny z grobu VI-2 (os. C), ale w jego przypadku nic nie wyjęto, a jedynie przesunięto kości kończyn, by zrobić w jamie miejsce na ciała kolejnych zmarłych – os. A i B, również ułożonych w pozycji siedzącej (Gumiński, Bugajska 2016: 474-477). Omówiony zostanie jeszcze pochówek kobiety(?) z grobu VI-17, co do którego nie ma pewności, czy jest zniszczony przez orkę, czy intencjonalnie naruszony (**ryc. 9**).

Liczba naruszonych pochówków pierwotnych może być większa, biorąc pod uwagę obecność ewentualnych opróżnionych grobów na cmentarzysku (**tab. 4**). Przypadki takie omówione zostaną jednak w osobnym podrozdziale dotyczącym wszystkich kości ludzkich znalezionych na cmentarzysku poza formalnymi grobami (rozdz. BI.3).

Z cmentarzyska w Dudce pochodzą liczne pochówki wtórne, których we właściwych 18 grabach było przynajmniej 28 (37% osobników). Do tego dochodzi jeszcze minimum 11 kolejnych wyodrębnionych na podstawie kości znalezionych poza grobami (tab. 4). Pochówki wtórne zidentyfikowane w 18 grobach zostaną szczegółowo omówione w osobnym podrozdziale – BI.2. Natomiast wtórne depozyty kości ludzkich znalezione poza grobami omówione zostaną w kolejnym podrozdziale dotyczącym luźnych kości ludzkich na cmentarzysku – BI.3.

W ostatnim podrozdziale zostaną omówione pochówki ciałopalne, których na cmentarzysku jest przynajmniej 50, z czego 36 pochodzi z 18 grobów, a kolejnych 14 osobników wydzielono na podstawie kości znalezionych poza grobami (**tab. 4**).

1. Naruszanie pochówków pierwotnych i dokładnie kolejnych zmarłych.

Z dwunastu pochówków pierwotnych przynajmniej trzy zostały naruszone w epoce kamienia. Wszystkie złożono w pozycji kuczno-siedzącej i pochodzą one z dwóch różnych grobów – VI-6 i VI-13 (**ryc.7; 9**). Natomiast dokładanie kolejnych zmarłych do wcześniej założonego grobu zaobserwowano tylko raz – grób VI-2. Za pierwszym razem złożono tam jednego mężczyznę w pozycji siedzącej, a jakiś czas później dołożono kolejne dwa pochówki siedzące (**ryc. 9**).

1.1. Grób VI-6.

W grobie VI-6 pochowano w pozycji kuczno-siedzącej młodą, około 18.-letnią kobietę (Gumiński, Bugajska 2016: 478-479). W ułożeniu anatomicznym zachowały się kości na dnie jamy. Była to miednica i ostatnie kręgi lędźwiowe ustawione pionowo oraz kości lewej stopy i nieliczne prawej (**ryc. 10**). Ułożenie stóp bardzo blisko miednicy oraz niewielki obrys grobu sugerują, że kobieta miała bardzo silnie podkurczone nogi, tzn. mocno podciągnięte do klatki piersiowej i skierowane kolanami do góry (**ryc. 7; 10**). Na miednicy leżały kolejne żebra ułożone jedno na drugim, a między nimi znajdowały się kręgi piersiowe, częściowo w anatomicznym układzie. Przed żebrami znajdowały się oba obojczyki i lewa kość ramienna, a nieco wyżej lewa łopatka (**ryc. 11; 12**). Układ anatomiczny tych kości jest więc do pewnego stopnia zachowany. Zapadnięcie się żeber i barków w dół jamy sugeruje, że rozkład tkanek miękkich następował w pustej przestrzeni. Grób nie został więc zasypyany od razu po pochówku, a raczej został jakoś nakryty od góry i zabezpieczony (Bugajska 2015: 13; Bugajska, Gumiński 2016: 526-7; Gumiński, Bugajska 2016: 478-9). Brakuje prawie wszystkich drobnych kości lewej ręki oraz śródstopi i paliczków prawej stopy (**ryc. 13**). Zostały one prawdopodobnie wyjęte „kompletami” z grobu, możliwe więc, że zachowana była jeszcze jakaś tkanka miękka, która trzymała poszczególne zestawy jako całość. Z drugiej strony, kości stóp, które leżały na dnie, mogły być po prostu oblepione sedymencem. Na dnie jamy nie było kości rąk, co sugeruje, że kobieta miała dłonie ułożone najprawdopodobniej na nogach (kolanach?). Kości prawej ręki znaleziono w górnej naruszonej części grobu i najprawdopodobniej znajdują się one na wtórnym miejscu (**ryc. 14**). Ich położenie w skupisku blisko siebie sugeruje jednak, że zostały one „ruszone” jako całość, co znów przemawia za ewentualną pozostałością tkanki miękkiej.

W trakcie naruszenia z grobu wyjęto wszystkie kości długie kończyn, możliwe, że z wyjątkiem lewej ramiennej(?), czaszkę z żuchwą i kości obu rąk i prawej stopy. Część z nich

została zabrana, w tym m.in. żuchwa, kości prawej stopy i lewej ręki, oraz wybrane kości długie (**ryc. 13**). Pozostałe kości długie i czaszkę odłożono z powrotem do grobu. W efekcie wszystkie kości długie spoczywają w skupisku jedna na drugiej, a obok nich leży czaszka. Czaszka jest zwrócona twarzą do góry i w przeciwnym kierunku, tj. na wschód, niż była pierwotnie, bo zmarła siedziała wcześniej z twarzą skierowaną na zachód (**ryc. 15**).

Naruszenie grobu było z pewnością intencjonalne i miało na celu wyjęcie kości zmarłej kobiety. Wydaje się nieprzypadkowe, które z nich zabrano, a które pozostawiono. Interesujące jest w tym względzie, że zabrano żuchwę, a samą czaszkę ułożono na szczycie grobu twarzą do góry. Możliwe, że jama ciągle jeszcze nie była wypełniona sedymentem, kiedy ponownie otwierano grób. Brak bowiem śladów ewidentnego wkopu, a obrys obiektu jest w niewielkim stopniu poszerzony w stropowej części (**ryc. 15**). Namierzenie miejsca pochówku było więc bardzo precyzyjne, a nie do końca zasypana jama ułatwiła wyjmowanie i selekcję kości (Bugajska 2016: 13; Bugajska, Gumiński 2016: 526-527).

Dary grobowe znajdowały się w większości w górnej części obiektu (**ryc. 14**). Część z nich mogła więc znaleźć się tam wtórnie, w wyniku naruszenia grobu. Niektóre jednak kości zwierzęce, jak żuchwa i łopatka dzika (Gumiński, Bugajska 2016: fig.23) wyglądają na precyzyjnie ułożone w skupisku tuż przy czaszce i kościach długich kobiety (**ryc. 14; 15**). Sugeruje to, że przynajmniej część darów grobowych mogła być złożona dopiero wtedy, kiedy naruszono grób. Możliwe, że na zakończenie całej ceremonii. Poza kośćmi dzika, mogła być też dołożona duża kość ptasia znaleziona nad lewymi żebrami kobiety (**ryc. 15**; Gumiński, Bugajska 2016: fig.23). Wyklucza to tym samym ewentualną interpretację naruszenia grobu, jako rabunkowego zniszczenia. Tym bardziej, że w jamie pozostało też wyposażenie, które mogło być tam pierwotnie złożone.

Co więcej, oprócz wyposażenia, dołożone zostały jeszcze przepalone kości ludzkie. Zalegały one w dwóch niewielkich skupiskach (#78, 94) zlokalizowanych w stropie jamy grobowej (**ryc. 14**). Jedno znajdowało się centralnie nad miednicą (#94), a drugie (#78) bardziej z boku przy kości udowej i prawej biodrowej (**ryc. 14**). Oba skupiska są więc ulokowane dokładnie nad miejscem, gdzie pierwotnie siedziała kobieta, musiały być jednak dołożone już po wyjęciu kości z grobu i ich wtórnym ułożeniu.

1.2. Grób VI-13.

Drugi naruszony grób, VI-13, zawierał dwa pochówki siedzące dziecięco-młodocianych osobników. W dolnej części jama była stosunkowo niewielka i okrągła i taki był zapewne jej pierwotny zarys przed naruszeniem grobu (**ryc. 16**). Stropowa część jamy jest

natomiast o wiele większa i nieregularna w zarysie (**ryc. 16-18**), co niewątpliwie jest efektem jej naruszenia i rozkopania. W południowej części grobu znajdował się dość duży kamień, możliwe, że było to oznaczenie miejsca pochówku (**ryc. 16; 18**). Znaczące rozkopanie i rozszerzenie stropowej części jamy sugeruje jednak, że zlokalizowanie grobu nastęczało pewne trudności. Można przypuszczać, że naruszenia dokonywano na tyle późno po pierwotnym pochówku, że kamień nie był już tak dobrze widoczny na powierzchni.

W grobie VI-13 złożone były też pochówki wtórne trzech osobników dorosłych (os. D-F) i jednego młodocianego mężczyzny – osobnik C (Gumiński, Bugajska 2016: 478-481). Pochówki wtórne zdeponowano na lewo od siedzących dzieci, czyli w nienaruszonej części grobu, oraz nad ich nogami. Część kości znajdowała się też prawdopodobnie po prawej stronie dzieci, ale akurat w tym miejscu grób naruszono, a leżące tam szczątki zostały rozwleczone w obrębie wkopu (**ryc. 16**). Prawie wszystkie kości w tej naruszonej części jamy pochodzą od tych samych osobników, co szczątki złożone na lewo od dzieci (**ryc. 16**). Można więc przypuszczać, że większość, jeśli nie wszystkie, pochówki wtórne złożono do grobu razem z siedzącymi pochówkami pierwotnymi. Wyjątkiem może być jedynie czaszka (os. E) znaleziona we fragmentach nad nogami dzieci w samym stropie grobu oraz połowa żuchwy, możliwe, że od tego samego osobnika (os. E?), która leżała poza pierwotnym obrębem jamy (**ryc. 16-17**). Kości te mogły być dołożone w trakcie lub po naruszeniu grobu.

Należy podkreślić, że w rozkopanej części grobu znaleziono dużo kości z pochówków wtórnych, a nie ma tam prawie żadnych szczątków od siedzących dzieci (**ryc. 16**). Wygląda więc na to, że naruszenie grobu miało na celu pozyskanie kości od konkretnych osobników – dlatego te należące do dzieci były konsekwentnie zabierane, natomiast te z pochówków wtórnych zostawiono w jamie.

Dzieci ułożone były w jamie na siedząco jedno za drugim, przy czym starsze dziecko (os. B) siedziało z tyłu i opierało się o ścianę jamy grobowej (**ryc. 19**). Ułożenie obojga było prawdopodobnie podobne, z nogami podkurczonymi i kolanami ułożonymi do góry i na zewnątrz (**ryc. 19; 21**). Nogi starszego dziecka (os. B) były przy tym bardziej rozkraczone, by zmieściło się między nimi mniejsze dziecko (os. A). Ręce, przynajmniej lewe, ugięte były w łokciach i oparte o nogi (**ryc. 19; 21**). W wyniku naruszenia grobu oba szkielety pozbawione zostały kości prawych kończyn (**ryc. 20-21**). Dodatkowo, od młodszego dziecka (os. A) zabrano całą czaszkę razem z żuchwą. Znaleziono jedynie niewielkie jej fragmenty i pojedyncze zęby na dnie jamy. Natomiast drugiemu dziecku (os. B) brakuje żuchwy, całej podstawy czaszki i większości twarzoczaszki (**ryc. 20**).

Wydaje się, że intencjonalnie wybrano z grobu tylko część kości, a nie całe szkielety. Lewe kończyny obu osobników i klatka piersiowa siedzącego z tyłu większego dziecka zachowane są w nienaruszonym układzie (**ryc. 16; 18-19**), tak jakby w pewnym momencie zaniechano dalszego rozkopywania grobu i zdecydowano się pozostawić resztę kości na miejscu.

Interesujące jest w tym względzie pozostawienie na miejscu samej kaloty starszego dziecka, która znajdowała się w swoim anatomicznym położeniu na szczycie kości klatki piersiowej (**ryc. 16; 19**). Uszkodzona była natomiast dolna część czaszki, co może wynikać z tego, że dokopano się do niej od dołu i z boku. Choć mało prawdopodobne, że podkopana od dołu kalota nie zapadła się na dno jamy. Druga możliwość jest taka, że *cranium* w momencie naruszania grobu, było odwrócone podstawą do góry, co często się zdarza w pochówkach siedzących, które nie są od razu zasypane ziemią. Brak sedymentu powoduje, że w momencie rozłożenia się tkanek miękkich czaszki zapadają się w dół, ulegając przy tym rotacji. Jeśli miało to miejsce w grobie VI-13, to wtedy właśnie podstawa czaszki mogła zostać uszkodzona przy okazji rozkopywania grobu. W takiej sytuacji, leżąca najniżej i tym samym nieuszkodzona kalota została najpewniej wyjęta z jamy, ale ostatecznie zdecydowano, by odłożyć ją „na miejsce”, czyli na kości zapadniętej klatki piersiowej (**ryc. 19**). Trudno zatem jednoznacznie rozstrzygnąć, czy jej położenie jest wtórne, czy pierwotne. Na korzyść pierwotnego ułożenia może jeszcze przemawiać to, że klatka piersiowa dziecka zapadła się równo w dół, a nie do przodu. Wydaje się zatem, że czaszka mogła w analogiczny sposób osunąć się nieco w dół, ale zachowując swoje anatomiczne ułożenie i nie uległa rotacji (**ryc. 16; 19**). Tym bardziej, że rozkład w pustej przestrzeni w przypadku tego grobu jest najslabiej uchwytany (Bugajska 2015: 20). Tak czy owak, w wypełnisku jamy znaleziono niewiele fragmentów z podstawy i twarzoczaszki tego dziecka (os. B), kości musiały więc zostać zabrane, podobnie jak cała żuchwa (**ryc. 20**).

W grobie VI-13 znajdowały się jeszcze dodatkowo przepalone kości ludzkie. Złożone one były w niewielkim skupisku w stropie jamy za głową większego dziecka (**ryc. 16-17**). Usytuowanie pochówku ciałopalnego w nienaruszonej części obiektu sugeruje, że raczej został on zdeponowany po pochowaniu osobników wewnątrz jamy, a przed naruszeniem grobu.

Pojedyncze dary grobowe zostały znalezione bezpośrednio przy pochówkach (**ryc. 16; 19**), zapewne w ich pierwotnym położeniu, były one więc złożone razem z pochówkami pierwotnymi (Gumiński, Bugajska 2016: fig. 25). Duża część wyposażenia znajduje się jednak w rozkopanej części grobu (**ryc. 16**) (Gumiński 2014; Gumiński, Bugajska 2016).

Przedmioty te mogły być przemieszczone w trakcie jego naruszania, albo dopiero wtedy dołożone. Trudno jednak jednoznacznie stwierdzić, jak należy je interpretować. Poza tym, nie można wykluczyć, że część artefaktów, jak na przykład drobne fragmenty ceramiki, mogły trafić do jamy wtórnie i przypadkowo (Gumiński 2014; Gumiński, Bugajska 2016). Problematiczna jest również siekiera z poroża, która leżała za dość dużym kamieniem, poza pierwotnym obrębem jamy (**ryc. 16**) (Gumiński, Bugajska 2016: fig. 25). Może to być dar grobowy we wtórnym położeniu, lub dołożony dodatkowo po naruszeniu pochówków. Trzecia możliwość jest taka, że siekiera mogła służyć do rozkopywania grobu i została zgubiona.

1.3. Porównanie grobów VI-6 i VI-13.

Z obu naruszonych grobów, tj. gr. VI-6 i VI-13, wyjęta została jedynie część szczątków, a nie całe szkielety. W przypadku grobu VI-6, gdzie był tylko jeden pochówek siedzący, selekcja i wybór konkretnych kości jest bardziej ewidentny. Zabrano głównie duże kości kończyn i żuchwę, a czaszkę i resztę kości długich odłożono z powrotem do grobu. W przypadku grobu VI-13 bardziej wyraźna jest z kolei „selekcja” osobników, bo wyjmowano tylko szczątki siedzących zmarłych, a kości z pochówków wtórnych zasadniczo zostawiano na miejscu. Niewykluczone, że selekcja i wyciąganie kości z grobu VI-6 było łatwiejsze, gdyż w momencie jego naruszenia jama mogła nie być w pełni wypełniona sedymentem. Grób VI-13 był natomiast naruszany raczej po dłuższym czasie od pierwotnego pochówku. Jego jama była już wtedy najprawdopodobniej w całości zasypała sedymentem, a ewentualne oznaczenie na powierzchni musiało być słabo widoczne lub niejednoznaczne. Warto jeszcze zaznaczyć, że zarówno w grobie VI-6 jak i VI-13 zabrano żuchwy osobników siedzących. Czaszkę kobiety z grobu VI-6 wyjęto, ale ponownie włożono ją do jamy obracając twarzą w przeciwnym kierunku niż był pierwotnie zwrócony pochówek. W grobie VI-13 czaszkę młodszego dziecka wyjęto i zabrano, natomiast starszemu zostawiono samą kalotę. Możliwe, że została ona wyjęta w trakcie naruszania grobu, ale odłożono ją z powrotem, w tym wypadku w prawidłowej pozycji anatomicznej.

1.4. Grób VI-2 – dokładanie kolejnych osobników do grobu.

W definicji pochówku naruszonego mieści się również przypadek jednego z siedzących mężczyzn, osobnik C, z grobu VI-2 (**ryc. 22**). Żadnych kości mężczyzny jednak nie wyjęto, a jedynie poszczególne elementy szkieletu zostały nieco przesunięte i zepchnięte pod ścianę jamy, co miało na celu przygotowanie miejsca dla dwóch kolejnych pochówków

siedzących – drugiego mężczyzny i dziecka, os. A i B (**ryc. 22**). W każdym razie układ kości osobnika C sugeruje, że został on pochowany jakiś czas przed drugim mężczyzną i dzieckiem, gdyż jego ciało uległo już częściowemu rozkładowi (Gumiński, Bugajska 2016: 473-477).

Mężczyzna ten (os. C) ułożony był w pozycji siedzącej z prawą nogą silnie zgiętą i odchyloną w bok i do góry tak, że podudziem opierała się ona o ścianę jamy grobowej (**ryc. 22-24**). Podudzie skierowane było stopą do tyłu, która położona była nad prawym biodrem (**ryc. 23-24**). Układ anatomiczny poszczególnych kości prawej nogi jest w pełni zachowany, a jedynie kość udowa wypadła z panewki biodrowej. Ułożenie nogi jest nietypowe i dość trudne do uzyskania, zwłaszcza biorąc pod uwagę, że podudzie było umieszczone bardzo wysoko w jamie grobowej (**ryc. 24**). Możliwe więc, że noga została dodatkowo podsunęta pod ścianę i podciągnięta do góry, kiedy dokładano kolejnych osobników. To mogło też spowodować, że udo zostało wyrwane ze stawu biodrowego.

Lewa noga osobnika C była najprawdopodobniej podkurczona i ustawiona kolanem do góry (**ryc. 23**). Jej stopa znajduje się na dnie jamy przed miednicą, czyli najprawdopodobniej w swoim pierwotnym położeniu. Kości długie natomiast opadły na dno grobu, podudzie kolanem w stronę tułowia, a lewa kość udowa razem z rzepką kolanem do przodu (**ryc. 23**). Na lewej kości udowej mężczyzny i na kościach jego lewej stopy położono później dziecko (**ryc. 24-25**). Rozpad nogi w stawie kolanowym musiał nastąpić więc wcześniej. Możliwe jednak, że nie był to do końca rozpad naturalny, a dokonany w trakcie dokładania do grobu ciała dziecka. Na pewno przesunięte zostały kości podudzia, które wchodziły zbyt głęboko pod miednicę (**ryc. 23**), by mógł być to wynik naturalnego rozpadu układów anatomicznych. Podudzia leżałyby wtedy na talerzu biodrowym, a nie pod nim (**ryc. 26**). Kości zostały więc przesunięte do tyłu i przez to wepchnięte pod miednicę. Niewykluczone więc, że lewa noga została właśnie wtedy rozerwana w kolanie. Podudzie przesunięto pod zmarłego mężczyznę (os. C), a pierwotnie uniesioną kolanem do góry kość udową nieco opuszczono w dół i odchylono, ponieważ na niej miało być złożone zmarłe dziecko. Co więcej, głowa dziecka opiera się o kość udową mężczyzny (**ryc. 24**), a pod nią, i zarazem pod czaszką dziecka, leżała czaszka innego osobnika – starszej kobiety, os. D (**ryc. 27**), której szczątki zostały złożone w grobie jako pochówek wtórny (Gumiński, Bugajska 2016: 473-477). Takie ułożenie na sobie wzajemnie kości tych trzech osobników wydaje się być jak najbardziej celowe.

W momencie dokładania kolejnych zmarłych przesunięto też kości kończyn górnych osobnika C. Lewa kończyna mogła być pierwotnie zgięta w łokciu i z dłonią włożoną pod prawą nogę (**ryc. 23**). Kości długie w wyniku rozpadu tkanek miękkich mogły opaść na dno

jamy grobowej i możliwe, że zostały potem przesunięte i wepchnięte pod rozkładające się ciało mężczyzny (**ryc. 23**), podobnie jak wyżej opisane lewe podudzie. Prawa kończyna górna również leżała na dnie jamy i prawdopodobnie została pociągnięta mocno do przodu pod wschodnią ścianę grobu (**ryc. 23; 26**). Na przedramieniu i dłoni ułożono potem ciało drugiego mężczyzny - os. B (**ryc. 25-26**). Cała prawa kończyna musiała więc wcześniej wypaść ze stawu barkowego (lub być wyrwana?) i tak trafić na dno jamy.

Ciało mężczyzny – os. C – w momencie dokładania kolejnych zmarłych było w stanie rozkładu, ale tkanki miękkie nie uległy jednak całkowitej destrukcji. Inaczej układ anatomiczny szkieletu byłby znacznie bardziej zaburzony. Jak wyżej opisano, przesunięcia dotyczą kończyn górnych i lewej nogi mężczyzny. Prawa ręka została pociągnięta jako całość do przodu z zachowaniem układu anatomicznego nawet najmniejszych kości dłoni (**ryc. 23**). Lewe kończyny były natomiast rozpadnięte (rozerwane?) na dwie części – na podudzie ze stopą i udo z rzepką oraz na ramię i przedramię z dłonią (**ryc. 23**). Najprawdopodobniej to właśnie późniejsza ingerencja w grobie i przygotowywanie miejsca na kolejne pochówki „pomogło” rozpaść się układom anatomicznym kończyn. Natomiast kości klatki piersiowej i czaszka osobnika C zapadły się dopiero po dołożeniu kolejnych pochówków. Leżą one bowiem na nogach drugiego mężczyzny – os. A (**ryc. 24-25**). Zapadnięcie klatki piersiowej osobnika C sugeruje dodatkowo, że jama grobowa nie została zasypana po pochowaniu kolejnych zmarłych (Bugajska 2016: 14-16).

Drugi mężczyzna (os. A) oraz dziecko (os. B) zostali najprawdopodobniej złożeni jednocześnie, tj. w ramach tej samej ceremonii pogrzebowej. Najpierw ułożono w jamie mężczyznę (os. A), a potem na jego prawej nodze położono dziecko, opierając je jednocześnie o udo wcześniej pochowanego mężczyzny – os. C (**ryc. 24-45**). Warto dodać, że ułożenie prawej nogi osobnika A jest również nietypowe. Noga ustawiona jest prawie płasko kolanem na zewnątrz a stopą do środka (**ryc. 25; 28**). Stopa musiała się pierwotnie opierać o brzuch mężczyzny, a po rozłożeniu się wnętrzości wpadła do środka (**ryc. 28**). Lewa noga jest natomiast ułożona jak w pozycji kuczno-siedzącej, podkurczona z kolanem do góry (**ryc. 24-25**). Nietypowe ułożenie prawej nogi może być jednak spowodowane tym, że planowano położyć na niej zmarłe dziecko.

Z powyższej analizy wynika, że chociaż grób VI-2 zawiera największą liczbę pochówków pierwotnych, bo aż trzy, to jednorazowo złożono w nim tylko dwa. Były tam też trzy pochówki wtórne – jeden prawie kompletny szkielet starszej kobiety (os. D) i pojedyncze kości od dwóch innych osobników – os. E i G (**ryc. 22**) (Gumiński, Bugajska 2016: 473-477). Pojedyncze kości osobników E i G trafiły do jamy najprawdopodobniej razem z dwoma

późniejszymi pochówkami, tj. starszym mężczyzną z dzieckiem (os. A i B). Podobnie mogło być ze szczątkami kobiety (os. D), choć nie można wykluczyć, że mogła być ona pochowana już wcześniej, razem z młodszym mężczyzną – os. C. Sugerowałoby to położenie jednej z kości udowych kobiety za plecami tego mężczyzny i częściowo pod jego stopą (**ryc. 24**). Z kolei czaszka kobiety znajdowała się pod lewym udem osobnika C (**ryc. 25; 27**). Z drugiej strony jednak, położenie lewego uda mężczyzny (os. C) zostało prawdopodobnie zmienione w momencie dokładania do grobu zmarłego dziecka (przesunięcie kolaniem na zewnątrz i w dół), więc jego ułożenie na czaszce kobiety (os. D) może być wynikiem późniejszej aranżacji (**ryc. 22**). Podobnie mogło być też z kością udową kobiety, która mogła zostać po prostu wepchnięta za plecy wcześniej pochowanego mężczyzny (os. C), a przykrycie jej przez kości stopy tego osobnika, wynikałoby z zepchnięcia jego nogi w tył. Większość kości kobiety znajdowała się pomiędzy później złożonym mężczyzną, os. A, a dzieckiem (**ryc. 22**). Jeśli więc kobieta była pochowana przed nimi, tj. razem z osobnikiem C, to jej kości musiały być wtedy przynajmniej przekładane i na nowo zaaranżowane. Wydaje się to jednak mniej prawdopodobne, ze względu na położenie kręgosłupa kobiety, który leżał w dwóch anatomicznych odcinkach i jego przesuwanie raczej naruszyłoby ten układ (**ryc. 26**). Zatem więcej zdaje się przemawiać za tym, że kobietę pochowano razem z drugim mężczyzną (os. A) i z dzieckiem (os. B). Nic nie wskazuje natomiast na to, by pochówki wtórne były dokładane później. Składanie osobników w jamie grobowej odbywało się więc w dwóch etapach.

Na koniec należy jeszcze wspomnieć, że blisko stropu grobu VI-2 znajdowało się skupisko przepalonych kości ludzkich (**ryc. 22**). Nie można jednak ustalić, kiedy zostało ono zdeponowane, czy wtedy gdy chowano w jamie pierwszego zmarłego (os. C), czy gdy dokładano kolejnych? Niewykluczone też, że pochówek ciałopalny złożono jeszcze później – czyli mógł być to kolejny, osobny epizod funeralny związany z grobem VI-2.

1.5. Naruszanie pochówków leżących?

Wydaje się, że pochówki złożone na boku lub na plecach, tj. leżące, nie były naruszane. Wyjątkiem może być ewentualnie grób VI-17. Jak wyżej wspomniano, uszkodzenie tego pochówku może być wynikiem późniejszego zaorania terenu. Zniszczeniu uległa część łonowa miednicy i w dużo większym stopniu czaszka (**ryc. 29A**). Z czaszki *in situ* pozostała szczeka i żuchwa (**ryc. 29B**) oraz połamane i nieco przemieszane kawałki potylicy, obu kości skroniowych oraz niewielkie fragmenty ciemieniowych. Nie ma natomiast całej kości czołowej (**ryc. 30**). Brakujących fragmentów nie udało się znaleźć na przebadanej

części stanowiska. Jest to o tyle zaskakujące, że w przypadku sąsiedniego grobu VI-16 fragmenty uszkodzonego przez orkę *cranium* zostały znalezione na dużej powierzchni w południowo-wschodniej części cmentarzyska (**ryc. 6**). Możliwe jednak, że brakujące kawałki czaszki z grobu VI-17 zostały rozwleczone przez orkę w odwrotnym kierunku niż te z VI-16 i znalazły się poza przebadanym terenem cmentarzyska (**ryc. 6**). Nie można jednak wykluczyć, że pochówek został intencjonalnie naruszony, a *cranium* celowo rozbito i wyjęto część fragmentów. Warto jeszcze dodać, że to co pozostało na miejscu jest odwrotnością do czaszki starszego dziecka z grobu VI-13 (os. A). Tam zabrano podstawę czaszki, szczękę i żuchwę, a kalotę zostawiono (por **ryc.20; 30**).

Należy jeszcze dodać, że uszkodzenie czaszki zaobserwowano też w przypadku późnoneolitycznego pochówku dziecka z interioru wyspy Dudka (grób IX-1). Około 4.-letnie dziecko było ułożone na plecach z nogami podkurczonymi na bok, a jego czaszka była uszkodzona w części czołowej (Gumiński, Kowalski 2011: ryc.5). Pomimo przebadania dużej powierzchni wokół grobu nie znaleziono jej brakujących fragmentów (Gumiński, Kowalski 2011: 469). Co więcej, grób znajdował się na tyle głęboko, że nie mógł być zniszczony przez orkę (Gumiński, Kowalski 2011: ryc.3). Wskazywałoby to raczej na intencjonalne uszkodzenie czaszki (Gumiński, Kowalski 2011: 479-480).

1.6. Podsumowanie.

Naruszenie grobów w celu wyjęcia kości zmarłych dotyczy konkretnych osobników i zapewne też wybierano określone kości. Wyposażenie, które było w grobach pozostało, a w przypadku grobu VI-6 prawdopodobnie jeszcze dołożono nowe dary. Należy więc wykluczyć ich ewentualne zniszczenie dla celów rabunkowych. Warto jeszcze dodać, że w grobach w Dudce wyposażenie ma zasadniczo charakter symboliczny (Gumiński 2014). Praktycznie nie ma tam przedmiotów, które mogły być wartościowe z punktu widzenia użytkowego lub surowcowego. Na całym cmentarzysku nie ma bursztynu, nie składano także ozdób, a narzędzia zdarzają się jedynie sporadycznie (Gumiński 2014).

Naruszano prawdopodobnie tylko pochówki siedzące i z takich zabierano kości. Natomiast te ułożone w pozycji leżącej raczej nie były naruszane, choć wyjątkiem może być grób VI-17, gdzie mogło dojść do późniejszego celowego rozbicia czaszki i wyjęcia części jej fragmentów.

Znany jest też jeden przykład dokładania kolejnych zmarłych do wcześniej założonego grobu – VI-2. Dotyczy to znów pochówków siedzących. Z grobu VI-2 nie wyjęto jednak „przy okazji” żadnych kości wcześniej pochowanego mężczyzny, choć trzeba zaznaczyć, że

jego ciało było wtedy jeszcze na etapie rozkładu tkanki miękkiej. Kości wyjmowano natomiast z grobów, gdzie zmarli ulegli już zeszkieletowieniu – grób VI-6, VI-13 i VI-17(?).

Groby były najprawdopodobniej dobrze oznaczane na powierzchni, bo zasadniczo trafiano na nie dość precyzyjnie. Groby z pochówkami siedzącymi prawdopodobnie nie były zasypywane od razu po pochówku i możliwe, że od góry jakoś je zamykano i zabezpieczano (Bugajska 2015). Taki stan ułatwiał ich ewentualne późniejsze naruszenie, jak w przypadku grobu VI-6, lub dokładanie kolejnych zmarłych, jak w grobie VI-2.

Naruszanie pochówków mogło mieć jeszcze jedną formę, mianowicie celowe rozbijanie czaszek zmarłych. Ich fragmenty mogły być przy tym wyciągane i zabierane z grobu. Taka sytuacja może dotyczyć kobiety z grobu VI-17, choć nie można w tym przypadku wykluczyć zniszczenia na skutek orki. Pewniejszym przykładem celowego rozbicia czaszki wydaje się być natomiast późnoneolityczny pochówek dziecka z interioru wyspy (grób IX-1).

2. Pochówki wtórne.

Pochówki wtórne pochodzą z 12 na 18 grobów odkrytych na cmentarzysku w Dudce (66%). Łącznie w tej formie zostały złożone szczątki przynajmniej 28 osobników (35% z 79).

W czterech przypadkach pochówki wtórne złożono do grobu razem z pierwotnymi w pozycji siedzącej (gr. VI-2, VI-7, VI-13 i VI-14). Nie dokładano natomiast wtórnych pochówków do zmarłych ułożonych w pozycji leżącej na plecach lub boku. W pięciu przypadkach w jamie grobowej znajdowały się tylko pochówki wtórne, z ewentualnym skupiskiem ludzkich kości przepalonych w stropie jamy (VI-1, VI-5, VI-9, VI-10, VI-12). Z kolei w trzech innych grobach (VI-4, VI-15 i VI-16) mniej liczne kości niespalone złożono razem z dominującymi ilościowo pochówkami ciałopalnymi (**ryc. 31; tab. 5**).

Liczba pochówków wtórnych w jednym grobie jest różna, od jednego do czterech osobników (**tab. 5**). Najczęściej były to trzy pochówki (5 grobów), rzadziej zdarzają się dwa lub jeden (po trzy groby), a cztery wystąpiły tylko w jednym grobie (VI-13). Warto zauważyć, że największe ich ilości odnotowano w grobach, gdzie były również pochówki pierwotne. Natomiast jeśli w jamie grobowej są wyłącznie pochówki wtórne, to szczątki należą do jednego lub trzech osobników (**tab. 5**).

2.1. Sposób ułożenia pochówków wtórnych.

Pod względem sposobu zdeponowania pochówki wtórne można podzielić na takie, gdzie kości zostały złożone luźno w jamie grobowej lub w wyraźnym skupisku, choć

charakter tych ostatnich bywa różny (**ryc. 31; tab. 5**). We wszystkich grobach, gdzie pochówki wtórne złożono razem z siedzącymi pierwotnymi (minimum 4 przypadki), to większość szczątków jest ułożona w skupisku w konkretnym miejscu jamy grobowej. Oprócz tego, zdarzają się pojedyncze kości ułożone osobno, poza skupiskiem, ale wyraźnie przy siedzącym zmarłym. Niespalone kości dokładane do grobów z dominacją ciałałpalenia mogą być luźno przemieszane ze szczątkami przepalonymi (2 groby), albo były one ułożone w jakimś konkretnym miejscu, np. na dnie lub w samym stropie. Z kolei w grobach zawierających wyłącznie wtórne pochówki szkieletowe kości luźno wypełniają całą jamę (3 przypadki), albo są zdeponowane w bardzo ścisłym skupisku (2 groby), co może świadczyć o ich złożeniu w koszu.

Kosze stwierdzono w sumie w trzech grobach w Dudce. W dwóch znajdowały się wyłącznie pochówki wtórne szkieletowe (VI-1, VI-10), a w jednym grobie (VI-15) w koszu złożono pochówek ciałałpalny ludzki wraz z wtórnym pochówkiem psa (**ryc. 31; tab. 5**) (Bugajska 2015). W trzech grobach stwierdzono również obecność dość dużych kamieni (VI-1, VI-5 i VI-9) tworzących częściowe obstawy jamy grobowej (**tab. 5**).

Ogólnie pochówki wtórne składano więc na trzy różne sposoby: luźno w jamie grobowej i niekiedy w przemieszaniu z kośćmi przepalonymi, w koszu, albo w skupisku obok pochówków pierwotnych (**tab. 5**). Z drugiej strony, mimo takiej ogólnej powtarzalności zachowań, to w każdym grobie pochówki wtórne były nieco inaczej potraktowane. W dalszej części rozdziału zostaną zatem opisane kolejne groby zawierające pochówki wtórne pod kątem sposobu depozycji i szczegółowego potraktowania konkretnych zmarłych, czy też ich pojedynczych kości. Groby będą omawiane w trzech wydzielonych grupach:

- 1 – groby z pochówkami wtórnymi oraz z pierwotnymi siedzącymi (VI-2, VI-7, VI-13 i VI-14)
- 2 – groby z dominacją ciałałpalenia (VI-4, VI-15, VI-16)
- 3 – groby wyłącznie z pochówkami wtórnymi (VI-1, VI-5, VI-9, VI-10, VI-12)

W tej ostatniej grupie zdarzają się wprowadzić dodatkowo pochówki ciałałpalne, ale są one zdeponowane w stropie grobu. Ewentualnie w dwóch grobach pojawiły się pojedyncze kości przepalone w wypełniku jamy (grób VI-9 i VI-12).

2.1.1. Ułożenie pochówków wtórnych przy pochówkach pierwotnych siedzących.

a) Grób VI-2.

W grobie VI-2 większość wtórnego depozytu stanowiły kości jednej kobiety (os. D) (Gumiński, Bugajska 2016: 473-4). Prawie wszystkie złożono pomiędzy dwoma osobnikami

siedzącymi – starszym z mężczyzn – os. A i dzieckiem – os. B (**ryc. 22**). Ułożenie konkretnych kości jest przy tym bardzo uporządkowane (**ryc. 32**). Najniżej, na samym dnie jamy leżała czaszka. Nad nią położono kręgosłup w dwóch anatomicznie zachowanych odcinkach (**ryc. 32-33**). Na samej górze znajdowały się wybrane kości długie kończyn górnych i dolnych, ułożone jedna obok drugiej (**ryc. 34**). Kręgosłup opierał się o prawe biodro siedzącego mężczyzny (os. A), a niektóre kości długie o jego prawe ramię (**ryc. 32-33**). Poza tym skupiskiem zdeponowano prawą kość udową i fragment miednicy (**ryc. 32**), które zostały wepchnięte za plecy drugiego, młodszego mężczyzny – os. C (**ryc. 32; 35**). Osobno leżała również żuchwa, która została znaleziona wewnątrz miednicy osobnika A (**ryc. 36**). Pierwotnie musiała być ona położona przy jego pasie (na brzuchu?), a po rozłożeniu się wnętrzości wpadła w obręb jego jamy brzusznej i miednicy. Z kolei oba obojczyki i łopátka kobiety znajdowały się przy lewym boku osobnika A (**ryc. 36; 38**).

Grób VI-2 był użyty dwukrotnie, najpierw złożono jednego mężczyznę (os. C), a potem drugiego i dziecko (os. A i B). Szczątki kobiety trafiły tam jako wtórny depozyt razem z pochówkami siedzącymi. Mało prawdopodobne, by był to naruszony pochówek pierwotny, złożony jeszcze wcześniej. Szkielet kobiety jest stosunkowo kompletny, ale brakuje w nim drobnych kości rąk i stóp oraz żeber (**ryc. 37**). Jest to dość typowe dla pochówków wtórnych, bo drobne kości rąk i nóg są łatwe do zgubienia, a żebra ze względu na swoją nietrwałość rzadko się trafiają w pochówkach wtórnych (Bugajska, Gumiński 2016; Duday 2009). Mało prawdopodobne, by brakujące elementy szkieletu uległy całkowitemu rozkładowi, zwłaszcza, że brakuje też kilku zdecydowanie trwalszych kości długich, głównie od kończyn górnych. Wydaje się więc, że do grobu trafiły raczej wybrane kości, a nie cały szkielet. Ułożenie szczątków jest przy tym nieanatomiczne (poza kręgosłupem) i ewidentnie intencjonalnie zaaranżowane. Więcej zdaje się też przemawiać za tym, że kobieta została złożona do jamy grobowej razem z dwoma później pochowanymi osobnikami, tj. ze starszym mężczyzną i dzieckiem – os. A i B. Ułożenie kości kobiety jest zaaranżowane głównie względem tych dwóch zmarłych. Jedynymi wyjątkami jest wspomniana kość udowa i biodrowa, leżące za plecami wcześniej pochowanego mężczyzny (os. C). Trudno jednak jednoznacznie stwierdzić, czy zostały one umieszczone za plecami osobnika C wtedy, gdy składano kolejnych zmarłych, czy wcześniej, gdy on sam był chowany. Wprawdzie kości jego prawej stopy przykrywają po części kość udową kobiety (**ryc. 24**), ale ułożenie tej nogi jest dość nietypowe i nienaturalne i mogła ona zostać nieco przesunięta do tyłu, kiedy dokładano do grobu kolejnych osobników.

Poza pochówkiem wtórnym kobiety w grobie VI-2 były jeszcze dwie inne kości od dwóch różnych zmarłych – połowa żuchwy młodego osobnika (os. E) i kręg starszego (os. G). Obie kości najprawdopodobniej dołożono razem z osobnikiem A – kręg znajdował się bowiem tuż za jego plecami, a żuchwa przy jego pasie, prawie w tym samym miejscu, co żuchwa kobiety – osobnik D (**ryc. 38**).

b) Grób VI-13.

Dość podobne ułożenie pochówków wtórnych, tj. w skupisku obok osobników siedzących, jest w grobie VI-13 (Gumiński, Bugajska 2016: 478-481). Pochówki wtórne ułożono przy ścianach jamy grobowej, po lewej i zapewne też po prawej stronie siedzących osobników (**ryc. 39**). Grób VI-13 został jednak naruszony i spora część kości z pochówków wtórnych została przemieszana i rozwleczona (patrz rozdz. BI.1). Kości w skupisku (lub skupiskach?) pochodzą od czterech osobników, a ich ułożenie jest raczej nieprzypadkowe (**ryc. 39**).

Najciekawsze i niezaprzeczalnie intencjonalne jest ułożenie czaszek w górnej części grobu tuż przy wschodniej ścianie jamy. Leżały one na wysokości głowy większego dziecka – osobnik B (**ryc. 40**). Jedna z nich – należąca do młodego mężczyzny (os. C) – została ułożona tuż przy czaszce dziecka podstawą do góry i twarzą na zewnątrz (**ryc. 41**). Drugą czaszkę należąca do kobiety (os. D) ułożono z kolei na prawym boku z twarzą w stronę *cranium* mężczyzny (**ryc. 41**). Obok niej, a jednocześnie nad nogami młodszego dziecka, zdeponowano przynajmniej samą kalotę starszego osobnika – E (**ryc. 39**). Została ona znaleziona w kawałach i mogła zostać uszkodzona w trakcie naruszenia grobu. Pojedyncze fragmenty leżały jednak jeden obok drugiego w nienaruszonej części jamy, możliwe więc, że czaszkę złożono już połamaną. Całkowicie na wtórnym złożu znalazła się kość czołowa dorosłego mężczyzny – osobnik F (**ryc. 39**), która jest cała i kończy się niezrośniętym szwem. Mogła być więc oddzielona od reszty *cranium*. W tym wypadku najprawdopodobniej złożono tylko kość czołową, a nie całą czaszkę. Przed naruszeniem grobu mogła się ona znajdować gdzieś przy prawym boku siedzących dzieci.

Układ czaszek w grobie VI-13 można podsumować następująco – czaszka kobiety leżąca na boku zwrócona była w stronę *cranium* mężczyzny, którą ustawiono podstawą do góry. Twarz mężczyzny skierowano na starsze dziecko (os. A), które patrzyło przed siebie, czyli na siedzącego przed nim osobnika B (**ryc. 39**). Ten ostatni zwrócony był zapewne twarzą na wprost, gdzie znajdowała się kalota starszego osobnika (os. E), która jest niestety połamana i nie wiadomo jak była ustawiona przed naruszeniem grobu. Pojedyncza kość

czołowa od kolejnego zmarłego (os. F) była najprawdopodobniej jako jedyna zdeponowana na prawo od dzieci.

Oprócz czaszek na lewo od siedzących pochówków dzieci znajdowały się też inne kości z pochówków wtórnych. Przy samej czaszce kobiety (os. D) położona została prawa stopa mężczyzny (**ryc. 39-40**), możliwe, że tego samego, co kość czołowa z naruszonej części grobu (os. F). Obok stopy znajdowała się kość biodrowa i ręka młodocianego mężczyzny (**ryc. 39-40**), które z kolei mogą należeć do tego samego osobnika, co czaszka ustawiona podstawą do góry (os. C). Przy kościach nadgarstka znajdowały się nasady dalsze kości łokciowej i promieniowej, które nie były jeszcze przyrośnięte do trzonu. Pasujące do nich trzony leżały w naruszonej części grobu (**ryc. 39**). Do tego samego młodocianego mężczyzny należało też kilka dolnych kręgów, które leżały anatomicznie względem siebie pomiędzy jego(?) czaszką a kością biodrową (**ryc. 39-40**). Przy tej ostatniej leżały kolejne kości młodocianego osobnika (os. C). Były to nasada dalsza prawej udowej i bliższa prawej piszczelowej oraz prawa rzepka (**ryc. 39**). Nasady nie były jeszcze przyrośnięte do trzonów, a te, podobnie jak w przypadku przedramienia, znajdowały się w naruszonej części grobu.

Kości, które zostały rozwleczone w naruszonej części grobu, pierwotnie były zapewne ułożone na prawo od dzieci lub przed nimi, tj. nad nogami mniejszego dziecka. Tym razem, inaczej niż po lewej stronie, są to głównie kości długie pochodzące przynajmniej od dwóch mężczyzn – młodocianego i dorosłego – osobnicy C i F? (**ryc. 39**). Poza nimi była tam też kość piętowa młodszego mężczyzny (os. C), pojedyncze kręgi różnych osobników (os. C i F?), kość czołowa mężczyzny (os. F) oraz żuchwa prawdopodobnie od tego samego osobnika, co rozbita na kawałki czaszka – osobnik E (**ryc. 39**). Ułożenia tych szczątków przed naruszeniem grobu w zasadzie nie da się odtworzyć.

Pojedyncze kości zostały położone osobno poza skupiskiem, podobnie jak w grobie VI-2. Były to dwie żuchwy. Jedna pochodziła najprawdopodobniej od tej samej kobiety co czaszka w stropie grobu (os. D) i leżała między nogami mniejszego dziecka (os. A) (**ryc. 42**). Z kolei przy nodze starszego dziecka (os. B) znajdowała się żuchwa mężczyzny, prawdopodobnie tego samego, co ułożona w stropie cała czaszka – osobnik C (**ryc. 39; 42**).

Podsumowując, ułożenie kości w grobie VI-13 sprawia wrażenie intencjonalnego i przemyślanego. Do pewnego stopnia jest to podział na różne kategorie anatomiczne. Na lewo od dzieci i w samym stropie grobu układano całe czaszki. Przy czaszkach złożono też całe anatomiczne zestawy kości, tj. stopę i rękę od dwóch różnych mężczyzn (os. C i F) oraz całą jedną kość biodrową, kilka dolnych kręgów i „komplet” kości kolana (rzepka i przyległe nasady kości udowej i piszczelowej) od młodocianego mężczyzny (os. C). Z kolei na prawo i

ewentualnie przed dziećmi układano głównie kości długie, a w zasadzie ich fragmenty. Po prawej stronie była też pojedyncza kość czołowa mężczyzny (os. F), a przed dziećmi znajdowała się kalota we fragmentach, która prawdopodobnie już w takim stanie trafiła do grobu. Ogólnie można więc stwierdzić, że na lewo są całe kości lub całe zestawy anatomiczne, a na prawo i przed dziećmi raczej fragmenty kości i czaszek (**ryc. 39-40**). Trudno jednak określić, na ile fragmentacja kości długich i jednej z czaszek (os. E) jest zamierzona, a na ile jest to efekt naruszenia grobu. Warto jeszcze zauważyć, że kości konkretnego osobnika, który był reprezentowany przez czaszkę i szkielet postkranialny – os. C i F (oraz D/E?) – były układane po obu stronach dzieci, a szczątki z poszczególnych pochówków wtórnych były ze sobą wzajemnie przemieszane (**ryc. 39**).

c) Grób VI-14.

W grobie VI-14 był tylko jeden pochówek pierwotny siedzący mężczyzny, który złożono razem z przynajmniej dwoma pochówkami wtórnymi, również mężczyzn (Gumiński, Bugajska 2016: 474-7). Ułożenie pochówków wtórnych jest zorganizowane w podobny sposób jak w grobie VI-2 i VI-13. W tym wypadku można również wydzielić główne skupisko z wtórnym depozytem kości (os. B) oraz czaszkę złożoną osobno w innym miejscu (os. C) (**ryc. 43**).

Skupisko kości ludzkich, które pochodzą najprawdopodobniej od jednego młodego mężczyzny – os. B, znajdowało się między nogami siedzącego zmarłego (**ryc. 43**). Warto jeszcze dodać, że mężczyzna ten siedział dość nietypowo, bo „po turecku” (**ryc. 43**). Możliwe, że właśnie dlatego, by jego nogi tworzyły swojego rodzaju „obstawę” dla pochówku wtórnego.

Pochówek wtórny miał czaszkę i kości udowe połamane na drobne fragmenty, niewykluczone, że intencjonalnie. W każdym razie złożono je w takim stanie do grobu. Po wyklejeniu okazało się, że kości udowe są całe, a czaszka prawie kompletna. Niezależnie więc, czy udowe i *cranium* rozbito celowo, czy same uległy połamaniu, to zebrane zostały praktycznie wszystkie fragmenty. Interesujące jest też, że mimo rozbicia czaszki, jej kawałki zostały ułożone na samej górze skupiska, jeden tuż obok drugiego (**ryc. 44-45**). Obok nich leżała żuchwa, która była z kolei zdeponowana w całości (**ryc. 45**).

Na szczycie skupiska leżały też dwa większe fragmenty prawej kości udowej. Przy prawym ramieniu siedzącego osobnika znajdowała się część trzonu z nasadą dalszą, a pomiędzy kawałkami czaszki i żuchwą – koniec bliższy (**ryc. 45-46**). Pozostałe kości młodego mężczyzny (os. B) leżały niżej (**ryc. 46**). Były to fragmenty kości udowych, w przewodzie lewej, obu biodrowych, kość ramienna i promieniowa oraz kręgi, głównie z

dolnego odcinka kręgosłupa. Zastanawiające jest, że tylko kości udowe były połamane na drobne fragmenty. Kość ramienna i promieniowa zostały zdeponowane w całości. Ich nasady są widoczne w górnej części skupiska przy prawym przedramieniu siedzącego mężczyzny, a trzony schodzą skośnie w dół (**ryc. 44**).

Pod lewym ramieniem siedzącego mężczyzny położono czaszkę kolejnego osobnika – os. C (**ryc. 43; 47**). W odróżnieniu od czaszki między nogami, ta była złożona w całości, ale za to mniej kompletna. Ma ona lekko uszkodzoną twarzoczaszkę i podstawę (**ryc. 48**), uszkodzenie to musiało nastąpić przed włożeniem jej do grobu, bo w wypełnisku nie znaleziono brakujących fragmentów. Nie ma też żuchwy (**ryc. 48**), która również musiała być już wcześniej oddzielona od czaszki.

d) Grób VI-7.

W grobie VI-7, podobnie jak w VI-14, złożony był jeden pochówek siedzący – starszego mężczyzny (os. A), a oprócz niego dwa pochówki wtórne – małego dziecka – os. B i dorosłego – os. C (Gumiński, Bugajska 2016: 470-3).

Większość wtórnego depozytu kości pochodzi od małego dziecka – os. B, które złożono w trzech niewielkich skupiskach. Odmienne niż we wcześniej opisywanych grobach, skupiska te ulokowano nad osobnikiem siedzącym w samym stropie jamy grobowej (**ryc. 49-50**), a nie w jej wnętrzu. Kości dziecka było niewiele i w większości są to fragmenty czaszki, które obecne były w dwóch skupiskach – południowym i środkowym. W środkowym skupisku były też pojedyncze kręgi i kości kończyn, a w trzecim – północnym tylko fragmenty kości długich (**ryc. 49-50**).

Poza dzieckiem, w grobie VI-7 była jeszcze kość łokciowa dorosłego osobnika (os. C), która znajdowała się wewnątrz jamy przy klatce piersiowej siedzącego mężczyzny (**ryc. 49**).

2.1.2. Ułożenie pochówków wtórnych w grobach z dominacją ciałopalenia – VI-4, VI-16, VI-15.

Kolejna grupa grobów z pochówkami wtórnymi to takie, gdzie w jamie dominują ilościowo kości przepalone. Takich grobów jest trzy i w każdym z nich pochówki wtórne mają inny charakter i zostały w różny sposób złożone (**ryc. 31**).

a) Groby VI-4 i VI-16.

Groby VI-4 i VI-16 są o tyle podobne, że oba zawierały największą liczbę osobników na całym cmentarzysku (po 11), z czego większość to pochówki ciałopalne (Gumiński,

Bugajska 2016: 485-8). W grobie VI-4 było to dziewięć pochówków ciała palnych, a w VI-16 – osiem. Charakter pochówków wtórnych szkieletowych jest jednak w obu grobach różny.

W grobie VI-4 były to zaledwie dwie niespalone kości – jeden paliczek ręki dziecka i fragment kości piszczelowej dorosłego (**ryc. 51**). Kości te są niewielkie i można się zastanawiać, czy na pewno są celowym dodatkiem do grobu. Fragment piszczeli nie dopasował się jednak do żadnej innej kości z cmentarzyska, a w rejonie grobu VI-4 nie było też żadnych innych szczątków małego dziecka. Nie można więc tych dwóch kości wiązać na pewno z jakimś innym grobem, czy osobnikiem spoza jamy. Nie są to też kości od żadnego z przepalonych szkieletów, gdyż większość jest spalona intensywnie i równomiernie na biało (patrz rozdz. BI.4). Jest tylko jeden słabiej przepalony szkielet mężczyzny, do którego jednak nie pasuje fragment piszczeli, ani tym bardziej dziecięcy paliczek. Wydaje się więc, że dwie niespalone kości trafiły do grobu raczej intencjonalnie razem z przepalonymi. Obie zostały znalezione w wypełniku jamy, jednak bez dokładnej lokalizacji.

W grobie VI-16 nieprzepalonych kości było więcej i należą one do trzech osobników – dorosłej kobiety (os. B) i dwójki dzieci, jednego w wieku 3-4 lat (os. A), a drugiego starszego ok. 6-7.-letniego (os. K) (Gumiński, Bugajska 2016: 487-8). Ten ostatni osobnik (os. K) reprezentowany jest jedynie przez czaszkę, która znajdowała się na samym szczycie grobu. Została ona jednak zniszczona przez późniejszą orkę i wiele fragmentów znalazło się daleko poza jamą (**ryc. 6**), nie można więc odtworzyć jej dokładnego ułożenia. Fragmenty pochodzą jednak od różnych kości, pierwotnie więc czaszka była najprawdopodobniej cała, a jedynie brakowało żuchwy (**kat. 1**).

Szczątki drugiego, młodszego dziecka (os. A) znajdowały się w większości na samym dnie jamy grobowej, gdzie były m.in. dwie całe kości czaszki – czołowa i skroniowa (**ryc. 52**). Jest to zatem kolejny przypadek, po grobie VI-13, gdzie nie złożono całego *cranium*, tylko całe pojedyncze kości czaszkowe, oddzielające się na niezrośniętych szwach. Na dnie jamy były też kości szkieletu postkranialnego dziecka (**ryc. 52**). Kości kończyn dolnych łącznie z miednicą leżały w północnej części jamy, a kończyn górnych w południowej i obie grupy rozdzielone były kością czołową (**ryc. 52-53**). Kręgi natomiast znajdowały się w różnych miejscach jamy i nieco wyżej niż kości kończyn i czaszka (**ryc. 53**). Układ szczątków dziecka jest więc dość uporządkowany.

Kości dorosłej kobiety (os. B) znajdowane były na różnych poziomach grobu, głównie jednak w środkowej części jamy (**ryc. 54-55**). Co ważne, wszystkie jej szczątki były ułożone powyżej kości małego dziecka (os. A). Na tym samym poziomie co najniżej leżące kości kobiety pojawia się jedynie koniec bliższy kości udowej dziecka, ale była ona ustawiona

pionowo i sięgała dna jamy (**ryc. 52; 54**). Szczątki kobiety były dodatkowo w większym stopniu przemieszane z przepalonymi kośćmi różnych osobników (**ryc. 52; 54-55**), a ich ułożenie wydaje się być bardziej chaotyczne, niż to miało miejsce w przypadku dziecka (**ryc. 56**). Warto jednak zwrócić uwagę, że najniżej położono większe kości kobiety – całą biodrową, duży fragment udowej i głowę lewej ramiennej (**ryc. 54**). Trzon tej samej kości ramiennej zalegał jakieś 10cm wyżej (**ryc. 55**), gdzie znajdowały się też fragmenty kręgów i żeber, mały fragment kości strzałkowej oraz kości prawej stopy (**ryc. 55-56**). Stopa, a w zasadzie cztery kości śródstopia i dwie stępu, leżały w układzie anatomicznym (**ryc. 55**). Kilka kręgów i mały fragment kości ramiennej (nasada dalsza) zostały znalezione jeszcze w samym stropie jamy grobowej, który został zniszczony późniejszą orką (**ryc. 56: #5-6**).

Podsumowując, pochówki wtórne w grobie VI-16 były bardziej liczne i ułożone w uporządkowany i intencjonalny sposób w porównaniu do pojedynczych niespalonych kości z grobu VI-4. Na szczycie grobu VI-16 ułożono *cranium* starszego dziecka (os. K), a na dnie prawie wyłącznie kości innego, małego dziecka (os. A). Natomiast pomiędzy dziećmi i w przemieszaniu z przepalonymi szczątkami zalegały wybrane kości dorosłej kobiety (os. B). Ogólne przemieszanie szczątków od różnych osobników przepalonych i od pochówku wtórnego kobiety sugeruje, że grób VI-16 jest zasadniczo depozytem jednoczasowym. Wygląda jednak na to, że kości nie zsypano tak po prostu do grobu, a były do pewnego stopnia deponowane w uporządkowany sposób.

Przemieszanie kości kobiety z ciałopalnymi sugeruje jeszcze, że szczątki te mogły być przyniesione razem, tj. w jakimś jednym pojemniku/worku(?), w którym się wzajemnie przemieszały. Możliwe też, że je potem zdeponowano w grobie w tym opakowaniu. Nie ma jednak wyraźnych symptomów umieszczenia tam sztywnego pojemnika. Kości ludzkie wypełniają na różnych poziomach praktycznie całą jamę i są dość luźno ułożone. Z drugiej jednak strony, ułożenie kości dzieci tylko na dnie lub na samej górze jamy grobowej może być przesłanką na to, że przyniesiono je osobno i jedno dziecko złożono na początku na dnie jamy, a czaszkę drugiego dziecka położono na samym końcu na kościach z pochówków ciałopalnych.

b) Grób VI-15 – kosz i pochówek wtórny obok.

W grobie VI-15 złożono pochówek ciałopalny mężczyzny – os. A, oraz dwa pochówki wtórne, mężczyzny – os. B oraz psa, reprezentowanego przez cały szkielet (Gumiński, Bugajska 2016: 485-6). Jama grobowa była bardzo mała i regularnie okrągła, o średnicy i głębokości ok. 20cm. Przepalone kości jednego z mężczyzn i szkielet psa zajmują przy tym po połowie jamy, pies wschodnią część, a mężczyzna zachodnią i zasadniczo się nie

przenikają. Wszystkie kości bardzo ściśle przylegają do siebie tak, że jedna leży na drugiej, praktycznie bez sedymentu pomiędzy nimi (**ryc. 57**). Pochówki te zostały więc najprawdopodobniej złożone w niewielkim okrągłym koszu z przegrodą (Bugajska 2015: 20).

Wtórny pochówek mężczyzny (os. B) zawierał nieliczne wybrane kości szkieletu (**ryc. 58**). Większość z nich została zdeponowana na dnie grobu (**ryc. 59**). Tylko kości przedramienia, ułożone anatomicznie, spoczywały skośnie przy ścianie jamy (**ryc. 57**). Kości ułożone na jej dnie zalegały zarówno pod szczątkami spalonego mężczyzny, jak i niespalonymi kośćmi psa (**ryc. 60**). Prawdopodobnie zdeponowano je bezpośrednio na dnie grobu i dopiero na nich ułożono kosz zawierający wtórny pochówek psa i ciała palny mężczyzny. Z kolei kości przedramienia ustawione są pod innym kątem niż leżące obok szczątki psa i wyraźnie odstają od skupiska kości zdeponowanych w koszu (**ryc. 57; 60**). Najprawdopodobniej zostały one wetknięte pomiędzy kosz a ścianę jamy grobowej. Wszystkie szczątki osobnika B znajdowały się więc poza koszem i zdeponowano je luźno w jamie grobowej (Bugajska 2015: 20). Mimo to, zostały one jednak ułożone w specjalny sposób. Na dnie położono kości bliskie sobie anatomicznie, tj. obie kości biodrowe, bliższe nasady udowych i kilka dolnych kręgów lędźwiowych (**ryc. 58**). Układ anatomiczny tych szczątków nie był jednak zachowany (**ryc. 59**). Kości z innej części szkieletu, tj. przedramienia, dołożono z boku kosza (**ryc. 57; 60**).

Warto jeszcze podkreślić, że z kości udowych obecne były tylko ich końce bliższe, których trzony są lekko nadpalone na przełomie i ukośnie lub poprzecznie popękane(?). Na lewej kości ślady nadpalenia są minimalne, trzon spękany prawie prostopadłe, a krawędź przełomu ma nieregularny „schodkowy” przebieg. Prawa udowa jest mocniej zaczerniona na końcu i lekko wyświecona na przełomach, a sam trzon jest pęknięty ukośnie (**ryc. 61**). Jest to prawdopodobnie efekt nadpalenia suchej kości już po rozłożeniu tkanek miękkich. Spękanie kości udowych różni się od tego, jakie powstaje w przypadku spalania całego ciała (Symes et al. 2008). Poza tym, trzon prawej udowej jest jedynie punktowo zaczerniony, temperatura i czas spalania nie były zatem duże. Zaczernienie tylko z jednej strony i to na przełomie trzonu potwierdza również, że nadpalanie powstało na suchej kości. Przełom mógł się nadpalić dopiero po pęknięciu trzonu. Jego wyświecenie wynika zapewne również z działania ognia i wysokiej temperatury, niż z obróbki kości. Tym bardziej, że mocniej zaczerniony fragment dokleja się do reszty skośnie pękniętego(?) i wyświeconego trzonu.

Nadpalenie kości udowych jest zatem manipulacją dokonaną *post mortem* i po zeszkieletowieniu zmarłego. Dokonano jej więc na jakimś etapie pomiędzy pochówkiem tymczasowym, a wtórnym w grobie VI-15. Pozostałe kości, w tym także biodrowe, nie mają

śladów działania ognia. Manipulacja na kościach udowych nie stoi jednak w sprzeczności z tym, że pozostałe szczątki, a przynajmniej te na dnie jamy, czyli fragmenty miednicy i kręgi należą do tego samego osobnika. Zwłaszcza, że są to bliskie elementy anatomicznie i głowy kości udowych, które również nie mają śladów nadpalenia, dobrze dopasowują się do panewek w miednicy.

Inaczej jest jednak z kośćmi przedramienia. Po pierwsze, ułożono je w innym miejscu, a po drugie, zostały zdeponowane w układzie anatomicznym. Sugeruje to, że raczej przeniesiono je bezpośrednio z miejsca tymczasowego pochówku, bez dodatkowych manipulacji i przechowywania na osadzie lub innym pośrednim miejscu. Układ anatomiczny w takim wypadku po prostu by się rozpadł.

Wielkość kości przedramienia jest pośrednia pomiędzy wartościami dla szkieletów męskich i żeńskich (Piontek 1999: 136-137), dlatego na ich podstawie nie można pewnie określić płci zmarłego. W porównaniu do innych osobników z Dudki, dla których wykonano pomiary, to długość obu kości jest mniejsza od innych mężczyzn, a nawet kobiet (**tab. 6a-b**). Próba pomiarów jest jednak nieduża, więc trudno ją traktować jako pełen obraz zmienności populacyjnej. Pod względem masywności i urzeźbienia kości przedramienia, a zwłaszcza łokciowa nie odstają jednak od osobników męskich z Dudki (**ryc. 62**). Odpowiedniki kobiece, o tej samej długości lub większe, mają jednak delikatniejszą budowę. Pod tym względem może to być męska kość, która jest wprawdzie krótka, ale masywna. Długość kości przedramienia nie jest więc na tyle jednoznaczną przesłanką, by wydzielić je jako kolejnego osobnika i to płci żeńskiej. Udowe nie są całe, więc trudno stwierdzić, czy miały takie same proporcje jak przedramię. Konkludując, nie można wykluczyć, że kości przedramienia pochodzą w rzeczywistości od innego zmarłego niż szczątki złożone na dnie jamy grobowej i z tego powodu potraktowano je w odmienny sposób. Brak jednak pewnych przesłanek antropologicznych by wydzielić je jako kolejnego osobnika.

2.1.3. Groby tylko z pochówkami wtórnymi – ułożenie kości.

Trzecią grupę grobów z pochówkami wtórnymi stanowią te, w których złożono tylko wtórne depozyty kości, a ewentualne dodatkowe pochówki ciałopalne zostały zdeponowane nad jamą lub obok niej. W grobach takich kości luźno wypełniają jamę grobową i są dość chaotycznie złożone (trzy groby), albo tworzą wyraźne skupisko sugerujące złożenie ich w pojemniku (dwa groby).

Należy tu dodać, że do tej grupy można formalnie zaliczyć jeszcze grób VI-8, w którym zdeponowano wtórny pochówek psa (Gumiński, Bugajska 2016: 485-6). Kości psa nie

wypełniały całej jamy grobowej, ale były dość luźno rozłożone i przemieszane ze sobą oraz z wyposażeniem. Niewykluczone więc, że złożono je w worku, w którym były transportowane na cmentarzysko. Nie ma jednak ewidentnych przesłanek wskazujących na zastosowanie takiego, czy innego pojemnika. Blisko stropu jamy grobowej znajdowało się niewielkie skupisko przepalonych kości ludzkich. Pies pochowany w grobie VI-8 został więc potraktowany tak samo jak zmarli ludzie, np. w grobie VI-1, czy VI-10, gdzie również nad pochówkami wtórnymi zdeponowano skupiska przepalonych kości ludzkich.

a) Grób VI-10 – kości w pojemniku – koszu.

W grobie VI-10 pochówek wtórny ok. 30.-letniej kobiety złożono najprawdopodobniej w niewielkim koszu (Bugajska 2015: 19; Gumiński, Bugajska 2016: 484-5). Jej kości, podobnie jak to było ze szczątkami w grobie VI-15, zajmują bardzo małą przestrzeń i są ściśle ułożone jedna obok drugiej tak, że pomiędzy nimi praktycznie brak sedymentu (**ryc. 63**). Skupisko jest niewielkie o lekko owalnym zarysie i wymiarach 20x30cm w przekroju i wysokości ok. 30cm (**ryc. 63-64**). Złożono tam jedynie wybrane kości szkieletu postkranialnego (**ryc. 65**). Na samym szczycie leżał dalszy koniec prawej udowej (**ryc. 63-64**). Kości długie były połamane na fragmenty i częściowo zdekompletowane (**ryc. 65**) i wszystkie, poza udową na szczycie skupiska, ustawione były pionowo lub ukośnie (**ryc. 63; 66**). Fragment prawej kości piszczelowej, widoczny jako leżący poziomo na samym dole jamy, był również ustawiony pionowo, ale spadł w dół w trakcie eksploracji grobu. Prawa piszczel sięgała oryginalnie od stropu grobu aż po jego dno (**ryc. 63-64**). Prawie pionowo, i w dodatku w układzie anatomicznym, były też ustawione kości lewego przedramienia znajdujące się przy zachodniej ścianie jamy. Blisko nich, w południowo-zachodniej części jamy, ustawiona była jeszcze prawa promieniowa (**ryc. 66**). Kości przedramienia były całe, a piszczeli brakuje bliższej 1/3 trzonu (**ryc. 65**). Pionowo ustawiony był też odcinek kręgosłupa złożony z kilku kolejnych kręgów piersiowych (**ryc. 63**). Między pionowo ustawione kości długie wetknięto kości stóp, które częściowo zachowały anatomiczny układ. Kość piętowa i skokowa lewej stopy zalegały przednią częścią w dół, a tylną do góry (**ryc. 63**). Blisko nich, przy zachodniej ścianie jamy znajdował się zestaw kości prawej stopy. Były to ułożone jeden obok drugiego kolejne śródstopia i paliczki (**ryc. 66**). Śródstopia ustawione były tuż przy zachodniej ścianie jamy pionowo, nasadami dalszymi w górę, a na ich przedłużeniu znajdowały się ułożone ukośnie paliczki. Na dnie jamy przy zachodniej ścianie znajdowała się jeszcze kość biodrowa, którą również zdeponowano pionowo (**ryc. 66**).

Pionowe ustawienie większości kości i zachowane układy anatomiczne są kolejnym potwierdzeniem, że pochówek złożono w jakimś pojemniku, zapewne koszu (Bugajska 2015).

Trudno natomiast stwierdzić, czy kości długie były celowo łamane, tak by weszły do kosza, czy już połamane wybrano z tymczasowego pochówku. Brak bowiem śladów manipulacji *post mortem*. Ścisłe upakowanie kości i zachowanie układów anatomicznych sugeruje również, że były one najprawdopodobniej pakowane do kosza w miejscu tymczasowego pochówku i tam musiała odbywać się selekcja, które z nich mają trafić do grobu docelowego. Wybrane kości prawdopodobnie wkładano od razu do pojemnika, w którym następnie przeniesiono je bezpośrednio na cmentarzysko i złożono do grobu. Każde przepakowanie kości naruszyłoby bowiem anatomiczne układy, zwłaszcza śródstopi i przedramienia (Bugajska 2015).

b) Grób VI-1 – kości w pojemniku koszu.

W grobie VI-1 szczątki ludzkie zostały najprawdopodobniej również złożone w sztywnym pojemniku – koszu(?) (Bugajska 2015: 18). Świadczy o tym skupione ułożenie kości, które zajmują tylko niewielką część stosunkowo dużej jamy (**ryc. 67**). Dodatkowo niektóre z kości długich były ułożone prawie pionowo. Od strony północno-zachodniej na wszystkich poziomach grobu widoczny jest „efekt ściany”, tzn. wiele kości ułożonych jest wzdłuż jednej linii i żadna jej nie przekracza. W tym wypadku jest to krawędź grobu, jaka zarysowała się od strony północno-zachodniej na głębokości ok. 45cm, mimo, że wyżej jama grobowa miała większe rozmiary (**ryc. 67**).

Pojemnik (kosz?) był tym razem większy niż w grobach VI-15 i VI-10 i bardziej czworokątny w przekroju. Zachodnia ściana kosza schodziła pionowo w dół i miała szerokość ok. 40cm, a wysokość ok. 20cm (**ryc. 67**). Boczne ściany były krótsze i miały ok. 30cm. Schodziły się one z dłuższym bokiem pod kątem prostym. Prawie wszystkie kości ludzkie na kolejnych poziomach grobu mieszczą się w takim właśnie zarysie, przy czym „efekt ściany” jest najbardziej widoczny od północno-zachodniej strony grobu (**ryc. 67**). Od strony wschodniej układ kości jest bardziej zaburzony i przebieg drugiej dłuższej ściany pojemnika/kosza jest słabo uchwytany. Mogła się ona znajdować tuż za czaszką osobnika C i podobnie jak ściana od strony zachodniej schodzić pionowo w dół (**ryc. 67**). Kosz miałby tym samym prostokątny przekrój. Obecność pojedynczych kości poza tym obrysem i na środku wschodniej ściany (**ryc. 67**) może wynikać z uszkodzenia kosza w tym miejscu, zanim grób wypełnił się (lub został wypełniony?) sedymentem, przez co część opartych o ścianę kosza kości wypadła na zewnątrz. Inna możliwość jest taka, że kosz był z tej strony lekko zaokrąglony, albo też jego wschodnia ściana schodziła nie pionowo, a skośnie w dół. Przez to jego powierzchnia w górnej części mogła być nieco większa. Ta ostatnia możliwość jest też o tyle bardziej prawdopodobna, że kości wychodzące najdalej na wschód znajdowały się w

górnej części jamy powyżej czaszki osobnika C (**ryc. 68**). Niewykluczone też, że kości z samego stropu zostały później rozwleczone, np. przez nowożytną orkę.

W grobie VI-1, poza pojemnikiem na pochówek wtórny, była dodatkowo częściowa obstawa kamienna od strony północno-wschodniej i zapewne też od południowej i zachodniej (**ryc. 67-68**). Kamienie znajdują się na krawędzi jamy grobowej na głębokości 30-40cm, z czego najlepiej zachowany jest ich układ od strony północno-wschodniej, które leżały najgłębiej, na ok. 40cm. W stropie jamy od strony północnej znajdował się duży dyskoidalny płaski kamień wapienny (**ryc. 68**), który mógł być jakimś innym rodzajem instalacji grobowo-rytualnej (Gumiński 2014: 141).

W grobie VI-1 złożone zostały dwa szkielety postkranialne – mężczyzny – os. A i kobiety – os. C(?), a ich kości były ze sobą wzajemnie przemieszane (**ryc. 67; 69-70**). Poza tym, były tam trzy czaszki i dwie żuchwy (**ryc. 69; 71**). Jedno *cranium* wraz z pasującą do niego żuchwą należy do mężczyzny i pochodzi najprawdopodobniej od tego samego zmarłego co szkielet postkranialny osobnika A. Dwie pozostałe czaszki mają żeńską morfologię. Ta leżąca na dnie grobu (os. C) należy prawdopodobnie do tej samej kobiety, co jedna z żuchw i żeński szkielet postkranialny. Druga kobieta (os. B) reprezentowana jest jedynie przez czaszkę (pozbawioną żuchwy) złożoną w samym stropie grobu (**ryc. 68-71**). W opisanym wyżej pojemniku znajdowały się więc stosunkowo kompletne szkielety dwóch osobników – mężczyzny i kobiety – os. A i C (**ryc. 71**), które musiały być w tym koszu razem przyniesione. Czaszka trzeciego zmarłego (os. B) została położona na samej górze pojemnika lub bezpośrednio nad nim. Tym samym mogła być ona przyniesiona osobno i zostać dołożona dopiero na cmentarzysku.

Warto jeszcze zwrócić uwagę, że czaszki były ułożone w intencjonalny sposób. Leżą one jedna nad drugą do tego stopnia, że się ze sobą bezpośrednio stykają (**ryc. 71-72**). Na samym dnie jamy grobowej leżała czaszka jednej z kobiet – osobnik C (**ryc. 73**), tuż nad nią znajdowało się *cranium* mężczyzny (**ryc. 72B**), a na samym szczycie spoczywała czaszka drugiej kobiety – osobnik B (**ryc. 72A**). Podobnie, tj. jedna na drugiej, zostały ułożone dwie żuchwy, które są oddzielone od czaszek i leżą obok nich (**ryc. 71**). Tym razem jednak, to żuchwa od *cranium* kobiety z dna jamy (os. C) leży na żuchwie mężczyzny (os. A). Dwie czaszki, męską i kobiecą leżącą na szczycie grobu, ustawiono twarzą do góry. Z kolei trzecia znajdująca się na dnie (os. C) ustawiona była na lewym boku (**ryc. 71-73**). Kości obu szkieletów postkranialnych są ze sobą przemieszane i nie wykazują żadnej reguły w ułożeniu tak pod względem kończyn górnych i dolnych, jak lewej i prawej strony szkieletu (**ryc. 70**).

c) Grób VI-5 – kości luźno w jamie.

W grobie VI-5 zdeponowane były wyłącznie pochówki wtórne. W sumie było tam złożonych przynajmniej trzech zmarłych (**ryc. 74**). Większość szczątków należała jednak do młodej kobiety (os. A). Dwóch pozostałych osobników – młodocianego (B) i dorosłego mężczyznę (C) – reprezentowały jedynie pojedyncze kości (Gumiński, Bugajska 2016: 481). Od strony zachodniej i północnej grób okalała obstawa z luźno ułożonych kamieni. Między nimi znajdowało się wyposażenie grobowe, a kości ludzkie tworzyły luźne skupisko (**ryc. 74**). Szczątki kobiety znajdowały się w południowej i wschodniej części grobu, a pojedyncze kości dwóch pozostałych osobników leżały na granicy skupiska i bliżej kamiennej obstawy (**ryc. 75**).

Dorosły mężczyzna (os. C) i osobnik młodociany (B) reprezentowani są przez nieduże fragmenty kości biodrowej. Do tego drugiego przyporządkowano również niewielki fragment kaloty. Pod względem anatomicznym i ilościowym oba pochówki są więc dość podobne (**ryc. 74**). Z drugiej strony, w obu przypadkach fragmenty kości są niewielkie i można dyskutować, czy są one celowym depozytem w grobie, czy raczej mogły tam trafić przypadkowo. Na cmentarzysku znaleziono stosunkowo liczne fragmenty czaszek, ale żaden nie dokleił się do kaloty osobnika B z grobu VI-5 (patrz. rozdz.A.3.2). Wśród luźnych kości ludzkich na cmentarzysku brak jakichkolwiek fragmentów miednicy, natomiast wystąpiły one w przypadku innych pochówków wtórnych w grobach VI-15 i VI-16. Złożenie kości biodrowych w kolejnym grobie, VI-5, nie jest więc niczym wyjątkowym.

Szkielet postkranialny kobiety, choć bardziej kompletny niż pozostałych zmarłych w tym grobie, również jest reprezentowany jedynie przez nieliczne kości szkieletu, które są dodatkowo mocno połamane i rozdrobnione (**ryc. 74-75**). Większość fragmentów kostnych pochodzi od czaszki, która zalegała przy samej południowo-wschodniej ścianie jamy (**ryc. 75**). Możliwe jednak, że czaszka była zdeponowana w całości, a została później uszkodzona, bo pojedyncze jej fragmenty znaleziono parę metrów na południe od grobu (**ryc. 6**). Z drugiej strony, inne kości, które znajdowały się w północnej części jamy są również połamane i prawdopodobnie w takiej formie trafiły do grobu, bo nie udało się do nich nic dokleić. Układanie czaszki we fragmentach i w wyraźnym skupisku zaobserwowano w dwóch innych grobach – VI-7 (os. B) i VI-14 (os. B), takie praktyki były więc stosowane w Dudce. Możliwe zatem, że i tym razem było podobnie, a ewentualne późniejsze uszkodzenie grobu VI-5 spowodowało jedynie rozwleczenie pojedynczych fragmentów *cranium*.

d) Grób VI-12 - kości luźno w jamie/skupisko przy pochówku siedzącym?

W grobie VI-12 złożony został pochówek małego dziecka (Gumiński, Bugajska 2016: 482). Szkielet jest reprezentowany przez nieliczne fragmenty kostne, które zdeponowano w

formie dość luźnego skupiska w niewielkiej i płytkiej jamie grobowej (**ryc. 76-77**). Szczątki dziecka nie były w żaden sposób uporządkowane, kości z różnych partii szkieletu są ze sobą przemieszane (**ryc. 77**). Wyposażenie z kolei złożono w większości pośrodku jamy (**ryc. 76-77**). Pochówek znajdował się bardzo blisko grobu VI-11, gdzie również spoczywało małe dziecko, ale w pozycji siedzącej (**ryc. 77**) (Gumiński, Bugajska 2016: 473-475). W częściach stropowych oba groby VI-11 i VI-12 łączy wspólna jama h-2 (**ryc. 6**). Grób VI-12 jest przy tym usytuowany na wysokości stropu grobu VI-11, czyli na wysokości czaszki siedzącego dziecka i skupisk kości przepalonych, które nad nim usypano (**ryc. 77**). Taka lokalizacja w obrębie jednego większego obiektu sugeruje, że oba groby można traktować jako zespół. Przypomina to układ z grobu VI-7 (**ryc. 49-50**), gdzie na wysokości czaszki siedzącego mężczyzny złożono pochówek wtórny dziecka i skupiska z przepalonymi kośćmi ludzkimi.

e) Grób VI-9 – kości luźno w jamie grobowej.

Pochówki wtórne w grobie VI-9 zostały najprawdopodobniej zdeponowane luźno, bez żadnego pojemnika. Trzeba jednak dodać, że grób VI-9 został w znacznym stopniu zniszczony przez orkę (**ryc. 5-6**). Górna część jamy została praktycznie ścięta i położenie kości jest tam zaburzone (**ryc. 78**). Są one w dodatku połamane na drobne fragmenty i częściowo rozwleczone na wielu metrach kwadratowych wokół grobu (**ryc. 6**). Dopiero od głębokości ok. 45-50cm jama nie jest już uszkodzona i kości ludzkie wypełniają dość luźno całą jej przestrzeń do dna (**ryc. 78-79**). Podobnie jest też w górnej części obiektu, na głębokości 40-45cm, zwłaszcza od strony północnej i wschodniej (**ryc. 78**). Z kolei od strony zachodniej pojedyncze kości dochodzą do samej ściany i częściowo się o nią opierają (**ryc. 78; 80**).

Kilka fragmentów kości długich, głównie obu udowych osobnika C (**ryc. 78: #159,104-103**), leżących w grobie VI-9 od strony południowej, układa się liniowo tworząc przynajmniej pozorny „efekt ściany”. Ułożenie kości na tej głębokości może być jednak zaburzone przez orkę, tym bardziej, że wyorane zostały między innymi właśnie fragmenty obu udowych osobnika C (**ryc. 78: #205; kat. 1**). Poza tym, linia wyznaczona przez te kości nie ma kontynuacji na niższych poziomach grobu. Jest to więc raczej przypadkowy układ, a nie świadectwo obecności sztywnego pojemnika.

W górnej części grobu zalegało kilka dość dużych kamieni (**ryc. 78**). Większość z nich była ułożona tuż przy południowej ścianie jamy lub na jej krawędzi. Można je więc uznać za częściową obstawę i możliwe, że było to oznaczenie grobu na powierzchni.

Na głębokości ok. 45-50cm uchwycone zostały satelitarne jamki (**ryc. 78B; 82**). Zlokalizowane były one od trzech stron: północno-wschodniej, wschodniej i zachodniej i były

plytsze niż główna jama, a ich stropowa część mogła być również uszkodzona przez orkę. Dwie z nich – wschodnia i zachodnia – miały regularne okrągłe zarysy i oddalone były ok. 15cm od głównej jamy grobowej. Trzecia z kolei miała nieregularny i bardziej owalny zarys, możliwe też, że została bardziej uszkodzona przez orkę. Przylegała ona prawie bezpośrednio do głównej jamy grobowej od strony północno-wschodniej. We wszystkich jamkach satelitarnych znajdowały się kości ludzkie pochodzące od tych samych osobników, co szczątki z jamy głównej (**ryc. 78-79**).

W grobie VI-9 złożono przynajmniej trzy pochówki wtórne szkieletowe – jedną kobietę (os. A) oraz dwóch mężczyzn – młodocianego (os. B) i dorosłego (os. C). Kości od poszczególnych zmarłych są ze sobą przemieszane (**ryc. 78-79**), wszystkie pochówki zostały więc zdeponowane jednocześnie. Szczątki kobiety (os. A) leżały jednak w większości po północno-zachodniej części jamy grobowej (**ryc. 82**), a te od dorosłego mężczyzny (os. C) po stronie południowo-wschodniej (**ryc. 53**). Natomiast kości młodego mężczyzny (os. B) były obecne po obu stronach grobu w takiej samej ilości (**ryc. 74**). W górnej części jamy musiały się znajdować głównie kości długie wszystkich trzech osobników, bo one uległy dużemu zniszczeniu i rozwleczeniu na skutek orki (**ryc. 6**).

Ułożenie kości poszczególnych zmarłych nie wykazuje zasadniczo żadnych reguł. Szczątki z różnych partii szkieletu danego osobnika są przemieszane (**ryc. 82-84**). Jedyne, co wydaje się być nieprzypadkowe, to ułożenie na samym dnie czaszki kobiety – os. A (**ryc. 85**). Czaszka ułożona była najprawdopodobniej podstawą do góry, na co wskazuje ustawienie kości czołowej na dnie jamy częścią zewnętrzną do dołu a szczęką i podniebieniem do góry (**ryc. 85**). Podstawa czaszki jest najbardziej uszkodzona (**ryc. 86**), co również sugeruje, że znajdowała się najwyżej. Poza tym, drobne fragmenty czaszki kobiety zalegające w górnej części grobu to głównie fragmenty kości ciemieniowych. Z kolei fragmenty potylicy znaleziono poza jamą grobową (**kat. 1**). Żuchwa została oddzielona od czaszki jeszcze przed złożeniem do grobu i położono ją obok *cranium* (**ryc. 82; 85**). Leży ona na dnie grobu, gdzie nie sięgała nowożytna orka, dlatego brak prawej części żuchwy jest najprawdopodobniej intencjonalny (**ryc. 85-86**).

Czaszka młodego mężczyzny (os. B) znajdowała się nieco wyżej, prawdopodobnie po środku grobu (**ryc. 78, 84**). Została jednak w większym stopniu uszkodzona przez orkę. Jest ona w efekcie połamana na niewielkie fragmenty, które częściowo znalazły się poza jamą grobową (**ryc. 6**). Trudno jest więc ustalić dokładne jej ułożenie. Najbardziej uszkodzona jest podstawa czaszki i kość czołowa. W grobie zostały znalezione głównie fragmenty obu kości

ciemieniowych i fragmenty potylicy ze szwem węglowym (**ryc. 86**). Możliwe więc, że *cranium* ułożone było częścią twarzową, ewentualnie podstawą, do góry.

2.1.4 Sposób depozycji pochówków wtórnych – porównanie grobów i podsumowanie.

a) Ułożenie pochówków wtórnych w relacji do pierwotnych siedzących.

Pochówki wtórne bywały dokładane do pochówków pierwotnych, ale tylko tych ułożonych w pozycji siedzącej. W takich sytuacjach kości z wtórnego depozytu znajdowały się zwykle wewnątrz jamy blisko siedzących zmarłych, rzadziej deponowano je nad jamą (gr. VI-7 i VI-12?)

W każdym takim grobie większość kości z pochówków wtórnych była złożona w skupisku w konkretnym miejscu jamy grobowej i relacji do pochówków siedzących. Charakter tych skupisk, tj. ilość kości i miejsce ich położenia jest jednak różny w poszczególnych grobach (**tab. 6**). W dwóch grobach – VI-2 i VI-13 – skupiska ulokowano przy ścianach jamy, ale raz znajdowało się ono pomiędzy dwoma osobnikami siedzącymi (gr. VI-2), a w drugim przypadku (gr. VI-13) na lewo i prawdopodobnie też na prawo od siedzących zmarłych. Co więcej, w grobie VI-2 skupisko zdeponowano bezpośrednio na dnie jamy i sięgało ono niemal do jej stropu, natomiast w grobie VI-13 pochówki wtórne złożono w górnej części jamy układając je na nogach siedzących dzieci. Z innym rodzajem skupiska mamy do czynienia w grobie VI-14, gdzie pochówek wtórny złożono między nogami siedzącego „po turecku” mężczyzny. Kości wypełniają całą przestrzeń między nogami siedzącego osobnika, które stanowią swojego rodzaju „pojemnik” na pochówek wtórny. Pochówki wtórne szkieletowe rzadko lokowano nad siedzącymi w stropach jam grobowych. Tak było w grobie VI-7, a drugim przykładem może być ewentualnie grób VI-12 z pochówkiem wtórnym, który zdeponowano blisko grobu VI-11 z dziecięcym pochówkiem siedzącym i na poziomie jego stropu.

W grobach z pochówkami pierwotnymi konkretne kości z pochówków wtórnych są układane osobno poza skupiskiem, ale w konkretnym miejscu przy siedzącym osobniku (**tab. 7**). Tak było z żuchwami w grobie VI-2 i VI-13 (w obu po dwie żuchwy), które złożono przy pasie lub przy udzie siedzących zmarłych. W grobie VI-14 czaszkę (os. C) ułożono pod lewym ramieniem siedzącego mężczyzny i jednocześnie przy jego lewym biodrze. Z kolei w grobie VI-13 czaszki trzech różnych osobników złożono na jego szczycie. Jedna znajdowała się tuż przy czaszce starszego dziecka, druga nad jego lewym kolaniem, a trzecia na wprost mniejszego dziecka (nad jego nogami). Kości szkieletu postkranialnego w dwóch grobach złożono w podobny sposób. W grobie VI-2 kości takie zdeponowano za plecami siedzących

mężczyzn – za jednym mężczyzną ułożono kość udową i fr. miednicy starszej kobiety (os. D), a za drugim kręg innego starszego osobnika (os. G). W grobie VI-7 przy kościach klatki piersiowej siedzącego mężczyzny znajdowała się kość łokciowa dorosłego osobnika (os. C).

W tych wypadkach, gdzie w grobie było więcej niż jeden pochówek siedzący – gr. VI-2 i VI-13, pochówki wtórne są też bardziej liczne, a kości jednego zmarłego były układane w różnych miejscach grobu (**tab. 7**). Tak było na przykład ze szczątkami kobiety (os. D) w grobie VI-2, które ułożono tak, by pozostawały w bliskiej styczności ze wszystkimi siedzącymi zmarłymi (os. A, B i C). Większość jej kości ułożono pomiędzy dwoma siedzącymi osobnikami – mężczyzną i dzieckiem (os. A i B), którzy zostali pochowani jednocześnie. Dodatkowo żuchwę kobiety położono przy pasie tego mężczyzny (os. A). Natomiast jej czaszkę ułożono bezpośrednio pod czaszką siedzącego dziecka (os. B), a obie czaszki – dziecka i kobiety – przedzielone były kością udową drugiego mężczyzny (os. C). Był on oddzielony od głównego skupiska kości kobiety szkieletem dziecka, ale za plecy wetknięto mu pojedyncze kości kobiety – udową i biodrową.

Inaczej jest w grobach z jednym pochówkiem siedzącym – gr. VI-7 i VI-14. Po pierwsze, jest tam też mniej pochówków wtórnych, bo w obu przypadkach są po dwa. Po drugie, kości konkretnego zmarłego są ułożone w jednym miejscu, a każdy z pochówków wtórnych jest inaczej ułożony (**tab. 7**). W grobie VI-14 – jeden pochówek (os. B) był między nogami, a drugi, którym jest tylko czaszka (os. C) położono przy lewym boku siedzącego mężczyzny. W grobie VI-7 jednego zmarłego – dziecko (os. B) – zdeponowano w stropie grobu nad pochówkiem siedzącym, a drugiego, czyli kość łokciową osobnika C, złożono w jamie przy klatce piersiowej siedzącego mężczyzny.

Co ważne, w większości przypadków wtórne pochówki były zdeponowane jednocześnie z pochówkami siedzącymi. Jedynie w grobie VI-13 pojedyncze kości mogły być dołożone później w trakcie jego naruszenia. Ogólnie można stwierdzić, że za każdym razem pochówki wtórne układano w bardzo konkretnej relacji do siedzącego zmarłego. Można przypuszczać, że taki sposób układania kości miał wyrażać ich wzajemne powiązania i relacje rodzinne.

b) Groby z pochówkami wtórnymi szkieletowymi i ciałopalnymi .

W tych grobach, gdzie były wyłącznie wtórne pochówki szkieletowe lub szkieletowe i ciałopalne, kości składano zwykle luźno w jamie grobowej (13 osobników z 6 grobów), a rzadziej w sztywnym pojemniku, prawdopodobnie koszu (4 osobników z 2 grobów).

Pojemniki/kosze zostały użyte do zdeponowania pochówków wtórnych szkieletowych w grobach VI-1 i VI-10 (**tab. 7**). W grobie VI-1 kosz był większy i czworokątny w przekroju

i zawierał dwa szkielety postkranialne i trzy czaszki, a w grobie VI-10 kosz był mniejszy, owalny w przekroju i złożono w nim szkielet postkranialny kobiety. Pojemnika użyto wprawdzie jeszcze w grobie VI-15, ale zawierał on wtórny pochówek psa w połączeniu z pochówkiem ciałopalnym mężczyzny. Obecny tam wtórny pochówek szkieletowy drugiego mężczyzny znajdował się raczej poza pojemnikiem (Bugajska 2015).

Ułożenie kości luźno w jamie, bez pojemnika, może mieć różny charakter i nieco inaczej wygląda to w grobach, gdzie są tylko³ pochówki wtórne w jamie – gr. VI-5, VI-9 i VI-12 – od tych, gdzie dominuje ciałopalenie – VI-4, VI-15, VI-16 (**tab. 7**).

W dwóch grobach – VI-5 i VI-12 – pochówki wtórne składały się z niewielkiej ilości szczątków, które były stosunkowo luźno rozłożone. W tym pierwszym zajmowały bardziej południową część jamy, a w grobie VI-12 koncentrowały się na samym środku. Warto jednak dodać, że w grobie VI-12 były złożone kości tylko jednego zmarłego (dziecka), a w VI-5 wydzielono aż trzech osobników. Luźne rozłożenie szczątków na znacznej przestrzeni jamy dotyczy tam jednak tylko jednego z nich reprezentowanego przez więcej kości szkieletu (os. VI-5-A). Kości dwóch pozostałych osobników są położone na skraju skupiska szczątków ludzkich po północnej i północno-zachodniej stronie grobu.

W grobie VI-9 również wydzielono trzech osobników. Tym razem kości było znacznie więcej i wypełniały one całą przestrzeń jamy grobowej, a szczątki poszczególnych zmarłych były z sobą przemieszane.

W tych grobach, w których dominowały ilościowo szczątki ciałopalne kości niespalone były niekiedy przemieszane z ciałopalnymi (**tab. 7**), co dotyczy dwóch osobników z grobu VI-4 i kobiety z grobu VI-16 (os. B). W innych przypadkach niespalone kości deponowano w konkretnym miejscu jamy, na jej dnie – jak w przypadku szczątków małego dziecka z grobu VI-16 i mężczyzny z grobu VI-15, albo na szczycie – jak czaszka starszego dziecka z grobu VI-16 (**tab. 7**). Niespalone kości składano też niekiedy przy ścianie jamy (**tab. 7**). W ten sposób zalegały kości przedramienia z grobu VI-15, które wetknięto między ścianę jamy a kosz z pochówkiem ciałopalnym mężczyzny i wtórnym psa. Kości przedramienia mogą, choć nie muszą, pochodzić od tego samego osobnika, co szczątki złożone pod koszem na dnie tego grobu (os. VI-15B).

c) Układanie czaszek na szczycie lub na dnie grobu .

W części grobów zaobserwowano, że konkretne kości lub całe pochówki wtórne deponowano na dnie, albo na szczycie jamy (**tab. 6**). Prawidłowość ta dotyczy wszystkich

³ W grobie VI-9 i VI-12 wystąpiły przepalone kości ludzkie, ale są one bardzo nieliczne i znalezione luźno w wypełniku jam i ostatecznie zrezygnowano z wydzielania ich jako kolejnych osobników.

grobow z pochówkami wtórnymi, zarówno tych, gdzie były też pochówki siedzące, tych z dominacją ciała palenia i takich, gdzie znajdowały się wyłącznie pochówki wtórne szkieletowe (**tab. 6**).

Na dnie lub na szczycie układano przede wszystkim czaszki – minimum 10, a możliwe że 12 (**tab. 7**). Na dnie jamy znajdowały się one w 4 grobach – VI-1 (os. C), VI-2 (os. D), VI-9 (os. A) i VI-16 (os. A). Nieco częściej deponowano czaszki w stropie grobu lub na szczycie skupiska kości, co dotyczy przynajmniej pięciu grobów i sześciu osobników – VI-1 (os. B), VI-13 (os. C, D), VI-14 (os. B) i VI-16 (os. K). Do tej grupy można też zaliczyć czaszkę dziecka z grobu VI-7 (os. B), która ułożona była we fragmentach w dwóch skupiskach tuż przy samej krawędzi jamy, nad siedzącym mężczyzną (**tab. 7**). W grobie VI-13 na szczycie skupiska były przynajmniej dwie czaszki, ale niewykluczone, że przed jego naruszeniem było ich trzy (**tab. 7**). Na wierzchu skupiska kości mogła być ułożona jeszcze kalota starszego mężczyzny(?) – os. VI-13-E. W takim właśnie położeniu znajdowało się kilka fragmentów tej czaszki w nienaruszonej części grobu. Ze względu na zniszczenie przez orkę, niejasne jest też ułożenie czaszki młodocianego mężczyzny z grobu VI-9 (**tab. 7**). Czaszka mogła być ułożona pośrodku jamy, ale możliwe też, że była ustawiona na samej górze lub przynajmniej sięgała stropu jamy. Niewykluczone więc, że czaszek na szczycie grobów/skupisk było więc nie sześć, a osiem.

Na szczycie lub na dnie składano zwykle całe *cranium* bez żuchwy. Zdarzają się jednak przypadki złożenia pojedynczych kości czaszkowych lub czaszek połamanych na kawałki (**tab. 7**). Pojedyncze kości czaszki dziecka, skroniową i czołową, ułożono na dnie grobu VI-16 (os. A). Z kolei czaszka połamana na kawałki, które skrupulatnie ułożono jeden obok drugiego, wystąpiła na samym wierzchu skupiska kości w grobie VI-14 (os. B). Również we fragmentach zdeponowano czaszkę dziecka z grobu VI-7 (os. B). Podobnie mogło być z czaszką dziecka złożoną na szczycie grobu VI-16 (os. K), ze wspomnianą wyżej kalotą z grobu VI-13 (os. E) oraz z czaszką młodego mężczyzny z grobu VI-9 (os. B). W tych trzech przypadkach nie wiadomo jednak, czy czaszki były złożone od razu we fragmentach, czy jednak w całości, a dopiero potem uległy uszkodzeniu.

Wśród czaszek deponowanych na dnie grobu trzy należały do kobiet w różnym wieku (os. VI-1-C, VI-2-D, VI-9-A), a jedna do małego dziecka (os. VI-16-A). Wśród czaszek ułożonych na szczycie grobu jest większa różnorodność (**tab. 7**). Dwie należą do dzieci (os. VI-16-K i VI-7-B), dwie do kobiet (os. VI-1-B, VI-13-D) i przynajmniej dwie do mężczyzn (os. VI-13-C, VI-14-B). Męskich czaszek mogło być jednak więcej, jeśli doliczyć do tego dwie o niepewnym ułożeniu pochodzące od osobników VI-9-B i VI-13-E. Warto jeszcze

zauważyć, że w dwóch grobach, tj. VI-1 i VI-16, mamy taką sytuację, że jedna czaszka leżała na dnie, a inna na samej górze jamy. W grobie VI-16 obie czaszki należały do dzieci – ta na szczycie do starszego, a na dnie do młodszego dziecka. Z kolei w grobie VI-1 obie czaszki należały do kobiet w podobnym wieku (**tab. 7**).

d) Inne ułożenie czaszek.

Czaszki nie zawsze jednak układano na szczycie grobu lub na jego dnie, choć takie przypadki są w sumie najczęstsze, bo dotyczą 10 lub nawet 12 egzemplarzy z 15 o znanym położeniu w obrębie jamy. Dla jednej czaszki oryginalne ułożenie nie jest w ogóle znane (os. VI-13-F), a dla dwóch innych jest ono niepewne (os. VI-9-B i VI-13-E), choć wydaje się, że wszystkie mogły się znajdować raczej w górnej części jamy niż na jej dnie. W tych wypadkach, gdzie czaszkę ułożono w innym miejscu niż na szczycie lub na dnie grobu, to i tak była to konkretna i nieprzypadkowa lokalizacja (**tab. 7**). Przykładem może być kalota mężczyzny (os. VI-14-C) włożona pod ramię siedzącego zmarłego w grobie VI-14. Drugi przykład to *cranium* mężczyzny z grobu VI-1 (os. A), które ułożono dokładnie pomiędzy czaszkami dwóch kobiet.

Inne ułożenie czaszek odnotowano w grobie VI-5, który był niewielki i płytki (**tab. 7**). Złożono je bowiem na przeciwległych końcach depozytu kości ludzkich. Liczne fragmenty *cranium* młodej kobiety (os. A) znajdowały się przy południowo-wschodniej ścianie grobu. Natomiast na drugim końcu jamy, od strony północnej, położony został fragment czaszki innego młodocianego osobnika (os. B) (**ryc. 75**).

Jeszcze inna sytuacja miała miejsce w przypadku wtórnego pochówku dziecka z grobu VI-12. Podobnie jak w grobie VI-5 kości czaszki były połamane na drobne kawałki, które stanowiły znaczną część wszystkich elementów kostnych (**tab. 7**). W tym wypadku fragmenty *cranium* były jednak przemieszane z innymi kośćmi szkieletu (**ryc. 77**).

e) Inne kości na dnie lub szczycie grobu/skupiska.

Choć czaszki bardzo często występują na szczycie lub na dnie grobu (min. 10 czaszek), to żuchwy w takim ułożeniu są już bardzo rzadkie (**tab. 7**). Taki przypadek odnotowano jedynie w grobie VI-9, gdzie żuchwa kobiety była położona na dnie grobu obok jej czaszki (os. C).

Rzadko zdarza się też, że na dnie lub szczycie grobu składano wszystkie lub prawie wszystkie kości danego osobnika. W Dudce były w sumie trzy takie przypadki (**tab. 7**). Jednym z nich jest pochówek wtórny małego dziecka z grobu VI-16, złożony na dnie jamy. Były tam nie tylko dwie kości czaszki, ale też różne inne wybrane kości szkieletu

postkranialnego. Podobnie było również w grobie VI-15, gdzie na dnie i pod pozostałymi pochówkami złożono większość kości z pochówku wtórnego mężczyzny. Nie było tam wprawdzie czaszki, ale szczątki pochodziły z tej samej partii szkieletu. Były to fragmenty kości udowych, biodrowych i kręgi lędźwiowe. Natomiast dwie kości przedramienia ułożone przy ścianie jamy mogły należeć do innego osobnika. Z kolei w grobie VI-7 mamy do czynienia z sytuacją, że wszystkie szczątki małego dziecka ułożono tuż przy krawędzi grobu na wysokości jego stropu, a tym samym nad siedzącym w jamie mężczyzną. Podobnie jak w grobie VI-16 były tu nie tylko fragmenty czaszki, ale też kości kończyn i kręgi.

f) Ułożenie żuchw w pochówkach wtórnych.

Żuchwy były zawsze oddzielane od czaszek i układane osobno w innych, zwykle również bardzo konkretnych miejscach (**tab. 7**). Tak było w grobach, gdzie znajdowały się tylko wtórne pochówki (grób VI-1, VI-9 i VI-5), jak i w tych przypadkach, gdzie kości złożono razem z pochówkami pierwotnymi (VI-2, VI-13 i VI-14). Z kolei tam, gdzie dominowało ilościowo ciałopalenie brak wtórnych depozytów niespalonych żuchw (**tab. 7**), poza małym fragmentem żuchwy starszego dziecka (os. K) ze szczytu grobu VI-16.

W grobach z pochówkami siedzącymi żuchwy były składane tuż przy siedzących zmarłych, przy ich pasie – 3 przypadki (gr. VI-2 os. D i E i VI-13 os. D) lub przy nodze – 2 przypadki (gr. VI-13 os. C i gr. VI-14 os. B). Nieznane jest oryginalne ułożenie jednej z żuchw w grobie VI-13 (os. E?), którą znaleziono w naruszonej części jamy, ale niewykluczone, że mogła ona pierwotnie znajdować się przy prawych nogach(?) siedzących dzieci (**tab. 7**).

Ułożenie żuchw w grobach zawierających tylko pochówki wtórne również jest nieprzypadkowe (**tab. 7**). Na przykład w grobie VI-1 dwie żuchwy – kobietą i męską (os. C i A) – ułożono jedna na drugiej na środku grobu i blisko znajdującego się tam *cranium* mężczyzny (os. A). W grobie VI-9, gdzie również były dwie żuchwy – kobiety i młodocianego mężczyzny (os. A i B), to każda z nich znajdowała się obok odpowiadającej jej czaszki. Ta należąca do kobiety leżała na dnie grobu, a do mężczyzny w górnej części jamy. Inaczej było natomiast w grobie VI-5, gdzie żuchwę (a raczej jej część) złożono z dala od czaszki (**tab. 7**). Fragmenty mózgowiczaszki znajdowały się tam przy południowej ścianie grobu, a żuchwa leżała bardziej na północny-zachód obok fragmentu miednicy młodocianego osobnika (os. B). W grobie VI-12 zawierającym wtórny pochówek dziecka był jedynie niewielki fragment jego żuchwy, wmieszany między różne inne kości szkieletu (**ryc. 77**).

g) Uporządkowanie kości w grobie.

Podsumowując powyższe analizy można ogólnie stwierdzić, że w wielu wypadkach szczątki zmarłych były ułożone w jamie grobowej w sposób specjalny i uporządkowany (**tab. 7**). Za uporządkowanie można uznać chociażby opisane wyżej układanie konkretnych kości, zwykle czaszek, na dnie lub na szczycie grobu (**tab. 7**), skrupulatne układanie fragmentów czaszki jeden obok drugiego na szczycie skupiska kości, jak w grobie VI-14, czy też układanie fragmentów kaloty osobno w stosunku do kości szkieletu postkranialnego – groby VI-5 i VI-7 (**tab. 7**).

Interesującym przykładem jest też grób VI-10, gdzie praktycznie wszystkie kości były ułożone pionowo, zarówno poszczególne trzony kości długich, fragmenty kręgosłupa, kości biodrowe, a nawet fragmenty anatomicznie zachowanych stóp (**ryc. 63; 66; 87**). Interesujące jest, że praktycznie jedyna kość jaka leżała poziomo to fragment udowej ułożony na samym szczycie grobu. W grobie nie było czaszki, więc kość udowa ustawiona na szczycie grobu niejako ją zastępowała i wydaje się, że takie jej ułożenie jest jak najbardziej intencjonalne. Pionowe ułożenie niemal wszystkich kości wiązało się z użyciem pojemnika (kosza?) na pochówek, w innym wypadku byłoby to praktycznie niemożliwe.

Szczątki konkretnego zmarłego mogły być też uporządkowane pod względem anatomicznym. Taka sytuacja miała miejsce przynajmniej do pewnego stopnia w grobie VI-13 i dotyczyła tam prawie wszystkich pochówków wtórnych (**ryc. 39; 88**). Po jednej stronie grobu, na lewo od siedzących zmarłych, znajdowały się całe czaszki – os. C i D oraz całe zestawy anatomiczne, takie jak stopa osobnika F, czy ręka i odcinek kręgosłupa osobnika C. Z kolei po drugiej stronie jamy, która została naruszona, znajdowały się głównie kości długie przynajmniej dwóch osobników (C i F). Na prawo od siedzących dzieci złożono zamiast całej czaszki, jak w przypadku osobników C i D, jedynie kość czołową mężczyzny (os. F), oddzieloną od reszty *cranium* na niezrośniętym szwie. Anatomicznie uporządkowane były też kości dziecka (os. A) z dna grobu VI-16 (**ryc. 52-53**). Pośrodku ułożona była kość czołowa, a po obu jej stronach kości kończyn, od północy dolnych, a od południa górnych. Najbardziej ewidentny przykład pochodzi jednak z grobu VI-2, gdzie skupisko z kośćmi kobiety (os. D) było zaaranżowane w ten sposób, że na samym dole położono czaszkę, na niej kręgosłup, a najwyżej kości długie (**ryc. 32**).

Jako uporządkowanie można też uznać celowe ułożenie kości poszczególnych osobników w innych miejscach jamy. Taka sytuacja miała miejsce w czterech grobach – VI-2, VI-7, VI-14 i VI-16. Zasadniczo odwrotnie było w grobach zawierających tylko pochówki wtórne szkieletowe (gr. VI-1, VI-5, VI-9), bo tam kości poszczególnych osobników były z sobą zmieszane (**tab. 7**).

2.2. Układy anatomiczne w pochówkach wtórnych.

Pochówki wtórne zasadniczo stanowią depozyt szczątków bez zachowania układu anatomicznego szkieletu. Zdarza się jednak, że układ anatomiczny jest zachowany w przypadku pojedynczych kości czy konkretnych partii szkieletu (Duday et al. 2009). Taka sytuacja miała miejsce w pięciu grobach z Dudki i dotyczy 6 osobników. Zestawy kości zalegających w anatomicznym układzie są dość powtarzalne (**tab. 8**). W trzech pochówkach były to krótsze lub dłuższe odcinki kręgosłupa (**tab. 8**). Czterokrotnie, u trzech osobników, anatomicznie ułożone były kości stóp, dwukrotnie były to kości przedramion, a po razie przypada na rękę i kolano (**tab. 8**). Zaskakujące jest, że praktycznie tak samo często jak kręgi występują kości stóp, które teoretycznie powinny łatwo ulec rozpadowi (Duday et al. 2009). Zaskakująca jest też obecność anatomicznego zestawu drobnych kości ręki, które są raczej słabo ze sobą połączone i ich układ może być łatwo zaburzony.

2.2.1. Odcinki kręgosłupa.

Najdłuższe odcinki kręgosłupa zachowane w układzie anatomicznym wystąpiły w pochówku wtórnym kobiety z grobu VI-2 (os. D). Jeden z nich zawierał aż 14 kręgów: 4 szyjne i 10 piersiowych, a drugi 8 kręgów: dwa ostatnie piersiowe, wszystkie lędźwiowe (T11-L5) oraz z kość krzyżową (**tab. 8**). Oba odcinki leżały jeden obok drugiego i z jednej strony stykały się ze sobą kolejnymi kręgami piersiowymi – T10 i T11 (**ryc. 32-33**). Od drugiej strony oba odcinki kręgosłupa oddalają się od siebie przestrzennie i anatomicznie (**ryc. 32**). Mimo różnej liczby kręgów oba wizualnie wydają się być prawie jednakowe (**ryc. 33**), bo tam, gdzie jest mniej kręgów są one po prostu większe (odcinek bliżej ściany jamy). Całość wygląda tak, jakby ktoś niósł prawie cały kręgosłup ułożony anatomicznie i układ ten załamał się mniej więcej w połowie. Kręgosłup pozostawał jednak bez powiązania anatomicznego z resztą szkieletu zmarłej (os. D). Znajdował się on pomiędzy ułożoną na dnie czaszką, a kośćmi długimi położonymi u góry. Co więcej, oba odcinki kręgosłupa stykały się z czaszką kręgami piersiowymi, a nie szyjnymi.

Odcinki kręgosłupa w dwóch pozostałych grobach są już znacznie krótsze. W grobie VI-10 były to dwa osobne odcinki kręgosłupa w anatomicznym układzie, które się z sobą nie stykały. Ustawione były za to pionowo, podobnie jak trzony kości długich (**ryc. 87**). Jeden odcinek zawierał maksymalnie 7 górnych kręgów piersiowych (#69), a drugi trzy kręgi lędźwiowe i kość krzyżową (#70). Brakuje natomiast kręgów, które anatomicznie łączyłyby te dwa odcinki.

W grobie VI-13 były zaledwie trzy kręgi piersiowe (**tab. 8**) leżące poziomo jeden przy drugim, łukiem kręgu do góry. Możliwe, że przed naruszeniem tego grobu było ich więcej w takim układzie, gdyż kilka kolejnych kręgów lędźwiowych znalazło się w naruszonej części jamy (**ryc. 39-40, 88**). Zachowany odcinek kręgosłupa leżał pomiędzy trzema czaszkami (os. C, D, E) w szczycie grobu, a jedna z nich może pochodzić od tego samego młodocianego mężczyzny - os. C(?) (**ryc. 39-40**).

2.2.2. Stopy.

Stopy w układzie anatomicznym wystąpiły w trzech grobach. Łącznie były to kości czterech stóp od trzech różnych osobników (**tab. 8**). Za każdym razem stopa nie była jednak kompletna i tylko jakaś jej część leżała w układzie anatomicznym (**ryc. 89**).

Największy zestaw kości stopy pochodzi z grobu VI-13 (osobnik F). Były to wszystkie kości stępu i śródstopia oraz pierwszy paliczek bliższy, czyli razem 13 kości (**ryc. 89; tab.9**). Stopa leżała poziomo obok czaszek od innych pochówków wtórnych i bez zachowania relacji anatomicznej do reszty szczątków osobnika F (**ryc. 39-40**).

W grobie VI-10 wystąpiły anatomicznie zestawy kości od obu stóp kobiety (**tab. 8**). Z prawej stopy w anatomicznym ułożeniu były wszystkie śródstopia i paliczki bliższe, pierwszy paliczek dystalny oraz jedna kość klinowata. W sumie było to przynajmniej 12 kości, a mogło być więcej, bo nie jest znana dokładna lokalizacja części paliczków (**ryc. 89**). Na pewno w innym miejscu niż ten anatomiczny zestaw leżały prawe kości stępu - piętowa i skokowa (**ryc. 88: #62,65**). Z lewej stopy anatomicznie ułożone były z kolei właśnie trzy największe kości stępu – piętowa, sześcienna i skokowa (**ryc. 88-89**), a kości śródstopia i paliczki znalezione zostały w różnych miejscach zwartego skupiska szczątków. Obie stopy były ustawione pionowo. Lewa była skierowana tylną częścią kości piętowej do góry (**ryc. 90**), a prawa odwrotnie, bo paliczkami do góry, a bliższymi końcami śródstopi w dół (**ryc. 90-91**). Nieduży zestaw kości prawej stopy znajdował się jeszcze w **grobie VI-16** – osobnik B (**ryc. 89; tab.8**). Były to cztery kości śródstopia i dwie klinowate ułożone poziomo (**ryc. 55**).

2.2.3. Przedramiona.

Kości przedramion (łokciowa i promieniowa) wystąpiły w anatomicznym układzie, tzn. jedna obok drugiej, w dwóch grobach (**tab. 8**). Dotyczy to wspomnianego już pochówku wtórnego kobiety z grobu VI-10, gdzie anatomicznie były też kości stóp i kręgi. Kości przedramienia były tam ustawione lekko ukośnie końcami dalszymi do góry (**ryc. 91**).

Drugi przypadek pochodzi z grobu VI-15, gdzie kości przedramienia są wetknięte lekko ukośnie pomiędzy ścianę jamy a złożony w koszu wspólny pochówek mężczyzny i psa (**ryc. 57-58**). Podobnie jak w grobie VI-10 przedramię było ustawione końcami dalszymi do góry (**ryc. 57**).

2.2.4. Ręka.

W grobie VI-13 znajdowało się skupisko kości prawej ręki, a więc wszystkie kości nadgarstka, śródręcza, paliczki bliższe i środkowe oraz większość paliczków dystalnych (**tab. 8**). Szczątki pochodziły od osobnika młodocianego (os. C) i przy kościach nadgarstka znajdowały się jeszcze dodatkowo nasady dalsze obu kości przedramienia. W sumie zestaw zawierał 26 elementów (**tab. 8**). Nie były one ułożone w idealnym układzie anatomicznym (**ryc. 39-40**), co może wynikać z procesów postdepozycyjnych, zwłaszcza że większość kości ręki jest bardzo drobna. Skupisko jest jednak zwarte, a konkretne kości z danej części ręki leżą obok siebie – np. śródręcza czy paliczki. Ręka musiała być więc złożona w całości do grobu.

W grobie tym (VI-13) znajdowały się też trzony od obu kości przedramienia, łokciowej i promieniowej, pasujące do nasad znalezionych razem z ręką (**ryc. 87**). Oba trzony odkryto jednak w naruszonej części jamy, więc ich wcześniejsze położenie jest nieznane. Mało prawdopodobne jednak, aby przed naruszeniem grobu trzony leżały razem z nasadami, przy kościach ręki. Nasady znajdowały się bowiem przy samej wschodniej ścianie jamy dość daleko od granicy naruszenia grobu. Trzony musiały być więc oddzielone od nasad już wcześniej. Należy więc przyjąć, że anatomicznie była ułożona jedynie ręka, a nie większa część kończyny górnej.

2.2.5. Kolano.

W grobie VI-13 wystąpił jeszcze jeden i to dość nietypowy zestaw anatomiczny. Były to kości prawego kolana (**tab. 8**). Należały one do tego samego młodocianego osobnika (C), co wyżej wspomniane kości ręki i kręgi. Były to nieprzyrośnięte nasady piszczeli i udowej leżące obok siebie oraz rzepka, która znajdowała się między nimi (**ryc. 40; 88**). Możliwe, że dochodziły do tego jeszcze trzony obu kości długich – piszczelowej i udowej, które odkryto w naruszonej części jamy (**ryc. 39; 88**). Niewykluczone, że leżały one wcześniej razem z nasadami i rzepką na kości biodrowej, z kolanem ustawionym w stronę wschodnią i dopiero na skutek naruszenia grobu zostały oddzielone od nasad. W efekcie trzony trafiły poza pierwotną jamę, a nasady i rzepka spadły w dół i znalazły się ostatecznie obok kości

biodrowej po nienaruszonej stronie grobu. Można więc przypuszczać, że w układzie anatomicznym mogła być znaczna część kończyny dolnej.

2.2.6. Pochówki z największą liczbą anatomicznych zestawów – czy na pewno wtórne?

Obecność i to większej ilości anatomicznych zestawów powinna zastanawiać, czy jednak dany pochówek nie jest pierwotnym naruszonym. W większości opisanych wyżej przypadków kości zalegające w układzie anatomicznym nie zachowują jednak anatomicznej relacji do reszty szkieletu danego zmarłego. Zwykle przypada tylko po jednym zestawie anatomicznym na pochówek – os. VI-2-D, VI-13-F, VI-15-B i VI-16-B. W tej grupie są tak niekwestionowane wtórne depozyty, jak kości przedramienia z grobu VI-15 wetknięte obok kosza przy ścianie jamy grobowej, czy szczątki kobiety z grobu VI-16, które były przemieszane nie tylko między sobą, ale i z licznymi pochówkami ciałałpalnymi (**ryc. 55; 60**).

Jedynie dwa pochówki wtórne zawierały więcej anatomicznych zestawów – młodocianego mężczyzny z grobu VI-13 (os. C) miał ich trzy, a kobiety z grobu VI-10 (os. A) aż 5. Ten ostatni jest jednak absolutnie niepodważalnym pochówkiem wtórnym. Kości kobiety zostały bowiem złożone w niewielkim owalnym koszu, przez co są ściśle upchnięte jedna obok drugiej i w dodatku prawie wszystkie ustawione pionowo (**ryc. 87; 90-91**).

Młodociany mężczyzna z grobu VI-13 (**os. C**) jest już mniej oczywistym przykładem pochówku wtórnego (**ryc. 88**) i wymaga szerszego komentarza. W anatomicznym układzie były tam trzy kręgi piersiowe, prawa ręka i kości prawego kolana (**tab. 8**). Do tego ostatniego zestawu niewykluczone, że mogły dochodzić jeszcze trzony kości udowej i piszczelowej. Wiele jednak przemawia za tym, że pochówek ten jest wtórny, a nie pierwotny naruszony.

Po pierwsze, pierwotnie jama grobowa była okrągła i stosunkowo nieduża. W każdym razie jej rozmiar pozwalał pomieścić dwa pochówki siedzące dzieci, ale nie ma tam miejsca na trzeciego zmarłego w pozycji siedzącej i to prawie dorosłego mężczyzny (**ryc. 42**). Trzeba taką możliwość w zasadzie wykluczyć. Teoretycznie mężczyzna mógł być złożony w grobie jeszcze przed dziećmi i potem został przesunięty. W takim wypadku na dnie jamy powinny się znajdować jeszcze jakieś szczątki tego zmarłego, zwłaszcza drobne kości stóp, czy rąk. Natomiast z drobnych elementów szkieletu obecne są w zasadzie tylko kości prawej ręki, które były co prawda ułożone anatomicznie, ale zalegały w górnej części jamy, nad nogami siedzących dzieci (**ryc. 39-40**). Nisko w jamie grobowej było zaledwie parę fragmentów kości długich, a i tak leżały one na kościach nóg siedzących dzieci (**ryc. 42**).

Wzajemna relacja zestawów kości osobnika VI-13-C jest do pewnego stopnia logiczna anatomicznie. Przy samej ścianie jamy grobowej są kości prawej ręki, obok prawe kolano, a

potem prawa kość biodrowa, a na wprost biodrowej, w kierunku południowym, leżały z kolei kręgi piersiowe (**ryc. 88**). Do pełni układu brakuje jednak trzonów kości długich do prawych kończyn. Znajdowały się one w naruszonej części grobu, ale brakuje wśród nich ramiennej i strzałkowej, a te kości, które są, to jedynie fragmenty, a nie całe trzony (**ryc. 88**). Nie można oczywiście wykluczyć, że zostały one wyjęte w trakcie naruszania grobu, choć kości z pochówków wtórnych raczej nie wyciągano z jamy, a odrzucano na bok. Poza tym, o ile trzony kości piszczelowej i udowej mogły przed naruszeniem grobu leżeć razem z nasadami i rzepeką, to dla kości przedramienia taka możliwość jest mniej prawdopodobna. Kolano znajdowało się bowiem blisko granicy, do której grób został naruszony, natomiast ręka i nasady przedramion znajdowały się dalej w jego nienaruszonej części (**ryc. 88**). Podobnie jest też z trzema kręgami piersiowymi, które leżały również w nienaruszonej części jamy i były oddzielone od kości biodrowej i kolana szczątkami innych osobników – głównie fragmentami kaloty osobnika E (**ryc. 39-40**). Sama czaszka, która najprawdopodobniej pochodzi od tego samego osobnika co szkielet postkranialny, ustawiona była podstawą do góry przy ścianie jamy grobowej (**ryc. 41; 88**). Taka rotacja czaszki wprawdzie zdarza się w przypadku pochówków siedzących, których nie zasypano od razu sedymencem, ale w takim wypadku powinna ona być nisko w jamie, a nie w samym stropie i powinny jej towarzyszyć kręgi szyjne, a tych nie ma w grobie w ogóle. Z kolei żuchwa prawdopodobnie tego osobnika (C) znajdowała się przy nodze siedzącego dziecka (os. B) i zapewne celowo została tak właśnie ułożona, podobnie jak żuchwa osobnika D przy pasie drugiego mniejszego dziecka – os. A (**ryc. 42**).

Na koniec można jeszcze dodać, że w grobie VI-13 był jeszcze jeden pochówek wtórny mężczyzny z zachowanym układem anatomicznym, w tym wypadku kości stopy (os. F). Leżała ona zresztą pomiędzy kręgami a ręką osobnika C (**ryc. 39-40**). Wydaje się więc, że z jakiegoś powodu w grobie VI-13 na lewo od siedzących dzieci składano tego typu anatomiczne zestawy kości (fragmenty ciała?).

2.2.7. Przyczyny występowania kości w układzie anatomicznym.

Zachowanie układu anatomicznego jakichś konkretnych kości w pochówku wtórnym wskazuje, że kiedy szczątki wyjmowano z miejsca pochówku tymczasowego i przenoszono do grobu docelowego, to tkanki miękkie nie były do końca rozłożone i nie wszystkie układy anatomiczne się rozpadły. Tego typu przypadki stanowią mniejszość w Dudce. Najprawdopodobniej więc szczątki zmarłych z założenia wybierano z miejsca tymczasowego pochówki dopiero po całkowitym zeszkieletowieniu. Wyjątki od tej reguły mogą wynikać z

tego, że z jakiegoś powodu konkretnego zmarłego trzeba było przenieść wcześniej niż zwykle do grobu docelowego, zanim jeszcze tkanki miękkie zdążyły się całkowicie rozłożyć. Do zachowania tkanek miękkich mogło też dochodzić w wyniku nietypowych warunków rozkładu, przez co proces ten zachodził wolniej niż zwykle, albo zamiast się zupełnie rozłożyć tkanki ulegały wysuszeniu.

Obecność nierozłożonej do końca tkanki miękkiej była niewątpliwie niezbędna, by w anatomicznym układzie zachować drobne kości ręki młodego mężczyzny z grobu VI-13. Co ważne, ręka była niemal kompletna i zawierała nawet nasady dalsze kości przedramienia (**ryc. 87**). Możliwe więc, że w tym przypadku doszło do wysuszenia całej dłoni i w takiej właśnie formie trafiła ona do grobu, a dopiero tam nastąpił rozkład tkanki miękkiej. Dłoń nie była jednak wyizolowanym elementem ciała, bo od młodego mężczyzny pochodzi więcej kości (prawdopodobnie też czaszka), a do ręki dochodzą kolejne zestawy anatomiczne – odcinek kręgosłupa i prawe kolano, jeśli nie znaczna część prawej nogi (**ryc. 87; tab. 8**). Ten ostatni zestaw jest szczególnie istotny, bo również wymaga zachowania tkanek miękkich, przynajmniej ścięgien, które trzymałyby kości razem. Podobnie jak kości ręki, samo kolano nie jest otoczone dużą ilością tkanki miękkiej. Możliwe więc, że i w tym wypadku doszło do wysuszenia tkanek, zwłaszcza ścięgien. Nie można jednak wykluczyć i tego, że przenoszono ciało zmarłego na dość wczesnym etapie rozkładu.

Stopy, które pojawiły się dość często w układzie anatomicznym, są za każdym razem reprezentowane przez jakąś część kości. W żadnym pochówku wtórnym nie było całej stopy w układzie anatomicznym, a przynajmniej kompletnej w takim samym stopniu jak ręka młodego mężczyzny z grobu VI-13 (**tab. 8**). Utrzymanie się układu anatomicznego wynikało więc raczej z częściowego zachowania tkanek miękkich, niż z zasuszenia całej stopy. Choć tego ostatniego nie można całkowicie wykluczyć, bo takim wyjątkiem może być stopa mężczyzny z grobu VI-13 (os. F). Stopie tej brakuje wszystkich paliczków, poza jednym największym, ale pozostałe kości są w komplecie i w idealnym układzie anatomicznym. W tym przypadku możliwe jest nawet zasuszenie całej stopy, a brak najdrobniejszych kości może wynikać z ich rozłożenia, albo z oderwania w trakcie transportu do grobu docelowego.

Warto zaznaczyć, że ta ewentualnie zasuszona stopa osobnika VI-13-F pochodzi z tego samego grobu, co młodociany mężczyzna (os. C) z zachowaną anatomicznie ręką i kolaniem. Może to więc wskazywać na podobne warunki, a co za tym idzie na zbliżone miejsce i czas (ten sam rok/lata), kiedy ciała obu zmarłych mężczyzn ulegały rozkładowi w miejscu tymczasowego pochówku i były przenoszone do grobu docelowego. Oba pochówki różni jednak to, że od starszego mężczyzny (os. F) pochodzi o wiele mniej kości szkieletu niż

od młodocianego (os. C) i żadne z nich, poza stopą, nie zachowują układu anatomicznego. Kości te pochodzą jednak głównie z naruszonej części grobu i leżą we wtórnym położeniu. Nie można też wykluczyć, że stopa należała w rzeczywistości od innego mężczyzny niż kości w naruszonej części grobu. W takim wypadku mogła być odizolowanym i zasuszonym elementem ciała, który w takiej formie dołożono do grobu.

Analizując zachowane w pochówkach wtórnych układy anatomiczne trzeba mieć też na względzie to, że sama budowa kości do pewnego stopnia sprawia, że konkretne połączenia nie ulegają tak łatwo rozpadowi. Dotyczy to przede wszystkim kręgów, które nachodzą jeden na drugi i w ten sposób się wzajemnie zaklinowują. W efekcie można je przenieść bez naruszenia układu, nawet jak ma się do czynienia z suchymi kośćmi oczyszczonymi z sedymentu. Nie powinno więc dziwić, że właśnie kręgi pojawiają się najczęściej w anatomicznym układzie w pochówkach wtórnych (**tab. 8**). Zwykle są to odcinki dość krótkie zawierające kilka kręgów, a tylko raz w grobie VI-2 zdarzył się dłuższy zestaw. To zdaje się potwierdzać, że tyle kręgów pozostało w anatomicznym układzie, ile udało się jednorazowo w całości wyjąć z miejsca tymczasowego pochówku i przetransportować do grobu docelowego. Co więcej, są to zwykle kręgi lędźwiowe lub piersiowe, a rzadko szyjne (**tab. 8**). Te ostatnie mają bowiem nieco inną budowę, która powoduje, że ich układ anatomiczny łatwiej ulegał przerwaniu, czy zaburzeniu.

W wielu wypadkach w pochówkach pierwotnych, zwłaszcza w pozycji siedzącej, górne kręgi szyjne bywają oderwane przez czaszkę od reszty kręgosłupa. Co więcej, połączenie pomiędzy potylicą a pierwszym kręgiem szyjnym utrzymuje się wyjątkowo długo, bo do kilku lat (Duday et al. 2009: 89). Pierwsze kręgi mogą więc w ramach wieloetapowego rytuału pogrzebowego „wędrować” razem z czaszką, a nie z całym kręgosłupem. Nic więc dziwnego, że w kilku przypadkach w Dudce są one obecne, o ile jest też czaszka danego osobnika, a jednocześnie praktycznie może nie być reszty kręgosłupa, czy w ogóle jakichkolwiek kości szkieletu postkranialnego, jak w przypadku trzech osobników z grobu VI-1 (**tab. 9**).

Należy też zwrócić uwagę na to, że zestawy anatomicznie ułożonych kości w przypadku pochówków wtórnych z Dudki są w większości nieduże. Są to raczej krótsze odcinki kręgosłupa, tylko części stóp, czy jedynie dwie sąsiednie kości długie, a rzadziej całe kręgosłupy (os. VI-2-D), czy ewentualnie prawie całe kończyny (os. VI-13-C – prawa noga?). Wydaje się więc, że kości w anatomicznym układzie jest tyle, ile się udało jednorazowo wyjąć z miejsca tymczasowego pochówku lub naruszonego grobu. Wiele też mogło zależeć od tego, czy pochówek tymczasowy był wkopywany w ziemię i na ile ewentualna mazistość

otaczającego sedymentu mogła zlepić kości ze sobą. Zachowanej tkanki miękkiej nie musiało być więc w takich wypadkach dużo, by można było wyjąć dany zestaw w całości. Warunkiem było jednak przeniesienie takich szczątków od razu na cmentarzysko, bez oczyszczania z tkanek i sedymentu.

Tak niewątpliwie było z kośćmi kobiety z grobu VI-10, które złożono w koszu. Zachowanie licznych układów anatomicznych, w tym kości śródstopia i paliczków oraz kości przedramienia, sugeruje nie tylko, że musiały być na nich resztki tkanek miękkich, ale też, że kości wyjmowane z miejsca tymczasowego pochówku wkładano od razu do kosza. W tym samym koszu szczątki przeniesiono potem na cmentarzysko i zdeponowano w grobie. Kości były do tego tak ściśle upchnięte jedna obok drugiej, że praktycznie niemożliwe były jakiegokolwiek późniejsze przesunięcia nawet drobnych elementów w pojemniku, czy to w trakcie samego transportu, czy też w czasie zalegania szczątków w grobie docelowym. Większość anatomicznych zestawów jest niewielka, w każdym razie taka, że jednorazowo mieści się w dłoni/dłoniach. Ich zebranie i wetknięcie do kosza nie musiało się więc wiązać z zachowaniem tkanki miękkiej. Dotyczy to też stóp, gdyż z każdej w układzie anatomicznym jest tylko część z kości (**ryc. 89**), czyli tyle, ile można było jednorazowo wziąć do ręki. Pojedyncze kości, które przy tej okazji wypadły, mimo wszystko zostały zebrane i dołożone luźno do pojemnika.

Przykład grobu VI-10 pokazuje, że użycie pojemnika, do którego od razu wkładano kości i w nim potem deponowano pochówek wtórny, mogło sprzyjać zachowaniu układów anatomicznych. Jednak w większości przypadków, gdzie pojawiły się kości w układzie anatomicznym, obecności pojemników nie stwierdzono. Z kolei w grobie VI-1, gdzie również zastosowano pojemnik, kości były całkowicie przemieszane. Na pewno jednak znaczenie miał sposób transportowania szczątków do grobu docelowego. Na ile transportowano je ściśle upakowane w koszu, co uniemożliwiałoby jakiegokolwiek przesunięcia (jak w grobie VI-10), a na ile w jakimś miękkim pojemniku, np. worku, w którym mogły się one przemieszać, a ewentualne układy anatomiczne ulegać rozpadowi. Obecność kości w układzie anatomicznym, zwłaszcza w większej liczbie, sugeruje zatem, że przynajmniej transport odbywał się w jakimś sztywnym opakowaniu i w taki sposób, że się one nie rozpadły. Nawet jeśli potem kości składano do jamy już bez pojemnika (Bugajska 2015).

Na koniec warto jeszcze dodać, że na kościach z pochówków wtórnych brak jakichkolwiek śladów nacięć. Sugeruje to, że nawet jeśli resztki tkanki miękkiej były zachowane, to ich mechanicznie nie doczyszczano. Jedyną zaobserwowaną manipulacją *post*

mortem jest lekkie nadpalenie trzonów kości udowych z grobu VI-15, do którego doszło raczej już po rozkładzie ciała zmarłego, na suchej kości.

Wynika z tego, że wszystkie pochówki, gdzie są zachowane układy anatomiczne, to takie, które praktycznie bezpośrednio przenoszono z miejsca tymczasowego pochówku na cmentarzysko. Kości takich nie doczyszczano w żaden sposób z tkanek miękkich, ani nawet z ewentualnego sedymentu jaki je oblepiał. Przepakowywanie, doczyszczanie, czy też dłuższe przechowywanie szczątków zmarłego na osadzie i wielokrotne transportowanie, doprowadzało raczej do całkowitego rozpadu ewentualnych układów anatomicznych.

W przypadku pochówków wtórnych, gdzie brakuje jakichkolwiek kości w zachowanym układzie anatomicznym, można z kolei założyć, że ciało zmarłego uległo całkowitemu zeszkieletowieniu, albo jego szczątki przebyły na tyle „długą wędrówkę” zanim trafiły do grobu docelowego, że wszelkie układy anatomiczne zdążyły „po drodze” ulec rozpadowi.

2.3. Kompletność szkieletów i struktura anatomiczna szczątków.

W pracy, podobnie jak we wcześniejszych publikacjach (Bugajska, Gumiński 2016; Gumiński, Bugajska 2016) zastosowano czterostopniową skalę oceny kompletności szkieletu, gdzie:

1 stopień – to pojedyncze kości danego osobnika,

2 stopień – mniej niż $\frac{1}{2}$ szkieletu, a kości pochodzą z różnych partii szkieletu,

3 stopień – więcej niż $\frac{1}{2}$ szkieletu (lub blisko $\frac{1}{2}$), stosunkowo kompletny szkielet, ale brakuje części dużych kości,

4 stopień – kompletny szkielet, ewentualnie taki, w którym brakuje niektórych drobnych kości.

Większość pochówków wtórnych w Dudce jest reprezentowana przez mniej lub bardziej zdekompletowane szkielety (**ryc. 92**), a w pełni kompletnych (stopień 4) brak w ogóle, przynajmniej jeśli chodzi o ludzi, bo dwa pochówki wtórne psów z Dudki z grobu VI-8 i VI-15 zawierają akurat kompletne szkielety tych zwierząt (Gumiński, Bugajska 2016: tab. 2). Tylko w siedmiu przypadkach (25%) pochówek wtórny reprezentowany był przez większą część szkieletu (stopień 3), a nieco częściej, bo w dziewięciu przypadkach (32%) złożono mniej niż połowę kości zmarłego. Najliczniejszą grupą są natomiast wtórne depozyty reprezentowane przez pojedyncze kości – 12 osobników (43%). Takie pochówki można określić mianem wtórnych-częstkowych.

Powyższy podział na poszczególne stopnie kompletności szkieletu jest dość ogólny i tylko wstępnie pozwala zorientować się o charakterze wtórnych pochówków. Wynika jednak z niego, że ludzkie szczątki były zawsze w jakimś stopniu dekompletowane pomiędzy pochówkiem tymczasowym a pochówkiem wtórnym w grobie docelowym na cmentarzysku. Jedynie psy przenoszono w całości. Trzeba jednak mieć też na względzie to, że część kości mogła być zgubiona podczas transportu lub się rozłożyć jeszcze w miejscu tymczasowego pochówku. Wszystko zależało bowiem od czasu po jakim szczątki przenoszono oraz od tego, czy trafiały bezpośrednio na cmentarzysko, czy były dłużej przechowywane na osadzie i wielokrotnie transportowane. Im dłuższa „droga”, tym bardziej możemy się spodziewać, że drobnych kości szkieletu będzie mniej, a elementy łatwe do uszkodzenia nie przetrwają.

W grupie pochówków wtórnych reprezentowanych przez ponad pół szkieletu (stopień 3) można zatem szukać ewentualnych przypadków, gdzie intencją było przeniesienie wszystkich szczątków, a braki wynikają z rozłożenia lub zgubienia najmniejszych i najbardziej delikatnych partii szkieletu. Selekcja i podział szczątków będzie miała z kolei silniejsze odzwierciedlenie w pochówkach mniej kompletnych – stopień 2 i stopień 1.

2.3.1. Struktura anatomiczna szczątków z pochówków wtórnych-cząstkowych – 1 stopień kompletności.

Pochówków wtórnych reprezentowanych przez pojedynczą kość jest przynajmniej 12 i pochodzą one z 8 grobów (**tab. 9**). W danym grobie był zwykle jeden taki pochówek cząstkowy, ale zdarzają się przypadki, gdzie pojedyncze kości pochodzą przynajmniej od dwóch różnych osobników. Niewykluczone jednak, że takich osobników reprezentowanych przez jedną kość jest więcej, biorąc pod uwagę niepewne przyporządkowanie niektórych kości do konkretnych osobników.

Najczęściej pochówki cząstkowe reprezentowane są przez czaszki (6 przypadków), które stanowią 40% wszystkich pojedynczych kości (**ryc. 93**). Na drugim miejscu są żuchwy (20%), które pojawiają się dwa razy rzadziej niż *cranium* (**ryc. 93**). Czaszki, które były dokładane jako pojedyncza kość danego zmarłego, zwykle więc pozbawiono żuchw. Tylko dwukrotnie w jednym grobie – VI-13 – było *cranium* i żuchwa danego osobnika, ale tylko jeden taki przypadek jest pewny (os. VI-13-D) (**tab. 9**). Czaszka osobnika VI-13-E to tylko kalota bez szczęki, więc żuchwy nie można było bezpośrednio do niej dopasować, a przyporządkowano ją jedynie na podstawie podobnego wieku. Nie można więc wykluczyć, że pochodzi jednak od innego osobnika.

Od pochówków cząstkowych pochodzą w sumie trzy całe kręgi i pięć fragmentów (**ryc. 93; tab. 9**). W procentowym udziale poszczególnych kości uwzględniony został jednak tylko jeden kręg (7% z 15 kości). Jest to kręg piersiowy z grobu VI-2 (os. G). Dwa pierwsze kręgi szyjne (C1) towarzyszyły czaszkom w dwóch grobach VI-1 i VI-16 (**tab. 9**) i należy je traktować raczej jako przypadkowy dodatek, gdyż najprawdopodobniej były ciągle połączone z podstawą czaszki. Nie zostały więc dołożone jako osobne kości tylko trzymały się razem z czaszką. Z kolei 5 fragmentów kręgów z grobu VI-16, nie jest do końca pewnie przyporządkowana do osobnika VI-16-K (**tab. 9**), dlatego nie zostały wliczone w statystykę, by nie zawyżać udziału procentowego kręgów.

Pozostałe kości szkieletu postkranialnego rzadko występują w pochówkach cząstkowych (**ryc. 93**). Dwukrotnie były to fragmenty lewych kości biodrowych – od dwóch osobników z grobu VI-5 (**tab. 9**), raz – w grobie VI-7 – złożono bliższą połowę prawej kości łokciowej, a w grobie VI-4 fragment piszczeli (lewa) i paliczek ręki od dwóch różnych osobników (**tab. 9**).

W niektórych przypadkach można się zastanawiać, na ile dodatek pojedynczej kości jest celowy. Takim niepewnym przykładem jest choćby grób VI-4, gdzie spośród przepalonych kości wyodrębniano dwie nie mające śladów działania ognia i pochodzące od dwóch różnych osobników – paliczek ręki od dziecka i fragment kości piszczelowej od dorosłego. Ogólnie jednak pochówki cząstkowe zawierają raczej charakterystyczne kości, jak czaszki i zuchwy, których obecność w grobach jest na pewno intencjonalna.

2.3.2. Struktura anatomiczna pochówków wtórnych o 2 i 3 stopniu kompletności.

Analiza struktury anatomicznej dla pochówków o 2 i 3 stopniu kompletności powinna być przeprowadzona w inny sposób, niż dla tych reprezentowanych przez pojedynczą kość (stopień 1), która z założenia jest wybrana i wyselekcjonowana. Tam ważne było, jakie elementy w ogóle wybierano, aby reprezentowały danego osobnika w grobie. Z kolei tam, gdzie szczątków zmarłego jest więcej, ewentualną selekcję trzeba dopiero wychwycić, określić jej skalę i charakter, i odróżnić od tego, co mogło się rozłożyć lub zgubić w trakcie ich przenoszenia.

Liczebność kości w poszczególnych partiach szkieletu jest różna, np. więcej jest kręgów i żeber niż poszczególnych kości długich. Dlatego frekwencja kości dla pochówków o 2 i 3 stopniu kompletności (16 osobników) została obliczona w taki sposób, by te różnice zniwelować. W tym celu zliczono ilość konkretnych kości z wszystkich pochówków wtórnych i obliczono jaki one stanowią procent z oczekiwanej ich liczby dla 16 w pełni

kompletnych szkieletów. Powinno na nie przypadać 16 kości występujących pojedynczo w szkielecie (np. czaszka, żuchwa), a po 32 występujące parzyście (np. kości ramienne, udowe, łokciowe). Z kolei kości występujące w większej liczbie, tj. żebra, kręgi, kości rąk i stóp, zostały odpowiednio przemnożone przez liczbę osobników.

W przypadku żeber każdy niesklejający się fragment został policzony jako osobna kość, w związku z czym statystyka dla tej grupy może być nieco zawyżona. Wskazuje jednak na maksymalną możliwą frekwencję żeber w pochówkach wtórnych. Z kręgami w niektórych wypadkach było podobnie, tzn. fragmenty kręgów również potraktowano jako osobne kości (np. dla grobu VI-1). Z kolei miednica formalnie składa się aż z sześciu kości (po trzy prawe i lewe), w przedstawionej tu statystyce policzono ją jednak jako kość występującą parzyście, ponieważ u osobników dorosłych, a takich jest większość w analizowanej grupie pochówków, kości: biodrowa, kulszowa i łonowa są ze sobą zrośnięte. Osobników dziecięcych poniżej 15 roku życia, czyli sprzed momentu zrośnięcia miednicy, jest tylko trzech (**tab. 9**), z czego fragmenty miednicy obecne są tylko u dwóch. Obliczenie reprezentatywności miednic dla dzieci, tak samo jak dla dorosłych nie powinno więc zaburzać ogólnej struktury anatomicznej. Na podobnej zasadzie potraktowana została kość krzyżowa, która formalnie składa się z kilku kręgów, ale u osobników dorosłych są one zrośnięte ze sobą i tworzą całość. Dlatego kość krzyżowa liczona jest w tej pracy jako kość występująca pojedynczo w szkielecie.

W pochówkach o 2 i 3 stopniu kompletności jedną z najczęściej występujących kości jest czaszka (**ryc. 94**), którą miało 75% osobników (12 czaszek). Żuchwa występuje już o jedną trzecią rzadziej, bo w 56% pochówków (9 żuchw). Interesujące jest jednak, że w bardziej kompletnych pochówkach (stopień 3) zawsze jest jedno i drugie (po 86%), albo brak i żuchwy i czaszki (osobnik VI-10-A). Z kolei w przypadku pochówków mniej kompletnych (stopień 2) zaznacza się już wyraźna dysproporcja pomiędzy występowaniem *cranium* i żuchwy (**ryc. 95**). Czaszki lub ich fragmenty wystąpiły w 67% przypadków, a żuchwy już tylko 33%. Warto zauważyć, że jest to podobna tendencja jak w pochówkach reprezentowanych przez pojedyncze kości. Wynika z tego, że żuchwy były zawsze traktowane jako osobna kość, którą w przypadku bardziej zdekompletowanych i cząstkowych pochówków składano do grobu rzadziej niż czaszkę.

W drugim i trzecim stopniu kompletności z kości długich najczęściej występuje udowa – 84% (27 sztuk) (**ryc. 94**). Na drugim miejscu jest ramienna z frekwencją 63% (20 kości). Trzecią z kolei piszczel, która wystąpiła już tylko w połowie przypadków (16 sztuk, 50%). Kości przedramion i strzałkowa występują w nieco mniej niż połowie przypadków (44-

47%) i między nimi zasadniczo nie ma różnic we frekwencji. Najrzadziej pojawia się obojczyk (28%). Wynika z tego, że najlepiej reprezentowane są kości duże jak udowa czy ramienna, czyli teoretycznie trwalsze i bardziej charakterystyczne. Zastanawiająca jest jednak dysproporcja pomiędzy kością udową i piszczelową (84% do 50%). Obie są zbliżonej wielkości i trwałości, a więc teoretycznie powinno być ich tyle samo.

W przypadku kości długich warto jeszcze porównać wyniki frekwencji pomiędzy pochówkami o 2 i 3 stopniu kompletności szkieletu. Dla tych bardziej kompletnych, stopień 3, frekwencje kości długich są bowiem bardziej zbliżone do tego, czego oczekivalibyśmy przy naturalnym rozkładzie szkieletu. Kości o zbliżonej wielkości i trwałości są tam podobnie częste (**ryc. 95**). Najczęstsze są przy tym udowe i piszczelowe (po 93%), a nieznacznie rzadziej od nich pojawia się ramienna (86%). Z kolei pozostałe, mniejsze kości długie występują rzadziej, strzałkowa i łokciowa w 71%, a promieniowa w 64%. Różnice we frekwencji pomiędzy nimi są znów niewielkie. Najslabiej reprezentowany jest natomiast obojczyk, który wystąpił tylko w połowie przypadków (50%) i jest on jednocześnie najmniejszą z kości długich.

Z kolei w bardziej zdekompletowanych pochówkach, stopień 2, frekwencja kości długich wygląda już inaczej i silniej odznacza się tu intencjonalna selekcja (**ryc. 95**). Najwięcej jest wprawdzie kości udowych (75%), ale dominują one wyraźnie nad innymi również dużymi kośćmi. Udowa występuje prawie dwukrotnie częściej od ramiennej (44%) i aż czterokrotnie(!) od piszczelowej (17%). Warto też zwrócić uwagę, że piszczel jest jedną z najrzadziej występujących kości długich w tej grupie pochówków wtórnych (stopień 2). Częściej od niej występują inne, mniejsze kości długie – strzałkowe (22%), łokciowe (33%) i promieniowe (22%). Rzadziej pojawia się tylko obojczyk, którego frekwencja wynosi zaledwie 11%. Wynika z tego, że częsta obecność kości udowych jest efektem intencjonalnej selekcji. Drugą kością preferowaną w tej grupie pochówków jest ramienna, podczas gdy piszczel wybierano sporadycznie.

Kości udowe zwykle występują parami w danym pochówku wtórnym (12 przypadków) i to zarówno w takich o 2, jak i 3 stopniu kompletności. Co więcej, w mniej kompletnych pochówkach, inne kości długie, głównie kończyn górnych, występują częściej pojedynczo niż parami (**tab. 10**). Kości przedramion mogły być niekiedy traktowane jako całość, bo nieco częściej wystąpiły obie z danego przedramienia (11 kończyn) niż jedna z nich (7 kości) (**tab. 11**). Dotyczy to jednak bardziej kompletnych pochówków (8 przypadków). W pochówkach mniej kompletnych niemal równie często składano obie kości przedramienia, jak tylko jedną z nich. Z podudziami jest podobnie. Obie kości na raz

wystąpiły w większość przypadków w bardziej kompletnych pochówkach (stopień 3). W tych silnie zdekompletowanych (stopień 2) składano jedną kość, albo podobnej wielkości fragmenty obu (po 2 przypadki).

Dość często, bo w 41%, obecna jest łopatka, która jest stosunkowo kruchą kością (**ryc. 94**). Zwykle są to jednak fragmenty jej najtwardszej części przy panewce stawowej. Zaskakujące jest, że łopatka pojawia się dużo częściej od obojczyka (41% do 28%), choć obie kości pochodzą z tej samej części szkieletu. Jeśli więc zabierano łopatkę z miejsca tymczasowego pochówku, to teoretycznie obojczyk powinien być również zabrany. Co więcej, dysproporcja w ich występowaniu jest większa w mniej kompletnych pochówkach wtórnych (stopień 2), gdzie łopatka jest dwukrotnie częstsza, niż obojczyk (28% do 11%) (**ryc. 95**). Natomiast u osobników reprezentowanych przez większą część szkieletu (stopień 3) praktycznie nie ma różnicy we frekwencji – 57% dla łopatki i 50% dla obojczyka. Możliwe więc, że częstsza obecność łopatki w mniej kompletnych pochówkach wynika z jej intencjonalnego wyboru. Tym bardziej, że nawet w pochówkach o 3 stopniu kompletności występuje zwykle jedna łopatka, a nie obie, podczas gdy obojczyki częściej składano parami niż pojedynczo (**tab. 11**).

Z pozostałych kości szkieletu do często występujących należy zaliczyć miednice. Było to w sumie 21 kości prawych lub lewych z wszystkich 16 pochówków (stopień 2 i 3), co stanowi 66% ich oczekiwanej liczby (**ryc. 94**). Dość często wystąpiła też kość krzyżowa, bo w połowie pochówków (8 kości, 50%). Tymczasem pozostałe kręgi są dużo słabiej reprezentowane (32%, 127 sztuk). Raczej nie jest to efekt mniejszej trwałości innych kręgów, a tego, że kość krzyżowa mogła być traktowana jako całość z miednicą, z którą często współwystępuje, a niekoniecznie z resztą kręgosłupa. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że w bardziej kompletnych pochówkach (stopień 3) miednica jest dużo częściej obecna od kości krzyżowej – 86% do 57%, co jest bardziej zgodne z różnicą w ich trwałości (**ryc. 95**). Tymczasem w mniej kompletnych pochówkach (stopień 2) frekwencje obu kości są bardziej wyrównane – 50% dla miednicy i 44% dla kości krzyżowej, podczas gdy dysproporcja pomiędzy kością krzyżową a resztą kręgosłupa jest już dużo większa (44% do 24%). Miednice współwystępowały z kością krzyżową w 8 pochówkach (**tab. 11**). Co więcej, zdarzają się pochówki, gdzie jest tylko miednica, ale nie ma takich, gdzie byłaby jedynie kość krzyżowa. Przy mniej kompletnych szkieletach (stopień 2) mamy do czynienia nie tylko z dość częstą obecnością miednicy i kości krzyżowej, ale również z wysoką frekwencją udowej, która była wyraźnie preferowana wśród kości długich. Warto jeszcze dodać, że udowa częściej wystąpiła w danym pochówku razem z fragmentem miednicy od tej samej nogi (7

razy) niż z którąś z kości podudzia (5 razy) (**tab. 11**). Wydaje się więc, że w momencie kiedy składano do grobu tylko wybrane części szkieletu (stopień 2), preferowano właśnie okolice ud i bioder, z których wybierano zarówno pojedyncze kości, jak i znaczną część tej partii szkieletu (**tab. 9**).

Frekwencje kręgów z poszczególnych odcinków kręgosłupa są dość zbliżone (**ryc. 96**), choć najlepiej reprezentowane są kręgi lędźwiowe (34%), a najsłabiej szyjne (27%), które są jednocześnie najmniejsze. Dotyczy to w równym stopniu pochówków reprezentowanych przez mniej niż pół szkieletu (stopień 2) jak i tych bardziej kompletnych (stopień 3) (**ryc. 96**). Jedyne co można stwierdzić, to dwukrotnie mniejszą frekwencję kręgów szyjnych w pochówkach o drugim stopniu kompletności w porównaniu do tych reprezentowanych przez większą część szkieletu (17% do 39%). Większy ubytek kręgów szyjnych w stosunku do pozostałych partii kręgosłupa może wynikać nie tyle z ich mniejszej trwałości, bo jest ona raczej porównywalna, ale z tego, że jako te najmniejsze, były one łatwiej gubione w trakcie wybierania szczątków z miejsca tymczasowego pochówku i ich transportu do grobu docelowego. Poza tym, kręgi szyjne mogły być przynajmniej częściowo zabierane razem z czaszką i oddzielane od reszty kręgosłupa. Mogło to też dodatkowo powodować, że były one częściej gubione. W każdym razie wydaje się, że frekwencja kręgów (z wyjątkiem kości krzyżowej) jest raczej wypadkową różnych czynników tafonomicznych, a nie wynikiem intencjonalnej selekcji.

Analizując obecność kręgów w pochówkach wtórnych warto jeszcze zwrócić uwagę na ich ilość przypadającą na danego osobnika (**tab. 12**). Kręgi obecne były w 16 pochówkach o 2 i 3 stopniu kompletności szkieletu i trzech pochówkach cząstkowych (stopień 1). W 11 przypadkach są to jednak pojedyncze kręgi lub co najwyżej kilka sztuk (do 5). Dotyczy to zasadniczo jednak osobników o 1 lub 2 stopniu kompletności szkieletu. Cztery pochówki zawierały po około 10 kręgów, a jeszcze liczniejsze zestawy liczące 15-16 sztuk są zaledwie dwa. Tylko jeden pochówek wtórny zawierał kompletny kręgosłup – 25 kręgów i kość krzyżową (os. VI-2-D). Warto zauważyć, że w tych pochówkach, gdzie jest przynajmniej 10 kręgów, to zdarza się, że część lub wszystkie z nich były ułożone anatomicznie. Tak było, między innymi, z w pełni kompletnym kręgosłupem kobiety z grobu VI-2. Można więc przypuszczać, że większa liczba kręgów zależy od dwóch czynników. Po pierwsze, od czasu, po jakim wyjmowano szczątki z miejsca tymczasowego pochówku, od czego zależał stan zachowania kręgów. Po drugie, od tego, czy kości przenoszono od razu do grobu docelowego, jak na to wskazują przykłady zachowania anatomicznego układu części kręgosłupa.

Do najrzadziej występujących kości należą żebra (22%) (**ryc. 94**) i niezależnie od kompletności pochówku wtórnego są gorzej reprezentowane od kręgów (**ryc. 95**). Należy jeszcze dodać, że zwykle były to zaledwie fragmenty, a nie całe kości. W rzeczywistości ilość zeber mogła być mniejsza, bo niesklejające się fragmenty liczone jako kolejne sztuki. Tak niska frekwencja zeber nie powinna jednak dziwić, biorąc pod uwagę ich kruchość i mniejszą trwałość w porównaniu do innych partii szkieletu, nawet kręgów.

2.3.3. Frekwencja kości stóp i rąk w pochówkach wtórnych – rozkład czy gubienie?

Kości stóp i rąk odznaczają się wyjątkowo słabą frekwencją w pochówkach wtórnych, bo przypada na nie odpowiednio po 7% i 5% oczekiwanej liczby kości (**ryc. 94**). Kości stóp występują nieco częściej od rąk, ale były to głównie śródstopia (14%) lub kości stępu (10%), które są po prostu większe. Paliczki stopy trafiają się natomiast bardzo rzadko (4%). W przypadku kości ręki frekwencja dla każdej z trzech grup, tj. nadgarstka, śródreçza i paliczków, jest bardziej wyrównana. Najniższą frekwencję mają kości nadgarstka (3%), a śródreçza najwyższą (6%). Paliczki ręki występują nieco częściej od paliczków stopy (5% do 4%).

Takie tendencje w częstotliwości występowania poszczególnych kości rąk i stóp dotyczą pochówków wtórnych o 3 i 2 stopniu kompletności szkieletu (**ryc. 95**), z tym, że w tych mniej kompletnych szkieletach jest ich oczywiście ogólnie mniej. Brak tam zupełnie kości nadgarstka, jest tylko jeden paliczek stopy na wszystkie pochówki tej grupy (9 osobników), a paliczków ręki i śródreçzy jest również dużo mniej niż w pochówkach o 3 stopniu kompletności (**ryc. 95**). Innymi słowy, im mniej kompletny pochówek, tym kości rąk i stóp jest mniej, a obecne są głównie największe elementy, tj. śródstopia i kości stępu.

Brak kości rąk i stóp w pochówkach wtórnych może wynikać z dwóch przyczyn. Po pierwsze z tego, że po prostu uległy rozkładowi. Druga możliwość, to ich przeoczenie przy wybieraniu z miejsca pochówku tymczasowego lub zgubienie w trakcie transportu do grobu docelowego. Aby wskazać, która z przyczyn jest bardziej prawdopodobna i jakich kości konkretnie dotyczy, należy porównać frekwencje kości rąk i stóp w pochówkach wtórnych (**ryc. 94-95**) ze stanem ich zachowania w pochówkach pierwotnych, które nie były naruszone. Do porównania posłużyło sześć szkieletów osobników dorosłych z cmentarzyska w Dudce (**ryc. 97**).

W pochówkach pierwotnych zwykle jest mniejszy lub większy ubytek drobnych kości rąk i stóp (**ryc. 97**). Ogólnie ręce są bardziej kompletne niż stopy, bo zachowanych jest 78% kości, a w przypadku stóp 66%. W pochówkach wtórnych ubytek kości rąk i stóp jest jednak

dużo większy niż w pierwotnych, jest tam bowiem tylko 5% kości ręki i 7% stopy (**ryc. 94**). Warto też zauważyć, że w pochówkach wtórnych jest więcej kości stóp w stosunku do rąk (7% do 5%), odwrotnie niż ma to miejsce w pochówkach pierwotnych.

Ogólną prawidłowością dla pochówków pierwotnych jest to, że ze stopy są wszystkie kości stępu i śródstopia (96% i 95%), a z ręki prawie wszystkie kości nadgarstka i śródręcza (86% i 90%). Ich redukcja jest dużo mniejsza niż w przypadku paliczków, gdzie z rąk zostaje niespełna 60% z nich, a ze stóp 47% (**ryc. 97**). Inaczej to wygląda w pochówkach wtórnych, gdzie kości stępu i śródstopia są rzadkie (10% i 14%), a śródręcza są niewiele lepiej reprezentowane od paliczków ręki (6% do 5%) (**ryc. 94**). Poza tym, śródstopia są tam częstsze niż kości stępu (14% do 10%), podczas gdy w pochówkach pierwotnych praktycznie nie było różnicy między tymi grupami (**ryc. 94; 97**). Z drugiej strony, podobnie jak w pochówkach pierwotnych, kości śródstopia (14%) i stępu (10%) mają większą frekwencję niż śródręcza (6%). Zupełnie inaczej wygląda z kolei frekwencja kości nadgarstka, które są zwykle dobrze zachowane w pochówkach pierwotnych (86%), a w przypadku depozytów wtórnych występują sporadycznie (3%), nawet rzadziej od paliczków ręki (5%) i stopy (4%) (**ryc. 94; 97**).

W pochówkach pierwotnych paliczki ręki, jak i stopy są zwykle zredukowane o około połowę (**ryc. 97**). Z ręki zachowanych jest 60% z nich, a ze stopy 47%. Warto jednak dodać, że najbardziej zredukowane są paliczki środkowe i dalsze stopy (odpowiednio 22% i 19%), które są ponad dwukrotnie rzadsze od paliczków bliższych stopy (53%), czy też jakichkolwiek z paliczków ręki (od 45% do 57% dla kolejnych członów palcowych). W pochówkach wtórnych paliczki są blisko 10.-krotnie bardziej zredukowane niż w pierwotnych, gdyż jest to jedynie 4% paliczków stopy i 5% ręki (**ryc. 94**). Podobnie jednak jak w pochówkach pierwotnych, więcej jest paliczków ręki niż stopy, a z tej ostatniej są raczej paliczki bliższe niż dalsze i środkowe (**ryc. 94-95**).

Podsumowując powyższe można dojść do wniosku, że ubytek kości rąk i stóp nie jest tylko wynikiem ich rozkładu. Przesłanką jest bowiem dużo większa redukcja kości rąk i stóp w porównaniu do pochówków pierwotnych. Poza tym wydaje się, że w przypadku pochówków wtórnych większe znaczenie ma wielkość, a nie trwałość konkretnych elementów. Główną przyczyną braku kości rąk i stóp może być zatem łatwość ich gubienia podczas transportu, czy nawet przeoczenia w miejscu tymczasowego pochówku. Dotyczy to zwłaszcza kości nadgarstka, które są niewielkie, ale stosunkowo twarde i nie ulegają tak łatwo rozkładowi. Ich wielkość i mało charakterystyczny wygląd (kulki przypominające drobne kamyki) mógł powodować, że łatwo było je przeoczyć lub zgubić. To by wyjaśniało,

dlaczego kości nadgarstka, które zwykle występują prawie w komplecie w pochówkach pierwotnych, są najrzadziej występującą kategorią w pochówkach wtórnych.

Na koniec warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt. Kości stóp wystąpiły w sumie u 6 osobników z pochówków wtórnych o 2 i 3 stopniu kompletności szkieletu, a kości rąk u 7 osobników, w tym dwójki dzieci. Ilość obydwu kategorii jaka przypada na jednego osobnika jest jednak niewielka (**tab. 13**). Zestawy kości rąk nie przekraczają liczby 5 elementów na osobnika i zwykle pochodzą tylko z jednej ręki. Często jest to wręcz pojedyncza kość ręki w danym pochówku (3 osobników). Tylko jeden zestaw był liczniejszy i zawierał 26 kości. Jest nim prawie cała ręka osobnika VI-13-C. W przypadku stóp na jednego osobnika przypada zwykle do 7 kości (4 osobników), z czego z jednej stopy pochodzi przeważnie od jednej do trzech kości. Tylko dwóch osobników miało więcej kości stóp i pojedyncza stopa liczyła wtedy od 10 do 20 elementów.

Istotne jest przy tym, że wszystkie liczniejsze zestawy rąk i stóp to przypadki, gdzie kości były ułożone anatomicznie (**tab. 13**). Tam, gdzie leżały one luźno, to ich liczba przypadająca na rękę lub stopę nie przekracza 3 sztuk. Większa liczba drobnych kości w pochówkach wtórnych zależna była więc od stanu tkanek miękkich w trakcie przenoszenia szczątków. Wtedy, gdy ciało uległo całkowitemu rozkładowi, kości rąk i stóp są tylko pojedyncze, albo nie ma ich wcale. Wynika to prawdopodobnie z paru przyczyn. Jeśli szczątki przenoszono po długim czasie od złożenia pochówku tymczasowego, to część drobnych kości, głównie paliczków, mogła się już rozłożyć. Bez obecności tkanek miękkich były one też trudniejsze do zebrania i mogły łatwiej wypadać przy transporcie. Możliwe również, że szczątki wielokrotnie przenoszono i transportowano, stąd drobnych elementów szkieletu stopniowo ubywało i niewiele docierało do grobu docelowego. Natomiast tam, gdzie zachowane są układy anatomiczne można zakładać, że kości zmarłego przeniesiono bezpośrednio na cmentarzysko.

2.3.4. Pochówki reprezentowane przez ponad ½ szkieletu – stopień 3. Kompletność szkieletu poszczególnych osobników.

Pochówki wtórne reprezentowane przez więcej niż połowę szkieletu można uznać za takie, które najprawdopodobniej od razu przeniesiono na cmentarzysko. We wszystkich przypadkach brakuje w nich drobnych kości rąk i stóp oraz żeber (**ryc. 95; 98**). Przynajmniej do pewnego stopnia można uznać to za naturalne, bo kości te mogły się rozłożyć, albo zostać zgubione. Z drugiej strony, w każdym przypadku brakuje jednak nie tylko drobnych

elementów szkieletu, ale zwykle też nie ma jeszcze jakichś kości większych i bardziej charakterystycznych (**ryc. 98**).

Ewentualna selekcja i rezygnacja ze składania konkretnych kości do grobu docelowego miała różny wymiar w poszczególnych pochówkach (**ryc. 98**). Najslabiej odznacza się on w przypadku zmarłych z grobu VI-1, gdzie brakuje głównie drobnych kości szkieletu. Na oba pochówki jest jedynie kilka kości stóp i rąk, nieliczne fragmenty żeber i kręgow, a rzepek brak w ogóle (**ryc. 98; tab. 9**). Warto jeszcze dodać, że stan zachowania kości długich w tym grobie nie jest najlepszy i praktycznie wszystkie mają uszkodzone nasady. Szkielet mężczyzny (os. A) jest bardziej kompletny i jedyna większa kość jakiej nie ma w ogóle to prawa łokciowa. W przypadku kobiety (os. C) podobnych braków jest więcej. Nie ma połowy lewej i prawie całej prawej kości ramiennej, połowy lewej promieniowej i dalszej połowy prawej piszczeli (**ryc. 98**). Mało prawdopodobne, by wynikało to z ich rozkładu, a raczej zdecydowano się tych konkretnych elementów szkieletu nie składać do grobu docelowego (przynajmniej nie do tego). Poza tym, kobiecie brakuje też prawie połowy żuchwy, która jest jedną z twardszych i trudniej rozkładających się kości szkieletu. Warto jeszcze zwrócić uwagę na to, że w szkielecie mężczyzny z grobu VI-1 brakuje jednej całej kości, a w przypadku kobiety braki dotyczą konkretnych połówek, a nie całych kości.

U młodocianego mężczyzny z grobu VI-9 (os. B) brakuje całych kości, głównie z kończyn górnych – obu promieniowych, prawej łokciowej, a z kończyn dolnych nie ma tylko lewej piszczeli. Brak też połowy lewej ramiennej i sporej części prawej udowej, ale może to być efekt zniszczenia grobu, gdyż znaleziono poza nim wiele drobnych fragmentów od trzonów różnych większych kości długich. Obecny był jeszcze mostek, co jest wyjątkowe w depozytach wtórnych. Prawdopodobnie brak żeber od tego osobnika. Może to wynikać z ich rozkładu i ewentualnie też fragmentacji przez orkę. Znaleziono natomiast jeszcze cztery kolejne kręgi piersiowe. Niewykluczone, że celowo złożono tylko taki konkretny i krótki odcinek kręgosłupa, który anatomicznie znajduje się blisko mostka. Co więcej, w grobie była też kość krzyżowa, ale prawdopodobnie dlatego, że zebrano ją razem z miednicą (**ryc. 98**).

W grobie VI-2 obecne są głównie kości długie kończyn dolnych kobiety (os. D), a z górnych jest tylko jedna kość ramienna i dwa obojczyki (**ryc. 98**). Podobnie jak w grobie VI-1, kości długie mają uszkodzone nasady. Należy zaznaczyć, że kręgosłup był obecny w całości i kręgi są stosunkowo dobrze zachowane, podczas gdy nie ma żadnych fragmentów żeber, które można by pewnie przypisać do osobnika VI-2-D. Brakuje też kości rąk i stóp. Warto jeszcze zauważyć, że kręgosłup ułożony był anatomicznie w dwóch stosunkowo długich odcinkach, co sugeruje, że pochówek był przenoszony na cmentarzysko bezpośrednio

z miejsca tymczasowego pochówku i niewykluczone, że jakieś resztki tkanek miękkich były jeszcze zachowane. Należałoby się zatem spodziewać jakichkolwiek, jeśli nie sporej liczby kości rąk i stóp, jak to ma miejsce w innych pochówkach z zachowanymi anatomicznymi układami kości (np. os. VI-10-A i VI-13-C) (**ryc. 98**). Możliwe zatem, że brak drobnych kości rąk i stóp, a zapewne też żeber, jest jednak celowy i może właśnie dlatego nie ma ani jednego fragmentu czy pojedynczej kości z tych partii szkieletu, podczas gdy kręgi są obecne w komplecie.

Kobieta z grobu VI-10 (os. A) nie ma z kolei całej czaszki wraz z żuchwą i jest to jedyny taki przypadek w grupie pochówków wtórnych o 3 stopniu kompletności. Interesujące jest też, że nie ma ani jednej kości ręki, a są od obu stóp i to w dużej liczbie i częściowo w układzie anatomicznym. Brak całych dłoni jest więc raczej intencjonalny i nie wynika z rozkładu, czy zgubienia tych kości. Z kolei w przypadku kości długich brakuje zwykle tylko ich połówek lub większych czy mniejszych fragmentów trzonu. Brak przede wszystkim konkretnych części największych kości długich – bliższych części obu udowych, bliższych końców obu piszczeli oraz bliższej połowy lewej ramiennej (**ryc. 98**). Z kolei, prawie wszystkie mniejsze kości długie (łokciowe, promieniowe, obojczyki i strzałkowe) są dla odmiany całe, choć w większości były przełamane na mniejsze fragmenty (**ryc. 98**). Brak tylko bliższego końca lewej kości strzałkowej. Warto jeszcze dodać, że poszczególne części tej samej kości długiej mogły leżeć w różnych miejscach skupiska (**ryc. 87**). Jedyne kości złożone do grobu na pewno w całości to prawy obojczyk i dwie kości lewego przedramienia leżące w układzie anatomicznym (**ryc. 87: #58, 15-16; 91**). Wynika z tego, że większość kości długich kobiety (os. VI-10-A) była już połamana przed włożeniem do pojemnika. Niewykluczone nawet, że łamano je celowo, selekcjonowano i decydowano, które fragmenty włożyć do kosza, a które zostawić.

W przypadku młodego mężczyzny z grobu VI-13 (os. C) kompletność szkieletu wygląda jeszcze inaczej. Nie ma on kilku całych kości długich – prawej ramiennej, lewej promieniowej i prawej strzałkowej. Z innych kości brak natomiast mniejszych lub większych części: dalszej połowy lewej i bliższego końca prawej udowej, większych części obu kości łokciowych oraz prawie całych trzonów obu piszczeli. Nie można jednak wykluczyć, że niektóre z tych braków wynikają jednak z naruszenia grobu, a nie z selekcji (**ryc. 88, 98**).

Ostatnim z tej grupy jest jeszcze pochówek kobiety z grobu VI-9 (os. A), w przypadku którego, podobnie jak u osobnika VI-9-B, część braków może wynikać ze zniszczenia grobu. Niewątpliwie intencjonalnie złożono tylko lewą część żuchwy. Prawdopodobnie celowy jest

też brak lewej kości udowej i strzałkowej oraz prawej promieniowej, bo nie znaleziono żadnych fragmentów tych kości w okolicy grobu (**kat. 1**).

Podsumowując, w pochówkach reprezentowanych przez ponad połowę szkieletu część kości mogła się rozłożyć lub zostać zgubiona w trakcie ich przenoszenia, mimo to w każdym przypadku brakuje jednak większych kości, których te okoliczności nie mogły dotyczyć. Wskazuje to więc na mniejszą lub większą selekcję szczątków, które miały trafić do grobu docelowego. Jedynym wyjątkiem może być mężczyzna z grobu VI-1 (os. A), któremu brakuje tylko drobnych elementów szkieletu, a niektóre kości są w złym stanie zachowania. Można zatem przyjąć, że w tym wypadku intencją mogło być złożenie wszystkich kości mężczyzny w grobie. Nie może to jednak dotyczyć szkieletu kobiety z tego samego grobu (os. VI-1-C), który pozbawiony jest paru kości długich i połowy żuchwy.

Pochówki wtórne o 3 stopniu kompletności szkieletu można więc podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowią takie, gdzie zasadniczo nie ma całych kości długich, jak u osobników VI-1-A, VI-2-D, VI-9-B(?) i VI-9-A (?). Drugą grupę charakteryzuje natomiast absencja połówek lub fragmentów konkretnych kości długich – os. VI-1-C, VI-10-A i VI-13-C(?). Podobnie jest też z żuchwami. Czterokrotnie zdeponowano je w całości, dwukrotnie tylko ich połówki, a raz nie było żuchwy w ogóle.

2.3.5. Pochówki wtórne, 2 stopień kompletności. Kompletność szkieletów poszczególnych osobników i szczegóły selekcji szczątków.

Pochówki o drugim stopniu kompletności można podzielić na dwie grupy. Pierwsza i mniej liczna to pochówki reprezentowane przez kości pochodzące z różnych partii szkieletu, bez preferencji jakiegś jego części (**ryc. 99**). Dodatkowo w pochówkach takich konkretne kości są złożone jedynie we fragmentach, a nie w całości.

Taka sytuacja dotyczy dwóch pochówków wtórnych małych dzieci, jednego z grobu VI-7 - os. B i drugiego z grobu VI-12 - os. A (**ryc. 99, tab. 9**). W obu przypadkach złożono tylko część czaszki – głównie kości ciemieniowe, połamane na drobne kawałki, a dziecko z grobu VI-12 miało jeszcze dodatkowo mały fragment żuchwy. Poza tym, zdeponowano też pojedyncze kości długie. W grobie VI-12 była to połowa prawej ramiennej i większa część lewej udowej, a w VI-7 złożono wyłącznie kości długie nóg – prawie całą prawą udową i prawą strzałkową oraz mały fragment lewej udowej. W obu przypadkach były też pojedyncze kości stóp i rąk oraz fragmenty żeber i kręgow. Dziecko z grobu VI-12 miało jeszcze dodatkowo fragment miednicy i kości krzyżowej. Jediną ewentualną prawidłowością w

dobrze kości jaką można wskazać, to preferowanie raczej kości kończyn dolnych niż górnych u dziecka z grobu VI-7.

Podobny przykład pochówku wtórnego, jak te dziecięce, pochodzi z grobu VI-5, gdzie *cranium* osobnika A (kobieta) reprezentowane jest przez połamaną na kawałki kalotę oraz środkową część żuchwy. Poza tym, obecne są różne fragmenty kości długich z każdej kończyny, czyli z obu ramiennych, obu udowych oraz z kości lewego podudzia i prawego przedramienia (**ryc. 99**). Dodatkowo jest jeszcze fragment prawej kości biodrowej.

Ostatnim pochówkiem jaki można zaliczyć do tej grupy jest osobnik C z grobu VI-9 (mężczyzna). Reprezentowany jest on jedynie przez szkielet postkranialny. Są to trzy kości obręczy barkowej – lewy obojczyk i fragmenty obu łopatek oraz nieduże fragmenty obu kości ramiennych. Z kończyn dolnych są natomiast prawie całe kości udowe oraz fragmenty obu piszczeli, prawej strzałkowej oraz prawej kulszowej (**ryc. 99**). Nie ma w tym przypadku wyraźnej preferencji jakiegś konkretnej części szkieletu.

Druga i liczniejsza grupa to pochówki, gdzie można wskazać preferowanie jakiegś jednej lub paru konkretnych części szkieletu. W takich przypadkach kości są też częściej całe, choć zdarza się, że składano tylko określone ich fragmenty.

U osobnika VI-14-B jeden zestaw tworzą dwie kości lewej kończyny górnej – ramienna i promieniowa (**ryc. 99**). Drugi i liczniejszy obejmuje z kolei prawie cały szkielet osiowy od czaszki i żuchwy przez prawie wszystkie kręgi, po miednicę. Jego kontynuacją są jeszcze obie kości udowe (**ryc. 99**). Ze szkieletu osiowego brakuje tylko żeber oraz ośmiu kolejnych kręgów – dolnych szyjnych i górnych piersiowych (C4-T4). Interesujący jest zwłaszcza ten konkretny brak kręgów. Może on bowiem wynikać z przerwania kręgosłupa, który został podciągnięty z jednej strony przez czaszkę(?), tym bardziej, że są obecne najwyższe kręgi szyjne. Do takiej sytuacji często dochodzi w pochówkach złożonych w pozycji siedzącej, zwłaszcza w pustej przestrzeni (Bugajska 2015). Może więc osobnik VI-14-B był wcześniej złożony w taki właśnie sposób?

W grobie VI-15 pochówek wtórny (os. B) zawierał zestaw jeszcze bardziej skoncentrowany na konkretnej części szkieletu (**ryc. 99**). Były to okolice bioder, tj. dolne kręgi lędźwiowe, kość krzyżowa i fragmenty miednicy, a do tego kości bliższe obu kości udowych. W grobie tym były jeszcze kości prawego przedramienia, które są dość bliskie rejonowi bioder i pasa (**ryc. 99**), zwłaszcza jeśli pochówek tymczasowy był ułożony na wznak. Z drugiej strony nie ma pewności, czy przedramię pochodzi od tego samego zmarłego.

Z kolei u dziecka z grobu VI-16 (os. A) kości pochodziły z trzech partii szkieletu (**ryc. 99**). Były tam dwie kości czaszki – skroniowa i czołowa. Drugi zestaw to kości z okolic obręczy barkowych i ramion, czyli 2 łopatki, jeden obojczyk oraz lewa kość ramienna. Trzeci to z kolei okolice bioder i ud, czyli lewa kość biodrowa, jeden kręg lędźwiowy i obie udowe. Wszystkie kości dziecka są całe. Czaszka jest wprawdzie reprezentowana tylko przez dwie konkretne kości, ale obie są kompletne i oddzielone od reszty na niezrośniętych szwach.

Kolejny pochówek, osobnik VI-13-F reprezentowany jest przez prawą stopę i całą kość czołową, czyli elementy pochodzące z dwóch krańców szkieletu (**ryc. 99**). Mogły do niego należeć jeszcze szczątki z trzeciego rejonu, tj. z samego środka szkieletu. Jest to kręg lędźwiowy i kości obu przedramion.

Ostatni pochówek, w przypadku którego można mówić o wyborze konkretnej części szkieletu, to osobnik VI-16-B (**ryc. 99**). Największy zestaw znów tworzą okolice bioder i tułowia. W grobie była cała lewa część miednicy i kilka kręgów głównie z dolnej części kręgosłupa z kością krzyżową włącznie oraz pojedyncze fragmenty żeber. Można do tego zaliczyć też lewą kość ramienną, która niezależnie od pozycji zmarłego w miejscu tymczasowego pochówku, musiała być ułożona blisko tułowia. Dodatkowo warto zwrócić uwagę, że w zestawie tym preferowana jest raczej lewa strona ciała. Kolejna część szkieletu to okolice kolan, obecny był bowiem bliższy koniec lewej kości strzałkowej oraz dalsza nasada prawej udowej. Przyporządkowanie kości strzałkowej do tego osobnika jest niepewne. Jeśli jednak jest ono prawidłowe, to można przypuszczać, że pochówek tymczasowy mógł być tak ułożony, że kolana były blisko siebie. Ostatni, trzeci zestaw to kości prawej stopy. Warto jeszcze zwrócić uwagę, że dla tych dwóch ostatnich partii szkieletu – kolana i stopy – preferowano raczej prawą stronę ciała.

2.3.6. Selekcja szczątków w pochówkach wtórnych pod względem strony ciała.

Poza selekcją nastawioną na rodzaj kości lub partii szkieletu wkładanych do grobu, znaczenie mogła mieć też strona ciała, z której one pochodziły.

Można bowiem zauważyć kilka tendencji w tym względzie, niezależnie od kompletności szkieletu (**ryc. 100**). Pierwszą z nich jest dominacja lewej strony nad prawą w przypadku barków, zwłaszcza łopatek oraz kości ramiennych. Lewe łopatki są dwukrotnie częstsze od prawych (9 do 4), podczas gdy dla obojczyków prawie nie ma różnicy (5 do 4). Jeśli jednak obojczyk występował razem z łopatką, to częściej były to lewe kości (5 do 2). Odwrotnie jest w przypadku przedramienia, bo tam w niewielkim stopniu przeważa prawa strona nad lewą. Dla łokciowej jest to 9 kości prawych do 6 lewych, a dla promieniowej 8 do

7. Z kolei z miednicą jest podobnie jak z barkiem, to znaczy znów nieco więcej jest kości lewych niż prawych (13 do 10). W przypadku kończyn dolnych obie strony są w miarę zrównoważone. Prawa strona przeważa jednak, jeśli rozpatruje się wystąpienia obu kości podudzia na raz, w takich wypadkach prawych zestawów było 7, a lewych 4 (**ryc. 100**).

Preferowanie lewej strony dla kości ramiennej i barku, a prawej dla przedramienia, dotyczy w zasadzie tylko pochówków o 2 stopniu kompletności (**ryc. 101**). Co więcej, w silnie zdekompletowanych szkieletach obecne są wyłącznie prawe kości łokciowe, a lewe pojawiają się tylko w tych o 3 stopniu kompletności (**ryc. 101**). Podobna różnica dotyczy też żuchw. Jako pochówek cząstkowy (1 stopień) składane były zawsze prawe połówki (os. VI-2-E, VI-13-D, VI-13-E) (**ryc. 102**), podczas gdy w szkieletach o 3 stopniu kompletności, jeśli jest tylko połowa żuchwy, to zawsze lewa (os. VI-1-C, VI-9-A) (**ryc. 98**).

Trzeba mieć jednak na względzie, że liczebności osobników dla każdej z tych grup pochówków wtórnych są nieduże, trudno więc wyciągać na tej podstawie daleko idące wnioski. Z drugiej strony, dysproporcje dotyczą raczej pochówków bardziej zdekompletowanych, czyli takich, gdzie niewątpliwie następowała jakaś selekcja szczątków, które miały trafić do grobu. Możliwe więc, że czasem kierowano się w wyborze stroną ciała z jakiej dana kość, czy część szkieletu pochodzi. Tak mogło być, na przykład, z połówkami żuchw, które składano jako pochówek cząstkowy. Takie sytuacje można jednak uznać za wyjątkowe, jeśli nie przypadkowe(?). Wydaje się, że większe znaczenie miało to, jakie konkretnie kości trafią do grobu, czy jaka część szkieletu, niż to, czy będą one lewe czy prawe. Na koniec warto jeszcze dodać, że ewentualna preferencja jakieś strony dla konkretnych kości szkieletu nie wykazuje związku z płcią zmarłego (**ryc. 99**).

2.3.7. Selekcja i podział szczątków zmarłego – składanie fragmentów i połówek kości.

Z przedstawionego wyżej opisu poszczególnych pochówków wtórnych można sądzić, że przynajmniej niektóre kości trafiały do grobu już we fragmentach i w wielu wypadkach było to prawdopodobnie zamierzone działanie. Dotyczy to na przykład żuchw, składanych tylko w połowie, choć są to twarde i trwałe kości, czaszek złożonych we fragmentach, a nie w całości, czy też dużych kości długich, z których deponowano tylko połówki lub mniejsze fragmenty.

a) *Żuchwy.*

Żuchwy wystąpiły w sumie w 12 pochówkach wtórnych i w ponad połowie przypadków był to fragment, a nie cała kość (**tab. 14**). Zwykle chodzi o prawą lub lewą

połowę żuchwy, a raz był to środkowy fragment trzonu (**ryc. 98-99; 102-103**). Trzeba jednak dodać, że środkowa część żuchwy u osobników dorosłych jest bardzo twarda i trwała, natomiast same gałęzie są już delikatniejsze i łatwiej je uszkodzić, dlatego złożenie w grobie tylko części trzonu może być wynikiem wcześniejszego przypadkowego uszkodzenia gałęzi żuchwy, a nie celowym zabiegiem. Pochówek dziecka z grobu VI-12 zawierał z kolei niewielki fragment prawej gałęzi żuchwy. Został on jednak raczej przypadkowo zebrany razem z kawałkami czaszki i nie musi to być celowy wybór tej właśnie kości.

W przypadku pochówków o 3 stopniu kompletności, czyli takich, gdzie jest większość szkieletu, czterech osobników miało całe żuchwy, dwóch połowę i za każdym razem lewą, a jedynie kobieta z grobu VI-10 nie posiadała żuchwy wcale (**ryc. 98**). Inaczej jest w mniej kompletnych pochówkach z częściowymi włącznie (stopień 1 i 2), gdzie większość osobników nie ma żuchw, a jeśli są, to raczej fragmenty, a nie cała kość (**ryc. 99; 102**). Co więcej, jedyna cała żuchwa wystąpiła u osobnika VI-14-B, którego szkielet był najbardziej kompletny ze wszystkich z tej grupy (**ryc. 99**). Można więc przyjąć, że im bardziej dzielony był szkielet i im mniej kości danego zmarłego trafiało do grobu, tym częściej brakowało w nim żuchwy lub była ona dzielona i składano tylko jej połowę lub inny fragment.

Trzeba jednak zwrócić uwagę na to, że połówki żuchw występują zasadniczo albo w pochówkach reprezentowanych przez większą część szkieletu – stopień 3, albo w częściowych reprezentowanych przez pojedyncze kości – stopień 1. Obie grupy są jednak w pewnym sensie swoją odwrotnością (**ryc. 98; 72**). W tych stosunkowo kompletnych szkieletach zwykle dawano też żuchwę, a jeśli już ją dzielono na pół, to składano prawą połowę. Z kolei w pochówkach częściowych, o ile jest żuchwa, to jest to tylko jej połowa i to zawsze lewa. Inaczej wygląda sytuacja w pochówkach o 2 stopniu kompletności (**ryc. 99**), czyli tych, gdzie jest nie więcej niż pół szkieletu. Podobnie jak w pochówkach częściowych wielu osobników nie ma żuchwy wcale. Jeśli jednak składano żuchwę, to jest ona cała (os. VI-14-B) lub jest to jej najbardziej trwała środkowa część (os. VI-5-A).

b) Czaszki.

Czaszki były obecne w 18 pochówkach wtórnych. Część z nich była zdeponowana w grobie w całości (ewentualnie z uszkodzoną podstawą czaszki i szczęką). Dotyczy to przynajmniej siedmiu przypadków, ale mogło ich być więcej (**tab. 14**). Całe mogły być bowiem jeszcze dwie czaszki z grobu VI-9 (os. A i B) oraz *cranium* dziecka ze szczytu grobu VI-16 (os. K), które zostały uszkodzone przez orkę. Możliwe, że również czaszka osobnika VI-5-A uległa postdepozycyjnemu zniszczeniu.

Przykład mężczyzny z grobu VI-14 (os. B) pokazuje jednak, że czaszka mogła trafiać do grobu już we fragmentach, które były w dodatku pieczołowicie układane jeden obok drugiego (**ryc. 44-45**). Należy podkreślić, że mimo rozbicia na kawałki czaszka jest prawie kompletna (**ryc. 99**). Podobnie mogły być ułożone fragmenty kaloty osobnika E z grobu VI-13 (**ryc. 40; 99**). Kolejne przypadki złożenia zdekompletowanych czaszek we fragmentach pochodzą z grobów VI-7 i VI-12 i dotyczą pochówków małych dzieci (**ryc. 99**). Do tej grupy można jeszcze dodać fragment kości skroniowej młodego osobnika z grobu VI-5 (os. B) (**tab. 9**). Trudno stwierdzić, na ile czaszki celowo rozbijano, czy ulegały one połamaniu w miejscu tymczasowego pochówku lub przypadkowo ulegały rozbiciu w trakcie ich przechowywania i transportu. Jedyne co można stwierdzić, to fakt, że przynajmniej w kilku przypadkach do grobu trafiły fragmenty, które dodatkowo układano w określony sposób.

Trzeci sposób potraktowania czaszki zmarłego polegał na składaniu do grobu tylko wybranej jednej lub paru całych kości czaszkowych (**tab. 14**). Taka praktyka mogła być stosowana jednak tylko do osobników młodych, u których *cranium* nie uległo jeszcze zrośnięciu. Kości, które rozchodziły się na szwach były rozdzielane i pojedyncze ich egzemplarze składano w grobie docelowym. W taki sposób złożono kość skroniową i czołową dziecka z grobu VI-16 - os. A oraz czołową mężczyzny z grobu VI-13 - os. F (**ryc. 99**).

Składanie całej czaszki dotyczy w zasadzie dwóch grup pochówków wtórnych, tych reprezentowanych przez większość kości szkieletu (3 stopień kompletności) oraz cząstkowych (1 stopień) reprezentowanych przez konkretne pojedyncze kości. W pochówkach o 3 stopniu kompletności były to przynajmniej cztery całe czaszki – osobnicy VI-1-A, VI-1-C, VI-2-D, VI-13-C, a możliwe nawet, że wszystkie, jeśli fragmentacja czaszek z grobu VI-9 (os. A i B) jest faktycznie wyłącznie wynikiem późniejszej orki (**ryc. 98**). W grupie pochówków cząstkowych (stopień 1) przynajmniej trzy czaszki były całe – VI-1-B, VI-13-D i VI-14-C. Doliczyć do tego można też *cranium* dziecka z grobu VI-16, które najprawdopodobniej było zdeponowane w całości, ale zostało zniszczone przez orkę. W sumie byłyby to 4 czaszki (**tab. 9, ryc. 102**). Rzadziej pochówki cząstkowe reprezentowane są przez silnie zdekompletowaną czaszkę (2 przypadki). Dotyczy to małego kawałka kości ciemieniowej osobnika VI-5-B oraz kaloty osobnika VI-13-E (**ryc. 39-40; 73**).

Deponowanie jedynie konkretnych pojedynczych kości czaszkowych, np. czołowej, dotyczy tylko pochówków reprezentowanych przez mniej niż połowę szkieletu (2 stopień) – osobnicy VI-13-F, VI-16-A. W tej grupie pochówków zdarzają się też czaszki złożone we fragmentach, co dotyczy przynajmniej trzech osobników: VI-14-B, VI-7-B i VI-12-A. Niepewnym przypadkiem jest czaszka kobiety z grobu VI-5 (os. A), która została znaleziona

we fragmentach i nie wiadomo, na ile pierwotnie była złożona w całości, czy już rozbita. Za tą drugą opcją może przemawiać brak znacznej części kości czołowej i lewej ciemieniowej, których nie znaleziono też w najbliższej okolicy grobu (**ryc. 99**).

c) Kości udowe.

Nie tylko czaszki i żuchwy składano do grobu w kawałkach, połówkach, czy drobnych fragmentach. Taka praktyka dotyczy również kości długich, między innymi udowych, które występują najczęściej we wtórnych depozytach. Można więc uznać, że po czaszce i żuchwie udowa była kolejną najbardziej charakterystyczną i preferowaną kością.

Ciekawym i nietypowym przypadkiem są kości udowe osobnika VI-14-B, które, podobnie jak jego *cranium*, trafiły do grobu połamane na mniejsze lub większe fragmenty. Podobnie jak jego czaszkę, obie udowe można było w całości wykleić i nie brakuje w nich praktycznie żadnego fragmentu (**ryc. 46; 99**). Trudno stwierdzić, czy kości udowe i czaszka były celowo połamane. Nie ma żadnych śladów *post mortem*, które mogłyby potwierdzać taką praktykę. Niezależnie jednak, czy połamano je celowo, czy nie, to pewne jest, że trafiły do grobu już w kawałkach.

Ogólnie częściej są całe lub prawie całe kości udowe (15 sztuk), niż tylko ich połówki lub fragmenty (10 kości) (**tab. 14**). Kompletne były też udowe osobnika VI-14-B, choć złożono je w kawałkach. Jako całe kości potraktowano również takie, gdzie był trzon, a brakowało samych nasad, które mają więcej istoty gąbczastej i mogły ulec przypadkowemu uszkodzeniu i rozkładowi. Można jednak przyjąć, że intencją było złożenie całej kości.

W przypadku połówek i fragmentów kości udowych są to prawie tak samo często części dalsze, co bliższe (6 do 4 kości) (**ryc. 103**). W danym pochówku są to jednak zwykle te same części obu udowych – os. VI-10-A, VI-9-B, VI-5-A, VI-15-B (**ryc. 98-99**). Tylko młodociany osobnik z grobu VI-13 (os. C) ma bliższą część lewej udowej, a dalszą prawej.

Niezależnie od stopnia kompletności szkieletu, kości udowe składano zwykle parami i praktycznie zawsze obie są całe, albo były to fragmenty podobnej wielkości (**ryc. 98-99**). Całe udowe wystąpiły przynajmniej w sześciu pochówkach. Siódmym może być osobnik VI-9-B, którego udowe są silnie uszkodzone przez orkę. U dwóch osobników – VI-5-A, VI-15-B – były tylko niewielkie fragmenty obu udowych (**ryc. 99**). Za podobnej wielkości można uznać też fragmenty udowych osobnika VI-13-C (**ryc. 98**). Była to przynajmniej połowa lewej kości i ok. 2/3 prawej.

Większa dysproporcja w wielkości fragmentów kości udowych dotyczy praktycznie tylko pochówku kobiety z grobu VI-10, gdzie złożono połowę lewej udowej, a jedynie koniec dalszy prawej. Ewentualny drugi przykład to dziecko z grobu VI-7 (os. B), które miało całą

prawą udową i bardzo mały fragment lewej. Ten ostatni jest jednak na tyle mały i niecharakterystyczny, że jego obecność może być przypadkowa, a intencją było raczej złożenie jednej udowej.

Tam, gdzie była tylko jedna kość udowa, to jest ona raczej cała, co dotyczy też dzieci z grobów VI-7 (os. B) i VI-12 (os. A) oraz osobnika VI-9-A. Wyjątkiem od tej reguły jest kobieta z grobu VI-16, która miała tylko fragment prawej udowej.

d) Kości podudzia.

Całe kości podudzi, a przynajmniej takie z w pełni zachowanym trzonem, występują jedynie w najbardziej kompletnych pochówkach (**ryc. 98-99**).

Kość piszczelowa jest równie często cała (8 sztuk), co reprezentowana przez jakiś fragment (7 kości) (**tab. 14**). Z kolei kości strzałkowe są zwykle całe lub prawie całe (10 przypadków), choć teoretycznie mogą one łatwiej ulec złamaniu poprzecznemu niż piszczele, gdyż są bardzo długie w stosunku do swojej niewielkiej średnicy. W przypadku piszczeli jak i kości strzałkowych, jeśli składano tylko ich fragmenty, to mogły być one bardzo różne. Frekwencja dalszych, bliższych, czy środkowych części trzonu jest zbliżona (**ryc. 103**).

W tych przypadkach, gdzie są obie kości danego podudzia, to zwykle jest ich w przybliżeniu tyle samo i fragmenty pochodzą z podobnej części trzonu, tj. bliższej, dalszej lub środkowej (**ryc. 98-99**). Może to sugerować, że potraktowano je jako całość. Zaskakujące jest jeszcze, że jeśli wielkość fragmentów kości podudzia była różna, to zawsze więcej jest strzałkowej niż piszczelowej. Dotyczy to prawych podudzi u osobników VI-1-C i VI-9-A, a lewych u VI-10-A i VI-13-C (**ryc. 98**).

e) Kości ramienne.

Kości ramienne, w odróżnieniu od udowych, występują równie często w całości (10 kości), co we fragmentach (12 fragmentów z 10 kości) (**tab.14**). W przypadku fragmentów są to raczej dalsze części trzonu (8 kości) niż bliższe (3 kości), czy środkowe (1 kość) (**ryc. 103**).

W pochówkach o drugim stopniu kompletności, tam gdzie była tylko jedna kość ramienna, to zwykle jest ona cała i zawsze lewa (os. VI-14-B, VI-16-A, VI-16-B), a tylko u dziecka z grobu VI-12 była to połowa prawej ramiennej (**ryc. 99**). Z kolei w tych pochówkach, gdzie są obie ramienne, to raczej są to fragmenty, a nie całe kości – osobnicy VI-9-C i VI-5-A (**ryc. 99**). Fragmenty lewej i prawej kości są przy tym podobnej wielkości i jest to w przybliżeniu połowa kości.

W bardziej kompletnych pochówkach – stopień 3 (**ryc. 98**) – kości ramienne, które występują pojedynczo są również prawie całe (osobnicy VI-2-D i VI-13-C). Natomiast tam,

gdzie są obie ramiennie, to zwykle jedna jest cała lub prawie cała, a z drugiej jest tylko mały fragment (osobnicy: VI-9-A, VI-9-B i VI-10-A). Jedynie u kobiety z grobu VI-1 (os. C) obie kości są reprezentowane przez zbliżone fragmenty (**ryc. 98**). Pochówki bardziej kompletne charakteryzuje więc większa dysproporcja pomiędzy wielkością ramiennych występujących parami.

f) Kości przedramion.

Kości przedramion, podobnie jak ramienna, są tak samo często całe (15), co we fragmentach (14) (**tab. 14**). Należy jednak zaznaczyć, że akurat one są stosunkowo długie i mają niewielką średnicę, przez co łamią się poprzecznie łatwiej niż ramiennie. Z promieniowych obecne są zarówno bliższe (4 sztuki) jak i dalsze części trzonu (3 fragmenty) (**ryc. 103**). Fragmenty i połówki łokciowych to z kolei raczej końce dalsze – 5 sztuk, niż bliższe – 2 (**ryc. 103**).

Dość często składano obie kości danego przedramienia (11 przedramion) i w połowie przypadków ich wielkość jest podobna. Sześć przedramion było reprezentowanych przez całe kości (os. VI-1-A, VI-1-C, lewe VI-9-A, VI-10-A, VI-15-B) (**ryc. 103**), a jedno przez niewielkie fragmenty obu (prawe przedramię, os. VI-9-A). Współwystępowanie podobnej wielkości fragmentów lub całych kości przedramienia, może znów sugerować, że traktowano je często jako całość, a nie jak osobne kości.

2.3.8. Kompletność pochówek wtórnych i struktura anatomiczna – podsumowanie. Podział i selekcja szczątków zmarłych.

Ogólnie wszystkie pochówki wtórne szkieletowe z Dudki są w jakimś stopniu niekompletne (**ryc. 92**), co sugeruje, że zawsze zachodził jakiś podział szczątków konkretnego zmarłego i tylko sporadycznie (jeśli w ogóle) przenoszono cały szkielet do jednego grobu docelowego. Wysoka frekwencja pochówek reprezentowanych przez pojedyncze kości, czy też niewielkie części szkieletu (stopień 1 i 2, razem 75%) wskazuje również na to, że praktyki stosowane w Dudce były bardzo złożone. Można bowiem założyć, że im więcej etapów, tym mniej kości danego zmarłego w konkretnym grobie docelowym.

Struktura anatomiczna pochówek wtórnych o 3 stopniu kompletności (więcej niż połowa szkieletu) ogólnie przedstawia się w ten sposób, że lepiej reprezentowane są kości duże i trwałe, a braki dotyczą głównie drobnych elementów szkieletu i takich, które łatwo ulegają rozpadowi, jak na przykład żebra (**ryc. 95**). Mogłoby się więc wydawać, że z miejsca pochówku tymczasowego zabierano zasadniczo wszystkie kości, jakie były zachowane. Z

drugiej strony, rozpatrując konkretne braki u poszczególnych osobników można zauważyć, że poza drobnymi i mniej trwałymi kośćmi zawsze nie ma też jakiejś jednej lub kilku większych kości, na przykład połowy żuchwy, całej czaszki, czy konkretnej kości długiej (**ryc. 98**). Tego już nie można tłumaczyć rozkładem danej kości, ani jej przypadkowym zgubieniem. Wynika więc z tego, że nawet jak składano do grobu większość szczątków zmarłego, to jednak zawsze oddzielano od nich jakąś jedną lub kilka wybranych kości, które musiały trafiać w inne miejsce.

W mniej kompletnych pochówkach, zawierających nie więcej niż połowę szkieletu (stopień 2), selekcja kości jest lepiej uchwytana (**ryc. 95**). Struktura anatomiczna szczątków wskazuje, na przykład, na preferowanie udowych, które są najlepiej reprezentowane ze wszystkich kości długich. Interesujące jest z kolei, że piszczel występuje najrzadziej z kości długich (obok obojczyka), choć jest porównywalnej wielkości i trwałości, co kość udowa. Efektem selekcji jest też zapewne częstsze występowanie *cranium* niż żuchwy. Pod względem struktury anatomicznej pochówki reprezentowane przez nieliczne kości szkieletu (stopień 2) można podzielić na dwie podstawowe grupy. Do jednej należą takie, gdzie obecne są raczej fragmenty niż całe kości i pochodzą one z bardzo różnych partii szkieletu. Druga grupa to z kolei pochówki, gdzie szczątki pochodzą z jakiejś konkretnej części szkieletu i w tym wypadku są to raczej całe kości, a nie fragmenty (**ryc. 99**).

Ogólnie więc można stwierdzić, że szkielety zmarłych wyciągane z miejsc tymczasowego pochówku zawsze były w jakimś stopniu intencjonalnie dekompletowane, bo o ile drobne kości mogły być po prostu przeoczone lub zgubione, to braku dużych kości długich, czy też żuchw i czaszek nie da się w ten sposób wytłumaczyć. Musiały być one oddzielane od reszty szczątków i deponowane w innym miejscu lub grobie, przechowywane na osadzie, albo wręcz celowo zostawiane w miejscu tymczasowego pochówku. Interesujące jest też, że pojedyncze kości danego osobnika składane jako pochówki cząstkowe (stopień 1), są niejako lustrzanym odbiciem tych osobników, którzy reprezentowani są przez większość kości szkieletu – stopień 3 (**ryc. 98; 102**). W tych drugich zwykle brakuje pojedynczych, wybranych kości, czy też ich fragmentów. Natomiast pochówki cząstkowe są z reguły takimi właśnie kośćmi, które oddzielono na jakimś etapie od reszty szczątków zmarłego. Nie można też wykluczyć, że część pochówków wtórnych, a zwłaszcza te reprezentowane przez konkretną część szkieletu, czy też pojedynczą kość, może pochodzić z naruszonych grobów na cmentarzysku.

Zasadniczo nie ma preferencji co do strony ciała z jakiej pochodzą kości (**ryc. 100**). Selekcja i podział szkieletu opierał się więc bardziej na tym, jaką konkretnie kość lub partię szkieletu dawano, a nie z której strony ciała ona pochodzi.

Podział szczątków mógł się też odbywać na tej zasadzie, że celowo nie dawano całych kości, a tylko ich fragmenty (**ryc. 103**). Dobrym tego przykładem jest grób VI-10, gdzie prawie wszystkie kości długie kobiety były połamane i ostatecznie do grobu trafiły tylko ich wybrane fragmenty (**ryc. 98**). Należy jednak dodać, że dla poszczególnych kości długich częstotliwość składania ich w całości lub we fragmentach jest zwykle podobna (**tab. 14**). Wyjątkami są udowa i strzałkowa, które deponowano raczej w całości niż we fragmentach (**tab. 14**). Zastanawiające jest przy tym, że właśnie strzałkowa jest zwykle cała, a sąsiednia kość piszczelowa (dużo grubsza i trwalsza) bywa często reprezentowana jedynie przez jakiś fragment (**ryc. 98-99; tab.14**).

Niekiedy też żuchwy były ewidentnie dzielone na pół (**tab. 14**). Jedna połowa trafiała wtedy razem z większością kości do grobu docelowego, a druga mogła być dłużej przechowywana i ostatecznie trafiała do grobu z innymi zmarłymi na przykład jako pochówek cząstkowy. Stąd zapewne połówki żuchw zdarzają się albo w pochówkach cząstkowych (stopień 1), albo w tych reprezentowanych przez większą część szkieletu (stopień 3). Co więcej, w tej pierwszej grupie są to akurat połowy prawe, a w drugiej lewe (**ryc. 98-99**).

Na koniec warto jeszcze zauważyć, że czaszki (bez żuchw) pod względem kompletności i sposobu depozycji można podzielić na trzy grupy. Jedną stanowią te złożone do grobu w całości, a dopiero na skutek procesów postdepozycyjnych mogło ewentualnie dochodzić do ich połamania. Inne czaszki deponowano od razu we fragmentach, a ich kompletność po zrekonstruowaniu może być różna. Trzeci wariant obejmuje pojedyncze, ale całe kości czaszkowe, np. skroniową lub czołową, które zostały oddzielone od reszty *cranium* na niezrośniętych szwach (**tab. 14**).

3. Kości ludzkie (nieprzepalone) poza grobami na cmentarzysku.

3.1. Ogólne dane o kościach ludzkich (niespalonych) poza grobami.

Na cmentarzysku znalezione zostały liczne szczątki ludzkie, które występowały luźno poza właściwymi grobami. Część z nich udało się dopasować do osobników z grobów, o czym była mowa wyżej (**ryc. 6**). Ich obecność poza jamą grobową wynikała więc z jej zniszczenia na skutek orki, innej późniejszej działalności ludzkiej na cmentarzysku, czy też aktywności zwierząt ryjących.

Poza kośćmi dopasowanymi do grobów, z cmentarzyska pochodzi jeszcze 330 innych niespalonych fragmentów od minimum 93 kości (licząc luźne zęby jako pojedyncze kości). Szczątki te pochodzą od przynajmniej 24 osobników i zostały znalezione w różnych częściach cmentarzyska (**ryc. 104, tab. 15, kat. 2**). Poza tym, na cmentarzysku znaleziono też bardzo liczne przepalone fragmenty kości ludzkich, które zostaną omówione i zinterpretowane w kolejnym rozdziale dotyczącym ciałopalenia (BI. 4).

Należy jeszcze dodać, że na cmentarzysku, poza właściwymi grobami, zostały odsłonięte liczne jamy. Tylko jedną z nich można uznać za pewną jamę gospodarczą. Jest to jama VI-r-1 datowana na późny neolit, czyli okres, kiedy cmentarzysko nie było już użytkowane. Wiele jam może być natomiast współczesna grobom i wiązać się z funkcjonowaniem cmentarzyska. Ich funkcja pozostaje jednak niejasna, tym bardziej, że inwentarz jam jest zwykle bardzo ubogi (**tab. 15; kat. 4**). Część z nich ma jednak dość regularne zarysy, okrągłe lub owalne, i w dodatku bywają one zbliżone wielkościowo do właściwych grobów (**ryc. 104**). Co więcej, niektóre jamy zawierały też ludzkie kości i to zarówno przepalone jak i nie. Obecność niespalonych kości ludzkich dotyczy przynajmniej sześciu jam: VI-e-1, VI-e-3, VI-e-4, VI-j-2, VI-h-2 i VI-m-1 i niekiedy współwystępowały one razem ze szczątkami ciałopalnymi (**kat. 2**).

Stosunkowo duża liczba kości ludzkich znalezionych w różnych kontekstach na cmentarzysku oraz ich obecność w pozornie pustych jamach wydaje się więc być kolejnym elementem złożonych praktyk pogrzebowych. W każdym razie, nie można tego interpretować jedynie jako efektu późniejszego zniszczenia grobów. Charakter tych materiałów, czy poszczególnych kontekstów w jakich kości ludzkie zostały znalezione wymaga zatem szczegółowej analizy każdego z przypadków i próby interpretacji. Biorąc pod uwagę zarysowany na wstępie schemat wieloetapowości obrządku pogrzebowego, w interpretacji konkretnych szczątków ludzkich należy brać pod uwagę przynajmniej dwie możliwości. Jedną jest pochówek wtórny cząstkowy (w jamie lub bez), a drugą naruszenie i prawie całkowite opróżnienie grobu, który w efekcie staje się niemal pustą jamą (**ryc. 1**).

W dalszej części pracy zostaną więc kolejno omówione szczątki przydzielone do konkretnych osobników oraz jamy, które z tymi kośćmi mogą być związane (**ryc. 104**). W tych wypadkach, gdzie kości danego zmarłego (również ciałopalne) zostały znalezione bezpośrednio w jamie, to zastosowano do nich ten sam sposób numeracji osobników, co we właściwych grobach. Pozostałe kości zostały przyporządkowane do kolejno numerowanych szkieletów (od 1 do 13), czaszek (od A do G) oraz żuchw (X, Y, Z). W niektórych wypadkach konkretne szkielety postkranialne mogą pochodzić od tych samych osobników, co wydzielone

czaszki lub zuchwy, czy nawet kości z jam. Zostało to uwzględnione przy wyliczaniu minimalnej liczby osobników (**tab. 15**).

3.2. Analiza i interpretacja szczątków ludzkich znalezionych na cmentarzysku.

Rozprzestrzenienie kości ludzkich na cmentarzysku rozdziela się wyraźnie na część północną i południową, co jest zgodne z podziałem cmentarzyska na dwie strefy na podstawie wyposażenia grobowego (Gumiński 2014; Gumiński, Bugajska 2016). Na linii dzielącej cmentarzysko, tj. od jam VI-p-1 i VI-p-2 na zachodzie po jamy VI-d-6 i VI-d-5 na wschodzie, prawie nie ma kości ludzkich, a jeśli już są, to można je dopasować do osobników wydzielonych w północnej lub południowej części cmentarzyska (**ryc. 104**).

Szczątki ludzkie znalezione poza grobami zostaną więc omówione z uwzględnieniem tego podziału cmentarzyska na część północną i południową. Osobno jednak będą przeanalizowane czaszki sklejające się z licznych fragmentów rozproszonych po dużej powierzchni cmentarzyska. Czaszki te zasadniczo można też przyporządkować do części północnej albo południowej, ale granice podziału nie są tu tak ostre jak w przypadku jam i związanych z nimi kolejnych szkieletów. Czaszki wydają się być jednak osobną kategorią niż pozostałe kości ludzkie znalezione na cmentarzysku nie tylko pod względem tafonomicznym, ale i rytualnym (Bugajska, Gumiński 2016). Z tego powodu zostaną omówione w osobnym podrozdziale pracy (rozdz.I.3.2.3).

3.2.1. Północna część cmentarzyska – kości z jam i wydzielone szkielety poza jamami – wtórne pochówki czy opróżnione groby?

W północnej części cmentarzyska jest więcej jam, które zawierały niespalone kości ludzkie niż w części południowej (**ryc. 104**). Obiekty te dodatkowo koncentrują się na tym samym obszarze i w większości są zlokalizowane niemal w jednym rzędzie. Chodzi tu o jamę VI-j-2, VI-e-4, VI-e-3 i VI-e-1 (**ryc. 104**). Do tego dochodzą jeszcze szczątki znajdujące się poza jamami, które należą do przynajmniej ośmiu osobników, szkielety nr 1, 2, 3, 5, 6, 8, 10 i 13 oraz fragmenty minimum trzech kalot, które mogą pochodzić od kolejnych osobników – czaszki A, B i G (**ryc. 104**). Trzy z wymienionych szkieletów z północnej części cmentarzyska zostały wydzielone jedynie na podstawie pojedynczych zębów – szkielety nr 8, 10 i 13, na pozostałe przypada już więcej różnych kości (**ryc. 104; tab. 15**).

Poszczególne szkielety i kości z jam będą opisywane kolejno, tak jak są one zlokalizowane, poczynając od jamy VI-j-2 po jamę VI-e-3 (**ryc. 104**). Na końcu omówione

zostaną kości ludzkie pochodzące z obrzeży cmentarzyska, tj. szkielet nr 5 zlokalizowany na zachodnim krańcu i nr 6 znaleziony przy północnym profilu oraz nr 10 (**ryc. 104; tab. 15**).

a) Jama VI-j-2.

Jednym z obiektów zawierających szczątki ludzkie była jama VI-j-2, zlokalizowana w zachodniej części cmentarzyska, około 1-1,5m na północ od grobu VI-13. Jama ta miała średnicę około 1 metra, która w nieznacznym stopniu zmniejsza się na kolejnych poziomach (**ryc. 105-107**). W stropie jest to prawie 120cm średnicy, a na dnie około 80cm. Na wszystkich poziomach jama ma regularny okrągły zarys (**ryc. 105-107**).

Ludzkie kości w jamie.

Z jamą VI-j-2 związanych jest przynajmniej 12 kości ludzkich, należących do jednego ok. 12-14.-letniego dziecka – osobnik VI-j-2-A (**ryc. 104-107; tab. 15**). Większość kości znaleziono bezpośrednio w wypełniku i to głównie w jego dolnej części (**ryc. 107**). Jeden z kręgów zalegał bezpośrednio nad obiektem, ok. 5-10 cm powyżej jej stropu (**ryc. 106**). Poza obrębem jamy, jakieś 20cm na zachód od niej i powyżej jej stropu znaleziono siekacz żuchwowy (I2), który może pochodzić od tego samego młodocianego osobnika (**ryc. 106: #4**). Siekacz ten wskazuje na podobny wiek zębowy i pasuje pod względem wielkościowym i zgryzowym do siekacza (I1) i kła żuchwowego, które wystąpiły wewnątrz jamy (**ryc. 108**). Z kolei w odległości około 1m na północ i również powyżej stropu jamy VI-j-2 znaleziono koniec dalszy prawej kości ramiennej, który pochodzi od osobnika ok. 11-14 letniego (**ryc. 105-106: #320**), czyli najprawdopodobniej tego samego, co szczątki z wnętrza jamy VI-j-2. Należy jeszcze zaznaczyć, że fragment kości ramiennej (**ryc. 108: i**) nie może pochodzić z grobu VI-13, gdzie naruszone zostały dwa siedzące pochówki osobników w wieku dziecięco/młodocianym. Wielkościowo wypada on bowiem dokładnie pomiędzy młodszym dzieckiem (os. A), a starszym (os. B) z grobu VI-13.

Szczególną uwagę należy zwrócić na strukturę anatomiczną szczątków osobnika VI-j-2-A. Jego kończyny reprezentowane są prawie wyłącznie przez drobne kości ręki – paliczek, kość nadgarstka i jedno ze śródręczy (**ryc. 108: f-h**). Najprawdopodobniej wszystkie te trzy kości pochodzą od prawej ręki, chociaż dla paliczka nie można tego pewnie ustalić. Do tego dochodzi jeszcze znaleziony poza jamą koniec dalszy ramiennej (**ryc. 108: i**) i co ważne, jest to również prawa kość. Druga grupa szczątków postkranialnych to lewe żebro oraz dwa kręgi szyjne – jeden prawie cały, a drugi (atlas) reprezentowany tylko przez mały fragment (**ryc. 108: j-l**). Z czaszki znaleziono tylko fragment prawej kości skroniowej, jeden ząb trzonowy

szczęki (M2) oraz trzy wymienione wyżej zęby żuchwowe (**ryc. 108: a-e**). Wszystkie zęby, podobnie jak większość kości, pochodzą z prawej strony.

Wszystkie elementy kostne są niewielkie i łatwo mogły być zgubione. Co więcej, zęby żuchwowe to siekacze i kieł, czyli takie, które najslabiej trzymają się w zębodole i tym łatwiej mogły wypaść z żuchwy. Ze szczęki jest natomiast ząb trzonowy. Jest ona jednak dużo delikatniejsza od żuchwy i łatwiej może dojść do jej uszkodzenia. Zgubienie kawałka kości szczękowej, czy samego zęba trzonowego, jest więc całkiem prawdopodobne, tym bardziej, że w jamie był też fragment prawej skroniowej. Czaszka mogła być więc w większym stopniu uszkodzona właśnie z tej strony. Istotne jest też, że większość szczątków osobnika VI-j-2-A pochodzi z prawej strony szkieletu i z trzech różnych jego części – prawej kończyny górnej, prawej strony czaszki oraz z części szyjno-piersiowej – żebro i kręgi (**ryc. 108**).

Inwentarz z jamy.

W jamie VI-j-2 znaleziono w sumie 36 niewielkich kawałków ceramiki, 10 zabytków krzemiennych oraz około 90 sztuk drobnych fragmentów kostnych, nieidentyfikowalnych gatunkowo (**tab. 16**). Poza nimi było jednak kilka charakterystycznych kości zwierzęcych (**ryc. 109; tab. 16**). Uwagę zwracają przede wszystkim szczęki kuny i jeża, cały ząb przedtrzonowy dzika (**ryc. 106: #427; 109: d, e, h**) oraz żuchwa borsuka znaleziona tuż nad stropem jamy (**ryc. 105: #359; 109: g**). W wypełniku znajdowała się też kość piętowa zająca oraz kości od dwóch różnych ptaków – łyski i ślepowrona (**ryc. 109: a-b, f**). Był tam też mały fragment pancerza żółwia (**ryc. 109: c**). Obecność różnych dystynktywnych i niekonsumpcyjnych kości zwierzęcych, jak choćby szczęki i żuchwy wydaje się być intencjonalna i symboliczna. Podobną wymowę może mieć też kilka belemnitów znalezionych na dnie jamy obok kości ludzkich (**ryc. 107B: #501; 109: i-l**). Istotne jest bowiem, że tego typu szczątki zwierzęce i skamieliny są typowym wyposażeniem grobowym na cmentarzysku w Dudce (Gumiński 2014).

Inne szczątki ludzkie w pobliżu jamy – szkielet nr 8.

W okolicy jamy VI-j-2, poza kośćmi młodocianego osobnika, znalezione zostały szczątki innych osobników (**ryc. 105-108**). Trudno jednak stwierdzić, na ile mają one związek z tym obiektem, tym bardziej, że w pobliżu była jeszcze jama VI-j-1 oraz nieco dalej dwie małe jamy VI-i-1 i VI-i-2 (**ryc. 105-108**). Niektóre pojedyncze fragmenty ludzkich kalot znalezione w okolicy jam VI-j-2 i VI-j-1 sklejają się z fragmentami czaszek z różnych, często odległych części cmentarzyska, wydaje się więc, że nie mają one związku z tymi obiektami (**ryc. 104: czaszki A-G; 105**).

Pomiędzy jamami VI-j-2 i VI-j-1 znaleziony został ząb dziecka (#366), ale młodszego niż osobnik VI-j-2-A, bo ok. 7,5-11,5-letniego (szkielet nr 8). Znajdował się on na głębokości ok. 20-25cm między kilkoma kośćmi zwierzęcymi (**ryc. 105**), układającymi się kolejno w rzędzie. Może to być efekt przerycia przez jakieś zwierzę, ale trudno stwierdzić, z którego obiektu kości pochodzą. Na zachód od jamy VI-j-1 znaleziono jeszcze jeden ząb młodego osobnika (#93), możliwe, że od tego samego dziecka co ząb nr 366 (**ryc. 105**). Jeśli tak, to oba pochodzą raczej z jamy VI-j-1, a nie VI-j-2. Nie można jednak wykluczyć, że zęby należą do dwóch różnych osobników i mogły być zgubione przy innych okazjach. Tym bardziej, że zalegały one na tyle płytko, że ich lokalizacja może być zupełnie przypadkowa i nie muszą być w ogóle związane z żadną z pobliskich jam. Z tej części cmentarzyska, co zęby (wykop VI-j), pochodzą jeszcze pojedyncze kości dziecięce, które mogą należeć do szkieletu nr 8, albo do dziecka z jamy VI-j-2. Chodzi tu o kilka drobnych fragmentów kaloty i jeden paliczek bliższy ręki (**tab. 15; 16; kat. 2**). Nieznana jest jednak dokładna lokalizacja tych kości, a trudno też na ich podstawie oszacować dokładny wiek zmarłego i jednoznacznie przyporządkować je do konkretnego osobnika.

Interpretacja.

Podsumowując powyższe można przypuszczać, że w przypadku jamy VI-j-2 mamy zapewne do czynienia z grobem. Po pierwsze, wskazuje na to obecność w niej kości ludzkich. Po drugie, jej kształt jest bardzo regularny i zbliżony wielkościowo do grobów (**ryc. 104**). Dodatkową przesłanką jest obecność w wypełniku elementów typowych dla wyposażenia pochówków na tym cmentarzysku (Gumiński 2014), jak żuchwy i szczęki zwierząt, ząb dzika, kości ptasie, pancerz żółwia, czy belemnity (**ryc. 109**). Co więcej, występują one tuż nad stropem jamy, albo na jej dnie, czyli tam, gdzie znaleziono kości ludzkie (**ryc. 105-107**).

Szczątki ludzkie pochodzą z różnych części szkieletu, ale generalnie są to małe kości lub ich fragmenty. Można jednak przypuszczać, że w jamie mógł pierwotnie znajdować się cały szkielet. Obecność żębów żuchwowych i szczękowych sugeruje dodatkowo, że była tam kompletna czaszka wraz żuchwą. Wielkość jamy jest zbliżona do rozmiarów grobów z pochówkami pierwotnymi siedzącymi, mogła więc pomieścić analogiczny pochówek, zwłaszcza młodocianego osobnika. Jama wydaje się wprawdzie płytka, ale niewiele głębszy jest choćby grób VI-13 (**ryc. 106-107**). Zwraca uwagę fakt, że kości pochodzą głównie z prawej strony szkieletu i z jego górnej części – prawa kończyna górna, kręgi szyjne, fragment czaszki i zęby. Niewykluczone, że jest to wynik konkretnego ułożenia zmarłego. Na pewno wchodzi w grę pochówek siedzący, zwłaszcza, że akurat takie naruszano w Dudce. W tym wypadku niektóre z drobnych kości mogły spaść na dno grobu jeszcze przed jego

naruszeniem. Druga ewentualność to pochówek na prawym boku, stąd na dnie zostały głównie prawe kości szkieletu. Ze względu jednak na wielkość i kształt jamy takie ułożenie wydaje się mniej prawdopodobne.

Jest więc całkiem możliwe, że jama VI-j-2, podobnie jak opisywane wyżej groby VI-6 i VI-13, również zawierała pochówek pierwotny ułożony w pozycji kuczno-siedzącej, który został naruszony w epoce kamienia. Tym razem wyjęto jednak cały szkielet zmarłego, a pozostały jedynie drobne kości, które najprawdopodobniej zostały przeoczone w trakcie opróżniania grobu. Niewykluczone też, że obecność dość licznych drobnych fragmentów kości zwierzęcych i ceramiki jest właśnie skutkiem naruszenia jamy. Tym bardziej, że w grobie VI-13 analogicznych elementów było również więcej niż w grobach, które nie były naruszone (Gumiński, Bugajska 2016: tab.2-3).

b) Jama VI-j-1.

Jama VI-j-1 usytuowana była w bezpośrednim sąsiedztwie jamy VI-j-2. Ich stropy zarysowały się na tej samej głębokości ok. 35-40cm poniżej poziomu gruntu (**ryc. 107A**). Jama VI-j-1 była jednak większa i mniej regularna w kształcie, zwłaszcza w górnej części. Mimo dużych rozmiarów dostarczyła bardzo mało znalezisk (**tab. 16**). Z pewnością nie ma ona gospodarczego charakteru i raczej powstała w czasach użytkowania cmentarzyska. Jej przeznaczenie trudno jednak ustalić. Nie znaleziono w wypełniku jakichkolwiek kości ludzkich, ani też ewentualnych elementów, które można by uznać za celowy depozyt, czy dary grobowe.

Szczątki ludzkie zostały wprawdzie znalezione poza jamą VI-j-1 powyżej jej stropu, ale ich związek z nią nie jest pewny. Były to między innymi dwa zęby dziecka, opisane wyżej jako szkielet nr 8 oraz kilka fragmentów kaloty, w części nieprzyporządkowanych do żadnego konkretnego osobnika, a w części sklejające się z fragmentami czaszek z odległych rejonów cmentarzyska (**ryc. 105**). Wokół jamy natrafiono też na trochę przepalonych szczątków ludzkich, możliwe więc, że w pobliżu jam VI-j-1 i VI-j-2 było jakieś skupisko z kośćmi ciałopalnymi (**ryc. 105**; patrz. rozdz. BI.4.).

c) Szkielet #1 i jamy VI-i-1 i VI-i-2.

W tym samym rejonie cmentarzyska, co grób VI-13 i jama VI-j-2, zlokalizowane były jeszcze dwie inne jamy – VI-i-1 i VI-i-2 (**ryc. 105-107**). Oba obiekty są raczej niewielkie. Jama VI-i-1 była bardziej owalna w przekroju i miała wymiary ok. 40 na 60cm, a VI-i-2 była

z kolei regularnie okrągła o średnicy ok. 50cm. Ich stropy pojawiły się na głębokości ok. 35cm od poziomu gruntu i oba obiekty miały miąższość do ok. 20cm (**ryc. 105-107; tab. 16**).

Kości ludzkie w pobliżu jam i-1 i i-2 – szkielet nr 1.

Jamy nie zawierały kości ludzkich. Natomiast bezpośrednio pomiędzy nimi, powyżej stropów, znaleziono kręg i ząb należące prawdopodobnie do tego samego ok. 16-18.-letniego osobnika – szkielet nr 1 (**ryc. 105: #113, 285; tab. 15**). Kolejne dwa zęby, które mogą również pochodzić od tego zmarłego, leżały nieco dalej. Jeden około 1m na północ od stropu jamy VI-i-2, a drugi ok. 1,5 metra w kierunku północno zachodnim (**ryc. 105: #114, #13**).

W pobliżu jam znaleziono też kilka fragmentów kaloty, które skleja się jednak z innymi fragmentami z różnych miejsc na cmentarzysku, więc raczej nie mają związku z kręgiem i luźnymi zębami (**ryc. 104-105**). Oprócz niespalonych kości wystąpiły też szczątki ciałałpalne od dwóch osobników. Część z nich znajdowała się bezpośrednio nad stropem jamy VI-i-2, a inne były bardziej rozporoszone na sąsiednich metrach (**ryc. 105: os. C1 i C.2**).

Zestaw kości w przypadku szkieletu nr 1 jest więc dość ograniczony. Zawiera on jeden kręg lędźwiowy i trzy zęby – dwa trzonowce szczękowe i jeden przedtrzonowiec żuchwowy (**ryc. 110**). Wszystkie pochodzą z lewej strony i niemal z jednego miejsca w łuku zębowym. Obecność górnych i dolnych zębów sugeruje, że musiała być tam cała czaszka z żuchwą.

Zawartość jam i znaleziska z ich najbliższego otoczenia.

Obie jamy (VI-i-1 i VI-i-2) zawierały bardzo skromny inwentarz (**tab. 16**). Były to zaledwie pojedyncze krzemienie i drobne fragmenty ceramiki. Wśród nich nie ma jednak narzędzi, ani większych fragmentów konkretnych naczyń. Ich obecność w jamie może być więc wtórna. Podobny charakter mogą mieć szczątki zwierzęce znalezione w obu obiektach (**tab. 16; kat. 2**).

W jamach prawie nie było elementów, które można by uznać za pewny celowy depozyt. Wyjątkiem mogą być jednak dwie grudki ochry, belemnit i kość ptasia znalezione w jamie VI-i-2 (**ryc. 104; ryc. 111:a-c**). Kość ptaka jest wprawdzie niewielka i nieokreślona co do anatomii i gatunku (**ryc. 111:c**). Zastanawiający jest z kolei duża ilość przepalonych fragmentów kostnych z jamy VI-i-1 (**tab. 16**). Są one bardzo drobne i nie pozwalają na określenie ich przynależności gatunkowej, czy choćby anatomicznej (**kat. 4**). Nie można jednak wykluczyć, że był to jednak intencjonalny depozyt ciałałpalnych kości zwierzęcych(?).

Warto zauważyć, że na głębokości 35cm od powierzchni gruntu, tj. na poziomie, na którym stropy jam były widoczne, nie ma żadnych znalezisk (**ryc. 104A**), a na głębokości 25-35cm pozyskano ich niewiele (**ryc. 106**). Interesujące jest, że akurat na tym poziomie

znajdował się kościany sztylet, który leżał dokładnie w połowie drogi pomiędzy jamami VI-i-1 i VI-i-2 (**ryc. 106: #299; 111: g**). Najprawdopodobniej więc był on celowym depozytem związanym z tymi obiektami.

Z kolei na tym samym poziomie, co pojedyncze kości ludzkie, czyli na głębokości 0-25cm, znaleziono jeszcze kilka innych elementów, które mogą być z nimi związane z jamami VI-i-1 i VI-i-2 (**ryc. 105**). Bardzo blisko jamy VI-i-1 leżał ząb trzonowy jeleniowatego (**ryc. 105: #324; ryc. 111: d**). Na północny zachód od jamy VI-i-2, w tym samym rejonie, gdzie wystąpiły pojedyncze przepalone kości ludzkie i jeden z zębów ze szkieletu nr 1, natrafiono na żuchwę jeża (**ryc. 105: #124**) oraz grudkę ochry (#285).

Jedną z ciekawszych kości zwierzęcych jest żuchwa kuny, która leżała około 0,5m na wschód od jamy VI-i-2 i jednocześnie w połowie drogi pomiędzy nią a jamą VI-e-4 (**ryc. 105: #290, ryc. 111: e**). Trudno więc stwierdzić, z którym obiektem może być związana. Biorąc pod uwagę rozmieszczenie innych zabytków w tym rejonie, wydaje się jednak bardziej realne, że pochodzi ona z jamy VI-e-4. Na głębokości 25-35cm jest bowiem szereg drobnych fragmentów kości zwierzęcych, które układają się liniowo jedna obok drugiej. Żuchwa kuny znajduje się na samym końcu tego ciągu, najdalej od jamy VI-e-4 i najpłycej. Bardzo możliwe więc, że jest to efekt przerycia się jakiegoś zwierzęcia (**ryc. 105-106**).

Interpretacja.

Interpretacja jam VI-i-1 i VI-i-2 nie jest łatwa. Pewne jest jednak, że pochodzą one z czasów funkcjonowania cmentarzyska i nie mają charakteru osadowego. Co więcej, mogą być one nawet starsze od grobów VI-13 i VI-j-2, bo ich stropy pojawiają się nieco niżej i w warstwie niemal pozbawionej zabytków (**ryc. 105-106**). Jamy miały podobną wielkość i głębokość i były usytuowane bardzo blisko siebie. Jest więc dość prawdopodobne, że są one nie tylko jednoczasowe, ale też od początku ściśle ze sobą związane. Można zatem traktować je jako jeden zespół. Za taką interpretacją przemawia też położenie kościanego sztyletu dokładnie między nimi i w tym samym miejscu, gdzie wyżej pojawiły się kości szkieletu nr 1.

Szczątki przypisane do szkieletu nr 1 są nieliczne i wszystkie znaleziono dość płytko. Z drugiej strony, poszczególne kości i zęby leżały stosunkowo blisko siebie, a odległość między krańcowymi elementami wynosi około 1,5 metra (**ryc. 105**). Może to być pozostałość po naruszonym pochówku, zwłaszcza biorąc pod uwagę fakt, że są to nieduże elementy szkieletu, które najpewniej zgubiono (**ryc. 111**). Warto jeszcze przypomnieć, że wszystkie zęby pochodzą z lewej strony i do tego są to kolejne trzonowce szczeki (UM1 i UM2) oraz drugi przedtrzonowiec żuchwy (UP2). Twarzoczaszka mogła być uszkodzona w tym miejscu, na skutek czego część zębów wypadła. W każdym razie, kości szkieletu nr 1 reprezentują

czaszkę z żuchwą oraz szkielet postkranialny, a ich wielkość i struktura anatomiczna wskazuje raczej na pozostałość (zgubę) po naruszonym pochówku.

Lokalizacja kości ze szkieletu nr 1 blisko jam VI-i-1 i VI-i-2 wskazywałaby na to, że któraś z nich powinna być ewentualnym opróżnionym grobem. Tym bardziej, że w tym samym miejscu znaleziono też sztylet kościany i inne elementy, które mogły być darami grobowymi (**ryc. 105**).

Jama VI-i-1 jest nieco większa i pod tym względem bardziej nadawałaby się na ewentualny opróżniony grób. Z kolei jama VI-i-2 zawierała nieliczne elementy, takie jak belemnit, ochra i kość ptaka, które można traktować jako ewentualne wyposażenie (**ryc. 111: a-c**), gdyż właśnie takie przedmioty były najczęściej składane w grobach w Dudce (Gumiński 2014). Co więcej, bliżej jamy VI-i-2 leżały dwa zęby ze szkieletu nr 1 (**ryc. 105: #13, 114**). Wokół niej grupuje się też więcej przepalonych kości ludzkich, które mogły tworzyć skupisko (**ryc. 105**). W jamie VI-i-1 było z kolei sporo przepalonych kości zwierzęcych. Jeśli więc ona sama nie była grobem, to mogła przynajmniej zawierać jakiś celowy depozyt (**tab. 16**).

Obie jamy mimo regularnego kształtu, który zachowują na wszystkich poziomach, są jednak dość małe, znacznie mniejsze od grobów z pochówkami pierwotnymi, nawet takich, gdzie był tylko jeden zmarły w pozycji kuczno-siedzącej – gr. VI-6, VI-7 i VI-14 (**ryc. 31**). Nie ma też śladów jakiegoś wyraźnego wkopu naruszającego te obiekty. Trzeba mieć jednak na względzie, że naruszenie i opróżnienie grobu nie musiało się za każdym razem wiązać ze znacznym zniszczeniem jamy, czego przykładem jest opisany wyżej grób VI-6 (patrz rozdz. BI.1). Zależało to bowiem od czasu, po jakim go naruszano oraz od jego ewentualnego zabezpieczenia i oznaczenia na powierzchni.

Jest jeszcze taka możliwość, że szkielet nr 1 pochodzi jednak z innego obiektu niż jamy VI-i-1 i VI-i-2. W grę wchodziłaby ewentualnie jama VI-q-1, która jest większa i głębsza od nich. Co więcej, blisko niej znaleziono dwa zęby ze szkieletu nr 1 (**ryc. 105: #13, 114**). Zalegały one jednak dość płytko, w związku z czym prawdopodobnie najdalej od pierwotnego miejsca depozycji. Największa i leżąca najgłębiej kość ze szkieletu nr 1, czyli kręg lędźwiowy, znajdowała się z kolei pomiędzy jamami VI-i-1 oraz VI-i-2 (**ryc. 105: #285**). Wydaje się zatem bardziej realne, że to właśnie tam szczątki były wcześniej zdeponowane.

Konkludując, szkielet nr 1 można uznać za ewentualną pozostałość po naruszonym pochówku, niezależnie od tego, którą jamę uznać za grobową. Biorąc pod uwagę lokalizację poszczególnych kości i zębów można przyjąć, że opróżnionym grobem jest najpewniej jama VI-i-1 lub VI-i-2. Ta druga wydaje się być bardziej prawdopodobna, ze względu na obecność w stropie skupiska przepalonych szczątków ludzkich i wyposażenia w jej wnętrzu. Regularny

kształt i wielkość obu obiektów sugeruje, że naruszono jednak pochówek wtórny, a nie pierwotny, gdyż jedynie taki mógł się tam zmieścić. W grobie na pewno zdeponowano czaszkę z żuchwą, po której pozostały jedynie zęby, a poza kręgiem lędźwiowym mogły być też inne kości postkranialne. Jeśli taka interpretacja jest właściwa i faktycznie naruszono pochówek wtórny, to wskazywałoby to na jeszcze bardziej rozbudowany obrządek pogrzebowy. Oznaczałoby to, że nawet wybrane kości zmarłego zdeponowane w grobie, który z założenia miał być docelowy, mogły być jednak z jakiegoś powodu później wyciągane i zabierane w jeszcze inne miejsce.

d) Jama VI-e-4.

Kolejny obiekt ze szczątkami ludzkimi to jama VI-e-4 o bardzo regularnym kolistym zarysie (**ryc. 112-114**). Jej strop widoczny był na głębokości około 40cm, a dno dochodziło do około 65cm od powierzchni gruntu. W części stropowej miała ona około 90cm średnicy, a na dnie jakieś 70cm (**ryc. 112-114**). Była więc całkiem duża, porównywalna z jamą VI-j-2, czy z grobami z pochówkami siedzącymi, np. VI-6 i VI-14 (**ryc. 104**).

Ludzkie kości w jamie.

W jamie VI-e-4 znaleziono niespalone kości ludzkie, należące do minimum jednego osobnika – os. VI-e-4-A (**ryc. 115; tab. 15**), jak również silnie przepalone szczątki innego zmarłego – os. VI-e-4-B (patrz rozdz. B.I.4).

Niespalonych kości było siedem, z czego sześć znaleziono na różnych poziomach wypełniska. Najwyżej, w górnej części jamy lub nad nią wystąpiły dwa fragmenty czaszki. Jeden z nich to lewa część kości szczękowej bez zębów, a drugi to przedni fragment kości czołowej z krawędzią prawego oczodołu (**ryc. 115: a,b**). Szczeka znajdowała się na głębokości 45-50cm w górnej części obiektu (**ryc. 114A: #34**), a kość czołowa kilka centymetrów nad nią na głębokości 30-35cm (**ryc. 113: #46**). Niżej, w dolnej części jamy zalegały trzy fragmenty żeber oraz po jednym fragmencie z kręgu piersiowego i łopatki (**ryc. 114B: #44,48; ryc. 115: c-f**). Szczątki reprezentują więc dwa rejony szkieletu – czaszkę i klatkę piersiową.

Obecność fragmentu kości czołowej z łukiem nadbrwiowym, glabellą i częścią krawędzi oczodołu, pozwala określić płeć zmarłego (a przynajmniej czaszki) jako prawdopodobnie męską. Nie można natomiast określić wieku, poza ogólnym stwierdzeniem, że jest to dorosły osobnik.

Inwentarz jamy.

Inwentarz zabytków z jamy jest bardzo skromny. Są to zaledwie 4 małe kawałki ceramiki i dwa zabytki krzemienie oraz około 70 drobnych fragmentów kości zwierzęcych (**tab. 16**). Wśród nich były kości zwierząt futerkowych, które niestety nie zostały określone gatunkowo. W wypełnisku wystąpił też jeden niewielki fragment pancerza żółwia. Większość tego inwentarza, jeśli nie całość, może mieć więc charakter przypadkowy. Jediną charakterystyczną kością zwierzęcą w najbliższym otoczeniu jamy VI-e-4 jest zuchwa kuny znaleziona powyżej jej stropu i około metr na południe od niej (**ryc. 106, 112: #290**). Jak wcześniej wspomniano, zuchwa znajdowała się pomiędzy jamą VI-e-4 a VI-i-2. Więcej jednak przemawia za tym, że pochodzi ona właśnie z tej pierwszej i została przemieszczona na skutek działalności jakiegoś zwierzęcia ryjącego (**ryc. 105-106: #290**).

Interpretacja.

Wielkość jamy VI-e-4 i charakter szczątków ludzkich wewnątrz niej sugerują, że jest to kolejny opróżniony grób. Za taką interpretacją przemawia zwłaszcza obecność kręgów i żeber, które nie należą do częstych w pochówkach wtórnych (**ryc. 94-95**). Dodatkowo, żebra łatwo ulegają uszkodzeniu i ich drobne fragmenty tym bardziej mogły zostać zgubione w trakcie opróżniania grobu. Można więc na tej podstawie przypuszczać, że w jamie spoczywał wcześniej pochówek pierwotny, który naruszono i wyjęto prawie wszystkie kości.

Fragmenty czaszki mogą pochodzić od tego samego osobnika, co szkielet postkranialny. W ich wypadku zastanawiające jest jednak, że szczęka pozbawiona jest zębów (**ryc. 115**). Gdyby czaszka pochodziła od naruszonego pochówku pierwotnego, to w wypełnisku powinny trafić się raczej luźne zęby, a nie kość szczękowa. Wydaje się też mało prawdopodobne, by udało się zebrać wszystkie zęby, które z niej wypadły. Co więcej, nie ma też zębów zuchwowych, ani jakichkolwiek fragmentów tej kości. Nie wiadomo więc, czy pierwotnie było tam całe *cranium*. Czaszka mogła być więc wtórnym depozytem, a brak zębów wynika z tego, że wypadły zanim kość szczękowa trafiła do grobu.

Czaszka, a zwłaszcza pozbawiona zębów szczęka, wskazują więc na coś innego niż kości klatki piersiowej. Możliwe zatem, że pochodzą one od dwóch różnych osobników, choć od strony antropologicznej nie ma przesłanek do ich wydzielenia. Należy jeszcze dodać, że wszystkie kości postkranialne znajdowały się w dolnej części jamy, a nawet na samym jej dnie. Kości czaszki znaleziono z kolei wysoko w stropie lub nad jamą, a głębiej nie było nawet małego fragmentu kaloty. Biorąc to pod uwagę, tym bardziej można uznać, że były tam jednak dwa pochówki. Jeden pierwotny naruszony, po którym zostały kości szkieletu postkranialnego i drugi wtórny cząstkowy reprezentowany przez czaszkę bez zuchwy i

zębów. Pochówki częściowe w postaci samych czaszek zdarzają się na cmentarzysku i niejednokrotnie były składane na szczycie grobu. Tak mogło być i w tym przypadku.

Niezależnie od ilości zmarłych jamę VI-e-4 można uznać za grób, który najprawdopodobniej naruszono i opróżniono. Mógł on zawierać pochówek pierwotny i ewentualnie dodatkową czaszkę innego osobnika. Nie można też wykluczyć, że wybrane kości czaszkowe złożono później, po naruszeniu grobu. Prawdopodobnie zdeponowano tam też skupisko przepalonych kości ludzkich (patrz. rozdz. B.I.4). Za ewentualne wyposażenie można uznać jedynie żuchwę kuny znalezionej w pobliżu omawianego obiektu.

e) Jamy VI-e/k-2 i VI-k-3 oraz szkielet nr 2.

Jamy VI-k-3 i VI-e/k-2 to kolejne obiekty związane z funkcjonowaniem cmentarzyska, wokół których znaleziono szczątki ludzkie (**ryc. 104**). Obie zlokalizowane były bardzo blisko siebie i w częściach stropowych dzieli je zaledwie 30cm (**ryc. 113**). Znajdowały się one też niedaleko naruszonego grobu VI-6.

Jama VI-k-3.

Jama VI-k-3 była niewielka i zarysowała się jedynie na głębokości 35-40cm. W planie miała wymiary około 30cm na 60cm i prawie owalny kształt (**ryc. 113**). W jej wypełnisku nie było prawie żadnych zabytków poza jednym małym fragmentem skorupy żółwia i belemnitem (**ryc. 113: #587; ryc. 117: c, e; tab. 16**). Tuż nad stropem obiektu znaleziony został korzeń ludzkiego zęba przyporządkowany do szkieletu nr 2 (**ryc. 113: #559**), ale jego położenie może być przypadkowe.

Jama VI-e/k-2 – opis i inwentarz.

Jama VI-e/k-2 była większa od sąsiedniej VI-k-3, w części stropowej miała bowiem ok. 80cm długości na 50cm szerokości, a na dnie nieco mniej, bo 70cm na 40cm (**ryc. 113-114**). Jej strop zarysował się na głębokości 40-45cm (**ryc. 113-114A**), a dno sięgało do 65cm poniżej poziomu gruntu (**ryc. 114B**).

Mimo większych rozmiarów i miąższości jama VI-e/k-2 zawierała niewiele więcej zabytków niż VI-k-3 (**tab. 16**). W wypełnisku były dwa małe fragmenty ceramiki, cztery niecharakterystyczne krzemienie, jeden belemnit (**ryc. 113: #586; ryc. 116: b**) oraz dwie kości zwierzęce, w tym udowa bobra (**ryc. 114B: #56; ryc. 116: f**). Blisko jamy znaleziono też kość ptaka (**ryc. 114A: #61**). Jest to więc bardzo nieliczny inwentarz. Warto jeszcze zauważyć, że fragmenty ceramiki obecne były nad jamą lub w górnej części wypełniska (**ryc. 113-114**). Na dnie leżały tylko dwie kości zwierzęce i dwa zabytki krzemienne (**ryc. 114B**), które, w odróżnieniu od ceramiki, mogą być celowym depozytem. W samym stropie obiektu

wystąpił jeden paliczek ze szkieletu nr 2. Wewnątrz jamy i na jej dnie nie było jednak więcej kości ludzkich (**ryc. 113: #50; ryc. 114B**).

Należy jeszcze dodać, że powyżej jamy VI-e/k-2 natrafiono na zawieszkę z kła dzika (**ryc. 112: #12; ryc. 116: a**), którą można wiązać z występującymi tam kośćmi szkieletu nr 2. Jest to o tyle wyjątkowe znalezisko, że na cmentarzysku praktycznie nie ma ozdób z zębów zwierzęcych. W dodatku, jedyne dwie zawieszki, jakie tam znaleziono, znajdowały się poza formalnymi grobami (Gumiński 2014).

Szkielet nr 2 – relacja do jam i struktura anatomiczna szczątków.

Wokół jam VI-k-3 i VI-e/k-2, na powierzchni około 6m² wystąpiło kilkanaście kości ludzkich, które najprawdopodobniej należą do jednego osobnika – szkielet nr 2 (**ryc. 104; tab. 15**). Mały fragment zęba znajdował się tuż nad jamą VI-k-3 (**ryc. 114: #559**), natomiast jeden z paliczków wystąpił w górnej części jamy VI-e/k-2 (**ryc. 114A: #50**). Sześć kości znajdowało się bezpośrednio wokół jamy VI-e/k-2, a kolejne cztery w odległości około 1-2 metrów od niej, a jednocześnie blisko jamy VI-k-3 (**ryc. 113-144**). Do szkieletu nr 2 zaliczono też kilka kości znalezionych nieco dalej od głównej koncentracji, ale pasujących pod względem wielkościowym i morfologicznym. Był to jeden ząb i dwa fragmenty trzonu kości łokciowej (**ryc. 112: #336; ryc. 113: #24-73**). Warto dodać, że fragmenty łokciowej, które się ze sobą skleiły, leżały w odległości 4m od siebie. Wtórne przemieszczenia i rozwleczenie pojedynczych kości tego osobnika może być więc całkiem spore.

Wiek zmarłego można szacować na jakieś 20-24 lata na podstawie starcia zębów. Brak elementów szkieletu, które w sposób pewny pozwalałyby określić płeć tego osobnika. Ogólna wielkość kości, zwłaszcza rzepki, sugeruje jednak, że był to mężczyzna.

Szczałki przyporządkowane do szkieletu nr 2 reprezentują jego różne części (**ryc. 117; tab. 15**). Z czaszki był to fragment prawej kości ciemieniowej i prawdopodobnie też fragment czołowej oraz cztery zęby, w tym trzy szczękowe i jeden żuchwowy (**ryc. 117: a-e**). Zęby szczękowe zachowane są we fragmentach i są to najprawdopodobniej dwa trzonowce i jeden przedtrzonowiec (UP1?). Z żuchwy pochodzi ostatni prawy trzonowiec (LM3).

Ze szkieletu postkranialnego reprezentowane są głównie kończyny dolne, i są to następujące kości: jedno prawe śródstopie, 2 paliczki bliższe z prawej i lewej stopy(?), lewa rzepka oraz fragment trzonu lewej piszczeli (**ryc. 117: g-j, l**). Z kości kończyn górnych obecna jest tylko lewa łokciowa, znaleziona w trzech kawałkach (**ryc. 117: m-n**). Do szkieletu nr 1 można również przyporządkować fragment żebra z pobliża jamy VI-e/k-2 (**ryc. 112: #44; ryc. 117: f**).

Więcej jest lewych kości postkranialnych – rzepka, piszczel, łokciowa i jeden paliczek(?) niż prawych – kość śródstopia i paliczek(?). Z czaszki reprezentowana jest raczej prawa strona, na co wskazują fragmenty kaloty i ząb żuchwowy (**ryc. 117**).

Interpretacja.

Struktura anatomiczna szczątków ludzkich przyporządkowanych do szkieletu nr 2 jest bardzo podobna do tej u osobnika VI-j-2-A. Tym razem jednak drobne kości szkieletu pochodzą głównie z kończyn dolnych, a nie górnych. Podobnie jak tam, tu również reprezentowane są różne partie szkieletu. Z czaszki, poza fragmentami kaloty, są też luźne zęby szczękowe i żuchwowe. Interesujące jest jednak, że w przypadku szkieletu postkranialnego prawie nie ma kości klatki piersiowej, a są obecne prawie wyłącznie kości kończyn dolnych. Jest to odwrotna sytuacja niż w jamie VI-j-2, gdzie były liczniejsze kości klatki piersiowej i kończyn górnych, i w jamie VI-e-4, gdzie znaleziono tylko kręgi i żebra.

Struktura anatomiczna pozwala uznać szkielet nr 2 za pozostałość po naruszonym pochówku pierwotnym. Dodatkowym argumentem jest to, że w zestawie dominują drobne elementy szkieletu – jak kości stopy, rzepka i luźne zęby, które mogły być łatwo zgubione. Również z kaloty obecne są tylko fragmenty, podobnie jak z kości piszczelowej. Nie można jednak wykluczyć, że piszczel oraz czaszka uległy dodatkowo późniejszemu uszkodzeniu i rozwleczeniu, np. na skutek orki. Na takie zniszczenia może wskazywać choćby rozwleczenie fragmentów łokciowej, która jest jedyną prawie całą kością w zestawie. Jej koniec bliższy nie skleja się wprawdzie ze środkową częścią trzonu, ale na pewno pochodzi od tej samej kości. Można się więc zastanawiać, czy łokciowej nie pozostawiono celowo, bo jest ona za duża na przypadkową zgubę. Należy jednak dodać, że dwa sklejone fragmenty trzonu znaleziono dalej od głównej koncentracji szczątków mężczyzny – szkielet nr 1 (**ryc. 104**), a bliżej jam VI-e-1 i VI-e-3 (**ryc. 113**: #24,73). Pod tym względem nie jest więc pewne, czy kość łokciowa na pewno należy do szkieletu nr 2.

Opróżnionym grobem, z którego może pochodzić szkielet nr 2 była najprawdopodobniej jama VI-e/k-2. Jama VI-k-3 jest bowiem za mała na pochówek pierwotny. Bezpośrednio w niej nie znaleziono też żadnej kości ludzkiej. Jama VI-e/k-2 jest większa i porównywalna z grobami, zwłaszcza tymi zawierającymi zmarłych w pozycji siedzącej. Znaleziono w niej jeden z paliczków stopy, ale zalegał on na tyle płytko, w samym stropie, że nie można traktować go za pewny inwentarz jamy. Za jamą VI-e/k-2 jako opróżnionym grobem przemawia jednak jeszcze to, że w jej wypełnisku lub w bezpośredniej okolicy wystąpiły przedmioty, które mogły stanowić wyposażenie grobowe. Wewnątrz jamy był belemnit, kość udowa bobra i najprawdopodobniej też kość ptaka (**ryc. 112-114**: # 53,

#61; **116; tab. 16**). Do tego, bezpośrednio nad obiektem wystąpiła zawieszka z zęba dzika, która może być zgubą przy wybieraniu szczątków z grobu, analogiczną jak różne drobne kości szkieletu (**ryc. 112; 117:a**).

Brak ceramiki w dolnych częściach jamy i ogólnie niewielka ilość przypadkowych elementów w wypełnisku, może wskazywać na mezolityczną chronologię tego grobu oraz jego naruszenia (**ryc. 112-114; tab. 15**). Jama musiała być już wypełniona sedymeniem, zanim na terenie cmentarzyska pojawia się jakakolwiek ceramika. Na profilu widać też, że dolna część jamy VI-e/k-2 jest wypełniona innym sedymeniem niż górna, co może wskazywać na późniejszy wkop (**ryc. 118**). Podobnie wygląda profil sąsiedniego naruszonego grobu VI-6. Jama VI-e/k-2 i grób VI-6 mogą być sobie współczesne i najprawdopodobniej w zbliżonym czasie doszło też do ich naruszenia.

Konkludując, szkielet nr 2 można interpretować jako pozostałość po naruszonym pochówku mężczyzny(?), a opróżnionym grobem najprawdopodobniej była jama VI-e/k-2. Obecność elementów z różnych części szkieletu, w tym zębów ze szczęki i żuchwy, sugeruje, że pierwotnie mógł być tam złożony cały szkielet, a co za tym idzie pochówek pierwotny.

Funkcja niewielkiej jamy VI-k-3 pozostaje nierozstrzygnięta. Najprawdopodobniej jest ona współczesna opróżnionemu grobowi VI-e/k-2, ponieważ stropy obu obiektów zaczynają się na tym samym poziomie. Możliwe więc, że w jakiś sposób była ona z nim związana i ewentualnie też z grobem VI-6 leżącym w podobnej odległości. Praktycznie brak jakichkolwiek znalezisk z jamy VI-k-3, poza jednym belemnitem i małym fragmentem pancerza żółwia (**ryc. 116; tab. 16**), które raczej nie wskazują na złożenie tam jakiegoś konkretnego depozytu.

f) Ząb ludzki pod skorupą żółwia – nietypowy pochówek wtórny?

Zaledwie kilkanaście centymetrów od jamy VI-e/k-2 odsłonięta została cała skorupa żółwia, a konkretnie jej górna wypukła część, czyli karapaks (**ryc. 114: #56; 119**). Jej stan zachowania i ułożenie nie pozostawiają wątpliwości, że jest to celowy depozyt, odkryty w miejscu, gdzie go pierwotnie złożono. Jest to tym bardziej ewidentne, że centralnie pod skorupą leżał jeden ząb ludzki – trzeci trzonowiec żuchwy (prawy LM3). Ząb ten potraktowano jako kolejnego osobnika – szkielet nr 13 (**ryc. 119**).

Skorupa żółwia i ząb ludzki pod nią nie są związane z jamą VI-e/k-2. Pancerz żółwia jest bowiem młodszym depozytem niż jama VI-e/k-2. Leżał on powyżej jej stropu i na poziomie występowania ceramiki. Należałoby więc datować go na okres Zedmar, podobnie jak grób VI-5. Jama VI-e/k-2 jest natomiast starsza, raczej mezolityczna. Blisko pancerza znaleziono pojedyncze kości ze szkieletu nr 2, ale biorąc pod uwagę powyższe jest to raczej

przypadkowe współwystępowanie. Trzonowiec (szkielet 13) pochodzi z pewnością od innego osobnika niż zęby przyporządkowane do szkieletu nr 2. Mało też prawdopodobne, by był on związany z fragmentami kaloty znajdowanymi w tym rejonie, pochodzącymi od czaszki A.

Zabarwienie zęba zdeponowanego pod skorupą żółwia jest wyjątkowo ciemne, inne niż pozostałych kości ludzkich znajdujących w tej części cmentarzyska i to na różnych głębokościach. W każdym razie, wynika z tego, że przez długi czas leżał on w jakiejś ciemnej torfowej warstwie, nim trafił na cmentarzysko.

Depozyt zęba ludzkiego pod skorupą żółwia jest też o tyle wyjątkowy, że luźne zęby nie były osobno składane w przypadku depozytów wtórnych, a raczej gubiono je w miejscach pochówków tymczasowych poza cmentarzyskiem, czy w opróżnianych grobach. Zdeponowanie zęba na cmentarzysku jako osobnego cząstkowego pochówku wtórnego jest więc wyjątkiem od tej reguły. Świadczy to jednak o tym, że w przypadku wieloetapowych praktyk pogrzebowych nawet pojedynczy ząb może być istotny i pieczołowicie złożony na cmentarzysku. Tego typu depozyt wskazuje również na to, jak dalece szczątki danego osobnika mogły być dzielone i rozparcelowywane, nim ostatecznie zostały pochowane w różnych miejscach/grobach. Możliwe również, że ząb był wcześniej długo przechowywany nim trafił na cmentarzysko. W każdym razie jest on przykładem bardzo nietypowego i wydawałoby się irracjonalnego zachowania rytualnego.

g) Jama VI-e-3.

Kości ludzkie zostały też znalezione w jamie VI-e-3 (**ryc. 104**). Zarys tego obiektu jest nieregularny i dwudzielny, co jest dobrze widoczne w jego dolnej części (**ryc. 114**). Wydaje się więc, że jest to raczej zespół dwóch jam, które niemal łączą się w części stropowej. Na potrzeby pracy podzielono ten obiekt na jamę północną VI-e-3a i południową VI-e-3b (**ryc. 114; tab. 16**).

Strop obiektu zaznaczał się na głębokości 35-40cm, głównie na metrze 8W 31N (**ryc. 113**). Dopiero jednak na głębokości 40-45cm odsłonięty został w całości i zajmował powierzchnię prawie dwóch metrów długości i około jednego metra szerokości (**ryc. 114A**). Część północna – jama VI-e-3a – jest przy tym większa (160cm x 90cm) i eliptycznego kształtu. Od strony południowej wydziela się z kolei mniejsza jama – VI-e-3b – o prawie prostokątnym zarysie i wymiarach ok. 70cm na 30cm (**tab. 16**).

Jamy jeszcze bardziej oddzielają się od siebie w dolnej części (**ryc. 114B**). Południowa – VI-e-3b w niewielkim stopniu zmniejsza swoje rozmiary. Na samym dnie ma ok. 40 x 20cm i zachowuje swój prostokątny zarys. Z kolei północna jama – VI-e-2a – ulega znacznemu zmniejszeniu na kolejnych poziomach. Ma tam zaledwie 50cm długości i 20cm

szerokości, czyli podobną wielkość jak południowa część obiektu. Zarys jamy VI-e-3a jest ogólnie mniej regularny niż VI-e-3b. W części stropowej jest on eliptyczny (**ryc. 113**), w środkowej bardziej trójkątny (**ryc. 114A**), a na samym dnie owalny (**ryc. 114B**).

Kości ludzkie w jamie VI-e-3 i w jej otoczeniu.

Na dnie jamy VI-e-3a, czyli w północnej części obiektu znaleziono niewielki fragment kości ciemieniowej (**ryc. 114A: #77; tab. 15**). Tak mały element mógł się znaleźć przypadkowo w wypełniku (**ryc. 117A**). Z drugiej jednak strony, fragment ten różni się grubością i morfologią od innych kalot znalezionych na cmentarzysku i do żadnej z nich nie można go dopasować. Ponadto, znajdował się on głęboko, prawie na samym dnie obiektu (**ryc. 114A:#77**). Wynikałoby z tego, że fragment kości ciemieniowej, choć mały i praktycznie niecharakterystyczny, jest jednak związany z jamą VI-e-3a. Został on więc zaklasyfikowany jako odrębny osobnik – VI-e-3-A.

W najbliższej okolicy jamy VI-e-3 prawie brak szczątków ludzkich, które można by z nią powiązać. Jest tam wprawdzie kilka kości szkieletu postkranialnego – szkielet nr 3 (**ryc. 112-113: #4, 49, 481**). Były to dwa fragmenty kości ramiennych, lewej i prawej (**ryc. 120: a, d**) oraz kość stępu (**ryc. 120: c**). Od tego samego osobnika może pochodzić też paliczek ręki i kość nadgarstka pozyskane z tego rejonu cmentarzyska, ale bez dokładnej lokalizacji (**ryc. 120: c, e**). Nasady kości są przyrośnięte, więc jest to osobnik dorosły. Ogólna wielkość i słabe urzeźbienie może z kolei wskazywać na żeńską płć zmarłego. Trudno jednak stwierdzić, na ile szkielet nr 3 jest związany z jamą VI-e-3 i czy może pochodzić od tego samego osobnika, co znaleziony tam fragment czaszki. Jest to o tyle trudne do ustalenia, że w tym samym rejonie cmentarzyska wystąpiły fragmenty przynajmniej dwóch kalot (**ryc. 112: cz. A i cz. B**), innych niż ta z jamy VI-e-3a. Dodatkowo były tam też pojedyncze kości rozwleczone, być może na skutek orki, z grobu VI-5 (**ryc. 6**). Nie można więc wykluczyć, że również szkielet nr 3 z niego pochodzi, choć nie od osobnika VI-5-A (kobieta), do którego należy większość znalezionych tam szczątków ludzkich (**ryc. 74**).

Inwentarz jamy.

Z wypełnika obiektu VI-e-3, poza wymienionym fragmentem kaloty ludzkiej, pozyskano jeszcze 73 fragmenty nieidentyfikowalnych kości zwierzęcych (**tab. 16**), w tym dwie kości długie małego ssaka oraz jeden bardzo mały fragment pancerza żółwia. Całość może mieć jednak wtórny i przypadkowy charakter.

Północna część obiektu, czyli jama VI-e-3a zawierała więcej znalezisk niż mniejsza południowa jama VI-e-3b, z której pochodzą na pewno tylko dwa elementy – zabytek krzemienny i fragment kości zwierzęcej znalezione prawie na samym dnie (**ryc. 112-114**).

Ciekawym i raczej intencjonalnym depozytem jest naczynie zalegające w stropie jamy VI-e-3a na metrze 7W 31N i głębokości 40-45cm od poziomu gruntu (**ryc. 121**). Był to duży fragment naczynia ustawiony dnem do góry, do którego brak jednak wylewu i górnej części brzośca. Może od niego pochodzić też część drobnych fragmentów znalezionych w wypełnisku (**ryc. 112**). W grobach, o ile była znajdowana ceramika, to były to niewielkie fragmenty i raczej o wtórnym charakterze, które zdarzały się nawet przy pochówkach mezolitycznych (Gumiński 2014: 124-125, **ryc.3**). Ich ilość zależała od tego, na ile grób był naruszany, jak mocno zapadało się wypełnisko jamy (np. przy pochówkach siedzących więcej elementów wpadało do środka) i czy była ona od razu zasypywana. Obecność drobnych fragmentów ceramiki o wtórnym charakterze dotyczy też innych jam na cmentarzysku. Usytuowanie znacznej części naczynia w stropie omawianego obiektu jest więc wyjątkiem od tej reguły.

W innych częściach jamy VI-e-3a znaleziono jeszcze kilka innych elementów, które można uznać za celowe. (**tab. 16**). W stropie obiektu natrafiono na grudkę ochry i ząb konia (**ryc. 122: b-c; 113: #583, 579**). Kolejna grudka ochry znajdowała się wprawdzie kilka centymetrów od jamy, na głębokości 40-50cm, ale brak tam jakichkolwiek innych znalezisk (**ryc. 114A: #597**). Najpewniej więc pochodzi ona z omawianego obiektu. Podobnie może być też z pojedynczymi fragmentami kości zwierzęcych oraz żuchwą jeża znalezionymi nieco dalej od jamy VI-e-3a na głębokości 50-60cm (**ryc. 114B: #67; ryc. 122: a**). Wystąpiły one w małym plamistym zaciemnieniu, które było zapewne śladem kretowiny lub nory, więc zostały one przesunięte poza obręb jamy przez jakieś zwierzę. W podobnym kontekście znaleziono też fragment przepalanej ludzkiej kości udowej (**ryc. 114A: #65**), który może również pochodzić z jamy VI-e-3a.

Interpretacja obiektu VI-e-3.

Na podstawie profilu jamy i jej nieregularnego zarysu w górnej części można przypuszczać, że została ona rozkopana (**ryc. 118**). Fragment czaszki ludzkiej leżał prawie na samym dnie obiektu i do tego w warstwie, która różni się od sedymentu wypełniającego jego górną część. Jamę VI-e-3, a przynajmniej jej północną część (VI-e-3a), należałoby więc uznać za kolejny grób, który został naruszony i w większości opróżniony.

Trudno jednak ustalić charakter pochówku, który został naruszony i wyjęty, bo poza fragmentem czaszki brak innych kości w wypełnisku, a tych znalezionych w najbliższym

otoczeniu obiektu nie można pewnie z nim powiązać (**ryc. 112-113**; 16). Nic więc nie potwierdza, że w jamie VI-e-3a był pierwotnie cały szkielet. Co więcej, fragment kaloty pochodzi ze środkowej części łuski kości ciemieniowej. To wskazuje, że czaszka musiała być mocno uszkodzona i połamana, skoro w jamie pozostał taki właśnie fragment, a nie jakiś z bardziej podatnych na uszkodzenia części *cranium* (**ryc. 108**; a; **117**: a; **120A**). W jamie nie ma też żadnego zęba ludzkiego. Nie można więc mieć pewności, czy była w niej cała czaszka, czy tylko kalota, albo nawet sama kość ciemieniowa. Więcej przemawia więc za tym, że fragment czaszki pochodzi z wtórnego depozytu, choć jama mogła równie dobrze pomieścić pochówek pierwotny. Jeśli faktycznie w grobie tym była wcześniej tylko czaszka, to byłby to drugi taki przypadek na cmentarzysku, po szkielecie nr 1, gdzie najprawdopodobniej naruszono pochówek wtórny, a nie pierwotny.

Pierwotnym wyposażeniem grobowym mogą być grudki ochry, a zwłaszcza ta znaleziona głębiej oraz zuchwa jeża z kretowiny. Podobny charakter mógł mieć też ząb konia z górnej części jamy. Naczynie, które było zdeponowane w stropie obiektu zostało prawdopodobnie dołożone już po jego naruszeniu i ewentualnym opróżnieniu. W jamie VI-e-3a mógł być jeszcze zdeponowany pochówek ciałałpalny, po którym pozostał jeden fragment kości udowej znaleziony blisko jej dna.

Jama VI-e-3b jest najprawdopodobniej osobnym obiektem. Nie zawierała ona kości ludzkich, ani też innego konkretnego depozytu, więc jej charakter pozostaje niejasny. Ta mniejsza satelitarna jama jest usytuowana bardzo blisko większej VI-e-3a i może być jej współczesna. Jest to bardzo podobny przykład zespołu dwóch zapewne związanych ze sobą obiektów, jak w przypadku jam VI-i-1 i VI-i-2 oraz VI-k-3 i VI-e/k-2 (**ryc. 105-16**; **ryc. 113-114**). Tam również jedna z nich była prawie pozbawiona inwentarza (VI-i-1 oraz VI-k-3), a druga mogła być opróżnionym grobem (VI-i-2? oraz VI-e/k-2). Związane ze sobą jamy VI-i-1 oraz VI-i-2 były porównywalnych rozmiarów, natomiast jama VI-k-3 była dużo mniejsza od przyległej VI-e/k-2, podobnie jak jama VI-e-3b od VI-e-3a.

h) Jama VI-e-1.

Jama VI-e-1 zlokalizowana była parę metrów na wschód od omawianego wyżej rzędu obiektów ciągnących się od jamy VI-j-2 do VI-e-3 (**ryc. 104**). Jednocześnie jest ona częścią większego zespołu, przylegała bowiem od strony zachodniej do dużo większej jamy VI-c-1, która z kolei od północy stykała się z grobem VI-5. Jamę VI-e-1 oraz grób VI-5 dzielił przy tym zaledwie metr odległości i oba obiekty ustawione były w jednym rzędzie i miały zbliżone rozmiary (**ryc. 113**).

Zarys jamy VI-e-1 jest nieregularny, zbliżony do trapezowato-półkolistego, o wymiarach 70 x 50cm (**ryc. 114**). Na samym dnie ma ona już niewielki owalny zarys o wymiarach ok. 40 x 20cm (**ryc. 114B**). Jej strop zaznaczał się na głębokości około 40cm poniżej poziomu gruntu, a dno sięgało do około 60cm. Należy jednak dodać, że w samym stropie, tj. na głębokości 30-40cm, jama VI-e-1 łączy się z VI-c-1 i zachodzi na metr 5W 28N (**ryc. 113**). Natomiast już poniżej 40 cm głębokości oba obiekty wyraźnie się od siebie oddzielają (**ryc. 114A**). Wschodnia część jamy VI-e-1 ma więc niewielką miąższość (do 10cm) i stanowi wyraźnie wydzielającą się w profilu półkę (**ryc. 114A; ryc. 123**).

Ludzkie kości w jamie.

W jamie VI-e-1 znaleziono prawie całą kość potyliczną z przyrośniętym fragmentem skroniowej, która pochodzi prawdopodobnie od kobiety - osobnik VI-e-1-A (**ryc. 124: a; tab. 15**). Lokalizacja potylicy jest bardzo interesująca, bo znaleziono ją na dnie płytszej, wschodniej części jamy VI-e-1, czyli na półce-łączniku z jamą VI-c-1 (**ryc. 113: #747**). Poza potylicą, w wypełniku wystąpił jeszcze jeden mały fragment czaszki (**ryc. 124: b**). Może on pochodzić od tego samego osobnika co potylica, ale równie dobrze mógł trafić do jamy przypadkowo z sedymencie. W jamie VI-e-1 brak jakichkolwiek kości postkranialnych, nie więc nie wskazuje na to, by był tam wcześniej cały szkielet. Obecne były natomiast silnie przepalone szczątki przynajmniej jednego osobnika – os. VI-e-1-B (patrz rozdz.B.I.4).

Inwentarz jamy VI-e-1.

Jama VI-e-1, jak większość obiektów na cmentarzysku, ma bardzo ubogi inwentarz. W jego skład wchodzi zaledwie trzy krzemienie, kilka kawałków ceramiki i około 30 fragmentów kości zwierzęcych (**tab. 16**). Ceramikę znaleziono tylko w górnych częściach wypełnika i ma ona raczej charakter przypadkowy (**ryc. 113-114**). Niewykluczone natomiast, że celowym depozytem są dwa krzemienie i kości zwierzęce leżące na samym dnie, choć brak w tym zestawie jakichś konkretnych narzędzi, czy określonych gatunkowo kości (**ryc. 114B**). W jamie znaleziono jeszcze paciorek ze skamieliny liliowca, który można również traktować jako prawdopodobne wyposażenie grobowe (**ryc. 125: a**). Dokładna lokalizacja paciorka nie jest znana, ale na pewno został on pozyskany z części jamy na metrze 6W 28N, czyli nie leżał bezpośrednio przy potylicy.

Dyskusja i interpretacja.

Obecność tylko jednej i to stosunkowo dużej kości ludzkiej, jaką jest potylica, sugeruje raczej wtórny pochówek cząstkowy reprezentowany przez jedną kość czaszki, a nie pozostałość po naruszonym pochówku pierwotnym. Za taką interpretacją przemawia brak

luźnych zębów i kości postkranialnych. Poza tym, potylica jest za duża, by mogła być zgubiona. Zakładając nawet, że jama VI-e-1 byłaby jednak opróżnionym grobem, to potylicę i tak pozostawiono tam celowo. Co więcej, została ona zdeponowana na płytkej półce tego obiektu. Mogła być tam złożona od razu jako pochówek wtórny cząstkowy, albo dopiero po naruszeniu jamy, o ile miało to w ogóle miejsce.

Zastanawiające jest jednak, dlaczego czaszka zdeponowana jest w tym właśnie miejscu, a w dolnej części jamy brak kości ludzkich, poza jednym bardzo małym fragmentem kaloty. Jeśli potylica leżała na tej półce od samego początku, należałoby się spodziewać wewnątrz głównej i głębszej części jamy jakiegoś drugiego pochówku lub konkretnego depozytu. Tego ostatniego w zasadzie brak, poza drobnymi kośćmi zwierzęcymi i krzemieniami na dnie. Jama VI-e-1 nie jest zbyt wielka, zwłaszcza w swojej dolnej części, jeśli więc miałyby zawierać pochówek pierwotny, to w pozycji siedzącej i mocno skurczonej. Brak jednak ewidentnych pozostałości po nim, zwłaszcza jeśli potylica jest faktycznie osobnym depozytem wtórnym. Oczywiście mogło być też tak, że wyjęto cały szkielet, do którego należała też potylica, ale tą jedną kość zdecydowano się odłożyć z powrotem do jamy i położono ją na płytkej półce. W takim wypadku powinny tam mimo wszystko pozostać jakieś inne kości, czy chociaż luźne zęby, jeśli czaszka była wcześniej cała. Jeszcze inna ewentualność jest taka, że był tam tylko pochówek wtórny, który jednak naruszono i wyjęto. Mógł on być reprezentowany przez kalotę, a nie całe *cranium* i dlatego zgubiono tylko mały fragment czaszki, a potylicę pozostawiono na półce.

W wypełnisku jamy VI-e-1 było też kilka przepalonych kości ludzkich, ale biorąc pod uwagę fakt, że więcej ich znaleziono wokół obiektu, należy uznać, że pochówek ciałałpalny był usytuowany raczej gdzieś w stropie lub obok jamy, a tylko pojedyncze fragmenty wpadły do środka (**ryc. 112; 114A**).

Podsumowując powyższe, można zatem uznać, że jama VI-e-1 ma charakter grobowy. Natomiast potylica – os. VI-e-1-A – jest najprawdopodobniej wtórnym pochówkiem cząstkowym. Na wysokości stropu obiektu zdeponowane zostały też przepalone kości innego zmarłego – os. VI-e-1-B. Niewyjaśnione pozostaje jednak, co właściwie zawierała głębsza część jamy i czy była w ogóle naruszana, a co za tym idzie, na ile potylica od początku była zdeponowana na płytkej półce, czy jednak odłożono ją w to miejsce już po ewentualnym naruszeniu grobu?

i) Jama VI-c-1.

Jama VI-c-1 jest jedną z większych odkrytych na cmentarzysku (**ryc. 104**). W części stropowej ma ona dość nieregularny kształt zbliżony do prostokątnego i mierzy około 2m

długości i 1m szerokości (**ryc. 113**). Na głębokości ok. 40cm poniżej poziomu gruntu łączy się ona z jamą VI-e-1 i styka z grobem VI-5. Na kolejnym poziomie, tj. na głębokości 40-50cm jest nadal bardzo dużych rozmiarów, a jej zarys w planie jest bardziej nieregularny (**ryc. 114A**). W najniższej części obiekt dzieli się na dwie odrębne jamy, większą owalną o długości ok. 1,6m i blisko 1m szerokości oraz mniejszą, niemal prostokątnego kształtu i wymiarów ok. 80 x 40cm (**ryc. 114B**). Obie sięgają aż do ok. 80cm głębokości. Miąższość obiektu jest więc spora i wynosi przynajmniej 50cm (**tab. 16**).

Kości ludzkie?

We wnętrzu jamy VI-c-1 lub tuż nad jej stropem znaleziono jedynie fragmenty czaszki z grobu VI-5 (os. A), oraz pojedyncze kości przepalone, które mogą pochodzić od tego samego osobnika co kości z jamy VI-e-1 (**ryc. 112-113**). Jama VI-c-1 nie zawierała zatem kości ludzkich, które można by z nią pewnie powiązać.

Inwentarz jamy.

Mimo dużych rozmiarów, jama VI-c-1 ma bardzo skromny inwentarz (**tab. 16**). Większość znalezisk pochodzi z jej stropu i są to drobne i raczej przypadkowe elementy (**ryc. 113**). W dolnej części obiektu znaleziono głównie pojedyncze fragmenty kości zwierzęcych (**ryc. 114B**). W sumie z wypełniska pozyskano 31 drobnych fragmentów kostnych, nieidentyfikowalnych gatunkowo, 8 kawałków ceramiki i 11 krzemieni. Były tam też dwa fragmenty zębów trzonowych dzika zalegające w stropie obiektu (**ryc. 113**: #736,749; **125**: e-f). Na tym samym poziomie leżała też jedna grudka ochry i belemnit (**ryc. 113**: #598, 736; **125**: c-d). Drugi belemnit wystąpił na samym dnie w mniejszej części jamy VI-c-1 (**ryc. 114B**: #770; **125**: b).

Wyjątkowym znaleziskiem jest fragment zęba przedtrzonowego psa leżący na głębokości 40-50cm, czyli w górnej części obiektu (**ryc. 114A**: #759; **ryc. 125**: g). Jest to jedna z niewielu charakterystycznych kości zwierzęcych jakie tam wystąpiły. Warto dodać, że w bliskiej okolicy jamy VI-c-1 i grobu VI-5, ale na poziomie ich stropów, znaleziono też fragment szczęki psa, który morfologicznie i wielkościowo pasuje do zęba trzonowego i może należeć do samego osobnika (**ryc. 125**: g-h). Nie można zatem wykluczyć, że ząb psa znalazł się w jamie przypadkowo i pochodzi z depozytu złożonego pomiędzy nią a grobem VI-5 (**ryc. 112**: #7).

Dyskusja i interpretacja jamy VI-c-1 oraz jej relacja do jamy VI-e-1 i grobu VI-5.

Interpretacja jamy VI-c-1 nie jest łatwa. Pewne jest, że nie ma ona charakteru gospodarczego. Brak w niej jednak kości ludzkich, które pozwoliłyby na intepretowanie jej

jako grobu z konkretną formą pochówku. W wypełnisku był ząb psa, ale też nie jest pewne, czy nie znalazł się tam przypadkowo. Może on bowiem pochodzić od tego samego osobnika, co szczęka znaleziona w okolicy grobu VI-5. Gdyby ząb znajdował się na dnie, można by przypuszczać, że to ewentualnie szczęka jest na wtórnym złożu na skutek naruszenia jamy VI-c-1. Ząb jednak zalegał w górnej części obiektu. Wydaje się więc bardziej prawdopodobne, że pies jest raczej związany z grobem VI-5.

W jamie VI-c-1 nie ma prawie żadnych elementów, które mogłyby być ewentualnym wyposażeniem grobowym, czy w ogóle celowym depozytem. Kilka takich znalezisk jak belemnity, grudka ochry i fragmenty zęba dzika zostały odkryte dość płytko w stropie obiektu. Ich związek z jamą VI-c-1 jest o tyle niepewny, że po sąsiedzku zlokalizowany był grób VI-5 i jama VI-e-1, która najprawdopodobniej również była grobem z pochówkiem wtórnym. Warto w tym miejscu przypomnieć, że grób VI-5 zlokalizowany był dość płytko i rozproszenie pojedynczych fragmentów czaszki osobnika VI-5-A sugeruje, że został on częściowo zniszczony, prawdopodobnie przez późniejszą orkę (**ryc. 6**). W podobny sposób zostało też zniszczone skupisko przepalonych kości nad jamą VI-e-1. W efekcie pojedyncze fragmenty kości i zęby ludzkie z grobu VI-5 oraz pojedyncze przepalone kości z jamy VI-e-1 znaleziono właśnie w stropie lub tuż nad jamą VI-c-1. Co więcej, grób VI-5 był bogato wyposażony w zęby zwierzęce, więc fragmenty zębów dzika znalezione w stropie jamy VI-c-1 mogą w rzeczywistości również z niego pochodzić.

Mimo braku kości ludzkich i pewnego inwentarza o charakterze grobowym, jama VI-c-1 jest związana z cmentarzyskiem. Jej funkcja pozostaje jednak niejasna. Nie ma śladów składania tam konkretnych depozytów, trudno więc ją uznać za jamę wotywną. Pozostaje ewentualność, że jest to jednak opróżniony grób. Strop jamy jest większy niż jej dolna część i nieregularny w kształcie, może więc została ona później rozkopana. To, że nie pozostał żaden ślad po szkielecie może sugerować wyjęcie zmarłego jeszcze przed całkowitym rozłożeniem tkanek miękkich, albo to, że był on zawinięty w jakiś rodzaj szczelnego opakowania. Obiekt jest na tyle duży i głęboki, że teoretycznie mógł pomieścić pochówek zarówno siedzący jak i leżący. Raczej można wykluczyć pochówek wtórny w koszu, bo na taki nie byłoby potrzeby wykopywania tak dużej jamy.

Zastanawiająca jest też relacja jamy VI-c-1 do grobu VI-5 oraz wydzielonego w tej pracy grobu VI-e-1, które są do siebie podobne pod względem wielkości, zarysu i do pewnego stopnia też zawartości, bo oba zawierały pochówki wtórne. W grobie VI-5 czaszkę kobiety ułożono przy samej ścianie po sąsiedzku do jamy VI-c-1, a potylicą osobnika VI-e-1-A znajdowała się w płytszej części grobu, również na styku z obiektem VI-c-1 (**ryc. 113**). Co

więcej, praktycznie cały grób VI-5 oraz potylica z VI-e-1 usytuowane są na wysokości stropu jamy VI-c-1. Ta jest z kolei dużo większa i głębsza od obu tych obiektów. Przypomina to wzajemną relację grobu VI-11 i VI-12. Ten drugi zawierał pochówek wtórny i był ulokowany na wysokości stropu grobu VI-11, w którym pochowano w pozycji siedzącej małe dziecko. Grób VI-5 i potylica z jamy VI-e-1, byłyby w takim układzie analogią do grobu VI-12. Jama VI-c-1 byłaby z kolei analogią do grobu VI-11. Pozostaje jednak pytanie, czy kiedykolwiek zawierała jakiś pochówek, a jeśli tak, to w jakiej pozycji był on złożony?

Na koniec warto jeszcze zwrócić uwagę na nietypowe skupisko kamieni o średnicy około 1m, odsłonięte tuż przy jamie VI-c-1, które przylegało do niej od strony południowej. Zostało ono intencjonalnie ułożone i zaaranżowane tak, że całość przypomina kształtem serce (**ryc. 113; 126**). Interesujące jest też, że wśród kamieni złożona została siekiera kamienna, usytuowana na zachodnim skraju skupiska. Między kamieniami znaleziono tylko kilka fragmentów kości zwierzęcych. Skupisko to znajdowało się na wysokości stropu jamy VI-c-1 i było do niej w podobnej relacji, jak grób VI-5 i jama VI-e-1 (**ryc. 113**). Warto jeszcze zwrócić uwagę, że serce z kamienia jest usytuowane dokładnie po południowej stronie jamy VI-c-1 i tym samym przeciwległe do grobu VI-5, który przylegał do niej od strony północnej (**ryc. 112-113**). Grób VI-5 również zawierał konstrukcję kamienną, choć innego rodzaju. Była to nieregularna obstawa kamienna, która otaczała go od północy i zachodu, natomiast brak kamieni akurat od strony jamy VI-c-1 (**ryc. 112**).

Możliwe więc, że w przypadku jamy VI-c-1 i sąsiadujących z nią – grobu VI-5, jamy/grobu VI-e-1 oraz skupiska kamieni w kształcie serca, można mówić o zespole związanych ze sobą w jakiś sposób obiektów. Najmłodszy byłby grób VI-5, nieco starsza jama VI-c-1 i serce z kamienia, a najstarszy grób VI-e-1. Trudno dokładnie oszacować różnice czasowe pomiędzy kolejnymi obiektami, ale można sądzić, że nie były one duże i w momencie lokowania kolejnej jamy mogła istnieć pamięć o znajdujących się tam starszych założeniach grobowych lub wotywnych. W każdym razie, lokowanie kolejnych obiektów rytualnych w tym samym miejscu cmentarzyska, jedno obok drugiego, wydaje się być działaniem jak najbardziej intencjonalnym.

j) Szkielet nr 5 – jamy VI-p-4 i VI-q-1.

Pozostałości po kolejnym ewentualnym opróżnionym grobie można się również dopatrywać na północno-zachodnim krańcu cmentarzyska. Znaleziono tam bowiem kilka różnych fragmentów kostnych, które mogą pochodzić od jednego osobnika – szkielet nr 5. Kości te były rozwleczone na kilku metrach kwadratowych – pomiędzy jamą p-4 i q-1 (**ryc. 104**).

Szkielet nr 5.

Do szkieletu nr 5 przydzielonych zostało siedem fragmentów kostnych (**ryc. 127**), z czego trzy pochodzą z dalszej połowy kości ramiennej (**ryc. 127**: e-f). Fragmenty trzonu i nasada dalsza tej kości zostały znalezione w odległości około trzech metrów od siebie (**ryc. 128**: #108 i #451), a trzeci fragment nie miał dokładnej lokalizacji (**ryc. 127**: d). Nasada znajdowała się tuż przy zachodnim krańcu wykopu (**ryc. 128**: #451), a trzon około metra na południe od jamy VI-q-1 (**ryc. 128**: #108). Oba fragmenty znaleziono bardzo płytko, na głębokości 0-15cm (**kat. 2**). Pierwotnie było więc przynajmniej pół kości ramiennej, która została potem uszkodzona i rozwleczone np. przez orkę. Nie można też wykluczyć, że była ona cała, a brakująca część (bliższy koniec trzonu) znalazła się poza przebadanym obszarem cmentarzyska. Z kości postkranialnych znaleziono jeszcze pierwszy prawy paliczek stopy, który zalegał nieco głębiej niż fragmenty kości ramiennej (20-25cm) i po drugiej, północnej stronie jam, około 1,5m od każdej z nich (**ryc. 127**:c; **128**: #426).

W tym samym rejonie, co kości postkranialne, znaleziono też małe fragmenty kaloty, które mogą należeć do tego samego zmarłego (**ryc. 127**: a-b; **128**: #93, #88). Z drugiej strony trzeba mieć na względzie, że są one niewielkie i mogą pochodzić od którejś z kalot wydzielonych na cmentarzysku (**ryc. 104**: czaszki A-G). Z kolei dwa inne fragmenty *cranium* znalezione blisko jamy VI-p-4 i VI-j-1 należą na pewno do innego osobnika – czaszka G (mężczyzna?), a zwłaszcza bardzo gruby fragment kości czołowej (#177) (**ryc. 104**; **128**: #177, 274; **tab. 15**). Wśród kości szkieletu nr 5 nie ma wprawdzie elementów pozwalających na pewną ocenę płci i wieku. Jedyne co można stwierdzić to, że był to osobnik dorosły, a wielkość kości odpowiadają raczej żeńskim niż męskim szkieletom z Dudki.

Jama VI-q-1 – inwentarz.

Strop jamy VI-q-1 został odsłonięty na głębokości około 30-35cm, a dno sięgało do ok. 65cm (**ryc. 128**). Jest ona nieregularna w planie, zbliżona do półkolistej. W części stropowej ma 70cm na 50cm i stopniowo zmniejsza się do około 30cm średnicy na samym dnie (**ryc. 128**).

W jamie VI-q-1 prawie nic nie było (**tab. 16**). Z wypełniska pochodzi 11 małych fragmentów kości zwierzęcych i jeden krzemień (**ryc. 128B**). Wszystko może mieć więc charakter przypadkowy i mogło trafić tam z sedymentem. Nad obiektem znaleziono jeszcze niewielki fragment pancerza żółwia. Blisko stropu po obu stronach jamy znajdowały się jeszcze dwa belemnity, które mogą być ewentualnym wyposażeniem (**ryc. 128A**: #533, #539), zwłaszcza, że w pobliżu jednego z nich natrafiono też na fragment kaloty ludzkiej (**ryc. 128A**:c#533 i #93). Z drugiej strony jednak, w tej części cmentarzyska dość płytko

przechodziła ławica żwirów obfitująca w belemnity, stąd ich liniowy układ na głębokości 30-40cm (**ryc. 128B**). Te znajdujące się przy stropie jamy VI-q-1 mogły być więc wydobyte przypadkowo, wtedy gdy obiekt wykopano. Z jamą VI-q-1 może być jeszcze związana żuchwa jeża, która leżała około pół metra na wschód od niej (**ryc. 128A: #124**) i fragment żuchwy jelenia znaleziony z kolei w odległości około metra na południe (**ryc. 128A: #363**). Ten drugi leżał jednocześnie blisko kości ramiennej ze szkieletu nr 5 (**ryc. 128A: #108**).

Jama VI-p-4 – inwentarz.

Jama VI-p-4 miała nieregularny owalny kształt, miąższość zaledwie 10cm i średnicę około 70cm (**ryc. 128B**). Ze względu na niewielką głębokość należałoby ją raczej wykluczyć jako ewentualny opróżniony grób.

W jamie nie było żadnego konkretnego depozytu. Z jej wypełniska pochodzą tylko bardzo drobne fragmenty kości zwierzęcych i ceramiki, które mają raczej przypadkowy charakter (**tab. 16**). Znaleziono tam też jeden belemnit i skamieniałą muszlę (**ryc. 128B: #508; tab. 16**). Drugi belemnit leżał blisko stropu jamy (**ryc. 128A: #504**), w tym samym miejscu co jeden z fragmentów kaloty ludzkiej (#88).

Interpretacja szkieletu nr 5 i okolicznych jam – VI-q-1, VI-p-4 i VI-j-1?

Szkielet nr 5 jest reprezentowany przez niewielką liczbę fragmentów kostnych, ale każdy z nich pochodzi z innej jego części – z czaszki, lewej kończyny górnej i prawej stopy (**ryc. 127**). Trzeba też brać pod uwagę to, że kości zlokalizowane są na obrzeżach wykopu VI i zestaw ten może nie być pełny. Fragmenty czaszki i paliczek stopy są niewielkie, mogą być więc zgubą z naruszonego pochówku. Inaczej jest jednak z kością ramienną, której była przynajmniej dalsza połowa, a niewykluczone że nawet cała kość.

Wymienione szczątki mogą być pozostałością po pochówku naruszonym, ale ze względu na niewielką ilość kości i fakt znalezienia ich blisko granicy wykopu, należy traktować taką ewentualność dość ostrożnie. Zastanawiająca jest zwłaszcza obecność znacznej części kości ramiennej. Co więcej, przyporządkowanie fragmentów czaszki nie jest też do końca pewne i mogą one pochodzić od innego osobnika niż kości postkranialne, zwłaszcza, że znaleziono je płytko, a fragmenty są małe i bardziej zerodowane od kości postkranialnych (**ryc. 127**). Kości szkieletu nr 5 nie zostały dopasowane do żadnego z osobników złożonych w odsłoniętych grobach, ale nie można wykluczyć, że ewentualny zniszczony grób znajduje się na zachód od przebadanej części cmentarzyska.

Interpretację szkieletu nr 5 utrudnia też to, że kości są rozwleczone na kilku metrach kwadratowych między jamą VI-p-4 i VI-q-1 i żadna z nich nie została znaleziona

bezpośrednio w obiekcie (**ryc. 128**). Jako ewentualny opróżniony grób bardziej prawdopodobna wydaje się być głębsza i większa jama VI-q-1. Z drugiej strony, nie ma wyraźnego śladu rozkopania tej jamy, a w jej wypełnisku nie znaleziono też żadnych darów grobowych. Ewentualnym grobem, z której mogą pochodzić kości szkieletu nr 5, może być jeszcze omawiana wcześniej jama VI-j-1. Jest ona wprawdzie zlokalizowana trochę dalej od głównej koncentracji kości, ale jest większa od jamy VI-q-1, a jej bardzo nieregularny zarys, zwłaszcza w części stropowej, może być właśnie wynikiem wtórnego rozkopania (**ryc. 127**).

Funkcja jamy VI-p-4 pozostaje niejasna, ale ze względu na małą miąższość można ją wykluczyć jako jamę grobową dla pochówku pierwotnego. Możliwy byłby w niej ewentualnie pochówek wtórny. Fragmentacja kości ramiennej wskazywałaby w takim przypadku na jego późniejsze zniszczenie na skutek orki(?). Trudno jednak interpretować jamę jako zniszczony przez orkę grób, bo w takim wypadku powinno być więcej rozdrobnionych kości ludzkich wokół niej.

Jest więc parę możliwości interpretacji szkieletu nr 5 i zaliczonych do niego kości. Jeśli faktycznie wszystkie pochodzą od jednego osobnika, to może być to resztką po naruszonym pochówku. Z drugiej strony, każda z kości może należeć jednak do innego zmarłego i z odmiennych powodów znalazła się na terenie cmentarzyska. Kość ramienna ze względu na rozmiar i fragmentację, może pochodzić ze zniszczenia grobu w niebadanej części cmentarzyska, a fragmenty kaloty od którejś z czaszek wydzielonych na cmentarzysku (depozyt wtórny?). Sam palec mógł być zgubiony przy różnych okazjach, np. przy naruszaniu jakiegoś pochówku, czy też przy przenoszeniu kości zmarłego przez teren cmentarzyska. Problemem jest więc nie tyle mała liczba kości, ale raczej niespójność tafonomiczna tego zestawu, mała pewność czy wszystkie kości pochodzą od jednego osobnika i fakt, że żadna z nich nie leżała bezpośrednio w jamie.

Jamę VI-q-1 można przynajmniej potencjalnie uważać za grobową, z której mógł ewentualnie pochodzić szkielet nr 5 lub też inne szczątki znalezione w tej części cmentarzyska, jak opisany wyżej szkielet nr 1 (**ryc. 104, 128A**). Funkcja jamy VI-p-4 i VI-j-1 pozostaje niewyjaśniona.

k) Szkielet nr 6 i jama VI-r-3.

Z części północnej cmentarzyska pochodzi jeszcze szkielet nr 6, którego elementy wystąpiły na samym skraju przebadanego obszaru (**ryc. 104: sz.6**). Kości znalezione zostały przy obiekcie VI-r-3, który został tylko częściowo odsłonięty, a reszta jamy (większa część?) wchodzi w zachodni profil cmentarzyska (**ryc. 104**). Nieznane są więc jej całkowite rozmiary i zawartość. W odsłoniętej części niczego nie znaleziono (**kat. 4**).

Do szkieletu nr 6 przyporządkowane zostały zaledwie trzy kości, ale każda pochodzi z innej jego części. Jest to fragment gałęzi żuchwy, część łuku kręgu i nasada dalsza kości strzałkowej. Reprezentowana jest więc czaszka (żuchwa), kręgosłup i kończyny dolne (**ryc. 129**). Istotne jest, że wszystkie fragmenty są niewielkie i łatwo mogły być zgubione. Dodatkowo, kości zostały znalezione blisko siebie, tworzą więc dość spójny zespół (**ryc. 104**). Odległość między żuchwą (#519) znajdującą się przy samym profilu zachodnim, a kością strzałkową (#417) leżącą bliżej jamy VI-r-2, to niecałe dwa metry, a fragment kręgu leżał w połowie drogi pomiędzy nimi (**ryc. 104: #605**). Nie wiadomo jednak, czy było więcej kości tego zmarłego, gdyż mogą się one znajdować poza przebadaną częścią cmentarzyska.

Szczątki szkieletu nr 4 mogą więc być pozostałością po naruszonym pochówku, a ewentualnym opróżnionym grobem mogła być jama VI-r-3. Dwie z kości znaleziono bowiem około 0,5m od jej stropu, a jedną nieco dalej w odległości 1,5m. Ze względu jednak na lokalizację obiektu oraz kości na skraju wykopu, nie można takiej interpretacji uważać za pewną.

1) Szkielet nr 10.

W północnej części cmentarzyska znaleziono jeszcze jeden ząb szczękowy około 13.-letniego osobnika, do którego nie można było dopasować żadnych innych kości. Ząb zaklasyfikowano więc jako szkielet nr 10. Tym bardziej, że znajdował się on na północnym krańcu cmentarzyska, około metra od jamy VI-q-3, gdzie nie było praktycznie żadnych innych szczątków ludzkich, poza dwoma fragmentami kaloty doklejonymi do czaszki dorosłego osobnika – czaszka A (**ryc. 104: #710; tab. 15**). Ząb dziecka mógł być zgubiony przy różnych okazjach, jak naruszanie grobu, czy przenoszenie pochówku wtórnego przez teren cmentarzyska. Mógł też wypaść z jakiegoś wtórnego depozytu czaszki złożonego poza jakimkolwiek grobem. Nic nie wskazuje na to, by ząb był osobnym celowym depozytem, tak jak ten znaleziony pod skorupą żółwia.

Warto jeszcze przypomnieć, że analogicznym przypadkiem wystąpienia samych luźnych zębów jest opisywany wcześniej szkielet nr 8, czyli dwa zęby dziecięce znalezione w pobliżu jamy VI-j-2 (**ryc. 104**).

3.2.2. Południowa część cmentarzyska – kości z jam i wydzielone szkielety poza jamami.

W południowej części cmentarzyska liczba jam zawierających kości ludzkie oraz w ogóle liczba wydzielonych szkieletów jest mniejsza niż w północnej części. Dodatkowym utrudnieniem w interpretacji szczątków ludzkich znalezionych w tej strefie jest większe

zniszczenie nowożytną orką, która dotknęła najbardziej wschodnie krańce cmentarzyska, w okolicy grobu VI-9 i uszkodziła też groby wysunięte najbardziej na południe (VI-16 i VI-17).

Dwa obiekty z południowej części cmentarzyska zawierały kości ludzkie. Były to jamy VI-m-1 oraz VI-h-2. Poza tym, znaleziono jeszcze fragmenty trzech żuchw – nr. X, Y i Z (**ryc. 104**), kości postkranialne i luźne zęby od czterech osobników – szkielety nr 4, 7, 9 i 12 (**ryc. 104**) oraz fragmenty minimum trzech różnych kalot – czaszki C, D i E/F (**ryc. 104**). Te ostatnie zostaną omówione w osobnym rozdziale, razem z czaszkami z północnej części cmentarzyska.

a) Jama VI-m-1 z ludzkim żebrem.

Jama VI-m-1 jest jednym z obiektów na cmentarzysku o wyjątkowo regularnym okrągłym zarysie i jednocześnie niedużych wymiarach. Miała średnicę około 40cm w części stropowej i zaledwie 20cm na dnie, a miąższość około 15cm (**ryc. 130**).

Większość przestrzeni w jamie zajęta była przez dwa duże kamienie (**ryc. 130**). Bezpośrednio przy nich leżało lewe żebro ludzkie - osobnik VI-m-1-A (**ryc. 130C, tab. 15**). Na tym samym poziomie co żebro znaleziono też dwie większe kości zwierzęce oraz trzy krzemienie (**ryc. 130A-B**). W samym stropie obiektu była jeszcze grudka ochry i kilka kości zwierzęcych (**ryc. 130B**), a z wypełniska pochodzi kość ptaka i około 30 drobnych niezidentyfikowanych fragmentów kostnych (**tab. 16, ryc. 130D**).

Jamę VI-m-1 należy potraktować jako kolejny grób z wtórnym pochówkiem, mimo tego, że zawiera tylko jedną kość ludzką i do tego nietypową jak na wtórny pochówek cząstkowy. Zwykle bowiem pojedyncze kości danego zmarłego są bardziej trwałymi i charakterystycznymi niż żebro (**ryc. 130C**). Zawartość jamy stanowi bardzo spójny i prawdopodobnie nienaruszony później depozyt. Większość, jeśli nie wszystkie znaleziska można uznać za wyposażenie grobowe, co dotyczy zwłaszcza ochry, jednej kości ptaka i większych kości zwierząt kopytnych (**tab. 16**).

Zastanawiające jest zdeponowanie w jamie dwóch dużych kamieni, które zajęły jej większą część, a żebro leżało praktycznie pomiędzy nimi. Jest to jedyny taki przypadek, choć kamienie znaleziono jeszcze w dwóch innych grobach z pochówkami wtórnymi – VI-1 i VI-5 (**ryc. BI.2.**). W obu tworzyły one jednak obstawę wokół pochówku. W grobie VI-1 zdeponowano dodatkowo płaski kamień – „ołtarzyk” (Gumiński 2014: **ryc. 12**).

b) Jama VI-h-2.

Jama VI-h-2 jest dość nietypowa. W zarysie jest nieregularnie półkolista i stosunkowo duża, około 2m x 1,5m, a przy tym ma bardzo małą miąższość, ok. 10cm (**ryc. 131**).

Nieregularny kształt i duży rozmiar jamy może częściowo wynikać z późniejszego rozorania obiektu, podobnie jak to miało miejsce z sąsiednim grobem VI-16 oraz grobem VI-9 zlokalizowanym we wschodniej części cmentarzyska (**ryc. 104**).

W spągu jamy odsłonięto dwa groby – VI-11 z siedzącym pochówkiem dziecka i trzema ciałopalnymi pochówkami nad jego głową oraz grób VI-12 z wtórnym pochówkiem innego małego dziecka. Oba wydają się być sobie współczesne i stanowią zapewne jeden związany z sobą zespół. Czaszka siedzącego dziecka, jak też większość kości z grobu VI-12 pojawia się już w jamie VI-h-2 na głębokości 35-40cm (**ryc. 131**). Dopiero niżej, na głębokości 45cm, oba groby wyraźnie się oddzielają, przy czym jama grobu VI-11 była głębsza niż VI-12.

Ludzkie kości wokół jamy VI-h-2 – osobnik VI-h-2-A - szkielet kobiety(?) oraz żuchwa Y.

Wokół jamy VI-h-2, a także w jej wnętrzu, znaleziono kilkanaście kości postkranialnych z różnych części szkieletu, które mogą pochodzić od jednego osobnika (**ryc. 104**). Dwa paliczki (stopy i ręki) zostały znalezione w wypełniku (**ryc. 131: #637, 256**). Blisko jamy natrafiono też na rzepkę oraz fragmenty dwóch kości długich – udowej i promieniowej (**ryc. 131: #365, #393, 71**). W przypadku tej ostatniej, były to dwa sklejające się ze sobą fragmenty znalezione po obu stronach obiektu w odległości około 2,5 metra od siebie. Nieco dalej od jamy w kierunku północnym wystąpiły jeszcze fragmenty kości piszczelowej (**ryc. 131: #30**) i żeber (#566, 568) oraz kolejny palec stopy (#576). Do osobnika VI-h-2-A zaliczone zostały także kości bez dokładnej lokalizacji, ale pochodzące z wykopu VI-h (metry 1-5W 20-22N) – jeden palec ręki, śródstopie i fragment żebra (**ryc. 132: c-d**).

Wielkość kości promieniowej i rzepki sugeruje raczej żeńską płć osobnika VI-h-2-A (**ryc. 132**). Kości koncentrują się głównie wokół jamy VI-h-2, ale są rozprzestrzenione na dużej powierzchni i niektóre mogą pochodzić w rzeczywistości od innych osobników, zwłaszcza te o nieznanym lokalizacji. Nie ma jednak wyraźnych przesłanek by wydzielić więcej szkieletów postkranialnych, dlatego nawet mniej pewne fragmenty przypisano do szkieletu osobnika VI-h-2-A.

Struktura anatomiczna powyższych szczątków jest bardzo urozmaicona i reprezentowane są różne części szkieletu postkranialnego. Z kończyn górnych była to bliższa połowa prawej promieniowej oraz dwa paliczki, dalszy i fragment środkowego (**ryc. 132: a-c**). Z kończyn dolnych większość, jeśli nie wszystkie kości pochodzą z lewej nogi. Była to bliższa część trzonu piszczeli, rzepka, fragment pierwszego śródstopia i dwa prawdopodobnie lewe paliczki bliższe (**ryc. 132: g-l**). Poza kośćmi kończyn obecne są też

żebra, choć w ich przypadku przynależność do szkieletu VI-h-2-A jest mniej pewna, tym bardziej, że zlokalizowane były blisko grobu VI-10 (**ryc. 132: d-f**).

Należy zaznaczyć, że wokół jamy VI-h-2, ani też w jej wypełnisku, nie znaleziono żadnych fragmentów czaszki ludzkiej i zębów szczękowych. Na północny zachód od niej znajdowały się wprawdzie liczne fragmenty kaloty o stosunkowo delikatnej morfologii (czaszka E/F), które mogłyby również należeć do kobiety (**ryc. 104, 132**). Większość z nich leżała jednak blisko grobu VI-13 i to tam czaszka mogła być zdeponowana.

Na wschód od jamy VI-h-2 znaleziono z kolei fragment żuchwy i dwa pochodzące z niej zęby – żuchwa Y. Jeden z zębów leżał blisko tego obiektu (**ryc. 132: :#147; 131**). Kolejne zęby i fragment kości były rozciągnięte na jednej linii pomiędzy jamami VI-h-2 a VI-g-1 (**ryc. 104**). Można więc zastanawiać się, z którego obiektu żuchwa pochodzi. W jamie VI-g-1 nie było jednak innych niespalonych kości ludzkich. Najbliżej niej znajdował się fragment trzonu żuchwy, a z kolei bliżej jamy VI-h-2 jeden z zębów. Wydaje się, że to zęby mogły wypaść bliżej pierwotnego miejsca zdeponowania żuchwy, a kość została pociągnięta przez orkę i odsunięta dalej. Żuchwa pochodziłaby więc raczej z jamy VI-h-2. Może ona należeć do tego samego osobnika, co kości postkranialne, bo wielkościowo od nich nie odstaje, ale realne jest też, że jest to kolejny osobnik reprezentowany tylko przez połowę żuchwy.

Z osobnikiem VI-h-2-A nie można też pewnie powiązać zęba szczękowego znalezione nad jamą VI-g-1 (**ryc. 104: #229**). Może się on wiązać ewentualnie z żuchwą Y, bo stopień jego starcia jest podobny jak zębów żuchwowych (**ryc. 104: #229; 131: AA**). Nie jest to jednak pewne powiązanie i ząb mógł być zgubiony jeszcze przy innej okazji, na przykład wypadł z którejś z wydzielonych czaszek.

Inwentarz jamy VI-h-2.

W wypełnisku jamy VI-h-2 i wokół niej wystąpiły liczne grudki ochry, mogą być one związane zarówno z pochówkiem kobiety (os. VI-h-2-A), jak i z grobami dzieci (**ryc. 131**). Znaleziono tam też dwa belemnity – jeden nad grobem VI-11, a drugi przy grobie VI-12 i najprawdopodobniej należy je traktować jako wyposażenie złożonych tam pochówków dziecięcych (**ryc. 13**). W jamie znajdował się też ząb bobra (**ryc. 131: :#633**), który również może być darem grobowym, ale raczej do osobnika VI-h-2-A. Poza tym, w wypełnisku było ponad 40 drobnych fragmentów kości zwierzęcych i mały fragment skorupy żółwia, mogą to być jednak przypadkowe elementy (**tab. 16**). Intencjonalnym depozytem jest natomiast duży kamień usytuowany w środku jamy (**ryc. 131**). Możliwe, że był to rodzaj oznaczenia grobu. Jest to też analogiczny przypadek jak w grobie VI-m-1, gdzie zdeponowano dwa spore kamienie, a między nimi żebro ludzkie (**ryc. 132**).

Interpretacja jamy VI-h-2 – relacja poszczególnych elementów zespołu.

Groby VI-11 i VI-12, których stropy pojawiły się w obrębie obiektu VI-h-2, wydają się być ze sobą związane. Najstarszy w tym zespole jest zapewne grób VI-11. Po złożeniu dziecka, dołożono wokół jego głowy pochówki ciałopalne w trzech oddzielnych skupiskach. Równolegle do tego, lub później, został złożony pochówek wtórny drugiego dziecka. Grób VI-12 znajduje się bowiem na wysokości czaszki siedzącego dziecka.

Kości kobiety(?) – osobnik VI-h-2-A – znalezione wokół i częściowo w jamie VI-h-2 mogą być pozostałością po trzecim pochówku szkieletowym i prawdopodobnie po trzecim grobie. Struktura anatomiczna kości jest urozmaicona i całość składa się z drobnych kości, jak paliczki i rzepka, albo z fragmentów większych kości (**ryc. 132**). Wyjątkiem jest większy fragment kości promieniowej (**ryc. 132: a**). Można by więc uznać taki szkielet za pozostałość po naruszonym pochówku. Kości są jednak w dużym stopniu zniszczone późniejszą orką. Wskazuje na to rozwleczenie fragmentów kości promieniowej i duża fragmentacja piszczeli i kości udowej (**ryc. 131: #393,#71; 132: a, g, l**). W jamie i jej otoczeniu brak też fragmentów czaszki i luźnych zębów, zwłaszcza szczękowych, a przynależność żuchwy Y do tego osobnika nie jest całkiem pewna. Możliwe więc, że pochówek (os. VI-h-2-A) reprezentowany był jedynie przez kości postkranialne, podobnie jak to było z kobietą z grobu VI-10 (**ryc. 65**). Wynika więc z tego, że jama VI-h-2 zawierała raczej wtórny pochówek, który najprawdopodobniej został później zniszczony przez orkę. Możliwe, że miał on podobny charakter do grobu VI-12, gdzie złożono nieliczne kości szkieletu dziecka, ale pochodzące z różnych jego partii. Pochówek kobiety mógł być płycej zdeponowany i przez to w większym stopniu uszkodzony. Za takim scenariuszem przemawia również mała miąższość jamy, która nie mogła pomieścić pochówku pierwotnego (**tab. 16**).

Żuchwa Y reprezentowana jest przez znaczną część trzonu wraz z zębami (**ryc. 104**), podczas gdy w opróżnionych grobach znajdowane były tylko luźne zęby lub mały fragment gałęzi (**ryc. 129: a**). Całe żuchwy lub ich połowy były natomiast deponowane jako osobne pochówki wtórne (**tab. 7**). W tym wypadku mogło być podobnie. Bardzo możliwe, że od początku była to tylko prawa połowa żuchwy, bo wszystkie luźno znalezione zęby pochodzą właśnie z tej strony (**ryc. 132: AB**).

Podsumowując powyższe można uznać, że jama VI-h-2 poza grobem VI-11 i VI-12 zawierała jeszcze pochówek wtórny kobiety, który prawdopodobnie zalegał najpłycej i został zniszczony przez orkę. Żuchwa Y może również pochodzić z tej jamy i od osobnika VI-h-2-A, albo była odrębnym pochówkiem wtórnym cząstkowym. Najstarszy w tym zespole jest prawdopodobnie grób VI-11, a szczątki kobiety są z kolei depozytem najmłodszym. Trudno

stwierdzić, na ile obiekt VI-h-2 od razu została wykopany w swojej ostatecznej formie. Mogło być bowiem tak, że najpierw wykopano dużą i płytką jamę, a potem ją pogłębiono tam, gdzie miały być zdeponowane konkretne pochówki, albo obiekt ten był sukcesywnie powiększany i rozkopywany w miarę dokładania kolejnych pochówków wtórnych – dziecka i kobiety(?).

Trzecia możliwość jest też taka, że duży rozmiar obiektu wynika po prostu z rozorania stropów trzech sąsiednich grobów, choć w przypadku grobów VI-11 i VI-12 ślady takiego zniszczenia są dość nikłe. W tym pierwszym wiązać się to może z rozproszaniem kości przepalonych na większym obszarze wykopu, a w grobie VI-12 z przemieszczeniem pojedynczych fragmentów kości dziecka.

c) Szkielet nr 4 i żuchwa X.

Na obszarze kilku metrów kwadratowych, pomiędzy jamami VI-m-1, VI-h-2 i grobem VI-13, znaleziono fragmenty kolejnej żuchwy – X (**ryc. 104, 131**). Jest to lewa część trzonu z pojedynczymi zębami (lewe I2 i P1–M2) oraz fragment lewej gałęzi z powierzchnią stawową (**ryc. 133**: b-d). Jest ona masywniejsza od omawianej wcześniej żuchwy Y (**ryc. 132**: a) i niewątpliwie pochodzi od innego osobnika, prawdopodobnie mężczyzny.

W tym samym rejonie znaleziono też trzon kości ramiennej, który pochodzi od osobnika większego i bardziej masywnej budowy niż VI-h-2-A. Wielkość tej kości odpowiada raczej męskim szkieletom z Dudki (**ryc. 133**). Kość ramienna została więc potraktowana jako kolejny osobnik – szkielet nr 4 (mężczyzna?). Zaliczono do niego jeszcze fragment paliczka z pobliża jamy VI-n-3 (**ryc. 133**: e). Przyporządkowanie to nie jest jednak pewne. Paliczek leżał w odległości około dwóch metrów od żuchwy i kości ramiennej i do tego na samym skraju przebadanego obszaru (**ryc. 104**: #74). Nie ma jednak podstaw, by wydzielać go jako kolejnego osobnika.

Kość ramienna jak i żuchwa mogą pochodzić od jednego osobnika. Ich lokalizacja pomiędzy jamą VI-h-2 a naruszonym grobem VI-13 powoduje, że nie można szczątków jednoznacznie powiązać z któryś z obiektów, podobnie jak to miało miejsce w przypadku fragmentów czaszki E/F (**ryc. 131**). Dodatkowo, kości są też blisko jamy VI-m-1 zawierającej ludzkie żebro. Nie wygląda ona jednak na naruszoną, czy zniszczoną, i wydaje się najmniej prawdopodobna jako pierwotne miejsce lokalizacji kości ramiennej i żuchwy (**ryc. 130-131**). W grobie VI-13 było złożonych kilka żuchw jako pochówki wtórne, a do tego jest tam jeden częściowy pochówek mężczyzny, któremu brak kości ramiennej. Niezależnie więc, czy żuchwa i kość ramienna pochodzą od jednego czy dwóch zmarłych, to mogły pierwotnie znajdować się w grobie VI-13. Z drugiej strony, nie można też wykluczyć, że kości zostały wyorane z jamy VI-h-2 i był to kolejny pochówek wtórny, który tam zdeponowano. Za tym

przemawia częściowe zazębianie się rozprzestrzeniania kości osobnika VI-h-2-A z fragmentami żuchwy X (**ryc. 131**). Niewykluczone, że z żuchwy była pierwotnie przynajmniej cała lewa połowa, ale cieńsze fragmenty gałęzi zostały zniszczone właśnie przez nowożytną działalność człowieka na tym terenie.

Podsumowując powyższe, szkielet nr 4 i żuchwę X można uznać za wtórne depozyty na cmentarzysku, niezależnie, czy kości pochodzą od jednego, czy od dwóch różnych osobników. Za wtórnym pochówkiem przemawia kilka faktów. Kość ramienna jest największą ze wszystkich znalezionych poza grobami i do tego w jednym kawałku, więc trudno uznać ją za zgubę. Podobnie jest z żuchwą X, która prawdopodobnie była zdeponowana na cmentarzysku od razu jako lewa połówka, nie ma bowiem żadnego zęba, czy fragmentu kostnego z prawej strony. Jest to analogiczny przypadek jak z żuchwą Y, z tym, że teraz jest to lewa, a nie prawa połowa. Warto przypomnieć jeszcze, że żuchwy lub ich połowy były składane jako wtórne pochówki cząstkowe we „właściwych” grobach, np. VI-2 i VI-13 (**tab. 7**).

Kość ramienna i żuchwa mogą pochodzić z naruszonego grobu VI-13 i znalazły się poza jamą właśnie na skutek naruszenia, a żuchwa mogła być później dodatkowo uszkodzona przez orkę. Obie kości mogłyby w tym wypadku pochodzić od osobnika VI-13-F, czyli mężczyzny reprezentowanego przez kość czołową, stopę i pojedyncze kości przedramion (**ryc. 99**). Żuchwa i ramienna byłby bardzo dobrym uzupełnieniem tego zestawu, tym bardziej, że osobnik VI-13-F jest jedynym z czterech pochówków wtórnych w tym grobie pozbawionym żuchwy (**tab. 9**). Druga możliwość jest taka, że szkielet nr 4 i żuchwa X to kolejny pochówek wtórny w jamie VI-h-2. W takim przypadku byłby to najmniej kompletny pochówek tam zdeponowany, po dziecku z grobu VI-12 i osobniku VI-h-2A, a lewa połowa żuchwy X stanowiłaby kontrast dla prawej połowy żuchwy Y. Zastanawiające jest jednak, że w jamie VI-h-2 nie ma ani jednej innej kości mężczyzny. Wykluczyć można natomiast jamę VI-m-1, która wydaje się być nienaruszonym i niezniszczonym przez orkę grobem z żebrami ludzkimi.

d) Jama VI-n-3 i paliczek dziecka – szkielet nr 12.

W pobliżu jamy VI-n-3, poza paliczkiem dorosłego przyporządkowanym do szkieletu nr 4 (**ryc. 104: #74**), znaleziono jeszcze paliczek około 5-8-letniego dziecka (**ryc. 104: #551**). Został on zaklasyfikowany jako szkielet nr 12. W tym samym rejonie cmentarzyska nie było żadnych innych kości dziecięcych, z którymi paliczek można by powiązać. Nie pochodzi on też z grobu VI-13, zawierającego dwa naruszone pochówki dziecięce, bo należy do młodszego osobnika.

Jama VI-n-3 jest bardzo podobna w kształcie i wielkości do VI-m-1, ma ona zaledwie 5cm miąższości i kolisty zarys o średnicy około 60cm (**ryc. 104; tab. 16**). Nie zawierała jednak żadnych szczątków ludzkich. Natomiast wokół niej odkryto pojedyncze przepalone kości ludzkie i wspomniane paliczki – dorosłego i dziecka (**ryc. 104: #74 i 551**). W samej jamie było też kilka przepalonych kości, ale nieidentyfikowalnych gatunkowo. Poza tym, znaleziono tam kość ptaka i kość ramienną jeża (**tab. 16**).

Wydaje się jednak, że jama VI-n-3 nie jest jednak związana z paliczkiem dziecka i dorosłego. Nic nie wskazuje też na jej naruszenie lub zniszczenie. Jest ona przy tym za mała, by pomieścić ewentualny pochówek pierwotny. Oba paliczki to z kolei małe kości, które mogły być łatwo zgubione przy różnych okazjach. Należy też brać pod uwagę ich położenie na obrzeżach przebadanego obszaru cmentarzyska, metr od profilu południowego, nie wiadomo więc, czy są to na pewno wszystkie kości tych osobników (**ryc. 104**).

Jama VI-n-3 jest na pewno związana z cmentarzyskiem i prawdopodobnie miała charakter wotywny, choć był to raczej skromny depozyt. Były tam jednak kości ptaka i jeża, które są typowe jako wyposażenie pochówków w Dudce (Gumiński 2014). Przy jamie VI-n-3 mogło być też zdeponowane skupisko przepalonych kości ludzkich.

Paliczek dziecka – szkielet nr 12 – należy z kolei interpretować po prostu jako przypadkową zgubę. Mógł on wypaść z kosza w trakcie transportu szczątków do grobu docelowego, albo pochodzi z jakiegoś naruszonego pochówku pierwotnego, zlokalizowanego poza przebadanym obszarem cmentarzyska. To samo tyczy się paliczka osobnika dorosłego, który został wprawdzie przyporządkowany do szkieletu nr 4, ale równie dobrze może pochodzić od innego zmarłego i być analogiczną zgubą jak paliczek dziecka.

e) Jama VI-g-1.

Jama VI-g-1 zlokalizowana była blisko wschodniego profilu wykopu VI. W samym stropie miała około 1,5-2m średnicy i nieregularny trójkątny zarys, ale jest to zapewne wynik rozorania jej najwyższej partii (**ryc. 104; tab. 16**). W środkowej i dolnej części obiekt ten ma już nieco mniejszy wymiar ok. 1m średnicy i trapezowaty zarys (**tab. 16**). Jego miąższość to około 30-35cm (**ryc. 104; tab. 16**). Profil jamy wskazuje na to, że mogła być ona naruszona i opróżniona w epoce kamienia. Wypełnia ją zasadniczo piasek z domieszką próchnicy, ale w środkowej części zaznacza się ciemna i nieregularna warstwa torfu, która jest najprawdopodobniej późniejszym wkopem (**ryc. 104**).

W jamie VI-g-1 znaleziono nieliczne przepalone kości ludzkie, a kolejne, pochodzące prawdopodobnie od tego samego osobnika, wystąpiły na sąsiednich metrach wokół niej. W

wypełnisku były też pojedyncze elementy ewentualnego wyposażenia grobowego, jak ochra, belemnit i fragment pancerza żółwia (**tab. 16**).

Ze względu na obecność przepalonych kości jama VI-g-1 będzie jeszcze dokładnie omówiona w rozdziale dotyczącym ciałopalenia (rozdz. B.I.4). W tym miejscu warto jednak zwrócić uwagę na to, że jest to stosunkowo spory obiekt i wydaje się za duży jak na niewielką ilość przepalonych kości ludzkich, jakie w nim znaleziono. Tym bardziej, że były one raczej zdeponowane w formie skupiska w stropie jamy, stąd późniejsze ich rozwleczenie na dużej powierzchni na skutek norki (**ryc. 6**). Jama VI-g-1 nie zawierała wprawdzie niespalonych kości ludzkich, ale w obiekcie tych rozmiarów mógł się zmieścić pochówek pierwotny.

W okolicy jamy VI-g-1 znaleziono pojedyncze fragmenty niespalonych kości ludzkich, ale większość z nich nie jest przyporządkowana do konkretnych osobników. Są to bardzo małe i niecharakterystyczne fragmenty kalot. Pochodzą one zapewne od różnych wydzielonych osobników (czaszek), a ich fragmentacja i rozproszenie to efekt nowożytniej orki (**ryc. 104**). Jedyną większą i charakterystyczną kością znaną w okolicy jamy VI-g-1 jest wspomniana wcześniej żuchwa Y. Wydaje się jednak, że była ona związana raczej z jamą VI-h-2, gdzie najprawdopodobniej zdeponowano ją jako pochówek wtórny.

Bezpośrednio nad jamą VI-g-1 znajdował się jeszcze pojedynczy ząb szczękowy (**ryc. 104: #229**). Może on pochodzić od tego samego osobnika co żuchwa Y i ewentualnie szkielet VI-h-2-A. Wydaje się to jednak mało prawdopodobne, między innymi dlatego, że brak jest jakichkolwiek fragmentów kaloty tego osobnika, czy innych zębów szczękowych w samej jamie VI-h-2. Można przypuszczać więc, że pochówek ten nie zawierał w ogóle czaszki. Z kolei żuchwa Y została zapewne złożona od razu jako prawa połowa, bo brak zębów i fragmentów kostnych z jej drugiej części (lewej). Ząb znad jamy VI-g-1 pochodzi więc raczej od innego zmarłego niż żuchwa i kobieta z jamy VI-h-2, ale nie można ustalić od jakiego. Nie ma jednak wyraźnych podstaw do wydzielenia nowego osobnika. W tym rejonie, gdzie znaleziono ząb, czyli wokół jamy VI-g-1, brakuje fragmentów konkretnej wydzielającej się czaszki, czy też jakichkolwiek kości postkranialnych, z którymi można by go wiązać. Trudno więc stwierdzić, na ile pochodzi on z jakiegoś pochówku naruszonego, czy przynależał raczej do jednej z wydzielonych czaszek zdeponowanych na cmentarzysku jako pochówki wtórne (patrz. rozdz. BI.3.2.3). Możliwe też, że zgubiono go przy jeszcze innej okazji, podobnie jak pozostałe pojedyncze zęby znajdujące w różnych częściach cmentarzyska (np. szkielety nr 8 i 10). Ostatecznie ząb znad jamy VI-g-1 pozostał nieprzyporządkowany do konkretnego osobnika i nie można go jednoznacznie zinterpretować.

Obecność ciałopalnego pochówku świadczy o tym, że jama VI-g-1 była najpewniej grobem i nie jest związana z osadnictwem z końca neolitu. Warto też zwrócić uwagę na to, że jest to już trzeci przykład, po jamach VI-j-1 i VI-c-1, bardzo dużego, ale prawie zupełnie pustego obiektu na cmentarzysku (**ryc. 104**). W tym wypadku wiadomo przynajmniej, że zawierał on wyposażenie i pochówek ciałopalny, bo w jamach VI-j-1 i VI-c-1 brakuje nawet tego. W dodatku, na podstawie profilu można podejrzewać, że jama VI-g-1 była faktycznie naruszona. Do pewnego stopnia przypomina ona też jamę VI-e-1. Tam również zdeponowano pochówek ciałopalny w samym stropie, nie wiadomo natomiast, co znajdowało się w głębszej części obiektu, która była prawie zupełnie pusta. Możliwe zatem, że jama VI-g-1, podobnie jak pozostałe wspomniane obiekty, zawierała pochówek pierwotny, który w całości wyjęto.

f) Kości ludzkie we wschodniej części cmentarzyska – szkielety nr 7, 9 i 11 oraz żuchwa Z.

Wschodnia część cmentarzyska została najbardziej zniszczona przez orkę (**ryc. 5-6**). W znacznym stopniu ucierpiał grób VI-9, czego efektem jest uszkodzenie czaszek i kości długich pochowanych tam osobników. Ich fragmenty zostały rozwleczone na bardzo dużej powierzchni (**ryc. 6**). Do grobu VI-9 zaliczono również wszystkie drobne fragmenty kręgów, żeber i kości długich znalezione w jego okolicy (**kat. 1**).

We wschodniej części cmentarzyska natrafiono na kilka kości długich, które raczej nie są związane z grobem VI-9, gdyż z pewnością nie należą do pochowanych tam zmarłych. Pochodzą one od minimum dwóch szkieletów – nr 7 i nr 11. Wystąpił tam jeszcze fragment żuchwy dorosłego osobnika (nr Z) i pojedyncze zęby dziecka – szkielet nr 9 (**ryc. 104**).

Szkielet nr 7.

Do szkieletu nr 7 zaliczone zostały fragmenty przynajmniej dwóch kości długich – prawej ramiennej i lewej promieniowej oraz fragment trzonowca szczękowego (**ryc. 104; 135: c-g**). Przyporządkowanie zęba jest jednak niepewne, gdyż równie dobrze może on pochodzić od jednej z wydzielonych czaszek, np. C lub D. Kość promieniowa reprezentowana jest przez środkową część trzonu (**ryc. 135: d**). Z ramiennej jest to koniec dalszy i dwa mniejsze fragmenty środkowej części trzonu (**ryc. 135: e-g**). Należy zauważyć, że sklejające się z sobą fragmenty ramiennej znaleziono w odległości około czterech metrów od siebie (**ryc. 104: #14 i #215**).

Fragmentacja i duży rozrzut kości wynikają niewątpliwie z nowożytniej orki. Nie można przez to ustalić ewentualnego typu pochówku, jaki szkielet nr 7 mógł reprezentować, ani też dokładnego miejsca, z którego pochodzi. Wydaje się, że szczątki mogły być wyorane z którejś z jam w wykopie VI-d, ale trudno wskazać jedną konkretną. Każda z nich została w

jakimś stopniu zniszczona przez orkę, na co wskazują bardzo nieregularne i stosunkowo duże zarysy stropów (**ryc. 104**). Poza tym, lokalizacja poszczególnych fragmentów kostnych może być bardzo przypadkowa. Każda kość znajdowała się w pobliżu innej jamy (**ryc. 104**). Największa z nich, czyli koniec dalszy ramiennej wskazywałby na jamę VI-d-7 (**ryc. 104**: #14). Z kolei promieniowa i ząb zostały znalezione we wschodnim narożniku wykopu i najbliżej jam VI-d-4 i VI-d-5 (**ryc. 104**: #28, 23). Kości szkieletu nr 7 mogą też pochodzić z jakiegoś obiektu lub grobu spoza badanego obszaru (**ryc. 104**).

Żuchwa Z.

Żuchwa Z jest reprezentowana przez bardzo zniszczony i zerodowany fragment środkowej części trzonu. Można do niej też zaliczyć korzeń zęba trzonowego leżący w odległości jednego metra od trzonu (**ryc. 135**: a-b). Oba elementy znaleziono blisko jamy VI-d-6, ale może to być przypadkowa lokalizacja (**ryc. 104**: #17 i #8). Żuchwa może należeć do tego samego osobnika co szkielet nr 7. Raczej nie pochodzi z grobu VI-9, choć jednemu ze złożonych tam zmarłych brakuje *cranium* (os. VI-9-C). Nie znaleziono jednak w grobie żadnych fragmentów trzeciej czaszki, ani też luźnych zębów, wydaje się więc, że osobnik ten od początku reprezentowany był tylko przez szkielet postkraniálny.

Szkielet nr 11.

Na szkielet nr 11 przypada dalszy fragment ramiennej, tym razem lewej. Pochodzi ona od innego osobnika niż prawa ramienna przypisana do szkieletu nr 7 (**ryc. 104**: #158). Do szkieletu nr 11 został zaliczony jeszcze pierwszy bliższy paliczek stopy (prawy), który znaleziono w odległości niecałych dwóch metrów od kości ramiennej i jego wielkość jest proporcjonalna do niej (**ryc. 104**: #241). Obie kości leżały blisko grobów VI-2 i VI-3, które nie mają śladów zniszczenia, czy naruszenia. Akurat w tej części cmentarzyska nie ma też jam, z których mogłyby one pochodzić.

Nie można wykluczyć, że paliczek w rzeczywistości należał do innego osobnika niż kość ramienna i mógł zostać zgubiony przy różnych okazjach. Tym bardziej, że jest on cały i jednocześnie na tyle mały, że łatwo było go zgubić, na przykład przy przenoszeniu szczątków zmarłego do jakiegoś grobu docelowego na cmentarzysku. Kość ramienna może natomiast pochodzić, podobnie jak szkielet nr 7, z którejś jamy na wschodnim krańcu cmentarzyska (**ryc. 104**), albo wręcz z jakiegoś zniszczonego grobu spoza przebadanego obszaru. Przemieszczenia kości na skutek orki są bowiem bardzo duże, nawet kilkumetrowe (**ryc. 6**).

Podsumowując, pewne jest jedynie to, że kość ramienna reprezentuje kolejnego osobnika, innego niż szkielet nr 7 i zmarli z grobu VI-9. Bliska lokalizacja ramiennej i

paliczka może być przypadkowa i nie muszą one należeć do tego samego szkieletu. Nie można też ustalić, skąd obie kości pochodzą i jak je interpretować.

Szkielet nr 9.

Szkielet nr 9 to w rzeczywistości dwa luźne zęby dziecięce znalezione około czterech metrów od siebie. Jeden zlokalizowany był nad jamą VI-d-5 (**ryc. 104: #42**), a drugi bliżej grobu VI-3 (#14). Był to zawiązek trzonowca szczękowego, a drugi to trzonowiec żuchwowy (**tab. 15; kat. 2**). Świadczy to więc o obecności całej czaszki wraz z żuchwą, z której obydwie zęby wypadły.

Zęby dziecka są więc najprawdopodobniej zgubą. Mogło do tego dojść jednak w różnych momentach rytuału pogrzebowego, tak w trakcie przynoszenia kości na cmentarzysko, jak też w momencie opróżniania grobu i naruszania pochówku pierwotnego. Jeden z zębów leżał wprawdzie nad jamą VI-d-5, ale może to być zupełnie przypadkowa lokalizacja, zwłaszcza biorąc pod uwagę zniszczenie przez orkę tej części cmentarzyska (**ryc. 104**). Co więcej, znajdował się on jednocześnie tuż przy krawędzi wykopu i niewykluczone, że więcej kości dziecka pozostało w nieprzebadanej części cmentarzyska (**ryc. 104**).

3.2.3. Ludzkie kaloty na cmentarzysku – depozyty czaszek?

Z całego obszaru cmentarzyska pochodzą bardzo liczne fragmenty od co najmniej sześciu czaszek – nr A–G (**ryc. 104; tab. 15**). Każda z nich została w mniejszym lub większym stopniu wyklejona, a pozostałe fragmenty zostały dopasowane na podstawie morfologii i grubości kaloty. To, co łączy wszystkie sześć czaszek to duża fragmentacja i rozprzestrzenienie na sporej powierzchni cmentarzyska.

Wyjątkiem od powyższej reguły jest czaszka G, do której przydzielono tylko dwa fragmenty z północno-zachodniej części cmentarzyska (**ryc. 104: #177, 274**). Jeden z nich to wyjątkowo gruby fragment kości czołowej (**ryc. 104: #177; 136: a**), który na pewno nie może pochodzić od żadnej innej z wydzielonych kalot. Drugi to bardzo mały i gruby fragment kości ciemieniowej (**ryc. 104: #274; 136: B**). Do czaszki G mogła również należeć *pars petrosa* znaleziona w wykopie VI-q, ale bez dokładnej lokalizacji (**ryc. 136: c**).

Czaszki pochodzą od kobiet i mężczyzn i najprawdopodobniej w równych udziałach (**tab. 15**). Czaszki A, B i E/F mogą być żeńskie, natomiast za męskie można uznać czaszki C, D i G. Płeć określona została na podstawie ogólnej masywności i grubości poszczególnych kalot oraz pojedynczych cech diagnostycznych – krawędzi oczodołu i kresy karkowej na potylicy, o ile były obecne.

Czaszki kobiece należą do młodych osobników (**tab. 15**). Najmłodsza reprezentowana przez czaszkę E/F miała najprawdopodobniej około 15-20 lat (Juvenis/Adultus), a pozostałe dwie mieściły się w przedziale 20-35 lat (Adultus). Mężczyzna, reprezentowany przez czaszkę D, również był młodym dorosłym – 20-35 lat (**tab. 15**). Z kolei czaszka C należała do najstarszego osobnika w wieku około 55-60 lat (**tab. 15**). Wiek trzeciego mężczyzny – czaszka G – nie można bliżej określić, ale szew wieńcowy jest całkowicie otwarty i mógł to być stosunkowo młody osobnik (**tab. 15**).

a) Kompletność czaszek A – E/F.

Czaszki reprezentowane są przez mniejsze lub większe fragmenty mózgoczaszki, czy nawet samej kaloty. Kości twarzoczaszki jest niewiele (**ryc. 136-141; tab. 15**).

Do **czaszki A** przyporządkowano dużą część prawej kości ciemieniowej i fragmenty lewej oraz duży kawałek potylicy (**ryc. 137: a, b, f-h**). Od niej może też pochodzić fragment kości czołowej z krawędzią oczodołu (**ryc. 137: d**) i pasująca do niego kość jarzmowa (**ryc. 137: e; #34**). Nie ma w ogóle kości skroniowych, podstawy czaszki i prawie całej części twarzowej. Możliwe więc, że od początku była to jedynie kalota (**ryc. 137**). Warto jednak zaznaczyć, że największe braki dotyczą kości czołowej. Stan zachowania i kompletność czaszki może więc wynikać z jej pierwotnego ułożenia, twarzą do góry.

Na **czaszkę B** przypada prawie wyłącznie tylna część mózgoczaszki, tj. środkowa część potylicy i tylna prawej kości ciemieniowej (**ryc. 138: a, e-f**). Obecne są też fragmenty kości skroniowych (**ryc. 138: c-d**). Mniej pewna jest przynależność lewej kości jarzmowej, znalezionej w okolicy grobu VI-3 (**ryc. 104: #239; 138: b**) oraz prawej *pars petrosa*, która nie miała dokładnej lokalizacji w wykopie VI-e (**ryc. 138: d**). Ta ostatnia kość może też pochodzić od czaszki A. Biorąc pod uwagę niepewne przyporządkowanie niektórych fragmentów, to niewykluczone, że czaszka B mogła być reprezentowana jedynie przez wybrane pojedyncze kości – potylicę, prawą kość ciemieniową i lewą skroniową.

Czaszka C reprezentowana jest prawie wyłącznie przez okolicę szwu strzałkowego, tj. przez fragmenty obu zrośniętych kości ciemieniowych (**ryc. 139: g-h**). Mogą do niej należeć też fragmenty lewej kości skroniowej (*pars petrosa*) i czołowej z krawędzią lewego oczodołu oraz fragment lewej i cała prawa kość jarzmowa (**ryc. 139: a-e**). Jeśli faktycznie są one z jednej czaszki, to musiało to być prawie całe *cranium* (**ryc. 139**). Największe braki dotyczą w tym wypadku potylicy, możliwe więc, że czaszka była ułożona właśnie tą częścią do góry.

Do **Czaszki D** przydzielono znaczną część lewej ciemieniowej oraz potylicy (**ryc. 140: e-i**). Obecne są też fragmenty kości skroniowych i czołowej z krawędzią oczodołu (**ryc. 140: a-d**). Rozrzut fragmentów czaszki D jest bardzo duży, a znaczną część z nich znaleziono

na samym obrzeżu wykopu (**ryc. 104**: cz. D). Wydaje się więc, że mogło być to całe *cranium* bez żuchwy, a brakujące kości, jak prawa ciemieniowa i czołowa, zostały prawdopodobnie wyorane poza przebadany obszar.

Czaszkę E/F tylko w niewielkim stopniu można było wykleić i zrekonstruować, gdyż jest ona silnie zdefragmentowana i rozdrobniona (**ryc. 141**). Wydaje się jednak, że pierwotnie mogła być kompletna. Obecne są bowiem znaczne części kości czołowej, lewa jarzmowa (**ryc. 141**: a-c), fragment lewej skroniowej (**ryc. 141**: h) i potylicy (**ryc. 141**: g) oraz liczne fragmenty kości ciemieniowych (**ryc. 141**: d-f). Największe braki dotyczą tylnej części czaszki (**ryc. 14**). *Cranium* było więc ustawione tą częścią do góry.

Istotną cechą wydzielonych czaszek jest to, że prawie nie towarzyszą im luźne zęby szczękowe. Większość zębów znalezionych na cmentarzysku, tak szczękowych jak i żuchwowych, pochodzi z opróżnionych grobów – szkielety nr 1 i 2 oraz osobnik VI-j-2-A lub od osobników dziecięcych – szkielety nr 8, 9 i 10. Część została z kolei dopasowana do żuchw – X, Y i Z (**ryc. 104**; **tab. 15**). Poza nimi są jeszcze tylko dwa zęby, które mogłyby ewentualnie pochodzić od wydzielonych czaszek (**ryc. 104**; **tab. 15**). Jeden z nich to wspomniany wcześniej kieł szczękowy znaleziony nad jamą VI-g-1 (**ryc. 104**: #229). Nie można go jednak powiązać z konkretną czaszką. Drugi to trzonowiec przyporządkowany niepewnie do szkieletu nr 7 (**ryc. 104**: #28), który może ewentualnie należeć do czaszki D.

Brak zębów szczękowych utrudnia również ewentualne powiązanie czaszek z wydzielonymi żuchwami. Wydaje się jednak, że trzy żuchwy X, Y i Z pochodzą raczej od innych zmarłych niż czaszki. Żuchwa Z może należeć do szkieletu nr 7 (**ryc. 104**; **tab. 15**). Z kolei żuchwy X i Y złożono prawdopodobnie od razu jako połówki, a nie całe kości, a co za tym idzie, trafiły na cmentarzysko już po ich oddzieleniu od czaszki.

b) Czaszki – osobne wtórne depozyty na cmentarzysku?

Absencja luźnych zębów szczękowych i brak powiązania czaszek z konkretnymi żuchwami sugerują, że czaszki przyniesiono na cmentarzysko już jako kości. Wcześniej oddzielono od nich żuchwy, które nawet jeśli trafiły na cmentarzysko, to mogły być zdeponowane w innym miejscu niż *cranium*. Czaszki najprawdopodobniej były uprzednio gdzieś przechowywane przez dłuższy czas, stąd brak zębów, które tam wypadły. W efekcie miały one też mniej lub bardziej uszkodzoną część twarzową, gdyż kości twarzoczaszki są stosunkowo delikatne i łatwo je odłamać. Co ważne, na cmentarzysku nie znaleziono prawie żadnych fragmentów szczęki, poza jednym zalegającym w stropie jamy VI-e-4 (**ryc. 104**; **115**: b).

Duża fragmentacja i rozprzestrzenienie na wielu metrach kwadratowych fragmentów poszczególnych czaszek wskazuje na ich późniejsze uszkodzenie, najprawdopodobniej nowożytną orką. Warto zwrócić uwagę na to, że zniszczenie i rozrzut fragmentów jest większy niż to miało miejsce w przypadku innych kości ludzkich interpretowanych jako pozostałości po ewentualnych naruszonych pochówkach pierwotnych. Wynika to najprawdopodobniej z tego, że czaszki były zdeponowane płytko na poziomie stropów jam i grobów, przez co były bardziej narażone na zniszczenie na skutek późniejszej działalności człowieka. Warto w tym miejscu przypomnieć, że w niektórych grobach zdarzały się czaszki zdeponowane jako pochówek wtórny na samym szczycie grobu. Tak było np. w grobie VI-1, czy VI-16.

Niewykluczone też, że niektóre z wydzielonych czaszek od początku były silnie zdekompletowane. Zwykle bowiem obecne są fragmenty z konkretnej części *cranium*. W czaszce A była to tylna i prawa strona, w B głównie tylna – rejon potylicy, w C okolice szwu strzałkowego, w D lewa strona i potyllica, a z kolei w czaszce E/F raczej przednia część (**ryc. 136-141**). Obecność większego lub mniejszego fragmentu z przedniej lub tylnej części *cranium*, albo z prawej lub lewej strony, mogła też zależeć od tego, jak czaszka lub sama kalota była zdeponowana. Ta część, która była wyżej została z pewnością bardziej uszkodzona i mogła zostać kompletnie rozkruszona lub wyorana na dalszą odległość od pierwotnego miejsca złożenia konkretnej czaszki.

c) Lokalizacja czaszek na cmentarzysku – pierwotne miejsce depozycji.

Fragmenty wydzielonych czaszek znajdowane były w różnych rejonach cmentarzyska i nie ma pod tym względem różnic między częścią północną i południową. Na każdą z nich przypadają po trzy czaszki, A, B i G na północną (**ryc. 142**), a C, D i E/F na południową. Rozrzut fragmentów jest jednak bardzo duży i nie jest łatwo ustalić pierwotne miejsce depozycji.

Fragmenty **czaszki A** znajdowano w północnej i centralnej części cmentarzyska, od grobów VI-8 i VI-1 po sam północny narożnik wykopu (**ryc. 142**). Największa koncentracja fragmentów kaloty zajmuje jednak nieco mniejszy obszar wokół jamy VI-c-1 i VI-e-1 oraz grobu VI-5. Wydaje się więc, że oryginalne miejsce depozycji czaszki mogło być właśnie w tym rejonie. Nie da się jednak pewnie stwierdzić, czy była ona zdeponowana w stropie jakiegś jamy lub grobu, czy złożono ją obok, podobnie jak skorupę żółwia przykrywającą ząb ludzki. Niektóre fragmenty znaleziono obok kości z grobu VI-5, możliwe więc, że czaszka była właśnie tam zdeponowana jako czwarty pochówek wtórny(?). Tym bardziej, że fragmenty *cranium* osobnika VI-5-A miały podobny rozrzut (**ryc. 6**). Inna ewentualność, to depozycja

przy jamie VI-c-1, być może nawet przy bruku kamiennym w kształcie serca(?), stąd tak dużo fragmentów na południe i południowy wschód od tego obiektu (**ryc. 142**). Trzecia potencjalna lokalizacja to okolice jamy VI-e/k-2, gdzie można wydzielić kolejną koncentrację fragmentów kaloty. Jest ona jednak mniejsza niż ta przy grobie VI-5 i jamie VI-c-1. Taki wariant wydaje się być więc najmniej prawdopodobny (**ryc. 142**).

Największa koncentracja fragmentów **czaszki B** znajdowała się w okolicy grobu VI-5 i najprawdopodobniej było to pierwotne miejsce jej depozycji (**ryc. 142**). Znalezione tam większy fragment tylnej części kości ciemieniowej (**ryc. 142**: #58,64-65) i kość skroniową (#38). Około dwóch metrów na południowy wschód od tego miejsca znajdowała się środkowa część łuski kości potylicznej (**ryc. 142**: #361). Inne drobne fragmenty, które mogą należeć do czaszki B były znajdowane nieco dalej od głównej koncentracji, dwa z nich leżały kilka metrów na południe, przy grobie VI-4, a inne dwa kilka metrów na wschód od głównej koncentracji i około 1-2m od potylicy (**ryc. 142**). Warto zauważyć, że rozrzut fragmentów czaszki B jest w dużym stopniu zbliżony do tego zaobserwowanego dla kaloty A, choć jest ich mniej i nie są tak daleko rozwleczone. Obie czaszki mogły być pierwotnie zdeponowane w tym samym miejscu, tj. w pobliżu grobu VI-5 (**ryc. 142**).

Czaszka C reprezentowana jest przez niespełna 20 fragmentów (**tab. 15**), które znajdowane były głównie w centralnej i wschodniej części cmentarzyska (**ryc. 142**), a sporadycznie też w zachodniej, przy jamie VI-j-1 (**ryc. 142**: #208, 213). Największe fragmenty czaszki C odkryto jednak w centralnej części wykopu (**ryc. 142**: #34, 31), co by sugerowało, że mogła być ona zdeponowana gdzieś w tym rejonie. Z drugiej strony, dużo fragmentów, choć mniejszych, wystąpiło na wschodnim obrzeżu cmentarzyska – wykop VI-d, który w znacznym stopniu został zniszczony przez orkę. Ich rozrzut jest podobny jak kości z rozoranego grobu VI-9. Nie można więc wykluczyć, że czaszka zdeponowana była jednak we wschodniej części cmentarzyska. Możliwe, że nawet przy samym grobie VI-9, albo przy którejś z odsłoniętych tam jam (**ryc. 142**).

Fragmenty kolejnej **czaszki D** były rozprzestrzenione prawie na całej południowej i wschodniej części cmentarzyska (**ryc. 142**). Można jednak wydzielić dwie koncentracje. Jedna jest na samym południowym krańcu wykopu w okolicy grobów VI-17 i VI-16, a druga, mniejsza, na wschodnim krańcu między jamą VI-d-7, a VI-d-5 (**ryc. 142**). Pojedyncze fragmenty znaleziono też w centralnej części wykopu w okolicy grobów VI-2 i VI-3 (**ryc. 142**: #165, 181, 184). Co ważne, fragmenty ze wschodniej i centralnej części cmentarzyska sklejają się z tymi znalezionymi przy południowym profilu wykopu, nie ma więc wątpliwości, że jest to jedna czaszka (**ryc. 142**). Na pewno została ona uszkodzona przez orkę.

Rozwleczenie fragmentów jest nawet większe niż w przypadku rozoranej czaszki dziecka z grobu VI-16, a kierunek w jakim zostały przesunięte kawałki kaloty jest podobny (**ryc. 6**). Była ona zatem zdeponowana bardzo płytko, możliwe, że płycej niż ta na szczycie grobu VI-16. Najwięcej fragmentów zalegających w wyraźnej koncentracji znajduje się w okolicy grobu VI-17, możliwe więc, że tam czaszka była zdeponowana. Fragmenty we wschodniej i centralnej części cmentarzyska są bardziej rozproszone i w większości niewielkie, choć jest wśród nich jeden duży kawałek kości ciemieniowej znaleziony na północ od grobu VI-3 (**ryc. 142: #181-184**).

Lokalizacja **czaszki D** w pobliżu grobu VI-17 byłaby o tyle ciekawa, że czaszka pochowanej tam kobiety była silnie zdekompletowana i została uszkodzona lub naruszona (**ryc. 6**). W grobie obecna była sama podstawa czaszki, szczeka i żuchwa (**ryc. 29-30**). Mogło to być uszkodzenie przez orkę, ale dziwne, że nie znaleziono wokół grobu żadnych innych jej fragmentów. Niewykluczone więc, że była ona jednak rytualnie zniszczona i celowo zdekompletowana. Czaszka D, która należała najprawdopodobniej do mężczyzny, mogła być więc zdeponowana w tym miejscu niejako zamiast(?) czaszki kobiety z grobu VI-17.

Do **czaszki E/F** przyporządkowano najwięcej fragmentów, bo aż 35 (**tab. 15**). Główna ich koncentracja przypada na rejon pomiędzy grobem VI-13, a jamą VI-h-2. W tym samym miejscu znaleziono też połowę żuchwy i kość ramienną (żuchwa X i szkielet nr 4), ale od innego osobnika niż czaszka E/F (**ryc. 142**). Bardzo prawdopodobne, że *cranium* było zdeponowane właśnie w tym miejscu i niewykluczone, że w stropie naruszonego grobu VI-13. Silna fragmentacja czaszki może więc wynikać nie tylko z ewentualnej orki, ale też z celowego naruszenia tego depozytu. Pojedyncze fragmenty znajdowane były też w innych częściach cmentarzyska, w odległości kilku metrów na północ, wschód i zachód od głównej koncentracji (**ryc. 142: #108, 284, 100, 266, 214**). Zwykle były to małe fragmenty kaloty sklejające się z tymi z głównej koncentracji. Wyjątkiem jest kość jarzmowa i fragment kości czołowej z krawędzią oczodołu znalezione na zachodnich krańcach cmentarzyska (**ryc. 142: #638, 810**). Pod względem morfologii pasują one do reszty czaszki, nie można jednak wykluczyć, że pochodzą od innego osobnika. Jest to też o tyle prawdopodobne, że znaleziono je tuż przy krawędzi wykopu i nie wiadomo, czy obie kości nie należą do innej czaszki spoza przebadanego obszaru. Stąd numer E/F, dopuszczający możliwość, że znaczna część kaloty to czaszka E, a kość jarzmowa i czołowa to ewentualnie osobne *cranium* F.

Ostatnia wydzielona **czaszka G** jest reprezentowana tylko przez dwa fragmenty zlokalizowane blisko zachodniego profilu wykopu (**ryc. 142**). W tym wypadku reszta czaszki może się znajdować poza przebadanym obszarem.

d) Podsumowanie.

Podsumowując, wszystko wskazuje na to, że czaszki, lub ich części (kaloty, konkretne kości?) zostały złożone na cmentarzysku jako wtórne depozyty. Świadczy o tym brak luźnych zębów szczękowych oraz tych partii *cranium*, które są bardziej podatne na uszkodzenia, jak części twarzowe i podstawa czaszki. Obecne są głównie fragmenty kalot i do tego zdarzają się pojedyncze kości jarzmowe, czy fragmenty części skalistych z przewodem słuchowym wewnętrznym. Te ostatnie jednak dopasowywano głównie na podstawie wielkości i lokalizacji do konkretnej czaszki i nie ma całkowitej pewności, czy na pewno pochodzą od tych osobników co kaloty. Co ważne, czaszki należą na pewno do innych zmarłych niż zdeponowane osobno żuchwy (X-Z).

Czaszki należą zarówno do kobiet jak i mężczyzn, a wiek zmarłych jest dość zróżnicowany, choć większość z nich mieści się w przedziale wiekowym Adultus (20-35lat). Jeden osobnik reprezentowany przez czaszkę E/F (kobieta?) był jednak wyraźnie młodszy od reszty, bo niespełna 20.-letni. Z kolei jedna z prawdopodobnie męskich czaszek (C) należała do zdecydowanie starszego osobnika, mającego ponad 55 lat (Senilis).

Czaszki były najprawdopodobniej zdeponowane dość płytko, na wysokości stropów grobów i jam, przez co były później bardziej narażone na zniszczenie przez późnoneolityczne osadnictwo i nowożytną orkę. Ich powierzchnia bywa też mocno zerodowana, bardziej niż w przypadku innych kości znajdujących poza grobami. Pojedyncze fragmenty mają też ślady obgryzania przez gryzone. Świadczy to o ich długim przebywaniu na powierzchni gruntu. Może to też wynikać z depozycji czaszek na wierzchu, a nie wewnątrz jam. Niewykluczone też, że czaszki przechowywano wcześniej w innym miejscu, na przykład na terenie obozowiska. Tam zapewne zgubione zostały zęby i mniej trwałe fragmenty *cranium*.

Zniszczenie czaszek na skutek późniejszej działalności człowieka doprowadziło do ich znacznej fragmentacji i rozwleczenia poszczególnych kości na dużej powierzchni cmentarzyska. Utrudnia to ustalenie pierwotnego miejsca depozycji. Można jednak przypuszczać, że dwie czaszki – A i B – złożono w okolicy grobu VI-5. W przypadku czaszki A wchodzi również w grę lokalizacja przy jamie VI-c-1. Jedna czaszka – C – znajdowała się albo w centrum cmentarzyska, albo w jego wschodniej części. Kolejne dwie – D i E/F – złożono w południowej części wykopu. Czaszka E/F mogła być zdeponowana wręcz w naruszonym grobie VI-13, a kalota D najprawdopodobniej przy grobie VI-17. Dla czaszki G nie można ustalić pierwotnego miejsca depozycji, gdyż znajduje się ono raczej poza przebadanym obszarem cmentarzyska.

Deponowanie czaszek na cmentarzysku nie powinno dziwić, gdyż należą one do najczęstszych wśród pochówków wtórnych cząstkowych, czyli takich, gdzie ze zmarłego składano tylko jedną lub dwie kości. Poza tym, czaszki w pochówkach wtórnych składano często w specjalny sposób i w konkretnym miejscu, w tym również na szczycie grobu. Prawdopodobna lokalizacja wydzielonych czaszek sugeruje, że również one mogły być związane z grobami – VI-5, VI-17, VI-9 i VI-13, albo z określoną jamą – VI-c-1 i VI-h-2. Podobny charakter mogły mieć też żuchwy, a w zasadzie ich połówki znalezione w okolicy jamy VI-h-2 i grobu VI-13 (żuchwa X i Y). Najprawdopodobniej złożono je jako osobne cząstkowe pochówki wtórne.

3.2.4. Ludzkie kości (nieprzepalone) znalezione poza właściwymi grobami – podsumowanie.

Obecność luźnych kości ludzkich na cmentarzysku wynika nie tylko ze zniszczenia grobów. Szczątki ludzkie znajdowane w różnych kontekstach są bowiem śladem konkretnych działań rytualnych i uzupełnieniem praktyk pogrzebowych opisanych wcześniej na podstawie „właściwych” 18 grobów z Dudki. Część z nich to najprawdopodobniej kolejne pochówki wtórne. Inne szczątki można z kolei interpretować jako pozostałość po opróżnionych grobach i naruszonych pochówkach pierwotnych, a być może również wtórnych(?). Naruszenie pochówku nie zawsze więc polegało na wyjęciu kilku wybranych kości zmarłego złożonego w pozycji siedzącej, jak w grobach VI-6 i VI-13, ale w niektórych wypadkach zabierano cały szkielet. Do tego dochodzi jeszcze trzecia grupa szczątków znalezionych poza grobami, którą stanowią kości i zęby ludzkie nie dające się jednoznacznie zinterpretować.

Nowo wyodrębnione **pochówki wtórne** pochodzą zarówno z północnej jak i południowej części cmentarzyska (**ryc. 143**). W części północnej była to przynajmniej jedna jama – VI-e-1 – z pochówkiem cząstkowym w postaci potylicy oraz zęb ludzki złożony pod skorupą żółwia (szkielet nr 13). Wtórny pochówkiem może być też czaszka, a raczej jej pojedyncze kości (szczeka i czołowa) złożone w stropie jamy VI-e-4. W południowej części cmentarzyska pochówkiem wtórnym jest na pewno żebro ludzkie z jamy VI-m-1. Drugi to pochówek kobiety z jamy VI-h-2 (os. A) reprezentowany przez szkielet postkranialny i być może też połówkę żuchwy (nr Y). Wtórny depozytem jest też połowa żuchwy X i kość ramienna (szkielet nr 4) pochodzące prawdopodobnie od jednego mężczyzny. Na każdą z części cmentarzyska przypada też przynajmniej po trzy wtórne depozyty czaszek, w północnej są to czaszki A, B i G, a w południowej C, D i E/F (**ryc. 142-143**).

Opróżnione groby wystąpiły prawie wyłącznie w północnej części cmentarzyska, a wyjątkiem od tej reguły może być jama VI-g-1 i ewentualnie któryś z obiektów w wykopie VI-d (**ryc. 143**). Co więcej, obiekty z północnej części cmentarzyska, które można uznać za pewne lub prawdopodobne opróżnione groby są zlokalizowane w jednym rzędzie od jamy VI-j-2 po VI-e-3, w około dwumetrowych odstępach od siebie (**ryc. 143**). W tym samym rzędzie usytuowane są też oba opróżnione groby – VI-6 i VI-13. Ten ostatni należy już wprowadzić do południowej części cmentarzyska, ale leży jednocześnie blisko jamy VI-j-2 i niejako na przedłużeniu tego ciągu naruszonych i opróżnionych grobów. Jako ewentualne opróżnione groby z północnej części cmentarzyska można jeszcze wskazać jamy VI-q-1 i VI-r-3, przy których znaleziono luźne kości ludzkie. Ewentualnymi opróżnionymi grobami mogą też być dwa duże i puste obiekty – VI-j-1 i VI-c-1 (**ryc. 143**).

a) Pochówki wtórne.

Szczątki ludzkie, które zinterpretowano jako kolejne pochówki wtórne, znajdowane były w jamach, jak i poza nimi (**ryc. 143**). W sumie jest to od 11 do 14 różnych pochówków, nie licząc dwóch ewentualnych opróżnionych grobów, które mogły zawierać naruszony pochówek wtórny, czyli jamy VI-e-3 oraz VI-i-1 lub VI-i-2 (szkielet nr 1).

Większość nowo wyodrębnionych pochówków wtórnych jest reprezentowana przez pojedynczą kość lub ząb, ewentualnie dwie różne kości. Są to więc pochówki wtórne cząstkowe (1 stopień kompletności). Tylko w przypadku kobiety z jamy VI-h-2 (os. A) obecna była większa liczba kości.

Szkielet kobiety z jamy VI-h-2 (osobnik A) jest kolejnym pochówkiem wtórnym o 2 stopniu kompletności obejmującym kości z różnych części szkieletu postkranialnego (**ryc. 132**). Najprawdopodobniej nie złożono czaszki zmarłej, bo brak jakichkolwiek fragmentów kaloty oraz luźnych zębów szczękowych (**ryc. 131**). Co więcej, żuchwa Y, o ile przynależy do tego osobnika, to została intencjonalnie złożona już jako połówka. Pochówek kobiety z jamy VI-h-2 mógł być analogicznym depozytem, jak ten z grobu VI-12, gdzie złożono wybrane i stosunkowo nieliczne kości małego dziecka (również 2-gi stopień kompletności szkieletu). Kości osobnika VI-h-2-A zalegały zapewne płycej i dlatego zostały zniszczone i rozwleczone przez późniejszą działalność człowieka.

Spośród nowo wydzielonych pochówków wtórnych cząstkowych (1 stopień kompletności) przynajmniej dwa zostały zdeponowane bezpośrednio w jamie. Jednym z nich jest żebro z jamy VI-m-1 (os. A), które było na pewno jedyną kością ludzką jaką tam złożono (**ryc. 130**). Drugi to potylicza ułożona w płytszej części jamy VI-e-1. Obiekt ten mógł być

jednak naruszony i niewykluczone, że zawierał więcej kości tego osobnika lub innych zmarłych (**ryc. 123-124**).

Wyjątkowym i nietypowym wtórnym pochówkiem częściowym jest depozyt zęba ludzkiego pod pancerzem żółwia. Najprawdopodobniej nie jest on związany z żadną z jam (**ryc. 119; 143**), a złożono go bezpośrednio na powierzchni gruntu. W grobach wprawdzie często składano skorupy żółwia, ale zawsze były to fragmenty, a nie tak jak w tym wypadku cały pancerz (Gumiński 2014: 170-171). Może to jednak wynikać z faktu, że nie był to dar grobowy, a raczej rodzaj „opakowania” i osłony dla złożonego pod nim zęba ludzkiego.

Jako kolejne pochówki wtórne należy też potraktować **sześć kalot (A-G)**, które najprawdopodobniej stanowiły osobne depozyty na cmentarzysku i były lokowane na poziomie stropów grobów (**ryc. 142-143**). Dokładne miejsce depozycji konkretnych czaszek nie jest łatwe do ustalenia, ale wydaje się, że składano je raczej przy określonych jamach lub grobach (**ryc. 143**). Jest to tym bardziej realne, że znane są z cmentarzyska groby, gdzie czaszki z pochówków wtórnych ustawiano na samym szczycie. Możliwe więc, że było ich dużo więcej, ale te zalegające zbyt płytko uległy później znacznemu uszkodzeniu. Dwie czaszki (A i B) mogły być zdeponowane przy grobie VI-5 lub przy jamie VI-c-1, jedna (C) w centrum lub we wschodniej części cmentarzyska, dwie kolejne (D i E/F) w południowej strefie przy grobach VI-13 i VI-17, a jeszcze inna (G) znajdowała się prawdopodobnie poza przebadanym obszarem cmentarzyska, w jego zachodniej części.

Czaszki reprezentowane są przez liczne i stosunkowo nieduże fragmenty, które pochodzą głównie z kości czołowej, ciemieniowych i potylicy (**ryc. 136-141**). Brakuje im natomiast podstaw oraz części twarzowych, w tym zębów szczękowych i żuchw (**ryc. 142**). Wynika z tego, że czaszki musiały zostać przeniesione na cmentarzysko już po oddzieleniu żuchwy i prawdopodobnie wcześniej były przez dłuższy czas przechowywane w innym miejscu. Na cmentarzysko trafiały bowiem już pozbawione praktycznie wszystkich zębów i zapewne też w mniejszym lub większym stopniu uszkodzone. Niewykluczone nawet, że były to już same kaloty lub pojedyncze kości czaszkowe.

Warto jeszcze dodać, że jedyna szczeka została znaleziona nad jamą VI-e-4, razem z fragmentem kości czołowej (**ryc. 115**). Mogą one pochodzić od tego samego osobnika co kości klatki piersiowej z wypełniską jamy (os. VI-e-4-A). Z drugiej strony, brak w tym obiekcie zębów szczękowych mimo obecności połowy szczęki z zębodołami. Możliwe zatem, że kość czołowa i szczeka pochodzą jednak z kolejnego depozytu czaszki lub pojedynczych jej kości złożonych w stropie opróżnionego grobu VI-e-4. Czaszka mogła być zdeponowana jako pochówek wtórny już po naruszeniu i wyjęciu pochówku pierwotnego(?).

Pochówkami wtórnymi cząstkowymi mogą też być dwie żuchwy – X i Y – z południowej części cmentarzyska (**ryc. 143**). Co ważne, obie zostały złożone już jako połówki, a nie całe kości, co się zdarza również w przypadku pochówków cząstkowych w „właściwych” grobach (os. VI-2-E i VI-13-E). Żuchwa X może pochodzić z jamy VI-h-2 lub z grobu VI-13. Możliwe też, że oprócz niej złożona była tam jeszcze pojedyncza kość długa, ramienna, tego samego osobnika (szkielet nr 4) (**ryc. 133: a; 143**). Z kolei żuchwa Y była zdeponowana najpewniej w jamie VI-h-2. W jej przypadku również nie wiadomo, czy była to jedyna kość tego zmarłego. Może ona bowiem należeć do osobnika VI-h-2-A reprezentowanego przez różne kości postkranialne (**ryc. 143**).

Podsumowując, można mówić o kolejnych 9-13 pochówkach reprezentowanych przez pojedyncze kości szkieletu – 1 stopień kompletności. Ich struktura anatomiczna ogólnie zgadza się z tą dla analogicznych pochówków cząstkowych z „właściwych” grobów zbiorowych (**ryc. 144**). Przeważają bowiem czaszki lub ich fragmenty, których jest przynajmniej 7, a ósmą może być ta z jamy VI-e-4. Do tego dochodzi jedna lub dwie żuchwy, zależnie od tego, czy żuchwa Y należy do osobnika VI-h-2-A, czy nie. Można też do tego dodać pojedynczą kość ramienną ze szkieletu nr 4. Wyjątkowe jest natomiast żebro z jamy VI-m-1, będące mało charakterystyczną kością. Co więcej, tej kategorii anatomicznej raczej brakuje w pochówkach wtórnych o różnych stopniach kompletności szkieletu (**ryc. 94-95**). Jeszcze bardziej nietypowym celowym depozytem jest pojedynczy trzonowiec ludzki, gdyż zęby są zwykle raczej zgubami na cmentarzysku. W tym wypadku został on niewątpliwie celowo złożony pod osłoną z pancerza żółwia.

Cząstkowe pochówki wtórne znalezione poza grobami są też o tyle istotne, że wskazują na nieco inny sposób potraktowania kości zmarłych niż analogiczne depozyty z „właściwych” grobów. Tam pojedyncze kości konkretnego zmarłego dokładano do grobów zbiorowych, również tych z pochówkami siedzącymi. W ich wypadku można odnieść wrażenie, że są to niejako „dodatki” do pozostałych zmarłych, choć (wbrew pozorom) były one zapewne bardzo istotne. Tymczasem okazuje się, że pojedyncze kości mogły być też składane osobno jako jedyny pochówek. Co więcej, może on być reprezentowany nie tylko przez czaszkę, ale też przez kości tak mało charakterystyczne jak żebro, czy tak małe jak pojedynczy ząb.

b) Opróżnione groby

Drugą grupę szczątków ludzkich na cmentarzysku stanowią pozostałości po opróżnionych grobach. Ich wyodrębnienie oparto na strukturze anatomicznej szczątków i kontekście ich znalezienia.

Szczątki ludzkie, które można uznać za pozostałość po opróżnionym grobie, powinny zasadniczo reprezentować różne części szkieletu, z przewagą małych kości i fragmentów łatwo ulegających uszkodzeniu. Ogólna struktura anatomiczna wyodrębnionych pozostałości po opróżnionych grobach, tak pewnych, jak i tych bardziej dyskusyjnych przypadków, spełnia powyższe kryteria (**ryc. 145**). Dominujące grupy to luźne zęby (8-13 sztuk) oraz inne drobne elementy szkieletu, czyli kości rąk, stóp i rzepki (7-8 kości). Licznie reprezentowane są też fragmenty żeber i kręgów (razem 8-10 kości). Czaszka i żuchwa oraz kości długie są również obecne, ale prawie zawsze tylko jako mniejsze lub większe fragmenty. Jedynym wyjątkiem jest cała kość łokciowa ze szkieletu nr 2.

Powyższe tendencje różnie rysują się jednak dla poszczególnych osobników. Taka „wzorcową” struktura anatomiczna oparta o większą liczbę kości (powyżej 10 fragmentów) zdarzyła się tylko dwukrotnie – u dziecka z jamy VI-j-2 i szkieletu nr 2, który pochodzi najprawdopodobniej z jamy VI-e/k-2 (**ryc. 109; 114**). W pozostałych przypadkach kości jest mniej, choć ciągle można przypuszczać, że są to pozostałości po opróżnionym grobie. Dotyczy to szkieletów nr 1 i 7, kości osobnika VI-e-4 i fragmentu czaszki z jamy VI-e-3 (**ryc. 143**). Należy mieć bowiem na względzie, że wiele zależało od tego, po jakim czasie naruszono pochówek i czy doszło już do całkowitego zeszkieleutowienia. Wpływ na gubienie kości mogło mieć też ewentualne złożenie zmarłego w jakimś rodzaju trumny lub opakowania. Ilość i rodzaj kości może też wynikać z tego, czy naruszano pochówek pierwotny (os. VI-j-2 i VI-e-4-A, szkielety 2 i 7?), czy raczej depozyt wtórny (os. VI-e-3-A i szkielet 1?).

Im mniej kości, tym bardziej istotny jest więc kontekst w jakim je znaleziono. Część z nich wystąpiła bezpośrednio w jamie, którą tym samym można uznać za opróżniony grób. W innych przypadkach koncentracja kości otacza taki potencjalny grób, a kości znajdowały się na poziomie stropu jamy, lub wyżej. Dodatkową przesłanką za opróżnionym grobem może być ślad późniejszego wkopu w jamie. Należy jednak pamiętać, że nie zawsze musiało być konieczne jej rozkopywanie. Jeśli grób był dobrze oznaczony i zabezpieczony od góry, a do tego nie był do końca wypełniony sedymencem, to jego naruszenie mogło nie pozostawić praktycznie żadnych śladów. Tak jak to miało miejsce w przypadku grobu VI-6. Jeszcze innym argumentem przemawiającym za opróżnieniem grobu może być obecność ewentualnego wyposażenia, tak w jamie, jak i poza nią, ale w tym samym rejonie, w którym wystąpiły kości ludzkie (**tab. 16**). Jednak tylko nieliczne pochówki w Dudce były bogato wyposażane, brak darów grobowych nie dyskwalifikuje więc automatycznie danej jamy jako ewentualnego opróżnionego grobu.

Biorąc więc pod uwagę te różne cechy, jakimi powinien się charakteryzować opróżniony grób i związane z nim szczątki ludzkie, poszczególne przypadki można podzielić na kilka grup, czy raczej uszeregować od tych najbardziej ewidentnych, po te najmniej. I tak trzy przypadki można uznać za pewne opróżnione groby (jamy VI-j-2, VI-e-4, VI-e/k-2), a trzy kolejne szkielety z 3-4 jam (VI-e-3, VI-i-1/2, VI-q-1?, VI-r-3) za prawdopodobne pozostałości po opróżnionych grobach (**ryc. 143**). Są też szczątki ludzkie znalezione poza jamami (szkielety nr 5 i 7), dla których jedną z możliwych interpretacji jest właśnie to, że kości zgubiono w trakcie opróżniania grobu (**ryc. 143**).

Pewne przykłady opróżnionych grobów z naruszonymi pochówkami pierwotnymi.

Opróżnionymi grobami były niewątpliwie jamy VI-j-2, VI-e-4 oraz VI-e/k-2, a związane z nimi szczątki ludzkie można uznać za pozostałość po naruszonych pochówkach pierwotnych (**ryc. 143**). Wszystkie trzy obiekty są wystarczająco duże by takie pochówki zmieścić, zwłaszcza jeśli były złożone w pozycji siedzącej.

W dwóch jamach – VI-j-2 i VI-e-4 – prawie wszystkie kości zostały znalezione wewnątrz, co można uznać za najbardziej klarowną sytuację pod względem kontekstu. Jama VI-j-2 zawierała dodatkowo dość bogate wyposażenie (**ryc. 109**). Kości osobnika VI-j-2-A są stosunkowo liczne, reprezentują różne partie szkieletu i przeważają wśród nich małe kości rąk i luźne zęby (**ryc. 108**). Z kolei jama VI-e-4 zawierała mniej kości ludzkich i prawie pozbawiona była darów grobowych (**ryc. 115; 111: e-f**). Szczątki w niej znalezione pochodzą głównie z rejonu klatki piersiowej i czaszki. *Cranium* może być jednak osobnym pochówkiem wtórnym złożonym w stropie tego grobu (**ryc. 143**). Kości klatki piersiowej, zwłaszcza żebra, są rzadkie w pochówkach wtórnych, bo łatwo ulegają uszkodzeniu (**ryc. 94-95**). Dlatego ich obecność w jamie VI-e-4, i to fragmentów, a nie całych żeber, przemawia za tym, że złożono tam pochówek pierwotny, który później wyjęto.

Z nieco inną sytuacją mamy do czynienia w przypadku szkieletu nr 2, reprezentowanego przez dość liczny zestaw kości koncentrujących się wokół jamy VI-e/k-2 (**ryc. 143**). Jednak tylko jeden paliczek zalegał wewnątrz obiektu i to w części stropowej. Pozostałe kości znajdowane były tuż nad stropem lub wokół jamy, w promieniu maksymalnie 2 metrów (**ryc. 112-113**). Szczątki pochodzą z różnych części szkieletu, a w zestawie dominują raczej drobne elementy, jak paliczki i rzepka oraz luźne zęby. Większe kości, jak czaszka i kości długie reprezentowane są tylko przez fragmenty (**ryc. 117**). Wszystkie można więc uznać za przypadkową zgubę, a wyjątkiem jest jedynie prawie cała łokciowa, którą raczej pozostawiono celowo (**ryc. 117: m-n**). Dodatkowo w jamie VI-e/k-2 oraz tuż nad nią wystąpiło kilka ewentualnych darów grobowych (**ryc. 116**). Najciekawsza jest w tym

zestawie zawieszka z zęba dzika, bo jest to jedna z dwóch tego typu ozdób znalezionych na całym cmentarzysku (Gumiński 2014: 127).

Prawdopodobne opróżnione groby.

Za prawdopodobne opróżnione groby można uznać jamy VI-e-3, VI-i-1 lub VI-i-2, VI-q-1 oraz VI-r-3, a za potencjalne pozostałości po pochówkach naruszonych szkielet nr 1, nr 6 i fragment czaszki osobnika VI-e-3-A. W każdym z tych przypadków szczątki ludzkie nie są liczne, ale wystąpiły w dość ograniczonej koncentracji w pobliżu lub wewnątrz konkretnego obiektu.

Koncentracja kości ze szkieletu nr 1 wypada dokładnie między jamami VI-i-1 a VI-i-2 i też stosunkowo blisko jamy VI-q-1 (**ryc. 143**). Ta ostatnia wydaje się być jednak mniej prawdopodobna jako pierwotne miejsce jego złożenia. Kości ludzkie to zaledwie trzy luźne zęby i kręg lędźwiowy (**ryc. 110**). Są to jednak niewielkie elementy i mogły być zgubione. Dodatkowo zęby pochodzą z żuchwy i szczęki, pierwotnie musiała być więc cała czaszka. W tym samym miejscu, co kości ludzkie, czyli w okolicy jam VI-i-1 i VI-i-2, znaleziono też przedmioty będące ewentualnym wyposażeniem, w tym kościany sztylet (**ryc. 111**). Jama VI-i-2 zawierała więcej znalezisk o charakterze darów grobowych i przy niej zlokalizowane było też skupisko przepalonych kości ludzkich, z drugiej strony jest ona mniejsza od sąsiedniej jamy VI-i-1 (**ryc. 105**). Nie można więc jednoznacznie wskazać na jeden obiekt, dlatego oba uznano za potencjalne opróżnione groby (**ryc. 143**). Obie jamy są jednak za małe by pomieścić pochówek pierwotny, możliwe więc, że w tym wypadku naruszono pochówek wtórny reprezentowany przynajmniej przez czaszkę z żuchwą oraz pojedyncze kości szkieletu postkranialnego.

Podobnie jest ze szkieletem nr 6 reprezentowanym przez trzy drobne fragmenty kości z różnych partii szkieletu (**ryc. 129**). Szczątki te mogły być więc jak najbardziej przypadkową zgubą. Znaleziono je w pobliżu jamy VI-r-3, która może być ewentualnym opróżnionym grobem. Obiekt i kości ludzkie zlokalizowane są jednak na samym obrzeżu wykopu i z tego względu ich interpretację należy traktować dość ostrożnie.

Jeszcze inna sytuacja miała miejsce w jamie VI-e-3, która też mogła być opróżnionym grobem. Wskazuje na to jej profil oraz obecność ewentualnego wyposażenia wypełnisku i jej okolicy (**ryc. 113-114; 122**). Na dnie znaleziono fragment ludzkiej czaszki (**ryc. 120: A**). Blisko obiektu wystąpiły jeszcze kości postkranialne ze szkieletu nr 3 (**ryc. 120:a-e**). Mogą one jednak pochodzić równie dobrze z grobu VI-5. O ile sam obiekt można uznać za potencjalny opróżniony grób, to interpretacja małego fragmentu czaszki jest niejasna. Nie wiadomo, czy jest to pozostałość po wyjętym pochówku pierwotnym, czy raczej po

naruszonym wtórnym depozycie czaszki (**ryc. 143**). Ta druga ewentualność wydaje się bardziej realna. W takiej sytuacji byłby drugi przypadek naruszonego pochówku wtórnego na cmentarzysku, po szkielecie nr 1 z jamy VI-i-1 lub VI-i-2.

Przypadki niejasne.

Na koniec należy wspomnieć dwa wyodrębnione szkielety zlokalizowane na obrzeżach cmentarzyska, które za względu na miejsce i kontekst znalezienia trudno jednoznacznie zinterpretować, ale mogą one również pochodzić z opróżnionych grobów. Jest to szkielet nr 5 znajdujący się na zachodnich obrzeżach wykopu oraz szkielet nr 7 wraz z żuchwą Z ze wschodniego krańca.

Szkielet nr 7 reprezentowany jest przez luźny ząb oraz fragmenty dwóch kości długich i prawdopodobnie też żuchwę (**ryc. 135**). Może on pochodzić z którejś z jam w wykopie VI-d. Ze względu na zniszczenie tej części cmentarzyska przez orkę nie można wskazać jednej konkretnej jamy i pierwotnej lokalizacji szczątków ludzkich (**ryc. 143**). Niewykluczone też, że zostały one wyorane z jakiegoś grobu zlokalizowanego poza przebadanym obszarem.

Te same zastrzeżenia można mieć również do szkieletu nr 5. Jest on reprezentowany przez fragmenty kości ramiennej, jeden paliczek stopy i ewentualnie przez fragmenty kaloty (**ryc. 127**). Kości znaleziono najbliżej jamy VI-q-1 i mogą właśnie z niej pochodzić. Z drugiej strony, nie można wykluczyć, że kość ramienna pochodzi z jakiegoś zniszczonego grobu zlokalizowanego poza przebadanym obszarem, fragmenty kaloty od wtórnego depozytu czaszki, a pojedynczy paliczek mógł być zgubiony przy różnych okazjach (**ryc. 143**).

W kontekście opróżnionych grobów warto jeszcze wspomnieć trzy jamy – VI-c-1, VI-j-1 i VI-g-1, które wprawdzie nie zawierały konkretnych nieprzepalonych kości ludzkich, ale ich wielkość i funkcja są zastanawiające. Jamy VI-j-1 oraz VI-c-1 były bardzo duże i głębokie i nie zawierają prawie żadnego, nawet przypadkowego inwentarza (**ryc. 143; tab. 16**). Trudno stwierdzić, na ile oba obiekty zawierały pochówki pierwotne, które wyjęto w całości. Na pewno musiały jednak pełnić jakąś funkcję na cmentarzysku. Zwłaszcza jama VI-c-1, która jest wręcz centralną częścią zespołu kilku obiektów i depozytów (**ryc. 143**). Jama VI-g-1 była wprawdzie nieco mniejsza niż dwie pozostałe, ale zawierała z kolei wyposażenie grobowe i przepalone kości ludzkie, więc z pewnością można ją uznać za grób. Prawdopodobnie też została naruszona i jakiś pochówek pierwotny mógł być z niej wyjęty (**ryc. 134; tab. 16**). Z żadną z wymienionych jam nie można pewnie powiązać konkretnych niespalonych kości ludzkich, ale pojedyncze kości były znajdowane w ich okolicy. Przy jamie VI-j-2 były to dwa zęby dziecięce (szkielet 8), przy VI-c-1 prawdopodobnie czaszka A, a nad VI-g-1 znaleziono jeden ząb szczękowy (# 229) (**ryc. 104; 143**). Wyjęcie pochówku pierwotnego z jamy w taki

sposób, że nie zgubiono (prawie) żadnej kości jest możliwe, o ile był on złożony w jakimś „opakowaniu”, np. w koszu lub został owinięty w korę lub skórę, a naruszenia dokonano zanim doszło do całkowitego zeszkieletowania lub rozpadu ewentualnego opakowania. Możliwe więc, że właśnie taka sytuacja miała miejsce w przypadku tych trzech dużych jam.

c) Pozostałe szczątki ludzkie na cmentarzysku.

Trzecia grupa to różne szczątki ludzkie, dla których nie dało się ustalić typu pochówku i tym samym okoliczności w jakich znalazły się na cmentarzysku. Do tego zaliczają się pojedyncze zęby dziecięce i paliczek, które mogły być zgubione przy różnych okazjach – szkielety 8-9-10 i 12 (**ryc. 143**). Podobnie jest ze szkieletem nr 11 reprezentowanym przez dwie kości – fragment ramiennej i paliczek, które znaleziono z dala od jam i na terenie zniszczonym przez orkę.

Kilka przypadków, dla których nie można wskazać na konkretny typ pochówku, zostało już wyżej wspomnianych (**ryc. 143**). Jest to fragment czaszki z jamy VI-e-3, która może być pozostałością po naruszonym pochówku, ale nie wiadomo, czy miał on charakter pierwotny, czy wtórny. Tak samo jest ze szkieletem nr 3, który może pochodzić z jamy VI-e-3 i być resztką po naruszonym pochówku pierwotnym, albo są to kości po prostu wyorane z grobu VI-5. Niejednoznaczna jest też interpretacja szkieletów 5 i 7 znalezionych na obrzeżach cmentarzyska. Mogą to być pozostałości opróżnionych grobów, albo kości zgubione przy innej okazji lub wyorane z grobów zlokalizowanych poza badanym obszarem.

d) Zespoły jam

Po przeanalizowaniu poszczególnych jam i szczątków ludzkich znalezionych poza grobami można wyodrębnić kilka zespołów jam i depozytów.

Trzykrotnie były to zespoły dwóch sąsiadujących ze sobą jam – VI-e/k-2 i VI-k-3, VI-e-3a i VI-e-3b oraz VI-i-1 i VI-i-2. Obiekty w tych parach niewątpliwie były sobie współczesne, chociaż każdy z nich mógł mieć inny charakter. Wydaje się, że zawsze jeden z nich był opróżnionym grobem. W dwóch wypadkach był to większy obiekt w zespole zawierający wyposażenie i kości ludzkie. Druga z jam jest wtedy mniejsza, płytsza i praktycznie pusta, a jej funkcja pozostaje niejasna. Taki układ dotyczy jamy VI-e/k-2 (opróżniony grób) i mniejszej VI-k-3. Drugim przypadkiem jest obiekt VI-e-3, na który w rzeczywistości składają się dwie osobne jamy – VI-e-3a jako opróżniony grób i VI-e-3b jako mniejsza jama satelitarna (**ryc. 143; tab. 16**). Trochę inaczej wygląda relacja jam VI-i-1 i VI-i-2 (**ryc. 143**), które są prawie porównywalnej wielkości, ale to mniejsza z nich – VI-i-2 – zawierała dary grobowe i prawdopodobnie też pochówek ciałopalny (**tab. 16**). Dokładnie

pośrodku pomiędzy tymi obiektami zdeponowany został sztylet kościany i tam też wystąpiły niespalone kości ludzkie. Nie wiadomo więc, która z jam była opróżnionym grobem.

Interesujący zespół, chociaż może nie całkiem jednoczasowy, składa się z dużej i pustej jamy VI-c-1, do której od północnej strony przylegał grób VI-5 z pochówkami wtórnymi, a od zachodniej jama VI-e-1 również z wtórnym depozytem w postaci potylicy (**ryc. 143**). Natomiast od południa i przeciwległe do grobu VI-5 ułożone zostało skupisko kamieni w kształcie serca. Najstarsza w tym zespole jest jama VI-e-1, kolejnym założeniem jest jama VI-c-1 i serce z kamienia, a najmłodszy jest grób VI-5. W momencie lokowania kolejnego obiektu musiała być jednak dokładna wiedza o poprzednich. Kolejne jamy stykają się ze sobą tak, że trudno było je wyodrębnić w częściach stropowych. Żadna z jam nie niszczy jednak poprzedniej. Obecność kości z grobu VI-5 nad jamą VI-c-1 wydaje się wynikać z późniejszych zniszczeń. Tym bardziej, że grób VI-5 zalegał najpłycej i jest niewątpliwie młodszy od jamy VI-c-1. Co więcej, grób otoczono prawie dookoła kamieniami, ale od strony jamy VI-c-1 nie ma on obstawy. Niewykluczone, że do tego zespołu jam dochodzą jeszcze dwa wtórne depozyty czaszek (A i B) i pochówek cząstkowy w postaci zęba ludzkiego pod skorupą żółwia. Pancerz żółwia pojawia się na tym samym poziomie co grób VI-5 i w odległości zaledwie metra od niego. Depozyt ten znajduje się wprawdzie blisko jamy VI-e/k-2, ale jest ona prawdopodobnie dużo starsza (mezolityczna?). Całość zespołu stwarza więc wrażenie wydzielonej parceli na cmentarzysku, na której lokowano, jeden obok drugiego, kolejne groby oraz różne inne założenia i depozyty.

Inny wyodrębniający się zespół pochówków jest zlokalizowany w obrębie dużej jamy VI-h-2 w południowej części cmentarzyska (**ryc. 143**). Obiekt ten jest bardzo płytki, a jego częściowo nieregularny zarys może być wynikiem rozorania. W jego spągu wydzielają się jamy dwóch grobów – VI-11 z siedzącym pochówkiem dziecka i kośćmi ciała palnymi złożonymi na wysokości jego głowy oraz VI-12 zawierający wtórny pochówek małego dziecka. Oba groby wydają się być sobie współczesne. Pochówek wtórny osobnika VI-12-A jest jednak zlokalizowany na wysokości czaszki siedzącego dziecka (os. VI-11-A) i otaczających go pochówków ciała palnych (os. VI-11-B-D). Mógł on być więc, podobnie jak przepalone kości, złożony nieco później niż pochówek pierwotny. Obok tych dwóch grobów ulokowany został jeszcze pochówek wtórny kobiety (osobnik VI-h-2-A) oraz jedna lub dwie połówki żuchw ludzkich (żuchwa X i Y). Szczątki te zalegały prawdopodobnie najpłycej i jest to raczej młodszy depozyt niż groby dziecięce. Jama VI-h-2 może być zatem efektem poszerzania terenu dla kolejnych pochówków (grobów). Ewentualnie mogło być też tak, że od razu wykopano bardzo płytki i duży obiekt, a potem był on pogłębiany tam, gdzie zamierzano

zdeponować szczątki konkretnych zmarłych. W tym wypadku również można mówić o wydzielonej parceli, na której składano kolejne związane ze sobą pochówki.

4. Pochówki ciałopalne.

Ciałopalenie na cmentarzysku w Dudce dotyczy przynajmniej 50 zmarłych, czyli ponad 43% z wszystkich osobników (min. 114) wydzielonych na cmentarzysku w grobach i poza nimi. Wszystkie pochówki ciałopalne mają charakter wtórnych depozytów. Spalanie zmarłych odbywało się w innym miejscu, a na cmentarzysko przynoszono już tylko kości. Dlatego można je w całości uwzględnić w ramach wieloetapowości praktyk pogrzebowych.

Z „właściwych” 18 grobów pochodzi minimum 36 pochówków ciałopalnych. Wcześniej szacowano minimalną liczbę osobników na 39, ale w trzech przypadkach były to nieliczne i niecharakterystyczne kości ludzkie, a ich przynależność do danych grobów – VI-9, VI-12 i VI-17 – była niepewna (Bugajska, Gumiński 2016: 512). Obecność przepalonych kości może być tam przypadkowa, tym bardziej, że groby zlokalizowane są w tej części cmentarzyska, która najbardziej ucierpiała na skutek orki. Ostatecznie w pracy nie zostały one wliczone do minimalnej liczby osobników. Przepalone szczątki z grobu VI-12 mogą faktycznie pochodzić ze skupisk z ciałopaleniem zlokalizowanych w stropie grobu VI-11. Podobnie jest z grobem VI-17, gdzie znaleziono pojedyncze słabo przepalone kości, które z kolei pochodzą w rzeczywistości z grobu VI-16 (**tab. 17; kat. 1**). Jego strop został bowiem w znacznym stopniu rozorany i przepalone kości znajdowane były na kilku otaczających go metrach. W obu przypadkach kości zostały więc doliczone do grobów, z których faktycznie mogą pochodzić – VI-11 i VI-16. Grób VI-9 został również w dużej mierze zniszczony przez orkę. Nieliczne przepalone kości ludzkie z jego wypełniska, identyfikowane do tej pory jako osobnik VI-9-D (Bugajska, Gumiński 2016), zostały w tej pracy doliczone do osobnika C7, który został wydzielony na podstawie koncentracji przepalonych szczątków z tej części cmentarzyska (**ryc. 146-147; tab. 17**).

Poza grobami znaleziono bardzo liczne fragmenty przepalonych kości ludzkich na całej powierzchni cmentarzyska (**tab. 17; kat. 3**). Rzeczywista ilość szczątków ciałopalnych może być większa, bo nie uwzględniono fragmentów nieidentyfikowalnych anatomicznie i niepewnych jako ludzkie. Część kości można było dopasować do osobników z grobów, biorąc pod uwagę ich lokalizację i sposób przepalenia (**tab. 17; kat. 1**). Niekiedy nawet fragmenty słabiej przepalone można było bezpośrednio dokleić do tych znalezionych w jamach grobowych. Zwiększyło to liczbę przepalonych kości dla grobów VI-1, VI-4, VI-10, VI-11 i

VI-16 w stosunku do tego, co było podawane we wcześniejszych opracowaniach (Bugajska, Gumiński 2016).

Pozostałe kości znalezione poza formalnymi grobami to raczej kolejne pochówki ciałałpalne na cmentarzysku. Część z nich zdeponowana była w jamach, inne najprawdopodobniej w skupiskach zlokalizowanych poza obiektami, ale na wysokości ich stropów (Bugajska, Gumiński 2016: 542-3). W sumie jest to 387 fragmentów kostnych pochodzących od minimum 14 osobników (**tab. 17**). W tych wypadkach (6 osobników), gdzie kości zalegały bezpośrednio w obiekcie, dany osobnik był numerowany jako kolejny zmarły złożony w jamie, analogicznie jak to miało miejsce w grobach od VI-1 do VI-18. Pozostali osobnicy (minimum 8), których nie dało się pewnie powiązać z konkretnymi jamami, zostali ponumerowani jako kolejne pochówki ciałałpalne w ramach całego cmentarzyska – osobnicy C1 do C8. Podstawą do ich wydzielenia były kości o znanej lokalizacji, do których następnie dodawano fragmenty nienumerowane, ale znalezione w tym samym rejonie (metrze lub wykopie), o analogicznym stopniu przepalenia szkieletu i podobnej morfologii (**tab. 17**).

Analiza pochówków ciałałpalnych do pewnego stopnia będzie zbliżona do tej, jaką zastosowano dla pochówków wtórnych szkieletowych. Przedstawiony zostanie bowiem sposób depozycji pochówków ciałałpalnych oraz kompletność poszczególnych szkieletów. Dodatkowo omówiony będzie sposób przepalenia mając jednak na względzie tylko to, co jest istotne z punktu widzenia niniejszej pracy. Chodzi zatem o odpowiedź na następujące pytania: czy kości spalano z tkanką miękką, czy już po jej rozłożeniu, na ile sposób przepalenia wiąże się jakoś z późniejszym sposobem depozycji kości na cmentarzysku i wreszcie, czy zmarli pochowani razem mogli być też razem spaleni na stosie?

4.1. Sposób depozycji pochówków ciałałpalnych.

Dla pochówków ciałałpalnych można wydzielić dwa podstawowe sposoby depozycji. Kości były bowiem zwykle deponowane w postaci skupisk lokowanych w stropach grobów lub obok nich, albo zalegały one luźno w jamie grobowej (**ryc. 146**). Tylko raz kości przepalone złożono w koszu, w grobie VI-15.

Zsypanie kości luźno do jamy dotyczy wprawdzie aż 21 zmarłych, ale większość z nich pochodzi z dwóch grobów – VI-4 i VI-16. W pierwszym było przynajmniej 9 osobników, a w drugim 8. Do tego dochodzą jeszcze cztery jamy na cmentarzysku, w których znaleziono przepalone kości ludzkie – VI-e-3, VI-e-4, VI-n-1 i VI-n-2, ale w każdej szczątki są nieliczne i pochodzą od jednego osobnika (**ryc. 146-147; tab. 17**). Nie zawsze w tych wypadkach można zrekonstruować dokładny sposób ułożenia kości.

Ułożenie kości w skupisku na poziomie stropu grobu dotyczy przynajmniej 25 osobników (50%). Odsłonięto je w dziewięciu grobach, łącznie z grobem VI-8 z wtórnym pochówkiem psa. Pojedyncze(?) skupiska wystąpiły też najprawdopodobniej w stropach jam VI-g-1 (os. A) i VI-e-1 (os. B), a kolejne można wydzielić z kości znalezionych luźno na cmentarzysku. Było to przynajmniej 6 skupisk (os. C1–C3, C5, C7–C8), z których tylko dla jednego (os. C5) znana jest dokładna lokalizacja przy jamie VI-f-1 (**ryc. 146**). Skupisko mogło być też przy jamie VI-n-3 (**ryc. 146-147**), ale ilość znalezionych tam kości była niewielka i nie pozawalała na wydzielenie kolejnego osobnika.

Dla kilku osobników nie można ustalić sposobu depozycji. Dotyczy to pojedynczej słabo przepalonej kości strzałkowej z wnętrza grobu VI-7, która pochodzi od innego osobnika – os. E, niż ten złożony w skupisku (os. D) (**tab. 17**). Mogła ona trafić do jamy przypadkowo, jednak w najbliższym otoczeniu grobu VI-7 nie znaleziono innych szczątków tego osobnika podobnie słabo przepalonych. Ostatecznie więc kość strzałkową uznano za kolejnego zmarłego i faktycznie może być ona od początku związana z grobem VI-7. Nie wiadomo jednak, czy od razu wrzucono ją do jamy, czy pierwotnie zalegała w skupisku w stropie grobu i później wpadła do środka. Taka sytuacja miała miejsce w wielu innych grobach, zawsze jednak kości z wnętrza jamy można było dopasować do tych, które pozostały w skupisku w stropie grobu.

Dla osobników C4 i C6, którzy reprezentowani są przez nieliczne fragmenty kostne, nie można jednoznacznie ustalić miejsca i sposobu depozycji (**ryc. 146-147; tab. 17**). Na osobnika C6 przypadają tylko dwa małe fragmenty kaloty, z których jeden znajdował się wprawdzie blisko jamy VI-n-2, ale może być to przypadkowa lokalizacja. Tak niewielka liczba kości sugeruje, że są one raczej zgubą, a nie celowym depozytem. Podobne zastrzeżenia można mieć do szczątków osobnika C4. Tylko dla dwóch jego kości znana jest dokładna lokalizacja (**ryc. 146-147: #2, 786; tab. 17**). Fragment kaloty leżał nad jamą VI-q-3, ale druga kość (żuchwa) znajdowała się już dwa metry dalej. Szczątki te wydają się być zatem również przypadkową zgubą, a nie pozostałością po pochówku.

4.1.1. Skupiska z przepalonymi kośćmi ludzkimi.

Pochówki ciałałpalne w postaci skupisk zostały odsłonięte i zadokumentowane w trakcie eksploracji grobów. W rzeczywistości było ich jednak więcej, na co wskazuje duża liczba przepalonych kości poza grobami (**tab. 17**). Niestety tylko część z nich ma dokładną lokalizację i zwykle są to fragmenty czaszek (**ryc. 147**). Mniej charakterystyczne kości zostały wyodrębnione ze szczątków zwierzęcych dopiero na potrzeby niniejszej pracy. Często

są to małe fragmenty i wiadomo jedynie z jakich metrów lub wykopów pochodzą. Duże zagęszczenia przepalonych kości występowały jednak tylko w konkretnych częściach cmentarzyska, tam gdzie były groby z pochówkami ciałopalnymi w stropach, opróżnione groby, czy inne jamy o zastanawiającej funkcji (**ryc. 146-147**) (por. Bugajska, Gumiński 2016: ryc.26B). Wynika z tego, że przepalone kości nie były rozrzucane po całym cmentarzysku, a raczej deponowano je w konkretnych miejscach, stąd tak wyraźne koncentracje i zagęszczenia. Skupiska takie były jednak deponowane na tyle płytko, że część z nich została w późniejszym czasie zniszczona i rozwleczona, podobnie jak opisywane wcześniej depozyty czaszek na cmentarzysku. Ustalenie pierwotnego miejsca depozycji takich pochówków ciałopalnych jest więc utrudnione. Zostało ono ustalane na podstawie rozrzutu kości o znanej lokalizacji (**ryc. 147**).

Rozpatrując łącznie wszystkie skupiska przepalonych kości, te pewne jak i rekonstruowane, to ich lokalizacja nigdy nie jest przypadkowa (**ryc. 146; tab. 18**). Najczęściej składano je w stropach grobów, nad pochówkami złożonymi wewnątrz jamy, albo tuż obok grobu, ale też na wysokości jego stropu. Część skupisk mogła być jednak zdeponowana przy niewielkich lub płytkich jamach, które raczej nie zawierały innych pochówków, jak jama VI-f-1 i ewentualnie też VI-n-3 oraz VI-p-4 (**ryc. 146; tab. 18**). Najprawdopodobniej zdarzały się też skupiska usytuowane nieco dalej od konkretnych grobów i jam. Dotyczy to na przykład kości osobnika C8, które koncentrowały się blisko grobów VI-2 i VI-3, ale trudno stwierdzić, czy mogą być związane z któryś z nich. Z drugiej strony, skupisko to mogło być zdeponowane przy sercu z kamieni po południowej stronie jamy VI-c-1 (**ryc. 146**).

a) Skupiska nad grobami zawierającymi inne pochówki.

Skupiska złożono nad wszystkimi grobami zawierającymi pochówki siedzące, również te naruszone w epoce kamienia (**ryc. 146; tab. 18**). Ich obecność odnotowana została też w niektórych grobach zawierających wewnątrz jedynie wtórne pochówki szkieletowe (**ryc. 146; tab. 18**), tj. w VI-8 (wtórny pochówek psa), VI-10, VI-e-1. Kolejnym takim przykładem może być grób VI-9 (osobnik C7?).

Ilość skupisk przy jednym grobie jest różna, od jednego do trzech, ale najczęściej są to dwie oddzielne koncentracje (**ryc. 146; tab. 18**). Skupiska zdeponowane nad grobami zawierają szczątki tylko jednego (4 przypadki) lub minimum dwóch osobników (6 grobów). Tylko raz zdeponowano w ten sposób kości trzech zmarłych (**tab. 18**). Ilość osobników nie jest jednak związana z liczbą wyodrębnionych koncentracji, bo kości poszczególnych zmarłych są zwykle przemieszane ze sobą, a jak jest tylko jeden osobnik to jego kości mogą

być rozdzielone na dwa skupiska. Wyjątkiem jest grób VI-11, gdzie każda z trzech wyodrębniających się koncentracji zawierała szczątki innego zmarłego (**tab. 18**).

Przy grobach VI-2 i VI-13, gdzie było więcej niż jeden pochówek siedzący, zdeponowano po jednym skupisku przepalonych kości i w obu przypadkach były one zlokalizowane obok jamy grobowej (**ryc. 22; 147; 148A; tab. 18**). Natomiast tam, gdzie był tylko jeden pochówek pierwotny, skupisk jest więcej, dwa lub trzy – grób VI-6, VI-7, VI-11 i VI-14 (**ryc. 146; tab. 18**). W grobie VI-7 kości przepalone zalegały obok jamy, w tym samym miejscu co wtórny pochówek dziecka (**ryc. 49**). W grobie VI-14 dwa skupiska znajdowały się bezpośrednio nad siedzącym mężczyzną (**ryc. 43**). Podobnie było w grobie VI-6, z tym, że skupiska zdeponowano tam dopiero po jego naruszeniu i wyjęciu części kości siedzącej kobiety (**ryc. 14**). W grobie VI-11 były aż trzy skupiska i otaczały one czaszkę siedzącego dziecka (**ryc. 148B**).

Nad pochówkami wtórnymi deponowano raczej pojedyncze skupiska przepalonych kości, choć w większości przypadków nie jest sprecyzowana ich lokalizacja i sposób ułożenia kości (**ryc. 146-147; tab. 18**). Jedno skupisko, zawierające szczątki przynajmniej dwóch osobników, znajdowało się przy stropie grobu VI-8, który zawierał wtórny pochówek psa (**ryc. 149B**).

W grobie VI-10, w którym złożono w koszu pochówek wtórny kobiety, przepalone kości zostały zdeponowane bezpośrednio nad nim. Można je traktować jak jedno duże skupisko, ale w rzeczywistości były to liczne i niewielkie koncentracje (**ryc. 149A**) zawierające silnie przepalone kości młodocianego osobnika i psa oraz pojedyncze fragmenty słabo przepalanej czaszki innego zmarłego. Możliwe, że podobny charakter miał pochówek ciałopalny nad grobem VI-1. Wewnątrz jamy złożono kosz z wtórnym pochówkiem aż trzech osobników. Skupisko było w znacznej mierze zniszczone i trudno stwierdzić, czy była to jedna, czy więcej koncentracji, ale na pewno znajdowało się ono bezpośrednio nad pochówkami wtórnymi (**ryc. 146; tab. 18**) (por Bugajska, Gumiński 2016: ryc. 26B).

Skupiska z przepalonymi kośćmi przynajmniej jednego osobnika mogły być też złożone przy grobach VI-e-1 i VI-9 (**ryc. 146-147**). W tym pierwszym pojedyncze kości zostały znalezione bezpośrednio w jamie (**tab. 18**). Więcej szczątków wystąpiło jednak nad nią oraz na sąsiednich metrach wokół. Najprawdopodobniej więc pochówek ciałopalny ulokowano tuż przy stropie jamy, od wschodniej lub południowej strony (**ryc. 146**). Skupisko przy grobie VI-9 również nie zostało uchwycone w trakcie eksploracji obiektu, ale trzeba mieć na względzie, że grób był w znacznym stopniu zniszczony przez orkę. Wokół niego znajdowało się sporo przepalonych kości przydzielonych do osobnika C7 (**ryc. 147**). Środek

tej koncentracji wypada blisko jamy VI-d-7, która jest rozorany stropem grobu VI-9 (**ryc. 146**). Kości są słabo przepalone, podobnie jak pojedyncze fragmenty znalezione w wypełniku. Można więc przypuszczać, że jest to ten sam zmarły i skupisko faktycznie znajdowało się w pobliżu grobu VI-9.

Lokalizacja skupisk przepalonych kości w stropie lub obok grobu i jednocześnie nad pozostałymi zmarłymi złożonymi wewnątrz jamy grobowej wskazuje na to, że pochówki ciałałpalne dokładano na samym końcu. Trudno jednak stwierdzić, czy deponowano je od razu w trakcie jednego rytuału-pogrzebu, czy później i po jakim czasie. Skupiska są na tyle precyzyjnie umiejscowione, że nawet jak lokowano je po dłuższym czasie, to konkretny grób musiał być ciągle pamiętany i zapewne w jakiś sposób oznaczony. Tylko w jednym przypadku wiadomo, że kości przepalone złożono dużo później niż pierwotny pochówek w jamie. Dotyczy to grobu VI-6 z naruszonym pochówkiem siedzącym. Przepalone szczątki zostały znalezione bezpośrednio nad szkieletem kobiety, musiały być więc dołożone już po naruszeniu grobu i wyjęciu z niego części kości.

b) Skupiska przy jamach i ewentualnych opróżnionych grobach.

Kilka z wydzielonych skupisk było zlokalizowanych najprawdopodobniej przy jamach, których funkcja nie jest do końca jasna. Część z nich może być ewentualnymi opróżnionymi grobami, a inne to praktycznie puste obiekty i nie wiadomo, co mogły zawierać. Są to jamy VI-f-1, VI-i-2, VI-p-4 lub VI-j-1 i możliwe, że również VI-n-3 i VI-i-1. Wokół każdej z nich koncentrowała się znaczna liczba przepalonych kości pochodzących zwykle od jednego osobnika (**tab. 17-18**). W żadnej z wymienionych jam nie znaleziono przepalonych kości ludzkich wewnątrz, skupiska były więc lokowane raczej obok jam, a nie nad nimi.

Do tej listy można prawdopodobnie dodać też **jamę VI-g-1**, gdzie kości mogły również tworzyć skupisko w górnej części obiektu lub w samym jego stropie. Tym razem kości znaleziono nie tylko wokół jamy, ale też wewnątrz niej. Obiekt ten jest też na tyle duży, że może on być opróżnionym grobem, z którego wyjęto pochówek pierwotny. Ze względu na obecność kości przepalonych w wypełniku jamy i na niejasny sposób ich depozycji, jama VI-g-1 zostanie jeszcze omówiona dokładniej w kolejnym rozdziale razem z analogicznymi obiektami.

Skupisko kości ludzkich odsłonięte blisko jamy **VI-f-1** jako jedyne zostało uchwycone w trakcie eksploracji (**ryc. 147; tab. 17; 18: kości #37**). Wewnątrz obiektu nie było jednak ani przepalonych kości ludzkich, ani jakichkolwiek innych znalezisk. Funkcja tej małej jamy pozostaje więc niejasna. Lokalizacja pochówku ciałałpalnego obok niej jest jednak pewna i

wydaje się nieprzypadkowa. Możliwe więc, że obiekt ten zawierał jednak jakiś depozyt, ale z surowców organicznych ulegających łatwemu rozkładowi. Wydaje się on być za mały na opróżniony grób z pochówkiem pierwotnym, ale może był tam depozyt wtórny, który jednak później w całości wyjęto(?).

Podobne skupisko mogło być też zdeponowane przy jamie **VI-i-2**, która jest również nieduża, ale bardzo regularna w kształcie. Znalaziono w niej też pojedyncze typowe dary grobowe (**ryc. 146; 153; tab. 16**). Jama ta stanowiła jeden zespół z sąsiednią jamą **VI-i-1**, a któraś z nich była prawdopodobnie opróżnionym grobem z naruszonym pochówkiem wtórnym(?) – szkielet nr 1. Większość przepalonych kości koncentruje się jednak wokół jamy **VI-i-2**. Dotyczy to głównie kości **osobnika C1** i najprawdopodobniej został on zdeponowany w stropie lub obok tego obiektu (**ryc. 146-147; tab. 18**). Drugie skupisko z kośćmi słabiej przepalonymi od **osobnika C3** mogło być zlokalizowane pomiędzy jamami **VI-i-1** i **VI-i-2** od ich południowo-wschodniej strony (**ryc. 146; tab. 18**).

Szczątki **osobnika C2** mogą być kolejnym skupiskiem zlokalizowanym przy obiekcie. W tym wypadku może to być jama **VI-p-4**, albo **VI-j-1** (**tab. 17-18**). Więcej kości znaleziono jednak przy zachodnim profilu wykopu w pobliżu jamy **VI-p-4**. Jej wypełnisko nie zawierało jednak przepalonych kości, ani też konkretnego depozytu, nie licząc kilku skamielin (**tab. 16**). Byłaby to podobna sytuacja jak w przypadku jam **VI-f-1**, **VI-i-1** i **VI-i-2**. Z kolei za obiektem **VI-j-1** mogłoby przemawiać to, że jest duży, głęboki, i niewykluczone, że jest opróżnionym grobem, choć wewnątrz nie znaleziono żadnych kości ludzkich. Skupiska przepalonych kości były jednak lokalizowane przy pochówkach pierwotnych siedzących, także tych, które później naruszano.

Jeszcze jedno skupisko mogło się znajdować przy małej okrągłej jamie **VI-n-3** w południowo-zachodniej części cmentarzyska (**ryc. 146**). W jej pobliżu znaleziono bowiem pojedyncze kości przepalone. Nie ma jednak pewności, czy należały do innego osobnika niż ten złożony w jamie **VI-n-2**. Przepalenie wszystkich fragmentów jest jednakowe, a brak większej liczby diagnostycznych elementów by stwierdzić, czy jest jeden, czy dwóch osobników. Jama **VI-n-3** jest nieduża i bardzo regularna w kształcie, podobnie jak **VI-f-1** i **VI-i-2** (**ryc. 146**). Znalaziono w niej pojedyncze elementy, jak kości ptaka i jeża, które mogą być wyposażeniem grobowym (**tab. 16**). Obecność skupiska przepalonych kości przy takiej jamie wydaje się więc być całkiem realna, choć od strony osteologicznej nie ma podstaw, by wydzielać kolejnego osobnika, a co za tym idzie następny pochówek ciałałopalny.

4.1.2. Pochówki ciałopalne zdeponowane luźno w jamie grobowej - groby VI-4 i VI-16.

Groby VI-4 i VI-16 pod wieloma względami są do siebie podobne. Oba zawierały bardzo dużą ilość przepalonych kości ludzkich pochodzących od wielu osobników. W grobie VI-4 od minimum dziewięciu, a w VI-16 od ośmiu (**tab. 17**). W obu były też niespalone kości ludzkie. W grobie VI-4 były to tylko dwie kości od dwóch różnych zmarłych – paliczek dziecka i nasada piszczeli dorosłego. Niewykluczone, że trafiły one tam przypadkowo, a w zamierzeniu grób miał zawierać tylko kości przepalone. Natomiast grób VI-16 zawierał więcej niespalonych kości od trzech osobników, które niewątpliwie złożono celowo z pochówkami ciałopalnymi (**tab. 7**).

W przypadku **grobu VI-4** jama była bardzo duża, zwłaszcza w górnej części, na głębokości 20-40cm (**ryc. 150A-B**). W dolnej partii ma już jednak mniejsze wymiary: ok. 50cm x 30cm (**ryc. 150**). Przepalone kości zalegają luźno na wszystkich poziomach, choć ich największe zagęszczenie jest właśnie w dolnej części jamy. Nic nie wskazuje jednak na użycie jakiegoś pojemnika, zwłaszcza sztywnego. Szczątki zostały zatem zsypane luźno do grobu. Prawie wszystkie znajdowały się w jego północnej części, gdzie jama była wyraźnie widoczna już na głębokości około 30cm i sięgała do 50cm poniżej poziomu gruntu (**ryc. 150**). Od strony południowo-zachodniej obiekt zarysował się tylko na głębokości 35-40cm i zawierał niewiele kości ludzkich (**ryc. 150A**).

Niewykluczone, że tak duży zarys jamy w jej górnej części jest jednak efektem późniejszego zniszczenia grobu, być może przez orkę. Przemawiałoby za tym to, że kości w stropie jamy są mniej liczne i bardziej rozporoszone, niż w dolnej części (**ryc. 150A**). Poza tym, część kości z grobu VI-4 znajdowana była nawet do kilku metrów od niego (**ryc. 6**).

Szczątki poszczególnych osobników są ze sobą przemieszane, podobnie jak kości pochodzące z różnych części szkieletu (**ryc. 150**). Nic nie wskazuje więc na to, by układano je w jakimś specjalnym porządku, ani też, by grób był wypełniany stopniowo przez dokładanie szczątków kolejnych zmarłych po jakimś czasie. Całość depozytu jest więc niewątpliwie jednorazowa. Niewykluczone, że szczątki były już przemieszane w trakcie ich gromadzenia, albo późniejszego transportu na cmentarzysko i w takiej formie zsypano je do grobu. Ciekawa jest w tym względzie obecność pojedynczych niespalonych kości. Na cmentarzysku nie znaleziono innych szczątków, które mogłyby od tych zmarłych pochodzić. W okolicy grobu VI-4 nie było żadnych kości dziecięcych, ani też fragmentów kości piszczelowej dorosłego, do których można by dopasować nasadę piszczeli osobnika VI-4-J. Jeśli nawet domieszka tych dwóch niespalonych kości jest przypadkowa, to wydaje się, że

zostały one zmieszane z ciałopalnymi już na etapie zbierania i magazynowania szczątków, a nie na samym cmentarzysku.

Należy jeszcze wspomnieć, że jako dary grobowe złożone były dwie szable dzika, które nie były przepalone i zalegały w górnej części grobu, po północnej stronie (**ryc. 150A**) (Gumiński, Bugajska 2016: fig. 34). Jest więc dość prawdopodobne, że szable dołożono już na cmentarzysku w trakcie pogrzebu.

Grób VI-16 w części stropowej jest dość duży, o średnicy około 80cm. Jest to jednak najprawdopodobniej efekt rozorania jamy, na skutek czego najbardziej ucierpiała niespalona czaszka dziecka ułożona na samym szczycie grobu (**ryc. 6**). Część przepalonych kości również znalazła się poza jamą, nawet do kilku metrów od niej (**ryc. 6**). Zarys jamy grobowej przed zniszczeniem musiał być więc znacznie mniejszy i miał prawdopodobnie około 50cm średnicy w stropie i stopniowo się zmniejszał, aż do ok. 30cm średnicy na samym dnie. Jest on stosunkowo regularny i okrągły, co również różni ten obiekt od grobu VI-4 (**ryc. 151**). Kości były ułożone dość luźno i nie zawsze wypełniały całą przestrzeń jamy (**ryc. 151-152**). Nie ma jednak wyraźnego efektu ściany. Tylko jedna z niespalonych kości dziecka ustawiona była pionowo, ale opierała się o ścianę jamy grobowej (**ryc. 151: os. A**). Wydaje się, że szczątki zsypano do grobu bez żadnego, zwłaszcza sztywnego opakowania.

Grób VI-16 zawierał więcej przepalonych kości ludzkich niż VI-4, choć minimalna liczba osobników jest mniejsza (**tab. 17**). Szczątki były też mniej rozdrobnione, w znacznej części słabo przepalone i można było dokładniej prześledzić ułożenie kości poszczególnych osobników. Kości z poszczególnych pochówków ciałopalnych (osobnicy C–I) są ze sobą przemieszane na wszystkich poziomach. Jedyne co można zaobserwować to to, że w dolnej części jamy było więcej fragmentów czaszki osobnika E i kości długich, które mogą również od niego pochodzić (**ryc. 151C**). Z kolei nieco wyżej, w środkowej części grobu, przeważają kości osobnika D (**ryc. 151D**). Z drugiej strony, na każdym z tych poziomów znaleziono też szczątki innych zmarłych, a kości osobników D i E(?) zdarzały się również w samym stropie grobu (**ryc. 151A**). Warto zauważyć, że z przepalonymi przemieszane były też niespalone kości kobiety (**ryc. 151: os. B**). Natomiast niespalone szczątki dzieci złożono na samym dnie, albo na szczycie grobu (**ryc. 52; 151A: os. K**).

Kości z pochówków ciałopalnych nie są też w żaden sposób uporządkowane pod względem anatomicznym. Fragmenty czaszek są przemieszane z kośćmi kończyn od tych samych lub innych zmarłych. Dotyczy to również czaszek osobników E i F, które koncentrują się wprawdzie w dolnej części jamy, ale obok nich znaleziono też kości kończyn, które mogą pochodzić od jednego z tych osobników oraz od innych zmarłych, np. osobnika D (**ryc.**

151C). Koncentracja na konkretnym poziomie grobu większej liczby fragmentów czaszki w przypadku osobnika E, może też wynikać z tego, że czaszka była stosunkowo słabo przepalona (niebiesko-szara) i w rzeczywistości mógł to być jeden większy jej fragment, który w wyniku procesów postdepozycyjnych połamiał się na mniejsze części. Jest to tym bardziej widoczne, gdy porówna się rozprzestrzenienie fragmentów *cranium* osobnika E z osobnikami C i H, których czaszki były silniej przepalone i dużo bardziej rozdrobnione. W ich przypadku poszczególne fragmenty występują na różnych poziomach grobu, podobnie jak kości postkranialne, które należą do osobnika C lub H (**ryc. 151**). Najslabiej przepalony, a co za tym idzie najbardziej kompletny i najmniej rozdrobniony szkielet, należał do osobnika D. Nawet w tym przypadku kości z różnych jego części były przemieszane między sobą i zalegały na różnych poziomach jamy grobowej (**ryc. 153**).

Biorąc pod uwagę powyższe, można przyjąć, że przepalone kości poszczególnych zmarłych z grobu VI-16 złożono jednorazowo, nie zachowując przy tym żadnego porządku w ich ułożeniu, tak pod względem przynależności do poszczególnych zmarłych, jak i anatomicznej. Grób VI-16, podobnie jak VI-4, był więc jednorazowo wypełniony kośćmi wielu zmarłych. Przepalone kości były najprawdopodobniej już wcześniej przemieszane w trakcie ich magazynowania i transportu. Dodatkowo razem z nimi przemieszano również niespalone szczątki kobiety. Wynika z tego, że zbierano razem w jedno miejsce nie tylko kości pochodzące ze stosów, ale też szczątki z pochówków tymczasowych. Niespalone kości dzieci mogły być natomiast dołożone już na cmentarzysku, gdyż są one albo na samym dnie, albo na górze grobu.

W grobie VI-16 znaleziono bogate wyposażenie, z którego część była przepalona, a część nie (Gumiński 2014; Gumiński, Bugajska 2016: fig.43). Przepalone elementy były przemieszane z kośćmi ludzkimi do tego stopnia, że niektóre fragmenty wytworów kościanych zostały dopiero wyodrębnione w trakcie analizy antropologicznej szczątków. Stanowiły więc one osobiste przedmioty zmarłych, z którymi ich spalono. Inaczej jest natomiast z darami grobowymi nieprzepalonymi, jak zęby zwierzęce i skamieliny. Większość tych darów zdeponowano w stropie grobu (**ryc. 151A**). Najprawdopodobniej więc dołożono je dopiero na cmentarzysku w trakcie pogrzebu.

Podsumowując analizę ułożenia kości ludzkich w grobach VI-4 i VI-16 należy zwrócić uwagę na następujące prawidłowości. W obu przypadkach przepalone szczątki pochodziły od blisko 10 zmarłych i zostały jednorazowo zdeponowane. Kości są różnie przepalone i należą do tak wielu osobników, że musiały być przez jakiś czas gdzieś konsekwentnie zbierane i przechowywane, nim ostatecznie zdecydowano się je złożyć na

głównym cmentarzysku. W obu grobach z kośćmi przepalonymi przemieszane były też niespalone od jednego lub dwóch osobników. Do zmieszania musiało więc dojść jeszcze w trakcie ich magazynowania, a nie na cmentarzysku. Jedynie kości dzieci leżące na dnie lub na szczycie grobu VI-16 złożono już w trakcie pogrzebu na cmentarzysku. W obu grobach szczątki zmarłych zostały najprawdopodobniej luźno zsypane do jamy, bez żadnego opakowania czy pojemnika. W obu też większość lub przynajmniej część wyposażenia była niespalona i dołożono je najprawdopodobniej już na cmentarzysku, składając na szczycie grobu.

4.1.3. Pochówki ciałopalne w jamach: VI-e-3, VI-e-4, VI-n-1, VI-n-2, VI-g-1.

W pięciu jamach na cmentarzysku znaleziono niewielką ilość przepalonych kości ludzkich. Kości zalegały luźno w obiektach, ale też częściowo znaleziono je poza nimi. Każdy z tych pochówków jest jednak nieco inny i wymaga osobnego komentarza.

Do jamy **VI-e-3** można przyporządkować tylko jeden fragment kości udowej (os. VI-e-3-B?). Znajdował się on dość głęboko, na poziomie, na którym praktycznie nie było już żadnych znalezisk poza tymi w jamie (**ryc. 114B: #65**). Najprawdopodobniej więc fragment udowej został przesunięty poza obiekt przez zwierzę ryjące. Tym bardziej, że na tej głębokości w pobliżu jamy VI-e-3 odsłonięto prawdopodobne ślady kretowiny z pojedynczymi kośćmi zwierzęcymi wewnątrz (**ryc. 114**). Zastanawiające jest jednak to, że w jamie nie było innych przepalonych szczątków ludzkich. Nie można więc wykluczyć, że pojedynczy fragment udowej jest jednak przypadkową zgubą i nie ma związku z jamą VI-e-3.

Jama **VI-e-4** zawierała 12 fragmentów przepalonych kości ludzkich, a kolejne sześć pochodzi z jej najbliższego otoczenia (**ryc. 112–114; 147**). Szczątki te należą do przynajmniej jednego osobnika (**tab. 17; kat. 3**). Większość znaleziono wewnątrz jamy, możliwe więc, że właśnie tam były one zdeponowane, a nie w skupisku przy stropie obiektu. W jaki konkretnie sposób kości były ułożone, tego jednak nie da się ustalić. Pojedyncze fragmenty pochodzą po prostu z wypełniska jamy, bez dokładnej lokalizacji. Należy jeszcze dodać, że oprócz przepalonych kości jama, a w zasadzie grób VI-e-4, zawierała też szczątki niespalone (**tab. 15; ryc. 114**). Co więcej, są one prawdopodobnie pozostałością po naruszonym i wyjętym pochówku pierwotnym. Kości przepalone mogły być więc od początku zdeponowane w jamie, lub dołożono je dopiero po opróżnieniu grobu.

Kolejna jama zawierająca przepalone kości ludzkie to **VI-g-1**. W wypełnisku jamy znaleziono wprawdzie tylko kilka fragmentów kości, ale duża ich ilość wystąpiła tuż nad jamą i w jej otoczeniu (**ryc. 147; 154; tab. 17**). Dla wielu z tych kości nie jest znana dokładna

lokalizacja, ale wiadomo, że pochodzą z wykopu VI-g. Należą one najprawdopodobniej do jednego osobnika – VI-g-1-A. Nie wiadomo jak kości były zdeponowane, bezpośrednio w jamie, czy jednak w skupisku nad nią. Duża ilość przepalonych kości w stropie jamy i wokół niej wskazuje raczej na depozycje w skupisku, które mogło być ulokowane w górnej części jamy lub w samym jej stropie. Z tego powodu kości zostały później rozwleczone na dużej powierzchni na skutek nowożytniej orki (**ryc. 147**). W pobliżu jamy VI-g-1 wystąpiły pojedyncze niespalone fragmenty kaloty, jeden ząb szczękowy i żuchwa Y, ale ich związek z jamą VI-g-1 jest wątpliwy (**ryc. 104**). Wewnątrz niej znaleziono natomiast kilka ewentualnych darów grobowych, jak duża grudka ochry, belemnit i fragment pancerza żółwia (**ryc. 154: a-c**). Należy jeszcze dodać, że jama jest stosunkowo duża i prawdopodobnie została naruszona w epoce kamienia. Może to być więc kolejny opróżniony grób, z którego wyjęto pierwotny pochówek szkieletowy. Byłby to analogiczny przypadek, jak w opisanej wyżej jamie VI-e-4. Nie wiadomo, gdzie dokładnie znajdowało się skupisko z ciałopaleniem z jamy VI-g-1, nie można więc stwierdzić, na ile zostało ono dołożone już po ewentualnym naruszeniu grobu, czy jednak zdeponowane było wcześniej razem z domniemanym pochówkiem pierwotnym.

Nieco inaczej wygląda sytuacja sąsiadujących ze sobą jam **VI-n-1** i **VI-n-2**, które pojawiają się na tej samej głębokości (35-40cm) i obie mają około 10cm miąższości (**ryc. 155A**). Najprawdopodobniej są one sobie współczesne i można je traktować jako jeden zespół, podobnie jak wcześniej opisywane jamy VI-i-1 i VI-i-2 (**ryc. 146-147**). Obie zawierały przepalone kości ludzkie, każda od innego osobnika, na co wskazuje choćby zupełnie inny sposób przepalenia obu szkieletów (**tab. 17**). Kości osobnika VI-n-1-A są słabo przepalone i poszczególne fragmenty są stosunkowo duże (czarno-brązowe), a kości osobnika VI-n-2-A są z kolei całkowicie białe i silnie rozdrobnione. Do obu dopasowano też kości zalegające poza jamami na sąsiednich metrach, aż po jamę VI-n-3 (**ryc. 147**). Nie można wprowadzić wykluczyć, że część z nich pochodzi jednak od innego zmarłego, na przykład złożonego w skupisku przy jamie VI-n-3(?) (**ryc. 146-147**). Do osobnika VI-n-1-A przyporządkowano w sumie 15 fragmentów kości, a do VI-n-2-A należy od 6 do 18 fragmentów (**tab. 17**).

W jamie **VI-n-2** kości znajdowane były w wypełnisku. Najprawdopodobniej więc zalegały one luźno, choć nie ma, niestety, dokładnej lokalizacji dla wszystkich fragmentów (**ryc. 155**). Szczątki ludzkie były przemieszane z wyposażeniem grobowym, którym były kości zwierzęce, w tym fragment pancerza żółwia i promień płetwy suma (Gumiński 2014: ryc.15, 28) oraz skamieliny i ochra (**ryc. 155**). Pojedyncze kości ludzkie znaleziono też przy

stropie jamy lub nad nim, podobnie jak kiel wydry, który najprawdopodobniej również pochodzi z tego obiektu (**ryc. 147; 155**) (Gumiński 2014: ryc. 23). Nie można więc wykluczyć, że część przepalonych kości ludzkich była jednak zdeponowana w skupisku w stropie.

Wewnątrz jamy **VI-n-1** złożone zostało przepalone poroże sarny oraz kilka innych darów grobowych, jak kość ptasia, czy ochra (**ryc. 155**). Natomiast szczątki ludzkie znajdowały się wprawdzie poza jamą, ale tuż przy jej krawędzi (**ryc. 155A**). Nie było to jednak skupisko, bo każda kość leżała z innej strony obiektu. Kilka kości znaleziono też około 1-2 metrów od jamy. One również mogły być zdeponowane w analogiczny sposób przy stropie tego grobu, ale zostały później rozwleczone.

4.1.4. Pochówek ciałałpalny w koszu – grób VI-15.

Tylko raz, w grobie VI-15, przepalone kości ludzkie zostały zdeponowane w pojemniku, najprawdopodobniej koszu (Bugajska 2015: 20). Jest to też o tyle ciekawy przypadek, że przepalone szczątki młodego mężczyzny (os. A) zostały złożone razem z niespalonymi kośćmi psa. Pojemnik, do którego je włożono był okrągły i najprawdopodobniej miał pośrodku przegrodę. Kości człowieka i psa zajmują bowiem dokładnie po połowie kosza, a granica między nimi jest wyraźnie zaznaczona i ma prosty liniowy przebieg (**ryc. 156**). Oprócz pochówku ciałałpalnego mężczyzny (os. A) i wtórnego psa, w grobie złożono jeszcze niespalone kości innego mężczyzny – os. B. Znajdowały się one jednak poza pojemnikiem, częściowo pod nim, a częściowo obok niego (**ryc. 59-60**).

W pochówku ciałałpalnym kości pochodzące z różnych części szkieletu są ze sobą przemieszane (**ryc. 157**). Jedyne co można zauważyć, to ułożenie większych fragmentów czaszki pionowo po jednej stronie kosza (**ryc. 157-158**). Druga prawidłowość, to obecność kości kończyn górnych raczej w dolnej części kosza niż w górnej, zwłaszcza ich większych fragmentów (**ryc. 157**). Kości kończyn dolnych występują natomiast tak u góry, jak i na dole skupiska (**ryc. 157**). Najniżej ze wszystkich przepalonych kości mężczyzny znajdowała się kość krzyżowa, która leżała na niespalonej miednicy osobnika B (**ryc. 59**). Pozostałe kręgi osobnika A znajdowane były w różnych miejscach i na wielu poziomach skupiska, podobnie jak zebra (**ryc. 157**). Anatomiczna przynależność danych kości nie miała więc dużego znaczenia przy ich układaniu w pojemniku.

Porównując jednak dolną i górną część skupiska, można zauważyć, że na dole i przy ścianach pojemnika są zasadniczo większe fragmenty kości (**ryc. 157-158**). U góry natomiast dominują drobne fragmenty kostne, w tym spora ilość nieidentyfikowalnych anatomicznie

(**ryc. 156; 157A**). Wydaje się więc, że najpierw włożono do kosza większe kawałki kości i bardziej charakterystyczne, jak krzyżowa, kości czaszki, większe fragmenty kości długich i miednicy. A potem wsypało do niego resztę drobnych fragmentów.

4.2. Sposób przepalenia szczątków ludzkich.

Pochówki ciałopalne z cmentarzyska w Dudce wykazują duże zróżnicowanie sposobów przepalenia szczątków, co manifestuje się różną kolorystyką, fragmentacją i odkształceniem kości u poszczególnych osobników. Powyższe cechy zależne są od temperatury i czasu spalania, warunków atmosferycznych i różnych innych dodatkowych czynników, jak choćby zastosowanie trumny, czy owinięcie ciała (Brickley, McKinley 2004; McKinley, Tench 2008; Symes et al. 2008; Ubelaker 2009; Walker et al. 2008). Z punktu widzenia pracy nie chodzi jednak o szczegółową analizę sposobu przepalenia jako takiego i dokładne odtworzenie warunków w jakich spalono konkretnego zmarłego. Ważne jest natomiast to, na ile zmarli ze zbiorowego grobu mogli być razem spaleni na stosie i przeniesieni bezpośrednio do grobu docelowego, czy jednak kości zbierano po różnych ceremoniach ciałopalenia, odbywających się w odmiennych warunkach i czasie. Sposób przepalenia kości będzie też wpływał na ocenę kompletności szkieletu i struktury anatomicznej szczątków. Istotne jest też, czy kości na pewno były spalane z tkanką miękką, a na ile mogło dochodzić do spalania suchej kości. Jest to jednak zagadnienie dość złożone i dyskutowane w literaturze przedmiotu, podobnie jak kwestie wpływu konkretnych warunków spalania na kolor i odkształcenia kości (Brickley, McKinley 2004; Symes et al. 2008). Wyodrębnienie kości, które były spalane bez tkanki miękkiej nie jest więc łatwe, można jedynie próbować wskazywać na taką możliwość, o ile przepalenie wydaje się z jakiegoś powodu nietypowe.

Pod względem sposobu przepalenia, czyli na podstawie koloru i stopnia fragmentacji szczątków, pochówki ciałopalne z Dudki można podzielić na cztery podstawowe grupy.

Pierwszą stanowią kości o barwie czarno-brązowej z miejscowymi plamami białoniebieskimi lub szarymi. Fragmenty kości są w tym wypadku dość duże i nie uległy odkształceniu, ani skurczeniu (**tab. 19**). W wielu wypadkach można było w dużym stopniu zrekonstruować czaszki, a nawet kości długie poszczególnych osobników (**ryc. 159**). Kolor kości wskazuje na spalanie w niskiej temperaturze około 300-400°C (Brickley, McKinley 2004: 11; Walker et al. 2008). Plamy białoniebieskie występują przy tym w miejscach bardziej narażonych na działanie ognia, co jednocześnie można uznać za potwierdzenie tego, że spalane było całe ciało, a nie suche kości. Takie miejsca silniejszego przepalenia wypadają

tam, gdzie jest mniej tkanki miękkiej i kości są słabiej osłonięte przez mięśnie. W przypadku czaszki jest to przednia część kości czołowej i okolice oczodołów, a u kończyn to między innymi okolice kolan i łokci (Symes et al. 2008).

Druga grupa, to zmarli przepaleni nieco intensywniej, których kości są barwy szaroniebieskiej z białymi plamami w miejscach bardziej eksponowanych na działanie ognia. Fragmentacja i odkształcenia kości w tej grupie są również niewielkie (**tab. 19**) i w tym wypadku można było w znacznym stopniu zrekonstruować czaszki i kości długie (**ryc. 160**). Kolor wskazuje na spalanie w temperaturze około 600°C, a miejsca silniejszego przepalenia są zasadniczo zgodne z ogólnymi prawidłowościami przy kremacji całego ciała (Brickley, McKinley 2004: 11; Symes et al. 2008; Walker et al. 2008).

W obu powyższych wariantach szkielet konkretnego osobnika jest przepalony bardzo niejednolicie, a poszczególne kości są odbarwione plamście na różne odcienie, zależnie od ekspozycji na działanie ognia. Dodatkowo, obie powyższe grupy częściowo się zazębiają, silniej przepalone fragmenty w pierwszej są podobne pod względem koloru do słabiej przepalonych fragmentów w drugiej. W przypadku grobów zbiorowych fragmenty nieidentyfikowalne i te pochodzące z kości długich podzielono na te przepalone na brązowo-czarno i te niebiesko-białe, i przydzielono do wydzielonych osobników. Trzeba mieć jednak na względzie, że jest to podział dość arbitralny i nie do końca musi być zgodny ze stanem faktycznym.

Kolejna, trzecia grupa to kości przepalone jednolicie na kolor kredowo-biały, z ewentualnie szarym odcieniem wewnątrz trzonów (**ryc. 161**). Są one przy tym silnie rozdrobnione i ilość identyfikowalnych anatomicznie fragmentów jest niewielka (**tab. 19**), szczątki można tylko podzielić na konkretne grupy anatomiczne, czyli na kości kończyn, czaszki i szkielet osiowy (**tab. 17**). Powierzchnia kości jest przy tym miękka i „brudząca”. Biały kolor sugeruje, że spalono je w wysokiej temperaturze około 1000°C (Brickley, McKinley 2004: 11; Walker et al. 2008). Na kościach obecne są poprzeczne i łukowe spękania, co jest interpretowane jako efekt spalania z tkanką miękką (Symes et al. 2008; Ubelaker 2009: 3).

Ostania wyraźnie wyróżniająca się grupa, to szczątki przepalone również jednolicie na bardzo jasny kolor, zwykle biało-jasnoszary lub jasnobezowy (**tab. 19**). W tym wypadku kości są jednak bardzo twarde, silnie odkształcone, pokurczone i powyginane. W tej grupie jest też najwięcej różnego rodzaju spękań kości. Co ważne, fragmentacja jest w tym wypadku mniejsza, a ilość diagnostycznych elementów bywa na tyle duża, że można w znacznej mierze zrekonstruować większe fragmenty czaszek i kości długich (**tab. 19; ryc. 162**). Warto dodać,

że z tym sposobem przepalenia związana jest obecność zielonego nalotu na kościach, który jest pozostałością po wyprażonej w atmosferze redukcyjnej ochrze (Gumiński 2014: 128-130). Kolor kości, ich odkształcenia i skurczenie wskazują na spalanie w temperaturze powyżej 800°C (Brickley, McKinley 2004: 11; Walker et al. 2008; Ubelaker 2009: 3). Natomiast obecność licznych i nieregularnych spękań świadczy niewątpliwie o ich spalaniu z tkanką miękką (Symes et al. 2008; Ubelaker 2009: 3).

Dwie ostatnie grupy są znów zbliżone do siebie jeśli chodzi o temperaturę spalania i kolorystykę kości. Trudniej jednak wyjaśnić, skąd bierze się tak duża różnica w ich fragmentacji i twardości. Temat ten pojawia się w literaturze wraz ze standardami opracowywania szczątków ciałałalnych. W tych ostatnich cała uwaga skupia się jednak na technicznej stronie oceny fragmentacji (Brickley, McKinley 2004). Z kolei przyczyn większej fragmentacji szuka się często nie tyle w samym procesie spalania, co raczej w sposobie późniejszego zbierania szczątków ze stosu, rytualnych zachowaniach, jak celowe niszczenie i łamanie kości, różnych późniejszych czynnikach postdepozycyjnych, czy nawet w sposobie eksploracji grobu i przechowywania szczątków włącznie (Brickley, McKinley 2004). Niewątpliwie są to czynniki, które mogą powodować, że kości stają się coraz bardziej rozdrobnione. Należałoby się jednak zastanowić, na ile są one adekwatne do szczątków z Dudki, które pochodzą z jednego wykopu i były w taki sam sposób eksplorowane i przechowywane. Nie wyjaśnia to, dlaczego przy podobnej wysokiej temperaturze spalania kości raz są silnie rozdrobnione, kruche, brudzące i bardziej podatne na późniejsze dalsze zniszczenia, a innym razem są tak twarde, że na pewno w dużo mniejszym stopniu ulegają uszkodzeniom. Podsumowując te rozważania można założyć, że dwie wydzielone grupy pochówków dla cmentarzyska w Dudce – tj. szczątki kredowobiałe, silnie rozdrobnione, miękkie i brudzące oraz biało-jasnoszare lub jasnobezowe, twarde i mało rozdrobnione – są jednak efektem różnych warunków, intensywności i czasu spalania. Dodatkowo może je też różnić sposób w jaki były traktowane, przechowywane i transportowane od momentu zebrania ze stosu po zdeponowanie w grobie docelowym. Wykluczam jednak wpływ późniejszych czynników postdepozycyjnych i metody eksploracji, bo zdarzają się groby, jak choćby VI-4, gdzie obecne są oba warianty przepalenia.

Najmniej jest szkieletów przepalonych na kolor czarno-brązowy, a więc w najniższych temperaturach (8-9 osobników). Tych przepalonych na kolor biało-jasnoszary lub jasnobezowy, gdzie kości są bardzo twarde, silnie spękane i odkształcone jest dwukrotnie więcej – 16 osobników (**tab. 19**). Wyrównane są natomiast liczebności dla pochówków

przepalonych na kolor kredowobiały i silnie rozdrobnionych oraz tych o niejednolitym przepaleniu na kolor biało-niebieski (po 12-13 osobników).

4.2.1. Groby z większą liczbą pochówków ciałopalnych – spalanie razem czy osobno?

W grobach VI-4 i VI-16, gdzie złożono najwięcej pochówków ciałopalnych, obecne są wszystkie lub większość wariantów przepalenia (**tab. 19**).

W grobie VI-4 przynajmniej trzech zmarłych, dorosły i dwoje dzieci (os. F–H), reprezentowanych jest przez kości przepalone jednolicie na biało i silnie rozdrobnione. Kości kolejnych trzech osobników (D, E, I) przepalone były również w wysokiej temperaturze na kolor jasnoszaro-biały, ale były twarde i mniej rozdrobnione. Dwie czaszki (os. B-C) przepalone były na kolor niebiesko-biały, podobnie jak część kości postkranialnych (os. A-C?). Natomiast jeden zmarły (os. A) był wyjątkowo słabo przepalony. Kości miały kolor brązowo-czarny i były mało rozdrobnione i nieodkształcone, co umożliwiło zrekonstruowanie znacznej części czaszki i trzonów kości długich.

W grobie VI-16 obecne były pochówki reprezentujące trzy różne warianty przepalenia. Przynajmniej dwóch osobników (os. C i H) przepalono intensywnie i w wysokiej temperaturze tak, że kości są jasnoszare w kolorze, bardzo twarde i silnie odkształcone (**tab. 19**). Na czaszkach obu zmarłych i na kościach podudzia jednego z nich obecny był zielony nalot, pozostałość wyprażonej żółtej ochry (Gumiński 2014: 128-130). Większość szczątków z grobu VI-16 jest słabiej przepalona (**tab. 19**), dwóch osobników (D i G) na czarno-brązowy kolor, a czterech innych na niebiesko-białoszary (os. E, F, I, J). W tej ostatniej grupie przeważają jednak czaszki nad liczbą szkieletów postkranialnych (**tab. 17; 19**).

Oba groby VI-4 i VI-16 zawierają więc szczątki zmarłych, których niewątpliwie spalano w różny sposób i w innym czasie. Można jedynie przypuszczać, że razem spalono tych zmarłych, którzy byli przepaleni w podobny sposób. Tak, na przykład, mogło być z dorosłym i dwójką dzieci z grobu VI-4, w przypadku których kości były jednolicie białe i tak samo silnie zdefragmentowane. Przy przepaleniu na kolor niebiesko-białoszary lub brązowo-czarny, kości przepalone są bardzo nierównomiernie. Zmarli reprezentują wprawdzie ten sam wariant przepalenia, to jednak każdy przypadek trochę się różni od pozostałych. Trudno więc rozstrzygnąć na tej podstawie, czy spalano tych osobników osobno, czy jednak razem, ale każde z ciał było trochę inaczej ekspozowane na działanie ognia.

Łączenie pochówków ciałopalnych o różnym sposobie przepalenia kości dotyczy też około połowy skupisk zdeponowanych w stropach grobów (3-4 groby z 8). Na pewno miało to miejsce w grobie VI-6, VI-10 i VI-13, a niewykluczone, że również w VI-7. W każdym

przypadku kości jednego zmarłego przepalone są silnie na kolor biały lub jasnoszary, a drugiego słabo na kolor niebiesko-szary lub czarny (**tab. 19**). Zwykle też słabiej przepalonych szczątków jest mniej i pochodzą głównie z czaszki (**tab. 17**). Wyjątkowo w grobie VI-7 był to fragment kości strzałkowej (**tab. 17**). Wynika z tego, że w przypadku skupisk, gdzie wszystkie kości są tak samo spalone, zmarli mogli być razem skremowani. W innych zaś łączono szczątki dwóch osobników, spalonych w odmiennych warunkach i różnym czasie, podobnie jak w grobach VI-4 i VI-16.

4.2.2. Przepalenie i fragmentacja kości a sposób depozycji pochówku ciałałpalnego.

Dla pochówków ciałałpalnych stosowano dwa podstawowe sposoby depozycji – w skupiskach w stropach grobów albo bezpośrednio w jamie. Istotne jest więc, na ile szczątki deponowane w różny sposób były też inaczej przepalone lub traktowane pomiędzy zebraniem ich ze stosu, a złożeniem na cmentarzysku.

Poszczególne warianty przepalenia dotyczą zarówno pochówków zdeponowanych w skupiskach, jak i tych w jamie. Zaznacza się jednak tendencja, że w skupiskach składano raczej kości silnie przepalone, tj. mocno rozdrobnione, kredowobiałe lub twarde biało-jasno szaro/beżowe. Na obie grupy przypada w sumie 16 osobników (**ryc. 163**). Rzadziej zdarzają się tam kości słabo przepalone na biało-niebieski lub czarno-brązowy kolor (w sumie 7 przypadków). W grobach, gdzie pochówki ciałałpalne złożono bezpośrednio w jamie lub w koszu – VI-4, VI-15 i V-16, przeważają z kolei dwie kategorie – kości jasnoszaro-białe twarde i stosunkowo mało rozdrobnione (6 osobników) oraz kości przepalone niejednolicie na kolor niebiesko-biało-szary (7 osobników) (**ryc. 163**). Mniej jest pochówków przepalonych w najniższych temperaturach na kolor czarno-brązowy oraz tych kredowobiałych (po 3 osobników). Podobna tendencja dotyczy jam, gdzie znaleziono niewielką ilość przepalonych kości, a które są prawdopodobnie kolejnymi grobami z ciałałaleniem (**ryc. 163**).

Należy dodać, że różnice między kośćmi ze skupisk i z jam dotyczą też fragmentacji szczątków ciałałpalnych (**ryc. 164**). W porównaniu brane były pod uwagę jednak tylko te skupiska, które zarejestrowano w trakcie eksploracji grobów (**tab. 19**). Te które są rekonstruowane na podstawie kości znalezionych poza grobami (os. C1–3, C5, C7–8), zostały bowiem w mniejszym lub większym stopniu zniszczone, np. przez orkę, co może mieć wpływ na fragmentację kości. Po drugie, kości te zostały wydzielone ze szczątków zwierzęcych i są to tylko diagnostyczne fragmenty, które można było uznać pewnie za ludzkie. Nie jest to więc pełen zbiór kości i brakuje na pewno tych elementów nieidentyfikowalnych i bardziej

rozdrobnionych. Podobne zastrzeżenia można mieć też do kości znalezionych w jamach i wokół nich. Na pewno dotyczy to jam VI-e-4, VI-g-1 i VI-n-2 (**tab. 19**).

Kości złożone bezpośrednio w jamach grobowych są ogólnie mniej rozdrobnione niż te ze skupisk. Wskazuje na to większy rozmiar najdłuższych fragmentów, które mogą osiągać nawet 10cm oraz mają niższe wartości wskaźnika fragmentacji, które w większości przypadków nie przekraczają wartości 1,5 fragmentu na 1 gram (**ryc. 164; tab. 19**). W skupiskach wskaźnik fragmentacji ma większy zakres i wynosi od 0,7 do 3,6 fragmentów na 1 gram, większość wyników jest jednak równa lub wyższa niż 2 fragmenty (**ryc. 164**). Z kolei nawet w tych przypadkach, gdzie fragmentacja szczątków w skupisku jest podobna jak w grobach ($<1,5$ fragmentu na 1g), to maksymalna długość fragmentów kostnych jest dużo mniejsza i nie przekracza 5,5cm, podczas gdy w grobach najdłuższe kości mają powyżej 7cm. W skupiskach jest też zwykle niewiele fragmentów diagnostycznych, które można precyzyjnie określić anatomicznie, zwykle stanowią one do 5% wszystkich szczątków (**tab. 19**). Różnice we fragmentacji kości dotyczą prawie wszystkich sposobów przepalenia, a wyjątkiem są jedynie kości kredowobiałe, które są tak samo silnie rozdrobnione w grobie VI-4, jak i w skupiskach (**ryc. 164; tab. 17**).

Większa fragmentacja i mniejsze udziały diagnostycznych fragmentów kostnych przy tym samym sposobie przepalenia mogą wskazywać na to, że kości bardziej rozdrobnione były w inny sposób traktowane po ich zebraniu ze stosu. Reguła ta nie dotyczyłaby tylko kości silnie przepalonych na kredowobiały kolor o miękkiej i brudzącej powierzchni, które musiały być od początku bardzo rozdrobnie.

Z porównania skupisk i szczątków złożonych wewnątrz jam grobowych wynikałoby, że kości z tych pierwszych mogły być dłużej przechowywane i częściej transportowane(?) nim trafiły na cmentarzysko, bo są bardziej rozdrobnione (**ryc. 164**). Odwrotnością dla pochówków ciałałpalnych ze skupisk jest natomiast grób VI-15, gdzie kompletny szkielet mężczyzny przepalony był niemal jednolicie na biały kolor, a fragmenty kostne były bardzo twarde i silnie odkształcone (**tab. 17; 19**). Co ważne, szczątki akurat tego osobnika są najmniej rozdrobnione ze wszystkich pochówków o tym sposobie przepalenia i zdarzają się tam fragmenty bardzo duże, o długości do 10cm, co jest najlepszym wynikiem ze wszystkich pochówków ciałałpalnych w Dudce (**ryc. 164; tab. 19**). Co więcej, kości złożone były w koszu. Można zatem założyć, że po ich zebraniu ze stosu zostały od razu włożone do pojemnika i tak przetransportowane na cmentarzysko.

Warto w tym kontekście jeszcze zwrócić uwagę na szczątki ciałałpalne z grobów VI-4 i VI-16. Część z nich pod względem rozdrobnienia przypomina sytuację z grobu VI-15;

wartości wskaźnika są bardzo niskie, a maksymalne fragmenty duże (**ryc. 164; tab. 19**). Dotyczy to głównie kości przepalonych w niższych temperaturach na kolor brązowo-czarny lub niebiesko-biały, które wyraźnie odstają od analogicznych pochówków ze skupisk. W przypadku kości przepalonych na kolor prawie biały i twardych, pochówki z grobów VI-4 i VI-16 prezentują pośredni wariant między grobem VI-15 a analogicznie przepalonymi kośćmi ze skupisk. Wskaźnik rozdrobnienia pokrywa się tam z zakresem dla pochówków zdeponowanych w skupiskach, ale maksymalne długości fragmentów kostnych są większe i wyraźnie odstają od tego, co jest w skupiskach. Warto jednak zaznaczyć, że kości z grobów VI-4 i VI-16 pochodzą od większej liczby osobników, a większe rozdrobnienie dotyczy grobu VI-4, gdzie szczątki należały do trzech osobników (**tab. 19**). Możliwe zatem, że poszczególni zmarli, chociaż są przepaleni w podobny sposób, to jednak kremacji dokonano w różnym czasie. Niektórych osobników przeniesiono prawie od razu na cmentarzysko, a kości innych mogły być dłużej przechowywane i transportowane, a co za tym idzie bardziej rozdrobnione. Przemawia za tym też reprezentacja poszczególnych szkieletów przez różną ilość kości (**tab. 17**). Wskaźnik obliczony dla wszystkich osobników razem jest zatem wynikiem uśrednionym. To samo prawdopodobnie dotyczy grupy aż czterech zmarłych z grobu VI-16 (os.E, F, I, J), gdzie wskaźnik rozdrobnienia jest podobny do wyniku dla pochówków ze skupisk, choć maksymalne fragmenty są tam większe (**ryc. 164; tab. 19**). Tym razem również kości części osobników mogły być dłużej przechowywane, przez co uległy większej fragmentacji, a dodatkowo szkielety te zostały w mniejszym lub większym stopniu zdekompletowane.

4.3. Kompletność pochówków ciałopalnych.

Dla pochówków ciałopalnych została zastosowana ta sama skala oceny kompletności szkieletu, co dla wtórnych szkieletowych, co daje możliwość porównania obu form pochówku. Ustalenie stopnia kompletności dla ciałopalenia jest jednak trudniejsze, gdyż jego ocena zależy od sposobu przepalenia i fragmentacji szczątków. Kolejne stopnie kompletności szkieletu dla pochówków ciałopalnych przedstawiają się w następujący sposób:

- **1 stopień** – fragmenty pochodzą z jednej konkretnej kości, np. czaszki, lub z paru różnych, ale są nieliczne.
- **2 stopień** – ilość kości jest niewielka, ale pochodzą one z różnych części szkieletu.
- **3 stopień** – fragmenty kostne są bardzo liczne, ale można wychwycić braki konkretnych większych kości lub partii szkieletu. Braki nie powinny wynikać z samego sposobu przepalania szczątków, a raczej z ich selekcji.
- **4 stopień** – kompletny szkielet.

Przy mniej rozdrobnionych szczątkach powinny być obecne wszystkie większe kości kończyn, czaszka wraz z żuchwą i zębami oraz odpowiednia ilość fragmentów kręgów i żeber. Dla silnie przepalonych i rozdrobnionych szczątków decydująca będzie ogólna ich ilość i masa oraz obecność w zestawie kości z różnych części szkieletu – kończyn, szkieletu osiowego i czaszki, w tym wypadku trudno jednak o dokładniejsze określenia anatomiczne.

Kompletność pochówków ciałałalnych jest do pewnego stopnia podobna do tej zaobserwowanej dla pochówków wtórnych szkieletowych, co dotyczy głównie dużego udziału szkieletów mocno zdekompletowanych (2 stopień) oraz tych reprezentowanych przez pojedyncze kości – stopień 1 (**ryc. 165**). W przypadku ciałałalenia zróżnicowanie kompletności szczątków jest jednak większe, gdyż obecne są szkielety w pełni kompletne (stopień 4 – 18% pochówków), czego brakowało w pochówkach szkieletowych, przynajmniej ludzkich (**ryc. 165**). Należy jednak zaznaczyć, że dla ciałałalenia wydzielenie pochówków zawierających większość kości (3 stopień) od tych całkowicie kompletnych (4 stopień) nie jest łatwe. W praktyce trzeci stopień kompletności można było stwierdzić dla kilku osobników, których kości były raczej słabo przepalone, mało zdefragmentowane i obecna była duża liczba diagnostycznych fragmentów. W takich wypadkach można było stwierdzić, że brakuje konkretnych większych kości lub partii szkieletu.

Druga różnica w stosunku do pochówków wtórnych szkieletowych to proporcja między szkieletami pierwszego i drugiego stopnia kompletności (**ryc. 165**). W pochówkach ciałałalnych częściej zdarzają się przypadki, że obecnych jest niewiele kości zmarłego, ale pochodzą one z różnych części szkieletu (44%), a mniej jest osobników reprezentowanych przez pojedyncze kości (26%). W przypadku pochówków szkieletowych tendencja jest odwrotna. Trzeba jednak mieć na względzie, że ilość przepalonych fragmentów kostnych dla 1 i 2 stopnia może być podobna (**tab. 17**). Niezależnie bowiem, czy są to szczątki z różnych części szkieletu, czy na przykład tylko fragmenty czaszki, to składano po prostu garść kości konkretnego zmarłego. Obie grupy mogą więc odpowiadać podobnej praktyce składania niewielkiej, niemal symbolicznej ilości szczątków. Tego typu pochówki ciałałalne mogą mieć więc podobne znaczenie jak wtórne-cząstkowe reprezentowane przez jedną symboliczną kość.

Kompletność szkieletu wydaje się mieć związek ze sposobem depozycji szczątków. W tych grobach, gdzie kości złożono bezpośrednio w jamie, w koszu lub luźno, dominują raczej kompletne szkielety lub takie, w których są tylko niewielkie braki jakichś konkretnych kości (**ryc. 166**). Z grobów VI-4, VI-15 i VI-16 pochodzi w sumie aż 11 osobników o 3 lub 4 stopniu kompletności szkieletu, a tylko 4 takie pochówki przypadają na skupiska deponowane

w stropach grobów (**ryc. 166; tab. 17**). Co więcej, pochodzą one tylko z dwóch grobów – VI-11, gdzie były aż trzy kompletne szkielety i VI-14, gdzie znajdował się jeden taki pochówek (**tab. 17**). Z kolei większość zmarłych reprezentowanych przez niewielką liczbę kości, ale z różnych części szkieletu (stopień 2) pochodzi właśnie ze skupisk, co stanowi 70% tego typu pochówków (**ryc. 166**). Jedynie pochówki reprezentowane przez pojedyncze kości występują w takim samym stopniu w grobach VI-4 i VI-16, jak i w skupiskach (**ryc. 166**).

W jamach, w których znaleziono przepalone kości ludzkie (j.VI-e-4, VI-g-1 oraz VI-n-1 i VI-n-2) typowa jest obecność niewielkiej ilości szczątków z różnych części szkieletu (stopień 2). Jest to więc podobna tendencja jak dla skupisk (**ryc. 166**). Możliwe zatem, że kości w tych jamach były również zdeponowane w skupisku w stropie, a nie wrzucone luźno do grobu. Tym bardziej, że dla większości jam nie można ustalić dokładnego sposobu depozycji szczątków. Jedynym wyjątkiem jest jama VI-n-1, w której lokalizacja prawie wszystkich kości jest znana i były one ułożone wokół obiektu, a nie w środku (**ryc. 155**). Z drugiej strony, jamę VI-e-4 prawdopodobnie naruszono w epoce kamienia, podobnie jak VI-g-1, która jeszcze dodatkowo została zniszczona przez orkę. Ilość kości przepalonych w tych obiektach mogła więc zostać w jakimś stopniu zredukowana.

W tych grobach i skupiskach, gdzie był tylko jeden pochówek ciałopalny (13 przypadków) w wypełniku jamy lub w skupisku, tam jest on zwykle reprezentowany przez niewielką ilość kości z różnych części szkieletu (stopień 2) (**tab. 20**). Jedynie grób VI-15 jest takim, który zawiera jeden całkowicie kompletny przepalony szkielet.

W grobach zawierających przepalone szczątki od więcej niż jednego zmarłego (10 przypadków) składane były szkielety o różnym stopniu kompletności (**tab. 17; 20**). W skupiskach zwykle jest tak, że jeden zmarły reprezentowany jest przez niewielką ilość różnych kości (stopień 2), ale oprócz tego są też pojedyncze fragmenty kostne od innego osobnika (stopień 1). Z kolei w grobach VI-4 i VI-16 obecne są szkielety o różnym stopniu kompletności od reprezentowanych przez pojedynczych kości, po te w pełni kompletne. W grobie VI-16 jest to przynajmniej jeden kompletny szkielet, cztery prawie kompletne (3 stopień), dwa reprezentowane przez niewielką ilość kości (2 stopień) i jeden tylko przez czaszkę (**tab. 17; 20**). W grobie VI-4 układ jest podobny, z tym, że przynajmniej trzy szkielety są kompletne, dwa inne reprezentowane są przez większą część kości (3 stopień), na jeden przypada niewielka ilość szczątków (2 stopień), a aż trzy pochówki zawierają jedynie fragmenty czaszki (**tab. 17; 20**).

Warto jeszcze zauważyć, że tam, gdzie są dwa pochówki ciałopalne (7 grobów), zwykle jeden zmarły to dorosły, a drugi to dziecko lub osobnik młodociany (6 przypadków).

Wiek zmarłego nie ma przy tym wyraźnego przełożenia na kompletność szkieletu (**tab. 20**). Kości dziecięcych może być mniej niż dorosłego (2 razy), więcej (3 razy), albo tyle samo (1 przypadek). Podobnie jest w grobach z większą liczbą pochówków ciałałpalnych – VI-4, VI-11 i VI-16, gdzie również nie ma związku pomiędzy wiekiem zmarłego a kompletnością jego szkieletu.

Na koniec należy jeszcze zwrócić uwagę na to, że dla skupisk zawierających szczątki dwóch zmarłych nie zawsze można stwierdzić, na ile dodatek pojedynczych fragmentów kostnych drugiego osobnika jest celowy. Przypadkowy „dodatek” takich kości może dotyczyć grobów VI-1, VI-6, VI-14, gdzie wszystkie szczątki przepalone są w ten sam sposób, przez co nie można ich rozróżnić. Niepewny jest też status pojedynczego fragmentu słabo przepalonej kości strzałkowej z grobu VI-7, którą znaleziono wewnątrz jamy. Nie wiadomo więc, czy znajdowała się ona wcześniej w skupisku i czy w ogóle trafiła do grobu celowo. Za intencjonalne depozyty można natomiast uznać fragmenty słabo przepalonych czaszek dodane do silnie przepalonych kości innego osobnika, co dotyczy grobów VI-10 i VI-13 (**tab. 17**).

Kompletność pochówków ciałałpalnych wskazuje na dwie podstawowe tendencje i zachowania rytualne. Jako powszechną praktykę można uznać składanie niewielkiej symbolicznej ilości (garści) szczątków danego zmarłego, które mogą pochodzić z różnych części szkieletu, albo są bardziej wyselekcjonowane i ograniczają się tylko do jakiejś konkretnej kości (np. czaszki). Taka praktyka odnosi się głównie do skupisk deponowanych w stropach grobów. Drugi i rzadszy sposób potraktowania to zebranie przepalonych szczątków zasadniczo w całości ze stosu, a potem złożenie ich do grobu docelowego (stopień 3 i 4). W takim wypadku kości składano raczej wewnątrz jamy, a nie w skupisku.

4.4. Struktura anatomiczna pochówków ciałałpalnych.

Analiza struktury anatomicznej pochówków ciałałpalnych ma podobny cel, jak dla wtórnych szkieletowych. Chodzi o wychwycenie ewentualnej selekcji szczątków i preferowania konkretnych kości. Należy więc ustalić, na ile konkretne braki wynikają ze sposobu przepalenia i z samej tafonomii oraz czy obecność lub brak konkretnych kości jest wynikiem celowego działania człowieka.

Taka analiza ma jednak pewne ograniczenia w przypadku tych szczątków, które są silnie przepalone i rozdrobnione, w efekcie czego jest bardzo mało diagnostycznych elementów. Można jedynie ocenić udział poszczególnych grup kości, tj. fragmentów czaszki, kości klatki piersiowej i kończyn z podziałem na górne i dolne (o ile jest to możliwe). Dodatkowym utrudnieniem jest jeszcze to, że znaczna część pochówków ciałałpalnych

pochodzi z grobów zbiorowych i kości dwóch lub większej liczby zmarłych mogą być przepalone w taki sam sposób. Nie można wtedy do końca rozdzielić wszystkich szczątków i przyporządkować do konkretnych osobników, czy nawet powiązać określone szkielety postkranialne z czaszkami i żuchwami. Problem ten w największym wymiarze dotyczy grobów VI-4 i VI-16, gdzie jest po blisko 10 pochówków ciałopalnych przemieszanych ze sobą.

Tylko w grobie VI-15 złożony został w pełni kompletny pojedynczy pochówek ciałopalny. Dodatkowo kości nie były zbyt silnie rozdrobnione i znaczną część z nich można było precyzyjnie określić anatomicznie. Szkielet mężczyzny z grobu VI-15 można więc potraktować jako wzorzec w analizie struktury anatomicznej innych pochówków, tak przy ocenie udziału poszczególnych partii szkieletu w całej wadze szczątków, jak również w ocenie, które ubytki kości mogą wynikać z przyczyn naturalnych, a które z ewentualnej selekcji.

4.4.1. Struktura anatomiczna pochówków silnie zdekompletowanych – 1 i 2 stopień kompletności.

Struktura anatomiczna dla pochówków reprezentowanych przez niewielką ilość kości (stopień 1 i 2) została opracowana w oparciu o udział masy poszczególnych partii szkieletu w całości szczątków identyfikowanych anatomicznie. Przepalone kości podzielono na następujące grupy: czaszka (łącznie z żuchwą i zębami), kończyny górne (z łopatką), kończyny dolne (z miednicą), obie kończyny (głównie są to fragmenty kości długich bez możliwości bliższego określenia) oraz kręgi i żebra. Pochówki reprezentowane przez niewielką liczbę kości z różnych części szkieletu (2 stopień kompletności) zostały podzielone na te pochodzące ze skupisk i z jam – VI-n-1 i VI-n-2, VI-g-1 i VI-e-4 (**ryc. 167**). Pominięte zostały trzy pochówki z grobów VI-4 i VI-16, bo w ich przypadku takie samo przepalenie dotyczy kilku osobników (**tab. 17**). Wiele kości, zwłaszcza fragmentów kręgów, żeber i nieidentyfikowalnych kości długich nie została przyporządkowana do konkretnego zmarłego, nie można było więc obliczyć ich procentowego udziału dla szkieletów o 2 stopniu kompletności. Można jedynie wymienić konkretne oznaczone fragmenty kostne, które na pewno przypadają na danego osobnika (**tab. 17**). Pochówki 1 stopnia kompletności pochodzą natomiast z dwóch grobów VI-4 i VI-16 (os. VI-4B-C, VI-4I?; VI-16I?) oraz ze skupisk (**ryc. 166-167**).

Struktura anatomiczna pochówków o 2 stopniu kompletności nie wykazuje dużych różnic pomiędzy pochówkami zdeponowanymi w skupiskach, a kośćmi znalezionymi luźno w

jamach na cmentarzysku (**ryc. 167**). W obu wypadkach wszystkie kości kończyn stanowią łącznie ok. 60% szczątków, czaszka nieco ponad 30%, a kręgi i żebra ledwie 5-6%. W jamach było jednak więcej fragmentów, które można było przyporządkować konkretnie do dolnych lub górnych kończyn, z czego te pierwsze znacząco przeważają – 49% do 6% (**ryc. 167**). Natomiast w przypadku skupisk większość kości kończyn to fragmenty kości długich, których nie można było bliżej oznaczyć (42% - obie kończyny), a tylko 18% szczątków można było dopasować do kończyn górnych lub dolnych (**ryc. 167**).

Ogólnie struktura anatomiczna pochówków 2 stopnia kompletności jest też zbliżona do zaobserwowanej dla kompletnego szkieletu z grobu VI-15. Tam również kości kończyn stanowią w sumie około 60% identyfikowalnych szczątków, z tym, że większość z nich można było przypisać do kończyn górnych lub dolnych (odpowiednio po 14% i 37%) (**ryc. 167; tab. 17**). Istotne jest zwłaszcza, że we wszystkich przypadkach kości kończyn dolnych dominują nad górnymi i to kilkakrotnie, podobnie jak u osobnika VI-15-A (**ryc. 167**). W porównaniu do szkieletu z grobu VI-15, pochówki o 2 stopniu kompletności mają mniejszy udział kręgów i żeber, a nieco większy fragmentów czaszki (**ryc. 167**). Różnice te nie są jednak duże.

Podsumowując, struktura anatomiczna pochówków o 2 stopniu kompletności nie wykazuje wyraźnej selekcji szczątków. Jest ona bowiem zbliżona do struktury kompletnego szkieletu z grobu VI-15. Zaobserwowane różnice wynikają raczej ze sposobu przepalenia kości i ich rozdrobnienia, niż z selekcji. Stąd nieco większy udział fragmentów czaszki, bo są one stosunkowo trwałe i łatwe w identyfikacji. Z kolei mniej jest kręgów i żeber, które ulegają największemu zniszczeniu. Stopień fragmentacji wpływa też na to, jaki jest udział kości, których nie można jednoznacznie przyporządkować do górnych lub dolnych kończyn. Istotne jest jednak, że łączny udział kości kończyn, określonych anatomicznie i nieokreślonych, wynosi około 60%, czyli tyle samo, co w szkielecie z grobu VI-15. Co ważne, zachowana jest też przewaga kończyn dolnych nad górnymi. Wynika z tego, że pochówki ciałopalne o 2 stopniu kompletności szkieletu, są losową, nieselekcjonowaną garścią szczątków konkretnego zmarłego.

Powyższe spostrzeżenie można zapewne też odnieść do kilku pochówków z grobów VI-4 i VI-16 o 2 stopniu kompletności szkieletu (**tab. 17**). Każdy z nich reprezentowany jest na pewno przez czaszkę, a oprócz niej obecne są pojedyncze kości kończyn i prawdopodobnie też kręgi i żebra. Przewaga wagowa fragmentów czaszki u tych osobników może być pozorna, bo kości kończyn, a tym bardziej kręgi i żebra, są niewątpliwie niedoszacowane. Większość z takich fragmentów nie została bowiem przyporządkowana do konkretnego

zmarłego (**tab. 17**). Pewne jest, że u osobnika VI-4-D lub VI-4-I obecne były kości długie kończyny górnej, a u młodocianego osobnika VI-16-J kości kończyn górnych i dolnych, z przewagą tych drugich, oraz fragmenty kręgów i żeber. Podobnie mogło być u drugiego zmarłego o 2 stopniu kompletności z tego grobu (os. VI-16-E/F lub VI-16-I?).

Inaczej wygląda udział poszczególnych grup kości w pochówkach o 1 stopniu kompletności. W takich wypadkach, gdzie dany pochówek reprezentują fragmenty jednej kości, to z reguły jest to czaszka (76%). Dużo rzadziej zdarzają się fragmenty kości długich (24%), które poza drobnymi wyjątkami nie są ściślej określone anatomicznie (22%). W tej grupie pochówków ciałopalnych można więc wskazać na celową selekcję szczątków i wybór głównie fragmentów kaloty – trwałych i najbardziej charakterystycznych. Takie częściowe pochówki ciałopalne dotyczą między innymi grobów VI-4 i VI-16, gdzie minimalna liczba osobników została ustalona na podstawie czaszek, natomiast liczba szkieletów postkranialnych jest tam mniejsza. W grobie VI-16 byłaby to tylko jedna dodatkowa czaszka, a w VI-4 aż trzy. Z kolei w skupiskach zdarza się, że fragmenty „dodatkowej” kaloty są słabiej przepalone niż kości drugiego, bardziej kompletnego szkieletu (os. VI-6-C, VI-10-C, VI-13-H) (**tab. 17**). W takiej sytuacji nie ma też wątpliwości, że szczątki zostały celowo wyselekcjonowane przed zdeponowaniem na cmentarzysku.

4.4.2. Struktura anatomiczna pochówków o 3 stopniu kompletności szkieletu.

Tylko sześć pochówków ciałopalnych reprezentuje 3 stopień kompletności i wszystkie pochodzą z grobów VI-4 i VI-16. Trzeba jednak mieć na względzie, że wydzielenie szkieletów, w których brakuje jedynie pojedynczych większych kości było możliwe tylko wtedy, gdy nie są one zbyt rozdrobnione i udział fragmentów identyfikowalnych anatomicznie jest odpowiednio duży. Próba szkieletów o 3 stopniu kompletności jest więc niewielka (**ryc. 168**). Kolejne utrudnienie polega jeszcze na tym, że szkielety o 3 stopniu kompletności pochodzą z grobów z dużą liczbą pochówków ciałopalnych, gdzie kilku osobników mogło być przepalonych w ten sam sposób i nie zawsze można było powiązać konkretny szkielet postkranialny z czaszką i żuchwą. W grobie VI-4 taka sytuacja dotyczyła trzech osobników VI-4-D, VI-4-E i VI-4-I, z których jeden reprezentowany jest przez większość kości (3 stopień), drugi przez nieliczne kości szkieletu (2 stopień), a trzeci tylko przez czaszkę (**tab. 17**). Zakładając, że najbardziej kompletny szkielet powinien wiązać się z najbardziej kompletną czaszką, to trzeci stopień kompletności szkieletu może dotyczyć osobnika VI-4-E. W grobie VI-16 taka sytuacja ma miejsce dwukrotnie. Jeden przypadek dotyczy osobników C i H (**tab. 17**) wydzielonych na podstawie czaszek, do których należą

dwa szkielety postkranialne – jeden całkowicie kompletny (stopień 4, os. VI-16-C), a drugi z większymi brakami kości (stopień 3, os. VI-16-H). Druga sytuacja dotyczy trzech osobników – VI-16-E, VI-16-F, VI-16-I, z których jeden byłby reprezentowany przez większość kości szkieletu (stopień 3, os. E), drugi tylko przez niewielką część kości (stopień 2, os. F?), a trzeci tylko przez czaszkę (stopień 1, os. I?).

U osobników VI-4-A, VI-16-G i VI-16-H braki dotyczą głównie kości długich kończyn górnych, w tym największych kości, tj. ramiennych. Osobnik VI-16-G nie miał też żuchwy, a osobnicy VI-4-A i VI-16-H, jeśli w ogóle mieli żuchwy, to tylko małe fragmenty. Pojedynczych kości kończyn górnych brakuje też w szkielecie postkranialnym osobnika E lub F z grobu VI-16. Oprócz tego, nie ma tam też lewej kości udowej, a przynależność fragmentów miednicy jest niepewna. Z kolei osobnikowi VI-16-D brakuje miednicy, jednej kości piszczelowej, lewej ramiennej (poza małym fragmentem nasady) oraz prawej kości strzałkowej. Dodatkowo żuchwa reprezentowana jest jedynie przez mały fragment. Na najbardziej kompletny szkielet z tej grupy (os. VI-4-E) przypadają niemal wszystkie kości długie, brak jednak udowych, a niepewna jest przynależność miednicy oraz fragmentów kręgów i żeber.

Część z powyższych braków może jednak wynikać z tafonomii i trudności w przydzieleniu konkretnych kości do danego osobnika. Dotyczy to choćby żeber, kręgów, fragmentów kości biodrowej (bez wyraźnych cech dymorficznych), czy też drobnych kości rąk i stóp. Do pewnego stopnia może też to dotyczyć kości udowych i ramiennych, o ile te uległy znacznej fragmentacji i w związku z tym małe fragmenty trzonu nie zostały w ogóle oznaczone anatomicznie. Z drugiej strony, jeśli w jednym grobie jest kilku osobników tak samo przepalonych, a poszczególne szkielety reprezentowane są przez zdecydowanie różną liczbę kości, to można uważać, że szczątki intencjonalnie dzielono i dekompletowano. Wynikiem takich działań może być więc brak kilku konkretnych kości długich i żuchwy, jak np. u osobnika VI-16-D i VI-16-E/F. Możliwe też, że czasem poszczególne partie szkieletu były zbierane osobno ze stosu i dlatego w niektórych przypadkach brakuje jakiejś konkretnej jego części, np. kończyn górnych i miednic – jak u osobnika VI-4-A i VI-16-G, czy środkowej części szkieletu – od przedramion po kości udowe jak u osobnika VI-16-H.

4.5. Pochówki ciałopalne – podsumowanie.

Pod względem sposobów depozycji pochówki ciałopalne można podzielić na dwie podstawowe grupy – złożone bezpośrednio w jamie grobowej, luźno lub w koszu, albo zdeponowane w skupiskach w stropach jam i grobów. Dwa odmienne sposoby depozycji

wiążą się też z różnicami w sposobie przepalenia i fragmentacji szczątków oraz z kompletnością poszczególnych szkieletów.

Duża część skupisk została odsłonięta w trakcie eksploracji grobów, wydaje się jednak, że mogło być ich więcej, na co wskazuje duża ilość i rozrzut przepalonych kości ludzkich na cmentarzysku. Pochówki ze skupisk charakteryzują się tym, że składano zwykle niewielką część kości zmarłego pochodzących z różnych części szkieletu (stopień 2). Była to niekiedy garść lub parę garści kości, których raczej nie selekcjonowano. Nawet w tak niewielkim skupisku mogą być jednak kości od minimum dwóch osobników. W skupiskach przeważają szczątki silnie przepalone w wysokiej temperaturze, część jest kredowobiała i bardzo silnie rozdrobniona, w innych przypadkach kości są twarde i przepalone na kolor jasnoszaro-biały lub jasnobeżowy. W części skupisk łączone były szczątki o różnym sposobie przepalenia, wtedy zwykle jeden szkielet przepalony był intensywnie i jednolicie na jasny kolor, a drugi słabo i na kolor czarny lub niebiesko-szary. Zwykle też kości słabiej przepalone były bardziej wyselekcjonowane i przeważnie ograniczały się do fragmentów kaloty. Rozdrobnienie kości w skupiskach jest większe niż analogicznie skremowanych złożonych bezpośrednio w jamie. Prawdopodobnie więc, szczątki ze skupisk były dłużej przechowywane i wielokrotnie transportowane, nim ostatecznie trafiły na cmentarzysko. Wskazuje na to też duży udział silnie zdekompletowanych szkieletów, bo im dłuższe przechowywanie, tym więcej kości się rozpadało i zgubiło, a przy tym było więcej okazji by szczątki celowo dzielić i zdekompletować.

Pochówki złożone bezpośrednio w jamie pochodzą przede wszystkim z grobów VI-4 i VI-16. Jest to w sumie aż 17 osobników. Groby te zawierają wszystkie (lub prawie wszystkie) warianty przepalenia, od kości kredowobiałych i silnie rozdrobnionych (tylko grób VI-4), po te słabo przepalone na kolor czarno-brązowy. Proporcja pomiędzy pochówkami silnie przepalonymi w wysokich temperaturach na białą lub prawie białą oraz tymi przepalonymi niejednolicie na niebiesko-szary lub czarno-brązowy kolor jest przy tym bardzo wyrównana. W obu grobach występują też szkielety o różnym stopniu kompletności, od tych zupełnie kompletnych, po takie reprezentowane jedynie przez czaszkę. Wynika z tego, że oba groby są zbiorem kości od wielu zmarłych, których spalono w odmiennych warunkach i innym czasie. Tam, gdzie sposób przepalenia kilku zmarłych jest taki sam, można warunkowo domniemywać, że skremowano ich razem. Z drugiej strony jednak, przepalenie, zwłaszcza to niejednolite na kolor niebiesko-biały, nie zawsze jest identyczne, a poszczególni osobnicy reprezentowani są przez różną liczbę kości. Co więcej, inny może być stopień rozdrobnienia kości pochodzących od szkieletów spalonych w ten sam sposób. Wynikałoby z tego, że nawet

mimo analogicznego przepalenia, czyli zbliżonych warunków kremacji, zmarłych spalono jednak w innym czasie. Bardziej rozdrobnione lub zdekompletowane szczątki części osobników były zatem dłużej przechowywane od kości innych zmarłych, które mogły być przenoszone niemal w całości na cmentarzysko bezpośrednio po zebraniu ich ze stosu. W obu grobach z dużą liczbą pochówków przepalonych (VI-4 i VI-16) kości poszczególnych osobników są ze sobą przemieszane, w obu przypadkach były to więc jednoczesowe depozyty, a nie stopniowe dokładanie przepalonych szczątków i wypełnianie jamy grobowej.

Wyjątkowym jest natomiast pochówek ciałopalny z grobu VI-15, który jako jedyny został złożony do grobu w koszu. Co więcej, jest to jedyny grób, gdzie był tylko jeden pochówek ciałopalny reprezentowany przez w pełni kompletny szkielet. Kości mogły być zebrane do pojemnika bezpośrednio ze stosu i tak przetransportowane na cmentarzysko i złożone w grobie, na co wskazywałoby wyjątkowo małe ich rozdrobnienie. Dodatkowo, ułożono je w taki sposób, że wykorzystano maksymalnie pojemność kosza, najpierw wkładając większe fragmenty, a na koniec wsypując resztę drobnych odłamków. Pojemnik, oprócz pochówku ciałopalnego, zawierał też kompletny niespalony szkielet psa. Niewykluczone, że odpowiedni kosz został specjalnie do tego celu dobrany lub zrobiony celowo. Po pierwsze, miał on najprawdopodobniej przegrodę pośrodku, gdyż kości psa i mężczyzny wyraźnie się od siebie oddzielają. Po drugie, idealnie pomieścił całość przepalonych szczątków mężczyzny i kompletny szkielet psa (Bugajska 2015: 20; Gumiński, Bugajska 2016: 485-6).

Interesującą, ale i problematyczną kategorią pochówków ciałopalnych okazały się kości znalezione luźno w kilku jamach na cmentarzysku – VI-n-1, VI-n-2, VI-g-1, VI-e-3 i VI-e-4. Nie zawsze wiadomo, w jaki sposób były one ułożone, czy luźno zsypane do jamy (VI-n-2), czy jednak w skupisku (VI-g-1?). Ułożenie szczątków znane jest w pełni tylko dla jamy VI-n-1, gdzie kilka kości zmarłego ułożono na krawędzi jamy na całym jej obwodzie, a wewnątrz zdeponowano przepalone poroże sarny. Pochówki z wymienionych jam pod względem ilości szczątków i liczby osobników (po jednym na jamę) przypominają raczej skupiska, a nie groby VI-4 i VI-16. Z kolei pod względem przepalenia i fragmentacji kości są raczej podobne do pochówków złożonych wewnątrz grobów. Dwie z jam były jednocześnie opróżnionymi grobami (VI-e-4 i VI-e-3) i oprócz ciałopalenia zawierały też naruszone pochówki szkieletowe. Podobnie mogło być też w jamie VI-g-1, która najprawdopodobniej była również naruszona, choć brak tam kości nieprzepalonych z ewentualnego pochówku pierwotnego. Inaczej jest z dwoma niewielkimi jamami – VI-n-1 i VI-n-2, które zawierały tylko ciałopalenie i dary grobowe. Kości ludzkich w obu obiektach było niewiele i można

uznać te pochówki za częściowe ciałałpalne. Obie jamy leżały bezpośrednio obok siebie i są współczesne. Można je zatem traktować jako jeden zespół powiązanych ze sobą obiektów.

Na koniec należy zwrócić uwagę na to, że pochówki ciałałpalne do pewnego stopnia wskazują na te same praktyki i sposoby potraktowania zmarłego, co wtórne szkieletowe. Jediną poważną różnicą jest to, że pochówki szkieletowe zawsze w jakiś sposób dekompletowano, a w przypadku ciałałpalenia zdarzają się w pełni kompletne szkielety, złożone bezpośrednio w jamach grobowych lub rzadziej w skupiskach.

Większość skupisk, które zawierają niewielką ilość kości jednego lub dwóch zmarłych są bezpośrednią analogią do pochówków wtórnych częściowych reprezentowanych przez pojedyncze i zazwyczaj charakterystyczne kości. W przypadku ciałałpalenia szczątki mogą pochodzić z jednej kości (np. czaszki) lub z różnych partii szkieletu. Decydująca jest tu jednak niewielka ilość – garść – przepalonych fragmentów kostnych. W obu przypadkach mogło chodzić bowiem o złożenie jakiejś symbolicznej, niewielkiej części szczątków danego zmarłego. Podobne znaczenie mają zapewne też pochówki z grobów VI-4 i VI-16 reprezentowane jedynie przez fragmenty czaszek.

Z kolei łączenie w jednym grobie zmarłych spalonych w różnym czasie i reprezentowanych przez różną ilość kości, jak w grobach VI-4 i VI-16, jest dobrą analogią do grobów VI-2, VI-13 i VI-14, które zawierały większą liczbę pochówków wtórnych i pierwotne pochówki siedzące. Tam również całość szczątków została zdeponowana w jamie jednorazowo, a pochówki wtórne są reprezentowane przez różną ilość szczątków. Część z nich trafiała do grobu docelowego bezpośrednio po zebraniu kości z miejsca tymczasowego pochówku, na co wskazuje zachowanie anatomicznych układów, podczas gdy kości innych zmarłych mogły być przechowywane przez dłuższy czas na osadzie, przez co zostały bardziej zdekompletowane.

Grób VI-15 jest natomiast dobrą analogią do wtórnego pochówku szkieletowego z grobu VI-10. W obu kości zdeponowano w koszu i zapewne zostały one włożone do pojemnika już w miejscu tymczasowego pochówku lub przy okazji ich wybierania ze stosu. Szczątków na pewno już nie przepakowywano, dlatego w grobie VI-10 zachowane są liczne układy anatomiczne, a kości mężczyzny z grobu VI-15 były najmniej rozdrobnione ze wszystkich pochówków ciałałpalnych, nawet tak samo przepalonych.

Ostatni przykład podobnych zachowań rytualnych to pojedyncze częściowe pochówki złożone w niewielkich obiektach. W tym względzie jamy VI-n-1 i VI-n-2 przypominają grób VI-m-1 z wtórnym pochówkiem szkieletowym reprezentowanym przez samo żebro. Wynikałoby z tego, że pochówki częściowe, tak ciałałpalne jak i szkieletowe, mogły być

deponowane osobno i niezależnie. Nie zawsze były one „dodatkami” do zbiorowego grobu i bardziej kompletnych szkieletów innych zmarłych.

B.II. LUŻNE KOŚCI LUDZKIE W DUDCE I W SZCZEPANKACH.

Na obu stanowiskach znajdowane były luźne kości ludzkie. Z Dudki, poza wcześniej omówionym cmentarzyskiem, pochodzi w sumie aż 510 fragmentów od minimum 139 kości. Szczątki te należą do minimum 65 osobników. Kości ludzkie znajdowano w różnych miejscach wyspy, ale najwięcej było ich na terenie wschodniej zatoki, tj. w wykopie III (**ryc. 169**). Pochodzi stamtąd aż 328 fragmentów kości, czyli prawie 65% wszystkich znalezionych poza cmentarzyskiem. Należały one do minimum 37 osobników (57%).

Duże zagęszczenie fragmentów kości ludzkich odnotowano też w wykopie IV usytuowanym na plateau wyspy (**ryc. 169**), gdzie było ich 81 i pochodziły od 25 kości należących do minimum 8 osobników (**tab. 21**) oraz w wykopie XI położonym przy brzegu jeziora, poniżej cmentarzyska (**ryc. 169**), gdzie na zaledwie 7m² znaleziono aż 21 fragmentów kostnych od czterech osobników (**tab. 21**). Zdecydowanie mniejsze zagęszczenie kości ludzkich na metr kwadratowy odnotowano natomiast na terenie osady na południowym cyplu wyspy, tj. w wykopach, I, II i XII (**ryc. 169**). Łącznie były tam 62 fragmenty kostne od minimum 12 osobników (**tab. 21**).

Pojedyncze kości ludzkie trafiły się też w wykopie VIII zlokalizowanym w rejonie zachodniej zatoki, gdzie było prawdopodobnie kolejne, osobne obozowisko. Podobnie było w wykopie V leżącym na plateau powyżej wschodniej zatoki oraz w centrum interioru wyspy, tj. wykopie IX (**ryc. 169; tab. 21**).

Kości ludzkich w Szczepankach jest znacznie mniej niż w Dudce, zwłaszcza biorąc pod uwagę przebadaną powierzchnię stanowiska (**ryc. 4; tab. 2**). Znaleziono tam 54 fragmenty od minimum 29 kości, które należały do 20-21 osobników (**tab. 22**).

1. Dudka, wykop IV. Północna peryferia cmentarzyska?

Wykop IV usytuowany jest na plateau wyspy w niewielkiej odległości na północ od cmentarzyska, tj. wykopu VI (**ryc. 169**). Taka lokalizacja sugeruje, że rejon wykopu IV mógł być północną peryferią cmentarzyska. Nie odkryto tam jednak żadnych grobów. Jednocześnie jest to teren położony głębiej w interiorze niż cmentarzysko i wykorzystywany głównie do

celów mieszkalnych. Najstarsze ślady obozowania pochodzą tam z okresu klasycznego Zedmar, a w post-Zedmar i późnym neolicie był to już teren intensywnie wykorzystywany osadniczo (Gumiński 1999: 50-56). Z tego okresu pochodzą też dwie jamy odsłonięte w wykopie IV (**ryc. 170**).

Pomimo braku grobów, wykop IV obfitował w luźne kości ludzkie (**ryc. 170**). Było to w sumie 81 fragmentów od minimum 25 kości, które pochodzą od przynajmniej 8 osobników (**tab. 21**). Zagęszczenie fragmentów kostnych na metr kwadratowy w wykopie IV jest największe w całej Dudce i to nawet biorąc pod uwagę kości znalezione poza grobami na cmentarzysku (w wykopie VI) (**ryc. 169**). Tak duża ilość szczątków ludzkich sugeruje, że wykop IV mógł być faktycznie peryferią cmentarzyska. Należałoby jednak ustalić, czy obecne tam kości były faktycznie starsze od późnoneolitycznego osadnictwa, które tym samym mogło się przyczynić do ewentualnego zniszczenia grobów w tym rejonie.

Większość kości postkranialnych pochodzi od dwóch osobników – os. IV-A i os. IV-B, do których mogą też należeć znalezione w tych samych rejonach fragmenty kalot i luźne zęby szczękowe (**ryc. 170–174; tab. 21**). Szczątki obu osobników grupują się w dwóch różnych miejscach wykopu IV. Kości osobnika IV-A znaleziono w jego południowej części, a osobnika IV-B w północnej (**ryc. 170**). Pojedyncze fragmenty kostne ze środka wykopu i z wnętrza jamy VI-2 mogą pochodzić od któregoś z wydzielonych szkieletów i nie zostały jednoznacznie przyporządkowane (**ryc. 170; 174; tab. 21**).

1.1. Południowa część wykopu – osobnik IV-A.

W południowej części wykopu, poza osobnikiem IV-A, nie ma kości innych zmarłych, nie licząc jednego zęba szczękowego dziecka (os. IVC?) i paru nadpalonych fragmentów czaszki innego osobnika - IV-F (**ryc. 170**). W miejscu tym brak też śladów jamy grobowej, z której kości mogłyby pochodzić.

Z kości osobnika IV-A najdalej na południe sięgają fragmenty kaloty i ząb szczękowy – czaszka nr 1 (**ryc. 170; 171: a-c**), a około metra od nich została znaleziona prawie cała lewa ramienna, która leżała przy zachodniej krawędzi wykopu (**ryc. 170: #43,48,54; 171: h**). Dalej w kierunku północnym i w odległości około metra od kości ramiennej leżała lewa udowa (**ryc. 170: #73,74**), reprezentowana przez prawie cały trzon (**ryc. 171: g**). W tym samym miejscu znaleziono jeszcze kilka mniejszych fragmentów kości długich, które również mogą pochodzić od osobnika IV-A (**ryc. 170: #10,16; 171: d**). Z kolei blisko późnoneolitycznej jamy IV-1 leżał koniec bliższy łokciowej i duży fragment kości piętowej (**ryc. 170: #85, 136; ryc. 171: e-f**).

Wśród szczątków osobnika IV-A obecne są raczej większe i trwalsze elementy szkieletu, nawet ze stopy jest największa kość, tj. piętowa (**ryc. 171: f**). W przypadku pochówku tymczasowego lub opróżnionego grobu należałoby się spodziewać większej liczby drobnych kości szkieletu, które mogły zostać łatwo przeoczone. Struktura anatomiczna przypomina więc pochówek wtórny z wyselekcjonowanymi większymi i charakterystycznymi kośćmi. Druga możliwość jest taka, że są to pozostałości po słabo zachowanym i ewentualnie zniszczonym pochówku pierwotnym, z którego zostały tylko najtrwalsze i największe kości, a reszta uległa rozłożeniu lub silniejszemu zniszczeniu. Za pochówkiem pierwotnym, a nie wtórnym, przemawia też to, że kości pochodzą raczej od jednego zmarłego, nie tworzą wyraźnej koncentracji i są rozrzucone do pewnego stopnia zgodnie z ich anatomiczną kolejnością – od czaszki po kość udową i piętową (**ryc. 170**).

1.2. Północna część wykopu – osobnik IV-B i trzy żuchwy ludzkie.

W północnej części wykopu, znaleziono drugi szkielet postkranialny należący do osobnika IV-B. Jego szczątki tworzą dość wyraźne skupisko z największą koncentracją na metrach 50-51N, a fragmenty poszczególnych kości długich są połamane na drobne kawałki i wzajemnie przemieszane (**ryc. 170; 172: d-i**).

Oprócz wspomnianego szkieletu postkranialnego osobnika IV-B i fragmentów prawdopodobnie jego kaloty (czaszka nr 2) w tym samym rejonie znaleziono jeszcze trzy różne żuchwy ludzkie, dwie od dorosłych – żuchwy nr 1 i nr 2 (os. B? i D) i jedną dziecięcą przypisaną do osobnika IV-C (**ryc. 170; 173: a-c, f**). Żuchwa dziecka zalegała tuż przy kościach długich osobnika IV-B i w miejscu największej koncentracji jego szczątków (**ryc. 170: #76-77**). Żuchwy dorosłych (nr 1 i 2), a w zasadzie ich fragmenty, domykały całość koncentracji od strony południowej (**ryc. 170: #8, 34**). Nie można ich pewnie przyporządkować do konkretnego zmarłego, ale jedna z nich może pochodzić od osobnika IV-B (żuchwa nr 1 lub 2). Kolejna żuchwa (nr 3, os. E) została znaleziona przy jamie IV-2 z okresu post-Zedmar. Leżała ona od północnej strony obiektu i niewykluczone, że pochodziła również z tego samego skupiska, co wymienione wyżej kości (**ryc. 170: #69; 173: d**).

Struktura anatomiczna skupiska kości ludzkich w północnej części wykopu IV odpowiada w dużym stopniu pochówkom wtórnym. Obecne są bowiem głównie kości długie, a poza jednym paliczkiem nie ma mniejszych kości szkieletu (**ryc. 172**). Szczególnie znamienna jest też obecność licznych żuchw (**ryc. 173**), które są typowe dla pochówków wtórnych cząstkowych, a brakuje ich w opróżnionych grobach i naruszonych pochówkach (**ryc. 13; 20; 94-95; 173**).

Biorąc pod uwagę strukturę anatomiczną i relacje przestrzenną poszczególnych kości, można uznać, że skupisko w północnej części wykopu IV jest pozostałością po pochówku wtórnym. Brak wprawdzie śladów jamy grobowej, ale mogła być ona bardzo płytka. Grób został później najprawdopodobniej zniszczony przez osadnictwo z końca neolitu lub przez nowożytną orkę. Ta druga możliwość jest o tyle prawdopodobna, że kości rozwleczone są w jednej linii i silnie połamane, podobnie jak to miało miejsce z kośćmi z grobu VI-9 na cmentarzysku (**ryc. 6**). Ten ewentualny grób mógł zawierać jeden szkielet reprezentowany przez konkretne kości długie, czaszkę i żuchwę (**ryc. 172; 173: a-c**) oraz dodatkowo żuchwy dwóch lub trzech innych osobników – os. C, D i E (**ryc. 173**). Od dziecka (os. IV-C) oprócz żuchwy, może jeszcze pochodzić 1 ząb szczękowy, nasada kości udowej i fragment żebra (**ryc. 170: #32 i #69 25W51N; 173: e; 174: c**).

1.3. Kości ludzkie w jamie osadowej.

W jednym z obiektów, j. IV-2, datowanym na okres post-Zedmar, znaleziono pojedyncze małe fragmenty kości długich, które pochodzą zapewne od wydzielonych szkieletów postkranialnych, zwłaszcza od osobników IV-B i IV-H (nadpalona kość). Była tam też cała kość stępu (**ryc. 170: #209; 174: d**). Może ona należeć do osobnika IV-A lub IV-B, ewentualnie do kolejnego zmarłego (os. IV-I?). W tym ostatnim przypadku byłaby ona związana z osadnictwem z okresu post-Zedmar i mogła być przechowywana na osadzie.

1.4. Pozostałe szczątki ludzkie z wykopu IV – osobnicy F, G i H.

Z wykopu IV pochodzą jeszcze fragmenty lekko nadpalonych kości długich i analogicznie nadpalone fragmenty czaszki (**ryc. 170; 174: g-i**). Szczątki te należały raczej do dwóch różnych zmarłych (**tab. 21**). Czaszka do młodocianego osobnika (Juvenis?) – os. IV-F (**ryc. 174: h-i**), a stosunkowo masywne kości długie do dorosłego (os. IV-H), ale innego niż osobnik IV-B (**ryc. 174: g**). Nadpalone fragmenty występują raczej w północnej części wykopu IV (**ryc. 170**). Pojedyncze fragmenty kości udowej i piszczelowej osobnika IV-H były wmieszane w szczątki ze szkieletu osobnika IV-B (**ryc. 170: #7, 18, 113**) i możliwe, że to jest ich pierwotna lokalizacja. Kości nadpalonej czaszki pochodzą albo ze skupiska w północnej części wykopu IV, albo z okolicy późnoneolitycznych lub post-zedmarskich jam osadowych (**ryc. 170**). Fragmenty kaloty są jednak bardziej rozproszone niż te z kości udowej i trudniej ustalić ich ewentualną pierwotną lokalizację.

Nadpalenie kości długich i czaszki wydaje się być przypadkowe i najprawdopodobniej doszło do niego w okresie post-Zedmar lub w późnym neolicie. Świadczy o tym też data

radiowęglowa pozyskana z nadpalonego fragmentu kości udowej osobnika IV-H, która dała wynik 4510 ± 50 conv. BP, co odpowiada okresowi post-Zedmar. Data z kości odnosi się bowiem najprawdopodobniej do czasu jej nadpalenia, tj. drobin pyłu węglowego, a nie do kolagenu (Olsen et al. 2013). Kości szkieletu postkranialnego os. IV-H mogą być w rzeczywistości nieco starsze i pochodzić z tego samego skupiska, co niespalone szczątki osobnika IV-B.

W wykopie IV znaleziono jeszcze dwa luźne zęby dziecka w wieku około 6 lat – os. IV-G (**ryc. 174: a; tab. 21**). Ich dokładna lokalizacja nie jest znana, ale obydwie zalegały bardzo płytko (głębokość 0-25cm), mogły więc zostać zgubione przy różnych okazjach. Podobnie jest z dwoma małymi fragmentami przepalanej czaszki, które też mogły być przypadkowo zgubione i pochodzą z jakiegoś pochówku ciałopalnego, albo są po prostu silniej nadpalonymi fragmentami kaloty osobnika IV-F lub IV-B (**ryc. 174: b; tab. 21**).

1.5. Podsumowanie i interpretacja kości ludzkich w wykopie IV.

Podsumowując powyższe można stwierdzić, że większość szczątków ludzkich z wykopu IV grupuje się w dwóch różnych miejscach odpowiadających najprawdopodobniej dwóm grobom zawierającym różne formy pochówków (**ryc. 170**).

W północnej części wykopu zlokalizowany był najprawdopodobniej grób z wtórnymi pochówkami, który został później zniszczony. Złożono tam przynajmniej jeden szkielet postkranialny – os. IV-B oraz trzy lub cztery żuchwy, jedna dziecięca (os. IV-C) i dwie lub trzy od dorosłych zmarłych (os. IV-B?, IV-D i IV-E). Od tego samego zmarłego co kości kończyn, może pochodzić jedna z żuchw oraz pojedyncze fragmenty kaloty (czaszka nr 1) znalezione w tym samym rejonie (**ryc. 170**). Grób najprawdopodobniej zawierał też pojedyncze kości długie innych osobników – udową dziecka (os. IV-C?) oraz udową i piszczelową dorosłego – os. IV-H (**ryc. 170**). Te ostatnie uległy wtórnemu nadpalaniu w czasach osadnictwa w okresie post-Zedmar lub w późnym neolicie.

W południowej części wykopu znaleziono szczątki tylko jednego zmarłego, os. IV-A. Mimo tego, że struktura anatomiczna szkieletu postkranialnego jest w tym przypadku podobna jak u osobnika IV-B z północnej części wykopu, to tym razem kości nie są aż tak zniszczone i połamane (**ryc. 171-172**). Co więcej, nie tworzą one wyraźnego skupiska, a są luźno rozrzucone i to do pewnego stopnia z zachowaniem anatomicznej kolejności (**ryc. 170**). Wydaje się więc, że w tym wypadku jest to raczej pozostałość po pojedynczym pochówku pierwotnym, który był najprawdopodobniej zlokalizowany blisko przebadanego obszaru. Świadczy o tym choćby brak śladów jamy grobowej w miejscu znalezienia kości oraz

drobnych kości szkieletu, które powinny pozostać w miejscu pierwotnego pochówku. To co zostało odnalezione ze szkieletu osobnika IV-A to większe kości, które prawdopodobnie przypadkowo wydobyto na powierzchnię i odrzucono na bok w czasach późnego neolitu. Później mogły być one jeszcze dodatkowo połamane i rozwleczone przez nowożytną orkę.

Na koniec warto jeszcze zwrócić uwagę na fragmenty kalot i towarzyszące im luźne zęby. Jest ich w sumie niewiele i są to niewielkie kawałki czaszek, których nie można w żaden sposób zrekonstruować (**ryc. 171:** a-c; **172:** a; **174:** b, e, h). Fragmenty te, mimo niewielkiej liczby (21 sztuk) i rozmiarów, pochodzą od przynajmniej trzech różnych osobników (**tab. 21**). Dwie z kalot mogą należeć do tych samych osobników, co szkielety postkranialne – os. A i B, ale przyporządkowanie to nie jest pewne. Nie można więc wykluczyć, że są to jednak pozostałości po osobnych wtórnych depozytach czaszek, analogicznych jak te znajdujące na cmentarzysku. Kaloty nie są bowiem związane z późnoneolitycznym osadnictwem i raczej nie przechowywano ich na osadzie w tym czasie, bo w takim wypadku powinny to być raczej większe części czaszek. Tymczasem są to bardzo drobne fragmenty, a część jest jeszcze wtórnie nadpalona (**ryc. 174:** h-i). To sugeruje, że kości te były w okresie późnego neolitu nieświadomie deptane i niszczone, a część z nich trafiła dodatkowo w poblize palenisk i uległa nadpaleniu.

Wynikałoby z tego, że teren wykopu IV mógł być rzeczywiście peryferią cmentarzyska, która została zniszczona przez późniejsze osadnictwo z okresu post-Zedmar i późnego neolitu. Dalsze zniszczenie nastąpiło prawdopodobnie na skutek nowożytnej orki. Z post-zedmarskim osadnictwem może się ewentualnie wiązać kość stępu znaleziona bezpośrednio w jamie gospodarczej i fragment żuchwy leżący tuż przy jej stropie (**ryc. 170:** #69, 209). Ich związek z tym obiektem nie jest jednak pewny, tym samym nie można jednoznacznie stwierdzić, że przechowywano wtedy jakiekolwiek kości zmarłych na osadzie.

2. Dudka, wykop IX – interior wyspy.

Wykop IX usytuowany głęboko w interiorze wyspy i na niewielkim wzniesieniu był intensywniej wykorzystywany osadniczo dopiero w późnym neolicie (Gumiński 1999: ryc. 7). Z tego okresu pochodzi również odsłonięty tam grób dziecka – IX-1 (Gumiński, Kowalski 2011). Wcześniej teren ten był jedynie sporadycznie penetrowany w okresach klasycznego Zedmar i post-Zedmar (Gumiński 1999: ryc. 6-7).

Z wykopu IX pochodzi niewiele luźnych kości ludzkich, zwłaszcza biorąc pod uwagę wielkość przebadanej powierzchni (**ryc. 169**). W sumie jest to 6 fragmentów kostnych: trzy z kaloty i trzy z kości udowej (**ryc. 175**). Fragmenty czaszki i kości udowej grupują się w

innych miejscach wykopu dość daleko od siebie (**ryc. 176**), najprawdopodobniej więc należały do dwóch różnych osobników – IX-A i IX-B (**tab. 21**). Zalegały one dość płytko w warstwach późnoneolitycznych i ewentualnie mogą pochodzić z jakiegoś zniszczonego grobu z tego okresu. Tym bardziej, że obecność w tym rejonie grobu dziecięcego (IX-1) świadczy o wykorzystywaniu tego terenu do celów grzebalnych (Gumiński, Kowalski 2011).

Z drugiej strony, są to fragmenty dość dużych i charakterystycznych kości – czaszki i udowej, a takie mogły być właśnie przechowywane na osadzie. Należałoby to rozważyć szczególnie dla fragmentów kaloty, które znaleziono w centralnej części wykopu IX. Wokół nich przebadany jest bardzo duży obszar i nie ma tam grobu, z którego mogłyby pochodzić. Możliwe więc, że są one jednak pozostałością czaszki trzymanej na osadzie. Warto jeszcze dodać, że czaszka dziecka z grobu IX-1 była uszkodzona i zdekompletowana w części czołowej (Gumiński, Kowalski 2011: ryc.4-5), jednak żadnego jej fragmentu nie znaleziono w całym wykopie. Potwierdza to rytualny, a nie postdepozycyjny, charakter jej uszkodzenia (Gumiński, Kowalski 2011: 479-480). Fragmenty kości udowej (os. IX-B) znajdowały się z kolei na południowo-wschodnim skraju wykopu IX. W ich przypadku możliwe jest zatem, że ewentualny zniszczony grób, z którego mogłyby pochodzić, może się znajdować na nieprzebadanym obszarze. W takim wypadku jednak należałoby się spodziewać jeszcze innych szczątków, bo jest raczej mało prawdopodobne, aby ze zniszczenia grobu pochodziły tylko trzy fragmenty kości udowej.

W wykopie IX odsłonięty został też obiekt z okresu średniowiecza (j. IX-d-1), w którym znaleziono większy kość skroniową, a tuż przy samej jamie jeszcze luźny ząb i paliczek ręki (**ryc. 176**). Szczątki te mogą pochodzić od jednego osobnika i formalnie należałoby je datować na okres średniowiecza. Dodatkowym tego potwierdzeniem jest ich wyraźnie jaśniejsze zabarwienie od kości późnoneolitycznych z tego samego wykopu. Nie można wprawdzie wykluczyć, że pochodzą one ze zniszczonego w tym czasie starszego grobu z okresu późnego neolitu. Ze względu jednak na to niepewne datowanie i wskazanie raczej na średniowiecze, kości te nie zostały uwzględnione w dalszej części pracy.

3. Dudka, wykop VIII - zachodnia zatoka.

Wykop VIII zlokalizowany jest przy zachodniej zatoce wyspy, gdzie znajdowało się kolejne, osobne miejsce obozowania (**ryc. 169**). W tym niewielkim wykopie, poza pozostałościami osadowymi, znaleziono też 9 kości ludzkich: sześć fragmentów kaloty, korzeń zęba i dwa paliczki bliższe ręki (**ryc. 177-178; tab. 21**).

Większość kości wystąpiła na lekkim stoku blisko brzegu jeziora (**ryc. 169; 177; 178: a-b**) i prawie wszystkie zalegały bardzo płytko, z wyjątkiem jednego fragmentu kaloty i paliczka znalezionych poniżej 25cm głębokości (**tab. 21**). Wszystkie szczątki pochodzą prawdopodobnie od jednego dorosłego osobnika – os. VIII-A. Do innego zmarłego (VIII-B?) mogą ewentualnie należeć dwie kości, czyli mały fragment kaloty i korzeń zęba, znalezione już na plateau wyspy (**ryc. 177; 178: c**). Pod względem antropologicznym nie ma jednak przesłanek, by wydzielać kolejnego osobnika. Oba fragmenty z plateau mają minimalne ślady wtórnego nadpalenia, tj. lekkie zaczernienie i wybłyszczenie powierzchni (**ryc. 178: c**).

Mimo tego, że w wykopie VIII znaleziono tak mało fragmentów kości ludzkich, to ich zagęszczenie na metr kwadratowy jest spore (9 kości/10m²), mniejsze wprawdzie niż w wykopach XI i III, ale większe niż na południowym cyplu wyspy – wykopy I, II i XII (**ryc. 169**). Biorąc pod uwagę fakt, że znaleziono tam drobne kości szkieletu, jak paliczki oraz niewielkie fragmenty kalot i zęba, można przypuszczać, że jest to pozostałość po składanych w tym miejscu pochówkach tymczasowych. Ślady osadnictwa w wykopie VIII pochodzą jednak dopiero z okresu post-Zedmar i późnego neolitu (Gumiński 1999: ryc.7). Prawie wszystkie fragmenty kostne zalegały bardzo płytko w warstwie późnoneolitycznej. Duże rozdrobnienie kaloty i wtórne nadpalenie pojedynczych fragmentów może świadczyć o tym, że były one nieświadomie niszczone w czasie obozowania w tym miejscu. Jeśli więc składano pochówki tymczasowe w rejonie zachodniej zatoki, to musiało to mieć miejsce jeszcze zanim teren został wykorzystany do celów osadniczych.

4. Dudka, wykopy I, II i XII – południowy cypel.

Luźne kości ludzkie znajdowane były również w głównych strefach osadniczych na wyspie, w tym na terenie południowego cypla. Jest to przede wszystkim wykop I (**ryc. 169; 179**), który obejmuje część litoralną jeziora, stok brzegu wyspy oraz plateau wykorzystywane intensywnie do celów mieszkalnych w różnych okresach (Gumiński 1999). Wykop II zlokalizowany był na samym południowym krańcu cypla i obejmował mały fragment płaskiego brzegu wyspy i strefę litoralną (**ryc. 169**). Ogólnie ślady osadnictwa są tam nikłe (Gumiński 1999). Wykop XII poszerzał badany obszar na północ od wykopu I, ale obejmował tylko strefę litoralną (**ryc. 169; 179**).

Z południowego cypla pochodzą w sumie 62 fragmenty od minimum 18 kości ludzkich, które należą do przynajmniej 12 osobników (**tab. 21**). Najwięcej, bo aż 51 fragmentów, znaleziono w wykopie I. Znacznie mniej było ich w wykopie XII, bo tylko dziewięć fragmentów czaszki, a w wykopie II zaledwie dwa (**tab. 21**).

4.1. Wykop I.

4.1.1. Lokalizacja i podział chronologiczny luźnych kości ludzkich.

Fragmenty kostne (51) znalezione w wykopie I pochodzą od minimum 14 różnych kości, które należały do przynajmniej ośmiu osobników, w tym pięciu dorosłych i trójki dzieci (**tab. 21**). Co ważne, całość materiału kostnego została znaleziona na plateau wyspy intensywnie wykorzystywanym osadniczo. Można tam wydzielić dwie koncentracje, jedną zlokalizowaną głębiej w interiorze na metrach od 1W do 5E, a drugą bliżej brzegu na metrach 10-15E 1N-5S (**ryc. 179**). W wykopie I brak zupełnie kości ludzkich w strefie litoralnej i na stoku pomiędzy osadą a jeziorem (**ryc. 179**).

Wszystkie kości pochodzą ze stosunkowo późnych warstw, bo datowanych na klasyczny Zedmar i post-Zedmar (**tab. 21**). Jest to o tyle zaskakujące, że osadnictwo w tym miejscu, tj. na plateau południowego cypla, jest potwierdzone już od najwcześniejszego mezolitu (okres preborealny) i było ono intensywne aż do klasycznego Zedmar, a w okresie post-Zedmar osadnictwo zaczyna tam zanikać (Gumiński 1999).

Liczba osobników przypadająca na każdy z okresów, tj. Zedmar i post-Zedmar jest taka sama, po minimum czterech (**tab. 21**). Z okresu klasycznego Zedmar pochodzi nieco więcej fragmentów kostnych bo 30, a z post-Zedmar około 20. Ogólnie można jednak stwierdzić, że ilość kości ludzkich w poszczególnych okresach chronologicznych jest wyrównana. O ile więc kości nie są starsze od warstw, z których pochodzą, to pojawiają się dopiero w końcowej fazie osadnictwa na południowym cyplu i ich występowanie praktycznie nie maleje mimo zmniejszania się intensywności osadniczej w okresie post-Zedmar.

To, że kości pochodzą z końcowej fazy osadnictwa na południowym cyplu może wynikać z kilku przyczyn. Po pierwsze, teren ten nie był wcześniej wykorzystywany do celów grzebalnych i nie deponowano tam pochówków tymczasowych, ani na plateau wyspy, ani nad brzegiem jeziora. Pochówki tymczasowe są też wątpliwe dla okresu klasycznego Zedmar i post-Zedmar z tego względu, że wszystkie kości pochodzą z miejsc bezpośrednio użytkowanych do celów mieszkalnych. W takim kontekście należałoby się spodziewać raczej pozostałości po szczątkach zmarłych przechowywanych na osadzie, a nie pochówków tymczasowych.

4.1.2. Struktura anatomiczna luźnych kości ludzkich.

Wśród kości dominują wyraźnie fragmenty kalot, których było aż 32 od minimum 6 osobników (**ryc. 179-181**), ale bardzo rzadko współwystępują z nimi zęby szczękowe, co

zdarzyło się tylko dwukrotnie. U osobnika I-C (czaszka nr 1) był to jeden ząb, a u osobnika I-D (czaszka nr 2) dwa (**ryc. 180: m; 181: b; tab. 21**). Możliwe, że trzeci taki przypadek dotyczy jeszcze osobnika I-A, czyli około 5-6.-letniego dziecka (**tab. 21**), do którego należy fragment czaszki (**ryc. 181: c**) i dwa zęby, jeden to zawiązek trzonowca żuchwowego (**ryc. 181: b**), a drugi to mleczny kieł, ale nie można określić, czy ze szczęki, czy z żuchwy (**ryc. 181: a**).

Wydzielone czaszki w wykopie I są nie tylko pozbawione zębów szczękowych, ale też żuchw. Brak bowiem jakichkolwiek jej fragmentów kostnych, a obecne są jedynie luźne zęby żuchwowe, które poza jednym wyjątkiem (osobnik I-A), pochodzą od innych zmarłych niż wydzielone kaloty (**tab. 21**). Zęby żuchwowe należą bowiem do trzech osobników dziecięcych w różnym wieku, podczas gdy fragmenty kalot do dorosłych (**tab. 21**). Co więcej, dwukrotnie konkretne dziecko reprezentowane było wyłącznie przez pojedynczy ząb żuchwowy lub jego fragment – osobnicy I-B oraz I-E (**ryc. 181: a, e**), a tylko do osobnika I-A, poza jednym lub dwoma zębami żuchwowymi, należał też fragment kaloty (**ryc. 180: a-c**).

W wykopie I znaleziono niewiele kości postkranialnych. Było to w sumie 8 fragmentów prawdopodobnie jednej kości udowej przydzielonej do osobnika I-D (**ryc. 179; 180: i, p**). Należały do niego najprawdopodobniej jeszcze dwa paliczki ręki (**ryc. 179; 180: n-o**) oraz fragmenty jednej z kalot – czaszka nr 2 (**ryc. 179; 180: j-k**). Przyporządkowanie to nie jest jednak pewne i możliwe, że każda z kości pochodzi od innego zmarłego.

Kolejne kości postkranialne to fragment kręgu i bliższy paliczek ręki, które były silnie przepalone i prawdopodobnie pochodzą od tego samego osobnika (I-H), co dwa analogicznie przepalone fragmenty czaszki (**ryc. 180: e-g**). Z drugiej strony, przepalone kości były rozproszone na dużej powierzchni plateau i zalegały na różnych głębokościach (warstwy post-Zedmar i Zedmar), nie można więc wykluczyć, że w rzeczywistości pochodzą od różnych zmarłych (**ryc. 179**). Ze względu na ich niewielką liczbę i brak przesłanek osteologicznych do wydzielenia większej liczby osobników, silnie przepalone kości zostały ostatecznie potraktowane jako należące do jednego zmarłego z okresu klasycznego Zedmaru.

Struktura anatomiczna luźnych kości ludzkich dla klasycznego Zedmaru i okresu post-Zedmar jest zasadniczo podobna (**ryc. 181-182**). W obu przedziałach czasowych dominującą kategorią są fragmenty kalot i zdarzają się pojedyncze luźne zęby (**ryc. 180: a-b, l-m; 181: a-b, e**). Jedyńa różnica polega na tym, że prawie wszystkie kości postkranialne pochodzą od osobników z okresu Zedmar (**ryc. 180: f-g, i, n-p; 181: h**).

4.1.3. Tafonomia luźnych kości ludzkich – nadpalenia i stan zachowania.

Niektóre fragmenty kości długich i czaszek mają ślady zaczernienia, które jest wynikiem ekspozycji na działanie ognia (**ryc. 180:** j, p; **181:** g-i). Dotyczy to głównie kości przyporządkowanych do osobnika I-D, którego można datować na klasyczny Zedmar. Ślady nadpalen widoczne są na fragmentach jego czaszki oraz kości udowej (**ryc. 180:** j, p). Trzy nadpalone kawałki kaloty i jeden kości długiej pochodzą jeszcze z warstwy post-Zedmar, nie zostały one jednak przydzielone do konkretnego osobnika (**ryc. 181:** g-i). Wtórne nadpalenia pojawiają się więc w obu okresach chronologicznych. Co więcej, nadpalone fragmenty występują w dwóch wyraźnych koncentracjach, jednej położonej bardziej w interiorze wyspy, na metrach 1W-4E 1N i drugiej ulokowanej bliżej brzegu, na metrach 12-15E 1N-4S (**ryc. 179**). Możliwe więc, że jest to związane z występowaniem palenisk właśnie w tych miejscach.

Poza wtórnym przepaleniem, kości z wykopu I charakteryzuje bardzo duże rozdrobnienie i zerodowanie powierzchni, niezależnie od warstw z jakich pochodzą (**ryc. 180-181**). Musiały więc one przez dłuższy czas zalegać na powierzchni gruntu, gdzie były narażone na różne czynniki atmosferyczne i nieświadome deptanie. Jest to tym bardziej realne, że plateau południowego cypla było bardzo intensywnie użytkowane osadniczo i kości ludzkie są tutaj przemieszane z różnorodnym materiałem odpadkowym (Gumiński 1999; Gumiński 2003: tab. 3).

4.1.4. Interpretacja luźnych kości ludzkich z wykopu I.

Pod względem struktury anatomicznej zaznacza się wyraźna dominacja fragmentów czaszek nad kośćmi postkranialnymi (**ryc. 180-181**). Te ostatnie reprezentowane są w zasadzie tylko przez jedną kość długą – udową, trzy paliczki, w tym jeden silnie przepalony i jeden fragment przepalonego kręgu (**ryc. 180:** g, i, n-p).

Wyraźna dominacja czaszek w połączeniu z obecnością tylko jednej dużej i charakterystycznej kości długiej, czyli udowej, świadczyłaby o tym, że na plateau południowego cypla, w wykopie I, przechowywano wybrane szczątki zmarłych. Co więcej, czaszki trafiły na teren obozowiska już jako suche kości, o czym świadczy brak do nich zębów szczękowych oraz żuchw (**ryc. 180-181**). Jest to dokładnie taki sam schemat, jak w przypadku wydzielonych wtórnych depozytów czaszek na cmentarzysku, gdzie również obecne były kaloty pozbawione zębów i żuchw (patrz. rozdz. B.I.3). Warto jeszcze dodać, że

w pochówkach wtórnych wyraźnie preferowano kości udowe lub ich fragmenty. Możliwe zatem, że ta sama zasada dotyczyła kości przechowywanych na osadzie.

Obecność pojedynczych paliczków jest niejednoznaczna, bo tego typu drobnych kości należałoby się spodziewać raczej w miejscach deponowania pochówków tymczasowych. Możliwe więc, że takie pochówki składano sporadycznie na terenie I wykopu. Z drugiej strony, wszystkie paliczki, łącznie z tym silnie przepalonym, znaleziono w miejscu największej koncentracji szczątków ludzkich, gdzie były przemieszane między innymi z fragmentami kości udowej oraz kaloty osobnika I-D. Co więcej, był to rejon wykorzystywany do celów mieszkalnych. Biorąc to pod uwagę, należy uznać, że paliczki ludzkie mogły się znaleźć na terenie osady za sprawą podobnych okoliczności jak kaloty i kość udowa.

Wydaje się mało prawdopodobne, by na teren osady przynoszono kości z pochówków tymczasowych, by je tam ewentualnie podzielić, oczyścić i przechować, nim zostaną złożone w grobie docelowym na cmentarzysku. W takim wypadku powinna być jednak większa różnorodność zgubionych elementów szkieletu, a tymczasem obecne są wyłącznie paliczki i to może nawet jednej ręki. Wydaje się zatem prawdopodobne, że paliczki te są zgubą innego rodzaju. W pochówkach wtórnych kości rąk i stóp nie ma w ogóle, albo występują w zestawach i to często anatomicznych (patrz. rozdz. BI.2). Możliwe więc, że w niektórych wypadkach dochodziło do takiego zasuszenia ręki lub stopy, że można ją było w całości przenieść i w takiej formie złożyć do grobu docelowego, albo przechowywać na osadzie.

Trudne w interpretacji jest również występowanie w wykopie I pojedynczych kości dziecięcych. O ile w przypadku dorosłych obecne są głównie kaloty i zęby szczękowe, tak do dzieci należą prawie wyłącznie luźne zęby i (prawie?) wszystkie pochodzą z żuchwy. Oprócz nich obecny był tylko jeden fragment kaloty dziecka, a brak jakichkolwiek kości postkranialnych (**ryc. 180:** a-c; **181:** a, e). Luźnych zębów dziecięcych nie można interpretować jako pozostałości po tymczasowym pochówku, bo powinny być wtedy obecne jakiegokolwiek inne drobne elementy szkieletu, w tym zęby szczękowe. Co więcej, zęby pochodzą z tej samej strefy mieszkalnej co szczątki dorosłych (**ryc. 179**). Dominują wśród nich zawiązki zębów stałych, a tylko jedno z dzieci – os. I-A – reprezentowane jest przez mleczny kiel i zawiązek stałego trzonowca żuchwy (**kat. 5**). Jest to o tyle istotne, że uzębienie mleczne mogło być przechowywane po jego wypadnięciu przyżyciowo. Obecność wyłącznie mlecznego zęba nie musi być więc w ogóle związana z praktykami pogrzebowymi. Takiej sytuacji w wykopie I jednak nie ma.

Najbardziej realny wydaje się więc scenariusz, że pojedyncze zęby dziecięce wypadły z żuchw (lub czaszek – os. I-A?), które były przechowywane na osadzie, podobnie jak

czaszki, kości udowe, czy zasuszone(?) ręce dorosłych. Nie wiadomo jednak, dlaczego w przypadku dzieci przechowywano tylko żuchwy, a od dorosłych wyłącznie czaszki bez żuchw lub pojedyncze kości postkranialne.

Pojedynczych silnie przepalonych kości ludzkie, które niewątpliwie pochodzą z ciałopalenia, są prawdopodobnie przypadkowymi zgubami. Na południowym cyplu nie ma bowiem ewidentnych pochówków ciałopalnych, ani jakichkolwiek śladów spalania tam zmarłych. W takim wypadku należałoby się spodziewać większej liczby zróżnicowanych anatomicznie przepalonych kości, które powinny występować w wydzielających się koncentracjach. Tymczasem silnie przepalone fragmenty znajdowane były w różnych rejonach wykopu i jest ich bardzo mało, bo zaledwie cztery sztuki (**ryc. 179; 180: e-g**). Biorąc to pod uwagę, najbardziej realny scenariusz jest taki, że kości ciałopalne były w jakimś momencie przynoszone na teren osady i tam czasowo przechowywane, nim zdeponowano je na cmentarzysku. Efektem takich działań jest właśnie gubienie pojedynczych drobnych fragmentów.

Podsumowując powyższe można uznać, że teren plateau wyspy w obrębie wykopu I był przede wszystkim miejscem, gdzie przechowywano wybrane kości zmarłych, takie jak czaszki i pojedyncze kości długie. Przechowywanie mogło też dotyczyć żuchw dziecięcych, oraz zasuszonych rąk dorosłych, z których pozostały pojedyncze zęby żuchwowe i oderwane paliczki. Taka ewentualność wydaje się bardziej prawdopodobna, niż to, aby zęby żuchwowe i paliczki ręki mogły być resztkami po pochówkach tymczasowych.

Ostatnią kwestią wymagającą omówienia jest datowanie kości ludzkich z I wykopu. Pochodzą one formalnie z warstw klasycznego Zedmar i post-Zedmar, czyli z końcowej fazy osadnictwa na południowym cyplu. Duże rozdrobnienie fragmentów kostnych, erozja widoczna na ich powierzchni oraz często występujące ślady wtórnego nadpalenia świadczą jednak o tym, że mogą być one w rzeczywistości starsze od warstw, z których pochodzą. Taka sytuacja dotyczy zarówno okresu klasycznego Zedmar, jak i post-Zedmar. Wynikałoby z tego, że faktyczne przechowywanie całych czaszek (bez żuchw), żuchw dziecięcych, czy innych wybranych kości, musiało mieć miejsce wcześniej. Po jakimś czasie ulegały one zniszczeniu, a ich większe kawałki mogły być zabierane z osady i przenoszone gdzie indziej, choćby na cmentarzysko. Na terenie osady ostatecznie pozostały więc mniejsze odłamane fragmenty, wypadnięte zęby, czy oderwane od rąk paliczki, które mieszały się z materiałem odpadkowym. Szczątki te przez okres klasycznego Zedmaru i post-Zedmaru najprawdopodobniej zalegały już na powierzchni gruntu i były nieświadomie deptane i nadpalane, ulegając przy tym coraz większemu rozdrobnieniu i zniszczeniu.

4.2. Wykop XII.

Jedynie kości ludzkie, jakie znaleziono w strefie litoralnej na południowym cyplu, pochodzą z południowej części wykopu XII (**ryc. 179**). Wszystkie kości zalegały w warstwach datowanych na klasyczny Zedmar (**tab. 21**).

Kości w wykopie XII są jednak nieliczne, bo jest to jedynie 9 fragmentów dwóch różnych kalot (**tab. 21**), jednej osobnika młodocianego – os. XII-A (**ryc. 182: a-b**), a drugiej dorosłego – os. XII-B (**ryc. 182: c**). Ich niewielkie rozmiary i brak jakichkolwiek kości postkranialnych, czy nawet luźnych zębów sugeruje, że szczątki te są najprawdopodobniej spływem z wyżej położonych partii stoku lub z samego plateau wyspy. Jest to tym bardziej realne, gdyż spadek terenu na samym brzegu wyspy jest w tym miejscu dość duży (**ryc. 169**). Dodatkowo na dwóch fragmentach czaszki osobnika XII-A widoczne są ślady zaczernienia, czyli wtórnego nadpalenia, analogiczne jak na kościach z wykopu I (**ryc. 182: b**). Fragmenty kalot pochodzą raczej od innych osobników, niż czaszki zidentyfikowane w wykopie I (**tab. 21**). Ich pierwotna lokalizacja to najprawdopodobniej nieprzebadany teren plateau na północ od wykopu I (**ryc. 180**). Można więc przypuszczać, że podobnie jak fragmenty kalot z wykopu I, te również są pozostałością po czaszkach przechowywanych w miejscach osadniczych na południowym cyplu wyspy.

4.3. Wykop II.

W wykopie II usytuowanym na samym południowym krańcu cypla, znaleziono jedynie dwie kości ludzkie. Obie znajdowały się jeszcze na plateau wyspy, choć blisko brzegu jeziora (**ryc. 179**), choć każda pochodzi jednak od innego zmarłego (**tab. 21**). Jest to zebro młodocianego osobnika – II-A (Infans II lub Juvenis) – z warstwy datowanej na klasyczny Zedmar (**ryc. 182:e**) oraz fragment czaszki dorosłego (os. II-B) z okresu post-Zedmar (**ryc. 182: d**). Kości pochodzą więc z tych samych okresów chronologicznych co szczątki z wykopu I i XII (**tab. 21**).

Pomimo tego, że kości wystąpiły na plateau, to akurat w tym rejonie południowego cypla ślady osadnicze są bardzo nieliczne. Nie był to rejon mieszkalny i zdecydowanie mniej wykorzystywany niż plateau przebadane w wykopie I (Gumiński 1999). Możliwe więc, że o ile na południowym cyplu składano pochówki tymczasowe, to mogło to mieć miejsce właśnie na terenie wykopu II, przy samym brzegu jeziora i z dala od właściwej strefy mieszkalnej. Taka interpretacja wydaje się być szczególnie prawdopodobna dla zebra dziecięcego. Zeber bowiem raczej brakuje w pochówkach wtórnych, a z kolei zdarzają się one w opróżnionych

grobach (ryc. 94; 144). Obecność zebra jako zgubionej pozostałości po pochówku tymczasowym wydaje się być dość prawdopodobna.

Fragment czaszki dorosłego może być również pozostałością po pochówku tymczasowym. Zalegał on jednak płycej i dalej od linii brzegowej jeziora niż zebro. Biorąc pod uwagę, że na południowym cyplu przechowywano czaszki zmarłych, nie można wykluczyć, że ich fragmenty były później rozwlekane na dużej powierzchni, aż po skraj plateau w wykopie II.

4.4. Kości ludzkie na południowym cyplu wyspy Dudka – podsumowanie.

Szczątki ludzkie na południowym cyplu wyspy pojawiają się głównie w strefie najintensywniej wykorzystywanej osadniczo, tj. na plateau przebadanym w wykopie I. Ich obecność bezpośrednio w miejscu mieszkalnym i ich mała różnorodność anatomiczna sugeruje, że są to wszystko pozostałości po kościach przechowywanych na osadzie jako pamiątki po zmarłych. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że są to kości najbardziej charakterystyczne. W przypadku dorosłych przechowywane były bowiem czaszki bez żuchw oraz wybrane kości długie, takie jak udowa. Ta ostatnia jest też wyraźnie preferowana w pochówkach wtórnych, gdzie często współwystępuje z kośćmi biodrowymi. Niewykluczone więc, że traktowano ją jako najbardziej charakterystyczną z kości długich zmarłego. Dość prawdopodobne wydaje się też przechowywanie na terenie południowego cypla żuchw dziecięcych oraz ewentualnych zasuszonych rąk zmarłych dorosłych, czego pozostałością są pojedyncze paliczki ręki i luźne zęby żuchwowe.

Szczątki ludzkie pojawiają się dopiero w okresie klasycznego Zedmaru i post-Zedmaru, pomimo tego, że osadnictwo na południowym cyplu trwało już od mezolitu i od początku było intensywne. Kości ludzkie są jednak bardzo zniszczone, rozdrobnione i wtórnie ponadpalane. Wynika z tego, że przez większość okresu klasycznego Zedmar i cały post-Zedmar kości były już tylko deptane i nieświadomie niszczone. Ich przechowywanie jako jeszcze całych czaszek, żuchw, kości długich, czy ewentualnie całych rąk, mogło mieć więc miejsce wcześniej i w rzeczywistości fragmenty te są starsze od warstw, w których je znaleziono. Możliwe, że większe części tych kości zostały przeniesione gdzie indziej lub zdeponowane ostatecznie na cmentarzysku. Na miejscu pozostały tylko odłamane i uszkodzone resztki, które długo zalegały na powierzchni ziemi w przemieszaniu z materiałem odpadkowym z osady i w miarę upływu czasu były coraz bardziej rozdrabniane i degradowane.

Na terenie południowego cypla zasadniczo nie składano pochówków tymczasowych. Wyjątkiem może być strefa pogranicza plateau i brzegu jeziora w wykopie II, gdzie ślady osadnicze są już znikome, a odkryto tam pojedyncze kości ludzkie. Śladem pochówku tymczasowego może być, przede wszystkim, zebro młodocianego osobnika datowane na okres klasycznego Zedmar. Z kolei fragment kaloty znaleziony w wykopie II może być już rozwleczoną pozostałością po przechowywanej na osadzie czaszce, podobnie jak fragmenty czaszek ze strefy litoralnej w wykopie XII, które najprawdopodobniej spłynęły z rejonu mieszkalnego na plateau.

5. Dudka, wykop XI – litoral poniżej cmentarzyska.

Wykop XI zlokalizowany był w strefie litoralnej jeziora poniżej wykopu VI, czyli cmentarzyska, a w niewielkiej odległości na północ od osady na południowym cyplu wyspy (**ryc. 169**). Ślady osadnicze pochodzą tam z tego samego okresu, kiedy funkcjonowało cmentarzysko (wykop VI) oraz osadnictwo na południowym cyplu wyspy (wykop I, II i XII), tj. od wczesnego mezolitu po okres post-Zedmar (Gumiński 1999: 46-55).

Z wykopu XI pochodzi w sumie 21 fragmentów kości ludzkich, które przyporządkowano do czterech różnych osobników (**tab. 21**). W stosunku do jego niewielkiej powierzchni (7m²) jest tam bardzo duże zagęszczenie kości ludzkich (**ryc. 169**). Większość z nich to jednak fragmenty jednej czaszki dziecka – os. XI-A, a od pozostałych osobników pochodzą pojedyncze fragmenty, od jednego do trzech.

Najstarsze kości z wykopu XI można datować na wczesny Zedmar i jest to jeden żąb żuchwowy osobnika dorosłego – XI-C (**ryc. 183: #10; 184: g**) oraz silnie przepalony fragment kości długiej – XI-D (**ryc. 183: #8; 184: h**). Na tym samym metrze, co przepalona kość długa, ale płycej, znaleziono jeszcze przepalone fragmenty kaloty, które mogą należeć do tego samego osobnika XI-D (**ryc. 183; 184: k-l**). Z wczesnego Zedmaru pochodzi więc bardzo mało kości ludzkich, które trudno jednoznacznie zinterpretować, bo mogły zostać zgubione przy różnych okazjach lub zostały zmyte z wyższych lokalizacji na stoku.

W warstwie datowanej na klasyczny Zedmar zalegało po jednej kości od osobników XI-A i XI-B (**ryc. 183: #45, #18 21E26N**), a pozostałe szczątki tych zmarłych znaleziono płycej w poziomach datowanych na post-Zedmar i późny neolit (**kat. 5**).

Szczątki osobnika XI-A, czyli około 9-12 letniego dziecka, to 13 fragmentów z różnych kości czaszkowych (**ryc. 183-184**): skroniowej (**ryc. 184: c**), ciemieniowej (**ryc. 184: d**) i potylicy (**ryc. 184: e**). Do tego dochodzi siekacz szczękowy i korzeń drugiego zęba – kła lub przedtrzonowca, możliwe, że również szczękowego (**ryc. 184: a-b**). Brak kości

postkranialnych i prawdopodobnie też zębów żuchwowych tego osobnika. Jest więc bardzo prawdopodobne, że od początku była to jedynie czaszka dziecka, która trafiła w rejon wykopu XI już jako sucha kość, od której oddzielono wcześniej żuchwę. Później uległa ona uszkodzeniu i rozmyciu, przez co jej fragmenty zalegały na różnych głębokościach i prawie na całym obszarze wykopu XI (**ryc. 183; kat. 5**). Istotne jest jednak, że najwyżej na brzegu znajdował się fragment kości skroniowej zalegający w warstwie datowanej na klasyczny Zedmar (**ryc. 183: #45; 184: c**), a fragmenty z młodszych warstw występowały dalej od brzegu z największą koncentracją około 1m od kości skroniowej. Wydaje się więc, że jest ona najbliższej pierwotnej lokalizacji czaszki dziecka (os. XI-A), którą można tym samym wiązać z okresem klasycznego Zedmar (**ryc. 183**).

Kości przyporządkowane do osobnika XI-B zalegają również na różnych poziomach, datowanych od klasycznego Zedmar po późny neolit (**kat. 5**). Były to dwa fragmenty czaszki, w tym kości czołowej (**ryc. 183: #13, 18; 184: i**) i jeden kości długiej (**ryc. 183: #2; 184: j**). Koncentrują się one jednak wyłącznie na metrze 20E 26N i nie są tak rozwleczone jak kości czaszki osobnika XI-A (**ryc. 183**). Należy jednak zaznaczyć, że nie ma całkowitej pewności, na ile fragmenty czaszki i kości długiej należą do tego samego zmarłego. Jeśli tak, to można założyć, że szczątki pochodzą z przełomu klasycznego Zedmar na post-Zedmar. Obecność fragmentów czaszki i kości postkranialnych może z kolei sugerować, że są to pozostałości po pochówku tymczasowym.

Ogólnie można stwierdzić, że kości ludzkie w wykopie XI są do pewnego stopnia spływami z brzegów wyspy, które mogły być dodatkowo rozmywane przez wody jeziora. Pochodzenie tych szczątków jest jednak o tyle niejasne, że nie wiadomo, czy są to spływy z cmentarzyska, czy z rejonu osadniczego. Cmentarzysko ulokowane jest wprawdzie na płaskim plateau wyspy i wchodzi dużo głębiej w interior niż strefa osadnicza południowego cypla. Nie wiadomo jednak, na ile groby mogły też wchodzić na stok brzegowy wyspy, pomiędzy odsłoniętym w wykopie VI cmentarzyskiem a wodami jeziora, czyli wykopem XI. W takim wypadku pojedyncze kości z grobów lub innych depozytów na cmentarzysku mogły trafić w dół w strefę litoralną, gdzie był wykop XI. Z drugiej strony możliwe jest też, że strefa osadnicza południowego cypla sięgała dalej na północ i wykop XI był tym samym jej peryferią, o czym świadczą ślady penetracji tego obszaru pochodzące z różnych okresów chronologicznych (Gumiński 1999).

Jako spływ z terenu cmentarzyska można potraktować silnie przepalone kości osobnika XI-D (**ryc. 183: #8**), które pochodzą najprawdopodobniej z okresu wczesny Zedmar (**tab. 21**). Podobnie może być z pojedynczym zębem (os. XI-C), datowanym na ten sam okres

(**ryc. 183; #10; tab. 21**). Teren brzegowy powyżej wykopu XI mógł być też ewentualnie wykorzystywany do deponowania pochówków tymczasowych. Dotyczyłoby to kości osobnika XI-B z końca klasycznego Zedmar (**ryc. 183; tab. 21**). Z drugiej strony, kości te są na tyle małe i nieliczne, że mogły być równie dobrze wymyte z peryferii cmentarzyska (**ryc. 179; 183; 184: i-l**).

Nieco inaczej można interpretować czaszkę dziecka (os. XI-A), która pierwotnie mogła być cała, ale pozbawiona żuchwy i zapewne od początku była wtórnym depozytem (**ryc. 183; 184: a-f**). Czaszka ta najprawdopodobniej również pochodzi z peryferii cmentarzyska i był to raczej wtórny pochówek cząstkowy (depozyt czaszki) złożony na pograniczu plateau i stoku brzegowego wyspy. Wydaje się mało prawdopodobne, by była ona przechowywana na osadzie, tj. na peryferii południowego cypla. Po pierwsze, w wykopie XI ślady osadnicze i penetracji brzegu jeziora są dużo słabsze niż na terenie wykopu I (**ryc. 179**). Po drugie, w tym wypadku są to liczne fragmenty jednej czaszki, podczas gdy w wykopie XII, ulokowanym w strefie litoralnej poniżej obozowiska na południowym cyplu, znaleziono nieliczne fragmenty pochodzące od różnych czaszek (min. 2), a ich stan zachowania i zniszczenia jest analogiczny jak kości znajdujących na plateau w wykopie I.

Podsumowując powyższe, to charakter szczątków ludzkich z wykopu XI wskazuje na pochodzenie tych kości raczej z peryferii cmentarzyska, niż ze strefy osadniczej. Cmentarzysko w jakimś stopniu wchodziło więc na krawędź stoku schodzącego do jeziora, przez co wymywane były stamtąd pojedyncze fragmenty kostne. W dół mogły się też zsuwać odłamki kalot z wtórnych depozytów czaszek, które składano najprawdopodobniej bezpośrednio na powierzchni ziemi na cmentarzysku lub w samych stropach grobów (patrz rozdz. B.I.3).

6. Dudka, wykop III – wschodnia zatoka.

Z terenu wschodniej zatoki, czyli drugiego głównego miejsca obozowania na wyspie, pochodzi najwięcej kości ludzkich. Znajdowane były one na różnych poziomach w wykopie III. Pochodzi stamtąd aż 328 fragmentów, co daje bardzo duże ich zagęszczenie – 22 sztuki na 10m² (**ryc. 179; tab. 3**). Pochodzą one od minimum 83 kości, które przypadają na przynajmniej 37 osobników, w tym 28 dorosłych (8 kobiet i 8 mężczyzn), dwóch młodocianych i 8 dzieci (**tab. 21**). Jest to więc znacznie więcej kości i osobników niż na południowym cyplu (**tab. 21**).

6.1. Podział chronologiczny szczątków ludzkich – dane ogólne.

Szczątki ludzkie w wykopie III pochodzą praktycznie ze wszystkich okresów chronologicznych, począwszy do wczesnego mezolitu po post-Zedmar. Kości występowały też płycej w warstwach późnoneolitycznych, ale znalezione tam fragmenty doklejały się do czaszek i kości długich z okresu post-Zedmar, a czasem nawet z klasycznego Zedmar (**kat. 5**). Z tego powodu nie wydzielono szczątków ludzkich dla okresu późnego neolitu w wykopie III.

Najwięcej kości pochodzi z warstwy datowanej na klasyczny Zedmar. Było to bowiem aż 114 fragmentów od minimum 42 różnych kości (**ryc. 185; tab. 21**). Na klasyczny Zedmar przypada też największa liczba wydzielonych osobników – przynajmniej 15. Duża liczba szczątków ludzkich przypada też na okres post-Zedmar, jest to 180 fragmentów, od minimum 23 kości, które pochodzą od 12 osobników (**ryc. 185; tab. 21**). Na wczesny Zedmar przypada już tylko 27 fragmentów z przynajmniej 12 kości od 6 osobników (**ryc. 185; tab. 21**). Najmniej kości ludzkich było w warstwach starszych, mezolitycznych. Jest to łącznie 7 fragmentów z 5 różnych kości od minimum 4 osobników (**ryc. 185; tab. 21**).

Teren wschodniej zatoki był przez bardzo długi czas wykorzystywany do celów grzebalno-rytualnych, ponieważ szczątki występują we wszystkich kolejnych okresach od wczesnego mezolitu, po post-Zedmar. Progresja liczby kości ludzkich może z kolei wynikać ze wzrostu zaludnienia i dłuższego czasu obozowania na wyspie w paraneolicie (Gumiński 1999). Najwięcej kości pochodzi bowiem z okresów, kiedy intensywność osadnictwa jest największa, przynajmniej w rejonie wschodniej zatoki.

6.2. Struktura anatomiczna, rozprzestrzenienie i kontekst znalezienia szczątków ludzkich na terenie wschodniej zatoki w poszczególnych okresach chronologicznych.

6.2.1. Mezolit.

a) Wczesny mezolit.

Z wczesnego mezolitu pochodzą trzy zęby ludzkie od osobnika III-A oraz jedna kość śródstopia od innego zmarłego – osobnik III-B (**tab. 21**). Wszystkie szczątki zostały znalezione w dolnej części stoku i tuż nad brzegiem jeziora (**ryc. 186: #42,43,56,67**), w warstwach praktycznie pozbawionych zabytków. Warstwa, z której pochodzą zęby ludzkie datowana jest na podstawie węgla drzewnych na 8220 ± 120 conv. BP (Gd-6701), czyli późny okres borealny (Gumiński 1995: 35-6, tab. 1, 2; 1999: 46-8, tab. 1, 2; 2008: ryc. 3, 4; Gumiński, Bugajska 2016: 485). Kość śródstopia znaleziona w spągu warstwy B6 jest starsza

od zębów, gdyż można ją datować ogólnie na przełom wczesnego i późnego Borealu, tj. ok. 8500 conv. BP (Gumiński 1995: tab. 1, 2; 1999: tab. 1,2; 2008: ryc. 3).

Osobnik III-A reprezentowany przez trzy zęby był już wcześniej publikowany jako „**pochówek wodza**”, który został najprawdopodobniej rozmyty przez wody jeziora (Gumiński 1995: 35; 1999: 48; 2008: ryc. 3, 4; Gumiński, Bugajska 2016: 485-486). Taka interpretacja wydaje się właściwa z kilku względów. Po pierwsze, szczątki zlokalizowane były bardzo blisko linii brzegowej, niemal w strefie litoralnej jeziora (**ryc. 186**). Brzeg ten został akurat w tym miejscu oberwany i wymyty w trakcie silnych sztormów w późnym okresie borealnym (Gumiński 1995: 16-17, 35-37; 1999: 46-47; Gumiński 2008: 34-40). Istotne jest też, że wszystkie zęby ludzkie pochodzą z lewej strony i są to dwa kolejne trzonowce żuchwy, drugi i trzeci oraz pierwszy przedtrzonowiec szczęki (**ryc. 187**: a-c). Obecność zębów żuchwowych i szczękowego sugeruje, że pierwotnie była tam cała czaszka z żuchwą, która musiała ulec znacznemu uszkodzeniu w części twarzowej, dlatego wypadły one z zębodołów. Za pochówkiem przemawia też to, że zęby ludzkie wystąpiły w towarzystwie ewidentnych darów grobowych, a całość tworzyła dość zwarte skupisko (ok.20-30cm średnicy), wokół którego brak innych znalezisk (**ryc. 186; 188**). Pochówek wyposażony był w oryginalną ozdobę bursztynową przypominającą swoim kształtem krawat (**ryc. 186**:#45; **188**: a) oraz kilka kości zwierzęcych: żebro jelenia (**ryc. 186**:#41; **188**: d) kręgi bobra (**ryc. 186**:#44; **188**: c) i kość małego ssaka futerkowego (**ryc. 186**:#40; **188**: b).

Zastanawiające jest jednak, dlaczego u osobnika III-A brak jakichkolwiek fragmentów kaloty, żuchwy, czy też kości postkranialnych, mimo że przebadany został całkiem spory obszar strefy litoralnej wokół skupiska. Gdyby fale jeziora rozmywały nienaruszony pochówek pierwotny, to jakieś pojedyncze kości powinny się jeszcze pojawić w różnej odległości od miejsca jego depozycji. Znamienny jest zwłaszcza brak fragmentów czaszki i żuchwy. Zakładając, że na miejscu pozostało z pochówku to, co było najwyżej na stoku, to nawet jeśli fale jeziora zabrały cały szkielet postkranialny, na brzegu powinna pozostać oderwana od reszty czaszka z żuchwą, a nie same zęby i otaczające głowę zmarłego dary grobowe.

Możliwe więc, że był to jednak pochówek tymczasowy i jakaś część lub wszystkie kości zostały zabrane do grobu docelowego jeszcze przed oberwaniem brzegu i rozmyciem pochówka. W takiej sytuacji fale jeziora zabrały już tylko pozostawione resztki, tj. różne drobne i lekkie kości i ich fragmenty. Zęby, które wypadły już wcześniej z czaszki, mogły być przykryte sedymencem i jako zalegające najwyżej na stoku, pozostały na miejscu razem z pojedynczymi elementami wyposażenia grobowego, które pierwotnie mogło być faktycznie

zdeponowane przy głowie zmarłego (**ryc. 186**). Inna możliwość jest taka, że pochówek został jednak rozmyty i zabrany przez wodę jeszcze przed wybraniem kości, a na brzegu pozostała tylko czaszka z żuchwą. Mogły one być w jakimś stopniu uszkodzone. Kości te zostały jednak później zebrane i przeniesione gdzie indziej, a na miejscu pozostały tylko trzy zęby, które wypadły z żębodołów i pojedyncze dary grobowe.

Kość śródstopia reprezentująca **osobnika III-B** znajdowała się nieco wyżej na brzegu niż „grób wodza” i w jej przypadku rozmycie przez wody jeziora raczej nie wchodzi w grę (**ryc. 186**: #67; **187**: d). Bardziej realne jest nawet, że kość jest spływem w dół, a pierwotne miejsce depozycji znajdowało się gdzieś wyżej na stoku. W najbliższej okolicy nie znaleziono innych kości, które mogłyby należeć do tego osobnika. Jedynym znaleziskiem w najbliższym otoczeniu ludzkiego śródstopia była zawieszka bursztynowa leżąca około dwóch metrów na południe od niego (**ryc. 186**: #38). Kość i bursztynowy wytwór pochodzą z przełomu wczesnego na późny Boreal. Kość śródstopia wydaje się więc być pozostałością po pochówku tymczasowym i niewykluczone, że zawieszka bursztynowa stanowiła jego wyposażenie, czy może raczej osobistą ozdobę zmarłego. Interesujące jest, że w obu przypadkach wczesnomezolityczne szczątki ludzkie współwystępują z ewentualnymi darami grobowymi i to w postaci rzadkich ozdób bursztynowych (Gumiński 2014).

b) Późny mezolit.

Z późnego mezolitu pochodzą trzy fragmenty kości ludzkich, które należały przynajmniej do dwóch zmarłych – dorosłego w wieku 40-50 lat – osobnik III-D oraz dziecka w wieku około 8-11 lat – osobnik III-C (**tab. 21**).

Osobnik III-C reprezentowany jest przez bliższą połowę kości piszczelowej (**ryc. 187**: g). Została ona znaleziona blisko linii brzegowej, w tym samym rejonie co kości ludzkie z wczesnego mezolitu (**ryc. 186**: #15). W najbliższym otoczeniu nie było innych znalezisk.

Szczątki osobnika dorosłego (III-D) to jeden przedtrzonowiec szczękowy i bardzo mały fragment czaszki pochodzący ze środkowej części kości czołowej (**ryc. 187**: e-f). Znaleziono go w górnej części stoku, około metra od pochodzącej z tego okresu niewielkiej jamy z toporem (**ryc. 186**: #111). Ząb znaleziono natomiast nieco niżej na stoku, około trzech metrów od fragmentu czaszki (**ryc. 186**: #93). Nie można wykluczyć, że kości te pochodzą jednak od dwóch różnych zmarłych, choć nie ma antropologicznych przesłanek, by wydzielać większą liczbę osobników.

Kości ludzkie z późnego mezolitu zostały znalezione poza terenem wykorzystywanym bezpośrednio do celów mieszkalnych, na stoku brzegu i stosunkowo blisko wód jeziora. Jedynym obiektem odsłoniętym w tym miejscu była jama z depozytem broni (**ryc. 186**),

wydatowana na 7610 ± 55 conv. BP, czyli wczesny okres atlantycki (Gumiński 1995: 35; 1999: tab. 1). Była ona niewielka, regularnego okrągłego kształtu i zawierała jedynie topór z poroża i krzemienny zbrojnik, a niewykluczone, że pierwotnie mogła to być cała strzała. Obiekt ten, nazwany „jamą z toporem”, jest więc specyficznym depozytem broni, który miał raczej charakter rytualno-symboliczny, niż użytkowy (Gumiński 1995: 35, fig.9; Gumiński 1999: 49; Gumiński 2008: ryc. 3, 4). Wydaje się więc, że luźne kości ludzkie z późnego mezolitu, podobnie jak z wczesnego, są pozostałością po pochówkach tymczasowych. W odróżnieniu od analogicznych pochówków tymczasowych z wczesnego mezolitu, tym razem nie zidentyfikowano żadnego wyposażenia. Z drugiej strony, obecność w tym samym miejscu „jamy z toporem” i kości osobnika III-D może być nieprzypadkowa.

c) Mezolit – podsumowanie.

Kości ludzkie na terenie wschodniej zatoki pojawiają się już na przełomie wczesnego i późnego okresu borealnego. Szczątków z wczesnego i z późnego mezolitu jest niewiele i prawie każda kość pochodzi od innego zmarłego.

Wiele wskazuje na to, że kości ludzkie z tego okresu można traktować jako pozostałość po pochówkach tymczasowych, które lokowano na stoku blisko linii brzegowej jeziora, a poza terenem wykorzystywanym mieszkalnie (**ryc. 186**). Ich struktura anatomiczna, mimo niewielkiej liczby, jest jednak urozmaicona. Są to w sumie cztery zęby, w tym żuchwowe i szczękowe, jeden mały fragment czaszki, kość śródstopia i fragment piszczeli (**ryc. 187**). Są to więc ogólnie drobne elementy szkieletu lub niewielkie fragmenty większych kości, które można uznać za przypadkowe zguby (**ryc. 187**). Dla wczesnego mezolitu dodatkowym argumentem za pochówkami tymczasowymi jest obecność wyposażenia, a przede wszystkim ozdób bursztynowych (**ryc. 186; 188**).

Pochówkiem tymczasowym wydaje się też być „grób wodza”, który dodatkowo został rozmyty przez wody jeziora. Trudno jednoznacznie stwierdzić, na ile większość kości była wtedy już zebrana przez ludzi, a wody jeziora rozmyły tylko resztki pochówku tymczasowego, czy może sztorm obrywając brzeg porwał cały szkielet postkranialny, a na miejscu pozostała tylko czaszka z żuchwą, które zostały później przeniesione w inne miejsce, na osadę lub cmentarzysko. W każdym razie, niezależnie od tego, jak wiele kości zostało rozmytych przez wody jeziora, to przynajmniej czaszka i żuchwa musiały być zabrane z miejsca tymczasowego pochówku.

6.2.2. Wczesny Zedmar.

W okresie wczesnego Zedmaru luźnych kości ludzkich wyraźnie przybywa w stosunku do obu okresów mezolitu. Jest to bowiem 27 fragmentów od minimum 12 różnych kości ludzkich, które należały do przynajmniej sześciu osobników, pięciu dorosłych i jednego młodocianego (**tab. 21**). Wśród dorosłych obecne są kości zarówno mężczyzn – os. III-E, jak i kobiet(?) – os. III-G (**tab. 21**).

Rozprzestrzenienie luźnych kości ludzkich we wczesnym Zedmarze jest większe niż w mezolicie, choć większość szczątków została znaleziona również w strefie brzegowej (**ryc. 186; 188**). Można wydzielić dwie główne koncentracje występowania kości ludzkich. Jedna z nich zlokalizowana była na metrach 8-12E 68-70N, czyli w środkowej części stoku i blisko linii brzegowej, a druga obejmowała obszar na krawędzi plateau wyspy i stoku brzegowego na metrach 4-6E 67-70N (**ryc. 189**). Jeden fragment czaszki znaleziono też w strefie litoralnej jeziora (**ryc. 189**: metr 16E 66N), a kilka kawałków kaloty (os. III-F) trafiło się już na plateau wyspy (**ryc. 189**).

Wśród luźnych kości dominują fragmenty kalot, których jest 17 i pochodzą one od minimum 4 różnych czaszek (**ryc. 190; tab. 21**). Jedna z nich ma ślady przepalenia i choć nie jest to spalanie jednolite w wysokiej temperaturze, to analogiczne zdarza się w regularnych pochówkach ciałopalnych w Dudce (**ryc. 190**: g). Można więc uznać, że fragmenty czaszki pochodzą z ciałopalenia i niewykluczone, że do tego samego osobnika (III-J) należały jeszcze znalezione nieco płycej kolejne fragmenty kaloty i paliczek ręki (**ryc. 190**: h-k).

Na trzy niespalone czaszki (**ryc. 190**: a-b, d-f) przypada tylko jeden luźny żąb szczękowy (**ryc. 190**: c). Brak zębów żuchwowych, jak również fragmentów tej kości. Wynika z tego, że są to pozostałości po depozytach czaszek, od których już wcześniej oddzielono żuchwy i tak trzymano je na osadzie. Z drugiej strony, tylko jedna z czaszek (nr 3) znaleziona została na plateau wykorzystywanym do celów mieszkalnych. Pozostałe dwie zlokalizowane były poza tą strefą. Czaszka nr 2 (osobnik III-E) znajdowała się na pograniczu plateau i stoku, a nr 4 (os. III-I) w środkowej części stoku i około 3-4m od linii brzegowej jeziora (**ryc. 189**).

Szczałki postkranialne, które pochodzą od dwóch różnych osobników, dorosłego (os. III-G) oraz młodocianego (os. III-H) wykazują dość duże zróżnicowanie anatomiczne. Na osobnika III-G przypadają dwa paliczki bliższe ręki (**ryc. 191**: a-b), prawa kość śródreżcza (**ryc. 191**: c) oraz fragment większej kości długiej, udowej lub piszczeli (**ryc. 191**: d). Paliczki i śródreżcze leżały bardzo blisko siebie na skraju plateau wyspy (**ryc. 189**: #111), natomiast

fragment kości długiej, który również może pochodzić od tego osobnika, znaleziono niżej na stoku, około 5-6m od kości ręki (**ryc. 189: #71**). Wydaje się, że raczej paliczki i śródręcze znajdują się w pierwotnej lokalizacji, a kość długa na wtórnym złożu. Do drugiego szkieletu postkranialnego od osobnika III-H przyporządkowano również jeden bliższy paliczek ręki (**ryc. 191: e**), fragment kręgu piersiowego (**ryc. 191: f**) oraz prawej kości biodrowej (**ryc. 191: g**). Wszystkie szczątki znaleziono na stoku, przy czym najwyżej znajdował się kręg, a najniżej fragment miednicy (**ryc. 189: #71**). Dokładna lokalizacja paliczka nie jest znana, ale wiadomo, że też pochodził ze stoku brzegu, jak pozostałe kości osobnika III-H.

Wśród szczątków postkranialnych od obu osobników przeważają drobne kości, jak paliczki, a z kości długiej i miednicy obecne są tylko małe fragmenty (**ryc. 191**). Oba szkielety mogą być więc pozostałością po pochówkach tymczasowych złożonych na samym skraju płaskiego plateau wyspy lub już na stoku schodzącym w dół do jeziora.

Wydaje się, że szkielety postkranialne nie mogą pochodzić od tych samych osobników, co wydzielone czaszki (**tab. 21**). Dla młodocianego osobnika III-H niewątpliwie brak odpowiedniej czaszki, bo wszystkie fragmenty pochodzą od dorosłych zmarłych. Z kolei szkielet osobnika III-G, ze względu na wielkość i małą masywność kości, można uznać za prawdopodobnie żeński. Nie można go więc łączyć z leżącą najbliżej czaszką przyporządkowaną do osobnika III-E, gdyż ta pochodzi raczej od mężczyzny (**ryc. 189: #175, 101; 190: a-c**). Ze szkieletem III-G mogła być ewentualnie związana czaszka osobnika III-I znaleziona niżej na stoku, choć i ta kalota jest stosunkowo masywna i raczej spłynęła z wyższej partii stoku leżącej na północ od przebadanego obszaru (**ryc. 189: #59; 190: e-f**).

Podsumowując powyższe można zauważyć, że dla okresu wczesnego Zedmar struktura anatomiczna poszczególnych osobników znacznie się różni. Część z nich reprezentowana jest tylko przez czaszki, jak os. III-E, III-F, III-I, a inni przez szkielety postkranialne – os. III-G oraz III-H (**ryc. 190-191**). Co więcej, na plateau i głębiej w interiorze znaleziono wyłącznie fragmenty kaloty osobnika III-E (**ryc. 189**). Z kolei bardziej urozmaicona struktura anatomiczna dotyczy szczątków pochodzących ze stoku. Tam wystąpiły oba szkielety postkranialne, fragmenty trzech kalot i luźny ząb (**ryc. 189**).

Biorąc więc pod uwagę strukturę anatomiczną szczątków ludzkich oraz ich lokalizację względem linii brzegowej jeziora i miejsc wykorzystywanych do celów mieszkalnych, można wyodrębnić dwie formy aktywności rytualnej dla wczesnego Zedmaru – pochówki tymczasowe oraz przechowywanie kości zmarłych na osadzie.

Deponowanie pochówków tymczasowych odbywało się blisko brzegów jeziora na stoku lub na samym skraju plateau wyspy. Stąd właśnie w tych miejscach duże zagęszczenie

kości ludzkich i ich największa różnorodność anatomiczna (**ryc. 189**). Wszystkie te kości lub ich fragmenty są przy tym nieduże i można je uznać za przypadkowe zguby. Część z nich osuwała się też najprawdopodobniej w dół stoku, aż do strefy litoralnej. Strefa składania pochówków tymczasowych pozostaje więc taka sama jak w okresie mezolitu, tj. pomiędzy osadą a jeziorem, chociaż jest ona przesunięta nieco wyżej. Trzeba jednak brać pod uwagę fakt, że poziom wód podniósł się w tym czasie, co niejako w naturalny sposób wymuszało taką właśnie lokalizację (Gumiński 2008).

Przechowywanie kości zmarłych miało miejsce bezpośrednio na terenie, czyli na plateau wyspy. Trzymano tam prawdopodobnie tylko czaszki, które już wcześniej pozbawione były żuchw. Najlepszym tego przykładem są fragmenty kaloty osobnika III-F, do których nie ma żadnych kości postkranialnych, żuchwy, ani nawet zębów szczękowych (**ryc. 189; 190: d**). Niewykluczone więc, że przechowywano wręcz samą kalotę, która była już pozbawiona szczęki i wszystkich zębów. Tym bardziej, że znaleziono ją w głębi plateau i w odległości kilku metrów od głównej koncentracji szczątków ludzkich na stoku brzegowym (**ryc. 189**). Pozostałością po przechowywanej czaszce mogą być też fragmenty kaloty i zęb szczękowy przyporządkowane do osobnika III-E (**ryc. 190: a-c**), zlokalizowane na pograniczu plateau i stoku (**ryc. 189**). Czaszce tej nie towarzyszą też zęby żuchwowe, ani kości postkranialne. Można przypuszczać, że fragmenty z takich przechowywanych czaszek były bardziej rozwlekane po plateau wyspy i część mogła osuwać się w dół stoku, czego przykładem wydaje się być z kolei kalota osobnika III-I (**ryc. 189; 190: e-f**).

Podobnie mogło być z przepalonymi fragmentami czaszki i paliczkiem osobnika III-J, które prawdopodobnie również w jakimś momencie były przechowywane na osadzie i zostały zgubione, a potem rozwleczone w dół stoku (**ryc. 189; 190: g-k**). Kości przepalonych jest tak niewiele, że nie można mówić o pochówkach ciałopalnych deponowanych na terenie wschodniej zatoki, ani nawet o spalaniu tam ciał zmarłych na stosach. Najbardziej prawdopodobne jest więc tylko czasowe przechowywanie ich w miejscu obozowania.

6.2.3. Klasyczny Zedmar.

Warstwy datowane na klasyczny Zedmar dostarczyły najwięcej kości ludzkich nad wschodnią zatoką. Było to w sumie 114 fragmentów, od minimum 42 kości ludzkich. Pochodzą one od przynajmniej 15 osobników (**tab. 21**), czwórki dzieci, dwóch w przedziale wiekowym Juvenis (15-20 lat) i dziewięciu dorosłych w różnym wieku. Wśród dorosłych liczba kobiet (5 osobników) i mężczyzn (4) jest wyrównana. (**tab. 21**).

Rozprzestrzenienie kości ludzkich w tym okresie jest ogólnie podobne jak we wczesnym Zedmarze, choć zagęszczenie fragmentów kostnych jest w tym wypadku dużo większe (**ryc. 192**). Najwięcej kości tym razem pochodzi również ze stoku brzegu, ale głównie z jego górnej części. Dużo mniej fragmentów kostnych znaleziono na plateau wyspy oraz w strefie litoralnej jeziora.

a) Kości ludzkie na plateau.

W interiorze przy wschodniej zatoce prawie nie ma kości ludzkich datowanych na klasyczny Zedmar. Znaleziono tam tylko lewą rzepekę, prawdopodobnie pochodzącą od mężczyzny, osobnik III-L (**ryc. 192**: #110; **193**: f). W innym miejscu, przy niewielkiej jamie na metrze 1E 67N, wystąpiły kolejne dwie kości: lewe śródstopie dorosłego osobnika – os. III-P (**ryc. 192**: #75; **193**: e) oraz fragment kości łokciowej kobiety – os. III-O (**ryc. 192**: #46; **193**: b). Pochodzą one od różnych zmarłych i zapewne też nie wiążą się z rzepeką znaną kilka metrów od nich (**ryc. 192**; **tab. 21**). Od tego samego osobnika, co kość łokciowa (os. III-O), może natomiast pochodzić śródreżcze znalezione około dwa metry od jamy, które prawdopodobnie też należało do kobiety (**ryc. 192**: #85; **193**: a). Należy jednak dodać, że koniec dalszy kości łokciowej znaleziony blisko jamy skleił się z dwoma fragmentami, które leżały już na stoku i to w odległości kilku metrów (**ryc. 192**: #46, 81, 31). Wydaje się jednak, że pierwotna lokalizacja tej kości to płaskie plateau wyspy, a dwie części trzonu zsunęły się w dół stoku i są we wtórnym położeniu.

Pojedyncze kości postkranialne znalezione na plateau wyspy trudno jednoznacznie interpretować. Ich anatomiczna różnorodność i obecność raczej drobnych kości, jak śródreżcze, śródstopie i rzepek (**ryc. 193**: a, e-f) może sugerować pozostałość po pochówkach tymczasowych. Z drugiej strony jednak, każda kość pochodzi w zasadzie od innego zmarłego i wszystkie znaleziono w miejscu wykorzystywanym osadniczo, a dwie z nich w dodatku blisko jamy (**ryc. 192**). Z tego względu wydaje się, że kości te są jednak pozostałością po szczątkach zmarłych trzymanyh na osadzie, czy wręcz deponowanymi w obiektach na jej terenie. To ostanie może się odnosić do śródstopia osobnika III-P i kości łokciowej kobiety, os. III-O (**ryc. 192**: #75, 46). Kości te mogą być też zgubą przy okazji przenoszenia przez teren osady szczątków zebranych z miejsc tymczasowego pochówku, czyli z rejonu położonego bliżej brzegów jeziora, stąd są to właśnie raczej małe elementy szkieletu.

Na plateau, ale już nieco bliżej głównej koncentracji kości ludzkich wystąpiły szczątki czaszki kolejnych dwóch osobników. Była to cała potylicia mężczyzny, osobnik III-Q (**ryc. 192**: #53; **193**: c) oraz fragmenty czaszki około 18-letniego osobnika, osobnik III-Z (**ryc. 192**; **193**: g).

Potylica została znaleziona tuż przy południowym profilu wykopu i ustawiona była częścią wewnętrzną (*endocranium*) do góry (**ryc. 192: #53**). Co więcej, około metra od niej znaleziono fragmenty dwóch kręgów piersiowych, które mogą pochodzić od tego samego osobnika (**ryc. 193: e; 194: #100,110**). Do czaszki dopasowano też kilka drobnych odłamków znalezionych kilka metrów od potylicy, już na stoku (**ryc. 194: #70, 91, 32**).

Ułożenie potylicy częścią wewnętrzną do góry i obecność dodatkowo kręgów piersiowych w odpowiedniej odległości od czaszki może sugerować, że nie jest to kość przechowywana na osadzie, ale pozostałość po pochówku tymczasowym. Większość szczątków zmarłego zabrano, a potylica prawdopodobnie mogła być celowo zostawiona na miejscu, podczas gdy kręgi i drobne fragmenty czaszki zostały przeoczone. Trzeba jednak przyznać, że byłby to pochówek ulokowany bardzo blisko miejsca obozowania, w odległości około 3 metrów od odsłoniętej jamy z tego okresu (**ryc. 192**). W rzeczywistości jednak obiekt mógł funkcjonować w innym czasie niż spoczywało tam ciało zmarłego.

Inaczej jest z czaszką osobnika III-Z, do której nie ma żadnych kości postkranialnych, ani zębów (**ryc. 194: g**). Jest zatem bardzo prawdopodobne, że jest to pozostałość czaszki przechowywanej na osadzie. Dodatkowo warto zaznaczyć, że czaszka osobnika III-Z jest nieco młodsza od potylicy mężczyzny – osobnik III-Q, bo pochodzi ona z samego stropu warstwy zedmarskiej, a część fragmentów znaleziono wyżej w warstwie datowanej na post-Zedmar (**kat. 5**). Charakter tej części plateau wyspy mógł się więc zmienić z miejsca przeznaczonego na składanie pochówków tymczasowych w mieszkalne.

b) Kości ludzkie na stoku brzegowym.

Najwięcej kości ludzkich zostało znalezionych w górnej części stoku – metry 6E-10E (**ryc. 193**). Znajdowano je też niżej i bliżej linii brzegowej jeziora, ale ich ilość stopniowo malała (metry 11E-14E) i są to w dużej mierze fragmenty pochodzące od czaszek zdeponowanych wyżej (**ryc. 193**). W górnej części stoku zwiększa się różnorodność szczątków pod względem anatomicznym oraz udział kości postkranialnych (**ryc. 193**).

W górnej części stoku brzegowego znaleziono kilka większych kości ludzkich, które dodatkowo pozostawały do pewnego stopnia w relacji anatomicznej względem siebie. Jeden przypadek dotyczy dwóch większych kości kobiety – osobnik III-N. Na metrze 6E 69N leżała cała prawa kość biodrowa, a metr od niej prawa promieniowa. Od tego samego osobnika może też pochodzić fragment kręgu piersiowego zalegający metr od kości promieniowej (**ryc. 194: #48, 55, 64; 196: a-c**).

Bliżej północnego profilu wykopu, na metrach 6E 70N i 8E 69-70N, znaleziono pojedyncze kości około 4-6-letniego dziecka, osobnik III-S. Najwyżej znajdowała się cała

kość czołowa, a około 1,5 metra w dół od niej cała lewa kość biodrowa (**ryc. 194: #151, 22; 198: a, c**). Blisko biodrowej był jeszcze mały fragment czaszki prawdopodobnie od tego dziecka (**ryc. 194: #22, 4**), a kolejne znaleziono w różnych miejscach na stoku (**ryc. 192**).

Trzeci przypadek wystąpienia większych kości dotyczy szkieletu mężczyzny – osobnik III-M (**ryc. 196: d-k**). Jego pojedyncze kości były rozciągnięte ukośnie w stosunku do stoku, na linii północ-południe, podobnie jak szczątki dziecka – osobnik S-III (**ryc. 192**). Najwyżej z kości szkieletu postkranialnego znajdowała się prawa kość promieniowa znaleziona na metrze 7E 69N, około metr w dół leżała lewa udowa, a znów metr od niej i w dół stoku wystąpiła bliższa część trzonu prawej udowej (**ryc. 194: #73, 49, 55**). Około metr od lewej udowej (#49) i w takiej samej odległości od promieniowej (#73) znaleziono jeszcze fragment kości kulszowej należącej do tego samego mężczyzny (**ryc. 194: #20**). Lewa udowa była skierowana częścią bliższą w stronę kulszowej, można więc przypuszczać, że pierwotnie miednica zmarłego znajdowała się gdzieś pomiędzy tymi dwoma kośćmi, które w mniejszym lub większym stopniu są przesunięte. Warto zauważyć, że kość kulszowa mężczyzny leżała tuż obok biodrowej dziecka (os. III-S) (**ryc. 194: #20, 22**). Od tego samego mężczyzny mogą pochodzić też fragmenty czaszki i zęby znalezione nieco wyżej i bardziej na północ od kości promieniowej, na metrze 6E 70N, tuż obok kości czołowej dziecka (os. III-S) (**ryc. 194: #154, 166, 158, 150**). Należy jeszcze dodać, że przy prawej udowej mężczyzny leżał cały siekacz jelenia (**ryc. 194: #50**). Nie jest to wprawdzie zawieszka, ale mógł on być ozdobą nóg lub pasa zmarłego. Z kolei uszkodzone zawieszki z zębów zwierzęcych odkryto jeszcze w paru innych miejscach przy kościach mężczyzny i dziecka, osobnicy III-M i III-S (**ryc. 192; 194**). Jedna leżała blisko ich czaszek na metrze 6E 70N, a druga przy fragmentach miednic obu osobników na metrze 7E 70N (**ryc. 194: #92**). Można więc sądzić, że mężczyzna i dziecko byli wyposażeni w ozdoby, które pierwotnie znajdowały się przy ich głowach i pasie, wliczając w to nieobrobiony siekacz jelenia.

Te trzy szkielety, kobiety, dziecka i mężczyzny (os. III-N, III-S i III-M), są prawdopodobnie pozostałością po pochówkach tymczasowych, choć niektóre z kości są całe i duże, jak biodrowa kobiety, promieniowe obu dorosłych, czołowa dziecka, czy cała lewa udowa mężczyzny. Jednocześnie od każdego ze zmarłych pochodzą też mniejsze fragmenty z ich czaszek, kręgów i miednicy, czy też luźne zęby (**ryc. 196: c, e, h-k; 197: b**). Szczątki poszczególnych osobników ułożone są w anatomicznej kolejności. Dodatkowo mężczyźni i dziecko towarzyszą ozdoby z zębów zwierzęcych leżące w rejonie ich czaszek i pasa. Wszystko to przemawia właśnie za pochówkami tymczasowymi, które były zdeponowane w górnej części stoku brzegowego. Część drobnych fragmentów kostnych i uszkodzone ozdoby

zostały zgubione, a całe i duże kości pozostawiano raczej celowo w miejscu tymczasowego pochówku. Do tych trzech przykładów można jeszcze dodać czwarty, opisany wyżej, czyli potylicę mężczyzny i towarzyszące jej fragmenty kręgów piersiowych (osobnik III-Q).

Najwyżej ze wszystkich, na skraju plateau, znajdowałby się pochówek osobnika III-Q (mężczyzna), który, biorąc pod uwagę ułożenie potylicy i kręgów, prawdopodobnie leżał na wznak z głową skierowaną na południowy zachód, a nogami na północny wschód (**ryc. 195**). Metr niżej i już na stoku złożono pochówek kobiety – osobnik III-N, która prawdopodobnie również skierowana była głową na południowy zachód. W jej przypadku obecność akurat prawych kości może sugerować, że ułożono ją na prawym boku (**ryc. 195**). Inaczej ułożony był drugi mężczyzna – os. III-M i dziecko – os. III-S. Fragmenty ich czaszek leżały najwyżej na stoku, a kolejne kości postkranialne znajdowane były coraz niżej i na południe od nich. Czaszka i fragment miednicy mężczyzny znajdowały się dokładnie obok analogicznych kości dziecka – czołowej i biodrowej. Możliwe więc, że zmarli byli ułożeni razem jeden obok drugiego z głowami zwróconymi na północ i w stronę obozowiska, a z nogami skierowanymi w dół w kierunku jeziora (**ryc. 195**).

Pozostałe szczątki ludzkie znalezione w różnych miejscach na stoku to przede wszystkim fragmenty kalot i luźne zęby pochodzące od przynajmniej 6 osobników w różnym wieku, w tym od trójki dzieci, osobnicy: III-R, III-T, III-U, III-V, III-X, III-Y (**ryc. 192; tab. 21**). Poza fragmentami czaszek i zębami zdarzały się jednak też pojedyncze kości postkranialne, które nie zawsze można było przyporządkować do konkretnych osobników (**ryc. 192; 197: i; 198: m-o**).

Dwoje dzieci zostało wydzielonych na podstawie luźnych zębów. Na jedno w wieku około 9-10 lat (osobnik III-Y) przypada siekacz szczękowy (**ryc. 197: e**), a na drugie, nieco starsze (osobnik III-X) przedtrzonowiec żuchwy i dwa zęby szczękowe, trzonowy i przedtrzonowy (**ryc. 197: f-h**). Pojedynczy ząb od osobnika III-Y znaleziono w dolnej części stoku na metrze 12E 68N (**ryc. 192**), ale niewykluczone, że jest on we wtórnym miejscu i czaszka z której pochodzi ulokowana była gdzieś wyżej. Z kolei dwa zęby przedtrzonowe, górny i dolny od osobnika III-X, znaleziono w górnej części stoku i jednocześnie bardzo blisko szkieletu mężczyzny – os. III-M (**ryc. 192: #22, 34**). Trzeci ząb – trzonowiec szczęki, który najprawdopodobniej pochodzi od tego samego dziecka – znajdował się aż w strefie litoralnej na metrze 16E 71N, około 8 metrów od pozostałych zębów (**ryc. 192: #140**). Obecność zębów szczękowych i żuchwowych sugeruje, że pierwotnie musiała to być cała czaszka z żuchwą, z której zęby wypadły. Mogła ona być pierwotnie zlokalizowana w górnej części stoku, tam gdzie znaleziono dwa zęby, trzeci ząb najprawdopodobniej osunął się w dół

aż do jeziora. Od któregoś z tych dzieci, tj. osobnika III-Y lub III-X, może też pochodzić paliczek stopy leżący na metrze 13E 68N (**ryc. 192; 197: i**). Znajdował się on blisko zęba osobnika III-Y, ale biorąc pod uwagę, że jest to rejon podnóża stoku, gdzie spływały zwłaszcza drobne kości z wyższych lokalizacji, to położenie paliczka akurat w tym miejscu może być przypadkowe. Nie można też wykluczyć, że paliczek pochodzi ewentualnie od osobnika III-S, czyli nieco młodszego dziecka reprezentowanego przez kość czołową i biodrową (**ryc. 197: a-c**).

Na stoku brzegowym znaleziono też fragment potylicy noworodka – osobnik III-V (**ryc. 197: d**), która niestety nie ma dokładnej lokalizacji, a jedynie wiadomo, że pochodzi z metrów 6-14E 68-70N. Trudno więc stwierdzić, na ile noworodek złożony był sam, czy spoczywał przy jakimś osobniku dorosłym, ewentualnej matce. Tak małych dzieci nie chowano na cmentarzysku głównym w Dudce (Gumiński, Bugajska 2010; 2016: 491) i można przypuszczać, że jeśli dziecko złożono osobno, to raczej był to pochówek pierwotny bez zamiaru jego naruszania i późniejszego zabierania kości. Druga możliwość jest taka, że noworodek leżał razem ze zmarłą matką, której kości zostały później zebrane, a szczątki dziecka mogły pozostać na miejscu.

Z fragmentów kalot znalezionych na stoku wydzielono dwie czaszki dorosłych, mężczyzny (osobnik III-R) i kobiety (osobnik III-U) oraz jedną młodocianego osobnika III-T (**ryc. 198: a-e, h-l; 199: a -j**). Czaszka mężczyzny (os. III-R) znajdowała się w środkowej części stoku blisko północnego profilu wykopu (**ryc. 192: #35, 64, 65**). W tym samym rejonie znaleziono też dwa fragmenty zębów, które mogą być od tego samego zmarłego (**ryc. 192; 197: h-i**). Możliwe więc, że w tym rejonie znajdowało się pierwotne miejsce depozycji czaszki. Z drugiej strony, czaszka i zęby reprezentowane są przez bardzo małe fragmenty i nie można wykluczyć, że zsunęły się one w dół z jakiejś wyższej lokalizacji, a ewentualna czaszka, czy nawet szkielet zmarłego leżał nieco wyżej i bardziej na północ, poza wykopem III. Jest to o tyle prawdopodobne, że pojedyncze fragmenty pochodzące na pewno z tej czaszki (sklejające się) znajdowane były nawet w strefie litoralnej jeziora, co jest sygnałem, że kości w znacznym stopniu są rozwleczone i mocno osunęły się w dół stoku (**ryc. 192**). Fragmenty czaszki kobiety, osobnika III-U, były bardziej rozproszone w dolnej partii stoku i na południe od czaszki mężczyzny (**ryc. 192: #66, 56, 44**). Większość z nich to drobne kawałki kaloty, ale jest też cała kość skroniowa. Możliwe więc, że czaszka kobiety znajdowała się pierwotnie właśnie w tym rejonie.

Nie wiadomo, na ile czaszkom osobników III-R i III-U towarzyszyły kości postkranialne. Jest to jednak o tyle prawdopodobne, że pojedyncze fragmenty kości długich

oraz paliczki wystąpiły w różnych miejscach na stoku, choć nie można ich pewnie wiązać z żadną z czaszek (**ryc. 198**: m-o). Tak samo nie znana jest przynależność bardzo małego fragmentu żuchwy z pasującym do niego zębem trzonowym – żuchwa nr 1, zestaw zębów nr 9 (**ryc. 192**: #68, 163; **198**: f-g). Wydaje się więc, że czaszki osobników III-U i III-R mogą być pozostałością po pochówkach tymczasowych ulokowanych gdzieś na stoku brzegowym jeziora, ale dokładne miejsce ich depozycji i ilość szczątków, która pozostała na miejscu jest trudna do ustalenia.

Fragmenty trzeciej wydzielonej czaszki należące do młodocianego osobnika III-T, były bardzo liczne, ale jednocześnie też najbardziej rozproszone. Niektóre z nich znajdowane były już w górnej części stoku na metrach 8E 69-70N, natomiast ich pierwsza większa koncentracja była zlokalizowana w środkowej części stoku na metrach 10-11E, a kolejna nieco niżej na metrze 13E 70N (**ryc. 192**). Pojedyncze fragmenty tej czaszki pochodzą nawet ze strefy litoralnej jeziora (**ryc. 192**). Od tego samego osobnika mogą też pochodzić pojedyncze luźne zęby ze szczęki i żuchwy – zestaw zębów nr 8 (**ryc. 199**: f-h), które były rozproszone w górnej części stoku (**ryc. 192**: #36, 43, 74). Z osobnikiem III-T mogą być też związane pojedyncze kości postkranialne (szkielet nr 14), które wiekowo pasowałyby tak do czaszki, jak i do zębów. Był to fragment nasady dalszej kości piszczelowej oraz kręgu znalezione na metrach 11E i 13E 70N (**ryc. 192**; **199**: k-l).

Szczątki osobnika młodocianego, ze względu na ich lokalizację i obecność nie tylko fragmentów kaloty, ale też pojedynczych kości postkranialnych i luźnych zębów, w tym żuchwowych, można więc interpretować jako pozostałość po kolejnym pochówku tymczasowym. Możliwe, że w tym wypadku pozostawiono na miejscu większą część czaszki, która jednak później uległa uszkodzeniu i stąd tak dużo jej fragmentów pozostało na stoku. Dotyczyłoby to zwłaszcza prawej kości ciemieniowej, która jest w największym stopniu zrekonstruowana (**ryc. 199**: a). Natomiast inne drobne fragmenty czaszki, kości postkranialne i zęby mogły być po prostu zgubione (**ryc. 199**: b-l). Tymczasowy pochówek był najprawdopodobniej ulokowany na szczycie stoku, tam gdzie wystąpiły najwyżej położone fragmenty czaszki i zęby.

Poza wspomnianymi wyżej fragmentami zawieszek z zębów zwierzęcych, które znaleziono przy osobnikach III-M i III-S, z terenu wschodniej zatoki pochodzi więcej tego typu uszkodzonych ozdób. W dodatku występują one w bardzo ograniczonym rejonie, tj. w wąskim pasie środkowej i dolnej części stoku, między metrem 9E 70N a 12E 70N. Łącznie było to 5 zawieszek, z czego trzy wystąpiły w tym samym miejscu co fragmenty czaszki osobnika III-R, a dwie bliżej brzegu i czaszek osobników III-T oraz III-U (**ryc. 192**). Blisko

nich, na metrze 13E 70N, był jeszcze cały guz bursztynowy (**ryc. 192: #39**). Ozdoby te są więc najprawdopodobniej związane z odkrytymi tam kośćmi ludzkimi i tak samo jak one mogły osuwać się w dół stoku. Ich współwystępowanie z fragmentami czaszek różnych osobników może sugerować, że były to ozdoby głowy. Na związek ozdób z kośćmi ludzkimi i pochówkami tymczasowymi zwrócono już uwagę we wcześniejszej publikacji na temat praktyk pogrzebowych w Dudce (Gumiński 2003).

c) Kości ludzkie w strefie litoralnej.

Trochę szczątków ludzkich wystąpiło też w strefie litoralnej jeziora (**ryc. 192: metry 14E-18E**). W większości przypadków są to fragmenty kalot, które zostały dopasowane do czaszek i kości znalezionych wyżej na stoku (**ryc. 192: os. III-R, III-T, III-X**).

Jedynym wyjątkiem są kości postkranialne kobiety (osobnik III-W), które częściowo znajdowały się u podstawy stoku brzegowego, a reszta była już w strefie litoralnej (**ryc. 192; 195**). Blisko linii brzegowej leżała prawa łopatka i obojczyk, które pozostawały ciągle w układzie anatomicznym (**ryc. 192: #12-13; 199: m-n**). Kilka metrów od nich, w strefie litoralnej wystąpiły natomiast cztery lewe śródstopia (**ryc. 192: #4-2, 3, 4, 61; 199: o-r**). Pomiedzy kośćmi barku a śródstopiami znaleziono jeszcze fragmenty żuchwy psa wraz z zębami (**ryc. 192; 195**), które układały się liniowo od barku kobiety po jej śródstopia. Możliwe, że w zamyśle pochówek kobiety był również tymczasowym, ale zdeponowano go zbyt blisko linii brzegowej i został on rozmyty przez wody jeziora. Nie wiadomo, na ile jakieś kości wyjęto przed rozmyciem. Wydaje się jednak, że czaszka kobiety, która powinna się znajdować wyżej od barku, została raczej zabrana przez ludzi, a nie przez wodę (**ryc. 194-195**). Trudno jednak stwierdzić, na ile dokonano tego jeszcze przed, czy już po rozmyciu pochówku. Jest to więc analogiczny przypadek jak mezolityczny „grób wodza”, gdzie również doszło do rozmycia i zabrania kości przez wodę, ale przynajmniej czaszka została zabrana przez ludzi i przeniesiona w inne miejsce.

d) Podsumowanie.

Większość kości ze wschodniej zatoki z okresu Zedmar jest skoncentrowana na stoku schodzącym w dół do jeziora. Więcej kości jest w jego górnej części, a im niżej tym jest ich mniej i są to raczej małe fragmenty, głównie z czaszek, które najprawdopodobniej zsunęły się w dół. Część z nich w ten sposób trafiła nawet do samej linii brzegowej i została rozmyta przez wody jeziora. Poza dużym zagęszczeniem kości na tym terenie, znamieną jest ich różnorodność anatomiczna, obecność licznych drobnych elementów szkieletu oraz pojedynczych większych kości, a także współwystępowanie szczątków ludzkich z ozdobami.

Wszystko to przemawia za tym, że pomiędzy wykorzystywanym osadniczo plateau wschodniej zatoki, a linią brzegową jeziora, deponowano pochówki tymczasowe. Większość składano w górnych partiach stoku lub na samym skraju płaskiego plateau, tj. na metrach 4E-10E (**ryc. 192**). Co więcej, jest to dokładnie ta sama strefa, którą wykorzystywano do składania pochówków tymczasowych już w mezolicie i w okresie wczesnego Zedmaru (**ryc. 186; 189; 192**). Zdarzały się jednak pochówki deponowane niżej, tuż przy samej linii brzegowej, o czym świadczy obecność w pozycji anatomicznej kości prawego barku kobiety – osobnik III-W (**ryc. 192**). Pochówek ten przynajmniej częściowo został jednak rozmyty przez wody jeziora, na co wskazują kości śródstopia znalezione w strefie litoralnej kilka metrów od kości barku.

Należy jeszcze podkreślić, że w okresie klasycznego Zedmar zawieszki z zębów zwierzęcych oraz guz bursztynowy wystąpiły tylko tam, gdzie było największe zagęszczenie luźnych kości ludzkich (**ryc. 192**). Można jeszcze dodać, że wszystkie ozdoby, poza guzem bursztynowym, miały uszkodzone otwory i są najprawdopodobniej przypadkowymi zgubami z pochówków tymczasowych, podobnie jak drobne elementy szkieletu. Ich lokalizacja przy konkretnych kościach, głównie wśród fragmentów czaszek, może sugerować, że były to przede wszystkim ozdoby głowy, rzadziej pasa. Interesujące jest, że ozdoby (wyłącznie bursztynowe) pojawiają się też przy pochówkach tymczasowych z wczesnego mezolitu (**ryc. 186**), a nie ma ich w późnym mezolicie i we wczesnym Zedmarze, mimo ciągłego deponowania pochówków tymczasowych w rejonie wschodniej zatoki.

Pomijając pochówki tymczasowe, których jest stosunkowo dużo, pojedyncze kości ludzkie znajdowane były też na plateau wyspy. Mogą one świadczyć o sporadycznym przechowywaniu na osadzie jakichś szczątków zmarłych. Przykładem tego jest zapewne fragment czaszki osobnika III-Z, do którego brak kości postkranialnych i luźnych zębów. Ponadto, kalota ta pochodzi z końca klasycznego Zedmar i możliwe, że jej obecność wiąże się już z jakąś zmianą w traktowaniu kości zmarłych. Na plateau odkryto jeszcze pojedyncze kości postkranialne, rzepkę, kość łokciową, śródręcze i śródstopie (**ryc. 192: #110, 75, 46, 85**), z których prawie każda pochodzi od innego zmarłego. Pojedyncze kości od dwóch osobników (III-O i III-P) znaleziono w pobliżu obiektu datowanego na klasyczny Zedmar. Szczątki te mogły być więc przechowywane na osadzie. Z drugiej strony jednak, śródstopie, śródręcze, czy rzepek, są na tyle małe, że mogły być zgubione w trakcie transportu z miejsca tymczasowego pochówku nad brzegiem jeziora na cmentarzysko.

6.2.4. Post-Zedmar.

Ilość kości ludzkich nad wschodnią zatoką w okresie post-Zedmar jest ciągle bardzo duża. W porównaniu do klasycznego Zedmaru jest jednak więcej drobnych fragmentów (odpowiednio 180 do 114), ale minimalna liczba kości (23 do 42) i osobników (12 do 15) jest mniejsza (**tab. 21**). Wynika z tego, że w rzeczywistości kości było wtedy mniej, ale są one w większym stopniu rozdrobnione i zniszczone niż we wcześniejszym okresie, co dotyczy w takiej samej mierze czaszek, jak i kości długich (**tab. 21**). Trzeba jednak brać pod uwagę to, że kości zalegały płytko, do około 25cm od powierzchni gruntu. Siłą rzeczy były więc narażone na większe zniszczenie nie tylko na skutek osadnictwa trwającego na terenie wschodniej zatoki do końca neolitu, ale też późniejszej nowożytnej działalności człowieka.

Istotna zmiana, jaka następuje od okresu post-Zedmar, to przede wszystkim lokalizacja luźnych kości ludzkich. Przeważająca większość szczątków pochodzi wówczas z plateau wyspy, które było jednocześnie miejscem obozowania (**ryc. 200**). Na stoku brzegowym kości jest już znacznie mniej, zwłaszcza w jego środkowej i dolnej części. (**ryc. 200**). Co więcej, fragmenty zalegające niżej na stoku i w strefie litoralnej są w całości spływami z góry i doklejają się do czaszek i kości długich znajdujących się na plateau lub w górnej części stoku. Jest to więc odwrotna tendencja niż we wszystkich wcześniejszych okresach, od wczesnego mezolitu poczynając, na klasycznym Zedmar kończąc. Kości znajdowano bowiem wtedy głównie na stoku brzegowym, pomiędzy miejscem obozowania a linią brzegową jeziora (**ryc. 186; 189; 192**), a tylko nieliczne trafiały się bezpośrednio na osadzie, czyli na plateau wyspy (**ryc. 189; 192**).

Druga istotna zmiana w stosunku do poprzedniego okresu to mniejsza różnorodność anatomiczna szczątków w post-Zedmar (**ryc. 201**). W tym czasie bowiem duża jest liczba fragmentów kalot, ale jednocześnie jest niewiele luźnych zębów. Co więcej, tylko dwa z nich można ewentualnie wiązać z jakąś konkretną czaszką (**ryc. 202:c; 205: a; tab. 21**), bo pozostałe to zęby dziecięce, dla których brakuje czaszek (**ryc. 203: h, n, r-t; tab. 21**). Ze szkieletu postkranialnego występują głównie fragmenty kości długich (**ryc. 202; 203: u**). Jest ich wprawdzie dużo, bo w sumie 45 sztuk (25%), ale pochodzą one zaledwie od pięciu różnych kości i prawdopodobnie od jednego osobnika – os. III-AD (**ryc. 202: d-k; tab. 21**).

a) Czaszki.

Z okresu post-Zedmar pochodzi w sumie 118 fragmentów czaszek, które należą do minimum 7 osobników, w tym przynajmniej dwóch kobiet (os. III-AC i III-AJ) oraz dwóch mężczyzn (III-AD i III-AH). Pochodzą one od osobników w różnym wieku. *Cranium* jednej z

kobiet (os. III-AC) wskazuje na bardzo młody wiek, prawdopodobnie w przedziale Juvenis, obie czaszki określone jako prawdopodobnie męskie (os. III-AD i III-AH) pochodzą od młodych dorosłych (Adultus), a jeszcze inna czaszka (os. III-AI) należała do starszego osobnika mającego powyżej 50 lat (Senilis?).

Poszczególne wydzielone czaszki prezentują jednak dość różny stan zachowania i kompletności. Do tego, jedna z nich jest słabo przepalona. W niektórych wypadkach na dane *cranium* przypadają fragmenty wyklejające się w jakąś konkretną kość, albo konkretną jego część. U osobników III-AD oraz III-AH była to cała lub prawie cała kość czołowa (**ryc. 202: a; 205: b-c**), u III-AI była to tylna część czaszki na pograniczu kości ciemieniowych i potylicy (**ryc. 203: i**), a z kolei u osobnika III-AJ raczej przednia część z pogranicza kości ciemieniowych i czołowej (**ryc. 203: l-m**). Jedyne osobnik III-AC mógł być reprezentowany przez prawie całą czaszkę bez żuchwy, która prawdopodobnie pozbawiona była też szczęki, bo brak jakichkolwiek jej fragmentów, czy luźnych zębów (**ryc. 204**). Obecne są natomiast większe części obu kości ciemieniowych, przedni prawej i tylny lewej, duża część kości czołowej (prawa strona), potylicy (lewa połowa) oraz prawie cała lewa skroniowa (**ryc. 204**). Wśród wydzielonych czaszek oraz nieprzyporządkowanych fragmentów kalot zdarzają się jednak i takie, które są silnie rozdrobnione, zerodowane, czy nawet wtórnie nadpalone. Dotyczy to przynajmniej czaszki osobnika III-AB (**ryc. 203: a-b; ryc. 205: k**). Czaszka osobnika III-AA jest z kolei słabo przepalona, ale taki stan zdarza się w pochówkach ciała palnych na cmentarzysku (**ryc. 203: d-e**). Najprawdopodobniej, nie jest to zatem czaszka wtórnie nadpalona, lecz pochodząca raczej z kremacji.

Fragmenty poszczególnych czaszek są zasadniczo skupione na niedużej powierzchni. Można więc założyć, że główna ich koncentracja wypada w miejscu pierwotnej depozycji konkretnej czaszki (**ryc. 200**). Jedynym wyjątkiem od tej reguły jest *cranium* osobnika III-AH, które zlokalizowane było na stoku brzegowym w jego górnej części, ale sporą część fragmentów odkryto również niżej u podnóża stoku i w strefie litoralnej jeziora (**ryc. 200**). Pozostałe czaszki znajdowały się prawie w całości na plateau, a tylko ich pojedyncze i bardzo drobne fragmenty były wymywane w dół stoku (**ryc. 200: os. III-AJ i III-AC**). Warto jeszcze dodać, że najbardziej zniszczone i najmniej kompletne są czaszki położone najgłębiej w interiorze – os. III-AA i III-AB, czyli tam, gdzie osadnictwo było intensywniejsze nie tylko w okresie post-Zedmar, ale też w późnym neolicie (**ryc. 200**).

Dominacja czaszek, ich lokalizacja w miejscu obozowania i znaczne rozdrobnienie sugerują, że były one najprawdopodobniej przechowywane na osadzie, tym bardziej, że brak do nich żuchw, a często nawet zębów szczękowych (**ryc. 202–205**). Taka prawidłowość jest

więc podobna do sytuacji wtórnych depozytów czaszek na cmentarzysku, czy też tych z plateau na południowym cyplu wyspy (wykop I). Różny stan zachowania czaszek może wynikać z tego, że niektóre z nich były przechowywane jeszcze w okresie post-Zedmar. Mogły one być prawie całe lub reprezentowane przez konkretne pojedyncze kości. Z kolei te zniszczone i silnie zdekompletowane czaszki, jak kalota należąca do osobnika III-AA, są najprawdopodobniej starsze i dłużej przechowywane, a w okresie post-Zedmar już tylko nieświadomie je deptano, nadpalano i coraz bardziej rozdrabiano.

c) Kości dziecięce.

Z okresu post-Zedmar pochodzi w sumie 5 zębów i dwie kości dziecięce, które należały przynajmniej do trzech osobników (**ryc. 203**: h, n-t; **tab. 21**). Jeden z zębów, przedtrzonowiec szczęki od osobnika III-K (ok. 12,5 lat) został znaleziony w jamie osadowej na metrze 7W 70N (**ryc. 200**: h). Najmłodsze z wydzielonych dzieci w wieku około 2,5-4 lat (osobnik III-AG) reprezentowane jest przez trzy zęby, zawiązek szczękowego trzonowca (M1) oraz dwa mleczne zęby szczękowe, siekacz i kiel (**ryc. 203**: r-t). Niestety, tylko dla zawiązka znana jest dokładna lokalizacja. Znaleziono go blisko linii brzegowej na metrze 12E 70N (**ryc. 200**: #10). W przypadku dwóch zębów mlecznych wiadomo jedynie, że pochodzą z plateau wyspy, tj. z metrów 8W-5E (**kat. 5**). Trzecie dziecko – os. III-AF – reprezentowane było przez fragment siekacza szczękowego oraz dwie kości postkranialne: paliczek ręki i fragment kręgu piersiowego (**ryc. 203**: n-p). Nie ma jednak całkowitej pewności, że ząb i szkielet postkranialny należą faktycznie do jednego dziecka. Ząb znaleziono na plateau wyspy na metrze 2E 68N wmieszany między fragmenty kalot osobników dorosłych (**ryc. 200**). Dokładna lokalizacja kręgu i paliczka nie jest znana, ale mogą pochodzić z tego samego rejonu co ząb. Na pewno znaleziono je na plateau wyspy na metrach 8W-5E.

Należy zwrócić uwagę na to, że wszystkie zęby dziecięce są zębami szczękowymi. Można więc przypuszczać, że wypadły one z czaszek, choć żadnych fragmentów kalot nie znaleziono. Wszystkie wydzielone czaszki należą bowiem do osobników dorosłych. Obecność szczękowych zębów dziecięcych może jednak sugerować, że również czaszki dzieci były przechowywane na osadzie, podobnie jak dorosłych. Z drugiej strony, jedno z dzieci reprezentowane jest przez zęby mleczne, które mogły być zgubione przyżyciowo. O ile jednak zawiązek stałego trzonowca pochodzi od tego samego dziecka co zęby mleczne, to w takim wypadku nie może to być przyżyciowa zguba, tylko zęby musiały wypaść z czaszki *post mortem*. Z kolei w przypadku osobnika III-AF reprezentowanego przez ząb i dwie małe kości z różnych części szkieletu (paliczek i kręg) można rozważać, czy nie jest to jednak pozostałość po pochówku tymczasowym. Musiał on być jednak ulokowany gdzieś na plateau

wyspy i tym samym w miejscu obozowania. W tym wypadku możliwe jest również, że ząb i kości postkranialne należały w rzeczywistości do dwóch różnych osobników i ząb wypadł z czaszki jednego dziecka, a kości postkranialne są pozostałością po pochówku tymczasowym drugiego.

b) Kości postkranialne (dorośli).

Kości postkranialne, nie licząc wspomnianych dziecięcych, pochodzą od minimum czterech osobników dorosłych – III-AA, III-AD, III-AE i III-AK. Znaczna ich część należy prawdopodobnie do jednego osobnika III-AD (mężczyzna?), a na resztę zmarłych przypada tylko po jednej kości (**ryc. 201; 203**: f, g, u; **tab. 21**). Kilka kości postkranialnych jest też nieprzyporządkowanych do konkretnego osobnika. Jest to jeden paliczek ręki oraz małe fragmenty rzepki i łuku kręgu (**ryc. 205**: m-o).

Na szkielet **osobnika III-AD** przypadają bardzo liczne fragmenty kości długich, z których można było zrekonstruować znaczną część prawej udowej (**ryc. 202**: j-k). Pojedyncze fragmenty pochodzą też od następujących kości: piszczelowej, promieniowej, lewej łokciowej oraz prawdopodobnie lewej udowej (**ryc. 202**: d-i). Na osobnika III-AD przypada więc cztery lub pięć kości długich z kończyn górnych i dolnych, a ich wielkość wskazuje na raczej męską płeć zmarłego (**tab. 21**). Kości postkranialne osobnika III-AD były rozproszone po prawie całym badanym obszarze plateau w wykopie III, a pojedyncze fragmenty zdarzały się też na stoku, a nawet w strefie litoralnej jeziora (**ryc. 200**). Można jednak wydzielić dwie główne koncentracje fragmentów. Jedna zlokalizowana była na metrach 1-2E 67-70N (**ryc. 200**) i zawierała fragmenty kości udowej (#43, 47, 53), piszczeli (#53, 85) oraz łokciowej (#61) i promieniowej (#10). W tym samym rejonie znaleziono też kość czołową mężczyzny (czaszka nr 19), która mogła należeć do tego samego zmarłego (**ryc. 200; 202**: a-b). Druga koncentracja wypada bliżej skraju plateau na metrach 4-7E 67-68N (**ryc. 200**). Wystąpiły tam fragmenty tych samych kości, tj. prawej udowej, lewej łokciowej i prawdopodobnie też piszczelowej. Pierwotna lokalizacja kości długich osobnika III-AD musiała być zatem na plateau wyspy, w miejscu jednej z wydzielających się koncentracji. O ile czaszka pochodzi od tego samego osobnika, to niewykluczone, że właśnie tam kości były zdeponowane, nim uległy zniszczeniu i rozwleczeniu. Mogło przyczynić się do tego osadnictwo z końca epoki kamienia, pojedyncze fragmenty noszą bowiem ślady wtórnego nadpalenia (**ryc. 202**: g, i).

Obecność kości szkieletu postkranialnego wskazywałaby na pochówek tymczasowy osobnika III-AD. Z drugiej strony, są to wyłącznie kości długie, które pierwotnie mogły być całe, zwłaszcza największa i najbardziej charakterystyczna – udowa. Tak duże kości nie

mogły być przypadkowo gubione. Bardziej realne wydaje się więc ich przechowywanie na osadzie, podobnie jak to miało miejsce w przypadku czaszek.

W górnej części stoku znaleziono niewielki fragment rzepki oraz paliczek ręki (**ryc. 200: #7, 33; 205: n-o**). Do tego dochodzi jeszcze bardzo mały fragment kręgu, który jednak nie ma dokładnej lokalizacji (**ryc. 205: m**). Brak wyraźnych przesłanek, by wydzielać te kości jako kolejnego osobnika. Wszystkie lub przynajmniej niektóre z nich mogą pochodzić od osobnika III-AD, ale nie można ich pewnie do niego przyporządkować. Równie dobrze szczątki te mogą się wiązać z czaszką osobnika III-AH zlokalizowaną w górnej części stoku. Ta druga ewentualność wydaje się nawet bardziej prawdopodobna, tak ze względu na ich lokalizację, jak i fakt, że czaszka osobnika AH reprezentowana jest jedynie przez pojedyncze nieduże fragmenty kości czołowej i skroniowej. Mogły one być więc zgubione lub przeoczone na tej samej zasadzie, co drobne elementy szkieletu postkranialnego. Jeszcze inna możliwość jest taka, że paliczek, rzepka i kręg są w rzeczywistości starsze i pochodzą z okresu Zedmar, kiedy w tym rejonie składano bardzo liczne pochówki tymczasowe. Drobne kości mogły wtórnie znaleźć się na powierzchni, choćby na skutek działania zwierząt ryjących. Niezależnie jednak od konkretnego przyporządkowania tych trzech kości do danego osobnika oraz okresu chronologicznego, to i tak są one najprawdopodobniej pozostałością z jakiegoś pochówku tymczasowego. Wskazuje na to ich wielkość i lokalizacja na szczycie stoku.

Osobnik III-AE reprezentowany jest przez jeden paliczek ręki (**ryc. 203: g**) znaleziony w strefie litoralnej jeziora tuż przy samym północnym skraju wykopu na metrze 18E 72N (**ryc. 200: #50**). Jego lokalizacja jest najprawdopodobniej wtórna. Może on pochodzić z jakiegoś rozmytego pochówku, który zdeponowano poza badanym obszarem. Inna ewentualność jest taka, że spłynął on w dół z jakiegoś pochówku tymczasowego ulokowanego wyżej na stoku. W takim wypadku może być on nawet starszy od okresu post-Zedmar, bo zdarza się, że różne drobne fragmenty znajdujące płytko w strefie litoralnej, doklejały się do kości znalezionych wyżej na stoku lub na skraju plateau w warstwach datowanych na klasyczny Zedmar (**kat. 5.**).

W warstwach datowanych na post-Zedmar znaleziono jeszcze dwie przepalone kości postkranialne, które należą do dwóch różnych zmarłych. Osobnik III-AK był reprezentowany przez silnie przepalony fragment lewej kości strzałkowej, który niewątpliwie pochodzi z ciałopalenia (**ryc. 203: u**) i najprawdopodobniej jest przypadkową zgubą na terenie osady (**ryc. 200: #1 2E67N, #12 6E67N**). Z kolei do osobnika III-AA dopasowany został paliczek (**ryc. 203: f**), który jest przepalony w analogiczny sposób jak czaszka tego zmarłego, ale

znacznie słabiej od wspomnianej wyżej kości strzałkowej. Szczątki osobnika III-AA mogą również pochodzić z ciałopalenia i zostały zapewne zgubione na terenie osady. Przepalonych kości jest bowiem za mało, by mówić o obecności pochówków ciałopalnych na osadzie. Nic też nie wskazuje, by na terenie wschodniej zatoki spalano zmarłych na stosie. Kremacja musiała się więc odbywać gdzieś indziej. Obecność kości przepalonych sugeruje natomiast, że zebrane ze stosów szczątki mogły być przechowywane przynajmniej czasowo na osadzie, nim trafiły ostatecznie na cmentarzysko.

d) Podsumowanie.

Wydaje się, że nad wschodnią zatoką w okresie post-Zedmar nastąpiła zmiana w charakterze praktyk funeralnych i w sposobie traktowania kości zmarłych w stosunku do wcześniejszych okresów.

Prawdopodobnie zanika wtedy praktyka deponowania pochówków tymczasowych nad brzegami jeziora. Kości na stoku pomiędzy osadą a jeziorem jest w tym czasie niewiele, a większość pochodzi z plateau wykorzystywanego intensywnie osadniczo. Bardzo rzadkie są przypadki kości ludzkich, które można interpretować jako ewentualne pozostałości z pochówków tymczasowych. Mogły nimi być: jeden paliczek znaleziony w strefie litoralnej (os. III-AE), osobnik dziecięcy pochodzący z plateau wyspy reprezentowany przez ząb, paliczek i kręg (os. III-AF) oraz ewentualnie drobne kości postkranialne ze szczytu stoku, jak paliczek, fragment rzepki i kręgu, które nie zostały przyporządkowane do konkretnego zmarłego (**ryc. 205**: m-o). Te ostatnie mogą być ewentualnie związane z jedną z kalot w górnej części stoku – osobnik III-AH (**ryc. 205**: a-f). Możliwe też, że paliczek z litoralu (os. III-AE) oraz te drobne kości postkranialne znalezione na stoku pochodzą w rzeczywistości ze starszych okresów, zwłaszcza z klasycznego Zedmaru.

Jeśli nawet deponowano pochówki tymczasowe w okresie post-Zedmar, to na szczycie stoku, a nie nisko przy linii brzegowej jeziora. Znaleziony w strefie litoralnej paliczek jest bowiem niewątpliwie spływem z góry. Praktyka była wtedy raczej sporadyczna (maksymalnie 3 przypadki), zwłaszcza w porównaniu do okresu klasycznego Zedmaru.

Lokalizacja kości ludzkich w strefie osadniczej i duży udział czaszek, do których brak żuchw i zębów szczękowych sugeruje, że w okresie post-Zedmar przechowywano kości zmarłych na terenie obozowiska i to na dużo większą skalę niż we wcześniejszych okresach, gdzie tego typu szczątki zdarzały się bardzo rzadko. Możliwe, że trzymano na osadzie nie tylko czaszki dorosłych, ale też dzieci. Nie ma wprawdzie kalot dziecięcych, ale są obecne zęby szczękowe. Jeden z nich znaleziono nawet w jamie osadniczej. Co ważne, brak też żuchw, tak u dorosłych, jak i u dzieci. Wydaje się więc, że kości tych nie przechowywano w

ogóle na osadzie. Czaszki po oddzieleniu żuchw mogły być trzymane w całości, tak jak *cranium* osobnika III-AC lub jako pojedyncze kości, jak czołowa osobnika III-AD. Prawdopodobnie przechowywano też wybrane kości długie – udowe, piszczele i kości przedramienia. Występowały one na plateau wyspy i były połamane na drobne kawałki, rozwleczone na dużej powierzchni i wzajemnie przemieszane, analogicznie jak fragmenty kalot. Wszystkie kości długie przyporządkowano jednak do jednego zmarłego (os. III-AD), praktyka taka była więc rzadsza niż trzymanie czaszek, które pochodzą od minimum 6 osobników.

Obecność nielicznych przepalonych kości (**ryc. 203**: d-f; u) świadczy o tym, że szczątki zebrane ze stosu przynajmniej czasowo były przechowywane na osadzie i gubiono z nich pojedyncze fragmenty. Kości tych jest zbyt mało, by sugerować obecność pochówków ciałaopalnych we wschodniej zatoce. Nie ma też śladów spalania tam zmarłych.

Kości z okresu post-Zedmar są bardzo rozdrobnione i niektóre nawet wtórnie nadpalone. W dużej mierze wynika to z faktu funkcjonowania tam osadnictwa do końca neolitu, kiedy zapewne część kości była nieświadomie niszczona i deptana. Poza tym, szczątki te zalegały na tyle płytko, że były w znacznym stopniu narażone na działanie różnych czynników postdepozycyjnych z nowożytną aktywnością człowieka włącznie.

Na koniec warto jeszcze wspomnieć, że z okresu post-Zedmar i z późnego neolitu pochodzi kilka zawieszek z zębów i kości zwierzęcych oraz fragment bursztynowego paciorka. Wszystkie te ozdoby są w znacznym stopniu uszkodzone, podobnie jak to miało miejsce w okresie klasycznego Zedmaru. Większość z nich znaleziono tym razem na plateau wyspy, czyli w miejscu wykorzystywanym osadniczo i zasadniczo tam, gdzie pojawiły się szczątki ludzkie. Rozdrobnienie i rozwleczenie kości jest jednak na tyle duże, że trudno wiązać ozdoby z konkretnymi osobnikami. Dodatkowo ozdoby są przemieszane z materiałem odpadkowym, więc tym bardziej nie ma pewności, czy są one związane z kośćmi ludzkimi, czy były po prostu gubione na osadzie, a potem deptane i niszczone.

Dwie zawieszki znaleziono natomiast na stoku bliżej brzegów jeziora, gdzie było niewiele kości ludzkich. Najprawdopodobniej ozdoby te znalazły się tam we wtórnym położeniu na tej samej zasadzie, co drobne fragmenty czaszek, czy innych kości ludzkich. Takie drobne elementy łatwo były wymywane i spływały w dół stoku, aż do jeziora. Biorąc to pod uwagę, nie można wykluczyć, że zawieszki są w rzeczywistości starsze, tj. z okresu klasycznego Zedmar, i związane raczej z pochówkami tymczasowymi z tamtego czasu. Zdarzało się bowiem, że drobne fragmenty kostne znajdujące się płytko na stoku lub w strefie

litoralnej doklejały się do większych kości znalezionych wyżej na stoku w warstwach klasycznego Zedmar (**kat. 5**).

6.3. Interpretacja luźnych kości ludzkich ze wschodniej zatoki – wykop III.

Wschodnia zatoka, czyli wykop III, dostarczyła najwięcej kości ludzkich spośród wszystkich stref osadniczych w Dudce. Co ważne, pojawiają się one tu już od wczesnego mezolitu (okres Borealny) aż po okres post-Zedmar. Ich ilość w poszczególnych okresach jest jednak różna (**ryc. 187; tab. 21**). W okresie mezolitu i we wczesnym Zedmarze jest ich niewiele. Na wczesny i późny mezolit przypada po kilka kości i zębów od czterech zmarłych, a na wczesny Zedmar 27 fragmentów od minimum 6 osobników. Wyraźny wzrost następuje dopiero w klasycznym Zedmarze, z którego pochodzi 116 fragmentów kości od minimum 15 osobników. Podobnie jest w okresie post-Zedmar, bo było to aż 178 fragmentów od co najmniej 12 zmarłych. Ogólnie więc ilość szczątków ludzkich zwiększa się w miarę wzrostu gęstości zaludnienia lub przedłużania się okresu obozowania na wyspie.

Luźne kości ludzkie ze wschodniej zatoki są pozostałością dwóch różnych form postępowania ze zmarłymi. Część z nich jest świadectwem składania tam pochówków tymczasowych, podczas gdy inne to pozostałość po kościach, które przechowywano na osadzie jako pamiątki po zmarłych. Udział tych grup w poszczególnych okresach chronologicznych jest jednak zmienny.

Kości ludzkie z **okresu mezolitu** znajdowane były wyłącznie na stoku brzegowym. We wczesnym mezolicie były one zlokalizowane niżej i blisko linii brzegowej jeziora, a w późnym część kości leżała też wyżej, w górnej części stoku. W obu okresach kości ludzkie występują poza strefą mieszkalną i są najprawdopodobniej pozostałością po pochówkach tymczasowych. Przemawia za tym ich spore urozmaicenie anatomiczne oraz obecność drobnych elementów, jak luźne zęby czy kość śródręcza, które łatwo mogły być zgubione. Dodatkowo kościom ludzkim z wczesnego mezolitu towarzyszą ozdoby bursztynowe, a jednemu osobnikowi (III-A) również wybrane kości zwierzęce. Szkielet osobnika III-A, nazywanego „pochówkiem wodza”, został najprawdopodobniej rozmyty przez wody jeziora. Czaszka zmarłego, która leżała najwyżej, została na pewno zabrana przez ludzi. Nie wiadomo jednak, czy doszło do tego jeszcze przed rozmyciem pochówku, czy już po.

We wczesnym Zedmarze kości ludzkie znajdowane były nadal na stoku, ale raczej wyżej, a część jeszcze na skraju płaskiego plateau wyspy. Tylko pojedyncze fragmenty jednej kaloty zostały znalezione na plateau głębiej w interiorze i już w miejscu wykorzystywanym osadniczo. Wielkość fragmentów, ich struktura anatomiczna i lokalizacja sugerują, że w tym

czasie, podobnie jak w mezolicie, składano nad brzegiem jeziora pochówki tymczasowe i tylko pojedyncze drobne kości lub ich fragmenty gubiono. Niewykluczone jednak, że w tym czasie zaczęto też przechowywać w miejscu obozowania pojedyncze kości zmarłych, o czym może świadczyć obecność fragmentów kaloty na plateau wyspy.

W klasycznym Zedmarze znacząco przybywa kości ludzkich, choć ich lokalizacja pozostaje w zasadzie ta sama, co we wczesnym Zedmar, tj. głównie na stoku brzegowym wyspy i raczej w jego górnej części. Tylko nieliczne pochodzą z plateau lub ze strefy litoralnej. Większość szczątków z okresu klasycznego Zedmar to pozostałości po pochówkach tymczasowych, z których część drobnych elementów szkieletu gubiono, a inne prawdopodobnie celowo zostawiano na miejscu. Jest bowiem kilka przykładów pozostawienia całych dużych kości długich, biodrowych lub pojedynczych kości czaszek (czołowa, potylica) w miejscu, gdzie zdeponowany był pochówek tymczasowy. Kości te pozostają w anatomicznej relacji względem siebie do tego stopnia, że można rekonstruować ułożenie danego osobnika (**ryc. 195**). Możliwe nawet, że w jednym przypadku złożono obok siebie dorosłego mężczyznę i dziecko (os. III-M i III-S). Intresujące jest również, że wszystkie ozdoby z zębów zwierzęcych i jedyny guz bursztynowy z tego okresu znaleziono przy kościach ludzkich i można je wręcz wiązać z konkretnymi zmarłymi, a nie ma zupełnie ozdób na terenie osady. Co więcej, wszystkie zawieszki z zębów są uszkodzone i prawdopodobnie były przypadkowo zgubione, tak jak drobne kości szkieletu z pochówków tymczasowych.

Rzadko lokowano pochówki tymczasowe tuż przy samym brzegu jeziora. Jest tylko jeden taki przypadek (os. III-W), gdzie prawdopodobnie doszło do rozmycia szkieletu przez wody jeziora, podobnie jak to było z „pochówkiem wodza”. *In situ* pozostał bark zmarłej kobiety (łopatka i obojczyk), a w strefie litoralnej znaleziono jej śródstopia. Nie wiadomo, ile kości i kiedy zostało zebranych przez ludzi, a ile porwały wody jeziora. Woda nie mogła jednak zabrać czaszki, która musiała się znajdować powyżej barku. W miejscu tym nie ma jednak nawet małego fragmentu kaloty, czy luźnego zęba. Czaszka wraz z żuchwą została najpewniej zabrana przez ludzi i przeniesiona w inne miejsce.

W klasycznym Zedmar, poza deponowaniem pochówków tymczasowych, przechowywano też pojedyncze kości zmarłych na osadzie. Takie przypadki były jednak sporadyczne. Może to bowiem dotyczyć tylko jednej z czaszek i kilku kości postkranialnych znalezionych na plateau (**ryc. 192; 193: a-b, f-h**).

W post-Zedmar dochodzi do znaczącej zmiany w strukturze anatomicznej kości ludzkich i ich lokalizacji, a co za tym idzie, do zmiany zwyczajów i sposobu traktowania

szczętków zmarłych. Większość kości pochodzi bowiem z plateau wyspy i są to raczej pozostałości po szczątkach przechowywanych na osadzie (**ryc. 201**). Były to przede wszystkim czaszki, a rzadziej wybrane kości długie (udowa, piszczel, kości przedramienia). Warto zauważyć, że nie przechowywano w ogóle żuchw ludzkich. Obecność pochówków tymczasowych z tego okresu jest niepewna, a jeśli miało to miejsce to raczej sporadycznie (trzy przypadki?). Pochówki takie mogły być lokowane na pograniczu plateau i stoku w przypadku dorosłych, albo na terenie osady, co z kolei dotyczyłoby dzieci. Z post-Zedmar pochodzi kilka ozdób z zębów i kości zwierzęcych oraz z bursztynu, ale trudno stwierdzić, na ile wiążą się one z kośćmi ludzkimi. Większość wystąpiła bowiem na plateau i była przemieszana nie tylko ze szczątkami zmarłych, ale też z materiałem osadniczym. Pojedyncze ozdoby znajdowano też na stoku brzegowym i zapewne zostały one wymyte z wyższych partii stoku lub z samego plateau. Nie wiadomo więc, czy pochodzą one z osady, czy jednak towarzyszyły ewentualnym pochówkom tymczasowym i to raczej z klasycznego Zedmaru.

7. Dudka, wykop V – plateau powyżej wschodniej zatoki.

Niewielki V wykop zlokalizowany był blisko wschodniej zatoki, ale wyżej na plateau wyspy niż wykop III (**ryc. 169**). Jest on więc kontynuacją strefy osadniczej odsłoniętej na terenie wschodniej zatoki. Ślady osadnicze w tym miejscu pochodzą jednak dopiero z późnego neolitu, czyli ze schyłkowej fazy osadnictwa na wyspie (Gumiński 1999: ryc.7).

W wykopie V znaleziono trzy fragmenty kości ludzkich, które prawdopodobnie pochodzą od jednego osobnika (V-A) w wieku 10-15 lat (Infans II). Były to dwa fragmenty kaloty i fragment zęba szczękowego (**ryc. 206**) przemieszane z późnoneolitycznym materiałem osadowym. Najprawdopodobniej jest to pozostałość po czaszce przechowywanej na osadzie. Byłaby to analogia do kalot znajdujących w warstwach post-Zedmar w wykopie III i depozytów na osadzie na południowym cyplu wyspy (wykop I).

Warto tu przypomnieć, że w wykopie III pojedyncze fragmenty kalot były również znajdowane płytko w warstwach późnoneolitycznych. Doklejały się one jednak do kości datowanych na post-Zedmar, a czasem nawet na klasyczny Zedmar (**kat. 5**). Z tego względu nie wydzielono tam późnego neolitu dla luźnych kości ludzkich. Nie można jednak wykluczyć, że w późnym neolicie w jakimś stopniu kontynuowano zwyczaj trzymania czaszek na osadzie na plateau wyspy przy wschodniej zatoce.

8. Szczepanki, kości ludzkie na południowej osadzie – sektory S i E.

W Szczepankach kości ludzkie znajdowane były w różnych miejscach osady zlokalizowanej przy południowym brzegu wyspy – wykopy S i E (**ryc. 207**). Nie występują one natomiast na samym szczycie wyspy w wykopie K, ani też na osadzie na wschodnim cyplu – wykop A (**ryc. 207**). Zagęszczenie kości ludzkich w Szczepankach jest jednak nieduże i wynosi zaledwie 1 fragment kości na 10m^2 (**ryc. 207**). Jest to wyraźnie mniej niż w głównych strefach osadniczych w Dudce, gdzie na południowym cyplu były 3 fragmenty / 10m^2 , a we wschodniej zatoce aż 21 / 10m^2 (**ryc. 169; tab. 2**).

Ilość kości i wydzielonych osobników w obu sektorach południowej osady jest porównywalna, bo na każdy przypada po 27 fragmentów i po 10-12 osobników (**tab. 22**). Zagęszczenie kości w sektorze E jest minimalnie mniejsze niż w S i jest to odpowiednio 1 do 1,5 fragmentu na 10m^2 . Jest to o tyle interesujące, gdyż sektory różnią się lokalizacją względem linii brzegowej jeziora i intensywnością osadnictwa w poszczególnych okresach chronologicznych (**ryc. 207**) (Gumiński 2004; 2012). Co więcej, z sektora S pochodzą dwa groby, z różnych okresów, około 6.-miesięcznych niemowląt, które świadczą o tym, że strefa ta była użytkowana do celów funeralnych, a nie tylko gospodarczo-mieszkalnych. Jeden z grobów (S-1) datowany jest na wczesny Zedmar, a drugi (S-2) na wczesny mezolit lub nawet na późny paleolit (Gumiński 2004: 58-9, fig. 7-8; Gumiński, Bugajska 2010; 2016: 468-470).

W obu sektorach kości ludzkie pojawiają się już w warstwach mezolitycznych (**tab. 22**). W sektorze E z późnego mezolitu pochodzi jedna kość (os. E-VI), a w sektorze S ogólnie na mezolit można datować jeden ząb ludzki i być może jeden fragment przepalanej czaszki (os. S XI i S-VII?). Więcej szczątków ludzkich jest z wczesnego Zedmaru, zwłaszcza w sektorze E. Jest to w sumie 16 fragmentów od minimum 6 osobników (**tab. 22**). W obu sektorach najwięcej jest kości z okresu klasycznego Zedmar; łącznie jest to około 21-23 fragmentów od 5-7 osobników. W post-Zedmar i w późnym neolicie szczątków ludzkich już mniej. Na oba okresy przypada w sumie 12 fragmentów kości od 6 osobników (**tab. 22**).

8.1. Sektor S.

W wykopie S znaleziono 27 fragmentów, które pochodzą od przynajmniej 18 kości i luźnych zębów i od minimum 12 osobników (**tab. 22**). Dla żadnego z nich nie można było określić płci (**tab. 22**). Wiek zmarłych jest dość zróżnicowany, choć dominują osobnicy stosunkowo młodzi, mający od 16 do 22 lat (Juvenis/Adultus) – w sumie 6 zmarłych (**tab. 22**). Jeden osobnik (S-XI) był nieco starszy, bo miał ok. 20-30 lat (Adultus), a dla dwóch

innych dorosłych nie można było określić dokładnie wieku. Obecne było tam jeszcze troje dzieci w różnym wieku: noworodek (os. S-IV), ok. 3.-letnie dziecko (os. S-III) oraz jedno starsze ok. 12-15.-letnie (os. S-VI).

Prawie wszystkie szczątki ludzkie wystąpiły na bardzo ograniczonym obszarze sektora S. Tworzą one koncentrację w jego północno-zachodniej części w okolicy grobu S-2 i obiektu nr 2 (**ryc. 208**). Tylko jeden palec ręki od osobnika S-IX znaleziono w południowo-wschodniej części sektora S około 4 metry na południe od grobu S-1 (**ryc. 208**: #251).

Wśród szczątków ludzkich przeważają wyraźnie luźne zęby (16 sztuk), szczękowe i żuchwowe (**ryc. 209**), które stanowią aż 60% fragmentów (łącznie z luźnymi zębami z żuchwy osobnika S-I). Poza zębami, obecne są bardzo małe fragmenty czaszek (**ryc. 209**: d-e, g, j) oraz pojedyncze kości rąk, jak paliczki i śródręcza (**ryc. 209**: b, s, x). Znaleziono tylko jeden nieduży fragment kości długiej – piszczelowej (**ryc. 209**: i). Wszystko są to więc bardzo niewielkie elementy szkieletu, a jedyną większą kością jest żuchwa, do której dopasowana została znaczna część zębów (**ryc. 209**: k-p).

Prawie każda kość i ząb pochodzą od innego zmarłego (**ryc. 208-209**; **tab. 22**). Aż ośmiu osobników jest reprezentowanych przez pojedyncze kości lub zęby, a tylko trzech przez dwa do czterech elementów szkieletu – os. S-II, S-X oraz S-XII (**ryc. 209**: c-d, g-i, t-v).

8.1.1. Kości ludzkie w poszczególnych okresach chronologicznych.

Powyższe tendencje dotyczące lokalizacji kości ludzkich, ich struktury anatomicznej i ilości przypadającej na danego osobnika są podobne w poszczególnych okresach chronologicznych (**ryc. 210-211**).

a) *Mezolit.*

Z mezolitu pochodzi na pewno kieł szczękowy młodego dorosłego osobnika S-XI (**ryc. 209**: a; **210**: #1642). Niewykluczone, że podobnie można datować mały fragment przepalonej czaszki od osobnika S-VII (**ryc. 209**: j). Został on jednak znaleziony tuż pod obiektem nr 2 (**ryc. 208**; **210**: #1769). Nie jest do końca pewne, czy fragment kaloty należy wiązać ze spągiem jamy i tym samym z okresem Zedmar, czy jest on rzeczywiście starszy, prawdopodobnie mezolityczny. Ślady osadnicze z mezolitu oraz późnego paleolitu w zachodniej części sektora S są dość nikłe. Charakterystycznych zabytków jest na tyle mało, że trudno na tej podstawie datować poszczególne przewarstwienia. Dlatego dokładniejsze datowanie pojedynczych kości ludzkich pochodzących z warstw przedceramicznych nie jest możliwe. Na bardzo wczesny okres, tj. wczesny mezolit lub późny paleolit, można na pewno

datować jeden z grobów niemowląt (S-2) ułożonym na wznak i posypanym ochrą (Gumiński, Bugajska 2016: 468-470).

Możliwe zatem, że w najstarszych okresach osadniczych, tj. w późnym paleolicie i w mezolicie teren zachodniej części sektora S był raczej wykorzystywany do celów grzebalnych, niż osadniczych, a pojedynczy ząb byłby zatem pozostałością po jakimś pochówku tymczasowym. Bardzo blisko zęba znaleziono zuchwę jeża, która ewentualnie mogła być związana z tym pochówkiem, tym bardziej, że zuchwy jeża należą do typowych darów grobowych na cmentarzysku w Dudce (Gumiński 2014: 164-167).

b) Wczesny Zedmar.

Z wczesnego Zedmaru pochodzą trzy kości ludzkie od dwóch osobników (**tab. 22**). Bardzo blisko późniejszego obiektu nr 2 znaleziono siekacz szczękowy i mały fragment kaloty, które mogą należeć do jednego ok. 18-22.-letniego osobnika – S-XII (**ryc. 209: c-d; 210: #1216, 1589**). W tym rejonie obecne są ślady aktywności osadniczej z wczesnego Zedmaru, choć nie są jeszcze tak intensywne jak w klasycznym Zedmarze, czy w post-Zedmar (**Gumiński 2004; Gumiński 2011**). Obecność w tym miejscu jedynie fragmentu kaloty i zęba szczękowego, może sugerować, że jest to pozostałość po czaszce przechowywanej na osadzie i pozbawionej już zuchwy. Z drugiej strony, ząb i fragment kaloty znaleziono po dwóch stronach obiektu nr 2, możliwe więc, że kości tego osobnika było więcej, tylko zostały wydobyte na powierzchnię i zniszczone w trakcie kopania jamy (**ryc. 208; 210**). Co więcej, w najbliższym otoczeniu znaleziono dwie skamieliny z naturalnymi otworami, które mogły być ozdobami (**ryc. 210: #1139, 1722**), zawieszkę z kła psa z dookołnym rowkiem (**ryc. 210: #1721**) (**Gumiński 2011: ryc. 2f**) oraz całą łapę wilka (**ryc. 210**). Należy jeszcze podkreślić, że zawieszki z zębów zwierzęcych są bardzo rzadkie w Szczepankach. Oprócz tej z kła psa odkryto jeszcze tylko dwie inne z zębów dzika i jelenia. Wystąpiły one w sektorze E w warstwach post-Zedmar (**Gumiński 2004: pl. 28-29**). Możliwe zatem, że wymienione znaleziska były związane z ewentualnym pochówkiem tymczasowym w tym miejscu i tak należy interpretować pojedynczy ząb ludzki i fragment kaloty osobnika S-XII.

Z wczesnego Zedmaru pochodzi też pojedynczy paliczek ręki – osobnik S-IX - znaleziony w samym południowo-wschodnim krańcu sektora S (**ryc. 208: b; 210: #251**). Paliczek znajdował się kilka metrów na południe od obiektu nr 3 i od grobu S-2 z niemowlęciem ułożonym na boku, datowanych na wczesny Zedmar (**Gumiński 2004: 58-60, fig. 7-8; Gumiński, Bugajska 2016: 468-470**). Jednak tam, gdzie wystąpił paliczek, ślady osadnicze są bardzo sporadyczne i można uznać, że jest to już teren poza właściwą strefą

mieszkalną. Co więcej, blisko paliczka znaleziono dwie ozdoby: paciorek z liliowa i fragment kamiennego pierścienia (**ryc. 210**: #266, 298) (Gumiński 2004: pl. 19, 28-29). Z tego samego rejonu pochodzi też kilka kości psa (**ryc. 210**). Bardzo możliwe, że całość tych znalezisk jest jednorazowym depozytem i mógł to być pochówek tymczasowy. Biorąc pod uwagę lokalizację paliczka ręki na skraju badanego obszaru (**ryc. 210**), jest całkiem możliwe, że z pochówku pozostało jednak więcej kości.

Warto jeszcze zauważyć, że poza wymienionymi wyżej ozdobami, z okresu wczesnego Zedmar pochodzi też guz bursztynowy (**ryc. 210**: #215). Nie jest on wprawdzie związany z żadnymi szczątkami ludzkimi, ale znaleziono go zasadniczo już poza terenem intensywnie wykorzystywanym osadniczo, na samym południowym skraju sektora S. Bursztyn znajdował się więc w bardzo podobnym kontekście jak paliczek osobnika S-IX i towarzyszące mu ozdoby, czyli pomiędzy strefą wykorzystywaną intensywnie osadniczo a brzegiem jeziora. Może to sugerować, że właśnie w tym rejonie należałoby się spodziewać kolejnych ewentualnych pochówków tymczasowych.

c) Klasyczny Zedmar.

Kości ludzkie z okresu klasycznego Zedmar pochodzą już wyłącznie z zachodniej części sektora S, czyli z tego samego rejonu, gdzie pojawiały się kości datowane na mezolit i wczesny Zedmar. W okresie klasycznego Zedmaru ślady osadnicze są tam jednak bardzo obfite.

Bezpośrednio na południe od obiektu nr 2 znaleziono pojedyncze kości od przynajmniej jednego młodego dorosłego – osobnik S-X oraz część skalistą z czaszki noworodka – osobnik S-IV (**ryc. 211**: #683, 538, 1090, 1145, 960). Kości przypadające na osobnika S-X to dwa niewielkie fragmenty kaloty, ząb przedtrzonowy szczęki i prawdopodobnie również fragment trzonu pierszczi (**ryc. 209**: g-l). Z noworodka (os. S-IV) obecna była tylko część skalista czaszki (**ryc. 209**: e). Szczątki obu zmarłych raczej nie są ze sobą bezpośrednio związane, mimo w miarę bliskiej lokalizacji. Kość noworodka jest bowiem nieco starsza i pochodzi z warstwy z przełomu wczesnego na klasyczny Zedmar (**tab. 22**).

Trzeci osobnik (S-V) datowany na klasyczny Zedmar, ewentualnie koniec wczesnego, reprezentowany jest przez trzonowiec żuchwy (**ryc. 209**: f; **tab. 22**), który znaleziono pomiędzy obiektami nr 1 i 2 (**ryc. 211**: #363). Na podstawie zęba można szacować wiek zmarłego na około 17 lat (**tab. 22**).

Wymienione wyżej szczątki ludzkie to głównie drobne fragmenty kości lub luźne zęby. W ich otoczeniu nie było wprawdzie ewidentnych ozdób, ale tuż obok zęba osobnika S-V oraz przy kościach osobnika S-X znajdowały się pojedyncze całe siekacze jelenia (**ryc.**

211: #1302, 362). Blżej czaszki noworodka i niedaleko od fragmentu pischzeli osobnika S-X znaleziono też dwie skamieliny w kształcie guzów (**ryc. 211:** # 541, 1570). Zarówno całe siekacze jelenia, które w Szczepankach są bardzo rzadkie, jak i skamieliny mogły być ozdobami i stanowić depozyty związane z konkretnymi kośćmi ludzkimi (por. Gumiński 2014).

Warto jeszcze dodać, że nawet małe fragmenty czaszki nie wykazują śladów wtórnego nadpalenia, ani postdepozycyjnego zniszczenia i zerodowania powierzchni, mimo tego, że znaleziono je w przemieszaniu z obfitym materiałem osadniczym (**ryc. 209:** e, g). Wydaje się zatem, że nie można w tym wypadku mówić o depozytach czaszek. W takiej sytuacji powinny to być całe kości i większe części *cranium*, jak np. w wykopie III w Dudce (**ryc. 202-205**), albo liczne fragmenty kaloty zdecydowanie przeważające nad luźnymi zębami, jak na cmentarzysku i na południowym cyplu w Dudce. W sektorze S w Szczepankach tak nie jest.

Kości ludzkie w wykopie S to raczej przypadkowe zguby i możliwe, że pochodzą one z pochówków tymczasowych. Za taką interpretacją przemawiałaby też obecność ewentualnego wyposażenia oraz małego fragmentu pischzeli. Byłaby to jednak wyjątkowa sytuacja o tyle, że pochówki tymczasowe były ulokowane bezpośrednio na terenie osady, a nie na jej obrzeżach, czy wręcz poza strefą mieszkalną. Możliwe jednak, że kości te są w rzeczywistości nieco starsze niż obiekt nr 2 i intensywnie ślady osadnicze z nim związane, datowane ogólnie na klasyczny Zedmar i post-Zedmar. Tym bardziej, że przynajmniej część szczątków ludzkich została znaleziona w warstwie, którą należałoby datować na przełom wczesnego i klasycznego Zedmaru (**tab. 22; kat. 5**).

Zastanawiająca jest w tym kontekście obecność kości noworodka – osobnik S-IV (**ryc. 209:** e; **211:** #683). Jest to część skalista, która jest najtrwalszą kością u tak małego dziecka. Niewykluczone zatem, że większość szkieletu uległa rozkładowi, a zachowana *pars petrosa* jest w rzeczywistości śladem pochówku niemowlęcia. Byłby to trzeci taki przypadek w Szczepankach po grobach S-1 i S-2 (**ryc. 208**) (Gumiński, Bugajska 2010). Jest to tym bardziej realne, gdyż w najbliższym otoczeniu nie ma szczątków dorosłego osobnika, z którymi można by powiązać noworodka (**ryc. 208; 211**). Wszystko wskazuje więc na to, że dziecko zostało złożone samo i faktycznie mógł to być pochówek pierwotny. Biorąc pod uwagę lokalizację kości skroniowej na skraju wykopu S, nie można wykluczyć, że jakieś kolejne pozostałości szkieletu znajdują się poza badanym obszarem (**ryc. 211**).

Jedyną prawie całą kością z sektora S jest żuchwa osobnika S-I, na którą natrafiono wewnątrz obiektu nr 2 (**ryc. 211**). Był tam prawie cały jej trzon, sięgający z obu stron do zębów przedtrzonowych oraz lewa gałąź (**ryc. 209:** m, o-p). Do tego dochodzą jeszcze liczne

pasujące do niej zęby trzonowe i przedtrzonowe oraz ich fragmenty (**ryc. 209: k-n**). Obecny był też lewy kiel, który miał źle uformowany korzeń, przez co w ogóle nie wyrósł i tkwił w trzonie żuchwy (**ryc. 209: m**). Brakuje prawych zębów trzonowych i prawej gałęzi, możliwe więc, że ta część żuchwy odłamała się wcześniej w innym miejscu, nim kość trafiła do jamy. Nie ma też siekaczy i prawego kła, które zapewne również wypadły wcześniej, tym bardziej, że nie tkwią one tak mocno w zębodołach jak przedtrzonowce i trzonowce. Do żuchwy nie dopasowano też żadnych zębów szczękowych. Wynika z tego, że przyniesiono ją na teren osady już jako kość (i to lekko uszkodzoną?) i prawdopodobnie tam ją przechowywano. Jest to o tyle wyjątkowe, że w Dudce trzymano raczej czaszki, a nie żuchwy. W sektorze S w Szczepankach jest natomiast odwrotnie, brak ewidentnych depozytów czaszek, a obecna jest cała żuchwa, którą w dodatku znaleziono bezpośrednio w obiekcie osadowym.

d) Post-Zedmar i późny neolit?

Z końcowego etapu osadnictwa pochodzą w sumie dwie kości ręki od dwóch różnych osobników i 5 luźnych zębów. Warto zwrócić uwagę, że z tych okresów nie ma żadnych fragmentów kości czaszki.

Dwa zęby i paliczek ręki znaleziono na południe od obiektu nr 2, w tym samym rejonie, gdzie wcześniej występowały kości ludzkie (**ryc. 208; 212: #188, 330, 371**). Jeden z zębów to zawiązek trzonowca żuchwy od około 5.-letniego dziecka – osobnik S-III (**ryc. 209: r**), a drugi to trzonowiec szczękowy ok. 16-20.-letniego osobnika – S-VIII (**ryc. 209: w**). Od tego samego zmarłego może pochodzić też paliczek ręki leżący około 3 metry dalej (**ryc. 209: x; 212: #371**). Kości te wystąpiły bardzo płytko i w warstwie formalnie datowanej na późny neolit (**tab. 22**). Biorąc jednak pod uwagę przemieszanie zabytków na tym poziomie, nie można wykluczyć, że są one we wtórnym położeniu. Należy mieć bowiem na względzie, że tak płytko znajdowane są też często ewidentnie starsze narzędzia krzemienne, jak mezolityczne zbrojniki, które najpewniej spływały z wyżej położonych miejsc na stoku (Gumiński 2004: 81-82).

Podobne zastrzeżenia co do chronologii można mieć też w stosunku do trzech zębów – dwóch szczękowych i jednego żuchwowego od dorosłego osobnika S-II oraz do kości śródreżca dziecka (12-15 lat) – osobnik S-VI. Znaleziono je bowiem tuż nad stropem obiektu nr 2 od strony wschodniej (**ryc. 212: #44, 512, 665, 945**). Bardzo możliwe, że kości trafiły na powierzchnię gruntu przy okazji wykopywania tego obiektu i w rzeczywistości mogą być starsze nie tylko od warstwy, w której je znaleziono (post-Zedmar), ale też od samego obiektu nr 2, czyli mogą pochodzić z wczesnego Zedmaru lub nawet z mezolitu. Za takim stanem

rzeczy przemawiałoby też to, że na przełomie kości śródreża są ślady wtórnego przypadkowego nadpalenia (**ryc. 209: s**).

Niezależnie od tego, czy kości faktycznie pochodzą z okresu post-Zedmar, czy są starsze, to warto zwrócić uwagę na fakt, że podobnie jak we wcześniejszych okresach, są to głównie luźne zęby, w tym dwa żuchwowe i drobne kości ręki, jak paliczek i śródreże. Taka struktura anatomiczna przemawiałaby za obecnością na osadzie pochówków tymczasowych. Zęby mogły być oczywiście gubione przy różnych okazjach, także wtedy, gdy na osadzie przechowywano czaszki ludzkie. W tym wypadku ich przechowywanie wydaje się jednak mało prawdopodobne. Trudno sobie bowiem wyobrazić, że nie pozostał po nich ani jeden fragment. Obecność dużej ilości zębów i drobnych kości szkieletu jest raczej domeną pochówków tymczasowych i opróżnionych grobów. Co więcej, w opróżnionych grobach, o ile w ogóle wystąpiły fragmenty czaszek, to niewielkie i pojedyncze, a zębów danego osobnika mogło być nawet kilka. Wynika więc z tego, że szczątki ludzkie z sektora S z warstw post-Zedmar i późnoneolitycznych są najprawdopodobniej zgubami z pochówków tymczasowych.

8.1.2. Kości ludzkie w sektorze S – podsumowanie i interpretacja.

Struktura anatomiczna szczątków z dużą przewagą drobnych elementów szkieletu, jak luźne zęby, czy kości rąk, wskazywałaby na to, że kości w sektorze S pochodzące z różnych okresów chronologicznych są pozostałościami po pochówkach tymczasowych. Jest to też o tyle uzasadnione, że obecne są zarówno zęby szczękowe, jak i żuchwowe, a samych fragmentów kalot jest niewiele. Nic nie wskazuje więc na to, by czaszki były przynoszone tam jako suche kości i przechowywane na osadzie. W takim wypadku powinno być bowiem dużo więcej fragmentów kalot niż luźnych zębów i kości postkranialnych. Struktura anatomiczna szczątków z sektora S przypomina najbardziej tą zaobserwowaną dla opróżnionych grobów na cmentarzysku oraz dla pochówków tymczasowych z mezolitu i wczesnego Zedmaru we wschodniej zatoce w Dudce, gdzie również pozostawały analogicznie małe elementy szkieletu i było dużo luźnych zębów, a bardzo mało fragmentów kalot (rozdz. BI.3).

Wydaje się więc, że większość kości ludzkich z wykopu S w Szczepankach, to raczej pozostałości po pochówkach tymczasowych. Gubiono z nich zwykle jeden lub kilka zębów, czasem z wraz z fragmentem kaloty. Na miejscu pozostawały też inne drobne elementy szkieletu, jak paliczki, śródreża i fragmenty kości długich. Pochówki tymczasowe lokowano w tym wypadku na terenie obozowiska (**ryc. 208**). Wyjątkiem jest ząb z warstwy mezolitycznej, któremu prawie nie towarzyszą inne znaleziska z tego okresu, choć pochodzi

on z tej samej strefy co pozostałe kości ludzkie (**ryc. 208: #1642**). Drugi wyjątek to paliczek osobnika S-IX datowany na wczesny Zedmar i znaleziony wyjątkowo poza głównym obrębem obozowiska i bliżej brzegu jeziora (**ryc. 208: #251**). Miejsce jego lokalizacji bardzo przypomina to zaobserwowane dla pochówków tymczasowych w wykopie III w Dudce, tj. na stoku pomiędzy osadą a brzegiem jeziora. Za pochówkami tymczasowymi przemawia też obecność ozdób lub innego ewentualnego wyposażenia w bliskim sąsiedztwie kości ludzkich. W sektorze S dotyczy to na pewno okresu wczesnego i klasycznego Zedmaru, a możliwe, że również mezolitu (żuchwa jeża). Niewykluczone też, że obecność guza bursztynowego na samym południowym skraju wykopu pośrednio może wskazywać, że takich pochówków tymczasowych z wyposażeniem mogło w tej części sektora S więcej, przynajmniej w okresie wczesnego Zedmaru (**ryc. 208; 210**).

Pochówki tymczasowe były tam deponowane od mezolitu po okres klasycznego Zedmaru. Możliwe, że ta praktyka utrzymywała się do końca paraneolitu, jednak datowanie kości znalezionych w warstwach post-Zedmar i późnoneolitycznych nie jest pewne i przynajmniej część z nich może się tam znajdować na wtórnym złożu, między innymi na skutek wykopania na tym terenie dużego obiektu (nr 2) w okresie klasycznego Zedmaru (**ryc. 208; 211-212**). Taka sytuacja dotyczy między innymi śródreżca dziecka, które na przełomie ma widoczne ślady wtórnego nadpalenia (**ryc. 209: s**).

Sektor S był zatem wykorzystywany do celów grzebalnych praktycznie od początków osadnictwa na wyspie, tj. od późnego paleolitu, po paraneolit włącznie. Świadczy o tym chociażby obecność dwóch grobów niemowlęcych (**ryc. 208**), a bardzo możliwe, że było ich tam więcej. Prawdopodobną pozostałością po trzecim pochówku pierwotnym tak małego dziecka może być bowiem część skalista z czaszki noworodka, która jest wyjątkowo trwałą kością i możliwe, że jako jedyna zachowała się z całego szkieletu (**ryc. 209: e**). Natomiast starsze dzieci i dorosłych chowano tu tylko czasowo, po czym ich kości później zabierano i przenoszono prawdopodobnie na główne cmentarzysko w Dudce. Były to zatem z założenia pochówki tymczasowe. Jedynie niemowlęta pozostawiano na miejscu (Gumiński, Bugajska 2010).

Poza pochówkami tymczasowymi i grobami małych dzieci, na terenie osady w sektorze S były też przechowywane pojedyncze kości zmarłych. Świadectwem takiej praktyki jest zapewne żuchwa osobnika S-I. Jest ona jedyną prawie całą kością i do tego znaleziono ją bezpośrednio w obiekcie nr 2 (**ryc. 209: k-p; 210**). Żuchwa została najpewniej przyniesiona już jako sucha kość, po oddzieleniu jej od czaszki, ponieważ brak fragmentów kaloty i zębów szczękowych (**ryc. 208-209**). Co więcej, prawdopodobnie już wcześniej uległa ona

uszkodzeniu, nim trafiła do obiektu nr 2, gdyż miała odłamaną prawą gałąź z fragmentem trzonu i wypadnięte przednie zęby (**ryc. 209: k-p**).

8.2. Sektor E.

Z sektora E pochodzi 27 fragmentów od minimum 14 kości. Szczątki te należały przynajmniej do 10 osobników. Na każdego z nich przypada od jednego do sześciu fragmentów, w tym luźnych zębów (**tab. 22**).

Wśród wydzielonych osobników jeden to prawdopodobnie mężczyzna (os. E-I) reprezentowany przez trzy kości długie. Dla pozostałych nie można było określić płci. Prawie wszyscy wydzieleni osobnicy to dorośli w różnym wieku (**tab. 22**). Dokładny wiek można było jednak określić tylko dla czterech z nich. Najmłodszym z dorosłych mógł być osobnik E-V mający ok. 16-20 lat (Juvenis/Adultus), a nieco starszy był E-IV mający 20-30 lat (Adultus). Osobnik E-II reprezentowany przez żuchwę miał około 30-40 lat (Adultus/Maturus), a E-IX ok. 35-40 lat (Maturus). Z sektora E pochodzi tylko jedno, około 5.-letnie dziecko reprezentowane przez ząb i fragment kaloty. Przedstawiona wyżej struktura wiekowa dla sektora E różni się od tej zaobserwowanej dla sektora S, gdzie było więcej dzieci (3), a większość dorosłych była bardzo młoda, na pograniczu przedziałów wiekowych Juvenis i Adultus (16-22 lat).

Kości ludzkie w sektorze E znajdowane były w większości na stoku w pewnej odległości od brzegów jeziora. Niżej, tuż przy linii brzegowej natrafiono tylko na jedną żuchwę – osobnik E-II (**ryc. 213**), a w strefie litoralnej na paliczek ręki i trzonowiec szczękowy pochodzące od dwóch różnych osobników – E-IX i E-X (**ryc. 213**). Paliczek (os. E-X) znaleziono płytko i w warstwie ornej, jego lokalizacja jest więc przypadkowa. Ząb (os. E-IX) oraz żuchwa (os. E-II) zalegały natomiast głębiej w warstwach detrytusu. Są to więc szczątki rozmyte przez wody jeziora.

Wśród szczątków ludzkich z sektora E duży jest udział zębów (40%) w ogólnej liczbie fragmentów. Poza tym, obecne są też fragmenty kalot i pojedyncze kości postkranialne, które stanowią po 30%. Luźne zęby pochodzą tylko ze szczęki i można je zwykle wiązać z konkretnymi fragmentami czaszek (**ryc. 214; tab. 22**). Wszystkie zęby żuchwowe, jakie znaleziono w tym sektorze należą do żuchwy osobnika E-II (**ryc. 214: d**). Z kości postkranialnych znaleziono dwa paliczki ręki, prawdopodobnie od jednego osobnika – E-X? (**ryc. 214: h-i**), mały fragment kości promieniowej od osobnika E-VII (**ryc. 214: u**) oraz trzy prawie całe kości długie pochodzące od jednego mężczyzny(?) – osobnik E-I (**ryc. 214: e-g**).

8.2.1. Kości ludzkie w poszczególnych okresach chronologicznych.

Kości ludzkie w sektorze E pojawiają się w warstwach od późnego mezolitu po post-Zedmar i późny neolit (**tab. 22**). W poszczególnych okresach zmienia się jednak nieco strefa i kontekst w jakim je znajdowano (**ryc. 215-216**).

a) Późny mezolit i wczesny Zedmar.

Na późny mezolit można datować tylko jeden niewielki fragment czaszki, który ma ślady wtórnego nadpalenia (**ryc. 214: a; 215: #1307**). Nie znaleziono przy nim żadnych ewentualnych elementów wyposażenia. Kość ta była prawdopodobnie przy jakiejś okazji zgubiona na osadzie i nieświadomie nadpalona, trudno jednak stwierdzić, na ile pochodzi z pochówku tymczasowego, a na ile z czaszki przechowywanej na terenie obozowiska.

Więcej kości ludzkich wystąpiło natomiast w warstwach z okresu wczesnego Zedmar. Jest to 6 różnych kości, w tym trzy całe kości długie, od czterech osobników (**ryc. 215; tab. 22**). We wczesnym Zedmarze szczątki ludzkie pochodzą zarówno z wyżej położonej strefy osadniczej (os. E-I i os. E-VIII), jak też z litoralnej, gdzie znajdowały się pomosty i korzystano z brzegów jeziora w różnych okresach osadnictwa (os. E-II i E-IX) (**ryc. 215**).

Jedną z kości znalezionych w strefie litoralnej (przy linii brzegowej) jest prawa połowa ludzkiej żuchwy osobnika E-II (ok. 30-40 lat), która została rozmyta przez wody jeziora. Obecne są z niej prawe zęby od pierwszego siekacza po drugi przedtrzonowiec oraz fragment kości z zębodołami dla prawych trzonowców, które były rozłożone liniowo wraz ze spadkiem stoku w dół (**ryc. 215**). Najdalej od brzegu znajdował się drugi przedtrzonowiec (#258), a najwyżej kieł (#79). Najprawdopodobniej rozmyta została już tylko prawa połowa, a nie cała kość, bo brak jakiegokolwiek zęba z lewej strony (**ryc. 214: d**). Natomiast brakujące prawe trzonowce i prawa gałąź żuchwy zostały zapewne wymyte i zabrane przez wody jeziora. W najbliższym otoczeniu nie było też innych kości ludzkich, które można by z żuchwą powiązać, mimo że przebadany obszar wokół jest bardzo duży (**ryc. 214**).

Żuchwa osobnika E-II, a w zasadzie jej połowa, mogła być przechowana na osadzie i ostatecznie została przy jakiejś okazji zgubiona nad brzegiem jeziora lub wręcz wrzucona do wody. Z drugiej strony, może to być pozostałość po pochówku tymczasowym, który dodatkowo został rozmyty przez wody jeziora. W takim wypadku przynajmniej czaszka i lewa połowa żuchwy musiały być zabrane jeszcze przed rozmyciem szkieletu, a jej drugą prawą połowę pozostawiono celowo na miejscu. Za taką interpretacją przemawiałoby też to, że w pobliżu żuchwy wystąpiły między innymi dwa całe siekacze zwierzęce od dzika i jelenia. Siekacz tego ostatniego jest też o tyle ciekawy, że w Szczepankach znaleziono ich

zaledwie kilka (**ryc. 214**: #226, 330). Zęby zwierzęce mogą być więc związane z ewentualnym pochówkiem tymczasowym, mimo tego, że nie są one przerobione na zawieszki. Kilka metrów od żuchwy w kierunku północno-wschodnim leżał guz bursztynowy (**ryc. 214**: #52), ale raczej nie jest on związany z żuchwą, którą rozmywało w kierunku południowym. Może się z nią natomiast wiązać jeszcze rozmyty pochówek psa, od którego również obecna była tylko połowa żuchwy leżąca najwyżej i najbliżej osobnika E-II (**ryc. 214**) (Gumiński w *druku*). Szkielet psa nie jest kompletny, obecne są jeszcze żebra i pojedyncze kości tylnych łap. Podobnie jak w przypadku osobnika E-II trudno stwierdzić, jak dużo kości mogły zabrać wody jeziora, a ile ewentualnie wyjęto przed rozmyciem. Pochówek ludzki był jednak zdeponowany nieco wyżej i dostęp do niego był łatwiejszy. Możliwe, że w jego wypadku poza czaszką i połową żuchwy zabrano również jakieś kości postkranialne.

W strefie litoralnej przy południowym brzegu znaleziono jeszcze pojedynczy ząb szczękowy około 35-40.-letniego osobnika (os. E-IX) (**ryc. 215**: #905). Mógł on osunąć się z jakichś wyższych partii stoku, choć trudno go dopasować do znalezionych tam kości, tak z wczesnego Zedmaru, jak i do fragmentu czaszki z późnego mezolitu. Niewykluczone, że jest on pozostałością po pochówku tymczasowym zdeponowanym tuż przy brzegu jeziora, podobnie jak wyżej opisana żuchwa. Co więcej, tym razem również w jego bliskim sąsiedztwie znaleziono pozostałość po rozmytym pochówku psa oraz ewentualne wyposażenie w postaci pojedynczych ozdób bursztynowych i kościanych (**ryc. 215**). W przypadku ozdób nie jest jednak pewne, na ile mogą być związane z zębem osobnika E-IX. Nachylenie stoku sugeruje, że przynajmniej część ozdób znaleziona przy samym krańcu wykopu spłynęła raczej z niebadanego obszaru zlokalizowanego na zachód od nich, a nie z rejonu, gdzie wystąpił ludzki ząb szczękowy (**ryc. 215**: #95, 415). Ozdoby te mogą jednak sygnalizować, że przy południowym brzegu wyspy należy spodziewać się kolejnych pozostałości po pochówkach tymczasowych.

Wyżej na stoku i w odległości około 6 metrów od linii brzegowej jeziora leżały trzy kości długie pochodzące od jednego osobnika, prawdopodobnie mężczyzny (os. E-I) (**ryc. 215**). Były to dwie kości prawego przedramienia – łokciowa i promieniowa oraz trzon lewej udowej w dwóch fragmentach (**ryc. 214**: e-g; **215**: #1142, 1148, 1265, 1250). Kości te leżały w jednej linii i były ułożone anatomicznie względem siebie. Zmarły mógł być zatem złożony głową na zachód a nogami na wschód i w stronę jeziora. W najbliższym otoczeniu tych szczątków znaleziono też ewentualne elementy wyposażenia. Była to zawieszka bursztynowa, cały siekacz dzika bez śladów obróbki i dwie żuchwy jeża, jedyne jakie znaleziono w tym rejonie w warstwie wczesnozedmarskiej (**ryc. 215**: #1238, 797, 844, 346). Ułożenie kości i

współwystępowanie z ewentualnym wyposażeniem sugeruje, że są one pozostałościami po pochówku tymczasowym, który zdeponowano bezpośrednio na osadzie. Z uwagi na fakt, że były to prawie całe kości długie, nie można ich traktować jako przypadkowej zguby i raczej pozostawiono je tam celowo. Warto jeszcze dodać, że nie ma śladów jamy grobowej i innych przesłanek, które by wskazywały, że był to starszy mezolityczny grób zniszczony we wczesnym Zedmarze.

Z wczesnego Zedmaru pochodzi jeszcze pojedynczy fragment kaloty przyporządkowany do osobnika E-VIII (**ryc. 214: b**). Znaleziono go tuż przy obiekcie o charakterze osadniczym (**ryc. 215: #1338**), który został odsłonięty tylko częściowo. Wokół obiektu wystąpiła znaczna ilość materiału osadniczego, ale znaleziono tam też paciorek bursztynowy oraz cały duży siekacz dzika, który wprawdzie nie jest przerobiony na zawieszkę, ale mógł z powodzeniem pełnić rolę ozdoby (**ryc. 215: #1514, 1242**). Trudno jednak stwierdzić, czy ozdoby są związane z ludzką kalotą, gdyż równie dobrze mogły zostać po prostu zgubione na terenie osady. Interpretacja fragmentu kaloty (os. E-VIII) nie jest więc łatwa, tym bardziej, że fragment czaszki, jak i obiekt, z którym może być ewentualnie związana, znajdowały się na skraju badanego obszaru (**ryc. 215**). Lokalizacja fragmentu kaloty bezpośrednio na osadzie i przy obiekcie może jednak sugerować, że jest to pozostałość po przechowywanej tam czaszce.

Podsumowując powyższe można stwierdzić, że większość szczątków ludzkich z wczesnego Zedmaru w sektorze E, należy interpretować jako pozostałości po pochówkach tymczasowych. Wyjątkiem może być fragment czaszki znaleziony przy obiekcie (os. E-VIII). Może on bowiem pochodzić z *cranium* przechowywanego na osadzie. Pochówki tymczasowe lokowane były w dwóch rejonach sektora E: tuż przy brzegu jeziora, gdzie obecne były też pochówki psów, albo dalej od brzegów i bliżej stref obozowania. Interesujące jest, że na miejscu pochówku pozostawiano celowo prawie całe i duże kości, takie jak żuchwa i pojedyncze kości długie, a jednocześnie zgubiono niewiele drobnych elementów szkieletu.

Warto jeszcze zauważyć, że z warstw datowanych na wczesny Zedmar prawie wszystkie ozdoby bursztynowe oraz całe siekacze dzika i jelenia znajdowane były w tych samych strefach, co kości ludzkie oraz pochówki psów (**ryc. 215**). Ozdoby towarzyszące szczątkom ludzkim oraz te z koncentracji przy południowym brzegu wyspy mogą być zatem przypadkowymi zgubami z pochówków tymczasowych (**ryc. 215**). Jest to podobna sytuacja jak w wykopie III w Dudce dla okresu wczesnego mezolitu oraz klasycznego Zedmaru, gdzie wszystkie ozdoby można było powiązać z pochówkami tymczasowymi.

b) Klasyczny Zedmar.

Z warstw datowanych na klasyczny Zedmar pochodzi osiem kości ludzkich, w tym trzy fragmenty kaloty, trzy zęby szczękowe oraz dwa paliczki ręki. Kości te należą do dwóch lub trzech osobników. Jeden z nich to około 5.-letnie dziecko (os. E-III), reprezentowane przez pierwszy stały trzonowiec szczęki i fragment kaloty (**ryc. 214**: n-o). Drugi to młody dorosły (os. E-IV), do którego przydzielono dwa zęby szczękowe i dwa fragmenty kaloty (**ryc. 214**: j-m). Od tego samego zmarłego lub kolejnego (osobnik E-X?) pochodzą jeszcze dwa paliczki ręki, środkowy i dalszy (**ryc. 214**: h-i).

Kości ludzkie z klasycznego Zedmaru w większości wystąpiły kilka metrów od linii brzegowej jeziora, w środkowej części sektora E (**ryc. 216**). Tylko jeden z paliczków ręki pochodzi ze strefy litoralnej (**ryc. 216**: #2), ale został znaleziony tuż pod darnią w warstwie ornej i jego położenie jest raczej przypadkowe (**kat. 6**). Mimo tego, że zalegał bardzo płytko, to można go wiązać z okresem klasycznego Zedmaru. Wielkościowo i morfologicznie pasuje on bowiem do środkowego paliczka leżącego kilka metrów wyżej na stoku (**ryc. 214**: h-i; **216**: #722) i oba pochodzą zapewne od tego samego osobnika (**tab. 22**).

Z klasycznego Zedmaru pochodzą też dwie ozdoby bursztynowe, z których jedna – guz – została znaleziona około metra od paliczka ręki osobnika E-X (**ryc. 216**: #430). Druga ozdoba znajdowała się już w strefie litoralnej, gdzie nie było kości ludzkich z tego samego okresu (**ryc. 216**: #170). Natomiast przy szczątkach ludzkich (os. E-III i E-IV) natrafiono jeszcze na siekacz boczny dzika i dwie zuchwy jeża (**ryc. 216**: #395, 321, 721).

Wszystkie luźne zęby ludzkie z klasycznego Zedmaru pochodzą ze szczęki, nie ma więc potwierdzenia na obecność żuchw, a co za tym idzie całych czaszek. Ponadto, fragmenty kalot i zęby znaleziono w obrębie strefy osadniczej. Mogłoby to wskazywać na przechowywanie czaszek na osadzie. Ilość zębów i niewielkich fragmentów kalot jest jednak wyrównana. Natomiast w wykazywanych wcześniej depozytach czaszek przynoszonych jako suche kości, tj. w wykopie I i III oraz na cmentarzysku w Dudce, dominowały większe lub mniejsze fragmenty kalot, a zęby, jeśli w ogóle były, to nieliczne. W sektorze E znaleziono też paliczki ręki (osobnik E-X?). Ich obecność przemawiałaby raczej za składaniem pochówków tymczasowych. Z drugiej strony, paliczki mogły być gubione przy innej okazji, jeśli, na przykład, przechowywano na osadzie całe dłonie zmarłych. Warto przypomnieć, że analogiczna sytuacja miała miejsce na południowym cyplu w Dudce. Tam również znajdowano pojedyncze paliczki ręki i pozostałości po przechowywanych czaszkach. Paliczki i fragmenty kalot z sektora E w Szczepankach nie mają jednak wyraźnych śladów wtórnego zniszczenia, czy nadpalenia, jak to miało miejsce w przypadku kości z południowego cypla w

Dudce. Pod tym względem wydają się one być raczej zgubą z pochówków tymczasowych deponowanych w okresie klasycznego Zedmaru, niż resztkami z wcześniej przechowywanych na osadzie szczątków zmarłych. Za pochówkami tymczasowymi przemawia też współwystępowanie z kośćmi ludzkimi ewentualnego wyposażenia w postaci siekaczy zwierzęcych i bursztynowego guza (**ryc. 215**). Tym bardziej, że nie znaleziono żadnych ozdób w tych rejonach strefy mieszkalnej, gdzie nie było kości ludzkich, tj. w zachodniej części sektora E (**ryc. 215**).

Wydaje się więc, że kości z okresu Zedmar można ostrożnie traktować jako pozostałość pochówków tymczasowych. W porównaniu do okresu wczesnego Zedmaru są one jednak lokowane wyłącznie na terenie obozowiska i w pewnym oddaleniu od brzegów jeziora (**ryc. 215-216**). Trzeba jednak brać pod uwagę to, że w okresie klasycznego Zedmaru poziom wód był wyższy, niż we wczesnym Zedmarze (Gumiński 2008), co mogło powodować, że strefa mieszkalna została przesunięta wyżej na stoku, a w ślad za nią miejsce depozycji pochówków tymczasowych. Mimo to, w okresie klasycznego Zedmaru pochówki psów były jednak nadal deponowane w strefie litoralnej jeziora, o czym świadczy rozmyty szkielet przy pomoście przy wschodnim brzegu wyspy (**ryc. 215**) (Gumiński 2016: ryc. 11; Gumiński, Bugajska 2016: fig 37).

c) Post-Zedmar i późny neolit(?).

W warstwach post-Zedmar i późno-neolitycznych znaleziono trzy fragmenty czaszki, jeden ząb żuchwowy i fragment kości promieniowej (**ryc. 214**: p-u). Szczątki te pochodzą od przynajmniej dwóch dorosłych osobników – os. E-V i E-VII (**tab. 22**).

Wszystkie kości znajdowały się w zachodniej części sektora E, czyli w najwyższej partii stoku, gdzie aktualnie zlokalizowana była strefa osadnicza (**ryc. 217**). Wynikało to z dalszego podnoszenia się poziomu wód jeziora (Gumiński 2008). Szczątki ludzkie były przemieszane z bardzo obfitym materiałem osadniczym. Co więcej, na powierzchniach fragmentów kalot widać ślady erozji na skutek długiego zalegania na powierzchni gruntu (**ryc. 214**: r-t), a fragment kości promieniowej ma widoczne ślady obgryzania przez gryzonie (**ryc. 214**: u). Taki stan zachowania może sugerować, że w okresie post-Zedmar i w późnym neolicie kości były jedynie nieświadomie niszczone i przemieszane z materiałem odpadkowym z osady.

W tym samym rejonie, gdzie były kości ludzkie, znaleziono też dwie ozdoby z zębów zwierzęcych, jedyne jakie w ogóle pochodzą z sektora E (**ryc. 217**: #538, 547). Trudno jednak stwierdzić, na ile mogły się one wiązać ze szczątkami ludzkimi, bo żadna nie leżała bezpośrednio przy nich. Jeśli już, to byłyby to raczej zawieszka silnie zniszczona i słabo

zachowana (**ryc. 214: #547**), podobnie jak kości ludzkie pochodzące z tej warstwy, a nie ta wykonana z zęba dzika, która jest cała i w dobrym stanie (**ryc. 214: #538**).

Struktura anatomiczna kości ludzkich z post-Zedmaru jest podobna jak we wcześniejszych okresach. Są one jednak na tyle zniszczone i nieliczne, że mogą być w rzeczywistości starsze od warstwy, w której je znaleziono, a w czasie post-Zedmar były już tylko nieświadomie deptane. Nie można też wykluczyć, że kości te są we wtórnym położeniu i pochodzą z wyższych partii stoku. Mogą więc być pozostałością po starszych pochówkach tymczasowych lub, co może bardziej prawdopodobne, z czaszek przechowywanych wcześniej na osadzie, które uległy uszkodzeniu jeszcze przed okresem post-Zedmar i ich pojedyncze odłamki przemieszały się z materiałem odpadkowym z osady.

8.2.2. Kości ludzkie w sektorze E – podsumowanie i interpretacja.

Teren sektora E, przynajmniej we wczesnym i klasycznym okresie Zedmar, był miejscem składania pochówków tymczasowych. Przemawia za tym głównie struktura anatomiczna znalezionych tam kości oraz ich współwystępowanie z ewentualnym wyposażeniem. Trudno powiedzieć, na ile ta praktyka była ciągle stosowana w ostatniej fazie osadnictwa. Najprawdopodobniej jednak nie, choćby dlatego, że kości z okresu post-Zedmar i późnego neolitu wydają się być starsze niż warstwa, w której zalegały. Nie ma też wyraźnych śladów po składaniu pochówków tymczasowych w mezolicie, bo z tego okresu pochodzi tylko nadpalony fragment kaloty trudny do jednoznacznej interpretacji.

Ogólnie struktura anatomiczna kości ludzkich jest podobna jak w sektorze S, jednak w sektorze E oprócz luźnych zębów, paliczków i małych fragmentów kalot zdarzają się też prawie całe kości długie. Do większych należy też fragment żuchwy z zębami znaleziony przy brzegu jeziora (**ryc. 214**). W sektorze E, przynajmniej w okresie wczesnego Zedmaru, po pochówkach tymczasowych pozostawały nie tylko przypadkowe i drobne zguby, ale też większe kości szkieletu, które musiały być tam celowo zostawiane.

Pochówki tymczasowe lokowano praktycznie na terenie obozowiska, albo tuż przy samym brzegu i na granicy strefy litoralnej, gdzie były w mniejszym lub większym stopniu rozmywane przez wody jeziora (**ryc. 213**). Ta ostatnia lokalizacja jest jednak potwierdzona tylko dla wczesnego Zedmaru (**ryc. 215-217**).

Z sektora E z okresu wczesnego i klasycznego Zedmaru pochodzą też ozdoby bursztynowe i kościane, z których część znajdowano w tych rejonach gdzie kości ludzkie. Niektóre wystąpiły z kolei w strefie litoralnej przy południowym brzegu wyspy. Możliwe zatem, że w tym ostatnim miejscu lokowano więcej pochówków tymczasowych, których

można by się spodziewać na zachód od przebadanego obszaru (**ryc. 215-217**). Jedynie zawieszki z zębów dzika i jelenia znaleziono wyłącznie w warstwach post-Zedmar i bezpośrednio na osadzie, a ich powiązanie z kośćmi ludzkimi z tych samych okresów jest mało prawdopodobne (**ryc. 217**).

Trudno jednoznacznie stwierdzić, na ile jakieś kości mogły być przechowywane w miejscu obozowania w sektorze E. Ewentualnym śladem takiej aktywności może być fragment kaloty znaleziony bezpośrednio przy obiekcie z okresu wczesnego Zedmar (**ryc. 215: #1338**). Znajduje się on jednak na skraju przebadanego terenu, przy północnym profilu sektora E, trudno więc go pewnie interpretować. Pozostałością po przechowywanej czaszce może być też wtórnie nadpalony fragment pochodzący z warstwy późnomezolitycznej. Podobny charakter mogą mieć również szczątki ludzkie z okresu post-Zedmar i późnego neolitu. Są one silnie zniszczone i przemieszane z materiałem osadowym. Mogą zatem pochodzić z przechowywanych wcześniej czaszek lub kości długich (promieniowa), które jeszcze przed okresem post-Zedmar uległy uszkodzeniu, a ich drobne fragmenty przemieszały się z materiałem odpadkowym i były potem nieświadomie deptane i niszczone.

8.3. Szczątki ludzkie ze Szczepanek – podsumowanie i dyskusja.

Kości ludzkie oraz pochówki pojawiają się na terenie osady w Szczepankach niemal od początku osadnictwa. Najstarsze ślady praktyk grzebalnych pochodzą z sektora S, gdzie znaleziono pochówek niemowlęcia ze **schyłkowego paleolitu lub wczesnego mezolitu** (grób S-2) oraz kiel i fragment przepalonej czaszki, które ogólnie można datować na mezolit. Ząb ludzki jest prawdopodobnie pozostałością po pochówku tymczasowym, któremu mogło towarzyszyć wyposażenie, gdyż obok znaleziono żuchwę jeża (**ryc. 210**). W późnym mezolicie pojedyncza kość ludzka pojawia się też w sektorze E (**ryc. 215**). Jest to jednak tylko jeden wtórnie nadpalony fragment czaszki i nie można pewnie stwierdzić z jaką praktyką jest on związany. W grę wchodzi jej przechowywanie na osadzie i późniejsze zniszczenie lub pochówek tymczasowy.

Więcej śladów praktyk pogrzebowych pochodzi z **wczesnego Zedmaru**. Wtedy na terenie obozowiska w sektorze S złożony został pochówek kolejnego niemowlęcia – grób S-1 (**ryc. 210**). Zdeponowano też pochówki tymczasowe. Część z nich ulokowano bezpośrednio na terenie obozowiska. Przykładem tego w sektorze S jest osobnik S-XII, a w wykopie E osobnik E-I (**ryc. 210; 215**). Druga strefa, w jakiej deponowano takie pochówki, to rejon blisko brzegów jeziora i poza miejscem wykorzystywanym do celów mieszkalnych. Jeden taki przypadek pochodzi z południo-wschodniego krańca sektora S (osobnik S-IX), a dwa

kolejne ze strefy litoralnej w sektorze E - osobnicy E-II i E-IX (**ryc. 210; 215**). Takich pochówków mogło być więcej przy południowym brzegu wyspy, tj. pomiędzy badanymi obszarami w obu sektorach oraz na zachód od sektora S (**ryc. 210; 215**). W obu rejonach, nawet jak nie znajdowano kości ludzkich, to trafiają się różne ozdoby, które mogą pochodzić z pochówków tymczasowych. Warto jeszcze dodać, że większość ozdób w Szczepankach, zwłaszcza bursztynowych, jest datowana właśnie na wczesny Zedmar i występują one tam, gdzie kości ludzkie, albo na granicy strefy brzegowej i litoralnej jeziora. Nie ma pewności, czy w okresie wczesnego Zedmaru przechowywano na osadzie jakieś kości zmarłych. Jedynym ewentualnym śladem takiej praktyki może być fragment czaszki znaleziony przy obiekcie w sektorze E (**ryc. 215**).

W okresie **klasycznego Zedmaru** prawdopodobnie nadal składano pochówki tymczasowe. Kości ludzkie występują wtedy jednak już tylko w rejonie wykorzystywanym do celów mieszkalnych, a ich dystrybucja ogranicza się do bardzo konkretnych miejsc. Jedno z nich to zachodnia część sektora S na południe od obiektu nr 2, a druga to środkowa część sektora E, czyli skraj osady od strony południowo-wschodniego brzegu (**ryc. 211; 216**). Z pochówków tych pozostały tylko drobne elementy szkieletu, jak luźne zęby, paliczki i małe fragmenty kalot lub kości długich (**ryc. 209; 214**). Szczątkom tym niekiedy towarzyszą też ozdoby i inne elementy ewentualnego wyposażenia (**ryc. 211; 216**). Poza tymczasowymi, prawdopodobnie nadal składano pochówki pierwotne małych dzieci w sektorze S, czego pozostałością może być część skalista z czaszki noworodka (**ryc. 211; 216**). Z okresu klasycznego Zedmaru pochodzi też jedyny pewny przykład kości przechowywanej na osadzie. Jest to prawie cała żuchwa znaleziona w obiekcie nr 2 w sektorze S (**ryc. 211; 216**).

Kości ludzkie znajdowane były też w warstwach z okresu **post-Zedmar i późnego neolitu**. Datowanie tych szczątków jest jednak problematyczne, przez co trudno jest je też jednoznacznie interpretować. Możliwe, że w okresie post-Zedmar nadal jeszcze składano pochówki tymczasowe na terenie sektora S (**ryc. 212**). Z kolei kości znalezione w sektorze E mogą pochodzić od czaszek i kości długich trzymanyh na osadzie (**ryc. 217**). Szczątki te są jednak na tyle zniszczone, że rzeczywiste ich przechowywanie mogło mieć miejsce wcześniej, przed okresem post-Zedmar, a od tego czasu kości były już tylko raczej nieświadomie deptane.

Ogólnie z pochówków tymczasowych składanych w Szczepankach pozostawały prawie wyłącznie drobne kości rąk, luźne zęby i niewielkie fragmenty czaszek, czyli w większości przypadkowe zguby. Podobnie można traktować współwystępujące z tymi kośćmi ozdoby. Niekiedy jednak pozostawiano celowo całe i duże kości, co dotyczy kości długich

osobnika E-I oraz połowy rozmytej żuchwy osobnika E-II (**ryc. 209**). Analogiczna praktyka została też zaobserwowana w wykopie III w Dudce, co dotyczyło głównie pochówków z okresu klasycznego Zedmaru. W Szczepankach tego typu celowo pozostawione kości są starsze niż w Dudce, bo pochodzą z pochówków tymczasowych datowanych na wczesny Zedmar (**ryc. 210**).

Na koniec warto zauważyć, że ewentualne pochówki tymczasowe z różnych okresów i miejsc na południowej osadzie w Szczepankach dotyczą dorosłych zmarłych lub przynajmniej kilkuletnich dzieci (**tab. 22**). Natomiast oba groby odsłonięte w sektorze S zawierały pochówki ok. 6.-miesięcznych niemowląt (Gumiński, Bugajska 2010; 2016: 467-9). Trzecim takim przypadkiem w sektorze S może być noworodek (os. S-IV) reprezentowany przez najtrwalszą kość czaszki (**ryc. 209**). Wynikałoby z tego, że tak małe dzieci nie podlegały wieloetapowemu obrządkowi pogrzebowemu i po prostu chowano je tam, gdzie zmarły (Gumiński, Bugajska 2010).

9. Luźne kości ludzkie w Dudce i Szczepankach. Porównanie różnych stref osadniczych.

Z obu stanowisk pochodzą łącznie 564 fragmenty kości i zębów ludzkich od minimum 86 osobników (**tab. 21-22**). Ponad połowa z nich została jednak znaleziona we wschodniej zatoce w Dudce, czyli w wykopach III i V (58% fragmentów). Wskazuje to niewątpliwie na wyjątkowy charakter tego miejsca, które było przeznaczone nie tylko na cele mieszkalne, ale też rytualno-pogrzebowe.

Znacznie mniej luźnych kości ludzkich wystąpiło na terenie osady na południowym brzegu Szczepanek (sektor E i S) oraz w drugiej głównej strefie osadniczej w Dudce, tj. na południowym cyplu (wykopy I, II i XII) (**ryc. 169; 207; tab. 21-22**). W Szczepankach są to 54 fragmenty (9,5%), a na południowym cyplu 62 (11%). Pojedyncze kości ludzkie znaleziono jeszcze w wykopie VIII nad zachodnią zatoką w Dudce, gdzie była kolejna strefa mieszkalna użytkowana od post-Zedmaru (**ryc. 169; tab. 21-22**). Są też miejsca na obu wyspach, gdzie szczątków ludzkich nie ma w ogóle lub jest ich bardzo niewiele, czyli osada na wschodnim cyplu w Szczepankach (wykop A) oraz interior obu wysp, tj. wykop K w Szczepankach i wykopy IX i X w Dudce (**ryc. 169; 207**).

Pod względem liczby fragmentów kostnych, a zwłaszcza ich zagęszczenia przypadającego na daną powierzchnię, wyróżniają się z kolei dwa wykopy w Dudce – IV i XI (**ryc. 169; tab. 2; 21**). W wykopie IV znaleziono 81 fragmentów kostnych, co daje 58 kości na 10m², a w XI przypada 30 kości na 10m² (**tab. 2**). Porównywalne zagęszczenie (28

kości/10m²) dotyczy tylko cmentarzyska i kości ludzkich znalezionych tam poza formalnymi grobami (**ryc. 169; tab. 2**). Co ważne, oba wykopy z największym zagęszczeniem fragmentów kostnych (IV i XI) zlokalizowane są blisko cmentarzyska (**ryc. 169**). Wykop IV znajdował się na plateau wyspy, na północ od cmentarzyska i najprawdopodobniej był jego peryferią, która została później zajęta i zniszczona przez osadnictwo post-zedmarskie i późnoneolityczne. Z kolei wykop XI obejmuje strefę litoralną poniżej cmentarzyska i jednocześnie pomiędzy dwoma głównymi strefami osadniczymi: południowym cyplem i wschodnią zatoką. Duże zagęszczenie kości może tam wynikać z deponowania pochówków tymczasowych na stoku, pomiędzy jeziorem a cmentarzyskiem, podobnie jak to miało miejsce na terenie wschodniej zatoki. Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak, że cmentarzysko sięgało aż po skraj plateau i większość, jeśli nie wszystkie kości znalezione w wykopie XI pochodzą z denudacji lub spływów ze znajdujących się tam grobów lub osobnych depozytów.

Poszczególne strefy obu wysp różnią się jednak nie tylko liczbą luźnych kości ludzkich. W każdej z nich można bowiem zaobserwować nieco inną strukturę anatomiczną znalezionych tam szczątków ludzkich oraz różny stopień ich fragmentacji i zniszczenia. Wiąże się to z odmiennym kontekstem występowania kości ludzkich w danym miejscu i ich relacji do miejsc obozowania oraz do linii brzegowej jeziora.

9.1. Porównanie stref osadniczych w Dudce i Szczepankach pod względem struktury anatomicznej szczątków ludzkich oraz ich stanu zachowania i kontekstu występowania.

Największa różnorodność anatomiczna szczątków i jednocześnie wyrównane proporcje pomiędzy poszczególnymi partiami szkieletu mają miejsce we wschodniej zatoce w Dudce (wykop III), w okresie klasycznego Zedmaru. Z tego czasu pochodzi 114 fragmentów od minimum 42 kości, z czego po ok. 20% przypada na czaszki, kości długie kończyn górnych i dolnych oraz na drobne kości rąk i stóp, a sporadycznie trafiają się jeszcze inne elementy szkieletu, jak kręgi, łopatka, miednice i rzepka (**ryc. 218**). Całkiem sporo jest też luźnych zębów (13 sztuk, 11% fragmentów), które prawie w równej mierze pochodzą z zuchwy co ze szczęki (**tab. 23**). Rzadko można jednak dopasować konkretne zęby szczękowe do czaszek (**tab. 21-22**). Istotne jest jeszcze, że obecne są nie tylko małe elementy szkieletu, jak luźne zęby, kości rąk, stóp i małe fragmenty czaszek, ale zdarzają się też całe kości długie, biodrowe oraz czaszkowe, jak czołowa dziecka, czy potylicza dorosłego mężczyzny (**ryc. 193-199; tab. 23**). Co ważne, jeśli jest ich więcej od danego osobnika, to zachowują one swoją relację anatomiczną. Można więc rekonstruować ewentualne ułożenie zmarłego (**ryc. 194-**

195). Szczątki ludzkie z okresu klasycznego Zedmar pochodzą prawie wyłącznie ze stoku brzegowego, czyli terenu pomiędzy miejscem obozowania na plateau, a linią brzegową jeziora (**ryc. 192**).

Całkowicie odwrotną sytuację i to pod każdym względem obserwuje się na południowym cyplu w Dudce (wykopy I, II, XII) (**ryc. 218; tab. 23**), mimo tego, że kości pochodzą z podobnego okresu, czyli z klasycznego Zedmaru i post-Zedmar (**tab. 23**). Zróżnicowanie anatomiczne kości jest tam najmniejsze ze wszystkich stref osadniczych (nie licząc małych wykopów jak VIII i XI). Wyraźnie zaznacza się też dominacja czaszek nad innymi kośćmi (**ryc. 218**). Było ich przynajmniej 8, co stanowi 53% minimalnej liczby kości (**ryc. 218**). Żuchwy stanowią wprawdzie 20%, ale są wydzielone jedynie na podstawie luźnych zębów, i co ważne, pochodzą od innych osobników, niż czaszki (**ryc. 218; tab. 23**). Do tego niewiele jest zębów szczękowych, bo tylko dwa i można je przyporządkować do 2 czaszek z 8 (**tab. 23**). Na południowym cyplu jest też dużo większa fragmentacja czaszek, niż to miało miejsce nad wschodnią zatoką w okresie klasycznego Zedmaru. Na konkretną czaszkę przypada od 1 do 8 fragmentów, które nie przekraczającej 4cm. Podobnie jest też z jedyną znalezioną tam kością długą (**tab. 23**). Na południowym cyplu większy jest udział fragmentów wtórnie nadpalonych (29%) oraz silnie zerodowanych i zniszczonych (25%), niż to miał miejsce we wschodniej zatoce w klasycznym Zedmarze (**tab. 23**). Do tego dochodzi jeszcze odmienna lokalizacja, czyli występowanie kości bezpośrednio w miejscu obozowania na płaskim plateau cypla, a nie na stoku brzegowym (**ryc. 179**).

Taka różnica pomiędzy tymi dwoma strefami osadniczymi, tj. wschodnią zatoką i południowym cyplem, wynika przede wszystkim z odmiennych praktyk rytualnych tam stosowanych. Nad wschodnią zatoką w okresie klasycznego Zedmaru składano liczne pochówki tymczasowe, które były lokowane na stoku pomiędzy strefą mieszkalną na plateau wyspy a brzegiem jeziora. Po wybraniu szczątków z każdego takiego pochówku zostawały losowo przeoczone różne drobne elementy szkieletu, z zębami włącznie oraz fragmenty większych kości. Poza ewidentnymi zgubami, zdarzają się tam również całe duże kości pozostawione celowo na miejscu. Z kolei na południowym cyplu wyspy (klasyczny Zedmar i post-Zedmar), gdzie wyraźnie dominują fragmenty kalot, luźne kości to najprawdopodobniej pozostałość po czaszkach przechowywanych na osadzie. Możliwe, że trzymano tam też wybrane kości długie, zwłaszcza udowe, a także żuchwy dziecięce i ewentualnie całe dłonie(?), po których pozostały jedynie pojedyncze zęby oraz paliczki.

Na terenie wschodniej zatoki luźne kości ludzkie występowały nie tylko w okresie klasycznego Zedmaru, ale też dużo wcześniej, bo od wczesnego mezolitu oraz później, tj. w

okresie post-Zedmar. Najwięcej szczątków, i to prawie wyłącznie z pochówków tymczasowych, pochodzi jednak z klasycznego Zedmaru.

W mezolicie i we wczesnym Zedmarze luźnych kości ludzkich we wschodniej zatoce jest znacznie mniej niż w klasycznym Zedmarze. Nieco inaczej wygląda też ich struktura anatomiczna (**ryc. 218**). Czaszki występują tam częściej, bo stanowią odpowiednio 33% do 21% minimalnej liczby kości. Co ważne, równie częste są wtedy drobne kości rąk i stóp, które w sumie mają taki sam udział jak czaszki wydzielone na podstawie luźnych zębów i fragmentów kalot (po 33%) (**ryc. 218**). Do tego zdarzają się sporadycznie inne kości postkranialne, jak kości długie nóg, fragmenty miednicy i kręgow (**ryc. 218**). W mezolicie i wczesnym Zedmarze można mówić generalnie o dominacji drobnych elementów szkieletu, takich jak luźne zęby (19% fragmentów kostnych), czy kości rąk i stóp (**ryc. 218; tab. 23**). Do tego czaszki i kości długie są reprezentowane przez niewielkie fragmenty; odłamki kalot nie przekraczają 5,5cm, a kości długich 8cm (**tab. 23**). Nie ma całych kości, tak jak to się zdarza w klasycznym Zedmarze. Mimo niewielkich fragmentów, kości są jednak stosunkowo dobrze zachowane i nie mają śladów wtórnych nadpaleń (**tab. 23**). Szczątki ludzkie z tych wczesnych okresów, tj. mezolitu i wczesnego Zedmaru, można więc traktować jako przypadkowe zguby i mimo nieco innej struktury anatomicznej, należy je uznać za pozostałość pochówków tymczasowych, tak jak kości z klasycznego okresu Zedmar. Tym bardziej, że pochodzą one z tej samej strefy pomiędzy obozowiskiem na plateau, a linią brzegową jeziora. Większy udział czaszek, tak w minimalnej liczbie kości, jak też w ogólnej liczbie fragmentów może wskazywać, że sporadycznie przechowywano je na osadzie. Taka ewentualność dotyczyłaby przynajmniej jednej czaszki z plateau (os. III-F) i miałoby to miejsce wyłącznie w okresie wczesnego Zedmaru (**ryc. 189**). W mezolicie nie przechowywano tam żadnych kości (**ryc. 186**).

Na terenie wschodniej zatoki (wykop III i V) w okresie post-Zedmar sytuacja wygląda jeszcze inaczej. Struktura anatomiczna kości zmienia się w stosunku do poprzednich okresów, a zwłaszcza do klasycznego Zedmaru i jest bardziej zbliżona do tej obserwowanej na południowym cyplu, czyli głównie w wykopie I (**ryc. 218**). W post-Zedmar udział czaszek w minimalnej liczbie kości wzrasta dwukrotnie z 21% do 43%. Natomiast liczba żuchw, wydzielonych na podstawie luźnych zębów, spada z 5 do 1 (**ryc. 218**). Udział kości długich pozostaje podobny jak w klasycznym Zedmarze na poziomie około 20%. Mniej jest z kolei drobnych kości, bo są to zaledwie 3 kości ręki i jedna rzepka (**ryc. 218**). Wynika to zapewne z faktu, że w okresie post-Zedmar zanika praktyka składania pochówków tymczasowych, a zaczyna przeważać przechowywanie wybranych kości na osadzie, co dotyczyło głównie

czaszek, ale prawdopodobnie też konkretnych kości długich. Co więcej, szczątki z okresu post-Zedmar znajdowane są już prawie wyłącznie na terenie mieszkalnym na plateau wschodniej zatoki, a niewiele jest ich w miejscu, gdzie wcześniej składano pochówki tymczasowe, czyli na stoku brzegowym (**ryc. 200**).

W okresie post-Zedmar we wschodniej zatoce ma miejsce głównie przechowywanie wybranych kości na osadzie tak, jak na południowym cyplu wyspy (wykop I, II i XII). Stan zachowania i fragmentacja kalot oraz kości długich bardzo się jednak różnią w obu tych miejscach, choć w obu przypadkach pochodzą one z intensywnie wykorzystywanego osadniczo plateau wyspy (**tab. 23**). We wschodniej zatoce, mimo generalnie dużego rozdrobnienia poszczególnych czaszek (od 3 do 42 fragmentów), udało się je w znacznej mierze wykleić i zrekonstruować. Okazało się tym samym, że niektóre były prawie całe, a inne reprezentowane są przez konkretne pojedyncze kości lub większe części kaloty (**ryc. 202-205**). Podobnie jest też z niektórymi z kości długich (**ryc. 202**). Inaczej jest natomiast na południowym cyplu, gdzie czaszek nie dało się zrekonstruować i były one dużo bardziej rozdrobnione i zerodowane na powierzchni, a do tego część fragmentów była jeszcze wtórnie nadpalona (**ryc. 180-182; tab. 23**). Taka równica pomiędzy czaszkami z tych dwóch lokalizacji wynika zapewne z tego, że te ze wschodniej zatoki, a przynajmniej ich znaczna część, były przechowywane jeszcze w okresie post-Zedmar, stąd ich mniejsze zniszczenie. Natomiast na południowym cyplu fragmenty kalot pochodzą formalnie z warstw klasycznego Zedmar i post-Zedmar, ale w rzeczywistości są raczej starsze. Ich faktyczne przechowywanie należałoby raczej datować na przełom wczesnego i klasycznego Zedmaru. Natomiast w okresie post-Zedmar i pewnie też pod koniec okresu klasycznego, z czaszek tych pozostały już tylko odłamane fragmenty, które nieświadomie deptano, niszczone i wtórnie nadpalano.

Szczątki ludzkie z osady na południowym brzegu w Szczepankach prezentują jeszcze inny wariant, tak pod względem struktury anatomicznej kości, jak też ich lokalizacji w stosunku do miejsc obozowania i linii brzegowej jeziora. Struktura anatomiczna jest tam do pewnego stopnia zbliżona do tego, co zaobserwowano we wschodniej zatoce w Dudce w mezolocie i wczesnym Zedmar (**ryc. 218**). Różnica polega jednak na tym, że w Szczepankach czaszki mają jeszcze większy udział, bo stanowią aż 46% minimalnej liczby kości, a kości postkranialne są mniej zróżnicowane anatomicznie (**ryc. 218**). Dużo jest wprawdzie drobnych elementów szkieletu, które pochodzą wyłącznie z rąk (18%), ale równoważą się one z występowaniem kości długich nóg lub przedramion (18%). Interesujące jest, że w Szczepankach wyjątkowo występują zuchwy reprezentowane przez fragmenty kości z zębami (**ryc. 218; tab. 23**), podczas gdy na południowym cyplu oraz we wschodniej zatoce w Dudce

zasadniczo brak takich znalezisk (**ryc. 198:g ; 205: l; 218**). Udział żuchw wydzielonych na podstawie kości i luźnych zębów jest w Szczepankach taki sam jak kości długich i kości rąk, czyli 18% (**ryc. 218**). Szczątki ludzkie w Szczepankach występowały głównie na terenie obozowiska (**ryc. 208; 213**). W mezolicie i we wczesnym okresie Zedmar trafiały się one też na skraju osady i nad samym brzegiem jeziora (**ryc. 210; 215**).

Mimo dominacji czaszek i występowania kości w większości w miejscach obozowania, wydaje się jednak, że większość szczątków ludzkich ze Szczepanek pochodzi z pochówków tymczasowych. Przemawia za tym przede wszystkim spory udział drobnych elementów szkieletu, jak kości rąk i luźne zęby. Te ostatnie stanowią aż 27% fragmentów i są częste zwłaszcza w sektorze S (37%) (**tab. 23**). W żadnym z wykopów w Dudce nie ma tak wysokiego udziału zębów w ogólnej liczbie fragmentów. Czaszki, mimo stosunkowo dużej minimalnej liczby, są reprezentowane jedynie przez pojedyncze małe fragmenty kaloty (od 1 do 2), albo wręcz przez same zęby szczękowe (**ryc. 218; tab. 23**). Liczba fragmentów czaszki i luźnych zębów jest przy tym wyrównana (12 do 14) (**tab. 23**). Istotne jest, że tylko w Szczepankach jest dokładnie tyle samo zestawów zębów szczękowych co wydzielonych kalot (**ryc. 218; tab. 23**). Jest to odmienna sytuacja od tej na południowym cyplu w Dudce, czy we wschodniej zatoce w okresie post-Zedmaru, gdyż tam fragmentów *cranium* było znacznie więcej niż zębów, zwłaszcza szczękowych (**tab. 23**). W Szczepankach jest zatem to, co gubiono z czaszek, czyli pojedyncze fragmenty kostne i zęby. Z kolei tam, gdzie czaszki były faktycznie przynoszone jako suche kości i przechowywane, zębów właśnie brakuje. Warto jeszcze dodać, że tendencje zaobserwowane dla Szczepanek przypominają do pewnego stopnia sytuację z opróżnionych grobów w Dudce (**ryc. 211**), w których było dużo luźnych zębów, przeważających liczebnie nad fragmentami kalot oraz drobnych kości szkieletu postkranialnego (**tab. 15**).

Na podstawie struktury anatomicznej i wielkości poszczególnych elementów większość szczątków ludzkich w Szczepankach można uznać za przypadkowe zguby. Z drugiej strony, zdarzają się tam również całe kości długie lub większe części żuchw (**ryc. 209; 214; tab. 23**). Jedna żuchwa znajdowała się w obiekcie nr 2 w sektorze S, gdzie najprawdopodobniej była przechowywana i trafiła na teren osady jako sucha kość. Całe kości długie i połowę żuchwy znaleziono w sektorze E w warstwach datowanych na wczesny Zedmar. Tym razem są to raczej pozostałości po pochówkach tymczasowych, a nie szczątki przechowywane na osadzie. Te duże i charakterystyczne kości zostawiono zapewne celowo w miejscu pochówku, podobnie jak to czyniono w okresie klasycznego Zedmaru we wschodniej zatoce w Dudce (**ryc. 195**).

Wykop IV w Dudce najbardziej wyróżnia się pod względem struktury anatomicznej spośród wszystkich stref osadniczych. W pozostałych miejscach czaszki należały do częstej kategorii i mniej lub bardziej dominowały nad kośćmi długimi. Były one też zawsze liczniejsze od żuchw, które zwykle reprezentowane były przez same zęby. W wykopie IV jest zupełnie na odwrót (**ryc. 218**). Dominują tam bowiem kości długie z kończyn górnych i dolnych, które stanowią 40% minimalnej liczby kości, podczas gdy czaszki jedynie 16%. Co więcej, wysoki jest udział żuchw (20%), które wydzielono głównie na podstawie fragmentów kostnych, a nie luźnych zębów (4 z 5). Taka struktura szczątków nie pasuje do pozostałości po pochówkach tymczasowych, tym bardziej, że mało jest drobnych elementów szkieletu, jak kości rąk i stóp, w porównaniu do dużej liczby kości długich (**ryc. 218**). Nie ma też wyraźnej selekcji i preferencji konkretnych kości, co się zdarza w przypadku przechowywania szczątków na osadzie, jak na przykład na południowym cyplu w Dudce (**ryc. 218**). Struktura anatomiczna w wykopie IV odpowiada bardziej pochówkom wtórnym, gdzie właśnie typowe jest występowanie większych kości szkieletu, a żuchwy bywały wręcz składane jako wtórne pochówki częściowe. Podobnie może być też w przypadku pochówków pierwotnych silnie zniszczonych i słabo zachowanych, z których zostały tylko większe i trwalsze kości. Biorąc jednak pod uwagę położenie wykopu IV na plateau i blisko cmentarzyska oraz generalnie dobry stan zachowania kości, to szczątki z tego wykopu należy interpretować jako pozostałość po grobach zniszczonych w czasie późnoneolitycznego osadnictwa w tym miejscu. Przemawia za tym też występowanie kości ludzkich w dwóch wyraźnych koncentracjach (**ryc. 170**). Jeden z grobów ulokowany był w południowej części wykopu IV i zawierał kości tylko jednego osobnika. Mógł to być pojedynczy pochówek pierwotny, na co wskazuje liniowy rozrzut kości i ich zachowana kolejność anatomiczna. Szczątki ludzkie z północnej części wykopu pochodziły najprawdopodobniej z jakiegoś grobu zbiorowego, który zawierał kilka pochówków wtórnych. Kości różnych osobników zalegały bowiem w wyraźnej koncentracji i były wzajemnie przemieszane.

9.2. Charakter praktyk rytualnych w poszczególnych okresach chronologicznych.

Na podstawie powyższych analiz można stwierdzić, że luźne kości ludzkie pochodzące z różnych stref osadniczych lub brzegowych jeziora, związane są z dwoma podstawowymi praktykami rytualnymi: przechowywaniem szczątków na osadzie oraz składaniem pochówków tymczasowych. Rzadko luźne kości ludzkie można interpretować jako efekt zniszczenia grobów. Taka sytuacja miała miejsce praktycznie tylko w wykopie IV, który jest peryferią cmentarzyska zniszczoną przez późniejsze osadnictwo późnoneolityczne.

Z kolei z ewentualnym zniszczeniem późnoneolitycznych grobów na skutek działalności człowieka (średniowiecznej i nowożytniej) można się też liczyć w wykopie IX.

Na luźnych kościach ludzkich z Dudki i Szczepanek nie zaobserwowano żadnych manipulacji *post mortem*, zwłaszcza śladów cięcia, ani też oznak przemocy, które mogły by wskazywać na przyczynę śmierci. Nie można więc tu mówić ani o szczątkach zabitych wrogów – trofea(?), ani tym bardziej o kanibalizmie, czy utylitarnym użytkowaniu kości ludzkich. Szczątki znajdowane bezpośrednio w miejscu obozowania są więc raczej kośćmi zmarłych przodków i bliskich, które na jakimś etapie złożonych praktyk pogrzebowych oddzielano od reszty szkieletu i przechowywano na terenie osady. Kości takie w jakimś momencie ulegały uszkodzeniu lub rozbiciu (fragmentacji). Małe odłamki były w ten sposób gubione i ostatecznie mieszały się z materiałem osadowym, a potem razem z nim były deptane i nieświadomie niszczone.

9.2.1. Pochówki tymczasowe.

Pochówki tymczasowe deponowane były głównie na ternie **wschodniej zatoki w Dudce**, skąd pochodzi najwięcej luźnych kości ludzkich (**ryc. 186-199; tab. 21; 23**). Lokowano je tam na stoku brzegowym i na samym skraju plateau, tj. pomiędzy miejscem obozowania a linią brzegową jeziora (**tab. 24**). Pierwsze przykłady pochodzą już z wczesnego mezolitu i składano je tam nieprzerwanie do końca klasycznego okresu Zedmar (**tab. 24**). Ilość pochówków tymczasowych z mezolitu jest jednak niewielka, lekko wzrasta ona w okresie wczesnego Zedmaru, ale dopiero w klasycznym okresie Zedmar można zaobserwować skokowy wzrost liczby kości ludzkich i osobników (**ryc. 186; 189; 192; tab. 21**). W okresie post-Zedmar praktyka ta prawdopodobnie całkowicie zanika (**tab. 24**), bo chociaż luźne kości ludzkie są wtedy nadal liczne, to niewiele z nich może pochodzić z ewentualnych pochówków tymczasowych (do trzech osobników?) (**ryc. 200; tab. 21**).

Kolejną strefą gdzie deponowano pochówki tymczasowe, i to w dłuższym wymiarze czasu, jest osada przy południowym brzegu w **Szczepankach** (**ryc. 207; tab. 24**). Pierwsze luźne kości ludzkie pojawiają się tutaj również w warstwach mezolitycznych i to w obu sektorach S i E, ale jest ich niewiele i mają niejasny charakter (**ryc. 210; 215; tab. 22**). Jeśli składano wtedy pochówki tymczasowe, to sporadycznie i raczej miało to miejsce w zachodniej części sektora S (os. S-XI?), gdzie odkryto też grób niemowlęcia z późnego paleolitu lub wczesnego mezolitu (**ryc. 210**). Pewne pochówki tego rodzaju pojawiają się w Szczepankach we wczesnym Zedmarze i występują w różnych miejscach obydwu sektorów S i E (**tab. 24**). Składano je bezpośrednio w strefie mieszkalnej w obu sektorach (os. S-XII; E-

I), jak też poza miejscem obozowania i blisko brzegów jeziora, co dotyczy dwóch pochówków w sektorze E (os. E-II i E-IX) i jednego w sektorze S (os. S-IX) (**ryc. 210; 215**). Pochówki tymczasowe były w Szczepankach nadal deponowane w okresie klasycznego Zedmaru, ale wtedy lokowano je już tylko na terenie osady, w zachodniej części sektora S (os. S-V, S-X) lub bliżej wschodniego brzegu wyspy w sektorze E (os. E-III, E-IV i E-X) (**ryc. 211; 216**). Niewykluczone, że praktyka składania ich na osadzie była nadal stosowana w okresie post-Zedmar, ale raczej w mniejszym wymiarze niż wcześniej (**tab. 24**). Część kości zalegająca w warstwach post-Zedmar i późnoneolitycznych może być jednak w rzeczywistości starsza i trafiła na powierzchnię na skutek spływania z wyższych partii stoku lub aktywności osadniczej w tym miejscu (**ryc. 212; 217**).

Istotne jest, że pochówki tymczasowe ze wschodniej zatoki w Dudce oraz ze Szczepanek składano niejednokrotnie z wyposażeniem, głównie z ozdobami. Charakter i częstotliwość występowania takiego wyposażenia był zmienny w czasie i inny w Dudce niż w Szczepankach. Nad wschodnią zatoką w Dudce we wczesnym mezolicie kościom ludzkim towarzyszyły ozdoby bursztynowe i kości zwierzęce (**ryc. 186; 188**). W późnym mezolicie i we wczesnym Zedmarze brak jest jakiegokolwiek ewentualnego wyposażenia (**tab. 22**). Natomiast w klasycznym Zedmarze, poza jednym guzem bursztynowym, były to całkiem liczne zawieszki z zębów zwierzęcych (**ryc. 192**). Ozdoby występowały nadal w warstwach post-Zedmar i były stosunkowo urozmaicone. Możliwe, że one również są związane z pochówkami tymczasowymi (**ryc. 200**). Co ważne, wszystkie zawieszki miały uszkodzony otwór, najprawdopodobniej zostały więc zgubione w trakcie wybierania kości ludzkich (**ryc. 186; 192; 200**).

W Szczepankach natomiast różnorodne wyposażenie współwystępuje z pochówkami tymczasowymi, przede wszystkim w okresie wczesnego Zedmaru, czyli wtedy, gdy nad wschodnią zatoką w Dudce brak ozdób. Co więcej, charakter wyposażenia w Szczepankach jest też inny niż w Dudce. Były to bowiem głównie ozdoby bursztynowe – zawieszki, guzy i paciorki (**ryc. 210; 215**). Do tego dochodzą jeszcze skamieliny z naturalnymi otworami, kamienny pierścień, zawieszka z kła psa, całe nieobrobione siekacze jelenia i dzika oraz prawdopodobnie też zuchwy jeża (**ryc. 210; 215**). W klasycznym Zedmarze ilość wyposażenia pochówków tymczasowych w Szczepankach wyraźnie maleje, odwrotnie niż to miało miejsce w Dudce. Nadal są to ozdoby bursztynowe, skamieliny (guzy) i siekacze dzika i jelenia (**ryc. 211; 216**). W okresie post-Zedmar obecność pochówków tymczasowych w Szczepankach jest niepewna, podobnie jak związek dwóch zawieszek z zębów zwierzęcych z

sektora E ze znalezionymi tam kośćmi ludzkimi. Warto jeszcze dodać, że ozdoby ze Szczepanek są raczej w dobrym stanie i mają z reguły całe nieuszkodzone otwory.

Pomijając wyposażenie, pomiędzy pochówkami tymczasowymi znad wschodniej zatoki w Dudce i tymi w Szczepankach, są jeszcze inne podobieństwa. W obu miejscach zdarzało się, że pochówki tymczasowe składano na tyle blisko linii brzegowej, że były one później rozmywane przez wody jeziora (**ryc. 186; 200; 215; tab. 24**). Druga podobna tendencja dla obu stref, to celowe pozostawianie w miejscu pochówku całych i dużych kości tak, że można na tej podstawie rekonstruować sposób tymczasowego ułożenia zmarłych. Mogła to być pozycja na wznak albo na boku z różnym ukierunkowaniem do stron świata i do wód jeziora. Co więcej, taka praktyka na każdym ze stanowisk miała miejsce w innym okresie chronologicznym. W Szczepankach całe duże kości wystąpiły tylko w sektorze E i we wczesnym Zedmarze, natomiast we wschodniej zatoce w Dudce pojawiają się one później w okresie klasycznego Zedmaru (**ryc. 194-195; 215; tab. 23**).

Pochówki tymczasowe mogły być sporadycznie deponowane również w innych miejscach na terenie wyspy Dudka, na przykład na skraju południowego cypla, na pograniczu plateau i brzegu – wykop II oraz przy zachodniej zatoce – wykop VIII (**ryc. 177; tab. 24**). Ewentualne pochówki tymczasowe z tych stref należałoby datować na klasyczny Zedmar i post-Zedmar (**tab. 21**). Niewykluczone też, że niektóre z kości z wykopu XI zlokalizowanego w strefie litoralnej poniżej cmentarzyska, również pochodzą ze zdeponowanych wyżej na stoku pochówków tymczasowych. Tym razem byłyby to pochówki z klasycznego i ewentualnie z wczesnego Zedmaru (**tab. 21; 24**).

9.2.2. Przechowywanie kości na osadzie.

Przechowywanie kości zmarłych na osadzie dotyczy przede wszystkim dwóch głównych stref osadniczych w Dudce, tj. południowego cypla (wykopy I, II, XII) i wschodniej zatoki (wykopy III i V). Sporadycznie mogło ono też mieć miejsce na osadzie w Szczepankach (**tab. 24**). Nie można wykluczyć, że również szczątki z wykopu IX w interiorze Dudki, są także efektem przechowywania tam konkretnych wybranych kości.

We wschodniej zatoce w Dudce (wykop III i V) przechowywano głównie czaszki i być może też wybrane kości długie. Taka praktyka mogła być stosowana tam już we wczesnym Zedmarze, ale miało to raczej sporadyczny charakter, bo dotyczy jednej czaszki znalezionej na plateau (**ryc. 189; tab. 24**). Podobnie było też w okresie klasycznego Zedmaru, gdzie przechowywanie, o ile miało miejsce, dotyczyłoby jednej czaszki i ewentualnie kilku kości postkranialnych odkrytych na plateau w miejscu obozowania (**ryc. 192; tab. 24**).

Zwyczaj przechowywania kości na osadzie upowszechnił się we wschodniej zatoce dopiero w okresie post-Zedmaru. Do tego stopnia, że była to główna aktywność rytualna związana z kultem zmarłych, jaką praktykowano w tym miejscu (**ryc. 200; tab. 24**). Wtedy bowiem, bezpośrednio na terenie obozowiska, pojawiają się znaczne ilości fragmentów kalot. Przechowywano najprawdopodobniej całe czaszki bez żuchw, większe fragmenty kalot (starsi zmarli?), albo pojedyncze kości czaszkowe oddzielające się na szwach (młodzi osobnicy). Przechowywane mogły być też wybrane kości długie, bo kilka było przemieszanych razem z kalotami na terenie plateau (**ryc. 200; 202**).

Przechowywanie kości **na południowym cyplu Dudki** miało miejsce najprawdopodobniej w okresie klasycznego Zedmaru, a być może już we wczesnym Zedmarze (**tab. 24**). Pochodzą one bowiem z warstw datowanych na okres klasycznego Zedmaru i post-Zedmar, ale wszystkie są mniej lub bardziej zniszczone, a część wtórnie ponadpalana (**ryc. 180-182**). Wygląda więc na to, że są to już resztki po kościach, które przechowywano wcześniej i po tym jak uległy rozbiciu lub uszkodzeniu były już tylko nieświadomie deptane i niszczone. Na południowym cyplu przechowywano głównie czaszki dorosłych, podobnie jak we wschodniej zatoce (**tab. 24**). Sporadycznie mogły to być wybrane kości długie, jak udowa. Mogło to też dotyczyć ewentualnie żuchw dziecięcych, po których pozostały jednak tylko pojedyncze zęby. To samo odnosi się do całych dłoni dorosłych(?), z których zostały tylko pojedyncze paliczki (**ryc. 179-181; tab. 24**).

Nie wiadomo, na ile przechowywanie kości mogło być jeszcze kontynuowane w Dudce w okresie późnego neolitu. Fragmenty kostne z tego okresu ze wschodniej zatoki łączą się bowiem z kośćmi z post-Zedmaru, a czasem nawet z klasycznego Zedmaru i nie można było wydzielić takich, które pochodziłyby na pewno z późnego neolitu. Ewentualnym śladem po przechowywaniu kości na osadzie jeszcze w późnym neolicie, mogą być jednak szczątki ludzkie znalezione **w interiorze wyspy w wykopie IX** (**ryc. 169; tab. 24**). Były to fragmenty czaszki jednego osobnika i kości udowej drugiego, czyli w obu przypadkach fragmenty dużej i charakterystycznej kości (**ryc. 175-176**). Co więcej, przynajmniej fragmenty czaszki znaleziono na samym środku tego dużego wykopu, a wokół nie było innych kości ludzkich, ani też ewentualnego zniszczonego grobu, z którego mogły być one wyorane.

Do okazjonalnego przechowania wybranych kości mogło też dochodzić **na osadzie w Szczepankach** (**ryc. 191**). Świadczy o tym obecność prawie całej żuchwy ludzkiej w obiekcie nr 2 w wykopie S z okresu klasycznego Zedmaru (**ryc. 208-209**). Trudno stwierdzić, na ile w Szczepankach mogły być też przechowywane czaszki, tak jak to miało miejsce w strefach osadniczych w Dudce (**tab. 24**). Niewiele jest bowiem śladów takiej praktyki, a jeśli w ogóle

ją stosowano, to raczej na ternie sektora E. Mogło to mieć miejsce w okresie późnego mezolitu i we wczesnym Zedmarze (**tab. 24**). W obu wypadkach ewentualne pozostałości po takich czaszkach to tylko pojedyncze fragmenty kalot. Ten z mezolitu był wtórnie nadpalony, a z wczesnego Zedmaru znaleziono przy obiekcie. Śladem po trzymanyh na osadzie czaszkach i ewentualnie kościach długich w sektorze E mogą też być szczątki pochodzące z warstw post-Zedmar i późnego neolitu, które noszą ślady długiego zalegania na powierzchni gruntu i silnego zniszczenia (**ryc. 214; 219**). O ile kości te przechowywano na osadzie, to raczej w okresie wcześniejszym, może w klasycznym Zedmarze(?).

9.2.3. Przepalone kości (z ciałopalenia?) w strefach osadniczych.

Na koniec warto jeszcze wspomnieć, że w różnych strefach osadniczych znajdowano nieliczne przepalone kości ludzkie, które mogą pochodzić z ciałopalenia. Najwięcej było ich we wschodniej zatoce w Dudce (wykop III), gdzie występowały od wczesnego Zedmaru po post-Zedmar. Są to w sumie fragmenty minimum dwóch czaszek, dwa paliczki i jeden fragment kości długiej (**ryc. 190**: g-k; **203**: d-f; u). Przepalone szczątki znaleziono też na południowym cyplu w Dudce (wykop I). Jest to kilka silnie przepalonych kości z różnych części szkieletu, prawdopodobnie od jednego osobnika (**ryc. 180**: e-g). Jeden fragment silnie przepalonej kaloty wystąpił też w sektorze S w Szczepankach pod obiektem nr 2 (**ryc. 209**: j). Kilka przepalonych kości było też w wykopie XI, ale w ich przypadku najbardziej realne wydaje się, że zostały wymyte z terenu cmentarzyska i osunęły się w dół stoku brzegowego, aż do strefy litoralnej jeziora (**ryc. 183**: h, k-l).

W żadnej ze stref osadniczych, gdzie znaleziono przepalone kości, nie ma śladów ewentualnego spalania zmarłych na stosie. Nie można też mówić o pochówkach ciałopalnych, bo szczątków jest po prostu za mało i są one rozproszone w różnych miejscach. Pojedyncze kości z ciałopalenia w miejscach obozowania świadczyłyby jednak o tym, że na terenie wskazanych obozowisk przynajmniej okazjonalnie przechowywano szczątki zebrane gdzieś indziej ze stosu, zanim złożono je na cmentarzysku. Przy tej okazji pojedyncze fragmenty kostne mogły być gubione. Oczywiście nie można zupełnie wykluczyć i tego, że część z tych kości jest wtórnie przepalona, chociaż w większości przypadków nawet słabe przepalenie wydaje się być analogiczne, jak to notowane dla pochówków na cmentarzysku.

8.3. Dyskusja.

Natężenie obu praktyk rytualnych, tj. deponowania pochówków tymczasowych i przechowywania kości na osadzie, różni się nie tylko w poszczególnych okresach

chronologicznych, ale też pomiędzy konkretnymi obozowiskami (strefami osadniczymi). Ogólną tendencją jest to, że pochówków tymczasowych przybywa w okresie paraneolitu, czyli od wczesnego Zedmaru, a najwięcej jest ich w klasycznym Zedmarze. Można to tłumaczyć tym, że od paraneolitu konkretne strefy osadnicze były zamieszkiwane przez dłuższy okres czasu niż w mezolicie, być może nawet przez cały rok, a zaludnienie na obu wyspach niewątpliwie wtedy wzrasta (Gumiński 1995; 1999; 2004; 2012).

Nie wyjaśnia to jednak różnic pomiędzy trzema głównymi osadami, tj. wschodnią zatoką i południowym cyplem w Dudce oraz osadą na południowym brzegu w Szczepankach (**tab. 24**). Liczba pochówków tymczasowych w Szczepankach jest początkowo podobna do tej odnotowanej we wschodniej zatoce w Dudce (wykop III). Jednak już w okresie klasycznego Zedmaru pochówków tymczasowych w Szczepankach jest dużo mniej, niż we wschodniej zatoce, gdzie praktyka ta staje się wyjątkowo częsta. Z kolei na południowym cyplu w Dudce (wykop I, II i XII), prawdopodobnie w ogóle nie deponowano pochówków tymczasowych, a jeśli nawet, to sporadycznie, chociaż teren ten był zamieszkiwany już we wczesnym mezolicie podobnie jak wschodnia zatoka w Dudce i osada w Szczepankach (Gumiński 1999; 2004; 2016). Wydaje się więc, że dużą rolę odgrywały tu jakieś inne kwestie i lokalne podziały miejscowej społeczności, choćby klanowe oraz lokalizacja danej osady względem głównego cmentarzyska w Dudce.

Szczątki osób zmarłych w trakcie obozowania w Szczepankach lub innym miejscu poza Dudką były z pewnością przenoszone na teren głównego cmentarzyska w Dudce. To wyjaśnia, dlaczego właśnie osada w Szczepankach jest jednym z głównych miejsc występowania pochówków tymczasowych. Pozostawiano tam prawdopodobnie tylko bardzo małe dzieci, bo oba odkryte groby na tym stanowisku zawierały pierwotne pochówki około 6.-miesięcznych niemowląt. Tak małych dzieci nie ma na cmentarzysku głównym w Dudce, gdzie najmłodsze mają około 2 lat (**tab. 9**). Najprawdopodobniej istniała więc w tym względzie cezura wiekowa i niemowlęta chowano tam, gdzie zmarły, a nie na głównym cmentarzysku (Gumiński, Bugajska 2010).

Pochówki tymczasowe składano jednak też na terenie Dudki i to w dużej ilości. Wynika z tego, że nawet ci, którzy zmarli na wyspie, gdzie było docelowe i główne cmentarzysko, nie zawsze trafiali na nie od razu po śmierci. Wieloetapowość nie wynikała więc tylko z tego, że ktoś zmarł z dala od cmentarzyska i trzeba było go tam przenieść, ale z samego faktu, że nie każdy mógł trafić do grobu docelowego na cmentarzysku bezpośrednio po śmierci. Dla wielu zmarłych konieczne było wcześniejsze rozłożenie tkanek miękkich, czyli niejako samoistne „oczyszczenie się” kości, które dopiero w takiej „czystej” formie

można było złożyć w grobie docelowym. Duża ilość wtórnych pochówków na cmentarzysku oraz liczne ślady po pochówkach tymczasowych świadczą o tym, że właśnie taka forma obrzędu pogrzebowego była preferowana wśród miejscowej społeczności.

Pochówki tymczasowe w Dudce deponowano jednak w bardzo określonym miejscu, bo prawdopodobnie tylko we wschodniej zatoce i w strefie pomiędzy osadą a jeziorem. Osady na południowym cyplu i we wschodniej zatoce funkcjonowały zasadniczo równolegle w tych samych okresach chronologicznych. Możliwe więc, że były zamieszkiwane przez dwie odrębne grupy (klany?) i jedna z nich chowała zmarłych od razu na cmentarzysku w postaci pochówków pierwotnych, a druga stosowała wieloetapowość i najpierw składała pochówek tymczasowy nad brzegiem jeziora, a potem przenosiła kości na cmentarzysko. Inna możliwość jest taka, że na potrzeby składania pochówków tymczasowych wybrano jednak jedną konkretną lokalizację i było to miejsce respektowane przez cały okres zasiedlania wyspy i przez wszystkich jej mieszkańców, a wieloetapowość dotyczyła konkretnych zmarłych, z jakiegoś powodu predystynowanych do takiej formy rytuału. Pytaniem pozostaje, komu przysługiwał wieloetapowy obrządek i dlaczego na miejsce składania pochówków tymczasowych wybrano akurat teren wschodniej zatoki i to już we wczesnym mezolicie.

Przechowywanie kości zmarłych na osadzie w powszechniejszym wymiarze dotyczy okresu paraneolitu, a ściślej przełomu wczesnego i klasycznego Zedmaru oraz okresu post-Zedmar. Może to również wynikać ze wzrostu zaludnienia w tym czasie, co mogło powodować większą potrzebę wskazywania na swoje pochodzenie i na więzy z konkretnymi zmarłymi i bezpośrednimi przodkami. Z jednej strony mogło to więc wpływać na zwiększenie popularności wieloetapowych praktyk pogrzebowych jako takich, a z drugiej na coraz częstsze przechowywanie na osadzie wybranych kości zmarłych, zwłaszcza czaszek. Z tym ostatnim mógł się też wiązać mniej lub bardziej rozbudowany kult przodków. Główne strefy osadnicze znów różnią się między sobą pod względem ilości przechowywanych kości i okresem w jakim miało to miejsce. W Szczepankach była to praktyka bardzo sporadyczna i raczej trzymano tam żuchwy niż czaszki. Natomiast w Dudce przechowywanie kości było dużo częściej praktykowane. Najpierw trzymano kości głównie na południowym cyplu (wczesny/klasyczny Zedmar), a potem już głównie na terenie wschodniej zatoki (post-Zedmar). Może to jednak wynikać z samego przeniesienia osadnictwa na teren wschodniej zatoki, bo jego ślady są tam intensywniejsze w okresie post-Zedmar i późnym neolicie niż na terenie południowego cypla (Gumiński 1995, 1999).

C. WIELOETAPOWE PRAKTYKI POGRZEBOWE W DUDCE I SZCZEPANKACH.

PODSUMOWANIE I REKONSTRUKCJA ZŁOŻONYCH PRAKTYK GRZEBALNYCH.

Z przedstawionej w pracy charakterystyki różnych form pochówków z Dudki i Szczepanek jasno wynika, że wieloetapowy obrządek pogrzebowy był powszechnie stosowany przez miejscową społeczność. Wskazuje na to bardzo duży udział pochówków wtórnych szkieletowych i ciałałalnych na głównym cmentarzysku w Dudce, jak też liczne kości ludzkie znajdujące w różnych strefach obu wysp, które pochodzą z pochówków tymczasowych oraz z kości przechowywanych na osadzie. Pochówki pierwotne, czyli sytuacje, kiedy zmarłego chowano na cmentarzysku i już później nie naruszano, należą do wyjątków.

Wieloetapowość stosowana była od wczesnego mezolitu, choć jej największy rozkwit można odnotować w okresie paraneolitu, tj. we wczesnym i klasycznym Zedmarze. Praktyki takie były najprawdopodobniej jeszcze utrzymywane w okresie post-Zedmaru. Wydaje się, że w okresie późnego neolitu mogło dojść do zmiany rytuałów. Przestało wtedy funkcjonować główne cmentarzysko, a pochówki zaczęto lokować na kulminacjach w interiorze wyspy Dudka. Możliwe jednak, że Dudka jako wyspa nadal utrzymała swój status miejsca centralnego i wyjątkowego, skoro obecne są tam groby ze schyłkowego neolitu. Nie ma też potwierdzenia, by w późnym neolicie składano pochówki tymczasowe, a ewentualne przechowywanie kości na osadzie w tym czasie nie jest pewne. Wydaje się, że wówczas to jednak pochówek pierwotny, składany od razu w miejscu docelowym, był podstawowym obrzędem grzebalnym.

Dla Dudki i Szczepanek można wydzielić wszystkie trzy modelowe warianty wieloetapowości przedstawione we wstępie. Pierwszy polegał na składaniu pochówków tymczasowych poza cmentarzyskiem, do czasu rozłożenia tkanek miękkich. Potem kości były zabierane i przenoszone do grobu docelowego na cmentarzysku, ewentualnie część trafiała na osadę, gdzie były przechowywane. Drugi wariant wieloetapowości odbywał się na samym cmentarzysku w Dudce, gdzie naruszano groby z pochówkami pierwotnymi siedzącymi i wyciągano z nich pojedyncze kości. Niekiedy też wyjmowany był cały szkielet, czego pozostałością są wyodrębnione opróżnione groby zawierające pojedyncze drobne kości

ludzkie i dary grobowe. Trzecia i niejako odrębna „droga” wieloetapowości to ciałopalenie. Ciało zmarłego spalane było na stosie poza cmentarzyskiem i prawdopodobnie poza Dudką i Szczepankami. Kości były potem zbierane i transportowane na cmentarzysko.

Każdy z tych trzech wariantów mógł mieć nieco inny przebieg dla poszczególnych zmarłych. Szczątki konkretnej osoby były bowiem na różnych etapach gubione, celowo zostawiane, dzielone i selekcjonowane, niekiedy dłużej lub krócej przechowywane i transportowane. Z kolei na cmentarzysku za każdym razem w nieco inny sposób łączono w jednym grobie odmienne formy pochówków i różną ilość kości poszczególnych zmarłych. Wszystkie te elementy powodują, że konkretne warianty wieloetapowości są dużo bardziej złożone i skomplikowane, niż to zakłada uproszczony schemat. W efekcie pochówki wtórne na cmentarzysku są bardzo różnorodne pod względem liczby i charakteru kości oraz sposobu ich deponowania, a każdy grób jest inny i niepowtarzalny.

1. Od pochówku tymczasowego do wtórnego na głównym cmentarzysku w Dudce (ryc. 219).

1.1. Pochówki tymczasowe – miejsce i czas ich składania, relacja do miejsc mieszkalnych.

Pochówki tymczasowe były lokowane zarówno w Dudce, jak i w Szczepankach. Biorąc pod uwagę to, że cmentarzysko w Dudce mogło być głównym miejscem grzebalnym dla całego mikroregionu jeziora Staświn, to niewykluczone, że takie pochówki lokowano też w innych miejscach obozowania, prawdopodobnie tam, gdzie dany osobnik zmarł.

Pochówki tymczasowe w Szczepankach składano na pewno w okresie paraneolitu, głównie we wczesnym i klasycznym Zedmarze. Ślady takiej aktywności w mezolicie są niepewne, podobnie jak dla końcowego okresu osadnictwa na wyspie, tj. post-Zedmaru i późnego neolitu. Wydaje się więc, że składanie pochówków tymczasowych w Szczepankach miało miejsce wtedy, gdy osadnictwo było tam najintensywniejsze, a wyspa mogła być zamieszkiwana przez dłuższą część roku, jeśli nie cały rok.

Pochówki tymczasowe w Szczepankach deponowano bezpośrednio na terenie obozowiska, albo bliżej brzegów jeziora. Jednak nawet te, składane blisko linii brzegowej znajdowały się w miejscach intensywnie użytkowanych gospodarczo. Zlokalizowane były tam bowiem pomosty, przy których myto naczynia, przytwierdzano sadzyki na ryby i ogólnie korzystano z brzegów jeziora (Gumiński 2016; 2018). Tylko jeden przypadek może być wyjątkiem od tej reguły i jest to paliczek z obrzeża osady w sektorze S od strony

południowego brzegu wyspy. Jako jedyny znajdował się on zasadniczo już poza strefą osadniczą. Warto jeszcze dodać, że grób niemowlęcia datowany na wczesny Zedmar (S-1), znajdował się obok obiektu osadniczego z tego samego okresu. Nie można zatem mówić w Szczepankach o specjalnie wydzielonej strefie, która byłaby przeznaczona wyłącznie na praktyki grzebalne, albo przynajmniej tylko na pochówki tymczasowe. Strefa użytkowo-mieszkalna zazębia się tam z sakralną i obrzędową.

Inaczej wyglądają te kwestie w Dudce, gdzie pochówki tymczasowe składano prawie wyłącznie na terenie wschodniej zatoki (wykop III). Była ona wprawdzie jedną z dwóch głównych stref osadniczych na wyspie, ale pochówki lokowano zasadniczo poza miejscem wykorzystywanym do celów mieszkalnych, tj. na stoku pomiędzy osadą a linią brzegową jeziora. Jest to więc wyraźnie wydzielona strefa, przeznaczona praktycznie tylko dla tego rytuału. Należy jeszcze dodać, że pomimo obecności śladów osadnictwa, brzeg jeziora nie był tam aż tak intensywnie użytkowany jak w Szczepankach (Gumiński 1995; 1999).

Wschodnia zatoka w Dudce była zapewne specjalnie wybranym miejscem do składania pochówków tymczasowych na wyspie. W innych strefach obozowania, które były wykorzystywane równolegle do niej, tj. na południowym cyplu i nad zachodnią zatoką, o ile w ogóle składano pochówki tymczasowe, to tylko sporadycznie (tab. 24). Można ewentualnie założyć, że różnica w obecności lub braku tego typu pochówków pomiędzy dwoma głównymi strefami osadniczymi w Dudce, tj. wschodnią zatoką i południowym cyplem, może wynikać z faktu, że oba miejsca były zamieszkiwane przez dwie odrębne grupy (klany?). Jedni stosowali wieloetapowy obrządek (wschodnia zatoka), a drudzy nie (południowy cyfel). Obecność przynajmniej dwóch takich grup-klanów została wykazana dla cmentarzyska w Dudce (Gumiński 2014; Gumiński, Bugajska 2016). Podział ten nie wykazuje jednak wyraźnego związku z konkretną formą pochówku. Biorąc jeszcze pod uwagę dużą przewagę pochówków wtórnych nad pierwotnymi na głównym cmentarzysku, taki układ wydaje się tym bardziej mało prawdopodobny. Co więcej, pojedyncze i nienaruszone pochówki pierwotne złożone bez dodatkowych pochówków wtórnych i ciałałalnych, to absolutne wyjątki na cmentarzysku. Wydaje się więc, że wieloetapowość dotyczyła zasadniczo całej społeczności zamieszkującej nie tylko Dudkę, ale też inne osady nad jeziorem Staświn, a jedynie w wyjątkowych przypadkach decydowano się na inną formę, czyli pochówek pierwotny.

Wschodnią zatokę można więc uznać za wybrane miejsce, gdzie trafiały ciała wszystkich tych, którzy zmarli na wyspie i byli predystynowani do wieloetapowego rytuału. Warto tu zauważyć, że przynajmniej we wczesnym mezolicie były to osoby wyróżniające się społecznie, czego przykładem jest wyposażenie tzw. „grobu wodza”. Co ważne, praktyka

składania pochówków tymczasowych nad wschodnią zatoką zaczyna się już we wczesnym mezolicie i trwa przynajmniej do końca klasycznego Zedmaru. Deponowanie ich właśnie w tym miejscu było więc bardzo długotrwałym zwyczajem, trwającym nieprzerwanie przez prawie cały okres osadnictwa na wyspie i prawdopodobnie równie długo, jak funkcjonowało główne cmentarzysko na plateau (wykop VI).

1.2. Pozostałości po pochówkach tymczasowych.

Pozostałości po pochówkach tymczasowych w Szczepankach to w przewadze bardzo drobne elementy szkieletu, głównie luźne zęby, drobne fragmenty czaszki i kości rąk. Ogólnie więc zabierano stamtąd całe szkielety i na miejscu pozostawało tylko to, co przeoczono i zgubiono. Gubione były zapewne też ozdoby, które niejednokrotnie towarzyszą szczątkom ludzkim. Ogólnie są to pozostałości bardzo przypominające to, co zostaje w opróżnionych grobach po wyjęciu całego szkieletu. Czasem jednak dochodziło do odstępstw od tej reguły i pozostawiano celowo na miejscu całe i duże kości, takie jak kości długie, czy połowa żuchwy.

Nad wschodnią zatoką w Dudce początkowo, tj. w okresie mezolitu i we wczesnym Zedmarze charakter pozostałości po pochówkach tymczasowych oraz ich ilość są bardzo podobne do tego, co w Szczepankach. Obecne są tylko przypadkowe zguby, czyli drobne elementy szkieletu, a we wczesnym mezolicie również ozdoby bursztynowe. Sytuacja zmienia się w klasycznym Zedmarze, kiedy ilość pochówków tymczasowych gwałtownie wzrasta nad wschodnią zatoką. Nadal obecne są drobne elementy szkieletu oraz uszkodzone ozdoby, głównie zawieszki z zębów zwierzęcych, które niewątpliwie gubiono. Oprócz tego zdarzają się jednak całe i duże kości, jak biodrowe, kości długie, czy też całe kości czaszkowe (czołowa, potylica). Wynika z tego, że pomimo zabierania zasadniczo całego szkieletu zmarłego, często decydowano się jednak na celowe pozostawienie na miejscu jednej czy dwóch dużych i charakterystycznych kości.

Pozostawianie całych kości jest zastanawiającą praktyką, tym bardziej, że w Szczepankach miało to miejsce tylko we wczesnym Zedmarze, a w Dudce, nad wschodnią zatoką, tylko w okresie klasycznego Zedmaru. Jest to więc praktyka mocno ograniczona czasowo w danym miejscu. W Dudce takich przypadków jest znacznie więcej i możliwe, że był to rodzaj lokalnego lub klanowego zwyczaju. Co więcej, pochówki tymczasowe nad wschodnią zatoką lokowano poza osadą, w strefie do tego przeznaczonej. Niewykluczone zatem, że pozostawianie tam pojedynczych całych kości miało dodatkowo podkreślać wyjątkowy charakter tego miejsca. W takim kontekście wschodnia zatoka byłaby nie tylko strefą tymczasowego grzebania ciał na czas rozkładu tkanek miękkich, ale też w jakimś

stopniu mogła być ogólnie poświęcona zmarłym i przodkom. Byłaby więc ważna nie tylko ze względu na sam rytuał pogrzebowy, ale też szeroko rozumiany kult przodków.

1.3. Zebranie szczątków, ich podział, selekcja oraz dalszy transport na cmentarzysko.

Kości z pochówków tymczasowych były zasadniczo zabierane już po całkowitym zeszkieletowieniu. Zdarzają się jednak przypadki występowania układów anatomicznych w pochówkach wtórnych. Czasem więc zabierano kości z zachowanymi resztkami tkanek miękkich. Istotne jest jednak, że nie ma na nich śladów nacięć. Kości nie były więc mechanicznie doczyszczane. Ogólnie można przyjąć, że pomiędzy złożeniem pochówku tymczasowego, a jego zebraniem musiało minąć przynajmniej kilka lat choć w poszczególnych przypadkach czas ten mógł być różny. Rozkład tkanek przebiegał zapewne w różnych bio- i fizykochemicznych warunkach otoczenia, stąd czasem dochodziło do niego szybciej, innym razem wolniej. Nie wiadomo, na ile pochówki tymczasowe były deponowane w płytkich jamach, po których nie pozostał żaden ślad, czy może raczej składano je na powierzchni gruntu i jakoś zabezpieczano (brak na kościach śladów aktywności zwierząt). Sposób depozycji takiego pochówku też niewątpliwie wpływał na warunki rozkładu ciała. Inaczej bowiem przebiega on w kwaśnym torfie, zwykłej próchnicy glebowej, czy w wapiennym żwirze, a jeszcze inaczej gdy ciało leży na powierzchni i jest tylko przykryte gałęziami. Niewykluczone, że w jakichś wyjątkowych warunkach tkanki miękkie wysychały zamiast zupełnie się rozłożyć.

Niezależnie od tego, czy pozostawiano konkretne pojedyncze większe kości celowo w miejscu tymczasowego pochówku, czy nie, to jednak zabierana była prawie całość szczątków, jaka się zachowała i dawała się zebrać. Nie oznacza to jednak, że kości w całości trafiały do jednego grobu docelowego. Wręcz przeciwnie. Wszystkie pochówki wtórne są w mniejszym lub większym stopniu zdekompletowane. Co więcej, są to nie tylko braki drobnych kości, które były łatwo gubione, ale też tych większych. W pochówkach stosunkowo kompletnych zawsze brakuje zawsze konkretnych dużych i charakterystycznych kości szkieletu. Niektóre mogły faktycznie zostać w miejscu tymczasowego pochówku, ale jest to tylko jedna z możliwości. Ponadto, wśród pochówków wtórnych przeważają takie, gdzie jest mniej niż połowa szkieletu lub tylko pojedyncze wybrane kości zmarłego.

Wynika z tego, że z jednej strony mamy pochówki tymczasowe, z których niewiele pozostaje, a z drugiej zwykle mocno zdekompletowane pochówki wtórne, gdzie braków nie można tłumaczyć tylko gubieniem, czy celowym zostawianiem pojedynczych kości w

miejscu pochówku tymczasowego. Szczątki konkretnego zmarłego musiały być więc dzielone i selekcionowane, nim trafiły do grobu docelowego.

Do selekcji i podziału szczątków mogło dochodzić już w miejscu tymczasowego pochówku. Wskazuje na to przykład pochówku wtórnego złożonego w koszu z grobu VI-10, gdzie część kości była nadal w układzie anatomicznym. Szczątki zostały w tym wypadku włożone od razu do kosza i tak zdeponowane w grobie docelowym, bez przepakowywania. Szkielet złożonej tam kobiety nie jest kompletny, bo brakuje chociażby czaszki z żuchwą. Wynika z tego, że już w miejscu tymczasowego pochówku zdecydowano, które kości trafią do kosza i do grobu docelowego. W tym wypadku była to większość szczątków. Natomiast część kości została już na tym etapie oddzielona i przeznaczona do depozycji gdzieś indziej.

Niezależnie jednak od miejsca, gdzie dochodziło do podziału kości, to praktyka ta miała prawdopodobnie dwie podstawowe odmiany. W części przypadków zdecydowana większość szczątków konkretnego zmarłego trafiała najprawdopodobniej do jednego grobu docelowego. Natomiast pojedyncze wybrane kości, np. czaszka, żuchwa, pojedyncze kości długie, były oddzielane i trafiały ostatecznie do innego grobu niż reszta szczątków lub były zabierane na osadę i tam przechowywane. Druga ewentualność, to dzielenie szkieletu na połowy lub mniejsze części, z których każda była deponowana w innym grobie. Stąd dość znaczny udział pochówków wtórnych reprezentowanych przez mniej niż połowę szkieletu. Ich struktura anatomiczna wskazuje ponadto, że podział na części mógł się odbywać na dwa sposoby. W niektórych przypadkach nie ma wyraźnych preferencji, ponieważ wybierano kości i ich fragmenty pochodzące z bardzo różnych części szkieletu. Innym razem z kolei dany szkielet był prawdopodobnie dzielony na konkretne partie i, na przykład, górna część trafiała w jedno miejsce, a kończyny dolne w inne.

W wielu wypadkach kości zebrane z miejsc tymczasowego pochówku trafiały bezpośrednio na cmentarzysko. Dotyczyło to zapewne tych pochówków, które reprezentowane są przez większą część szkieletu oraz tych, gdzie zachowane były jakieś układy anatomiczne. Innym razem część kości była jednak dłużej przechowywana i transportowana, zanim trafiła do grobu docelowego. Może to dotyczyć tych przypadków, gdzie zmarły reprezentowany był przez niewielką ilość szczątków lub wręcz pojedynczą kość.

1.4. Kości ludzkie na osadzie – przechowywanie kości przyniesionych z miejsc tymczasowego pochówku.

W różnych miejscach osadniczych zaobserwowano praktykę przechowywania kości na osadzie. W Dudce, na południowym cyplu, były to przede wszystkim czaszki pozbawione

zuchw i należące raczej do osobników dorosłych, a rzadziej wybrane kości długie. Ewentualnie trzymano tam też zuchwy dziecięce, po których zostały tylko zęby oraz całe ręce dorosłych, czego śladem mogą być pojedyncze paliczki. We wschodniej zatoce w Dudce również przechowywano głównie czaszki bez zuchw, a sporadycznie kości długie lub inne kości postkranialne. W Szczepankach przechowywanie szczątków zmarłych było raczej sporadyczne, ale inaczej niż w Dudce, trzymano tam raczej zuchwy niż czaszki.

Na obu wyspach na osadzie przechowywano raczej duże i charakterystyczne kości. Przede wszystkim były to czaszki, a rzadziej duże kości długie. Niewykluczone, że trafiały one jednak po jakimś czasie na cmentarzysko i były deponowane jako pochówki cząstkowe, osobno lub w grobach zbiorowych. Bardzo prawdopodobne, że taką drogę odbyły depozyty czaszek, które wydzielono na cmentarzysku. Lokowano je prawdopodobnie nad konkretnymi grobami i w zasadzie były to już same kaloty. Mniejsze lub większe uszkodzenie takich czaszek oraz brak kości szczęki i zębów może wynikać właśnie z tego, że je wcześniej długo przechowywano na osadzie i zapewne wielokrotnie przenoszono.

Zastanawiające jest jednak, że na osadzie rzadko przechowywano zuchwy, które są częste jako pochówki cząstkowe. Czy trafiały one zatem zawsze od razu na cmentarzysko? Czy może jednak nie tyle przechowywano je w chacie, co może noszono przy sobie? Za tą drugą ewentualnością przemawiać może to, że obecne są pojedyncze zęby zuchwowe na terenie osad, przy braku jakichkolwiek większych fragmentów tej kości. Co więcej, zuchwy jako pochówki cząstkowe wystąpiły przy pochówkach siedzących i były wtedy składane przy pasie lub udzie zmarłego. Może więc były w ten sposób noszone przez nich za życia? Niezależnie od tego, zuchwa niewątpliwie była zawsze oddzielana od czaszki i traktowana w odmienny sposób.

1.5. Deponowanie na cmentarzysku – pochówek wtórny jako ostatni etap.

Podział kości zbieranych z miejsc tymczasowego pochówku determinuje więc charakter pochówków wtórnych deponowanych w grobach docelowych. Zależnie bowiem od podziału mogła do nich trafiać większość szczątków, około połowa, albo tylko pojedyncze i wyselekcjonowane kości konkretnego zmarłego.

Specyfika cmentarzyska w Dudce polega jeszcze na tym, że w jednym grobie jest zwykle więcej niż jeden pochówek wtórny i każdy jest reprezentowany przez inny rodzaj i ilość kości. Nie wszystkie więc szczątki złożone w jednym grobie, musiały być w tym samym czasie zabierane z miejsc tymczasowego pochówku. Pojedyncze kości mogły być w ogóle

przez dłuższy czas przechowywane na osadzie, zanim dołożono je do konkretnego grobu, albo pochodziły jeszcze z innego źródła, czyli z naruszonych pochówków na cmentarzysku.

2. Naruszanie pochówków pierwotnych i opróżnianie grobów – wieloetapowość na cmentarzysku (ryc. 219).

Główne cmentarzysko w Dudce było niewątpliwie miejscem docelowym, gdzie przynoszono kości z pochówków tymczasowych z różnych stref osadniczych oraz ciałopalne szczątki ze stosów. Wydawałoby się więc, że w momencie zdeponowania szczątków w grobie docelowym następował koniec całego rytuału pogrzebowego. Taka prawidłowość powinna się też odnosić do pochówków pierwotnych złożonych bezpośrednio na cmentarzysku. Okazuje się jednak, że w rzeczywistości było inaczej i niektóre pochówki pierwotne były jednak celowo naruszane i wyjmowano z nich kości zmarłego. Niekiedy miało to charakter radykalny i wyjmowany był cały szkielet, w efekcie czego pozostawał opróżniony grób.

2.1. Naruszanie pochówków pierwotnych.

Na cmentarzysku w Dudce naruszono dwa groby z pochówkami siedzącymi, kobiety w grobie VI-6 i dwojga dzieci w VI-13. Naruszony może być też pochówek kobiety z grobu VI-17, która była ułożona na plecach z nogami zadartymi do góry. Jej czaszka była bowiem uszkodzona i nie ma kaloty, a brakujących fragmentów nie znaleziono. Możliwe więc, że uszkodzenie nie wynika z późniejszego zniszczenia grobu, a właśnie z celowego naruszenia.

Interesujące jest, że obydwie pewne przypadki naruszenia grobów dotyczą pochówków siedzących, z których zabierano część kości. Należy w tym miejscu przypomnieć, że tylko do takich pochówków pierwotnych dokładano wtórne szkieletowe i ciałopalne. Wynika z tego, że ci zmarli, których złożono w pozycji siedzącej, zawsze w jakiś sposób uczestniczyli w wieloetapowym obrzędzie pogrzebowym. Natomiast do tych, których układano na plecach lub na boku, nie dokładano szczątków innych osobników i nie wiadomo, czy takie pochówki w ogóle naruszano.

Oba przykłady grobów z naruszonymi pochówkami (VI-6; VI-13) wskazują na to, że chodziło o wyjęcie szczątków konkretnego zmarłego, a nie jakichkolwiek kości. Jest to szczególnie widoczne w grobie VI-13, gdzie oprócz dwóch pochówków siedzących, były też liczne pochówki wtórne złożone po obu stronach dzieci. Konsekwentnie wybierano jednak tylko kości siedzących dzieci. Szczątki z pochówków wtórnych są bowiem rozwleczone po

naruszonej części grobu. Były więc świadomie odrzucone na bok i pozostawione na miejscu. W naruszonej części nie ma natomiast prawie żadnych kości z pochówków pierwotnych.

Drugi aspekt naruszenia grobów to wybór i selekcja kości, które miały być z niego zabrane. Tym razem jest to lepiej widoczne w grobie VI-6, gdzie wyjęto na powierzchnię czaszkę z żuchwą i wszystkie kości długie. Ostatecznie zdecydowano się na zabranie żuchwy i kilku kości długich, a pozostałe wyjęte szczątki odłożono w skupisku na miejsce, czyli do jamy grobowej. Na samym szczycie ułożono czaszkę zwracając ją częścią twarzową do góry i w przeciwnym kierunku niż to było pierwotnie. Wyboru kości dokonano więc na miejscu, a te, które miały zostać, odłożono w specjalnie zaaranżowany sposób.

W grobie VI-13 zabrane zostały prawe kości kończyn, czyli leżące od tej strony, od której grób rozkopano. Zabrano żuchwy od obojga dzieci, ale czaszkę tylko od jednego z nich. Co więcej, z *cranium* drugiego dziecka została praktycznie sama kalota, którą pozostawiono na miejscu. W tym wypadku brakuje więc nie tylko żuchwy, ale też podstawy czaszki. Niewykluczone zatem, że w momencie naruszenia grobu czaszka była obrócona podstawą i żuchwą do góry, co zdarza się w pochówkach siedzących, dlatego zostały one uszkodzone i zabrane. Kalotę natomiast odłożono na miejsce zgodnie z jej prawidłowym anatomicznym położeniem.

Naruszenie grobów VI-6 i VI-13 nastąpiło prawdopodobnie w różnym czasie w stosunku do złożenia w nich pochówków pierwotnych. Grób VI-6 był zapewne ciągle dobrze oznaczony na powierzchni i może jakoś zabezpieczony od góry, bo w trakcie naruszania raczej nie był do końca wypełniony sedymentem. Jego naruszenie nie spowodowało znacznego zniszczenia jamy grobowej. Grób VI-13 naruszono raczej po dłuższym czasie. Jama grobowa była bowiem całkowicie wypełniona sedymentem i prawdopodobnie już słabo widoczna na powierzchni, stąd tak znaczne jej rozkopanie.

2.2. Opróżnione groby.

Na cmentarzysku w Dudce dochodziło jednak i do tego, że z danego grobu wyciągany był cały szkielet zmarłego. Takich przypadków jest przynajmniej sześć, a mogło być nawet dziesięć (**ryc. 142**). Dokładna ich liczba jest jednak trudna do oszacowania, bo nie zawsze można powiązać kości danego osobnika z konkretną jamą i odwrotnie.

Opróżnione groby pochodzą w zasadzie wyłącznie z północnej części cmentarzyska. Co więcej, większość z nich jest zlokalizowana niemal w jednym szeregu, w odległości od metra do dwóch od siebie. Do tego szeregu można też zaliczyć oba naruszone groby VI-6 i

VI-13. Ten pierwszy byłby w samym środku rzędu, a VI-13 znajduje się na jego przedłużeniu od strony południowej (**ryc. 143**).

W opróżnionych grobach pozostały jedynie drobne elementy szkieletu, jak luźne zęby, kości rąk, małe fragmenty kaloty, żeber i kręgów oraz kości długich. Niektóre z opróżnionych grobów zawierały też typowe dla cmentarzyska w Dudce wyposażenie w zęby zwierzęce, fragmenty pancerza żółwia, kości ptaków, czy też skamieliny i grudki ochry (Gumiński 2014). Pozostałości znalezione wewnątrz lub wokół domniemanych opróżnionych grobów, można praktycznie w całości uznać za przypadkowe zguby. Są to podobne resztki jak po pochówkach tymczasowych. Tym co odróżnia opróżniony grób od pochówku tymczasowego, to jama grobowa i lokalizacja na cmentarzysku.

Jamy, które można uznać za opróżnione groby, mają zwykle dość regularne owalne lub okrągłe kształty i podobną wielkość jak groby z pochówkami pierwotnymi. Tylko część z nich ma ślady ewentualnych późniejszych wkopów. Obecność lub brak wkopu może jednak wynikać z tego, po jakim czasie grób opróżniano i na ile był on wtedy wypełniony sedymeniem. Tam, gdzie nie ma wyraźnego wkopu, jama mogła być zabezpieczona od góry i ciągle jeszcze niezasypana, jak w naruszonym grobie VI-6. W takiej sytuacji otwarcie grobu i jego opróżnienie było łatwe i nie wymagało jego rozkopywania.

Na podstawie pozostałości kostnych trudno stwierdzić, jaki typ pochówku był wyjmowany. Obecność elementów z różnych partii szkieletu, w tym takich kości jak żebra, kręgi i paliczki sugeruje, że w danym grobie mógł być złożony wcześniej cały szkielet i raczej był to pochówek pierwotny. Takich kości zasadniczo brak w pochówkach wtórnych. Wyjęcie kości z pochówków pierwotnych mogło mieć miejsce przynajmniej w trzech jamach z północnej części cmentarzyska (VI-j-2, VI-e/k-2 i VI-e-4). Ich wielkość jest podobna do grobów zawierających pojedyncze pochówki w pozycji kuczno-siedzącej. Możliwe więc, że tak też byli ułożeni zmarli w tych opróżnionych grobach. Wydaje się to tym bardziej prawdopodobne, że właśnie siedzące pochówki były na pewno naruszane w epoce kamienia.

Naruszanie pochówków złożonych w innej pozycji pozostaje ciągle pod znakiem zapytania. Takim przypadkiem może być wspomniany grób VI-17, gdzie zdekompletowana jest w znacznym stopniu czaszka pochowanej tam kobiety, choć nie można zupełnie wykluczyć jej nowożytnego zniszczenia. O opróżnianiu grobów z pochówkami pierwotnymi złożonymi w pozycji leżącej (na plecach lub na boku) mogą też świadczyć trzy niemal zupełnie puste jamy odsłonięte na cmentarzysku – j.VI-c-1, j.VI-g-1 oraz VI-j-1. Były one na tyle duże, że mogły pomieścić pochówek pierwotny w dowolnym ułożeniu. Dwie takie jamy pochodzą z północnej części cmentarzyska, jak większość opróżnionych i naruszonych

grobow (ryc. 143). Z żadną nie powiązano jednak konkretnych kości ludzkich. Nie można więc stwierdzić na pewno, że były wcześniej obiektami grobowymi, choć z pewnością pełniły jakąś funkcję na cmentarzysku. Trzecia jama (VI-g-1) pochodzi z południowej części cmentarzyska i jest mniejsza od pozostałych. Można ją jednak uznać za grób, bo zawierała przynajmniej pochówek ciałopalny i wyposażenie. Została też prawdopodobnie naruszona, chociaż nie wiadomo, czy był tam złożony jakiś pierwotny pochówek szkieletowy. Jeśli tak, to wyjęto go w całości.

Naruszanie nie musiało ograniczać się tylko do pochówków pierwotnych. Możliwe, że w niektórych wypadkach naruszone były też depozyty wtórne. Taka sytuacja mogła mieć miejsce w przypadku jam VI-i-1 i VI-i-2. Nie wiadomo, która z nich została opróżniona, ale obie są za małe na pochówek pierwotny. Szczątki ludzkie znaleziono między nimi i był to jeden kręg i luźne zęby, wcześniej mogła być więc cała czaszka z żuchwą i wybrane kości postkranialne. Podobnie mogło być też z jamą VI-e-3, która jest wprawdzie większa, ale znajdował się w niej tylko jeden fragment kaloty. Nie ma zatem pewności, czy był tam wcześniej cały szkielet, ale może naruszono wtórny depozyt zawierający między innymi czaszkę. W tym względzie ciekawa jest jeszcze jama VI-e-1 z potylicą. Fragment czaszki jest tam najprawdopodobniej wtórnym depozytem złożonym w płytszej części jamy (na półce). Obiekt jest jednak dość duży i niewykluczone, że był opróżnionym grobem. W takiej sytuacji potylica byłaby nie tyle częściowym pochówkiem, co raczej resztką z tego, co zostało po opróżnieniu grobu.

Jeśli faktycznie naruszano również pochówki wtórne, to taka sytuacja poszerzałaby cykl wieloetapowości obrządku pogrzebowego o kolejny etap. Pochówek wtórny wydawał się być bowiem ostatnim stadium tych złożonych praktyk niezależne od tego, czy kości pochodziły z pochówków tymczasowych, czy z naruszonych i opróżnionych grobów na cmentarzysku. Tymczasem okazuje się, że i one mogły być naruszane, a kości po raz kolejny przenoszono w inne miejsce.

Trudno stwierdzić, na ile opróżnienie grobu było jednorazowe i na raz wyciągano cały szkielet, a na ile mogło to się odbywać etapami, aż do całkowitego opróżnienia. Przy wielokrotnym naruszaniu pochówków, w którym brakuje tylko części kości, można uznać za pierwsze stadium opróżniania, a już całkowicie pustą jamę za etap końcowy.

2.3. Dlaczego naruszano i opróżniano groby? Gdzie przenoszono kości?

Naruszanie pochówków i opróżnianie grobów na cmentarzysku jest niewątpliwie ciekawą praktyką rozbudowującą złożony obrządek pogrzebowy. Łączna ilość takich

przypadków wskazuje bowiem, że był to raczej powszechny zwyczaj, a nie sporadyczne i wyjątkowe przypadki. Obyczaj ten wydaje się wynikać z innych pobudek, niż składanie pochówków tymczasowych poza cmentarzyskiem. Chodziło bowiem bardziej o pozyskanie kości konkretnego zmarłego, niż ich przeniesienie w inne bardziej stosowne miejsce.

Możliwe, że niektóre wybrane kości z takiego grobu trafiały na osadę i trzymano je tam na zasadzie pamiątki po zmarłym. Dotyczyć to powinno jednak prawie wyłącznie czaszek, bo one były przeważnie przechowywane. Tymczasem w naruszonych pochówkach siedzących czaszki raczej zostawiano, a zabierano żuchwy, które, z kolei, nie były trzymane na osadzie, poza jednym wyjątkiem ze Szczepanek. Do tych celów, tj. do pozyskania pamiątki po zmarłym przodku niepotrzebne było zatem wyciągnięcie całego szkieletu z grobu.

Druga możliwość jest taka, że kości wyjęte z jednego grobu, niezależnie od ich ilości, były później znów deponowane na cmentarzysku, tylko tym razem łączono je ze szczątkami innych zmarłych, przyniesionymi z miejsc tymczasowego pochówku, z kośćmi ciałopalnymi, albo z pochówkami siedzącymi. W każdym razie wygląda na to, że kiedy na cmentarzysku miał być pochowany ktoś nowy – niezależnie, czy przynoszono już tylko jego kości, czy ciało tuż po śmierci – to należało go pochować razem ze szczątkami jego przodków i krewnych, którzy już spoczywali na cmentarzysku. W tym celu zapewne naruszano konkretne groby i wyciągano z nich odpowiednią ilość i rodzaj kości, które następnie trafiały do kolejnego obiektu wraz z przyniesionym „nowym” zmarłym. Tylko sporadycznie dokładano kolejne pochówki pierwotne do już istniejących grobów, gdyż taka sytuacja miała miejsce tylko raz (gr. VI-2).

3. Pochówki wtórne – końcowy etap(?) złożonych praktyk pogrzebowych (ryc. 219).

Pochówki wtórne na głównym cmentarzysku w Dudce są zróżnicowane pod kilkoma względami, takimi jak współwystępowanie z pierwotnymi i ciałopalnymi, sposób depozycji, ilość oraz kompletność poszczególnych szkieletów w danym grobie. Tak duża różnorodność wynika z tego, że wtórne depozyty są końcowym etapem złożonych praktyk pogrzebowych, które mogły mieć bardzo różny przebieg, tak jak to wyżej opisano.

Pochówki wtórne mogą współwystępować w jednym grobie z pierwotnymi siedzącymi, a czasem składano je przemieszane razem z kośćmi pochodzącymi z ciałopalenia (ryc. 219). Część grobów z kolei zawierała wyłącznie wtórny depozyt kości od różnej liczby osobników. W każdym z tych przypadków pochówki wtórne trafiały do grobu jednorazowo i razem z ewentualnym pochówkiem pierwotnym lub ciałopalnym. Ewentualnych wyjątków od

tej reguły, czyli przypadków późniejszego dołożenia kości zmarłego do grobu jest niewiele. Taka sytuacja może dotyczyć pochówku wtórnego dziecka zdeponowanego tuż przy stropie grobu VI-7 z siedzącym starszym mężczyzną. Pojedyncze kości mogły być też dołożone do grobu VI-13 w momencie jego naruszenia oraz do grobu VI-5, gdzie szczątki zdeponowane były na tyle luźno, że nie wiadomo, czy wszystkie trafiły tam jednocześnie.

3.1. Sposób depozycji pochówków wtórnych.

W tych grobach, gdzie złożono wyłącznie pochówki wtórne, to są one zwykle zdeponowane luźno w jamie (gr. VI-5, VI-9, VI-12, j.VI-h-2), a rzadziej składano je w koszu lub innym sztywnym pojemniku (gr. VI-1, VI-10). Wyjątkowym „pojemnikiem”, czy może raczej osłoną na pochówek wtórny, jest skorupa żółwia, pod którą zdeponowano pochówek w postaci jednego zęba ludzkiego.

W tych wypadkach, gdzie w jamie złożono też pochówki ciałopalne (gr. VI-4, VI-15, VI-16), to kości niespalone są z nimi przemieszane, albo ułożone niejako obok ciałopalenia, tj. na samym dnie grobu, na jego szczycie, czy obok kosza z pochówkiem ciałopalnym. Wynika z tego, że część kości była przynoszona razem z ciałopalnymi i już wcześniej z nimi przemieszana. Mogą one zatem pochodzić z pochówków tymczasowych lub były przez jakiś czas przechowywane na osadzie i tam dołożone do przepalonych szczątków zebranych ze stosu. Z kolei te kości, które były zdeponowane na dnie lub szczycie takiego grobu dokładano zapewne dopiero na cmentarzysku.

W tych grobach, gdzie pochówki wtórne składano razem z siedzącymi pierwotnymi, zwykle większość szczątków ułożona była w skupisku. Mogło być ono zlokalizowane przy ścianie jamy i obok lub pomiędzy pochówkami pierwotnymi (gr. VI-2 i VI-13), między nogami siedzącego osobnika (gr. VI-14), albo nad nim w stropie jamy (gr. VI-7). W takim skupisku mogły być kości tylko jednego osobnika (gr. VI-2, VI-13, VI-14) lub przemieszane szczątki różnych zmarłych (gr. VI-13). Dodatkowo, pojedyncze kości z pochówków wtórnych były układane osobno w specjalnym miejscu przy siedzącym osobniku. Dotyczy to żuchw, które zdeponowano przy pasie lub udzie zmarłych (gr. VI-2 i VI-13), czaszek złożonych przy boku lub przy głowie (gr. VI-14 i VI-13) oraz kości łokciowej leżącej przy piersi (gr. VI-7). Istotne jest, że zarówno skupiska, jak i takie pojedyncze kości zawsze pozostawały w konkretnej, bliskiej relacji do osobników siedzących.

Ułożenie kości z depozytów wtórnych było zwykle specjalnie zaaranżowane, niezależnie od tego, czy składano je z innymi typami pochówków. Uporządkowanie takie mogło mieć różny charakter. Niekiedy odbywało się to w oparciu o anatomię kości. Było tak

w grobie VI-13, gdzie po jednej stronie ułożono całe czaszki, kompletną rękę i stopę oraz zestaw kręgów i kość biodrową, które pochodziły od różnych osobników, a po drugiej stronie jamy złożono głównie ich kości długie. Z kolei w grobie VI-2 pochówek kobiety zaaranżowano w ten sposób, że na samym dole skupiska położono czaszkę, na niej kręgosłup w dwóch anatomicznych odcinkach, a na nim wybrane kości długie, jedna obok drugiej. Jeszcze inaczej było w grobie VI-10, gdzie wszystkie kości ustawiono pionowo, nawet anatomiczne zestawy kości stóp i odcinki kręgosłupa.

Za celowe można uznać ułożenie szczątków konkretnego zmarłego tylko na dnie, albo na szczycie grobu (VI-1, VI-15 i VI-16). Taki sposób depozycji może też dotyczyć wybranych i pojedynczych kości. Najczęściej układano tak czaszki, które zwykle były całe (gr. VI-1, VI-9(?), VI-13, VI-16). Niekiedy były one rozbite na kawałki, które skrupulatnie układano jeden obok drugiego na szczycie skupiska (gr. VI-14, VI-13?) lub składano tylko pojedyncze kości czaszkowe, jak czołowa i skroniowa dziecka z samego dna grobu VI-16. Warto też zauważyć, że w grobie VI-10, gdzie nie było czaszki, na samym szczycie skupiska znajdowała się połowa kości udowej. Co więcej, jako jedyna ustawiona była poziomo, a nie pionowo. Wybór akurat tej kości wydaje się nieprzypadkowy, gdyż udowe były preferowane w pochówkach wtórnych i przechowywano je też na osadzie. Najprawdopodobniej więc uważano ją za najbardziej charakterystyczną spośród kości długich.

3.2. Ilość i kompletność pochówków wtórnych składanych w jednym grobie.

Ogólną regułą pochówków wtórnych w Dudce jest to, że szkielety zawsze były w mniejszym lub większym stopniu zdekompletowane. Co więcej, w tych wypadkach, gdzie złożono więcej pochówków wtórnych w grobie, to zwykle każdy reprezentowany jest przez inną ilość kości.

W grobach z ciałopaleniem wtórne pochówki szkieletowe reprezentowane są zawsze przez niewielką ilość kości (mniej niż połowa szkieletu) lub wręcz przez pojedynczą kość. Ogólnie więc stanowią one niewielki „dodatek” do dominującego ilościowo i objętościowo ciałopalenia. Natomiast w grobach z pochówkami siedzącymi, wtórne depozyty mogą zawierać różną ilość szczątków danego zmarłego, od pojedynczych kości po większą część szkieletu.

Interesująca jest pod tym względem sytuacja w grobach zawierających wyłącznie wtórne pochówki szkieletowe. W trzech z nich złożone były kości od minimum trzech zmarłych. W jednym przypadku każdy osobnik reprezentowany był przez porównywalną ilość kości (gr. VI-9), innym razem dwa szkielety są prawie kompletne, a z trzeciego była

tylko czaszka (gr. VI-1), a w kolejnym takim grobie tylko jeden zmarły reprezentowany był przez większą ilość szczątków, a pozostali tylko przez pojedyncze kości (gr. VI-5).

W grobach zawierających wyłącznie jeden pochówek wtórny, ilość szczątków zmarłego również jest bardzo różna. W grobie VI-10 złożono większość szkieletu postkranialnego, w dwóch innych (gr. VI-12, j. VI-h-2) była to niewielka ilość kości z różnych partii szkieletu, a w dwóch kolejnych tylko pojedyncze kości. W tej ostatniej grupie, raz zdeponowano tylko fragment czaszki (potylica, jama VI-e-1), a w jamie VI-m-1 było to jedno żebro. Ten ostatni przypadek jest o tyle wyjątkowy, że żebra bardzo rzadko trafiają się w pochówkach wtórnych. Tutaj było ono niewątpliwie jedyną kością, jaką złożono do grobu. Najbardziej skrajnym i wyjątkowym pochówkiem cząstkowym jest jednak pojedynczy ząb ludzki zdeponowany centralnie pod skorupą żółwia w północnej części cmentarzyska. Do tej listy pochówków wtórnych-cząstkowych można jeszcze dodać czaszki, a w zasadzie kaloty deponowane w różnych miejscach na cmentarzysku, których było przynajmniej sześć. Ich dokładna lokalizacja nie jest znana, ale najpewniej składano je bezpośrednio na powierzchni gruntu i przy konkretnych grobach lub jamach. Część z nich mogła być zatem kolejną czaszką dołożoną na szczyt zbiorowego grobu, inne z kolei osobnymi pochówkami cząstkowymi.

Taka zróżnicowana kompletność pochówków wtórnych sugeruje, że szczątki te mogą pochodzić z odmiennych źródeł, tj. z pochówków tymczasowych, opróżnionych grobów lub z osady, gdzie je ewentualnie przechowywano. Różny musiał być też czas, jaki upłynął od ich pozyskania z pochówku tymczasowego lub naruszonego do momentu złożenia w grobie docelowym.

Najbardziej kompletne szkielety mogły być przyniesione bezpośrednio z miejsc tymczasowego pochówku, niezależnie, czy złożono je potem osobno, czy razem z innymi pochówkami wtórnymi, pierwotnymi lub ciałałpalnymi. Taki scenariusz mógł mieć miejsce w tych przypadkach, gdzie kości zdeponowano w koszu, w którym były najpewniej transportowane na cmentarzysko (gr. VI-1 i VI-10) oraz tam, gdzie zachowane były układy anatomiczne kości (gr. VI-10 i VI-13, os. C). Z kolei wtedy, gdy obecna jest tylko połowa szkieletu, lub mniej, niewykluczone, że szczątki przez jakiś czas gdzieś przechowywano i dzielono. Mogą one też pochodzić z naruszonych pochówków, z których wyjęto tylko część szkieletu zmarłego (gr. VI-6 i VI-13).

Niewątpliwie najdłuższą drogę musiały jednak odbyć pochówki cząstkowe reprezentowane tylko przez jedną kość, nim trafiły do grobu docelowego. Można bowiem przypuszczać, że były one przez długi czas przechowywane i wielokrotnie przenoszone. Taka sytuacja może dotyczyć wtórnych depozytów czaszek, czy raczej kalot składanych w stropach

grobow lub w innych miejscach na cmentarzysku. Podobnie mogło być też z czaszką (os. C) złożoną przy boku siedzącego osobnika w grobie VI-14. Tym bardziej, że jest ona pozbawiona żuchwy i ma mocno uszkodzoną część twarzową oraz podstawę. Ponadto, jej kompletność i stan zachowania są dużo gorsze niż połamanej na kawałki czaszki z drugiego, bardziej kompletnego pochówku wtórnego (os. B) z tego samego grobu.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na te depozyty wtórne, gdzie kości danego osobnika znajdowały się tylko na dnie lub na szczycie grobu, czyli pod lub nad szczątkami innych osobników, które były przemieszane ze sobą, albo złożone w jednym koszu (os. VI-1C, VI-15B, VI-16A, VI-16K). Kości leżące na dnie lub na szczycie pochodzą zapewne z innego miejsca niż reszta szczątków i dołożono je do pozostałych zmarłych dopiero na cmentarzysku w trakcie pogrzebu.

4. Ciałopalenie jako (alternatywny?) wieloetapowy rytuał (ryc. 219).

4.1. Spalanie i zbieranie ze stosu.

Ciałopalenie również mieści się w ramach wieloetapowych praktyk, jako alternatywne rozwiązanie dla obrządku szkieletowego, o ile zmarłego spalono na stosie, a potem wybrane kości przeniesiono do grobu docelowego na cmentarzysku. Spalenie na stosie jest w tym wypadku odpowiednikiem pochówki tymczasowego. Cel obu praktyk jest bowiem ten sam, to znaczy oczyszczenie kości z tkanek miękkich. Następnie były one wybierane ze stosu i część mogła być na tym etapie zgubiona i przeoczona. Warto jednak dodać, że wszystkie pochówki ciałałopalne z Dudki zawierają wyłącznie czyste kości, bez nawet najmniejszej domieszki węgla drzewnych, co wskazuje na bardzo staranne ich wybieranie ze stosu. Jeśli więc na tym etapie coś gubiono, to były to raczej niewielkie i drobne fragmenty. W przypadku ciałałopalenia ubytek kości wynika jeszcze dodatkowo z samego spalania, które zależnie od intensywności i długotrwałości powoduje większe lub mniejsze rozdrobnienie i utratę kości.

Pod względem sposobu przepalenia pochówki w Dudce prezentują bardzo różne formy. Wydzielić można cztery podstawowe grupy różniące się temperaturą, intensywnością i długością spalania, począwszy od kości spalonych w niskiej temperaturze na kolor czarno-brązowy, przez takie w kolorze niebiesko-ciemnoszaro-białym, po te silnie przepalone na jednolity kolor biały, jasnoszary lub jasnobezowy. Te ostatnie można jeszcze podzielić na dwie osobne grupy. Jedna obejmuje kości kredowobiałe, brudzące i mocno rozdrobnione, a

druga białe lub prawie białe, ale przy tym bardzo twarde, silnie odkształcone i stosunkowo mało rozdrobnione.

4.2. Dzielenie i selekcja szczątków oraz ich przechowywanie i transport na cmentarzysko.

Kości zebrane ze stosu mogły być w całości przeniesione i zdeponowane w grobie docelowym. Wśród pochówków ciałałalnych zdarzają się bowiem takie, gdzie jest obecny cały szkielet zmarłego. Pochówek taki mógł być też czasem przenoszony i deponowany w koszu, czego przykładem jest mężczyzna z grobu VI-15. Niewykluczone, że kości w tym przypadku spakowano do kosza już w trakcie ich zbierania ze stosu i tak przeniesiono bezpośrednio na cmentarzysko. Szczątki tego mężczyzny są bowiem najmniej rozdrobnione ze wszystkich o analogicznym sposobie przepalenia. Nie były więc zbyt długo przechowywane i transportowane.

W przypadku ciałałalenia szczątki zmarłego były jednak też często w jakiś sposób dzielone, bo część pochówków jest zdekompletowana i to do tego stopnia, że w grobie mogą być fragmenty tylko jednej kości, np. czaszki. Wynika z tego, że w przypadku ciałałalenia również dokonywano podziału i selekcji szczątków tak, jak to miało miejsce w przypadku obrządku szkieletowego i kości zabieranych z miejsc tymczasowego pochówku.

Szczątki zebrane ze stosów były też niejednokrotnie dłużej przechowywane i transportowane. Przemawia za tym kilka przesłanek. W grobach VI-4 i VI-16 złożono pochówki ciałałalne wskazujące na odmienne warunki i sposób spalania oraz różną fragmentację kości i kompletność szkieletów. Zmarli zostali więc spaleni w różnym czasie, a dopiero później na jakimś etapie ich szczątki zebrano razem, przetransportowano na cmentarzysko i zsypano do grobu docelowego. Część z nich mogła trafić do tych grobów niedługo po kremacji, a szczątki innych osobników mogły być dłużej przechowywane, stąd większa dekompletacja szkieletów i rozdrobnienie kości. Pochówki o różnej kompletności szkieletu zdarzały się też w innych grobach. W tych wypadkach można też przypuszczać, że im bardziej zdekompletowany szkielet, tym dłużej trzymano kości na osadzie, gdzie wielokrotnie je dzielono i przenoszono, nim trafiły na cmentarzysko. Brak węgla drzewnych w grobach z ciałałaleniem może również wynikać z dłuższego przechowywania kości i ich ewentualnego wielokrotnego przepakowywania. Mogło to bowiem powodować, że mniej trwałe węgle drzewne ulegały rozpadowi.

Za przechowywaniem i magazynowaniem przepalonych kości ludzkich na osadzie może też przemawiać ich śladowa obecność w różnych strefach osadniczych. W Dudce i

Szczepankach nie ma wprawdzie śladów po stosach ciałopalnych. Zdarzają się tam jednak pojedyncze silnie przepalone kości, które mogą pochodzić z ciałopalenia. Obecne są one zwłaszcza w Dudce na południowym cyplu i we wschodniej zatoce. Są to zawsze nieliczne fragmenty mocno rozproszone na dużej powierzchni. Wydaje się więc, że są to kości pochodzące z ciałopalenia, które mogły być jakiś czas przechowywane lub magazynowane na osadzie w Dudce lub Szczepankach i pojedyncze fragmenty przy okazji zgubiono.

4.3. Deponowanie na cmentarzysku – ostatni etap rytuału.

Pochówki ciałopalne były deponowane na cmentarzysku na dwa podstawowe sposoby. Część z nich składano bezpośrednio w jamie grobowej. Kości mogły być przy tym luźno zsypane do jamy, albo złożone w koszu. Drugi wariant to składanie pochówku ciałopalnego w formie skupiska w stropie grobu lub tuż obok niego. O ile deponowanie bezpośrednio w jamie dotyczy niewielkiej liczby grobów (5-6), to skupiska w stropie wystąpiły dużo częściej (około 21 skupisk).

Pojedyncze skupisko zawierało zwykle kości jednego lub dwóch osobników. Często też była to niewielka ich ilość, a nie kompletny szkielet. Szczątki ze skupisk wykazują też większą fragmentację niż analogicznie przepalone szkielety zdeponowane wewnątrz jam w grobach VI-4 i VI-16. Większe rozdrobnienie może wynikać między innymi z tego, że kości ze skupisk były dłużej przechowywane i transportowane nim trafiły na cmentarzysko.

Skupiska mogły być deponowane w tym samym czasie, co pochówki wewnątrz jamy grobowej, albo dokładano je później w ramach osobnego rytuału. Niestety tylko raz można było określić, kiedy pochówek ciałopalny został złożony. Dotyczy to grobu VI-6, gdzie skupiska z ciałopaleniem musiały być dołożone już po jego naruszeniu, a nie wtedy, kiedy był składany pochówek pierwotny w jamie.

Skupiska zawierające ledwie garść kości są dobrą analogią dla cząstkowych pochówków szkieletowych. W obu wypadkach chodziło bowiem o złożenie przynajmniej symbolicznej części szczątków konkretnego zmarłego. Różnica polega tylko na tym, że w pochówkach szkieletowych kości takie były najczęściej wyselekcjonowane i wybierano te najbardziej charakterystyczne. W przypadku skupisk z ciałopaleniem taki pochówek cząstkowy zawierał raczej niewielką ilość szczątków pochodzących z różnych części szkieletu. Rzadziej są to wyselekcjonowane fragmenty jednej konkretnej kości, zwykle czaszki.

4.4. Popularność ciałopalenia nad jeziorem Staświn – możliwe przyczyny.

W przypadku ciałopalenia oczyszczenie kości z tkanek miękkich następuje szybko i można go dokonać bezpośrednio po śmierci danej osoby. Nie trzeba więc czekać kilku lat nim tkanki miękkie się rozłożą, tak jak to jest konieczne przy pochówkach tymczasowych. Możliwe więc, że była to jedna z przyczyn, dla której ciałopalenie stało się tak popularne, skoro przypada na nie około połowy zmarłych złożonych na cmentarzysku w Dudce. Warto jeszcze dodać, że nie ma żadnych śladów cięcia i oczyszczania z tkanki miękkiej na kościach z pochówków wtórnych, nawet jeśli są przesłanki ku temu, że w jakiejś formie mogły być one jeszcze zachowane (anatomiczne układy kości). Miejscowa społeczność unikała więc manipulacji na kościach *post mortem* i ich mechanicznego oczyszczania. Jeśli trzeba było szybko oczyścić kości zmarłego, to raczej uciekano się wtedy do użycia ognia. Spalenie ciała mogło jeszcze dodatkowo podkreślać symboliczne „oczyszczenie” szczątków, które odbywało się niejako samoistnie, tak samo jak rozkład ciała w ziemi.

Wydaje się, że spalenie mogło się odbywać poza Dudką i Szczepankami, bo nie znaleziono tam śladów, które wskazywałyby na obecność stosów ciałopalnych. Możliwe więc, że ciałopalenie stosowane było w innych miejscach nad jeziorem Staświn, a może nawet w dalszej okolicy. Spalenie na stosie miałoby w tym wypadku jeszcze tę zaletę, że kubatura i ciężar kości zmarłego znacznie się zmniejszały i łatwiej było je przechowywać i transportować niż kości wydobyte z pochówków tymczasowych. Mogło to mieć szczególne znaczenie, jeśli kości trzeba było przewieźć z odleglejszej lokalizacji.

D. DUDKA I SZCZEPANKI NA TLE INNYCH STANOWISK ŁOWIECKO-ZBIERACKICH EPOKI KAMIENIA NA NIŻU.

1. Wieloetapowość w najbliższym regionie stanowisk Dudka i Szczepanki – Polska północno-wschodnia oraz Nizina Pruska.

Liczba znanych grobów łowców epoki kamienia na terenie Pojezierza Mazurskiego jest niewielka. Trudno więc stwierdzić, na ile wieloetapowość była w tym regionie powszechną praktyką, czy raczej scharakteryzowana w pracy sytuacja na stanowiskach Dudka i Szczepanki jest wyjątkowa. Pewne jest jednak, że złożone praktyki pogrzebowe miały też miejsce na innych stanowiskach na Mazurach, bo znane są stamtąd przypadki choćby pochówków wtórnych (Bugajska 2014: tab.2).

Wtórny pochówek pochodzi między innymi z Woźnej Wsi (Bugajska 2014: 21-22), choć w oryginalnej i najnowszej publikacji autorki badań na tym stanowisku jest on interpretowany jako siedzący (Sulgostowska 1990; 2016). Z opisu tego grobu oraz z zamieszczonej ilustracji nie wynika jednak, by kości w jakikolwiek sposób zachowywały anatomiczny układ szkieletu (Sulgostowska 1990: ryc. 3-4). Sam fakt, że fragmenty czaszki leżały nad kośćmi postkranialnymi (Sulgostowska 1990: 50) nie jest wystarczającym dowodem na pochówek pierwotny i to siedzący. Co więcej, z ilustracji i opisu wynika, że kości zmarłego były silnie rozdrobnione (Sulgostowska 1990: 49-50). Można się więc domyślać, że kości postkranialne były ze sobą chaotycznie przemieszane. Z opisu wiadomo też, że szkielet nie był kompletny i brakowało, na przykład, kości podudzi i stóp. Inne partie szkieletu były jednak w jakimś stopniu reprezentowane. Były tam fragmenty czaszki i żuchwy, dużych kości długich – udowej, ramiennej, promieniowej i łokciowej oraz kości biodrowej. Oprócz tego znaleziono też paliczki oraz fragmenty żeber i kręgów (Sulgostowska 1990: 50). Obecne są więc zarówno duże i trwałe kości (np. żuchwa, kości długie), jak i te drobne lub łatwo ulegające rozkładowi (np. paliczki i żebra). Fragmentacja szczątków i niekompletność szkieletu nie wynika więc z procesów postdepozycyjnych, jak to sugeruje autorka (Sulgostowska 1990: 50). Jest to raczej rezultat wcześniejszego podziału i selekcji szczątków zmarłego. Najprawdopodobniej też kości były już wcześniej połamane na kawałki i w takiej formie trafiły do grobu docelowego, gdzie zostały złożone do pewnego stopnia w uporządkowany sposób, bo fragmenty czaszki położono na samej górze skupiska.

Grób z Woźnej Wsi jest więc bardzo podobny w swoim charakterze do pochówków wtórnych z Dudki. Znamienne jest przede wszystkim ułożenie fragmentów czaszki na szczycie grobu. Brak kości podudzi, zwłaszcza piszczelowych, jest również często odnotowywany w zdekompletowanych pochówkach wtórnych w Dudce. Piszczel występuje bowiem najrzadziej ze wszystkich kości długich, biorąc pod uwagę szkielety o drugim i pierwszym stopniu kompletności (ryc. 95; 102). Włożenie do grobu połamanej czaszki i kości długich jest jeszcze bardzo dobrą analogią do pochówku wtórnego zdeponowanego między nogami siedzącego mężczyzny w grobie VI-14 w Dudce. W jego przypadku połamane były obie kości udowe i czaszka, którą ułożono na samym szczycie skupiska, kawałek przy kawałku. Fragmentacja szczątków i sposób ich depozycji w grobie z Woźnej Wsi przypomina z kolei pochówki wtórne z grobów VI-5 i VI-12 w Dudce, gdzie kości również dość luźno wypełniały jamy grobowe i były złożone we fragmentach.

Kolejny pochówek wtórny pochodzi z grobu nr 2 w Pierkunowie (Bugajska 2014: tab.2). Tym razem jest to jednak pochówek częściowy, reprezentowany jedynie przez czaszkę z żuchwą, której fragmenty były luźno rozrzucone w jamie grobowej (Głosik 1969: ryc.7). Czaszka ta należała do dziecka i została dodatkowo wyposażona w bogaty zestaw zębów zwierzęcych (Głosik 1969). Podobny depozyt, czaszki z darami grobowymi, mógł być też złożony na stanowiskach Brajniki na Mazurach oraz Konne na Podlasiu (Bugajska 2014: tab.2). W obu wypadkach były to przypadkowe znaleziska czaszek (Bohnsack 1939-1940; Szymczak, Zalewski 1980), ale wiele wskazuje na to, że poza nimi nie było żadnych kości ze szkieletu postkranialnego i mogły to być faktycznie pochówki częściowe (Bugajska 2014: 22-23). Analogiczny przykład obecności samej czaszki z wyposażeniem pochodzi ze stanowiska Łojewo na Pojezierzu Wielkopolskim (Bugajska 2014: 23; Kołosówna 1949). Pochówki częściowe reprezentowane tylko przez czaszki mogły więc być zwyczajem praktykowanym nie tylko na terenie Mazur (Dudka, Pierkunowo, Brajniki?), ale na całym Niżu Polskim.

Przytoczone powyżej przykłady pochówków wtórnych wskazują, że mikroregion jeziora Staświn nie był na pewno jedynym na Pojezierzu Mazurskim, gdzie stosowano wieloetapowość obrządku pogrzebowego. Warto w tym miejscu jeszcze wspomnieć, że bardzo podobne praktyki, jak te opisane dla Dudki, miały też miejsce na późnoneolitycznym stanowisku Ząbie (Manasterski 2009). Jeden przykład to grób z pochówkiem pierwotnym, nad którym zdeponowano wybrane kości dwóch osobników, kobiety i mężczyzny (Manasterski et al. 2001; Manasterski 2009: 25, tabl. 55-56). Czaszki obojga zostały ułożone obok siebie i skierowane twarzami w dół. Obok czaszek ułożono kości długie rąk?, jedna obok drugiej, które częściowo opierały się o jedną z czaszek (Manasterski et al. 2001: ryc.5).

Niestety, w żadnej publikacji nie podano, jakie to były konkretnie kości, czy pochodziły tylko z kończyny górnej, czy były też inne elementy szkieletu? Nie wiadomo też, do którego osobnika należały kości długie (Manasterski et al. 2001: 145-147; Manasterski 2009: 25, 143, 258-9). Ze zdjęcia można się jedynie zorientować, że prawdopodobnie są tam dwie kości ramienne i jedna(?)promieniowa (Manasterski et al. 2001: ryc. 5). Niewątpliwie jest to pochówek wtórny, który charakteryzuje się specjalnie zaaranżowanym ułożeniem szczątków. Zdeponowanie tego podwójnego pochówku nad konkretnym grobem na pewno nie jest przypadkowe i możliwe, że zmarli byli ze sobą w jakiś sposób związani. Pochówek wtórny dołożony został na pewno po jakimś czasie, po złożeniu pochówku pierwotnego znajdującego się niżej. Świadczy o tym wyodrębniający się wkop nad pochówkiem pierwotnym (Manasterski 2009: 25-26, tabl. 55-56). Jest to więc odmienna sytuacja od tej na cmentarzysku w Dudce, gdzie pochówki wtórne i pierwotne składano jednocześnie do grobu i układano obok siebie. W Dudce również deponowano czaszki w stropach grobów, więc pochówek wtórny z Ząbia wydaje się być dobrą analogią do tego. Interesujące jest jednak, że datowania radiowęglowe z Ząbia wskazują na dużo starszy wiek dla pochówku wtórnego ($4920 \pm 170\text{BP}$), niż dla pierwotnego ($2865 \pm 35\text{BP}$) (Manasterski 2009: 25-26). Świadczyłoby to o tym, że pochówki wtórne nie muszą należeć do bezpośrednich przodków i bliskich krewnych, lecz są to osoby, które zmarły w bardzo odległych czasach. Jednocześnie wynika z tego, że pamięć o starych grobach i zmarłych musiała być długotrwała. Duże zdekompletowanie szczątków z obu pochówków wtórnych z Ząbia może więc być efektem tego, że odbyły one długą „drogę” nim trafiły do grobu docelowego. Nie wiadomo bowiem, czy kości pochodzą z jednego, ewentualnie dwóch starszych grobów, które naruszono, czy były one raczej przechowywane przez cały czas przez miejscową ludność. W obu wypadkach musiało chodzić jednak o odległych czasowo zmarłych (przodków?) i tym samym pewnie ważnych dla miejscowej społeczności.

Drugi ciekawy przypadek wieloetapowości w Ząbiu to nieduża okrągła jama (obiekt nr 192), w której odkryto zachowane w anatomicznym układzie kości jednej ręki, której brakowało trzech paliczków (Manasterski 2009: 26, tabl. 67). Jama jest niewątpliwie zbyt mała, by mogła zawierać wcześniej pochówek pierwotny i słusznie została zinterpretowana jako pochówek cząstkowy (Manasterski 2009: 26, tabl. 67). Ręka jest więc tam niewątpliwie wtórnym depozytem i na jakimś etapie oddzielono ją od reszty szczątków zmarłego. Zachowany układ anatomiczny świadczy też o tym, że w momencie przenoszenia tkanki miękkie musiały być jeszcze zachowane, a ich ostateczny rozkład nastąpił już w grobie docelowym. Nie odnotowano jednak śladów manipulacji *post mortem* i mechanicznego

oddzielenia dłoni od reszty ciała (Manasterski 2009: 26, tabl. 67). Jest to bardzo bliska analogia do niektórych pochówków wtórnych w Dudce (grób VI-10, VI-13, VI-16), gdzie również zdarzało się, że cała ręka lub stopa, albo przynajmniej jakaś ich część, pozostawała w układzie anatomicznym. Może to wynikać z faktu, że tak w Dudce, jak i w Ząbiu zbieranie kości zmarłych odbywało się czasem wcześniej niż zwykle, tj. zanim tkanki miękkie całkowicie się rozłożyły. Niewykluczone też, że w obu wypadkach wynika to z podobnych warunków, w jakich rozkładało się ciało w miejscu tymczasowego pochówku, które powodowały, że tkanki miękkie zamiast całkowicie się rozłożyć, wysychały. Może to sugerować jakąś specyficzną formę pochówku tymczasowego, która taki proces dodatkowo wspomagała. Interesujące jest jednak, że w grobach w Dudce, oprócz takich anatomicznych zestawów kości rąk i stóp, obecne były też inne szczątki od tego samego osobnika. W Ząbiu poza ręką niczego więcej nie znaleziono. Prawdopodobnie więc ręka nie trafiła do grobu docelowego bezpośrednio z miejsca pochówku tymczasowego, a była przez jakiś czas przechowywana, czy wręcz noszona. Warto w tym miejscu przypomnieć, że praktyka przechowywania całych rąk na osadzie, mogła mieć ewentualnie miejsce na południowym cyplu w Duce, gdzie poza fragmentami kalot i kością udową, znaleziono też pojedyncze paliczki ręki. Cała ręka zdeponowana w jamie w Ząbiu jest w tym wypadku pewniejszym potwierdzeniem, że przechowywanie, czy nawet noszenie rąk zmarłych, mogło mieć miejsce w epoce kamienia na Mazurach. Takie praktyki znane są z etnografii i były już sugerowane dla innych stanowisk epoki kamienia, między innymi dla niektórych mezolitycznych stanowisk w Danii (Brinch Petersen 2016: 54, fig. 9) oraz dla Oronsay w Szkocji, gdzie znaleziono wyłącznie luźne kości ludzkie, wśród których zdecydowanie dominowały kości rąk i stóp (Meiklejohn, Denston 1987).

Kolejnym stanowiskiem, które należy w tym miejscu wymienić, jest Zedmar w dzisiejszym Obwodzie Kaliningradzkim. Nie było tam wprawdzie żadnych grobów, ale na w Zedmar A odkryto aż 10 czaszek ludzkich, a w Zedmar D cztery. Należą one zapewne z paraneolitu (kultury Zedmar). Nie wiadomo, jaki był dokładny kontekst ich znalezienia, ale najprawdopodobniej pochodziły one z terenu obozowiska i były przemieszane z materiałem osadowym, skoro badający to stanowisko K. Stadie zinterpretował je jako trofea i czasze do picia płynów (Okulicz 1973: 71-72). Czaszki miały uszkodzoną część twarzową i podstawę, zasadniczo były to same kaloty, co opisywane jest jako ich równe odcięcie (Okulicz 1973: 72). Na publikowanym zdjęciu takiej czaszki nie widać jednak, by była ona w jakiś sposób obrabiana (Okulicz 1973: ryc. 27). Wygląda to raczej na przypadkowe uszkodzenie najmniej trwałych części, w tym szczęki, co często się zdarza nawet w przypadku czaszek

pochodzących z pochówków pierwotnych. W każdym razie, kaloty z Zedmaru są raczej kośćmi przechowywanymi na osadzie, tak jak to miało miejsce w Dudce. Zwyczaj ten nie ograniczałby się więc do mikroregionu jeziora Staświn, ale mógł być praktykowany też na innych stanowiskach paraneolitycznych, przynajmniej tych związanych z kulturą Zedmar. Ich obecność świadczy też pośrednio o stosowaniu wieloetapowego obrządku pogrzebowego, bo czaszki musiały być na jakimś etapie oddzielone od reszty szkieletu i przeniesione na osadę.

W kontekście cząstkowych pochówków czaszek oraz ewentualnego przechowywania kalot na osadzie warto jeszcze wspomnieć czaszkę znaną na stanowisku Wieliszew na Mazowszu. W tym wypadku czaszka była wprawdzie przepalona, ale można było ją prawie w całości zrekonstruować (Wiercińska, Szlachetko 1977). Jej fragmenty tworzyły wyraźnie wyodrębniającą się koncentrację (Więckowska 1985: 73-75). Poza przepaleniem, na czaszce odnotowano też ślady nacięć, przez co interpretowano ją jako przejaw kanibalizmu (Wiercińska, Szlachetko 1977). Nacięcia takie mogły jednak powstać na skutek skalpowania wykonanego *post mortem*, ale jeszcze przed spaleniem. Biorąc pod uwagę kontekst znalezienia i brak szkieletu postkranialnego, należałoby ustalić, na ile czaszkę spalono razem z ciałem, czy jednak mogła zostać spalona już jako sucha kość. Niezależnie jednak od tego, kiedy i w jakiej formie ją spalono, tj. czy z całym ciałem, czy już jako kość, to z pewnością nie zrobiono tego dla celów kanibalistycznych. Zapewne nie jest to przepalenie przypadkowe i wtórne, bo czaszka jest przepalona zbyt silnie i jednolicie (Wiercińska, Szlachetko 1977), a tak byłaby raczej miejscowo zaczerniona. Kontekst w jakim czaszka wystąpiła nie ułatwia jej interpretacji, zwłaszcza brak śladów jamy grobowej. Można ją interpretować na dwa sposoby, jako pochówek cząstkowy ciałałpalny złożony na terenie osady (Bugajska 2014: 27-30), albo jako czaszkę, którą *post mortem* oczyszczono z tkanek miękkich (oskalpowano?) i przez jakiś czas przechowywano na osadzie, nim została rytualnie przepalona. Pewne jest jednak, że przepalenie było celowe, podobnie jak zdeponowanie w ziemi. Gdyby czaszka po prostu uległa przypadkowemu uszkodzeniu i rozwleczeniu, to kości nie tworzyłyby tak zwartego skupiska i nie można by było tak dobrze jej zrekonstruować. Celowa depozycja przemawia więc raczej na korzyść pochówku cząstkowego, podobnie jak obecność fragmentów żuchwy, która pochodzi prawdopodobnie od tego samego osobnika (Wiercińska, Szlachetko 1977: 192-199). *Cranium* przepalone było na kolor żółtoszary i widoczne były ślady spękań typowe dla spalania z tkanką miękką (Wiercińska, Szlachetko 1977: 190, ryc. 5-9). Sposób przepalenia wydaje się więc również wskazywać na spalenie czaszki razem z całym ciałem, a nie osobno jako suchą kość. Czaszkę z Wieliszewa należałoby zatem interpretować jako cząstkowy pochówek ciałałpalny.

Kolejne stanowiska mezolityczne lub paraneolityczne z północno-wschodniej Polski, na których znaleziono luźne kości ludzkie, to Grądy-Woniecko i Leśna Góra. W obu przypadkach były to jednak głównie przepalone kości z różnych części szkieletu, które odkryto bezpośrednio na osadzie (Piasecki, Kapla 2003; Wawrusiewicz et al. 2017: 56; Więckowski 2017). W Leśnej Górze przepalone i nieprzepalone szczątki znajdowano głównie w pobliżu obiektów osadowych (Piasecki, Kapla 2003). Z kolei w Grądach Woniecko kości niespalone wystąpiły w obiektach, które są najpewniej grobami, ale szkielety prawie całkowicie się tam rozłożyły. Natomiast kości przepalone od przynajmniej pięciu osobników występowały luźno na dużej powierzchni stanowiska i czasem tworzyły mniej lub bardziej wydzielające się koncentracje (Wawrusiewicz et al. 2017: 56; Więckowski 2017). Możliwe, że są to podobne przykłady pochówków jak w Wieliszewie, czyli zdeponowanych w skupiskach na osadzie bez wyraźnej jamy grobowej. Jest to też analogia do skupisk odkrytych w stropach grobów na cmentarzysku w Dudce. Z drugiej strony, w Leśnej Górze kości przepalone są stosunkowo nieliczne i współwystępują z fragmentami niespalonymi (Piasecki, Kapla 2003). Możliwe więc, że przechowywano tam przez jakiś czas szczątki ludzkie na osadzie, które zebrano ze stosu lub z miejsc tymczasowego pochówku i część drobnych fragmentów została przy okazji gubiona, podobnie jak to miało miejsce w Dudce i Szczepankach.

2. Niż Środkowoeuropejski – Niemcy i zachodnia Polska.

Z różnymi przejawami wieloetapowego rytuału pogrzebowego można się też zetknąć na niektórych stanowiskach Niziu Środkowoeuropejskiego, tak w Niemczech jak i w Polsce, chociaż grobów z okresu mezolitu i paraneolitu jest w tym regionie niewiele (Bugajska 2014). Niemniej, nawet wśród tej stosunkowo niedużej liczby zdarzają się pochówki pierwotne naruszone oraz wtórne szkieletowe i ciałopalne (Bugajska 2014: tab.2-3).

Z Polski, poza omówionymi wyżej przykładami, pochodzi jeszcze jeden nietypowy pochówek wtórny ze stanowiska Krępica na Nizinie Śląskiej. Kości ludzkie były tam silnie rozdrobnione (ponad tysiąc fragmentów) i prawdopodobnie zdekompletowane, bo brakuje wśród nich zębów, a część ma również ślady wtórnego nadpalenia (Masojć 2011: 148, fig. 5).

Pochówki wtórne odnotowano też na Niziu Niemieckim w Steinhagen, Schmöckwitz i prawdopodobnie też w Gross Fredenwalde – w sumie 6 osobników (Bugajska 2014: tab.2). Sposób depozycji kości znany jest jedynie dla stanowiska Schmöckwitz. Odkryto tam trzy groby i każdy zawierał osobny pochówek wtórny. W jednym złożono pochówek częściowy dziecka reprezentowany przez czaszkę, a w dwóch pozostałych były to wybrane kości

osobników dorosłych. Wszystkie pochówki były więc silnie zdekompletowane. Co więcej, w grobie nr 1 czaszkę ułożono na szczycie skupiska kości postkranialnych, podobnie jak to było na cmentarzysku w Dudce i w grobie z Woźnej Wsi. Z kolei w grobie nr 3 żuchwa i czaszka były od siebie oddzielone i złożone obok kości długich nogi. Zachowany był tam układ anatomiczny między kością piszczelową i piętową, przenoszenie szczątków odbyło się więc jeszcze przed całkowitym rozłożeniem tkanek miękkich (Bugajska 2014: 20-24; tab. 2; Weinert 1954). Stanowisko Schmöckwitz wydaje się więc być wyjątkowe o tyle, że pochodzą z niego wyłącznie pochówki wtórne. Wieloetapowość mogła być tam zatem wiodącą praktyką pogrzebową, która obejmowała dorosłych i dzieci, podobnie jak to miało miejsce w Dudce.

Z Niemiec ze stanowiska Unseburg pochodzi też jeden przykład naruszonego pochówku pierwotnego, z którego wyjęto wybrane kości szkieletu (Bugajska 2014: tab.2; Grünberg 2016: 269). Brakuje bowiem kilku kości długich oraz obu stóp, a dodatkowo żuchwa została oddzielona od czaszki (Bugajska 2014: tab.2; Grünberg 2016: 269; Weber 1998). Na kości udowej i piszczelowej zaobserwowano ślady obgryzania przez zwierzęta, które świadczą o tym, że grób był przez jakiś czas otwarty, a szkielet odsłonięty (Grünberg 2016: 269). Bardzo prawdopodobne, że po złożeniu ciała kobiety do grobu jamy nie zasypano, a tylko jakoś zabezpieczono od góry. Dzięki temu pochówek łatwiej było potem naruszyć i wyjąć z niego wybrane kości. Jest to więc bardzo podobna sytuacja do grobu VI-6 w Dudce z naruszonym pochówkiem siedzącym kobiety.

Na terenie Nizy Polskiego i Niemieckiego znane są też pochówki wtórne ciałopalne (Bugajska 2014: tab. 2). Jednym z nich jest pochówek z Pomorska w Wielkopolsce, który był zdeponowany na terenie obozowiska i w obiekcie (Bugajska 2014: 27-28). Publikowany jest on wprawdzie jako przejaw kanibalizmu (Kobusiewicz, Kabaciński 1991), ale nie ma na to żadnych dowodów (Bugajska 2014: 27-28). Na planie nie zaznaczono, które kości są ludzkie i w zasadzie niewiele wiadomo o sposobie ich depozycji i przepalenia. Większość z nich pochodzi od dziecka, ale możliwe, że były tam też szczątki innych osobników (Kobusiewicz, Kabaciński 1991). Na planie odznacza się kilka koncentracji kości i krzemieni (Kobusiewicz, Kabaciński 1991: ryc.4), można się więc tylko domyślać, że któraś z nich zawierała rzeczony pochówek (Bugajska 2014: 27-28). Sposób depozycji pochówku ciałopalnego w Pomorsku, tj. bez śladów jamy grobowej, ale w wyodrębniającym się skupisku(?) zlokalizowanym na osadzie, przypomina w dużej mierze przypadek czaszki z Wieliszewa, czy też kości przepalonych ze stanowisk Grądy-Woniecko i Leśna Góra. Z tą różnicą, że w Pomorsku pochówek złożony był w obiekcie. Deponowanie wtórnych pochówków ciałopalnych w

postaci mniej lub bardziej wydzielających się skupisk na terenie osad byłoby więc zwyczajem stosowanym w różnych miejscach na Niziu Polskim.

Odmienny charakter pod tym względem ma pochówek ciałopalny odkryty na stanowisku Coswig we wschodnich Niemczech. Kości były tam silnie przepalone i mocno rozdrobnione. Zdeponowano je w małej jamie, a ich ilość była na tyle niewielka, że pochówek można uznać za cząstkowy. Na stanowisku brak śladów osadnictwa z okresu mezolitu (Küßner, Schunke 2016). Odosobnienie tego pochówku ciałopalnego byłoby więc cechą zupełnie wyjątkową, odmienną od zwyczaju lokowania ich na osadzie, jak to miało miejsce na Niziu Polskim, albo wyłącznie na cmentarzysku, jak w Dudce.

3. Południowa Skandynawia.

W południowej Skandynawii pochówków jest już znacznie więcej niż w północnej Polsce i Niemczech, zwłaszcza, że odkryto tam kilka średnich i dużych cmentarzysk liczących od kilku do kilkudziesięciu grobów (Bugajska 2014: 9; Gummesson, Molin 2016). Dominują tam wprawdzie pochówki pierwotne (Bugajska 2014: ryc.7), ale oprócz nich zdarzają się również wtórne szkieletowe oraz ciałopalne, a sporadycznie dochodziło też do naruszania pochówków pierwotnych i wyciągania z nich wybranych kości szkieletu (Bugajska 2014: 20-30; Gummesson, Molin 2016: tab.1).

Pochówki wtórne zostały odsłonięte na czterech cmentarzyskach: w Nivå na Zelandii, Skateholm I w Skanii, Kams na Gotlandii i Strändvågen w środkowej Szwecji (Bugajska 2014: tab.2; Gummesson, Molin 2016). Wśród nich przynajmniej trzy to osobne pochówki cząstkowe, reprezentowane przez pojedyncze kości szkieletu, dwukrotnie przez czaszki i raz przez kość udową (Bugajska 2014: tab.2; Gummesson, Mollin 2016: tab.1). O pochówku wtórnym z Kams na Gotlandii nie wiadomo nic więcej poza tym, że w grobie (nr 2) były kości tylko jednego osobnika, które zalegały bez jakiegokolwiek układu anatomicznego (Bugajska 2014: tab.2). Z kolei jeden z grobów ze Skateholm I (gr.13) oraz grób nr 1 z Nivå zawierały po jednym pochówku wtórnym, reprezentowanym przez zdekompletowany szkielet. W obu wypadkach zachowały się anatomiczne układy między niektórymi elementami szkieletu, co wskazuje na przenoszenie szczątków jeszcze zanim tkanki miękkie całkowicie się rozłożyły (Bugajska 2014: 20-22; Jensen 2001: 119; 2006: 21-22; Nilsson Stutz 2003: fot. 6). Pochówek z Nivå jest też o tyle istotny, że w jego przypadku odnotowano ślady naruszenia w epoce kamienia. Część szczątków została wtedy z grobu wyjęta i zabrana w inne miejsce. Jedna kość (ramienna) mogła być potem przechowywana w obiekcie mieszkalnym sąsiadującym z grobem. Część kości została też odłożona ponownie na miejsce

do jamy grobowej, selekcja i wybór kości odbyły się więc bezpośrednio po naruszeniu grobu (Bugajska 2014: 20-22, tab. 2; Jensen 2001: 119; 2006: 21-22). Jest to więc ciekawy przykład naruszenia pochówku, który najprawdopodobniej był wtórny. Jest to zatem podobna sytuacja do opisanej wcześniej dla Dudki. Przy naruszeniu grobu VI-6 również zdecydowano „na miejscu”, co z grobu zabrać i część kości odłożono ponownie do jamy, układając je w uporządkowany sposób. Naruszenie zaś pochówku wtórnego mogło mieć miejsce w przypadku jamy VI-i-1/VI-i-2.

Ze Skandynawii znanych jest też kilka pochówków pierwotnych, które zostały naruszone w epoce kamienia i wyjęto z nich część kości zmarłego. Takie przypadki miały miejsce przynajmniej w trzech grobach w Skateholm I w Skanii, w jednym grobie w Kams na Gotlandii i prawdopodobnie też w grobie z Dragsholm na Zelandii (Bugajska 2014: 25-27). Dwa groby ze Skateholm (nr 31 i 61) zostały prawie całkowicie opróżnione z kości ludzkich, bo na miejscu pozostawiono jedynie czaszki, a całe szkielety postkranialne zabrano. O tym, że oba zawierały wcześniej pochówki pierwotne świadczy wielkość jam i położenie czaszek przy samej ścianie obiektu. Ustawienie czaszek sugeruje, że jeden z naruszonych pochówków mógł być złożony na boku, a drugi na wznak (Bugajska 2014: tab. 2). Z grobu w Kams na Gotlandii wyjęto czaszkę i górną część szkieletu. Natomiast zmarli z dwóch pozostałych grobów, tj. z Dragsholm i z grobu nr 28 ze Skateholm, zostali pozbawieni tylko kilku kości długich (Bugajska 2014: 25-27, tab. 2).

Pochówki ciałałpalne w Skandynawii stanowią wprawdzie niewielki odsetek, ale ich rozprzestrzenienie geograficzne jest szerokie, bo znane są z różnych stanowisk od Hamelev na Jutlandii, przez Nivå, Vedbæk Gøngehusvej i Vedbæk Boldbaner na Zeladii, dalej ze Skateholm I i Skateholm II w Skanii, po stanowisko Motåla Strändvägen w centralnej Szwecji (Bugajska 2014: tab. 3; Gummesson, Molin 2016; Jensen 2016). Pochówki ciałałpalne z duńskich stanowisk mają w większości ten sam charakter, tj. zawierają szczątki tylko jednego osobnika, które są zazwyczaj bardzo silnie przepalone i zdeponowane w niewielkiej jamie o regularnym okrągłym zarysie (Brinch Petersen, Meiklejohn 2003; Bugajska 2014: tab.2; Eriksen, Andersen 2016; Jensen 2006: 29; 2016; Vang Petersen 1977). Wyjątkowo w jednym z grobów w Gøngehusvej (gr. N) złożono kości aż pięciu osobników, choć jama grobowa i w tym przypadku była nieduża i bardzo regularna w kształcie (Brinch Petersen, Meiklejohn 2003). Części pochówków towarzyszyły również dary grobowe, które mogły być przepalone na stosie razem ze zmarłymi lub niespalone i dodawane dopiero do grobu (Brinch Petersen, Meiklejohn 2003; Bugajska 2014: tab. 2; Eriksen, Andersen 2016). Różnie mogło wyglądać wybieranie kości ze stosu, gdyż część pochówków zawierała tylko skrupulatnie zebrane i

oczyszczone kości, a w innych obecne były też resztki węgla drzewnych ze stosu (Brinch Petersen, Meiklejohn 2003; Jensen 2016). Nieco inny charakter ma jeden z pochówków ciała palnych z cmentarzyska w Skateholm I (gr. 11), gdzie kości były rozproszone na bardzo dużej powierzchni, a do tego odnotowano ślady konstrukcji drewnianej nad grobem. Było to więc dużo większe założenie niż opisane przykłady z Danii (Bugajska 2014; Larsson 1989: 372). Jeszcze inna forma pochówku ciała palnego została odkryta na stanowisku Strändvägen, gdzie nieliczne przepalone kości znaleziono w stropach 3 grobów z pochówkami szkieletowymi złożonymi w jamie (Gummesson, Molin 2016: 148-150). Jest to zatem bardzo bliska i jedyna znana analogia do skupisk z ciałopaleniem często występujących właśnie w stropach grobów w Dudce.

Na koniec warto wspomnieć, że chociaż ze Skandynawii nie ma zbyt wielu pochówków wtórnych, to jednak na wielu stanowiskach znajdowane były luźne kości ludzkie (Brinch Petersen 2016; Gummesson, Molin 2016; Larsson et al. 1981; Sjögren, Ahlström 2016; Sørensen 2016). Stanowiska te nie są w pełni skatalogowane i nierówny jest sposób ich opracowania, skala tego zjawiska pozostaje więc wciąż nierozpoznana. Niemniej jednak, częste występowanie kości ludzkich świadczy o tym, że praktyki pogrzebowe były niewątpliwie dużo bardziej złożone, niż to można wywnioskować w oparciu jedynie o analizy właściwych grobów. Kości takie występowały w bardzo różnych kontekstach i można się wśród nich spodziewać pochówków tymczasowych i kości przechowywanych bezpośrednio na osadzie. Możliwe, że niektóre wiążą się jeszcze z innymi nietypowymi formami pochówku, jak np. pochówki zatopione, czy różnymi sposobami potraktowania szczątków zmarłych, jak chociażby noszenie ich w formie ozdób-relikwii (Brinch Petersen 2016; Hallgren, Fornander 2016).

Interesujące pod tym względem jest stanowisko Motåla Kanaljorden (Hallgren, Fornander 2016; Gummesson et al. 2018). Znaleziono tam kości kilkunastu osobników, które zostały zdeponowane na dnie małego i płytkiego jeziora. Kości znajdowane były pomiędzy licznymi kamieniami tworzącymi bruk kamienny na dnie. Odkryto tam cały szkielet noworodka, który można uznać za rodzaj pochówku wodnego. Oprócz tego występowały też różne rozproszone kości od osobników dorosłych, wśród których przeważały czaszki. Niektóre z nich były całe, a inne reprezentowane jedynie przez fragmenty. Większość szczątków musiała trafić na dno jeziora już po rozłożeniu tkanek miękkich. Na kościach, poza jedną czaszką, nie ma śladów nacięć. Rozkład tkanek miękkich musiał mieć miejsce gdzieś indziej, a na dnie jeziora składano zasadniczo wtórne depozyty (nie licząc noworodka). Deponowano tam więc już czaszki, zwykle pozbawione żuchw, a nie całe głowy. Wyjątkiem

jest do pewnego stopnia jedna czaszka, w której zachowały się pozostałości mózgu, choć brak do niej żuchwy i kręgów szyjnych. Czaszka była więc celowo oddzielona od reszty ciała (szkieletu?) zmarłego, ale nie mogło to mieć formy dekapitacji. Nad miejscem depozycji szczątków ludzkich ustawiona była drewniana konstrukcja i część kości mogła być początkowo na niej eksponowana nim ostatecznie trafiła do wody. Dotyczyło to na pewno czaszek. Dwie zostały bowiem znalezione z tkwiącymi w nich drewnianymi palami, które pierwotnie musiały być ustawione pionowo, tak że czaszki znajdowały się nad lustrem wody (Hallgren, Fornander 2016; Gummesson et al. 2018).

Depozyt na dnie jeziora na stanowisku Kanaljorden wskazuje na sporo zbieżnych zachowań rytualnych z tym, co miało miejsce w Dudce. Przede wszystkim tamtejsza ludność stosowała również etap pochówku tymczasowego na czas rozłożenia tkanek miękkich. Czasem jednak kości przenoszono nieco wcześniej zanim tkanki uległy całkowitemu rozkładowi, stąd obecność resztek mózgu w jednej z nich i ślady nacięć i oczyszczania z tkanki miękkiej (skalpowania?) na innej czaszce. Różnica w stosunku do Dudki polega na tym, że końcowym etapem nie była tutaj inhumacja na cmentarzysku, tylko wybrane kości zmarłych, głównie czaszki, przynoszono nad jezioro i układano na palach lub zatapiano od razu w wodzie obstawiając taki depozyt kamieniami. Jezioro stanowiło więc swojego rodzaju zbiorowy grób–ossuarium. Różnica polega też na tym, że w Kanaljorden depozytów dokonywano wielokrotnie i w różnym czasie (Gummesson et al. 2018), a w Dudce poszczególne groby zbiorowe są zasadniczo jednoczasowe. Warto dodać, że na obu stanowiskach preferowaną kością dla takich depozytów, czy pochówków częściowych jest czaszka pozbawiona żuchwy. Te eksponowane w Kanaljorden na palach wystających ponad taflę wody są przy tym dobrą analogią do czaszek deponowanych w stropach grobów w Dudce. W obu przypadkach mogły one stanowić rodzaj oznaczenia miejsca pochówku.

4. Kraje bałtyckie i Karelia.

Obrządek pogrzebowy na terenach wschodnich półwyspu Bałtyku i w Karelii jest dużo bardziej ujednolicony niż to ma miejsce w Skandynawii, czy też na Niżu w Polsce i w Niemczech. Pochówki pierwotne, ułożone w zdecydowanej większości na wznak, są tu wiodącą formą pochówku, zwłaszcza na dwóch największych cmentarzyskach regionu, tj. w Zvejniekach na Łotwie i w Olenij Ostrov w Karelii (Butrimas 2012; Girininkas 1990; Gurina 1956; Kriiska et al. 2007; Oshibkina 2016; Tõrv 2016; Zagorskis 1961; 1987). Niemniej jednak zdarzały się tam wyjątki od tej reguły. Przejawy wieloetapowości praktyk pogrzebowych pochodzą z 14 różnych stanowisk w Estonii, gdzie znajdowane były luźne

kości ludzkie poza kontekstem grobowym, jak też zdarzały się przypadki dokładania pojedynczych kości do grobów z pochówkami pierwotnymi (Tõrv 2016: 296-322). Z kolei na stanowisku Popowo w Karelii znaleziono pojedynczy ludzki paliczek leżący na dnie dużej jamy zlokalizowanej w samym centrum cmentarzyska. Jama ta zawierała liczne depozyty kości zwierzęcych, a na samej górze znajdowały się dwa szkielety psów (Oshibkina 2016: 801-802). Jama ta jest wprowadzie interpretowana jako obiekt rytualny, a nie grób (Oshibkina 2016: 801-807), ale w zasadzie można by ją uznać za grób, biorąc pod uwagę obecność szczątków ludzkich i psich. Paliczek ludzki byłby w tym kontekście wtórnym pochówkiem cząstkowym, który towarzyszy pochówkom (pierwotnym?) psów zdeponowanym nad nim.

Na cmentarzyskach w Zvejniekach i w Olenij Ostrov zdarzały się prawdopodobnie pochówki wtórne. Z opisu niektórych grobów wynika bowiem, że kości ludzkie zalegały tam bez zachowania porządku anatomicznego, a do tego bywały mniej lub bardziej zdekompletowane (Gurina 1965; Zagorskis 2004). W Olenij Ostrov było to przynajmniej 5 grobów (nr 70, 77, 157, 166, 167), a w Zvejniekach przynajmniej 4 (nr 4, 59, 126, 130), do tego można jeszcze doliczyć grób nr 117-118 z Olenij Ostrov, gdzie przy leżących na wznak osobnikach ułożono czaszkę trzeciego zmarłego (Gurina 1956; Zagorskis 2004). Biorąc jednak pod uwagę dużą liczbę grobów na obu stanowiskach, to udział pochówków wtórnych jest tam minimalny. W Zvejniekach odsłonięto bowiem ponad 310 pochówków (Larsson 2010; Zagorskis 1987; 2004), a w Olenij Ostrov było ich 170 (Gurina 1956).

Bardzo prawdopodobne, że na cmentarzysku w Olenij Ostrov zdarzały się również groby naruszane w celu wyjęcia z nich niektórych kości. Tak przynajmniej można sądzić po dokumentacji rysunkowej (Gurina 1956). Zdarzają się bowiem pochówki, gdzie brakuje czaszek (groby nr 91 i 100), albo większych kości długich, jak udowa i ramienna (groby nr 25, 31, 89, 119), mimo że zachowane są drobniejsze i mniej trwałe elementy szkieletu (Gurina 1956). Ogólnie jednak stan zachowania szkieletów nie był dobry i trudno dokładnie oszacować liczbę takich przypadków. Analogiczne przykłady naruszenia mogły mieć też miejsce na cmentarzysku w Popowie w Karelii i w Donkalnis na Litwie. Tam też w kilku grobach brakuje czaszek lub ich większych części, mimo że reszta szkieletu jest dobrze zachowana (Butrimas 2012: fig. 29; 91; Oshibkina 2016: fig.9).

5. Holandia.

Złożone praktyki pogrzebowe miały też miejsce na stanowiskach mezolitycznych i paraneolitycznych w Holandii, skąd znane są wtórne pochówki szkieletowe, luźne kości

ludzkie oraz pochówki ciałałpalne (Louwe Kooijmans 2007; Louwe Kooijmans et al. 2016; Niekus et al. 2016; Smits, Louwe Kooijmans 2006).

Szczególnie interesujące są w tym względzie dwa blisko z sobą sąsiadujące stanowiska Polderweg i De Bruin w Hardinxveld leżące na wyspach w delcie Renu (Louwe Kooijmans et al. 2016). Jest to więc bardzo podobny układ jak między Dudką a Szczepankami. Na obu stanowiskach odsłonięto po dwa groby. W De Bruin zawierały one pochówki pierwotne, a w Polderweg w jednym grobie był pochówek pierwotny, a w drugim dwa pochówki wtórne. Na obu stanowiskach wystąpiły też luźne kości ludzkie. Pochówki wtórne z grobu nr 2 w Polderweg są silnie zdekompletowane. Jeden osobnik reprezentowany jest przez wybrane kości długie, łopatkę, żebro i kilka kręgów, a drugi pochówek jedynie przez kość promieniową (Louwe Kooijmans et al. 2016: 597-598). Szczątki zmarłych były więc tam silnie dekompletowane i dzielone, nim trafiły do grobu docelowego, podobnie jak to miało miejsce w Dudce.

Luźne kości ludzkie na obu stanowiskach Hardinxveld znajdowano prawie wyłącznie na samym brzegu wysp lub wręcz w strefie litoralnej i jednocześnie poza miejscem bezpośrednio wykorzystywanym do celów mieszkalnych. Interesujące jest przy tym, że w Polderweg na brzegu występowały głównie drobne elementy szkieletu, jak luźne zęby i paliczki oraz pojedyncze fragmenty kości długich, natomiast w strefie litoralnej były to głównie kości długie i czaszki. Te ostatnie były też niekiedy całe, z tym, że bez żuchw i szczęk (Louwe Kooijmans et al. 2016: 599-600).

Miejscowa ludność w Hardinxveld stosowała więc dwie formy obrzędu, jedną był pochówek pierwotny na terenie osady, a druga, bardziej złożona, obejmowała etap pochówku tymczasowego i ewentualnie zatapianego w wodzie, pochówek wtórny oraz ewentualne przechowywanie pojedynczych kości na terenie osady (Louwe Kooijmans et al. 2016: 605). Należy zauważyć, że na obu stanowiskach stosowano podobną strategię lokalizacji pochówków tymczasowych jak w Dudce, tj. na samym brzegu wyspy i poza obozowiskiem. Groby lokowano z kolei bezpośrednio na osadzie tak, jak to miało miejsce w Szczepankach w stosunku do niemowląt. Zastanawiające jest też częste występowanie tam kości w strefie litoralnej, na ile jest to wynik zatapiania tam całych ciał zmarłych, czy jednak wrzucano do wody już same czaszki i kości długie, które pozyskano z pochówków tymczasowych lokowanych na brzegu? W tym drugim przypadku byłby to podobny rodzaj zbiorowego i podwodnego ossuarium, jak to miało miejsce w Motåla Kanäljorden w Szwecji.

6. Wieloetapowość obrzędu pogrzebowego u społeczności rolniczych epoki kamienia na Niżu w Polsce.

Zagadnienie wieloetapowości rytuału pogrzebowego w neolicie nie było dotąd przedmiotem osobnych badań. Ogólnie można stwierdzić, że praktyki pogrzebowe u społeczności rolniczych właściwego neolitu były dużo bardziej zunifikowane niż miało to miejsce u ludności zbieracko-łowieckiej mezolitu i paraneolitu. Na Niżu Polskim stosowano prawie wyłącznie obrządek szkieletowy. Zdecydowanie dominują przy tym pochówki pierwotne, leżące w pozycji skurczonej na boku (w rozmaitych wariantach) lub na wznak (Czerniak 1980: 118-124; ryc. 53; Gabałówna 1966: tab. 4; Grygiel 2008; Pospieszny 2009; Szmyt 1996; Wierzbicki 1992; Wiślański 1966; 1969; Zych 2006). Inne formy, takie jak ciałopalenie i pochówki wtórne, są bardzo rzadkie, chociaż zdarzają się przez cały okres neolitu (Czerniak 1980: ryc. 53; Gumiński 1980; Pospieszny 2009: 57-59, 65-66; Szmyt 1996; Wierzbicki 1992: 83-87; 2006: 91; Wiślański 1966: ryc. 36-37; 1969; Zych 2006: 123).

Z wczesnego neolitu na Niżu Polskim pochodzi prawdopodobnie tylko jeden pochówek ciałopalny z Kowala na Kujawach (Czerniak 1980: 121). Więcej przykładów notowanych jest natomiast dla kultury pucharów lejkowatych z takich stanowisk jak: Brodnica i Małe Czyste na ziemi chełmińskiej, Marianowo i Sarnowo na Kujawach, oraz Łupawa (st. 2, 15 i 18), Poganice i Dębczyno na Pomorzu (Kapica 1986; Wierzbicki 1992: ryc. 30). Przepalone lub nadpalone kości ludzkie występują też niekiedy w grobach kultury amfor kulistych, np. w Skoczce na Pałukach oraz w Potyrach i Zaborzu na północnym Mazowszu (Mazurowski 1977; Wiślański 1966: ryc. 36). Pochówki ciałopalne sporadycznie pojawiają się też na stanowiskach kultury ceramiki sznurowej – Chwałowo, Dębołęka i Przespolewo (Pospieszny 2009: 65-66). Należy jednak zaznaczyć, że zawsze udział ciałopalenia w stosunku do ogólnej liczby znanych pochówków był niewielki. Taka forma obrzędu pogrzebowego była zatem stosowana sporadycznie i raczej w wyjątkowych i jednostkowych sytuacjach. Wyjątkiem od tej reguły mogą być cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych z Łupawy i Poganic na Pomorzu środkowym. Stwierdzono tam bowiem blisko 20 pochówków ciałopalnych (Piontek, Weber 1987: tab. 1; Wierzbicki 1992: 86, tab. 18-19), które deponowano w analogiczny sposób jak szkieletowe, tj. w grobach megalitycznych, skrzynkowych i jamowych lub pod brukami kamiennymi (Piontek, Weber 1987: tab.1; Weber 1983: 44-45; Wierzbicki 1992: 83-87). W tym wypadku można więc mówić o lokalnej tradycji stosowania ciałopalenia, która obejmowała przynajmniej jakąś część miejscowej społeczności, a nie tylko pojedynczych osobników.

Wyjątkowe cmentarzysko o specyficznym obrządku pogrzebowym zostało odkryte w Sarnowie na Kujawach, z wczesnej fazy kultury pucharów lejkowatych. Występowały tam wtórne depozyty przepalonych kości ludzkich, z których część to pochówki częstkowe. Z kolei ciała innych zmarłych były przepalane bezpośrednio w jamie grobowej. Sygnalizowana jest też obecność pochówków szkieletowych, gdzie szczątki znajdowały się w nieładzie (Kapica 1986). Możliwe, że dochodziło tam również do naruszania pochówków i nadpalania kości, głównie czaszek. Znalezione bowiem fragmenty, które miały intensywne ślady zaczernienia od strony *endocranium* (Kapica 1986: 103). Wynika z tego, że w Sarnowie, podobnie jak w Dudce, wieloetapowy obrządek mógł być dominującym i stosowano jednocześnie wariant ciałopalny oraz szkieletowy.

Pochówki wtórne i naruszone są generalnie bardzo rzadko odnotowywane w neolicie na Niżu Polskim. Trzeba jednak zaznaczyć, że w przeciwieństwie do ciałopalenia, takie formy pochówku szkieletowego zazwyczaj nie są wyszczególniane w ogólnych opracowaniach, a nawet jeśli się je wymienia, to bez podania konkretnych danych na ich temat (np. Czerniak 1980: 118-124; Szmyt 1996: 59-61). Co więcej, sposób publikacji i opisu konkretnych grobów z „atypowymi” pochówkami nie pozawala na jednoznaczną ocenę, czy w danym przypadku był tam pochówek naruszony, wtórny, czy może pierwotny, ale słabo zachowany lub zniszczony (np. Gabałówna 1966: 89, tab. 4, tabl. XLIII; 2; Wiślański 1966: 132-242).

Można jednak przyjąć, że w neolicie na Niżu Polskim wieloetapowy obrządek szkieletowy, jeśli nawet był stosowany, to bardzo rzadko. Z wczesnego neolitu ewentualny podwójny pochówek wtórny pochodzi z grobu nr XI w Brześciu Kujawskim, st. 4 (Czerniak 1980: ryc. 53; por. Gabałówna 1966: 114, tab. 4). Na tym samym stanowisku odkryto jeszcze dwa inne pochówki naruszone lub zniszczone. W grobie XXX brakowało czaszki i przynajmniej kilku większych kości, a w grobie L czaszki oraz całej lewej nogi i miednicy (Gabałówna 1966: 89-92, tabl. XLIII:2, XLIV:2). Z kultury pucharów lejkowatych byłyby to wspomniane wyżej wtórne pochówki z Sarnowa (Kapica 1986). Z późnego neolitu znany jest jeden pewny grób z wtórnym depozytem kości od czterech osobników z Bożejewic na Kujawach. Takich przypadków mogło być jednak więcej, gdyż kolejne ewentualne pochówki wtórne lub naruszone odkryto jeszcze na innych późnoneolitycznych stanowiskach z tego regionu, np. w Pikutkowie, Żernikach i Kruszy Zamkowej (Pospieszny 2008: 56-57, tabl. III).

Na osadach neolitycznych znajdowane były niekiedy luźne kości ludzkie. Miało to miejsce między innymi na stanowiskach w Rzucewie (Żurek 1954: 25-26) i Niedźwiedziówce (informacja ustna prof. R. Mazurowskiego) na Pomorzu Gdańskim. W Rzucewie, poza pojedynczymi kośćmi długimi i dwoma czaszkami, znaleziono też przynajmniej cztery (całe?)

szkielety, ułożone prawdopodobnie na wznak lub na boku. Na podstawie odkrycia szczątków ludzkich tylko w jednej części osady uznano, że znajdowało się tam małe cmentarzysko (Żurek 1954: 25-26). Luźne kości ludzkie, jak starano się wykazać w tej pracy dla Dudki i Szczepanek, mogą się wiązać z różnymi etapami i formami wieloetapowego obrządku pogrzebowego, nie wiadomo zatem, jak je interpretować w tym wypadku.

Osobnego omówienia wymagają tu grobowce kultury amfor kulistych, dla których występowanie kości ludzkich w nieładzie jest stosunkowo często notowane w porównaniu do innych kultur neolitycznych (Prinke 1977; Szmyt 1996: 59; ryc. 16-17; Wiślański 1966; 1969). Taka sytuacja ma zazwyczaj miejsce w grobach zbiorowych, jak na przykład w Chodzieży, Skoczce, Strzelcach, czy Złotowie (Prinke 1977; Wiślański 1966: ryc. 36-37, 1969: 292-305). Czasem kości były dodatkowo połamane i nadpalone, między innymi w grobach w Zagórkach, Skoczce, Potyrach i Zaborzu (Mazurowski 1977; Wiślański 1969: 292-293, 302-303). Zwykle interpretowano takie pochówki jako ofiary z ludzi, efekt ćwiartowania zwłok, czy też ślad po uczcie kanibalistycznej (Wiślański 1966; 1969). Właściwa ich ocena wymagałaby jednak re-analizy źródeł i przede wszystkim wnikliwego studium tafonomicznego i osteologicznego. W przypadku grobowców kultury amfor kulistych można się bowiem spodziewać dwóch rodzajów praktyk. Jedną byłoby deponowanie tam pochówków wtórnych, czyli stosowanie wieloetapowego obrzędu pogrzebowego. Druga ewentualność, to ponowne otwieranie grobu i dokładanie do niego kolejnych zmarłych. W takiej sytuacji szczątki wcześniej pochowanych osobników mogły być przesuwane, przez co układ anatomiczny kości ulegał rozpadowi. Jeśli przy tej okazji nie wyjmowano z grobu żadnych szczątków, by przenieść je w inne miejsce, to działanie takie nie ma charakteru faktycznej wieloetapowości, bo ona powinna dotyczyć konkretnego zmarłego. W takiej sytuacji należałoby mówić jedynie o wielokrotnym używaniu grobowca, być może rodzinnego. Byłaby to zupełnie inna praktyka od tej opisanej dla Dudki, gdzie wszystkie groby zbiorowe są założeniami zasadniczo jednoczasowymi.

Podsumowując, przy obecnym stanie wiedzy trudno stwierdzić, czy ewentualne praktyki wieloetapowe, wraz z analogicznie traktowanym ciałopaleniem, były stosowane w neolicie z podobną intencją i takim samym przebiegiem kolejnych etapów, jak to miało miejsce w Dudce i Szczepankach. Wydaje się jednak, że przejście na gospodarkę rolniczą i stałe osadnictwo powinno raczej wpłynąć na zanik tego złożonego rytuału. Groby zbiorowe kultury amfor kulistych, mimo pewnych formalnych podobieństw, jak występowanie kości ludzkich w nieładzie, wcale nie muszą być przykładem wieloetapowości obrzędów pogrzebowych, jeśli dany osobnik był po śmierci dokładany do wspólnego, zbiorowego

grobowca, który wykorzystywano przez długie lata i wiele pokoleń. Taki grobowiec stawał się zatem niejako „wizytówką” dla związanej z nim rodziny lub grupy klanowej i stąd zapewne tendencja do stawiania monumentalnych budowli. Analogi należałoby więc szukać raczej w grobowcach kultury pucharów lejkowatych, które mogły mieć podobne znaczenie (Piontek, Weber 1987; Wierzbicki 2006; Zych 2006). U ludów łowiecko-zbierackich, a przynajmniej w przypadku lokalnej społeczności nad jeziorem Staświn, chodziło o coś innego. Tam istotna była więc z konkretnymi przodkami manifestowana wspólnym pochówkiem z ich kośćmi, czasem nawet pojedynczymi.

7. Podsumowanie.

Przejawy wieloetapowości obrządku pogrzebowego są obecne w mezolocie i paraneolicie w różnych regionach Niżu Europejskiego, od Karelii po Holandię, a nawet Szkocję. Częstotliwość takich praktyk i ich urozmaicenie różni się w poszczególnych regionach, bo jest ono niewątpliwie mniejsze w Karelii i na wschodnich pobrzeżach Bałtyku, niż na przykład w Skandynawii czy w Holandii. Należy mieć jednak na względzie, że prawdziwa skala tego zjawiska jest ciągle słabo poznana, co dotyczy zwłaszcza luźnych kości ludzkich, które występowały na licznych stanowiskach. Podobnie jest też z celowym naruszaniem i opróżnianiem grobów, które nie zawsze jest zauważane i odnotowywane w publikacjach i tym samym trudno oszacować jego skalę.

Na tym tle Dudka i Szczepanki są niewątpliwie wyjątkowe. Nigdzie bowiem nie ma tak licznych świadectw wieloetapowości rytuału pogrzebowego. Brak też stanowisk, na których byłyby pozostałości po wszystkich etapach złożonego obrzędu pogrzebowego, tak jak to ma miejsce w Dudce i Szczepankach. Są bowiem cmentarzyska i groby, które zawierają pochówki wtórne, czasem też naruszone, ale brak tam luźnych kości ludzkich. Nie zawsze też ciałopalenie pojawia się na tych samych stanowiskach, co pochówki wtórne. Jest też szereg stanowisk, gdzie wystąpiły tylko luźne kości ludzkie, a nie ma na nich, jak i na sąsiednich, grobów z pochówkami wtórnymi. Istotne jest też, że wieloetapowe praktyki w Dudce i Szczepankach odbywały się praktycznie przez cały okres zasiedlania tych wysp, tj. od wczesnego mezolitu po późny neolit.

E. ZAKOŃCZENIE. ZNACZENIE WIELOETAPOWEGO OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO.

Wieloletowy obrządek pogrzebowy stosowany był przez ludy zbieracko-łowieckie epoki kamienia w różnych rejonach Niżu Europejskiego, od Karelii po Wyspy Brytyjskie. Jego natężenie i charakter był prawdopodobnie różny w poszczególnych regionach, bo więcej świadectw tego typu praktyk spotyka się na zachodzie Europy i w Skandynawii niż na wschodzie, tj. w krajach bałtyckich i w Karelii. Niemal wszędzie dominują jednak pochówki pierwotne, a inne formy stanowią raczej wyjątek, niż normę (Brinch Petersen 2001; Bugajska 2014; Grünberg et al. 2016; Gurina 1956; Kriiska et al. 2007; Louwe Kooijmans 2007). Inaczej jest tylko na stanowiskach brytyjskich, gdzie znajdowane są wyłącznie luźne kości ludzkie, a brak formalnych grobów (Meiklejohn, Denston 1987; Schulting 2016). Należy jednak zaznaczyć, że skala zjawiska wieloletowości nie jest do końca rozpoznana. Wynika to przede wszystkim z tego, że luźne kości ludzkie, mimo częstej obecności na różnych stanowiskach mezolitycznych i paraneolitycznych na Niżu (Brinch Petersen 2001; Gray Jones 2011; Gummesson et al. 2018; Larsson et al. 1981; Louwe Kooijmans 2007; Meiklejohn, Denston 1987; Schulting 2016; Sørensen 2016), ciągle są słabo opracowane i zwykle zdawkowo publikowane.

Dudka i Szczepanki są więc wyjątkowe wśród stanowisk łowieckich epoki kamienia. Przede wszystkim zmienna jest powszechność stosowania tam wieloletowych praktyk pogrzebowych, które dotyczyły prawie wszystkich zmarłych członków społeczności. Cmentarzysko w Dudce jest jedynym dla okresu mezolitu i paraneolitu na Niżu, gdzie pochówki pierwotne są dużo rzadsze od wtórnych. Nigdzie też nie ma tak wielu pochówków ciałałalnych. Ponadto, w Dudce i Szczepankach są pozostałości pozwalające na prześledzenie wszystkich etapów złożonego rytuału, co jest niespotykane na innych stanowiskach. Na obu wyspach obecne są liczne luźne kości ludzkie, które pozostały po pochówkach tymczasowych lub szczątkach przechowywanych na osadzie. Z kolei na cmentarzysku, oprócz pochówków wtórnych i ciałałalnych, odnotowano też pierwotne naruszone oraz opróżnione groby, z których wyjęto kości. Taka mnogość świadectw pozwała na rekonstrukcję wieloletowego obrzędu i na całościowe spojrzenie na złożoność praktyk pogrzebowych u ludów łowieckich epoki kamienia.

Wieloletowość rytuału pogrzebowego w Dudce i Szczepankach miała dwie stosowane równolegle odmiany – szkieletową i ciałałalną. Obie podlegały do pewnego stopnia podobnym regułom oraz kończyły się wtórnym depozytem na głównym cmentarzysku w

Dudce. Wielokrotnie też pochówki szkieletowe i ciałopalne składano w jednym grobie docelowym, prawie wszystkie groby w Dudce można więc określić mianem birtualnych.

Wieloetapowy obrządek szkieletowy przebiegał na dwa różne sposoby. Jeden polegał na deponowaniu pochówku tymczasowego, zwykle nad brzegiem jeziora i poza strefą mieszkalną. Po zeszkietowaniu kości zmarłego były zbierane i przenoszone na główne cmentarzysko w Dudce. Przy okazji szczątki były dzielone, selekcjonowane i mogły ostatecznie trafić do wielu różnych grobów docelowych, a niektóre kości pozostawały zapewne na osadzie, gdzie przechowywano je jako pamiątki po przodkach. Drugi wariant wieloetapowości odbywał się prawdopodobnie na samym głównym cmentarzysku w Dudce. Dochodziło tam bowiem do naruszania pochówków pierwotnych, głównie siedzących, z których wyciągano wybrane kości. Niekiedy też groby były całkowicie opróżniane ze szczątków ludzkich. Pozyskane w ten sposób kości były prawdopodobnie deponowane w innym nowym grobie wraz z pochówkiem siedzącym lub z kośćmi przyniesionymi ze stosu ciałopalnego lub miejsca tymczasowego pochówku. W tym wypadku również część szczątków mogła być zabierana na osadę.

Ciałopalenie, mimo swojej własnej specyfiki i wydawałoby się całkowitej odrębności, podlegało jednak tym samym prawidłowościom, co wieloetapowy obrządek szkieletowy obejmujący pochówek tymczasowy i wtórny. W obu przypadkach najpierw dochodziło do oczyszczenia kości z tkanek miękkich. Szczątki ze stosu były niejednokrotnie dzielone i dekompletowane, podobnie jak kości zebrane z pochówków tymczasowych. Pochówki ciałopalne mogły mieć również formę pochówków cząstkowych, zawierających niewielką, symboliczną ilość szczątków zmarłego. Niekiedy takie depozyty były też wyselekcjonowane i zawierają fragmenty tylko jednej kości, głównie czaszki. Podobnie jak w przypadku pochówków wtórnych, w jednym grobie mogły być składane szczątki osób, które zmarły i zostały spalone w różnym czasie, z czego jedni byli prawie od razu przenoszeni na cmentarzysko, a kości innych były dłużej przechowywane i magazynowane na osadzie. Jedyna różnica jaką można wskazać to sposób depozycji, bo pochówki ciałopalne najczęściej składano w postaci skupisk w stropach jam, co dla pochówków wtórnych szkieletowych jest bardzo rzadkie.

Wskazane podobieństwa świadczą o tym, że ciałopalenie niewątpliwie stanowiło alternatywę dla obrządku szkieletowego, a jego duży udział na cmentarzysku, obejmujący około połowy osobników, wynika przede wszystkim z ogólnej powszechności wieloetapowych praktyk pogrzebowych w mikroregionie jeziora Staświn. Tym bardziej, że ciałopalenie stosowano tam w tym samym czasie, co obrządek szkieletowy i nie można tu

mówić o żadnych zmianach obrzędowości w kolejnych okresach, ani też o pojawieniu się jakieś nowej ideologii i symboliki. Ciałopalenie jest jak najbardziej tradycją miejscową silnie wpisaną w stosowane tu złożone obrzędy pogrzebowe. Nie wiadomo wprawdzie, dlaczego raz zdecydowano się na formę szkieletową, a innym razem na ciałopalną. Można jedynie przypuszczać, że ciałopalenie mogło mieć większe znaczenie dla obozowisk najbardziej oddalonych od głównego cmentarzyska. Przepalone szczątki są bowiem łatwiejsze do przechowywania i transportu niż całe kości pozyskane z pochówku tymczasowego. Możliwe, że ciało spalano też wtedy, kiedy z jakiegoś powodu chciano jak najszybciej oczyścić kości z tkanek miękkich. Mechaniczne oddzielanie tkanek miękkich od kości poprzez ich odcinanie i zeskrobywanie nie było w ogóle praktykowane w mikroregionie jeziora Staświn.

Mimo pewnych reguł i konkretnego schematu działania, wieloetapowość dla konkretnego zmarłego mogła mieć zupełnie inny przebieg. Poza kwestiami zwyczajowymi, czy jakimiś wyjątkowymi sytuacjami odstępstwa od reguły, do głosu mogły też dochodzić czynniki czysto emocjonalne, które powodowały, że w danym wypadku obrzęd pogrzebowy wyglądał tak, a nie inaczej. Na cmentarzysku w Dudce można bowiem znaleźć przykłady grobów, gdzie podkreślana jest bardzo bliska więź zmarłych i to nie tyle za względu na podobne pochodzenie i przynależność do jednego rodu, co raczej na jej osobisty, emocjonalny charakter. Najlepszym chyba przykładem jest wspólny pochówek w jednym koszu młodego mężczyzny i psa (gr. VI-15). Ciało mężczyzny zostało spalone na stosie i bezpośrednio złożone do kosza. Drugą jego połowę zajmował pochówek wtórny psa. Jego szkielet był przy tym całkowicie kompletny, co dla ludzkich pochówków wtórnych się nie zdarza. Bardzo prawdopodobne, że pies należał kiedyś do tego mężczyzny, może nawet od dziecka i był na tyle wiernym kompanem, że zmarły chciał być z nim pochowany (Gumiński w druku). Emocjonalnej i osobistej relacji można by się też dopatrywać między starszym mężczyzną z grobu VI-7, a złożonym nad nim małym dzieckiem. Możliwe, że i w tym wypadku mężczyzna chciał, by po śmierci dołożono mu choć część kości jego dziecka, czy wnuczęcia, które było mu bliskie i zmarło wcześniej od niego. Podobny charakter może mieć też pochówek pierwotny dziecka z grobu VI-2, które ułożono na nogach dwóch siedzących mężczyzn. Co więcej, dokładnie pod głową dziecka znajdowała się czaszka kobiety z pochówku wtórnego. Od czaszki dziecka oddzielała ją tylko kość udowa jednego z mężczyzn.

Pomijając powyższe kwestie emocjonalne i jednostkowe przypadki, wieloetapowość praktyk pogrzebowych w Dudce i Szczepankach wynikała zapewne z kilku powodów istotnych dla całej lokalnej społeczności. Przede wszystkim chodziło o to, by szczątki po śmierci trafiły na główne cmentarzysko, czyli w miejsce najbardziej dla nich znaczące i

święte. Dlatego tych, którzy zmarli poza Dudką i tymczasowo byli tam chowani, przenoszono po jakimś czasie na cmentarzysko. Na tej samej zasadzie przenoszono też kości zebrane ze stosu, które mogły być nawet przez dłuższy czas gdzieś magazynowane i przechowywane, nim je ostatecznie złożono w grobie docelowym.

Wydaje się jednak, że nie każdy mógł trafić na główne cmentarzysko. Jednym z ograniczeń w tym względzie była zapewne cezura wiekowa. Nie przenoszono tam najmłodszych dzieci, które nie przeżyły pierwszego roku życia. Niemowlęta i noworodki chowano raczej na osadzie, tam gdzie zmarły. Nie podlegały więc one wieloetapowości. Starsze dzieci były traktowane pod tym względem zasadniczo tak jak dorośli. Można przypuszczać, że wynikało to z tego, że najmłodsze dzieci były całkowicie jeszcze uzależnione od opieki matki. Pełnoprawne włączenie ich do społeczności mogło następować w ramach jakiegoś rytuału przejścia, lub po prostu po uzyskaniu minimalnej samodzielności, czyli np. po odstawieniu dziecka od piersi, czy od momentu kiedy zaczęły samodzielnie chodzić i mówić (Gumiński, Bugajska 2010; Gumiński, Bugajska 2016: 491).

Istotne było zapewne też to, aby na cmentarzysko trafiały kości już oczyszczone z tkanek miękkich, niezależnie od tego, czy oczyszczenie odbywało się poprzez pochówek tymczasowy, czy przez spalenie na stosie. Efekt był w tym wypadku podobny i kości można było złożyć do grobu docelowego. Co ważne, kości wyjętych z pochówków tymczasowych nigdy nie doczyszczano mechanicznie, choć zdarzało się, że tkanki miękkie nie były do końca rozłożone. Zawsze czekano na ich naturalny rozkład. Miejscowy zwyczaj preferujący składanie do grobu kości już oczyszczonych z tkanki miękkiej, a nie ciała zmarłego, potwierdza obecność pochówków tymczasowych we wschodniej zatoce w Dudce, czyli na wyspie, na której znajdowało się cmentarzysko. Tak więc, jeśli nawet ktoś zmarł na osadzie blisko cmentarzyska, nie trafił na nie od razu. Z drugiej strony, na cmentarzysku są też obecne pochówki pierwotne. Pozostaje więc pytanie, dlaczego jednak niektórzy zmarli, którzy stanowią wyraźną mniejszość, trafiali na cmentarzysko od razu po śmierci. Część z nich była nawet do tego stopnia wyłączona z wieloetapowych obrzędów pogrzebowych, że nie dołożono do nich żadnych kości innych zmarłych, ani też ich później nie naruszono. Takie sytuacje są jednak zdecydowanymi wyjątkami od reguły, bo dotyczą zaledwie 2-3 zmarłych (gr. VI-3, VI-17? i VI-18). Istotne jest przy tym, że akurat te trzy pochówki złożono w pozycji leżącej na plecach lub na boku, tak samo jak niemowlęta pochowane na osadzie w Szczepankach. Tymczasem wszystkie pochówki w pozycji siedzącej uczestniczą w wieloetapowości, gdyż niektóre z nich były naruszane i składano je zawsze razem z kośćmi

innych zmarłych. Możliwe więc, że sposób ułożenia ciała w pochówkach pierwotnych miał w tym względzie jakieś znaczenie.

Większość grobów na cmentarzysku jest zbiorowa i można przypuszczać, że mają one rodzinny charakter. Wzajemne ułożenie zmarłych zapewne odzwierciedla więzy rodzinno-klanowe i pokrewieństwo między nimi, chociaż trudno stwierdzić, według jakiego klucza mogło się to odbywać. Istotne jest, że groby takie są zasadniczo jednorazowymi założeniami. Tylko raz zdarzyło się, by do tego samego grobu po jakimś czasie dołożono kolejne pochówki. Dotyczy to grobu VI-2, gdzie najpierw złożono mężczyznę spoczywającego w pozycji siedzącej, a po stosunkowo niedługim czasie kolejne dwa pochówki siedzące oraz trzy wtórne.

Wieloetapowość obrządku pogrzebowego dawała zatem możliwość podkreślenia więzów pokrewieństwa i wskazania na pochodzenie konkretnych osób. Bardzo realny wydaje się taki scenariusz, że w momencie, kiedy na cmentarzysku miał być pochowany ktoś „nowy”, kto niedawno zmarł lub ma być przeniesiony z pochówku tymczasowego, to niezbędnym było, by złożyć go razem z kośćmi krewnych lub przodków. Dlatego do prawie kompletnych pochówków wtórnych (przyniesionych z miejsca tymczasowego) dokładano mniejszą lub większą ilość kości innych zmarłych, a pochówki pierwotne w pozycji siedzącej składano z kilkoma pochówkami wtórnymi lub ciałałpalnymi. Warto jeszcze dodać, że taki zwyczaj nie ominął też psa z grobu VI-8, przy którym zdeponowano niewielkie skupisko z przepalonymi kośćmi ludzkimi. Możliwe, że chciano w ten sposób zaznaczyć z kim pies był związany. Należy tu jeszcze zauważyć, że wieloetapowości podlegały też dzieci i osobnicy młodociani, niekoniecznie więc o statusie „przodka” decydował osobisty sukces rozrodczy zmarłego. Mogło bowiem bardziej chodzić właśnie o konkretną przynależność rodową i pokoleniowe starszeństwo takiej osoby oraz o sam fakt, że zmarła ona wcześniej i była już „po tamtej stronie”.

Wynika z tego, że taki nawet niewielki „dodatek” kości innych, wcześniej zmarłych osób był jednak bardzo istotny z punktu widzenia miejscowej społeczności i była to wręcz przepustka do tego, by w ogóle być pochowanym na cmentarzysku. Wcześniej zmarli krewni i bezpośredni przodkowie wprowadzali więc nowego zmarłego nie tylko w zaświaty, ale też na samo cmentarzysko. Potem on sam mógł stać się „przepustką” dla kolejnych, jeśli naruszono jego grób i wyjęto część kości. W taki sposób zwyczaj ten mógł być kontynuowany przez kolejne pokolenia, co powodowało zapewne coraz większe „zapotrzebowanie” na kości przodków. Wielokrotne dzielenie szczątków jakiegoś ważnego przodka mogło w końcu doprowadzić do tego, że na samym końcu można było złożyć do

grobu już tylko jedną jego kość, która była w dodatku najmniej charakterystyczna, jak np. pojedynczy kręg w grobie VI-2. Niewykluczone też, że z góry było wiadomo, którzy zmarli będą w przyszłości naruszani i dlatego układano ich w odmienny sposób, a grób jakoś zabezpieczano od góry i oznaczano na powierzchni. Przemawia za tym reguła, że naruszano głównie pochówki złożone w pozycji siedzącej i tylko takie chowane były z kośćmi innych zmarłych.

Podkreślanie pochodzenia i więzów z konkretnymi przodkami i krewnymi mogło być coraz bardziej istotne w miarę upływu czasu i wzrostu zaludnienia nad jeziorem Staświn. Mogło się to bowiem wiązać z coraz większym poczuciem i manifestacją terytorializmu oraz z chęcią podkreślenia swojego pochodzenia, a co za tym idzie praw do korzystania z określonych zasobów mikroregionu jeziora Staświn. Z tego powodu rosło znaczenie wieloetapowego obrządku i chociaż był on praktykowany już od wczesnego mezolitu, to dopiero w okresie paraneolitu, a zwłaszcza w klasycznym Zedmarze, osiągnął swoje apogeum.

Wzrost znaczenia wieloetapowości przejawiał się, między innymi, wzrostem ilości pochówków tymczasowych, których najwięcej było w okresie klasycznego Zedmaru. We wczesnym Zedmarze naruszono przynajmniej jeden z grobów (VI-13), a kilka innych opróżniono w okresie paraneolitu, na co wskazuje obecność w nich drobnych fragmentów ceramiki, która wpadła przy okazji do środka. Wynika z tego, że od początku paraneolitu coraz częściej pojawiała się potrzeba, by naruszać starsze groby, może nawet mezolityczne, i wyciągać z nich kości przodków. Z okresem klasycznego Zedmaru należy też wiązać grób VI-5, który jest prawdopodobnie jednym z najmłodszych na cmentarzysku. Zawierał on wyłącznie pochówki wtórne, a dodatkowo wokół niego deponowano kolejne wtórne pochówki cząstkowe w postaci depozytów czaszek oraz zęba złożonego pod pancerzem żółwia. Z kolei trzy pojedyncze pochówki pierwotne w pozycji leżącej – jedyne takie na cmentarzysku – są raczej starsze, dwa na pewno pochodzą z mezolitu (VI-17 i VI-18), a jeden przynajmniej z wczesnego Zedmaru (VI-3) (Gumiński, Bugajska 2016).

Znamienne jest też, że z okresem paraneolitu zaczyna się zwyczaj trzymania kości na osadzie, który swoje apogeum ma w okresie klasycznego Zedmar i post-Zedmar i to we wszystkich głównych miejscach obozowania w Dudce i Szczepankach. Mogło to również wynikać z coraz większej potrzeby manifestowania swojego pochodzenia i więzi z konkretnymi przodkami. W tym samym czasie, czyli w okresie klasycznego Zedmaru, pozostawiano całe większe kości w miejscach tymczasowych pochówków we wschodniej zatoce w Dudce, chcąc, być może, podkreślić rangę tego miejsca, które od wieków było

używane do składania pochówków tymczasowych i tym samym zostało „uświęcone” kośćmi przodków. W paraneolicie szczątki zmarłych coraz bardziej wkraczały więc w strefę życia codziennego. Możliwe zatem, że w tym czasie nasila się również kult przodków, stąd też wzrost znaczenia miejsc z nimi związanych i nie wystarczała już sama obecność cmentarzyska na wyspie.

W manifestacji więzów pokrewieństwa i identyfikacji z konkretnymi zmarłymi znaczenie miał zapewne też rodzaj kości do tego użytej. Czaszki (pozbawione żuchw) były niewątpliwie w centrum zainteresowania pod tym względem, bo są one typowe dla pochówków cząstkowych, nawet ciałopalnych. Najczęściej układano je na szczytach grobów i to one były przeważnie przechowywane na osadzie. Jest to bowiem bez wątpienia najbardziej charakterystyczna kość w szkielecie ludzkim, która dodatkowo odzwierciedla też niektóre cechy zmarłego. Drugą kością, która miała również duże znaczenie w tym względzie była żuchwa. Co więcej, żuchwy wybierano też w przypadku składania darów grobowych jako najbardziej charakterystyczną i symboliczną kość w szkielecie danego zwierzęcia (Gumiński 2014). Żuchwa, podobnie jak czaszka, jest bowiem łatwo rozpoznawalna i charakterystyczna dla danego gatunku, a w przypadku ludzi również dla danej osoby. Warto jeszcze dodać, że żuchwy ludzkie były często dzielone na pół, podobnie jak to miało miejsce z żuchwami zwierząt (Gumiński 2014). Niewykluczone więc, że istotne było również, czy składano prawą, czy lewą połowę żuchwy. Z kolei ze szkieletu postkranialnego największe znaczenie mógł mieć rejon bioder. Wśród kości długich preferowane były bowiem kości udowe, które najczęściej pojawiają się w silnie zdekompletowanych pochówkach wtórnych. Bywały one też przechowywane na osadzie, o czym świadczą znaleziska ze wschodniej zatoki i południowego cypla, a nawet z interioru w Dudce. Wydaje się, że to nie ich wielkość mogła mieć znaczenie, bo niewiele mniejsze są choćby piszczele, a te składano najrzadziej ze wszystkich kości długich. W wyborze kości udowych chodziło zatem raczej o reprezentację konkretnego rejonu szkieletu, tym bardziej, że często współwystępują one z miednicami i kośćmi krzyżowymi. Często też, jeśli składano tylko fragmenty udowych, to były to ich bliższe końce. Warto jeszcze dodać, że fragmenty miednicy (np. kość biodrowa) zdarzają się nawet w pochówkach cząstkowych, jako jedyna kość reprezentująca zmarłego. Można zatem przypuszczać, że chodziło o tę partię szkieletu, która związana jest z płcią danego osobnika.

Podkreślenia wymaga też to, że wieloetapowy rytuał pogrzebowy jest jak najbardziej miejscową i wielowiekową tradycją w Dudce i Szczepankach. Stosowano go już od wczesnego mezolitu, czyli niemal od początków osadnictwa na obu wyspach. Nie można tu więc mówić o żadnej obcej ideologii, która przyszła z zewnątrz. Tak jak to mogło mieć

miejsce w przypadku megalitu, który wzniesiono na niewielkiej wyspie między Dudką a Szczepankami. Nie został on jednak nigdy wykorzystany i jak widać obca ideologia nie przyjęła się (Gumiński 2001a). Można też powiedzieć, że ówczesna ludność wyraźnie podkreślała tę ciągłość miejscowego, rodzimego osadnictwa i zwyczajów. Dokładanie szczątków wcześniej zmarłych przodków do pochówków pierwotnych, naruszanie starszych grobów i ich opróżnianie, czy wręcz przechowywanie wybranych kości na osadzie było niejako ciągłym wskazywaniem na swoje pochodzenie, tak rodowe, jak i zapewne miejscowe, tutejsze. Identyfikacja rodzinna i klanowa przejawiała się też prawdopodobnie w symbolicznym wyposażeniu grobowym, zwłaszcza w konkretne żuchwy, zęby, czy inne specyficzne kości zwierzęce, które mogły odpowiadać różnym totemom (Gumiński 2014). Jest to o tyle istotna obserwacja, że społeczności zbieracko-łowieckie epoki kamienia postrzegane są przez archeologów zwykle jako bardzo mobilne, a tym samym nieprzywiązane do terenu. Tymczasem, zwłaszcza w okresie mezolitu i paraneolitu, było zupełnie inaczej. Terytorializm i przywiązanie do własnego rewiru łowieckiego, w tym wypadku jeziora Staświn, miało strategiczne znaczenie, mimo że w kolejnych sezonach zamieszkiwano i eksploatowano różne jego części (Gumiński 2012; 2014). Podkreślanie więc, że teren, na którym żyjemy był zajmowany „od zarania dziejów” przez naszych przodków pochowanych na głównym cmentarzysku – miało dla miejscowych łowców zapewne ogromne znaczenie.

Biorąc pod uwagę powyższe rozważania odnośnie przyczyn i znaczenia wieloetapowości, to można założyć, że im mniej kości danego osobnika, tym prawdopodobnie dłuższa była jego droga do grobu docelowego na cmentarzysku. Bardzo realne jest też, że im wyższa ranga (pozycja społeczna) danej osoby, tym bardziej jej kości były dzielone, bo każdy chciał być pochowany choćby z paliczkiem takiego przodka. Jest to szczególnie istotne dla oceny grobów zbiorowych i wzajemnej relacji pochowanych tam zmarłych. Zwłaszcza jeśli jest to grób z pochówkiem pierwotnym i pochówkami wtórnymi. Nie można bowiem z góry uważać pochówka pierwotnego za główny, centralny i najważniejszy, a niemal zawsze tak to jest postrzegane w archeologii, natomiast wszystkie kości będące w nieładzie traktuje się z reguły jako dodatek, ofiarę, czy wręcz przypadkowe elementy w grobie. Tymczasem każda, nawet pojedyncza kość mogła mieć duże znaczenie dla ówczesnych ludzi i wbrew pozorom możliwe, że najwyższą rangę ze wszystkich zmarłych pochowanych w grobie zbiorowym miał ten reprezentowany właśnie przez jedną kość. **Osobnik złożony w pozycji anatomicznej jest więc tylko i wyłącznie tym, który zmarł jako ostatni ze wszystkich pochowanych w grobie.** W przypadku pochówków wtórnych,

prawdopodobnie te najbardziej kompletne szkielety pochodzą od osób, które zmarły najpóźniej.

W ocenie pochówków wtórnych, zwłaszcza deponowanych w grobach zbiorowych, nie można więc polegać na prostych stereotypach i trzeba mieć świadomość, że to co w naszych oczach może się wydawać przypadkowe i mało ważne, nie musiało być takie dla ludzi w epoce kamienia. Dobrym przykładem takich niepozornych, wydawałoby się irracjonalnych, pochówków są dwa przypadki z cmentarzyska w Dudce. Jednym jest żebro ludzkie złożone z darami grobowymi i dwoma dużymi kamieniami w niewielkiej, ale regularnie okrągłej jamie (VI-m-1). Jest to zasadniczo najmniej charakterystyczna kość jaką sobie można wyobrazić, bo osobie niewtajemniczonej trudno nawet rozpoznać, czy żebro jest ludzkie, czy zwierzęce. Z jakiegoś powodu zostało ono jednak złożone z pełnymi honorami na cmentarzysku. Może było ono wcześniej przez pokolenia pieczołowicie przechowywane jako jedyna i ostatnia pamiątka po istotnym przodku. Drugi przykład równie niepozorny, to pojedynczy ząb złożony pod pancerzem żółwia. Tym razem jest to najmniejszy element szkieletu i taki, który raczej gubiono przenosząc czaszki i żuchwy z miejsca na miejsce. Co więcej, często pojedyncze zęby znajdowane na różnych stanowiskach nie są w ogóle uważane za przejaw praktyk pogrzebowych, bo przecież „to tylko ząb” (Larsson et al. 1981; Meiklejohn, Denston 1987). Tymczasem okazuje się, że nawet ząb może być z całą pieczołowitością złożony jako osobny pochówek i to na głównym cmentarzysku(!). Mógł on być też wcześniej w jakiś sposób przechowywany lub może nawet noszony. Nie ma na nim wprawdzie śladów obróbki, ale warto wspomnieć w tym miejscu, że ze stanowisk mezolitycznych i paraneolitycznych znane są przypadki zębów ludzkich przerobionych na zawieszki i noszonych razem z innymi ozdobami (Brinch Petersen 1979; 2016; Bugajska 2011a: tab.1; Gramsch 1987: 87-88; 2014: fig. 2, tab.2; Larsson 2006: tab.I; Zagorskis 1987: tabl. VI, IX). Niewątpliwie nie noszono takich zębów tylko dla ozdoby, ale musiały one mieć jakieś znaczenie symboliczne i może były właśnie pamiątką po zmarłym krewnym.

Do tych niepozornych śladów złożonych praktyk pogrzebowych można też zaliczyć opróżnione groby. Ze szkieletu pozostaje w nich niewiele i to zarówno pod względem wielkościowym, jak i ilościowym, dlatego trudno takie jamy wyodrębnić od razu jako groby. Zwykle też puste jamy z wyposażeniem traktuje się z założenia jako cenotafy – symboliczne groby, w których nigdy nie złożono szczątków zmarłego. Oczywiście takie przypadki na pewno też miały miejsce. Łatwo jest jednak w ten sposób zignorować niewielkie fragmenty kości ludzkich, które się trafiły w takim „cenotafie” lub jego okolicy. Tymczasem mogą one

być jedynym świadectwem tego, że w jamie jednak kogoś pochowano i był to jak najbardziej normalny grób z pochówkiem, który z jakiegoś powodu opróżniono.

Należy też zwrócić uwagę na fakt, że wieloetapowość rytuału pogrzebowego i stosunek do szczątków zmarłego, jaki się z tym wiązał, był zupełnie odwrotny od tego, do czego jesteśmy przyzwyczajeni obecnie. Dla nas godnym potraktowaniem jest złożenie ciała (lub prochów) do grobu i zapewnienie spokoju zmarłemu, którego doczesnych szczątków nie powinno się już naruszać („niepokoić”). Ludność zamieszkująca w epoce kamienia Dudkę i Szczepanki miała zupełnie odwrotną filozofię i sposób myślenia w tym względzie. To właśnie ciągłe naruszanie pochówków, przenoszenie szczątków i ich przechowywanie było najlepszym wyrazem czci i szacunku dla zmarłych. Co więcej, zmarłych nie izolowano zupełnie od żywych, tak jak to się robi obecnie. Obecność ich kości na osadzie była wręcz pożądana, a nie niestosowna. Wbrew pozorom takie ciągłe przekładanie kości przodków służyło niewątpliwie podtrzymywaniu pamięci o konkretnych osobach, a tym samym podtrzymywaniu więzi rodzinnych i społecznych. Za każdym razem trzeba było bowiem pamiętać, do kogo konkretne kości należą i wtajemniczać wszystkich obecnych, czyja kość jest wkładana do grobu i dlaczego. Takie podejście i sposób traktowania przodków wychodzi więc poza ramy samego obrzędu pogrzebowego. Jest też jednocześnie swoistym kultem przodków, czyli czczeniem ich pamięci i przejawem wiary w ich nieustanną obecność i więź z żywymi.

ABSTRACT

The multi-step burial rite consists in at least two stages. The first one is a temporary burial of the deceased for the time of soft tissue decomposition. In the second stage bones were collected and carried to the destination grave and deposited there as a secondary burial. Another scenario for the multi-step ritual is a primary burial which was intentionally disturbed and some bones of the deceased were taken out. It is also possible that a whole skeleton was taken out from the grave and only small bones and fragments were lost. Such case should be called an emptied grave. The third kind of multi-step ritual is cremation, but only if bodies were burned on the funeral pyre and after that bones were collected and carried to the destination grave.

The multi-step burial rites were undoubtedly practiced in the Mesolithic and Para-Neolithic on the European Plain, because some examples of secondary burials, disturbed burials and cremations are known for this period. However it seems that they were rather exceptions than the rule. There are also numerous loose human bones uncovered on different settlement sites, especially in southern Scandinavia and in Western Europe. Loose human bones could be remnants of temporary burials or of bones kept in the settlement. However, it should be taken into account that loose human bones are still insufficiently studied and in most cases they were interpreted as rests of cannibalistic practices or destroyed graves. They were rarely connected with any special burial rite, so the real scale of the multi-step ritual is still unknown and certainly underestimated.

The Dudka and Szczepanki sites, located on two islands of the former Lake Staświn, Masuria, NE-Poland, are unique for the Stone Age hunter-gatherers on the European Plain. First of all, the main cemetery at Dudka is the only one where secondary and cremation burials dominated over primary. Most graves at the cemetery were contemporary collective and different kinds of burials were deposited together. Some primary burials on the cemetery were disturbed in the Stone Age and particular bones or even whole skeletons were taken out. Moreover, at both sites there were numerous loose human bones. So, almost all possible steps of complex burial custom could be studied basing on the material from Dudka and Szczepanki. It gives a good opportunity for the reconstruction of such practices of the Stone Age hunter-gatherers.

The multi-step burial rite at Dudka have two basic forms – inhumation and cremation. Additionally, the inhumation was held in two different ways. One of them began with

temporary burials located near to the settlement area and ended with secondary burials on the main cemetery. The second way relied on disturbing primary burials on the cemetery.

The shore of the eastern bay of Dudka island (trench III), which was one of the main settlement areas, was the major place where temporary burials were deposited. Human bones appeared there from the Early Mesolithic, however most of them come from the layers of the classic Zedmar period. The second place for temporary burials deposition was the settlement on the Szczepanki island (southern shore). Such burials were rarely located in other settlement places at Dudka, i.e. on the southern promontory (trench I, II, XII) and on the western bay (trench VIII). Most of temporary burials on the eastern bay at Dudka were deposited on the slight slope, between the lake shore and the plateau used for settlement purposes. At Szczepanki they appeared directly at the settled places as well as close to the shoreline. The remnants of temporary burials are similar at both sites. There were mostly small elements of the skeleton, which could have been easily lost and overlooked, such as loose teeth, small bones of hand and foot or only fragments of bigger bones. Exceptionally, some whole bigger bones, i.e. given long bones, whole cranial bones or coxal bone were probably intentionally left on the temporary burial place. Such whole bones occurred in the early Zedmar period at Szczepanki and in the classic Zedmar at the eastern bay at Dudka. Human bones appeared sometimes together with adornments, mostly animal teeth pendants at Dudka and amber ornaments at Szczepanki. All pendants at Dudka were broken at the hole, so adornments were probably accidentally lost in the same way as small bones and human teeth.

Bones taken from the temporary burial place were always divided to some extent, because all secondary burials at the main cemetery at Dudka are represented by more or less incomplete skeletons. Even if there were most bones of particular skeleton, at least a couple of bigger ones were always missing. In most cases burials comprised circa a half of the skeleton or only selected single bones. One of the most incomplete secondary burial was one molar tooth separately deposited on the main cemetery and covered with the turtle carapace. In other case it was just a one human rib deposited between two stones in a small pit-grave. So it seems, that remains of one individual could have been finally deposited in many destination graves. Bones were usually taken from temporary burial place after whole soft tissue had disappeared. However, in few cases an anatomical order of particular bones in secondary deposits was observed. It suggests, that sometimes some soft tissue was still present on bones when they were taken from the temporary burial place. There are no traces of incisions or any other *post mortem* manipulations. So, bones were not mechanically scraped, even if some soft tissue was still preserved.

There are numerous evidences of keeping selected and chosen bones of deceased at the settlement places. It was practiced on the eastern bay (trench III) as well as on the southern promontory (trench I) at Dudka. Over there mainly skulls with taken off mandibles were stored. At both settlements some selected long bones, particularly femurs, could have been kept as well. Bones from the southern promontory were more worn-out as those from the eastern bay. They were more fragmented and eroded, and more often accidentally burned as a dry bone. It suggests, that the bones were unintentionally destroyed and trampled during long time. So it seems, that the storage of bones was practiced at the southern promontory in the early and classic Zedmar periods, whereas on the eastern bay mostly in the post-Zedmar. At Szczepanki the storage of bones was rather limited. There was one mandible found in the settlement pit and eventually few fragments of skulls.

Another way of multi-step ritual took place on the main cemetery. In some cases the primary burials had been disturbed and some bones were taken out. It concerns probably only sitting individuals. There were also several pits on the cemetery which could have been intentionally emptied graves. In such cases only small human bones or their fragments were found in the pit, or close to it, often together with particular grave goods. Bones taken from such disturbed and emptied graves could have been deposited later in another grave at the cemetery together with “new deceased”, i.e. with primary sitting burials, with bones carried from temporary burial, or from funeral pyre. It is not excluded that also secondary burials were intentionally disturbed. So, the secondary deposit of bones at the main cemetery was not always the final step of multi-step funeral.

Cremation generally undergoes the same way as unburned bones. After the cremation bones were collected and in many cases divided and selected. However, there are also complete skeletons among cremated burials at the cemetery, so some individuals have been probably directly taken from the pyre to the destination grave. Burned remains of different deceased were probably collected and stored at the settlements, which is indicated by single bones of cremated individuals found on occupation areas at Dudka and Szczepanki. Moreover, in two graves mixed burned bones of at least 8-9 individuals were deposited. They were burned in different circumstances and time, and some skeletons were complete, whereas another individuals were represented only by single bones - skulls. All these remains had been probably collected and stored somewhere, and finally poured together into the grave. The distinctive feature of cremation burials at Dudka cemetery is the deposition in small clusters located near to the top of graves or pits. Such practice appears only once among inhumation secondary burials.

The cremation was probably an alternative for the inhumation multi-step burial and for that reason it was so popular at Dudka cemetery. Cremation could have been used in these cases when bones of deceased should have been immediately cleared from the soft tissue. It could have been particularly practiced in more remote settlements around the Lake Staświn, because burned bones were easier for storage and transport than unburned skeletons.

Almost all members of the local hunter-gather society were subjected to the multi-step burial rite. Only the smallest children were definitively excluded from that and they were buried at the place of death, which is indicated by two infant burials at Szczepanki. The youngest children at the main cemetery were circa 2-years old. There were three single primary burials laid on its back or side. These individuals were also excluded from the multi-step custom, though the reason is unknown. In contrary, all individuals buried in sitting position took part in the complex ritual. They were always with secondary or cremation burials and at least three sitting individuals were intentionally disturbed in the Stone Age.

The multi-step burial rite was important for the local Stone Age hunter-gatherers society from few reasons. First of all, there was the necessity to carry over all deceased, who died in different settlement palaces, to the main cemetery at Dudka. In most cases only pure bones without decaying soft tissue could have been buried on the main cemetery. Because of it temporary burials occurred also at Dudka. Taking into account, that almost all graves were collective and contemporary, it could have been necessary to bury “a new” dead person with bones of its ancestors and relatives. For that reason all sitting primary burials were accompanied with secondary and cremation ones, and some single bones of other deceased were added to more complete secondary burials. The requirement of ancestor remains was probably the motive for disturbing primary burials on the cemetery and taking out chosen bones.

Multi-step burial rite was the local tradition practiced almost from the beginning of settlement on the Lake Staświn, i.e. from the Early Mesolithic. However, such practices became more important and common in the Para-Neolithic, because most temporary burials and bones kept on the settlements come from Zedmar layers. Moreover, they are much more numerous in the classic than in the early Zedmar. It could be connected with considerable population growth at that time and with semi-permanent habitation at particular settlement sites. Competition in the access to the local resources could result in increasing territoriality, which generated significance of the ancestor cult and the requirement of identification with the deceased buried on the main cemetery.

LITERATURA:

AlQahtani

2009 *Atlas of Tooth Development and Eruption*, University of London.

Arens W.

2010 *Mit ludożercy. Antropofagia i antropologia*, 2010 Warszawa (tłumaczenie książki *The Man-Eating Myth: Anthropology and Anthropophagy*, 1979 Oxford University Press).

Baker B.J., Dupras T.L., Tocheri M.W.

2005 *The osteology of Infants and Children*, Texas University Press, 2005.

Bello S.M., Wallduck R., Dimitrijević V., Zivaljević I., Stringer C.B.

2016 *Cannibalism versus funerary defleshing and disarticulation after a period of decay: comparisons of bone modifications from four prehistoric sites*, American Journal of Physical Anthropology 2016, 1-22.

Bohnsack D.

1939-40 *Steinzeitgrab mit Rötelfestattung aus Braynicken, kr. Neidenburg*, Alt-Preussen 4/2, 35-38.

Brickley M., McKinley J. (eds)

2004 *Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*, IFA Paper No. 7.

Brinch Petersen E.

1979 *Kvindernessmykker*, (in:) Brinch Petersen E., Alexandersen V., Vang Petersen P., Christensen Ch. (eds) *Vedbæk Projekt, Ny gammel forskning*, Søllerødbogen 1979, 21-60.

2001 *Mesolitiske grave og skeletter*, (in:) Jensen O.L., Sørensen S.A., Møller Hansen K., (eds) *Danmarks jægerstenalder – Status og perspektiver*, Hørsholm Egns Museum, 2001, 43-58.

2016 *Afterlife in the Danish Mesolithic – the creation, use and discarding of “Loose Human Bones”*, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/II, 2016, Halle (Saale), 47-62.

Brinch Petersen E., Meiklejohn Ch.

2003 *Three Cremations and a Funeral: Aspects of Burial Practice in Mesolithic Vedbæk*, (in:) L. Larsson, H. Kindgren, K. Knutsson, D. Loeffler, A. Åkerlund (eds.), *Mesolithic on the Move*, Oxford, Oxbow Books, 485 – 493.

Bugajska K.

2011a *Ozdoby z grobów łowców (mezolit, paraneolit) – Mazury w kręgu wschodnim czy zachodnim*, (in:) Stankiewicz U., Wawrusiewicz A. (eds), *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*, Białystok 2011, 359-370.

2011b *Pochówki łowców z grobów mezolitycznych i paraneolitycznych na stanowiskach Dudka i Szczepanki na Mazurach – aspekt antropologiczny*, Warszawa 2011, niepublikowana praca magisterska IA UW, Warszawa.

2014 *Obrządek pogrzebowy łowców-zbieraczy epoki kamienia w południowej Skandynawii i na Niżu Środkowoeuropejskim*, Przegląd Archeologiczny 62 (2014), 5-69.

2015 *In the ground or in the basket? Burial wrappings from the Stone Age hunters' cemetery at Dudka, Masuria, NE-Poland*, Novensia 26 (2015), 9-23.

Bugajska K., Gumiński W.

2016 *How many steps to heaven? Loose human bones and secondary burials at Dudka and Szczepanki*, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/II, 2016, Halle (Saale), 339-455.

Butrimas A.

2012 *Donkalnio ir Spigino mezolito-neolito kapinynai: seniausi Laidojimo paminklai Lietuvoje*, Vilnius.

Czerniak L.

1980 *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*, Poznań, 1980.

Duday H., Cipriani A.M., Pearce J.

2009 *The Archaeology of the Dead. Lectures in Archaeothanatology*, Oxbow Books, Oxford, 2009.

Evans-Pritchard E.E.

2007 *Religia nuerów*, Kęty 2007 (tłumaczenie książki *Nuer Religion*, Oxford 1956).

Eriksen B.V., Andersen H.Ch.H.

2016 *Hammelev. An Early Mesolithic cremation grave from Southern Jutland, Denmark*, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/II, 2016, Halle (Saale), 73-80.

Gabalówna L.

1966 *Ze studiów nad grupą brzesko-kujawską kultury lendzielskiej*, Łódź 1966.

Girininkas A.

1990 *Krātuonas. Srednij i pozdnij neolit*, Arheologiâ Litvy 7.

Głosik J.

1969 *Groby szkieletowe barwione z Pierkunowa, pow. Giżycko nad Jeziorem Kisajno*, Wiadomości Archeologiczne XXXIV/2, 189-202.

Gramsch B.

1987 *Ausgrabungen auf dem mesolithischen Moorfundplatz bei Friesack, Bezirk Potsdam*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 21/1987, 75-100.

2014 *Die Schmuckfunde von Friesack, Fundplatz 4, Lkr. Havelland*, Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie 46/2012 (2014), 7-26.

Gray Jones A.

2011 *Dealing with the Dead: Manipulation of the Body in the Mortuary Practices of Mesolithic North West Europe*, The University of Manchester 2011 (niepublikowana praca doktorska).

Grünberg J.

2016 *The Mesolithic burials of the Middle Elbe-Saale region*, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/I (2016), Halle (Saale), 257-290.

Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds)

2016 *Mesolithic Burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13 (2016), Halle (Saale).

Grygiel R.

2008 *Neolit i początki epoki brązu w rejonie Brześcia Kujawskiego i Osłonek II/1-2 Śródkowy neolit. grupa brzesko-kujawska kultury lendzielskiej*, Łódź, 2008.

Gumiński W.

1980 *Kto wprowadził ciałopalenie w Europie Środkowej?*, Z Otchłani Wieków XLVI, z.1 (1980), 11-17.

1995 *Environment, economy and habitation during the Mesolithic at Dudka, Great Masurian Lakeland, NE-Poland*, Przegląd Archeologiczny 43, 5-46.

1999 *Środowisko przyrodnicze a tryb gospodarki i osadnictwa w mezolocie i paraneolicie na stanowisku Dudka w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich*, Archeologia Polski XLIV (1999), z.1-2, 31-74.

2001a *Megalit bez pochówku . Szczepanki st. VI w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich, Światowit III (XLIV)/B (2001), 17-26, pl. 1-10.*

2001b *Kultura Zedmar. Na rubieży neolitu „zachodniego”* (in:) Czebreszuk J., Kryvalcevič M., Makarowicz P. (eds), *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr*, Archeologia Bimaris. Dyskusje, t.2, Poznań, 2001, 133-155.

2003 *Scattered human bones on prehistoric camp site Dudka, NE-Poland, as indication of peculiar burial rite*, (in:) Derwich E. (ed.) *Prehistoire des Pratiques Mortuaires. Paleolithique-Mesolithique-Neolithique, Actes du Symposium International 12-16 septembre 1999, Leuven*, ERAUL 102, Liege, 111-120.

2004 *Szczepanki 8. Nowe stanowisko torfowe kultury Zedmar na Mazurach, Światowit V (XLVI)/B (2003), 53-104, pl. 15-38.*

2008 *Wahania poziomu wody byłego jeziora Staświńskiego (Środkowe Mazury) na podstawie stratygrafii i danych osadniczych*, (in:) Wacnik A., Madeyska E. (eds), *Polska północno-wschodnia w holocenie. Człowiek i środowisko*, Botanical Guidebooks 30, Kraków 2008, 25-45.

- 2011** *Szczepanki st.8, woj. warmińsko-mazurskie. Badania w latach 2009-2010. Stanowisko torfowe łowców-zbieraczy z epoki kamienia, Światowit VIII (XLIX)/B (2009-2010), 257-261, pl. 141-142.*
- 2012** *Nowe wyjątkowe siedlisko osadnicze paraneolitycznej kultury Zedmar na wschodnim cyplu wyspy Szczepanki (sektor „A”) na Mazurach, Światowit IX (L)/B (2011), 87-144.*
- 2014** *Wyposażenie symboliczne w grobach łowców-zbieraczy epoki kamienia na cmentarzysku Dudka na Mazurach, Archeologia Polski LIX (2014), z.1-2, 121-186.*
- 2016** *Szczepanki, st. 8, woj. warmińsko-mazurskie – stanowisko torfowe łowców z epoki kamienia. Badania w roku 2012, Światowit X (LI)/B (2012), 323-334.*
- 2018** *Szczepanki, st. 8, woj. warmińsko-mazurskie – stanowisko torfowe łowców z epoki kamienia. Badania w roku 2016, Światowit XIII-XIV (LIV-LV)/B (2015/2016), 271-278.*

w druku *Beware of dogs! Burials and loose dog bones at Dudka and Szczepanki, Masuria, NE Poland, (in:) D. Borić (ed.) The Mesolithic in Europe, Oxford, Oxbow Books.*

Gumiński W., Bugajska K.

- 2010** *The children from Szczepanki – why they were separated from the Dudka cemetery, Masuria, NE-Poland; (in:) Arias P., Cueto M. (eds) The Eighth International Conference on the Mesolithic in Europe, Santander 13th-17th 2010. Final Programme and Abstracts, Santander, 2010, 107.*
- 2016** *Exception as a rule. Unusual Mesolithic cemetery and other graves at Dudka and Szczepanki, Masuria, NE-Poland, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), Mesolithic Burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/II 2016, Halle (Saale), 339-455.*

Gumiński W., Kowalski T.

- 2011** *Aby na górze. Dwa późnoneolityczne groby z Dudki w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich, (in:) Kowalewska-Marszałek H., Włodarczak P. (eds), Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV-II tysiącleciu p.n.e., Kraków-Warszawa 2011, 467-497.*

Gumiński W., Michniewicz M.

- 2003** *Forest and Mobility. A Case from the fishing camp site Dudka, Masuria, north-eastern Poland, (in:) L. Larsson, H. Kindgren, K. Knutsson, D. Loeffler, A. Åkerlund (eds.), Mesolithic on the Move, Oxford, Oxbow Books, 2003, 119-127.*

Gummeson S., Molin F.

- 2016** *The Mesolithic cemetery at Strandvägen, Motala, in eastern central Sweden, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), Mesolithic Burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/II, 2016, Halle (Saale), 145-159.*

Gummeson S., Hallgren F., Kjellström A.

- 2018** *Keep your head high: skulls on stakes and cranial trauma in Mesolithic Sweden*, *Antiquity* 92, 361 (2018): 74–90.

Gurina N.N.

- 1956** *Oleneostrovskij mogil'nik*, *Materialy i Issledovaniĭa po Arheologii SSSR* 47.

Hallgren F., Fornander E.

- 2016** *Skulls on stakes and skulls in water. Mesolithic mortuary rituals at Kanaljorden, Motala, Sweden 7000BP*, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/I, 2016, Halle (Saale), 161-174.

Jensen O.L.

- 2001** *Kongemose- og Ertebøllekultur ved den fossile Nivåfjord*, (in:) Jensen O.L., Sørensen S.A., Møller Hansen K. (eds.), *Danmarks Jægerstenalder – Status og Perspektiver*, Hørsholm Egns Museum, 115-129.

- 2006** *Stenalderjægerne hytter og grave ved Nivå*, Hørsholm Egns Museum Aarbog 2005–2006, 6-31.

- 2016** *Double burials and cremations from the Late Mesolithic site of Nivå 10, Eastern Denmark*, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/I, 2016, Halle (Saale), 95-107.

Kapica Z.

- 1986 *Identyfikacja antropologiczna pochówków z osady kultury pucharów lejkowatych (KPL) w Sarnowie (stan. 1A), woj. Włocławek*, *Sprawozdania Archeologiczne XXXVIII*, 90-107

Kobusiewicz M., Kabaciński J.

- 1991** *Late Mesolithic Dwelling Object in Pomorsko (Western Poland)*, *Przegląd Archeologiczny* 38, 5-15.

Kołosówna Z.

- 1949** *Grób ze szkieletem barwionym w Łojewie w pow. inowrocławskim, Z otchłani wieków XVIII/7-8*, 111-115.

Kriiska A., Lõugas L., Lõhmus M., Maanermaa K., Johanson K.

- 2007** *New AMS dates from Estonian Stone Age Burial Sites*, *Estonian Journal of Archaeology* 2007, 83-121.

Küßner M., Schunke T.

- 2016** *A Mesolithic cremation burial and a hazelnut roasting site in Coswig Wittenberg District, Central Germany*, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/I, 2016, Halle (Saale), 345-357.

Larsson L.

- 1983-1984** *The Skateholm Project. A Late Mesolithic Settlement and Cemetery Complex at a Southern Swedish Bay*, Meddelanden från Lunds Universitets historiska museum 1983-1984, 5-38.
- 1984** *Gräberfelder und Siedlungen des Spätmesolithikums bei Skateholm, Südschonen, Schweden*, Archäologische Korrespondenzblatt 14 (1984), 123- 130.
- 1989** *Late Mesolithic Settlements and Cemeteries at Skateholm, Southern Sweden*, (in:) Bonsall C. (ed.), *Mesolithic in Europe. Papers Presented at Third International Symposium*, Edinburgh, 367-378.
- 2006** *A tooth for a tooth, Tooth ornaments from the graves at the cemeteries of Zvejnieki*, (in:) Larsson L., Zagorska I. (eds.), *Back to the origin, New Research in the Mesolithic – Neolithic Zvejnieki cemetery and environment, Northern Latvia*. Acta Archeologica Lundensia n.52, Lund 2006, 253-287.
- 2010** *A Double Grave with amber and bone adornments at Zvejnieki in Northern Latvia*. Archeologia Baltica 13, 80-89.
- Larsson L., Meiklejohn C., Newell R.R.**
- 1981** *Human Skeletal Material from the Mesolithic Site of Ageröd I:HC, Scania, Southern Sweden*, Fornvännen 76 (1981), 161-168.
- Lisiecki A.**
- 2004** *Kultura Łużycka czy kultura kurhanów zachodniobałtyjskich (?) na stanowisku Szczepanki 8, Mazury, Światowit V (XLVI)/B (2003)*, 105-110, pl. 39-40.
- Louwe Kooijmans L.**
- 2007** *Multiple Choices – Mortuary practices in the Low Countries during the Mesolithic and Neolithic, 9000-3000 cal BC*; Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 88 (2007), 551-579.
- Louwe Kooijmans L., Hamburg T., Smits L.**
- 2016** *Burial and non-burial at Late Mesolithic Hardinxveld (NL)*, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/II, 2016, Halle (Saale), 593-607.
- Manasterski D.**
- 2009** *Pojezierze Mazurskie u schyłku neolitu i na początku epoki brązu w świetle zespołów typu Ząbie-Szestno*, Warszawa 2009.
- Manasterski D., Piasecki K., Waluś A.**
- 2001** *Schyłkowoneolityczny grób szkieletowy z ozdobami bursztynowymi ze stanowiska X w Ząbiu, woj. warmińsko-mazurskie, Światowit III (XLIV)/B (2001)*, 145-165, pl. 13-30.
- Marciniak M.**

- 2001** *The burial ritual cemetery from the Boreal period in Mszano, Brodnica district*, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 39 (2001), 95-123.

Masojć M.

- 2011** *Boreal settlement with human remains on mega-Mesolithic site from the Polish Plain – Krępnica near Bolesławiec, SW Poland (field seasons 2004–2008)*, *Prähistorische Zeitschrift* 86, 141-150.

Mazurowski R.F.

- 1977** *Cmentarzysko ludności kultury amfor kulistych w Zaborzu woj. ciechanowskie*, *Wiadomości Archeologiczne* LXII, 155-171.

Mbiti J.S.

- 1980** *Afrykańskie religie i filozofia*, Warszawa 1980.

McKinley J.I., Tench B.

- 2008** *In the heat of the pyre: Efficiency of Oxidation in Romano-British Cremations – Did it Really Matter?* (in:) Schmidt Ch.W., Symes S.A. (eds), *The Analysis of burned Human Remains*, 2008.

Meiklejohn C., Denston B.,

- 1987** *The Human Skeletal Material: Inventory and Initial Interpretation*, (in:) Mellars P. (ed.), *Excavations on Oronsay: prehistoric human ecology on a small island*, Edinburgh, 290-300.

Niekus M.J.L.Th., Ploegaert P.H.J.I., Zeiler J.T., Smits L.

- 2016** *A small Middle Mesolithic cemetery with cremation burials from Rotterdam, the Netherlands*, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/II, 2016, Halle (Saale), 569-592.

Nilsson Stutz L.

- 2003** *Embodied rituals and ritualized bodies. Tracing ritual practices in Late Mesolithic burials*, *Acta Archaeologica Lundensia* 46, 2003.

Okulicz J.

- 1973** *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w.n.e.*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków- Gdańsk, 1973.

Olsen J., Heinemeier J., Hornstrup K.M., Bennike P., Thrane H.

- 2013** *'Old wood' effect in radiocarbon dating of prehistoric cremated bones?*, *Journal of Archaeological Science* 40 (2013), 30-34.

Oshibkina S.V.

- 2016** *Funeral rituals of the population of the Eastern Lake Onega region (based on materials from Popovo and Peschanitsa)*, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial*

communities. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/II, 2016, Halle (Saale), 793-808.

Orschiedt J.

2002 *Secondary burial in the Magdalenian: The Brillenhöhle (Blaubeuren, Southwest Germany)*, *Paleo* 14 (2002), 241-256.

2014 *Bodies, bits and pieces: Burials from the Magdalenian and the Late Palaeolithic*, (in:) Pastoor A., Auffermann B. (eds) *Pleistocene foragers: Their culture and environment. Festschrift in honour of Gerd-Christian Weniger for his sixtieth birthday*. Wissenschaftliche Schriften des Neanderthal Museums 6, Mettmann (2013), 117-132.

Orschiedt J., Schüler T., Poltowicz-Bobak M., Bobak D., Kozłowski S.K., Terberger T.

2017 *Human Remains from Maszycka Cave (woj. małopolskie / PL): the Treatment of Human Bodies in the Magdalenian*, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 47 (2017), z. 4, 423-439.

Peter-Röcher H.

2018 *Kannibalismus in prähistorischer Zeit. Funde, Fakten, Deutungen*, *Bayerische Archäologie* 2 (2018), 18-27.

Piasecki K., Kapla W.

2003 *Analiza antropologiczna materiałów kostnych ludności kultury janisławickiej pochodzących z badań wykopaliskowych na stanowisku Leśna Góra oraz z badań powierzchniowych z terenu Równiny Kurpiowskiej*, (in:) Kawałkowska E. (ed.) *Kultura Janisławicka w Polsce północno-wschodniej i terenach sąsiednich*, Ostrołęka 2003, 145-149.

Pilaszewicz S.

2000 *Religie Afryki*, Warszawa 2000.

Piontek J.

1999 *Biologia populacji pradziejowych*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1999.

Piontek J., Weber A.

1987 *Bezkomorowe grobowce megalityczne na Pomorzu Środkowym. Próba interpretacji*, *Folia Praehistorica Posnaniensia* II, 13-34.

Pospieszny Ł.

2009 *Zwyczaje pogrzebowe społeczności kultury ceramiki sznurowej w Wielkopolsce i na Kujawach*, Poznań 2009.

Prinke A

1977 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych grobowca kultury amfor kulistych w Chodzieży, woj. Pila*. *Fontes Archaeologici Posnanienses* XXVI (1975), 198-199.

Radcliffe-Brown A.R.

2006 *Wyspiarze z Anadamanów. Studia z antropologii społecznej*, Kęty 2007 (tłumaczenie książki *The Andaman Islanders. A study in Social Anthropology*, Cambridge, 1922).

Schaefer M., Black S., Scheuer L.

2009 *Juvenile Osteology: A Laboratory and Field Manual*, Academic Press Elsevier.

Scheuer L., Black S.

2000 *Developmental Juvenile Osteology*, Academic Press Elsevier.

Schulting R.J.

2016 *Holes in the world: the use of caves for burial in the Mesolithic*; (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/II, 2016, Halle (Saale), 555-568.

Sjögren K.G., Ahlström T.

2016 *Early Mesolithic burials from Bohuslän, western Sweden*, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/I, 2016, Halle (Saale), 125-143.

Smits L., Louwe Kooijmans L.

2006 *Graves and human remains*, (in:) Louwe Kooijmans L., Jongste P.F.B. (eds) *Schipluiden. A Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC*, *Analecta Praehistorica Leidensia* 37/38 (2006), Leiden, 91-112.

Sørensen S.A.

2016 *Loose human bones from the Danish Mesolithic*, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/I, 2016, Halle (Saale), 63-72.

Struwe R.

2016 *Ethnological records of Australia's sub-recent indigenes – their treatment of corpses before final disposal*, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/II, 2016, Halle (Saale), 885-901.

Sulgostowska Z.

1990 *Pochówek mezolityczny z okresu Atlantyckiego z Woźnej Wsi, woj. łomżyńskie*, *Archeologia Polski* XXXV, z.1, 47-56.

2016 *New data concerning Mesolithic burials in Polish territory*, (in:) Grünberg J., Gramsch B., Larsson L., Orschiedt J., Meller H. (eds), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 13/II, 2016, Halle (Saale), 339-455.

Symes S.A., Rainwater C.W., Chapman E.N., Gipson D.R., Piper A.L.

2008 *Patterned Thermal Destruction of Human Remains in Forensic Setting*, (in:) Schmidt Ch.W., Symes A.S. (eds) *The Analysis of Burned Human Remains*, Elsevier 2008, 15-54.

Szmyt M.

1996 *Spoleczności kultury amfor kulistych na Kujawach*, Poznań, 1996.

Szymczak K., Zalewski M.

1980 *Konne gm. Supraśl woj. Białystok ślady pochówki barwionego ochrą*, Światowit XXXVI/2, 93-95.

Terberger T.

1998 *Endmesolithische Funde von Drigge, Lkr. Rügen – Kannibalen auf Rügen?*, Bodendenkmalpflege in Mecklenburg – Vorpommern, vol. 46, 7-44.

Thomas L.V.

2001 *Trup od biologii do antropologii*, Warszawa, 2001 (tłumaczenie książki: *Le cadavre. De la biologie a l'anthropologie*, Bruxelles, 1980).

Tõrv M.

2016 *Persistent practices: a multi-disciplinary study of hunter-gatherer mortuary remains from c. 6500–2600 cal BC, Estonia*. Niepublikowana rozprawa doktorska, Uniwersytet w Tartu.

Ubelaker D. H.

2009 *The forensic evaluation of burned skeletal remains: A synthesis*, Forensic Science International 183 (2009), 1–5.

Vang Petersen P.

1977 *Vedbæk Boldbaner – endnu en gang*, Søllerødbogen 1977, 131-170.

Walker et al.

2008 *Time, temperature, and oxygen availability: An experimental study of the effects of environmental conditions on the color and organic content of cremated bone*, (in:) Schmidt Ch.W., Symes S.A. (eds) *The Analysis of burned Human Remains*, 2008.

Wawrusiewicz A., Kalicki T., Przeździecki M., Frączek M., Manasterski D.

2017 *Grądy-Woniecko. Ostatni łowcy-zbieracze znad środkowej Narwi*, Białystok 2017.

Weber A.

1983 *Studia nad obrzędkiem pogrzebowym grupy łupawskiej kultury pucharów lejkowatych*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1983.

Weber T.

1998 *Ein Mesolithisches Grab von Unseburg Kr. Stößfurt*, Jahrschrift für mitteldeutsche Ur- und Frühgeschichte 71, 7-19.

Weinert H.

1954 *Die Mesolithische Teilbestattung von Schmöckwitz bei Berlin*, Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie 46, 408-420.

White T.D., Black M.T., Folkens P.A.

2012 *Human osteology. third edition*, Academic Press Elsevier.

Wiercińska A., Szlachetko K.

- 1977** *Anthropological study of the human skull from Wieliszew, Warsaw Voievodship*, Archaeologia Polona 18, 187-203.

Wierzbicki J.

- 1992** *Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Łupawie woj. Ślępsk, stanowisko 2. Obrządek pogrzebowy grupy łupawskiej*. Materiały do badań nad grupą łupawską kultury pucharów lejkowatych 2, Poznań 1992.
- 2006** *Megality kultury pucharów lejkowatych – czy tylko grobowce?* (in:) Libera J., Tunia K., *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin-Kraków 2006, 117-126.

Więckowska H.

- 1985** *Osadnictwo późnopaleolityczne i mezolityczne nad dolną Narwią*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

Więckowski W.

- 2017** *Analiza antropologiczna szczątków kostnych ze stanowiska 1 w Grądach-Woniecko, gm. Rutki, woj. podlaskie*, (in:) Wawrusiewicz A., Kalicki T., Przeździecki M., Frączek M., Manasterski D., *Grądy-Woniecko. Ostatni łowcy-zbieracze znad środkowej Narwi*, Białystok 2017, 286.

Wiślański T.

- 1966** *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966.
- 1969** *Organizacja grup społecznych kultury amfor kulistych* (in:) Wiślański T., *Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce północno-wschodniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969.

Zagorskis F.

- 1961** *Kreiču Neoliīta kapulauks*, Archeologija un Etnogrāfija III, 3-18.
- 1987** *Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks*, Rīga, 1987.
- 2004** *Zvejnieki (northern Latvia) Stone Age cemetery*, Oxford 2004. – tłumaczenie książki z roku 1987.

Zych R.

- 2006** *Organizacja przestrzeni miejsc z grobowcami kujawskimi i jej symbolika*, (in:) Libera J., Tunia K., *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin-Kraków 2006, 117-126.

Żurek

- 1954** *Osada neolityczna w Rzućwie, pow. wejherowski*, Fontes Archaeologici Posnanienses IV.

UNIwersytet Warszawski
Wydział Historyczny

Karolina Bugajska

Wieloetapowy obrządek pogrzebowy u ludów łowieckich epoki kamienia
na przykładzie stanowisk Dudka i Szczepanki na Mazurach
(TOM II – ryciny, tabele i katalogi)

*The multi-step burial rite of the Stone Age hunter-gatherers. A case
study of Dudka and Szczepanki sites, Masuria.*

Rozprawa doktorska przygotowana
pod kierunkiem
Prof. dr hab. Ryszarda F. Mazurowskiego

Warszawa, 2019

Spis rycin, tabel i katalogów:

Ryciny:

- Ryc.1. Schemat wieloetapowych praktyk pogrzebowych. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.2. Mapa byłego jeziora Staświn z zaznaczeniem lokalizacji stanowisk Dudka i Szczepanki 8. (rys. W. Gumiński)
- Ryc.3. Plan stanowiska Dudka. (rys. W. Gumiński)
- Ryc.4. Plan stanowiska Szczepanki. (rys. W. Gumiński)
- Ryc.5. Dudka, cmentarzysko, wykop VI-d, ślady nowożytnej orki. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.6. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), planigrafia kości dopasowanych do grobów. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.7. Dudka cmentarzysko. Schemat ułożenia pochówków siedzących. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.8. Dudka i Szczepanki. Schemat ułożenia pochówków leżących. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.9. Dudka, cmentarzysko, plan grobów z zaznaczeniem typu pochówku. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.10. Dudka, grób VI-6, dolna część jamy grobowej. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.11. Dudka, grób VI-6, środkowa część jamy. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.12. Dudka, grób VI-6, górna część jamy. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.13. Dudka, grób VI-6, osobnik A (kobieta, Juvenis), kompletność szkieletu. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.14. Dudka, rysunek grobu VI-6. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.15. Dudka, grób VI-6, strop jamy grobowej. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.16. Dudka, rysunek grobu VI-13. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.17. Dudka, grób VI-13, strop jamy. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.18. Dudka, grób VI-13, górna część jamy grobowej, gł. 40-45cm. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.19. Dudka, grób VI-13. Ułożenie pochówków siedzących. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.20. Dudka, grób VI-13, osobnicy A i B. Kompletność szkieletów. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.21. Dudka, grób VI-13, dolna część jamy grobowej. Ułożenie nóg siedzących dzieci. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.22. Dudka, grób VI-2, rysunek. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.23. Dudka, grób VI-2, ułożenie osobnika C. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.24. Dudka, grób VI-2, widok z góry na jamę grobową. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.25. Dudka, grób VI-2, ułożenie pochówków siedzących. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.26. Dudka, grób VI-2, fotografia dolnej części jamy. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.27. Dudka, grób VI-2, widok z boku na czaszkę kobiety (os. D) pod kością udową jednego z mężczyzn (os. C). (fot. W. Gumiński)
- Ryc.28. Dudka, grób VI-2, dno jamy grobowej. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.29. Dudka, grób VI-17, pochówek kobiety(?) ułożony na plecach z zadartymi nogami. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.30. Dudka, grób VI-17, osobnik A, kompletność czaszki. (rys. K. Bugajska)

- Ryc.31. Dudka, plan cmentarzyska. Groby z pochówkami wtórnymi, sposób ułożenia kości.
(rys. K. Bugajska)
- Ryc.32. Dudka, grób VI-2. Ułożenie kości z pochówku wtórnego kobiety (os. D). (rys. K. Bugajska)
- Ryc.33. Dudka, grób VI-2, widok na pochówek wtórny (os. D). (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.34. Dudka, grób VI-2, górna część jamy grobowej. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.35. Dudka, grób VI-2, widok z góry. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.36. Dudka, grób VI-2, dno jamy grobowej. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.37. Dudka, grób VI-2, osobnik D, kobieta, ok.40 lat. Kompletność szkieletu. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.38. Dudka, grób VI-2, rysunek dolnej części jamy. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.39. Dudka, grób VI-13, rysunek górnej części jamy. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.40. Dudka, grób VI-13, górna część jamy grobowej, kości w nienaruszonej części grobu.
(fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.41. Dudka, grób VI-13, widok na czaszki osobników C i D oraz na czaszkę i klatkę piersiową
siedzącego dziecka (os. B). (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.42. Dudka, grób VI-13, ułożenie kości w dolnej części jamy. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.43. Dudka, rysunek grobu VI-14. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.44. Dudka, grób VI-14, widok z góry na siedzącego mężczyznę (os. A) i kości złożone między
jego nogami (os. B). (fot. W. Gumiński)
- Ryc.45. Dudka, grób VI-14, widok z boku na pochówek siedzący (os. A) i pochówek wtórny (os. B)
złożony między jego nogami. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.46. Dudka, grób VI-14, ułożenie kości osobnika B złożonych w skupisku. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.47. Dudka, grób VI-14, widok na czaszkę osobnika C. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.48. Dudka, grób VI-14, czaszka osobnika C. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.49. Dudka, grób VI-7, rysunek. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.50. Dudka, grób VI-7, fotografia. Strop jamy grobowej. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.51. Dudka, grób VI-4 z dominacją ciałopalenia. Dwie niespalone kości. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.52. Dudka, grób VI-16 z dominacją ciałopalenia. Kości dziecka (os. A) złożone na dnie jamy i
pod pochówkami ciałopalnymi. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.53. Dudka, grób VI-16. Ułożenie kości dziecka (os. A) na dnie jamy. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.54. Dudka, grób VI-16, dolna część jamy grobowej. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.55. Dudka, grób VI-16, górna część jamy grobowej. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.56. Dudka, grób VI-16. Ułożenie kości kobiety (os. B) w jamie. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.57. Dudka, grób VI-15. Widok na niespalone kości przedramienia osobnika B. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.58. Dudka, grób VI-15, osobnik B (mężczyzna), kompletność szkieletu. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.59. Dudka, grób VI-15, dno jamy grobowej z niespalonymi kośćmi osobnika B.
(fot. W. Gumiński)
- Ryc.60. Dudka, grób VI-15, widok z boku na dolną część jamy grobowej. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.61. Dudka, grób VI-15, osobnik B, kości udowe. (fot. K. Bugajska)

- Ryc.62. Dudka, szczątki ludzkie z grobów. Zestawienie pomiarów kości przedramienia dla osobników o znanej płci i dla przedramienia osobnika VI-15-B(?). (rys. K. Bugajska)
- Ryc.63. Dudka, grób VI-10, wtórny pochówek kobiety złożony w koszu. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.64. Dudka, grób VI-10, widok z góry na leżącą poziomo kość udową. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.65. Dudka, grób VI-10, osobnik A (kobieta, ok. 30 lat). Kompletność szkieletu. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.66. Dudka, grób VI-10, widok od strony zachodniej. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.67. Dudka, grób VI-1, rysunek. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.68. Dudka, grób VI-1, strop grobu z widocznym wapiennym „ołtarzykiem” i fragmentem kamiennej obstawy. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.69. Dudka, grób VI-1, kompletność szkieletów. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.70. Dudka, grób VI-1. Ułożenie kości. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.71. Dudka, grób VI-1. Ułożenie czaszek i żuchw. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.72. Dudka, grób VI-1, fotografie czaszek *in situ* (fot. W. Gumiński)
- Ryc.73. Dudka, grób VI-1, czaszka osobnika A (kobieta) na dnie jamy. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.74. Dudka, grób VI-5, kompletność szkieletów. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.75. Dudka, rysunek grobu VI-5. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.76. Dudka, grób VI-12, wtórny pochówek małego dziecka. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.77. Dudka, groby VI-11 i VI-12, jeden zespół obiektów(?). (rys. K. Bugajska)
- Ryc.78. Dudka, grób VI-9, rysunki stropu i górnej części jamy. (rys. K. Bugajska)
- Ryc. 79. Dudka, grób VI-9, rysunek dolnej części jamy. (rys. K. Bugajska)
- Ryc. 80. Dudka, grób VI-9, zniszczony przez orkę strop jamy grobowej. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.81. Dudka, grób VI-9, górna część jamy grobowej i jamy satelitarne. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.82. Dudka, grób VI-9, ułożenie kości osobnika A. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.83. Dudka, grób VI-9, ułożenie kości osobnika C. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.84. Dudka, grób VI-9, ułożenie kości osobnika B. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.85. Dudka, grób VI-9, fotografia dna jamy grobowej. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.86. Dudka, grób VI-9, kompletność czaszek osobników A i B. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.87. Dudka, grób VI-10 ułożenie kości kobiety. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.88. Dudka, grób VI-13, ułożenie kości osobnika C oraz kompletność szkieletu. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.89. Dudka, zestawy kości stóp w pochówkach wtórnych z grobów VI-10, VI-13 i VI-16. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.90. Dudka, grób VI-10. Widok od południa. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.91. Dudka, grób VI-10. Widok od strony zachodniej. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.92. Dudka, pochówki wtórne, kompletność szkieletu. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.93. Dudka, pochówki wtórne-częstkowe. Struktura anatomiczna szczątków. (rys. K. Bugajska)

- Ryc.94. Dudka, struktura anatomiczna pochówków wtórnych, 2-3 stopień kompletności szkieletu. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.95. Dudka, pochówki wtórne, porównanie struktury anatomicznej dla pochówków o 3 i 2 stopniu kompletności szkieletu. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.96. Dudka, pochówki wtórne, frekwencja kręgów z poszczególnych odcinków kręgosłupa. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.97. Dudka, frekwencja kości rąk i stóp w pochówkach pierwotnych. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.98. Dudka, pochówki wtórne, 3 stopień kompletności szkieletu. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.99. Dudka, pochówki wtórne, 2 stopień kompletności szkieletu. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.100. Dudka, pochówki wtórne. Liczba kości prawych i lewych. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.101. Dudka, pochówki wtórne. Liczba kości prawych i lewych. Porównanie pochówków o różnym stopniu kompletności szkieletu. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.102. Dudka, kości z pochówków wtórnych cząstkowych. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.103. Dudka, pochówki wtórne. Kości złożone we fragmentach. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.104. Dudka, cmentarzysko (wykop VI). Planigrafia kości znalezionych poza grobami. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.105. Dudka, cmentarzysko, plan metrów 5-10W 19-26N, gł. 0-25cm. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.106. Dudka, cmentarzysko, plan metrów 5-10W 19-26N, gł. 25-35cm. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.107. Dudka, cmentarzysko, plan metrów 5-10W 19-26N, gł. 35-60cm. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.108. Dudka, jama VI-j-2. Kości osobnika A (12-14 lat). (fot. K. Bugajska)
- Ryc.109. Dudka, jama VI-j-2, wyposażenie. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.110. Dudka, cmentarzysko, szkielet nr 1. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.111. Dudka, cmentarzysko. Zabytki znalezione w jamach i ich okolicy – jamy VI-i-1, VI-i-2 oraz VI-e-4. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.112. Dudka, cmentarzysko, plan metrów 3-9W 25-32N, gł. 0-30cm. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.113. Dudka, cmentarzysko, plan metrów 3-9W 25-32N, gł. 30-40cm. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.114. Dudka, cmentarzysko plan metrów 3-9W 25-32N, gł. 40-80cm. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.115. Dudka, cmentarzysko, jama VI-e-4, osobnik A (mężczyzna?). (fot. K. Bugajska)
- Ryc.116. Dudka, cmentarzysko, zabytki z jam VI-k-3 i VI-e/k-2 i z ich otoczenia. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.117. Dudka, cmentarzysko, szkielet nr 2. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.118. Profil zachodni wykopu VI-e z przekrojem grobu VI-6 i jamami VI-e/k-2 i VI-e-3. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.119. Dudka, cmentarzysko, szkielet nr 13, prawy trzonowiec żuchwy znaleziony pod pancerzem żółwia. (fot. K. Bugajska, W. Gumiński)
- Ryc.120. Dudka, cmentarzysko, osobnik VI-e-3-A oraz szkielet nr 3. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.121. Dudka, strop jamy VI-e-3a z naczyniem ułożonym do góry dnem (fot. K. Bugajska)
- Ryc.122. Dudka, cmentarzysko, wyposażenie jamy VI-e-3. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.123. Dudka, cmentarzysko, profil jam VI-e-1, VI-c-1 między metrami 27-28N. (rys. K. Bugajska)

- Ryc.124. Dudka, cmentarzysko, jama VI-e-1, osobnik A. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.125. Dudka, cmentarzysko, inwentarz jam VI-e-1 oraz VI-c-1. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.126. Dudka, cmentarzysko, bruk kamienny w kształcie serca. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.127. Dudka, cmentarzysko, szkielet nr 5. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.128. Dudka, cmentarzysko, plan metrów 8-12W 20-27N, głębokość 0-40cm. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.129. Dudka, cmentarzysko, szkielet nr 6. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.130. Dudka, cmentarzysko, jama VI-m-1 z pochówkiem wtórnym-cząstkowym. (fot. K. Bugajska (C-D), W. Gumiński (A), rys. K. Bugajska)
- Ryc.131. Dudka, cmentarzysko, plan metrów 1E-5W 19N-22N, gł. 0-45cm. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.132. Dudka, cmentarzysko, osobnik VI-h-2-A oraz żuchwa Y i luźny ząb. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.133. Dudka, cmentarzysko, szkielet nr 4 i żuchwa X. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.134. Dudka, cmentarzysko, profil jamy VI-g-1. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.135. Dudka, cmentarzysko, żuchwa nr Z i szkielet nr 7. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.136. Dudka, cmentarzysko, czaszka G (mężczyzna). (fot. K. Bugajska)
- Ryc.137. Dudka, cmentarzysko, czaszka A (kobieta?, Adultus). (fot. K. Bugajska)
- Ryc.138. Dudka, cmentarzysko, czaszka B (kobieta?, Adultus). (fot. K. Bugajska)
- Ryc.139. Dudka, cmentarzysko, czaszka C (mężczyzna?, Senilis). (fot. K. Bugajska)
- Ryc.140. Dudka, cmentarzysko, czaszka D (mężczyzna?, Adultus). (fot. K. Bugajska)
- Ryc. 141. Dudka, cmentarzysko, czaszka E/F (kobieta?, Juvenis?). (fot. K. Bugajska)
- Ryc.142. Dudka, cmentarzysko, planigrafia wydzielonych czaszek (A-G), żuchw (X-Z) oraz luźnych zębów. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.143. Dudka, plan cmentarzyska z uwzględnieniem interpretacji jam i kości ludzkich. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.144. Dudka, cmentarzysko, struktura anatomiczna pochówków wtórnych cząstkowych (1 stopień kompletności). (rys. K. Bugajska)
- Ryc.145. Dudka, cmentarzysko, struktura anatomiczna szczątków ludzkich pochodzących z opróżnionych grobów. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.146. Dudka, plan cmentarzyska. Sposób depozycji pochówków ciałałpalnych w grobach i poza nimi oraz współwystępowanie ciałałpalenia z innymi typami pochówku. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.147. Dudka, cmentarzysko, planigrafia przepalonych kości ludzkich. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.148. Dudka, cmentarzysko, skupiska z pochówkami ciałałpalnymi zdeponowane w stropach, przy czaszkach siedzących osobników. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.149. Dudka, cmentarzysko, skupiska z pochówkami ciałałpalnymi zdeponowane przy grobach z pochówkiem wtórnym w jamie. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.150. Dudka, grób VI-4, rysunek i fotografie grobu. (rys. K. Bugajska, fot. W. Gumiński)
- Ryc.151. Dudka, grób VI-16, rysunki jamy grobowej na kolejnych poziomach. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.152. Dudka, grób VI-16, fotografie jamy grobowej na różnych poziomach. (fot. W. Gumiński)

- Ryc.153. Dudka, grób VI-16, osobnik D, ułożenie kości z różnych partii szkieletu. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.154. Dudka, jama VI-g-1 z pochówkiem ciałałpalnym. (fot. K. Bugajska, rys. K. Bugajska)
- Ryc.155. Dudka, zespół jam VI-n-1 i VI-n-2 zawierających pochówki ciałałpalne.
(fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.156. Dudka, grób VI-15, pochówek ciałałpalny w koszu. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.157. Dudka, grób VI-15, rysunek grobu z zaznaczeniem kości osobnika A. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.158. Dudka, grób VI-15, widok z boku na fragmenty czaszki osobnika A. (fot. W. Gumiński)
- Ryc.159. Dudka, grób VI-4 i VI-16, kości przepalone na kolor czarno-brązowy. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.160. Dudka, grób VI-16, kości słabo przepalone na kolor jasnoszaro-brązowy i niebiesko-biały.
(fot. K. Bugajska)
- Ryc.161. Dudka, grób VI-14, kości przepalone na kolor kredowobiały. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.162. Dudka, grób VI-15, osobnik A, kości silnie przepalone na kolor biały. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.163. Dudka, pochówki ciałałpalne. Przepalenie kości a sposób depozycji. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.164. Dudka, pochówki ciałałpalne, fragmentacja kości a sposób przepalenia i depozycji.
(rys. K. Bugajska)
- Ryc.165. Dudka, kompletność pochówków ciałałpalnych w porównaniu do wtórnych szkieletowych.
(rys. K. Bugajska)
- Ryc.166. Dudka, pochówki ciałałpalne, kompletność szkieletu a sposób depozycji szczątków.
(rys. K. Bugajska)
- Ryc.167. Dudka, struktura anatomiczna pochówków ciałałpalnych cząstkowych. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.168. Dudka, pochówki ciałałpalne kompletne i o 3 stopień kompletności. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.169. Dudka, plan stanowiska z zaznaczeniem zagęszczenia fragmentów kości ludzkich na 10m²
powierzchni w poszczególnych wykopach. (rys. W. Gumiński)
- Ryc.170. Dudka, wykop IV, planigrafia luźnych kości ludzkich. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.171. Dudka, wykop IV, kości osobnika IV-A. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.172. Dudka, wykop IV, kości osobnika IV-B. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.173. Dudka, wykop IV, wydzielone żuchwy. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.174. Dudka, wykop IV, luźne kości ludzkie od różnych osobników. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.175. Dudka, wykop IX, luźne kości ludzkie. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.176. Dudka, wykop IX, plan wykopu z zaznaczonymi kośćmi ludzkimi. (rys. W. Gumiński)
- Ryc.177. Dudka, wykop VIII, plan wykopu z zaznaczeniem luźnych kości ludzkich. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.178. Dudka, wykop VIII, luźne kości ludzkie. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.179. Dudka, południowy cypel, plan wykopów II, I i XII z zaznaczeniem luźnych kości ludzkich.
(rys. K. Bugajska)
- Ryc.180. Dudka, wykop I, luźne kości ludzkie, klasyczny Zedmar. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.181. Dudka, wykop I, luźne kości ludzkie, post-Zedmar. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.182. Dudka, wykop XII i II, luźne kości ludzkie. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.183. Dudka, wykop XI, planigrafia luźnych kości ludzkich. (rys. K. Bugajska)

- Ryc.184. Dudka, wykop XI, luźne kości ludzkie. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.185. Dudka, wschodnia zatoka, wykop III. Minimalna liczba kości i osobników w kolejnych okresach chronologicznych. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.186. Dudka, plan wykopu III. Luźne kości ludzkie i wyposażenie, mezolit. (fot/rys. K. Bugajska)
- Ryc.187. Dudka, wykop III, luźne kości ludzkie z wczesnego i późnego mezolitu. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.188. Dudka, wykop III, „grób wodza”. (rys. W. Gumiński, K. Bugajska)
- Ryc.189. Dudka, plan wykopu III, luźne kości ludzkie, wczesny Zedmar. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.190. Dudka, wykop III, wczesny Zedmar, luźne kości ludzkie - czaszki. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.191. Dudka, wykop III, wczesny Zedmar, luźne kości ludzkie. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.192. Dudka, plan wykopu III, kości ludzkie i ozdoby, klasyczny Zedmar. (fot./rys. K. Bugajska)
- Ryc.193. Dudka, wykop III, plateau, kości ludzkie, klasyczny Zedmar. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.194. Dudka, wykop III, klasyczny Zedmar, osobnicy reprezentowani przez duże kości pozostawione w miejscu pochówku tymczasowego oraz rozmyty pochówek tymczasowy w strefie litoralnej. (fot. W. Gumiński, rys. K. Bugajska)
- Ryc.195. Dudka, wykop III, klasyczny Zedmar, rekonstrukcja sposobu ułożenia pochówków tymczasowych w oparciu o położenie pojedynczych całych kości. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.196. Dudka, wykop III, klasyczny Zedmar, kości ludzkie z górnej części stoku. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.197. Dudka, wykop III, klasyczny Zedmar, luźne kości dziecięce. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.198. Dudka, wykop III, klasyczny Zedmar, luźne kości ludzkie z środkowej i dolnej części stoku brzegowego. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.199. Dudka, wykop III, klasyczny Zedmar, kości ze stoku i ze strefy litoralnej. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.200. Dudka, plan wykopu III, luźne kości ludzkie i ozdoby, post-Zedmar i późny neolit. (fot/ rys. K. Bugajska)
- Ryc.201. Dudka, wykop III, struktura anatomiczna luźnych kości ludzkich w oparciu o fragmenty kostne i luźne zęby, porównanie okresu klasycznego Zedmar i post-Zedmar. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.202. Dudka, wykop III, post-Zedmar, osobnik III-AD. (fot. K. Bugajska, rys. K. Bugajska)
- Ryc.203. Dudka, wykop III, luźne kości ludzkie datowane na post-Zedmar. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.204. Dudka, wykop III, post-Zedmar, czaszka osobnika III-AC. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.205. Dudka, wykop III, luźne kości ludzkie datowane na post-Zedmar. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.206. Dudka, wykop V, plan z zaznaczeniem luźnych kości ludzkich. (fot/rys. K. Bugajska)
- Ryc.207. Szczepanki, liczba fragmentów kości ludzkich na 10m² powierzchni. (rys. W. Gumiński)
- Ryc.208. Szczepanki, plan sektora S, obiekty i luźne kości ludzkie. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.209. Szczepanki, sektor S, luźne kości ludzkie. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.210. Szczepanki, sektor S, luźne kości ludzkie, mezolit i wczesny Zedmar. (fot./rys. K. Bugajska)
- Ryc.211. Szczepanki, sektor S, luźne kości ludzkie, klasyczny Zedmar. (fot./rys. K. Bugajska)
- Ryc.212. Szczepanki, sektor S, luźne kości ludzkie, post-Zedmar i późny neolit. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.213. Szczepanki, sektor E, planigrafia luźnych kości ludzkich. (rys. K. Bugajska)

- Ryc.214. Szczepanki, sektor E, luźne kości ludzkie. (fot. K. Bugajska)
- Ryc.215. Szczepanki, sektor E, późny mezolit i wczesny Zedmar, luźne kości ludzkie. (fot./rys. K. Bugajska)
- Ryc.216. Szczepanki, sektor E, klasyczny Zedmar, luźne kości ludzkie. (fot./rys. K. Bugajska)
- Ryc.217. Szczepanki, sektor E, post-Zedmar i późny neolit, luźne kości ludzkie. (fot./rys. K. Bugajska)
- Ryc.218. Dudka i Szczepanki, luźne kości ludzkie, porównanie struktury anatomicznej szczątków ludzkich w różnych strefach osadniczych. (rys. K. Bugajska)
- Ryc.219. Schemat wieloetapowego obrzędu pogrzebowego dla Dudki i Szczepanek. (rys. K. Bugajska)

Tabele:

- Tab.1. Kości ludzkie z cmentarzyska dopasowane do grobów.
- Tab.2. Luźne kości ludzkie w Dudce i Szczepankach. Dane ogólne.
- Tab.3. Pochówki pierwotne.
- Tab.4. Rodzaje pochówków na cmentarzysku w Dudce Pochówki z grobów VI-1 – 18 i wydzielone na podstawie luźnych kości.
- Tab.5. Pochówki wtórne. Sposób złożenia w grobie.
- Tab.6a. Pomiary kości łokciowych.
- Tab.6b. Pomiary kości promieniowych.
- Tab.7. Pochówki wtórne. Sposób złożenia w grobie.
- Tab.8. Anatomiczne ułożenie kości w pochówkach wtórnych.
- Tab.9. Dudka wtórne pochówki z grobów VI-1 do VI-18.
- Tab.10. Pochówki wtórne. Współwystępowanie kości.
- Tab.11. Pochówki wtórne. Współwystępowanie kości.
- Tab.12. Kręgi w pochówkach wtórnych.
- Tab.13. Pochówki wtórne, kości rąk i stóp.
- Tab.14. Pochówki wtórne. Całe kości i fragmenty.
- Tab.15. Dudka, wykop VI, cmentarzysko, luźne kości ludzkie (znalezione poza właściwymi grobami).
- Tab.16. Jamy na cmentarzysku – ewentualne groby i jamy związane ze szczątkami ludzkimi .
- Tab.17. Dudka, cmentarzysko, pochówki ciałałpalne.
- Tab.18. Dudka, cmentarzysko. Skupiska z pochówkami ciałałpalnymi.
- Tab.19. Dudka, cmentarzysko. Pochówki ciałałpalne, sposób przepalenia.
- Tab.20. Dudka, groby i skupiska z pochówkami ciałałpalnymi. Kompletność pochówków.
- Tab.21. Dudka, luźne kości ludzkie.
- Tab.22. Szczepanki, luźne kości ludzkie.
- Tab.23. Dudka i Szczepanki. Luźne kości ludzkie. Stan zachowania i fragmentacji czaszek i kości długich, luźne zęby, wtórne nadpalenie i ziszczenie kości.

Tab.24. Luźne kości ludzkie w poszczególnych strefach osadniczych w Dudce i Szczepankach.
Interpretacja i chronologia.

Katalogi:

Katalog 1. Dudka, cmentarzysko. Kości dopasowane do grobów.

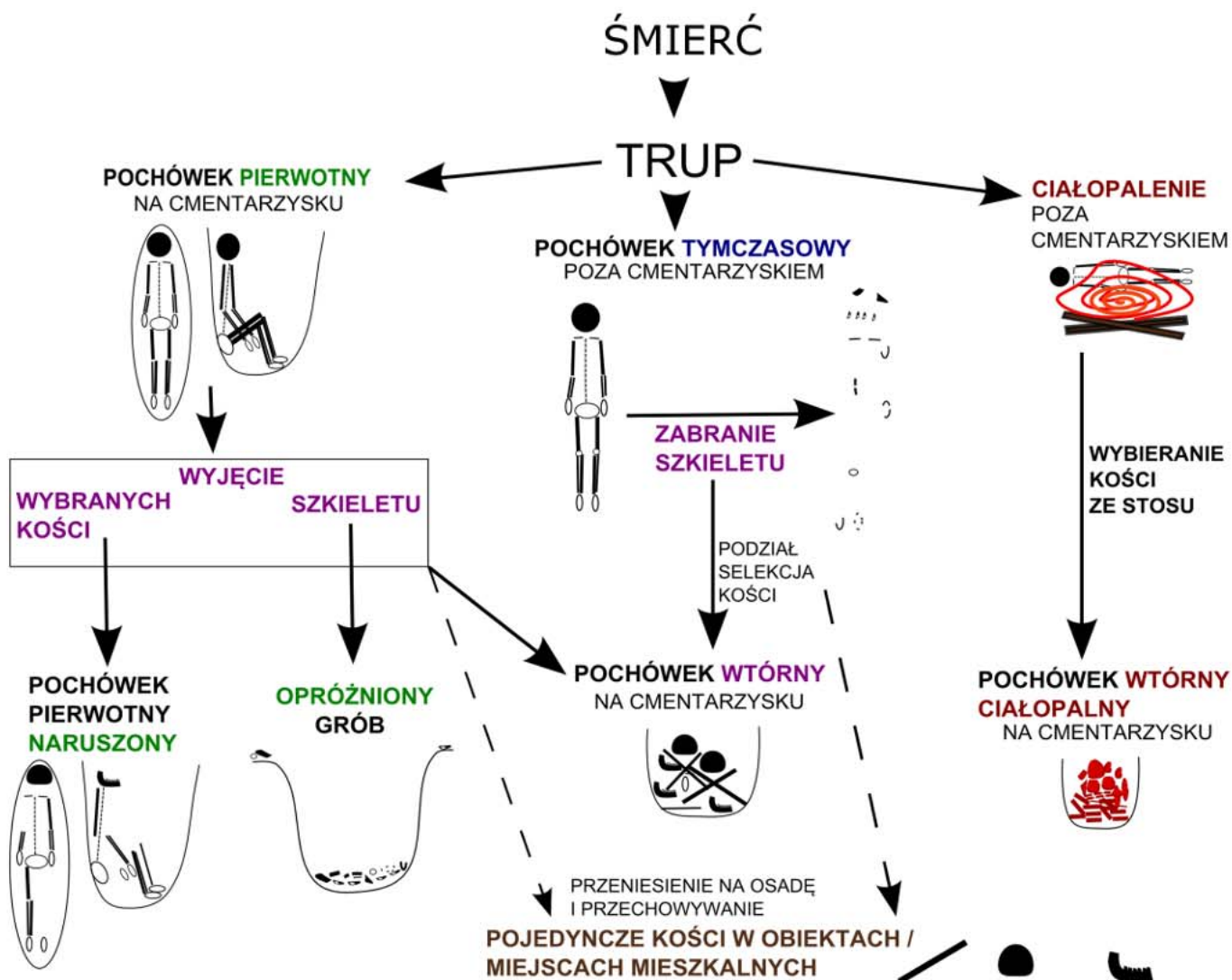
Katalog 2. Kości ludzkie cmentarzyska (wykop VI). Kości niespalone.

Katalog 3. Dudka, cmentarzysko, przepalone kości ludzkie poza grobami.

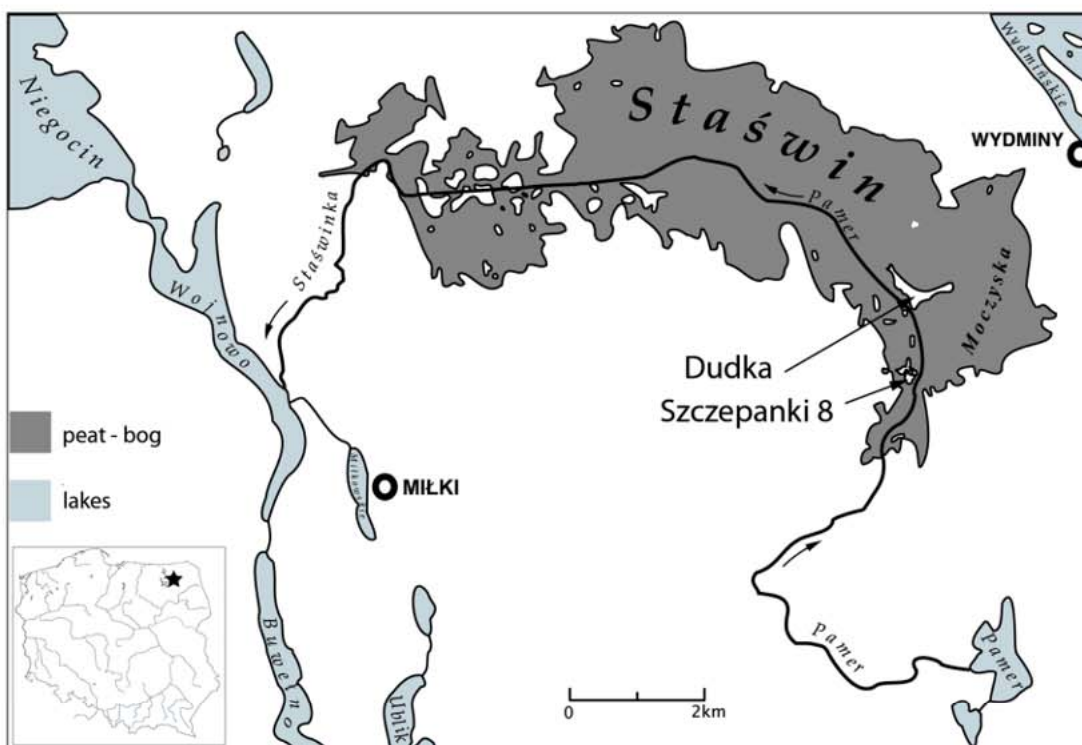
Katalog 4. Dudka, cmentarzysko, jamy i ich inwentarz.

Katalog 5. Dudka, luźne kości ludzkie.

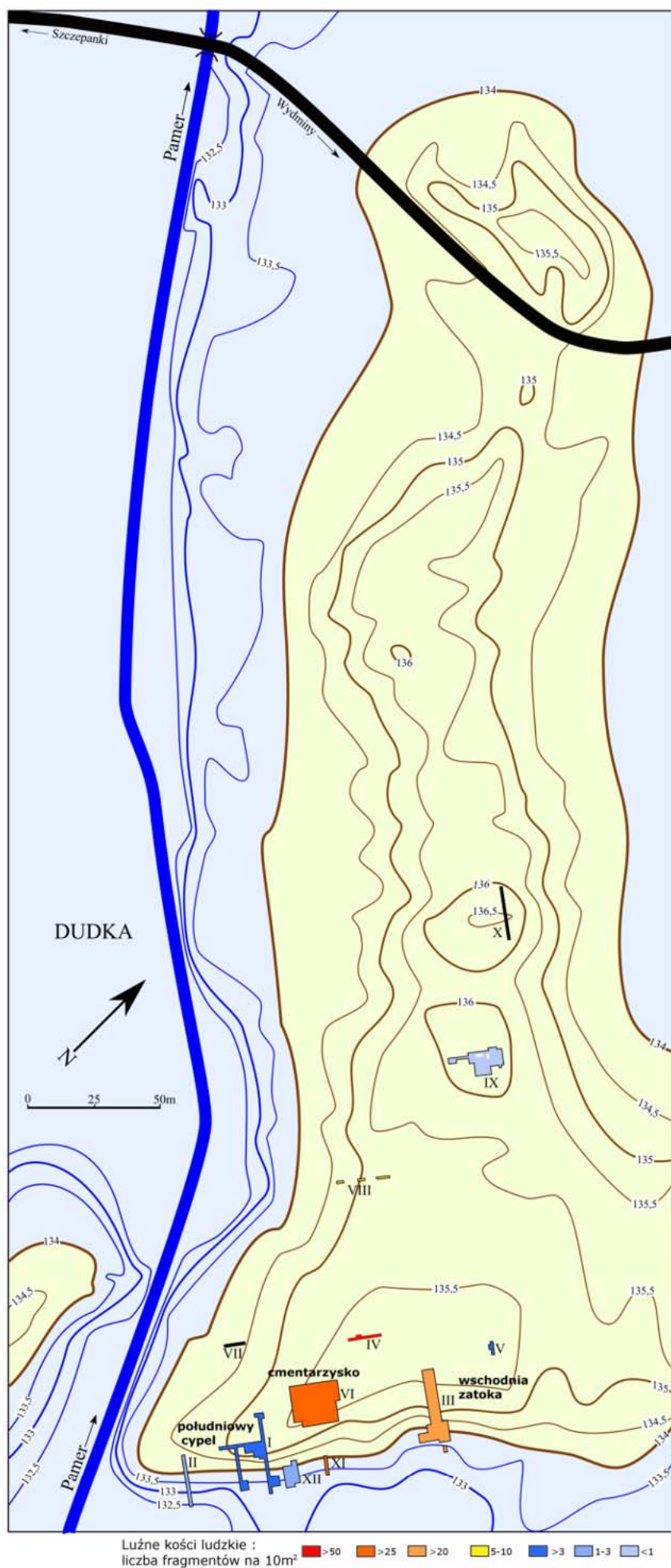
Katalog 6. Szczepanki, luźne kości ludzkie.

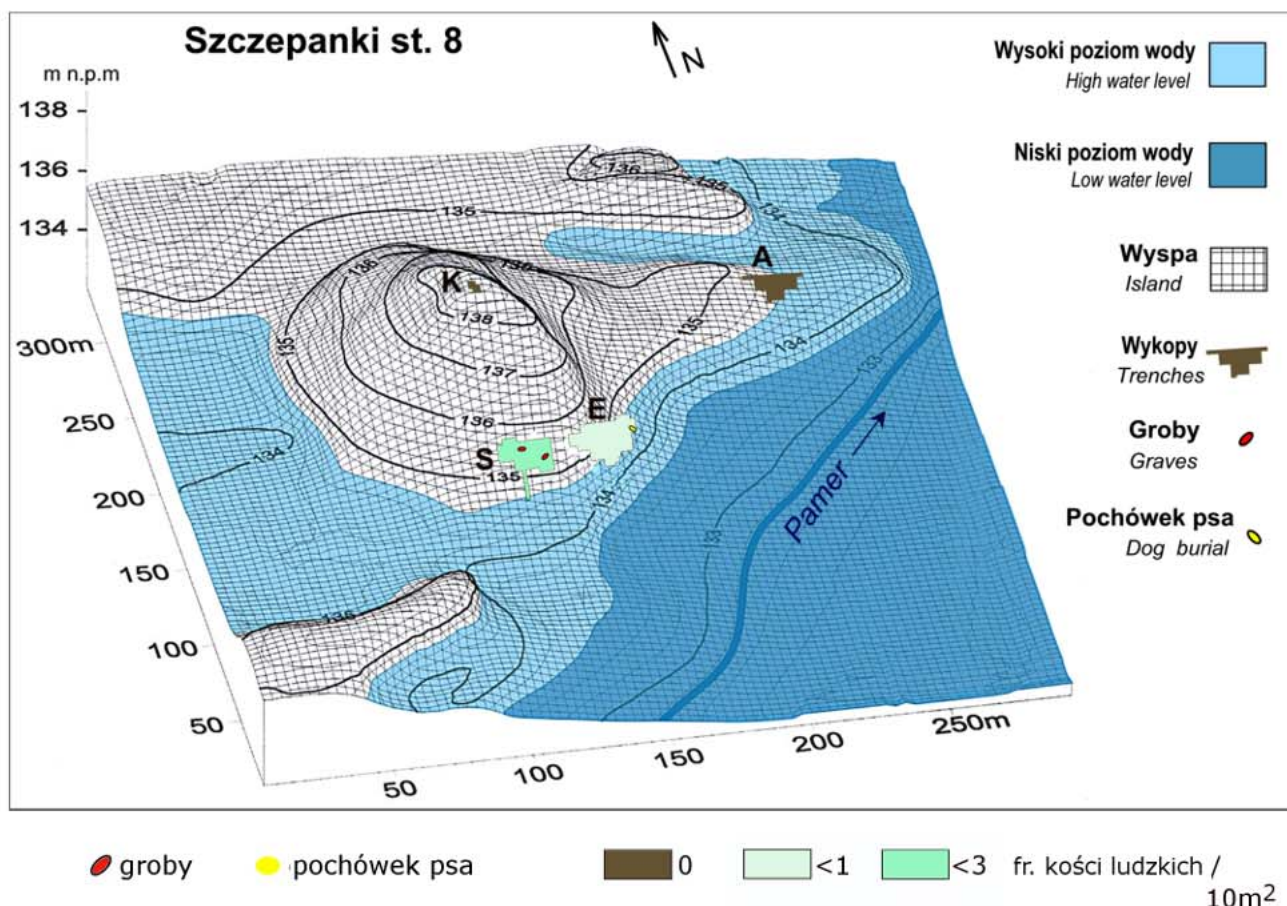
Ryc.1. Schemat wieloetapowych praktyk pogrzebowych.

Ryc.2. Mapa byłego jeziora Staświn z zaznaczeniem lokalizacji stanowisk Dudka i Szczepanki 8.

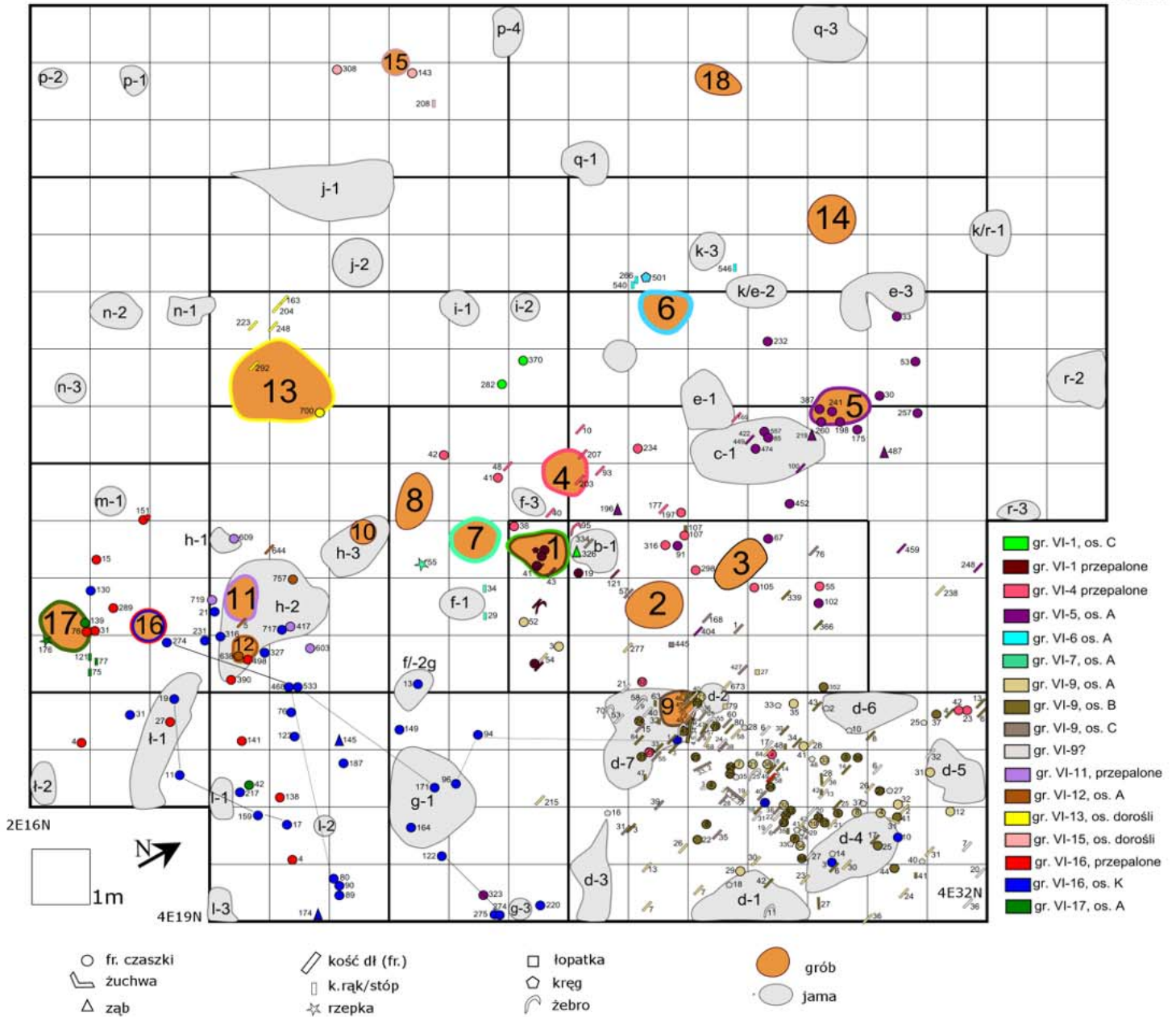
Ryc.3. Plan stanowiska Dudka. Zaznaczono liczbę fragmentów kości ludzkich na 10m² powierzchni dla każdego z wykopów. Kolor czarny oznacza brak kości w danym wykopie.

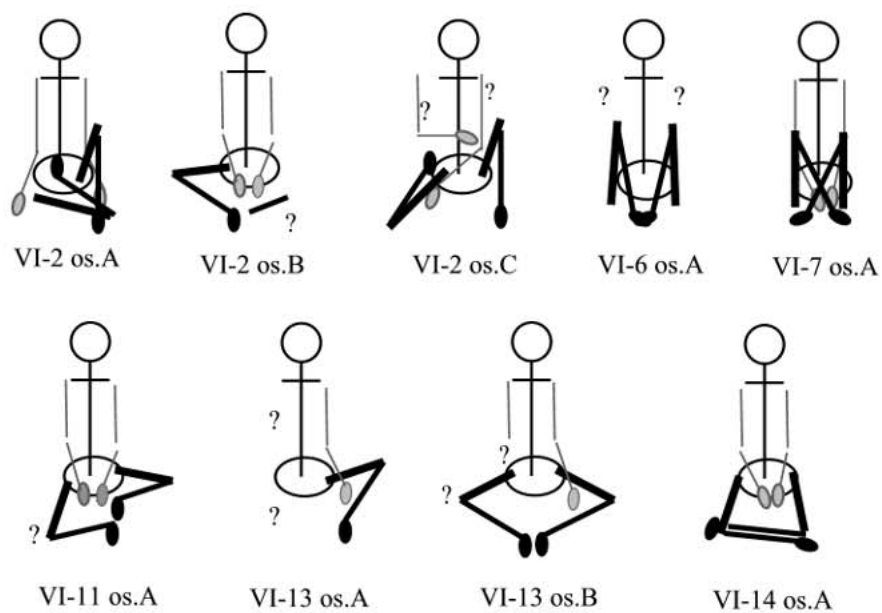
Ryc.4. Plan stanowiska Szczepanki.
Zaznaczono ilość fragmentów kości ludzkich na 10m² powierzchni dla każdego wykopu.

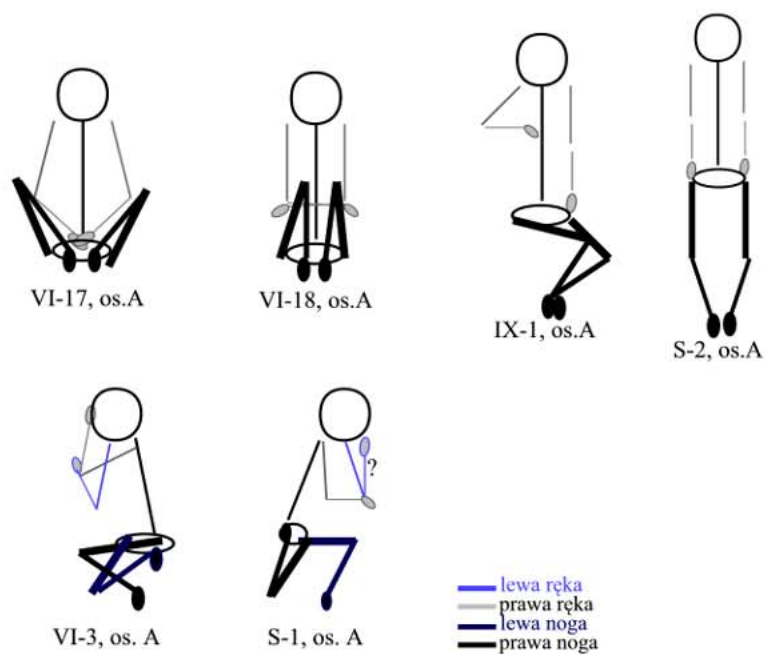
Ryc.5. Dudka, cmentarzysko, wykop VI-d.
Widoczne ślady nowożytnej orki i zniszczony strop grobu VI-9.

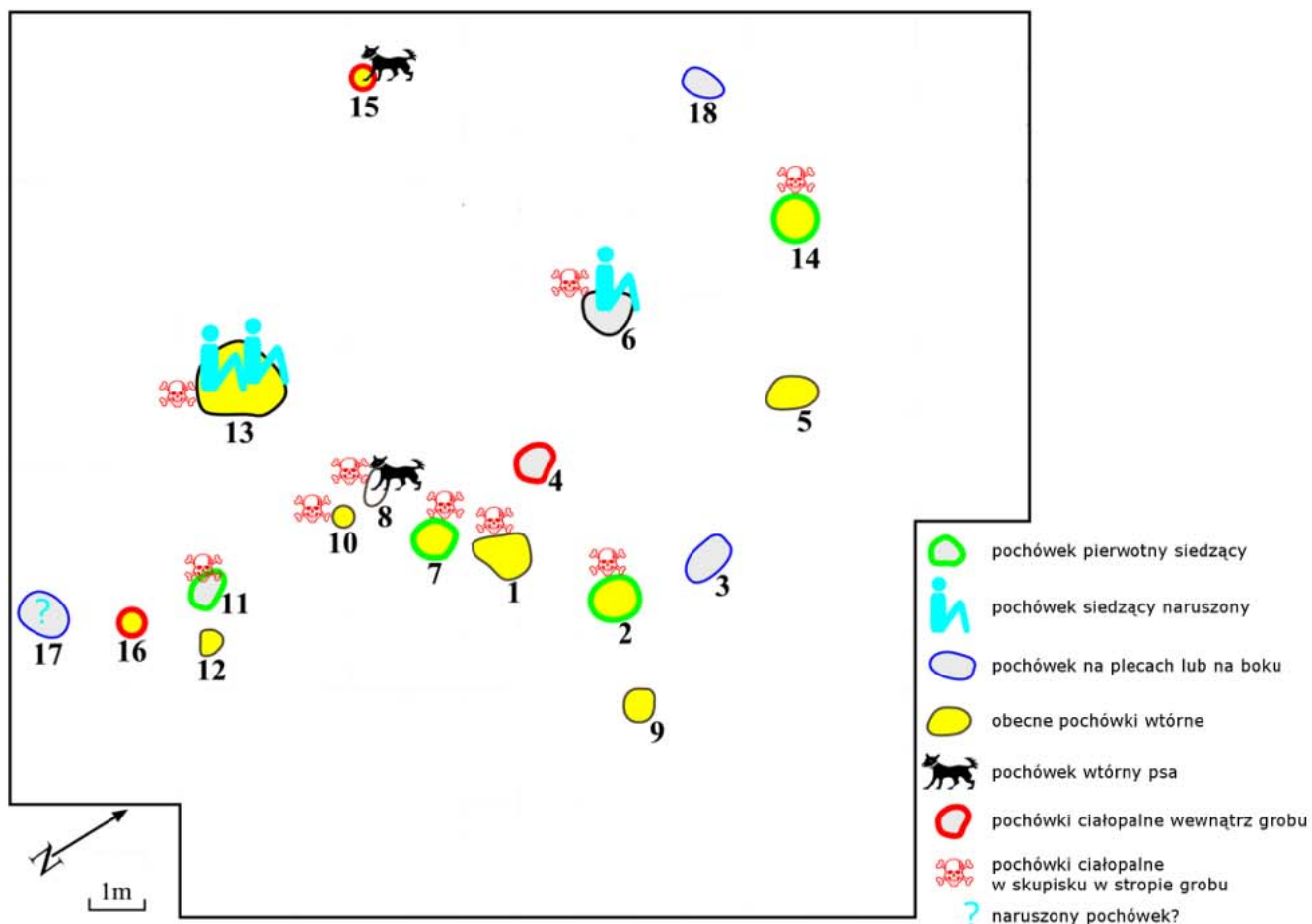
Ryc.6. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), planigrafia kości dopasowanych do grobów.

Ryc.7. Dudka cmentarzysko. Schemat ułożenia pochówków siedzących.

Ryc.8. Dudka i Szczepanki. Schemat ułożenia pochówków leżących na plecach (górny rząd) i na boku (dolny rząd).

Ryc.9. Dudka, cmentarzysko, plan grobów z zaznaczeniem typu pochówku.

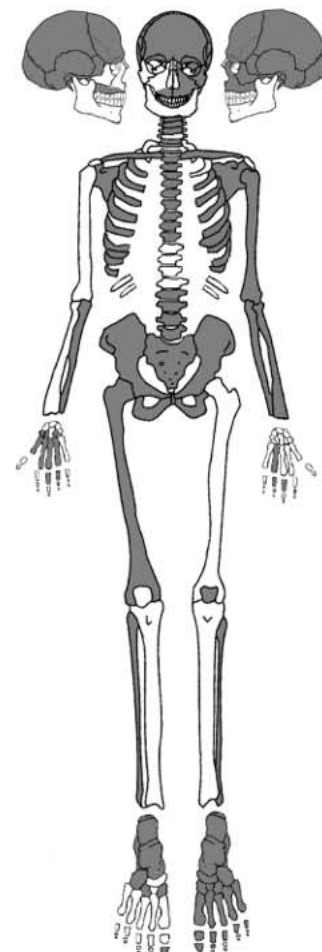
Ryc.10. Dudka, grób VI-6, dolna część jamy. Miednica, kręgi i kości stóp w układzie anatomicznym. Ułożenie kości sugeruje pochówek w pozycji kuczno-siedzącej.

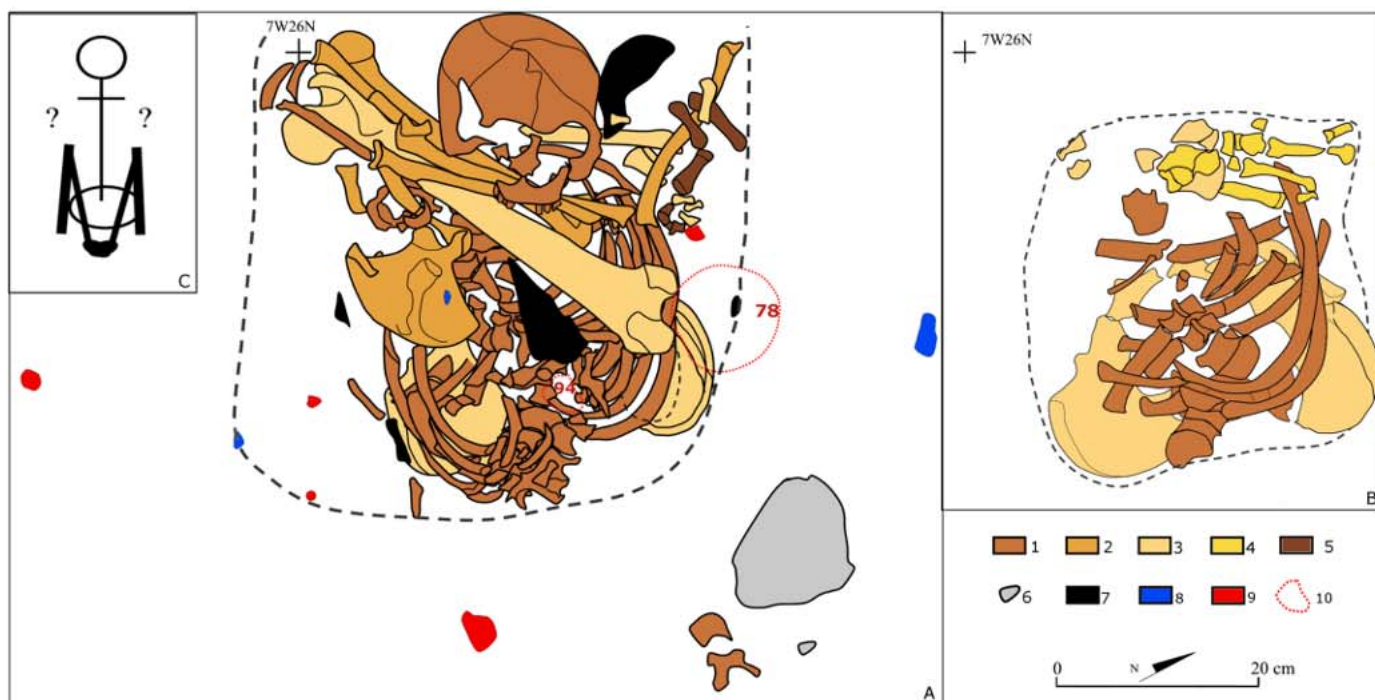
Ryc.11. Dudka, grób VI-6, środkowa część jamy.
Kręgi i żebra w zachowanym układzie anatomicznym leżą przed miednicą. Opadły w dół na skutek rozkładu ciała w pustej przestrzeni.

Ryc.12. Dudka, grób VI-6, górna część jamy.
Widoczna miednica i kości klatki piersiowej, które opadły w dół jamy po rozłożeniu się tkanek miękkich. Kości długie zostały przełożone w trakcie naruszenia grobu i leżą w skupisku jedna obok drugiej. Czaszka została pozbawiona żuchwy i ułożona obok kości długich twarzą do góry.

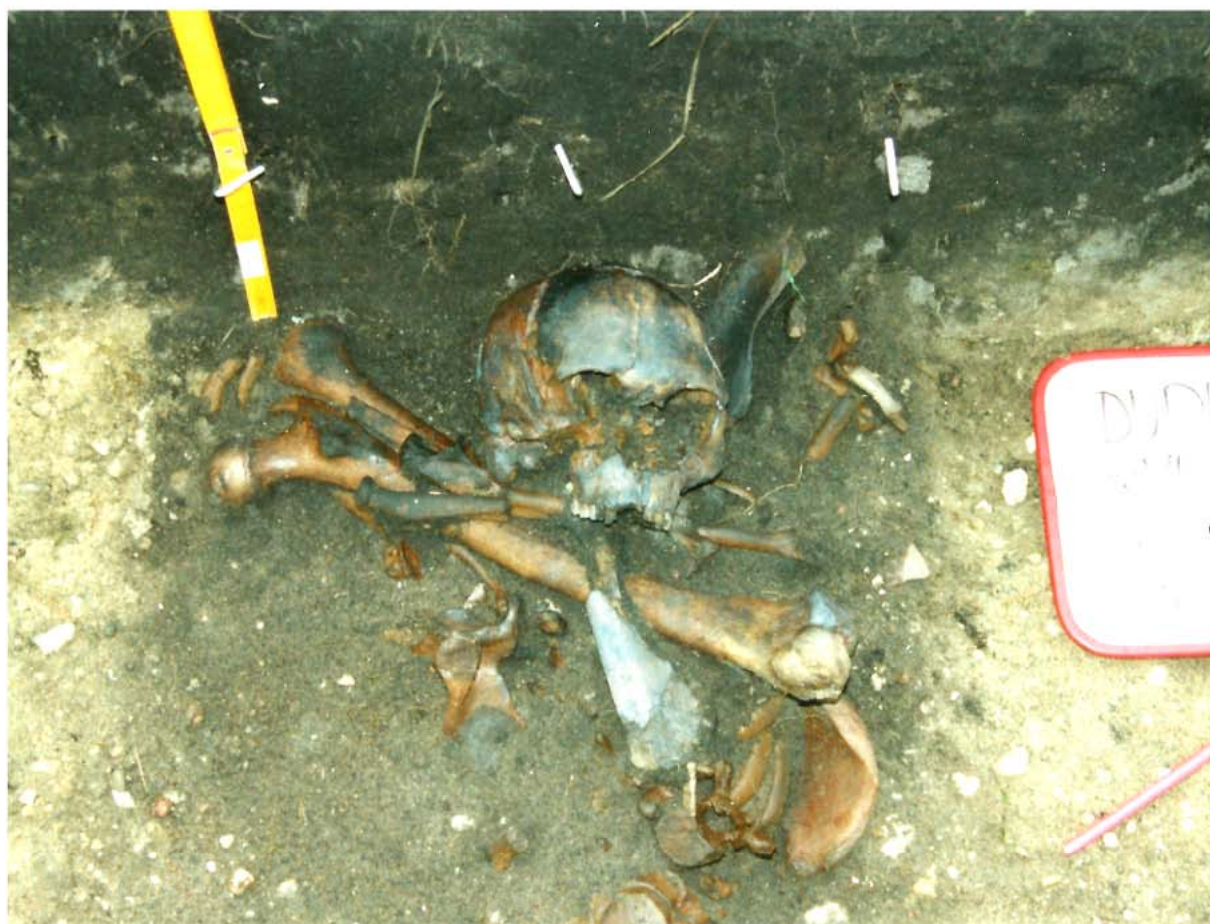

Ryc.13. Dudka, grób VI-6, osobnik A (kobieta, Juvenis), kompletność szkieletu.

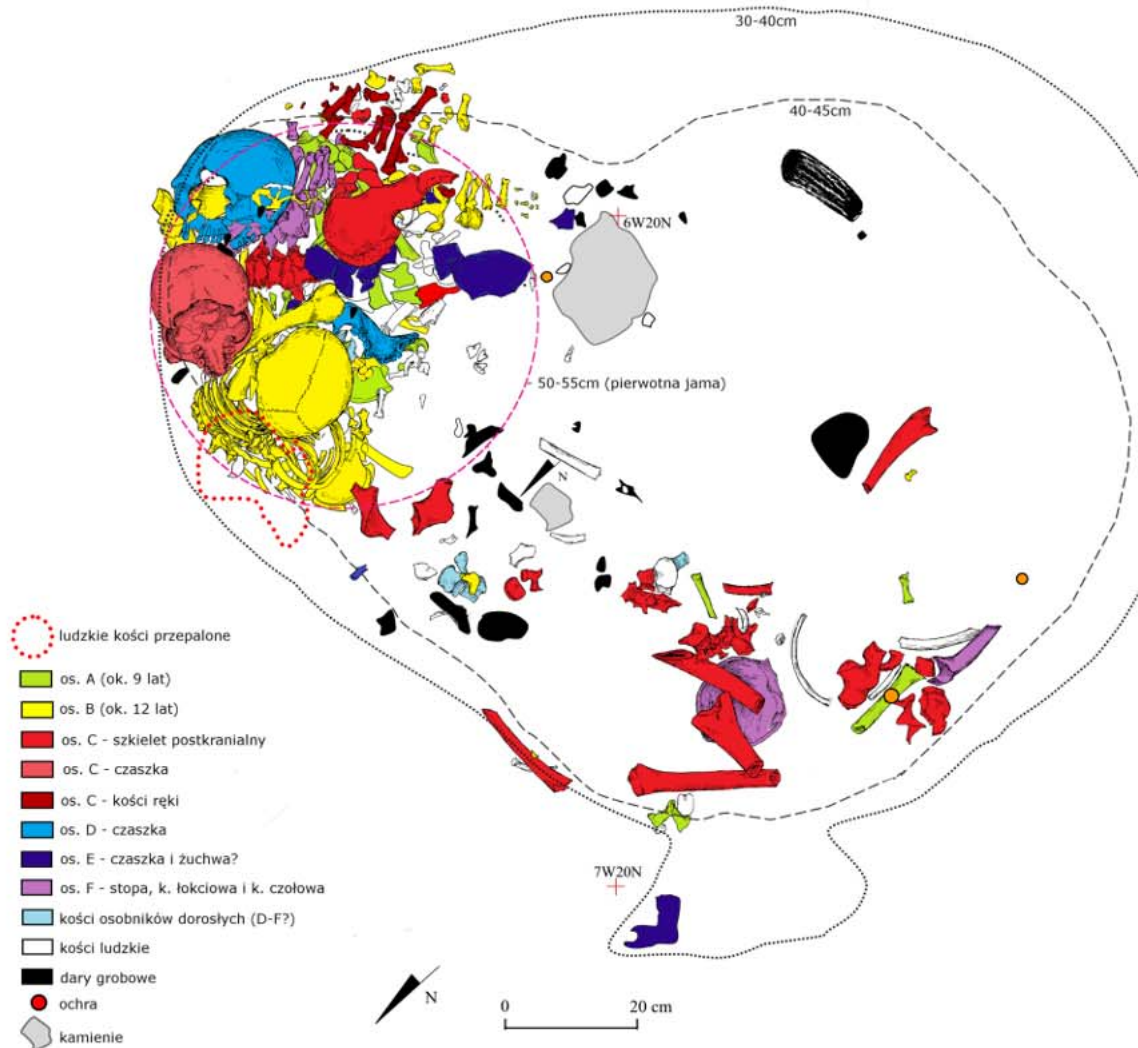

Ryc.14. Dudka, rysunek grobu VI-6.

A - górna i środkowa część jamy; B - dolna część jamy; 1 - szkielet osiowy (czaszka, kręgi i żebra); 2 - kończyny górne; 3 - kończyny dolne (miednica, kości długie, prawa stopa); 4 - prawa stopa; 5 - kości rąk; 6 - kamień; 7 - kości zwierzęce; 8 - krzemienie i pseudo-siekiera wapienna; 9 - ochra; 10 - skupisko przepalonych kości ludzkich (osobnicy B i C).

Ryc.15. Dudka, grób VI-6, strop jamy grobowej.

Ryc.16. Dudka, rysunek grobu VI-13.

Pierwotny zarys jamy zaznaczony różowym konturem, a strop rozkopany na skutek naruszenia grobu czarnym.

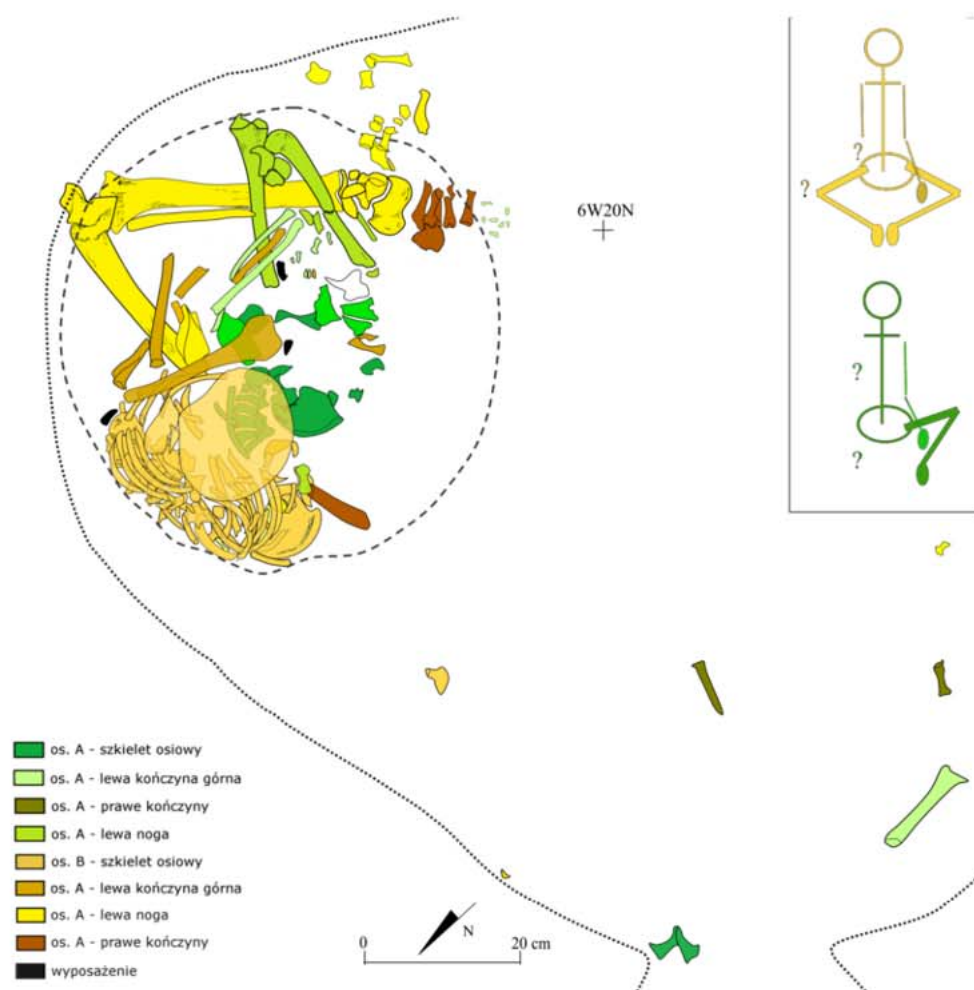

Ryc.17. Dudka, grób VI-13, strop jamy.

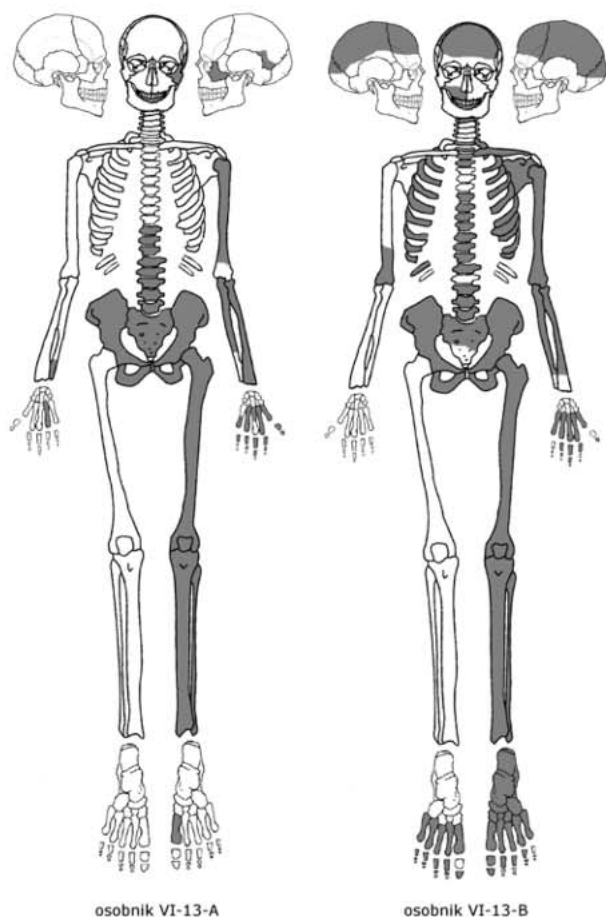
Widoczne czaszki z pochówków wtórnych i od siedzącego dziecka (os. B), za którym złożono pochówek ciałopalny w skupisku.

Ryc.18. Dudka, grób VI-13, górna część jamy grobowej, głębokość 40-45cm.

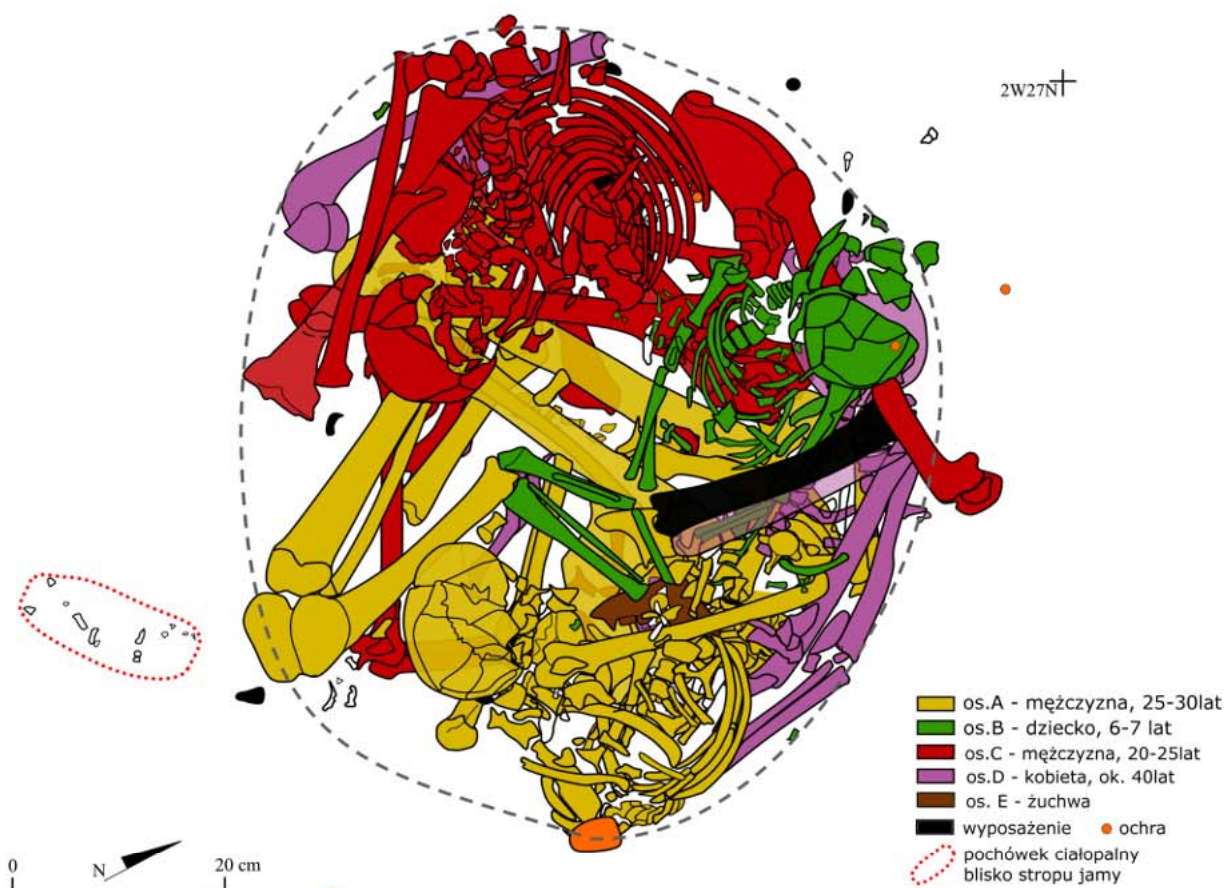
Ryc.19. Dudka, grób VI-13. Ułożenie pochówków siedzących. Osobnik A (ok. 9 lat) - kolor zielony, osobnik B (ok. 12 lat) - kolor żółty.

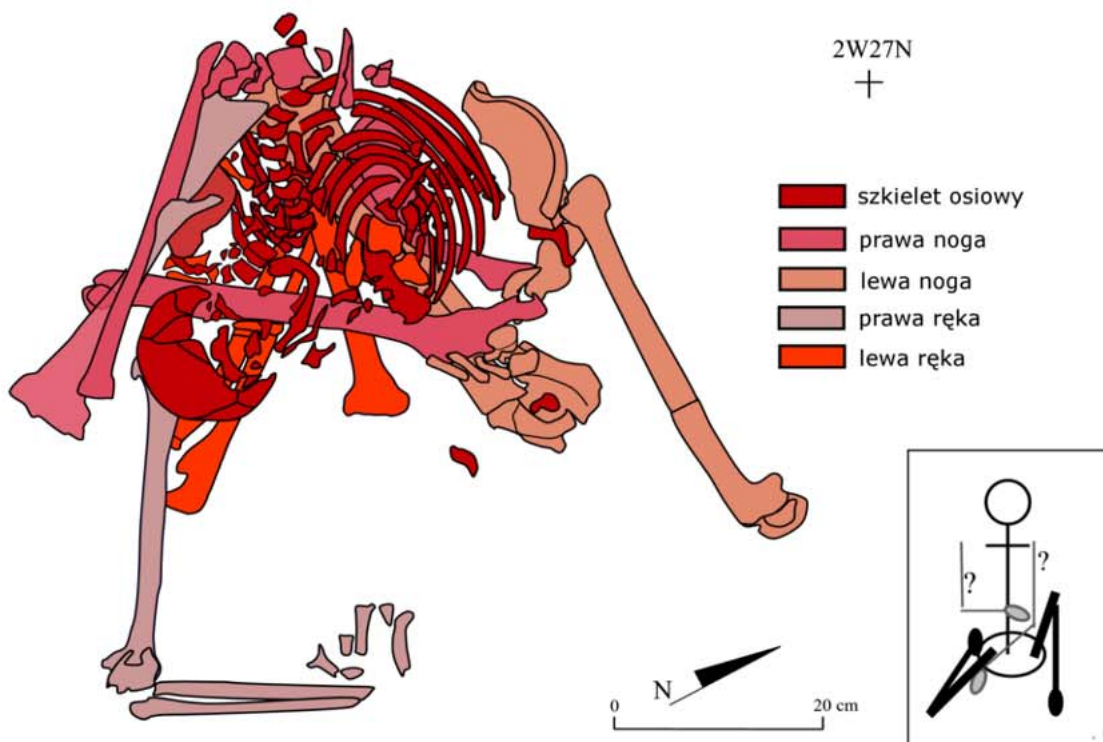
Ryc.20. Dudka, grób VI-13, osobnik A (ok. 9 lat) i osobnik B (ok. 12 lat).
Kompletność szkieletów.

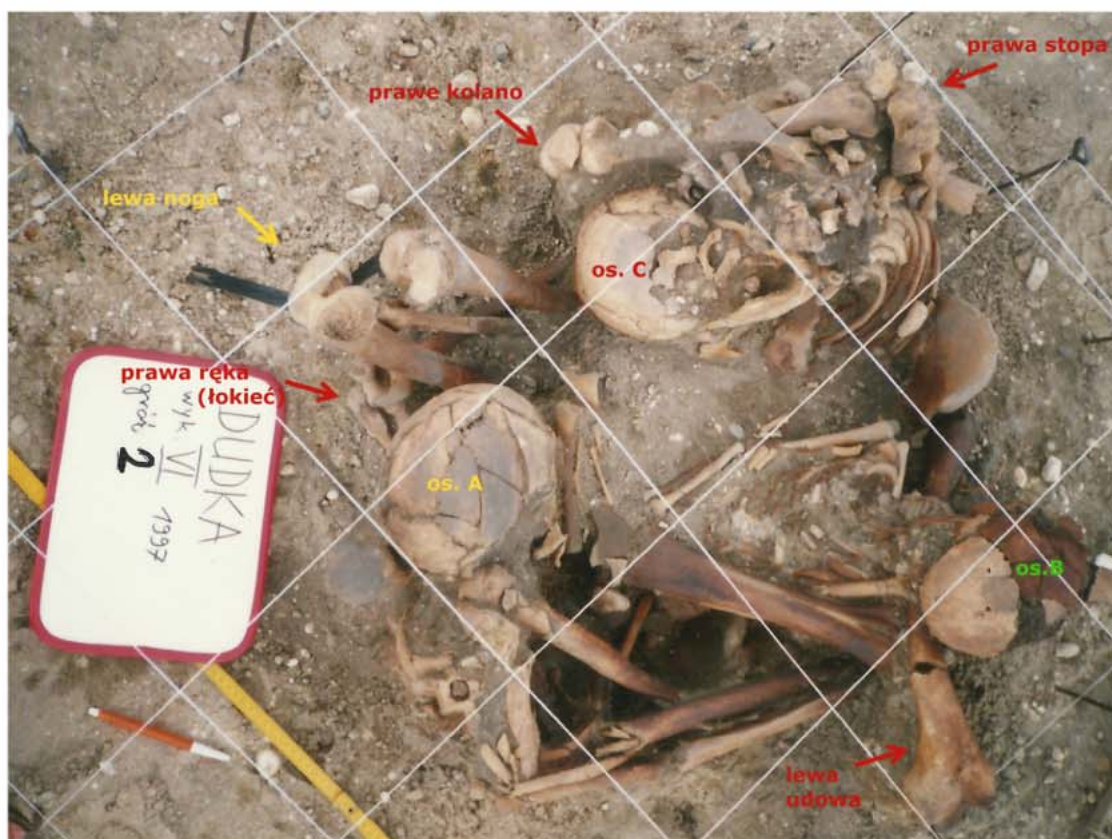
Ryc.21. Dudka, grób VI-13, dolna część jamy grobowej.
Ułożenie nóg siedzących dzieci.

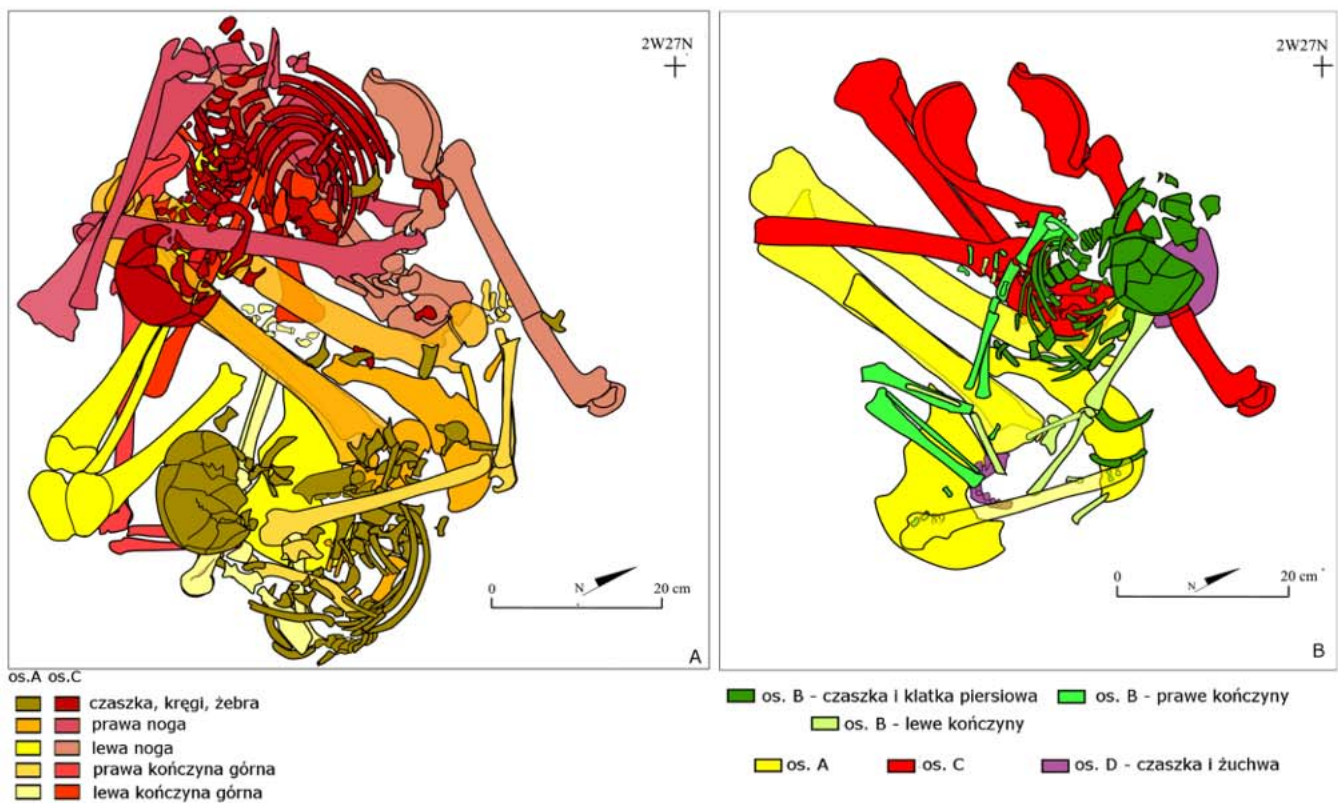
Ryc.22. Dudka, grób VI-2, pochówki siedzące dwóch mężczyzn (os. A i C) oraz dziecka (os. B) z pochówkami wtórnymi: kobiety (os. D) i osobnika młodocianego – zuchwa (os. E).

Ryc.23. Dudka, grób VI-2, ułożenie osobnika C (mężczyzna, 20-24 lata), który został pochowany jako pierwszy.

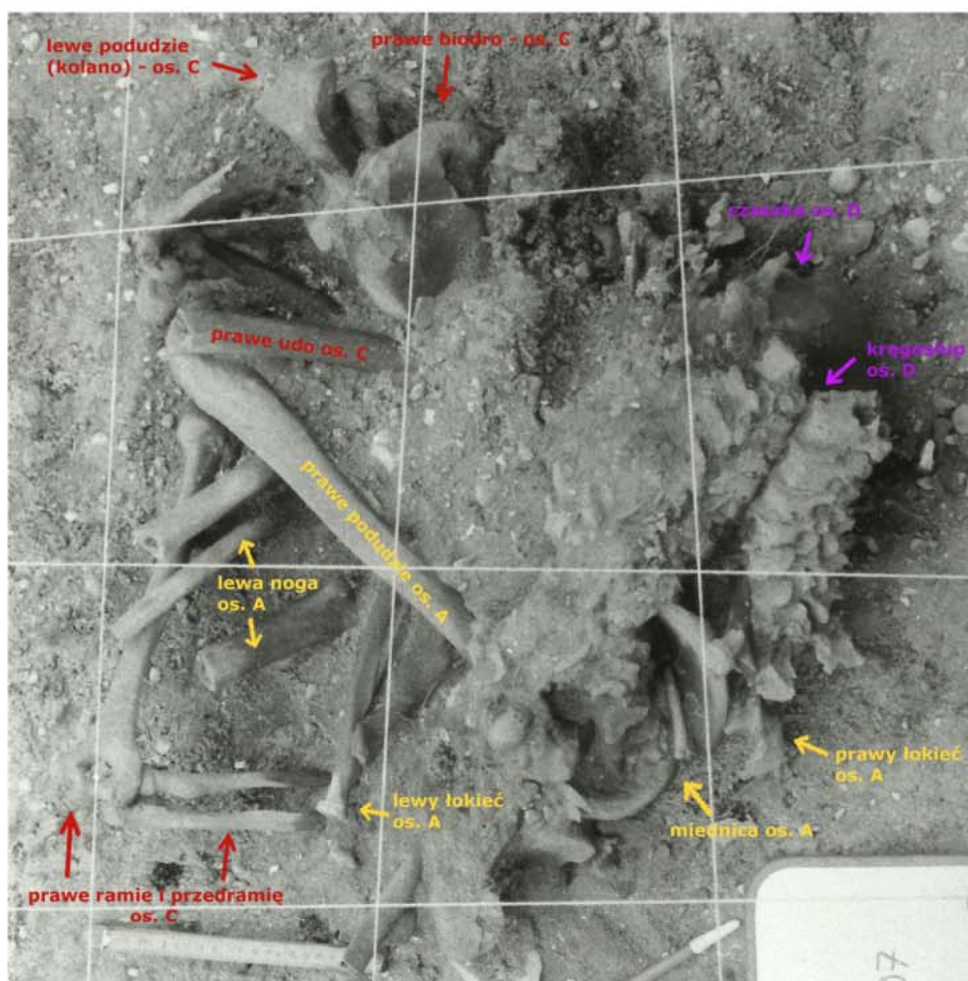

Ryc.24. Dudka, grób VI-2, widok z góry na jamę grobową. Ułożenie pochówków siedzących, z zaznaczeniem położenia kończyn osobnika C (czerwony kolor), który trafił do grobu jako pierwszy.

Ryc.25. Dudka, grób VI-2, ułożenie pochówków siedzących.

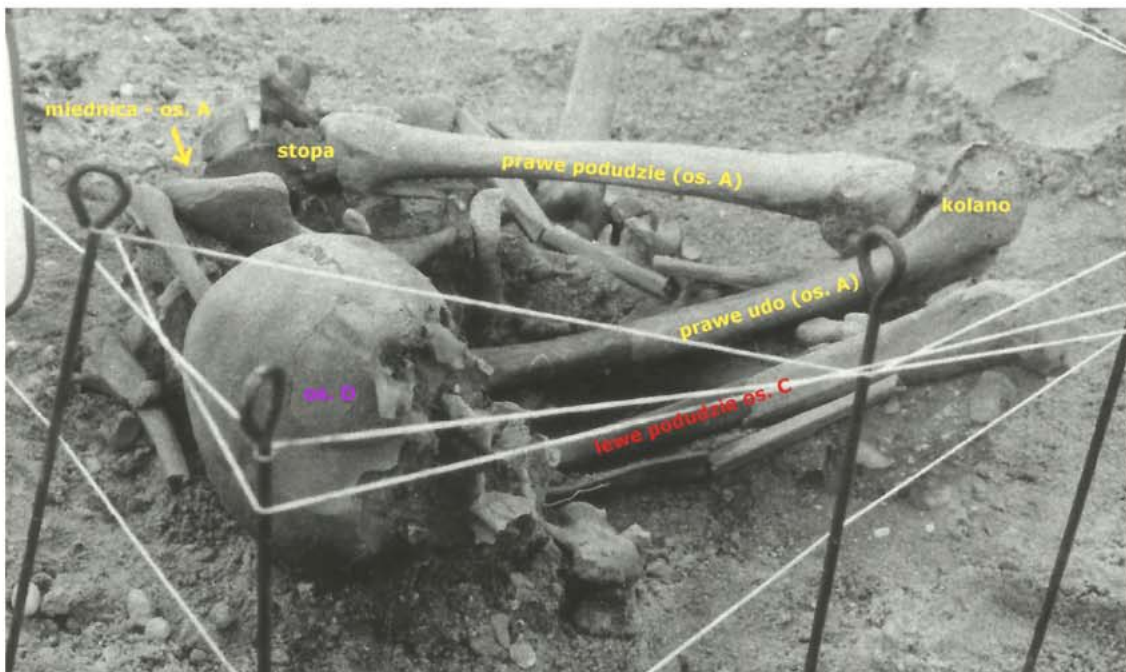
A - wzajemne ułożenie siedzących mężczyzn: kolor żółty - os. A (25-30 lat), kolor czerwony - os. C (20-24 lata); B - ułożenie dziecka (6-7 lat) na nogach siedzących mężczyzn. Pod głową dziecka i kością udową mężczyzny (os. C) znajdowała się czaszka kobiety z pochówku wtórnego (os. D).

Ryc.26. Dudka, grób VI-2, fotografia dolnej części jamy. Ułożenie kończyn siedzących mężczyzn (os. A i C). Widoczny jest kręgosłup i czaszka kobiety z pochówku wtórnego (os. D).

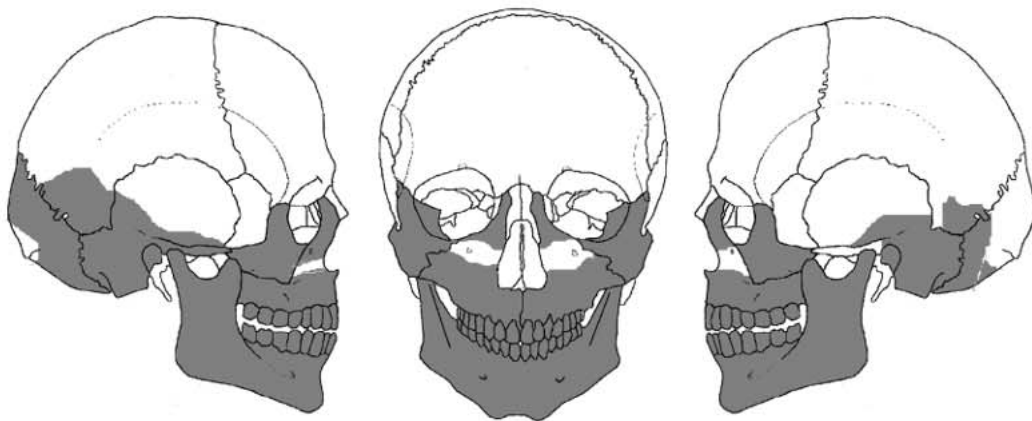
Ryc.27. Dudka, grób VI-2, widok z boku na czaszkę kobiety (os. D) pod kością udową jednego z siedzących mężczyzn (os. C).

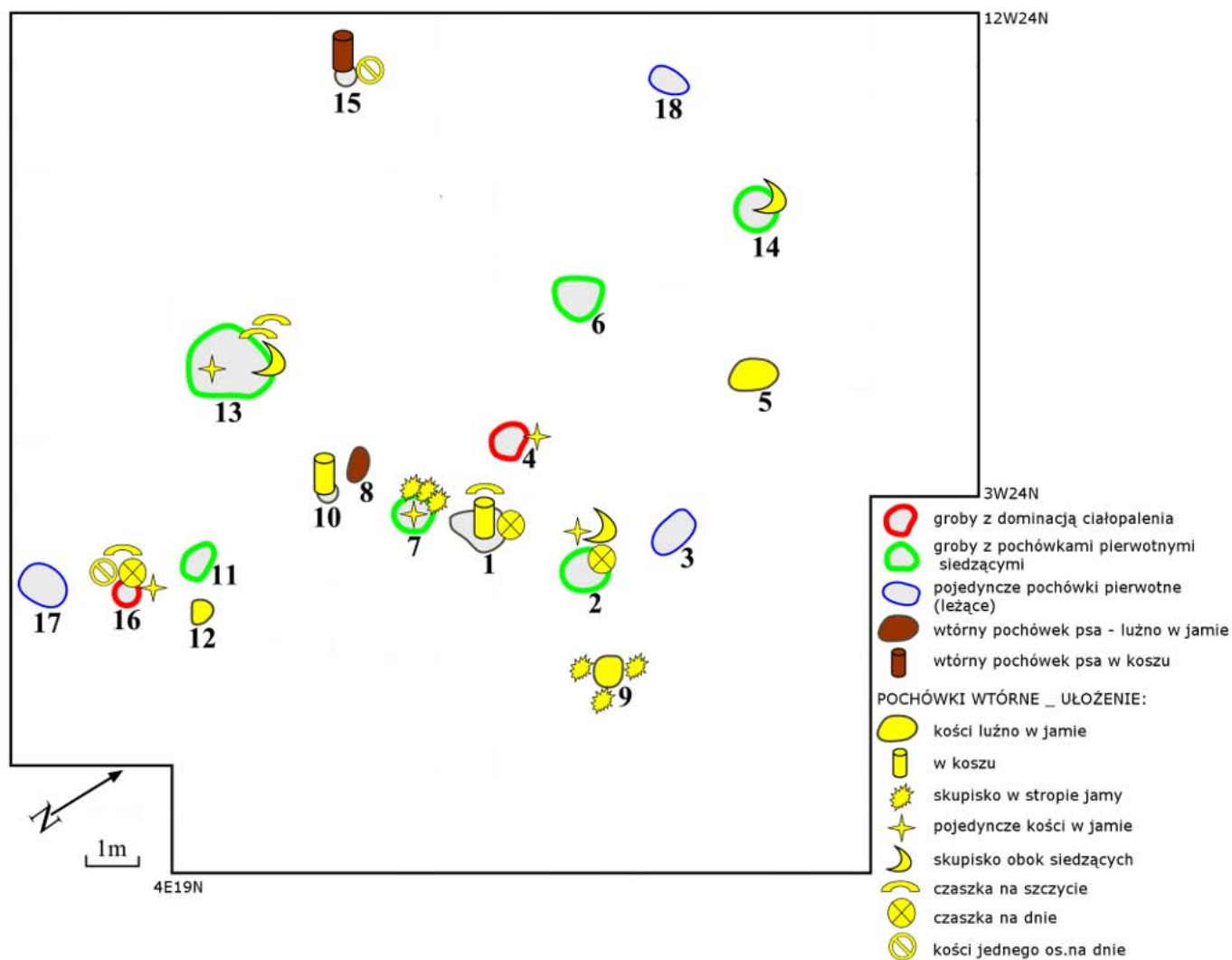
Ryc.28. Dudka, grób VI-2, dno jamy grobowej.
Na pierwszym planie czaszka kobiety (os. D). Widoczne jest ułożenie prawej nogi osobnika A (kolor żółty), która była silnie podgięta ze stopą skierowaną do wewnątrz i opartą o brzuch. Na zdjęciu stopa leży wewnątrz miednicy. Na samym dnie grobu leżało też lewe podudzie osobnika C (kolor czerwony).

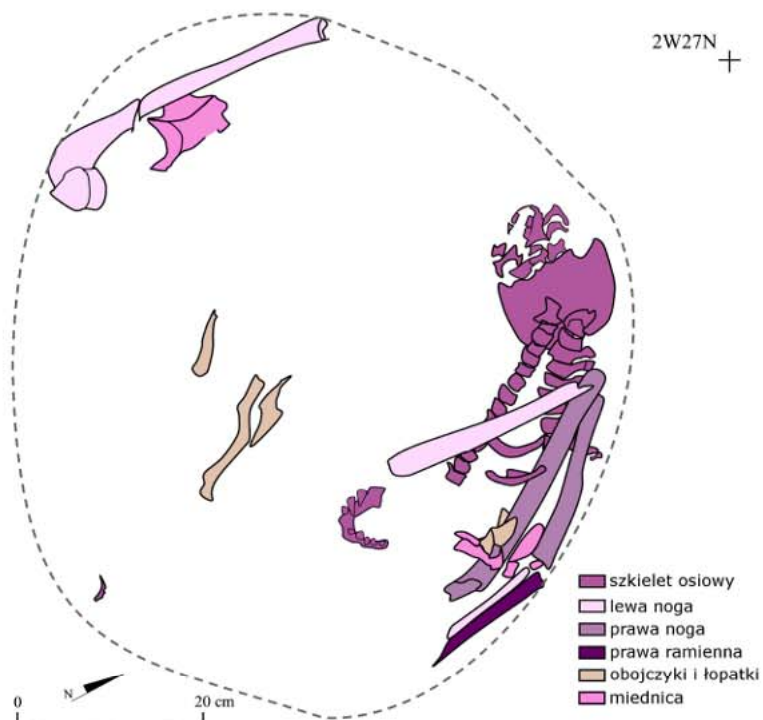
Ryc.29. Dudka, grób VI-17, pochówek kobiety(?) ułożony na plecach z zadartymi nogami.
A – fotografia grobu, widoczne uszkodzenie czaszki; B – widok na kręgosłup, żuchwę i szczękę.

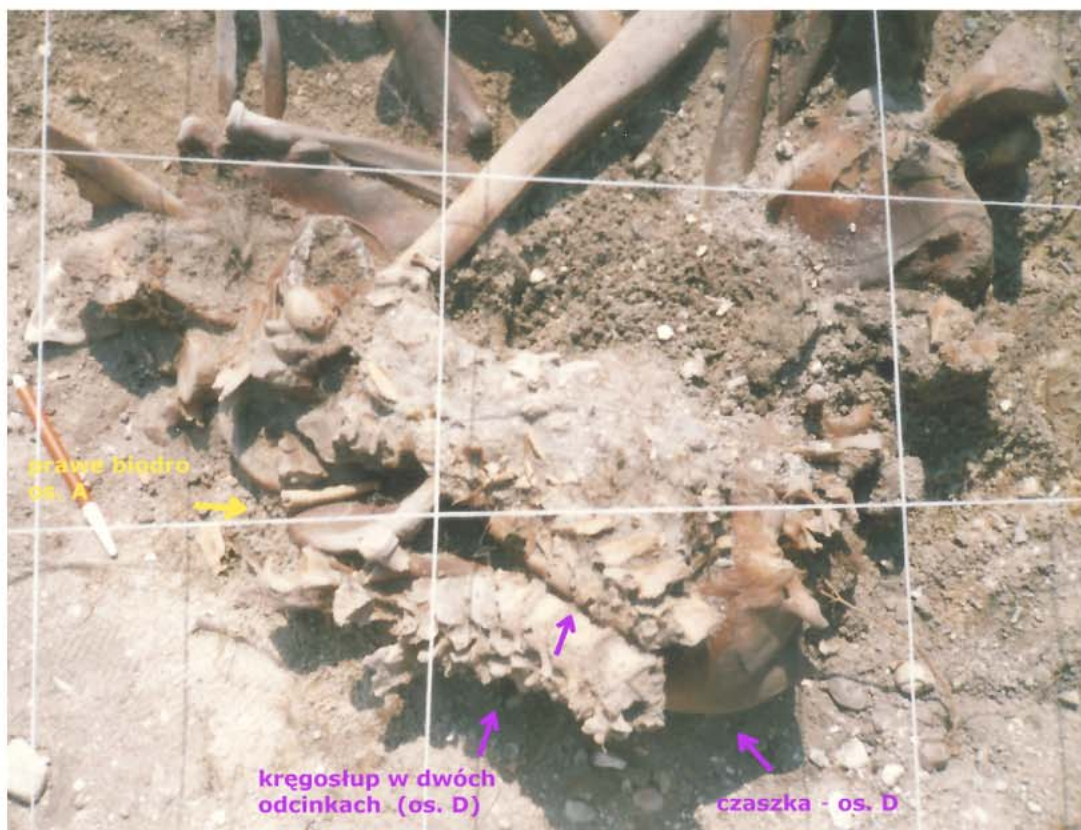
Ryc.30. Dudka, grób VI-17, osobnik A - kompletność czaszki kobiety(?)
(Maturus: 45-50 lat).

Ryc.31. Dudka, plan cmentarzyska. Grobry z pochówkami wtórnymi. Sposób ułożenia kości.

Ryc.32. Dudka, grób VI-2. Ułożenie kości z pochówku wtórnego ok. 40-letniej kobiety (os. D).

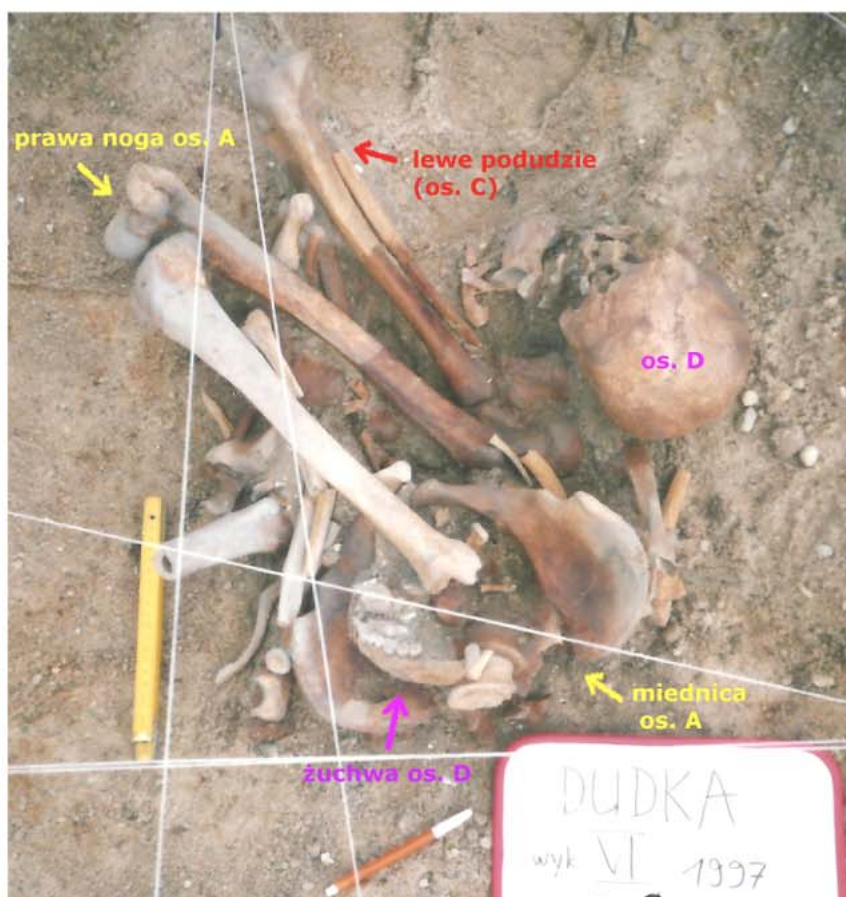
Ryc.33. Dudka, grób VI-2, widok na pochówek wtórny kobiety (os. D). Kręgosłup ułożony w dwóch anatomicznych odcinkach, a pod nim czaszka.

Ryc.34. Dudka, grób VI-2, górna część jamy grobowej. Ułożenie kości długich kobiety (fioletowy kolor) nad jej kręgosłupem i czaszką, a pomiędzy siedzącym mężczyzną (os. A) i dzieckiem (os. B).

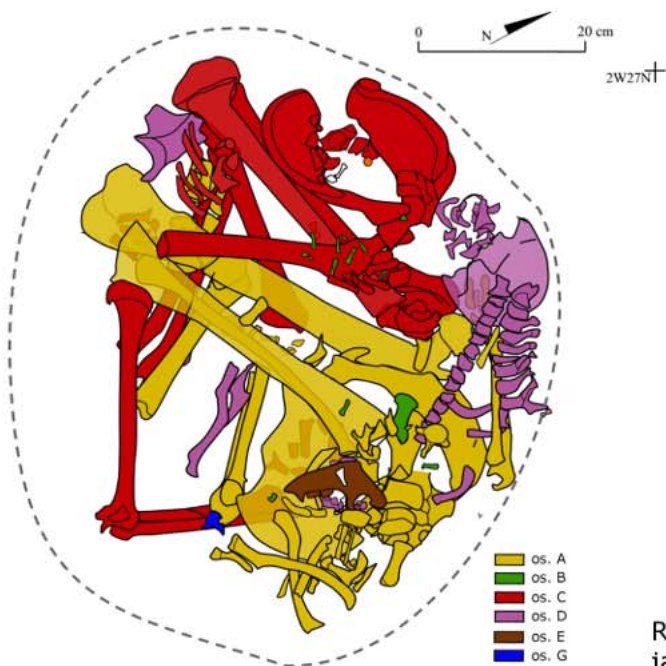
Ryc.35. Dudka, grób VI-2, widok z góry.
Ułożenie kości udowej z pochówku wtórnego kobiety (os. D) za plecami jednego z siedzących mężczyzn (os. C).

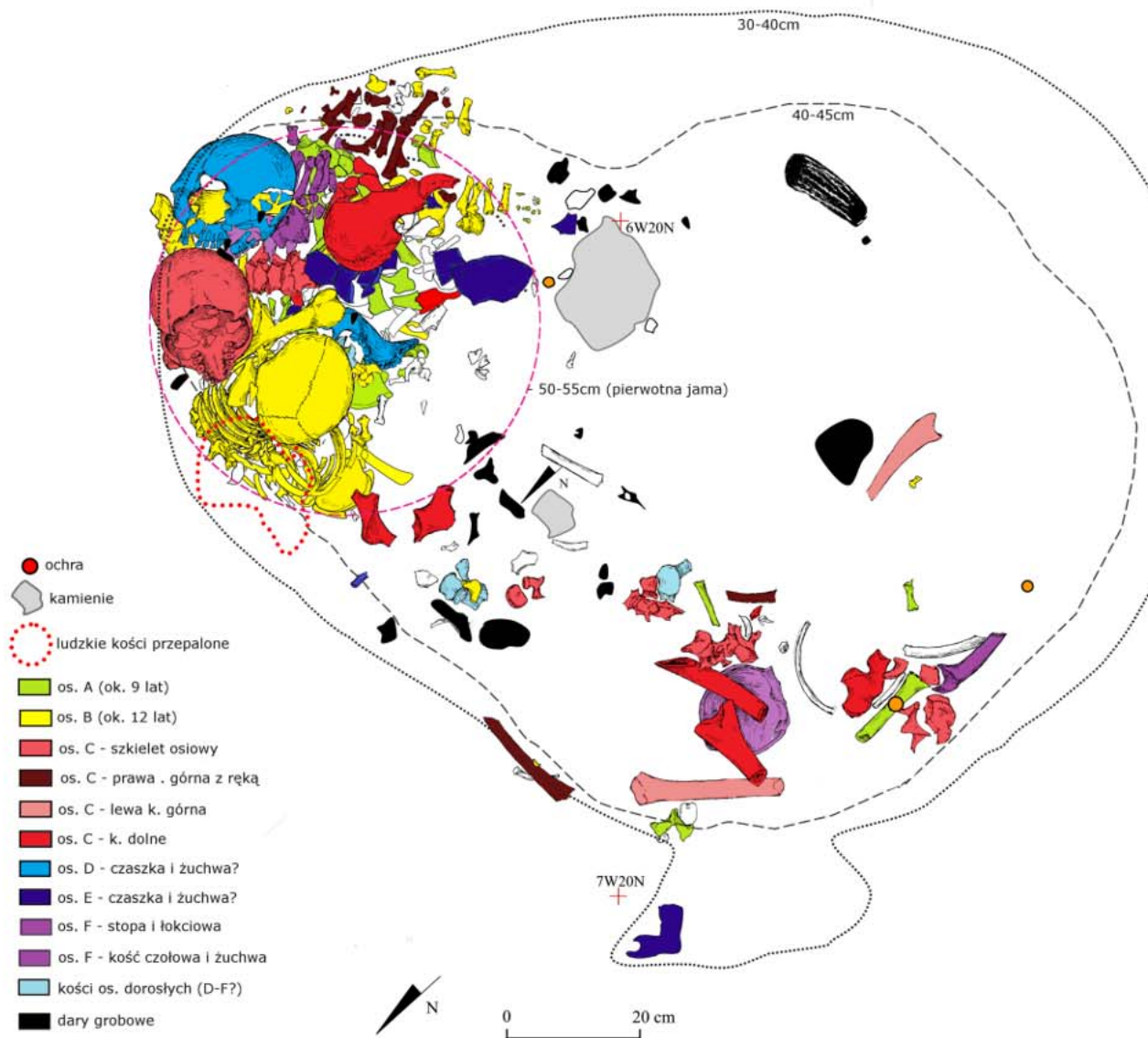
Ryc.36. Dudka, grób VI-2, dno jamy grobowej.
Czaszka kobiety (os. D) ułożona twarzą w dół, a żuchwa wpadła w obręb jamy brzusznej os. A.

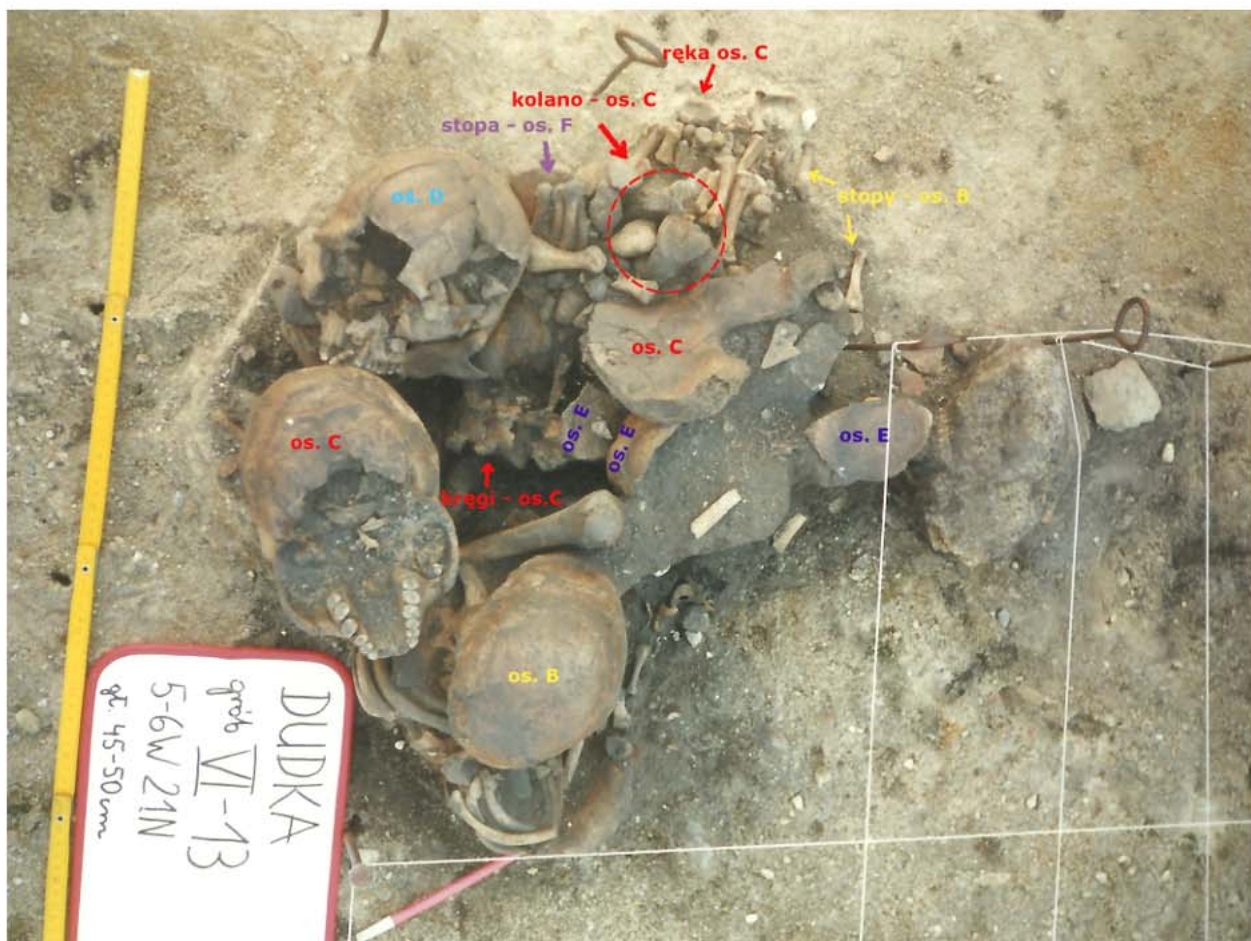
Ryc.37. Dudka, grób VI-2, osobnik D, kobieta, ok.40 lat.
Kompletność szkieletu.

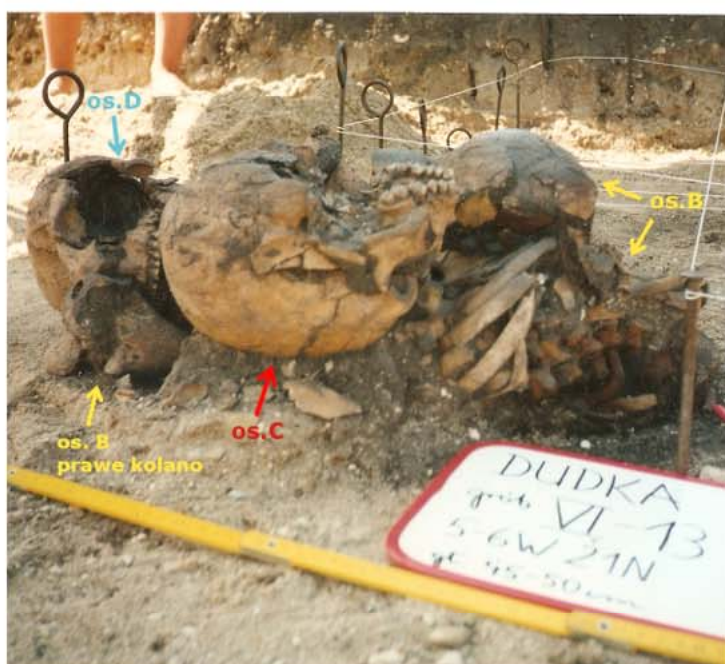
Ryc.38. Dudka, grób VI-2, rysunek dolnej części jamy grobowej.

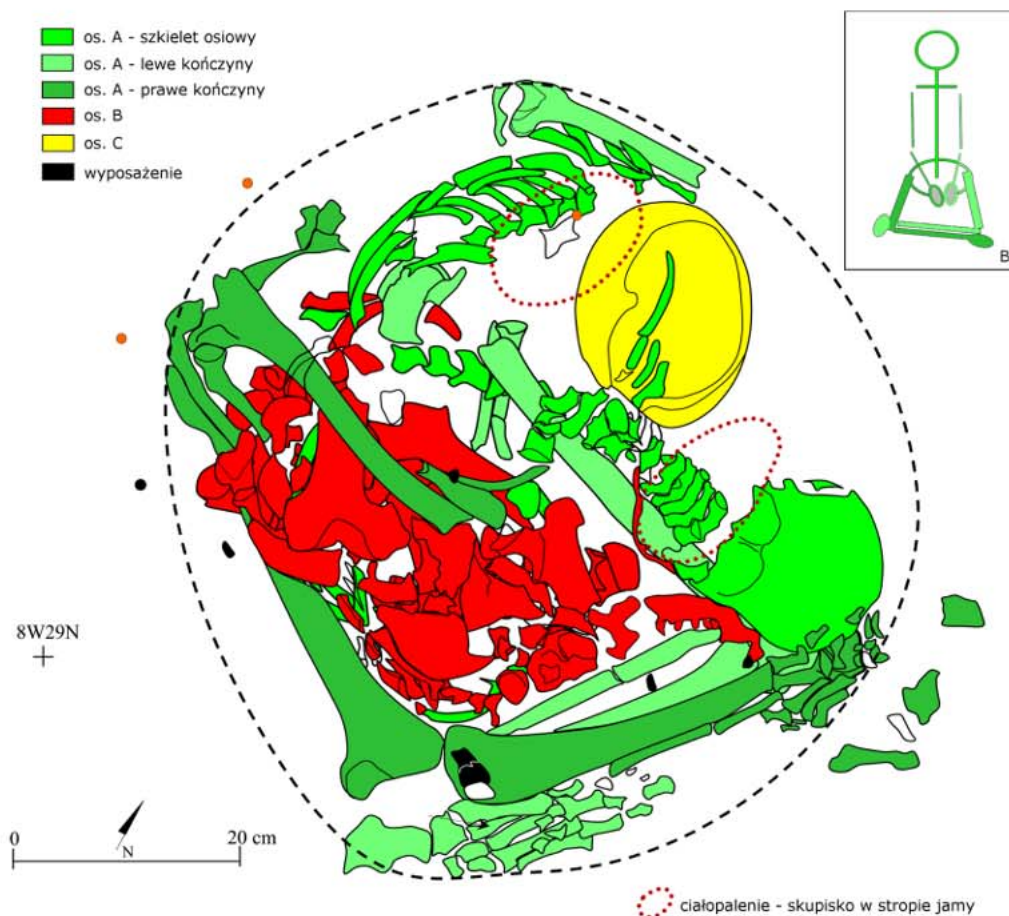
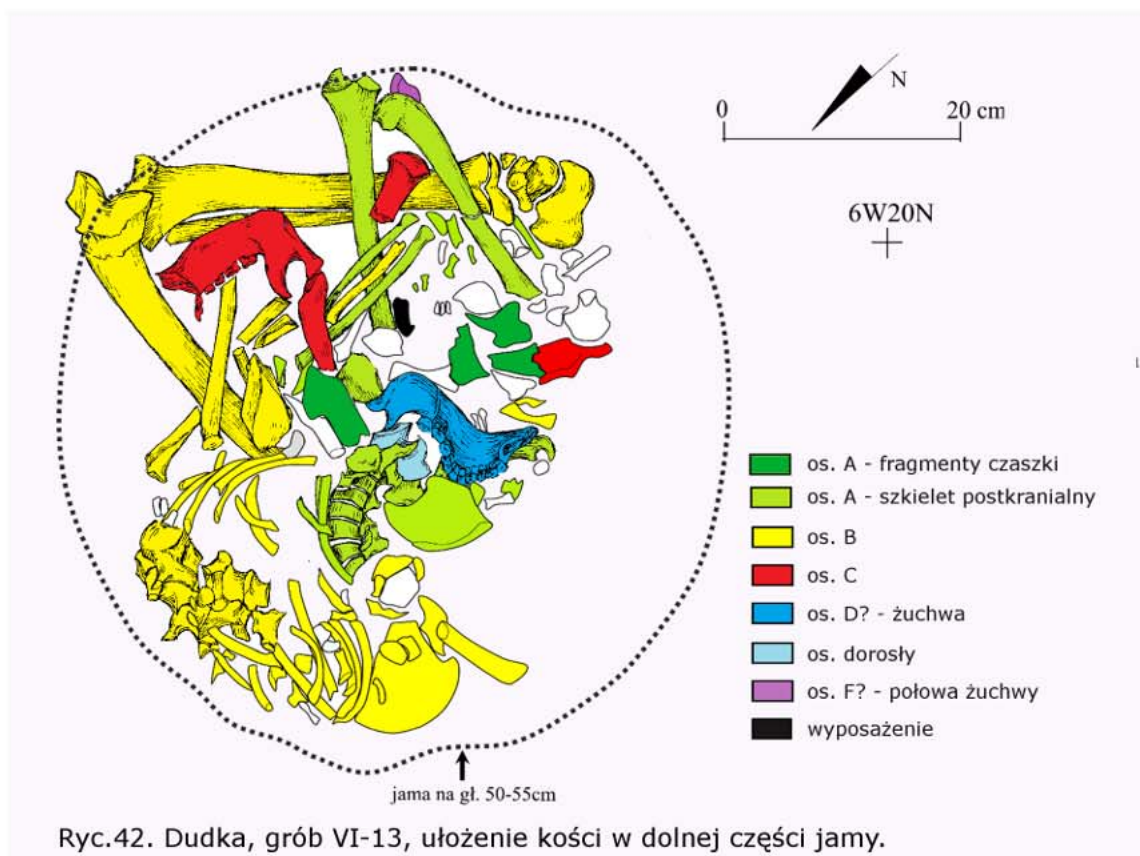
ryc.39. Dudka, grób VI-13, rysunek górnej części jamy grobowej.

Ryc.40. Dudka, grób VI-13, górna część jamy grobowej, kości w nienaruszonej części grobu. Kości z pochówków wtórnych: osobnik C (mężczyzna, Juvenis) – czaszka, kręgi w układzie anatomicznym, kość biodrową, rzepekę i nasady piszczeli i udowej (kolano) oraz kości ręki (anatomicznie); osobnik F (mężczyzna): stopa w anatomicznym układzie; osobnik D (kobieta, Adultus) – czaszka ułożona na boku; osobnik E (mężczyzna?, Maturus) – fragmenty kaloty.

Ryc.41. Dudka, grób VI-13, widok na czaszki osobników C i D (pochówki wtórne) oraz na czaszkę i klatkę piersiową siedzącego dziecka (os. B).

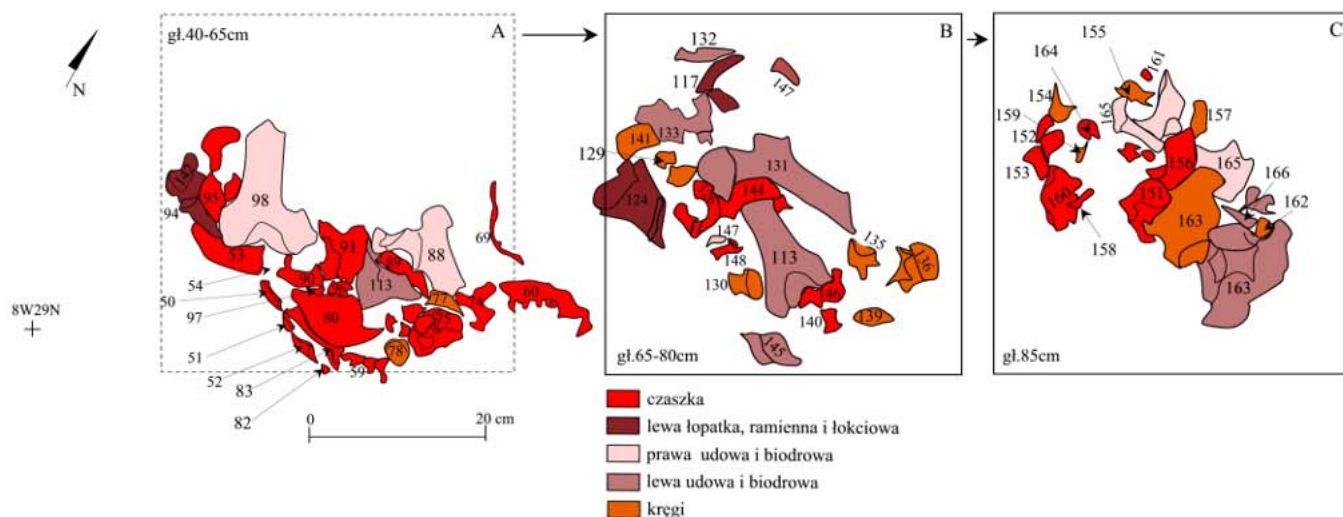

Ryc.44. Dudka, grób VI-14, widok z góry na siedzącego mężczyznę (os. A) i kości złożone między jego nogami (os. B). Na samym wierzchu skupiska kości z pochówku wtórnego znajdują się fragmenty połamanej czaszki ułożone jeden obok drugiego, żuchwa oraz fragmenty połamanych kości udowych.

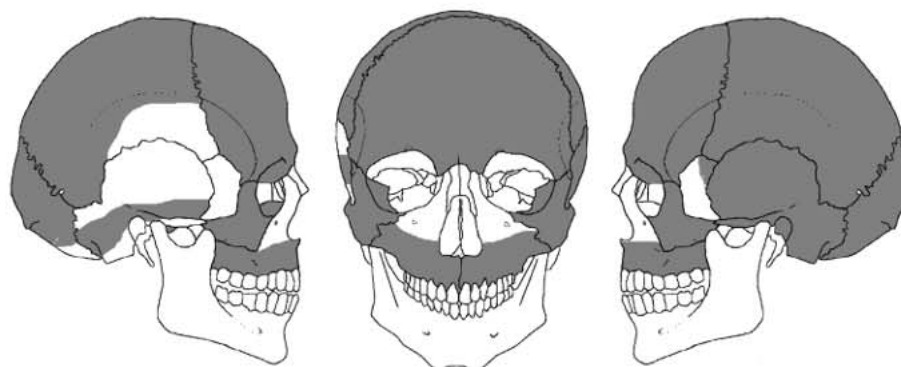
Ryc.45. Dudka, grób VI-14, widok z boku na pochówek siedzący (os. A) i pochówek wtórny (os. B) złożony między jego nogami.

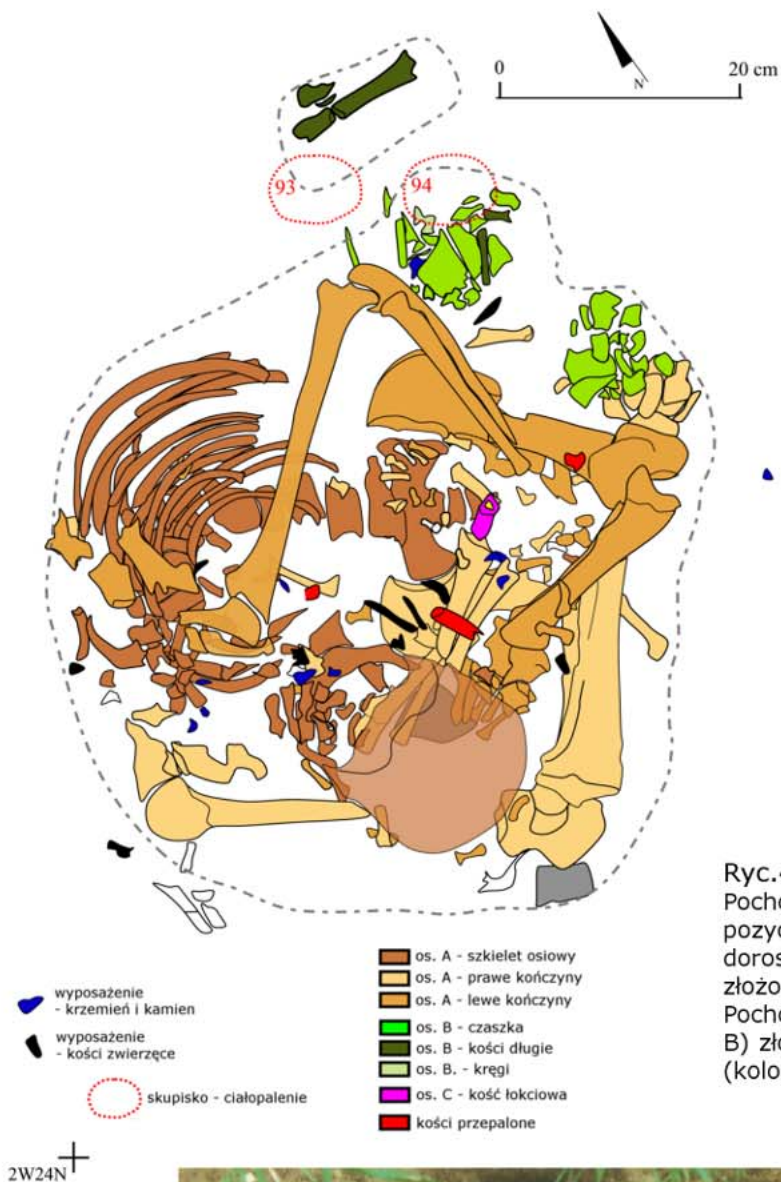
Ryc.46. Dudka, grób VI-14, ułożenie kości osobnika B (mężczyzna) złożonych w skupisku.

Ryc.47. Dudka, grób VI-14, widok na czaszkę osobnika C (mężczyzna, Maturus), złożoną pod lewym ramieniem osobnika siedzącego (os. A).

Ryc.48. Dudka, grób VI-14, czaszka osobnika C (mężczyzna, ok. 40 lat).

Ryc.49. Dudka, grób VI-7.

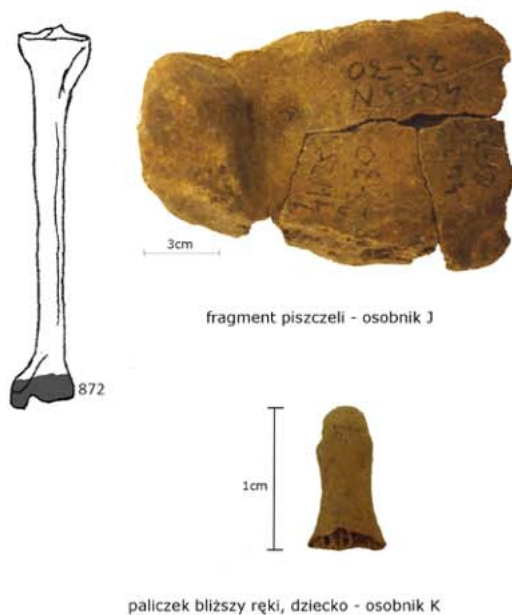
Pochówek starszego mężczyzny (50-60 lat) w pozycji siedzącej z kością łokciową innego dorosłego osobnika (os. C - kolor fioletowy) złożoną przy klatce piersiowej.

Pochówek wtórny ok. 2-letniego dziecka (os. B) złożony w trzech skupiskach w stropie jamy (kolor zielony).

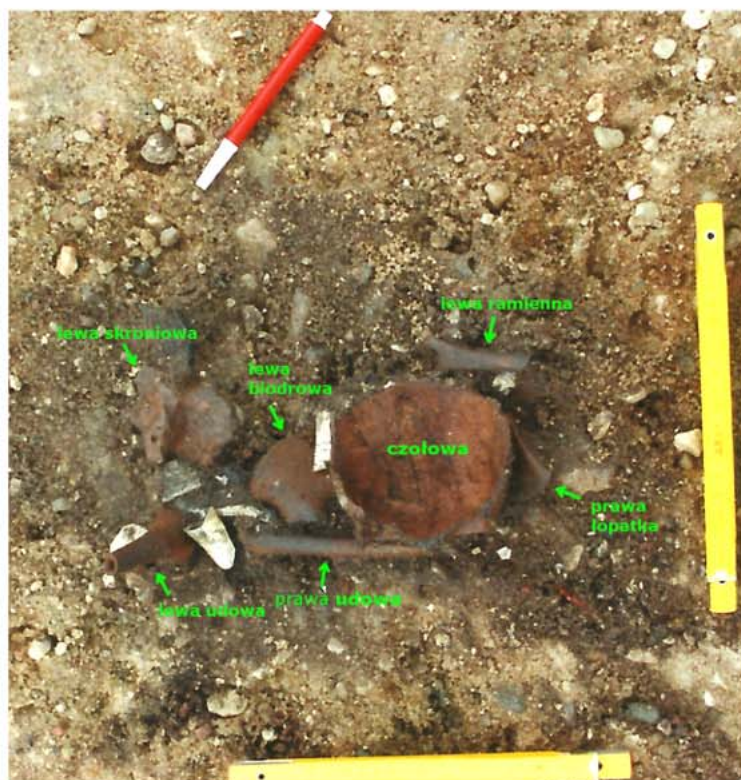

Ryc.50. Dudka, grób VI-7.

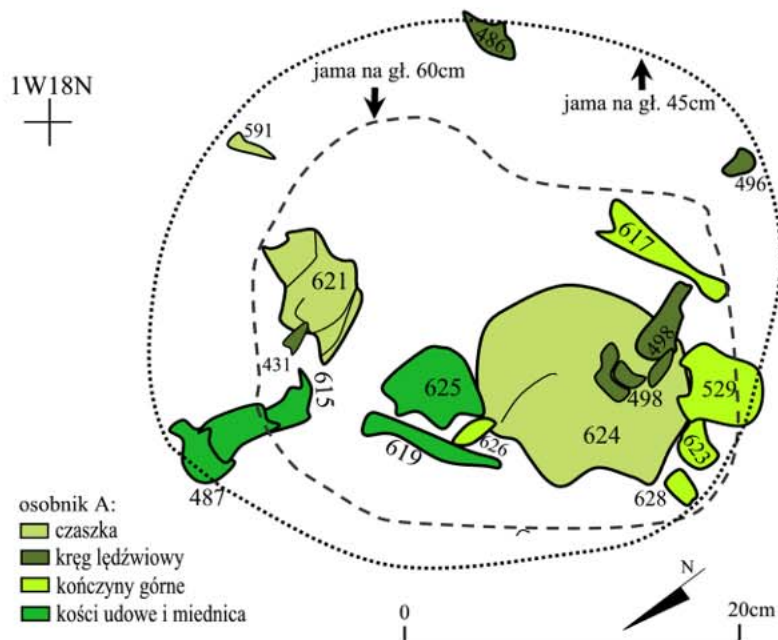
Strop jamy grobowej z widocznymi skupiskami z kośćmi małego dziecka (os. B) oraz kością łokciową (os. C) leżącą przy siedzącym mężczyźnie.

Ryc.51. Dudka, grób VI-4 z dominacją ciałałpalenia.
Dwie niespalone kości- nasada dalsza kości piszczelowej dorosłego (os. J) oraz paliczek dziecka (os. K).

Ryc.52. Dudka, grób VI-16 z dominacją ciałałpalenia.
Kości małego dziecka (os. A) złożone na dnie jamy i pod pochówkami ciałałpalnymi.

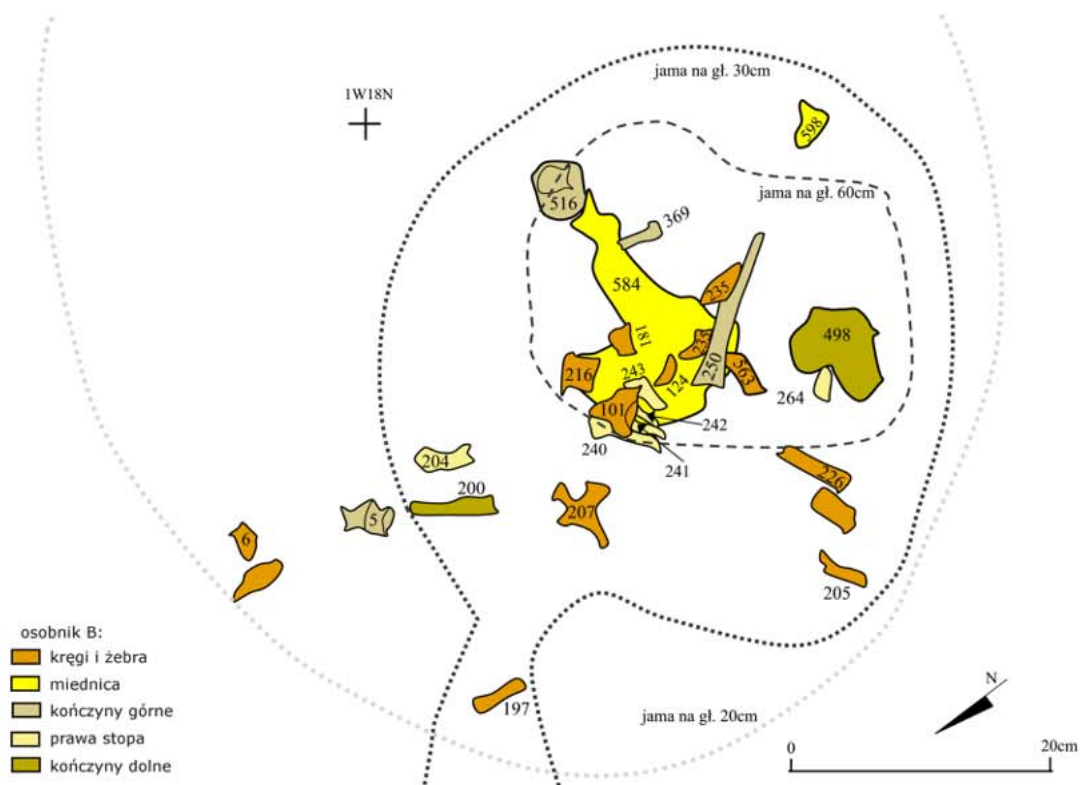
Ryc.53. Dudka, grób VI-16. Ułożenie kości dziecka (os. A) na dnie jamy.

Ryc.54. Dudka, grób VI-16, dolna część jamy grobowej.
Pochówek wtórny kobiety (os. B) przemieszany z kośćmi z ciałałalenia.
Widoczna jest kość ramienna, biodrowa i udowa kobiety.
Przy ścianie jamy widać też kość udową dziecka (os. A).

Ryc.55. Dudka, grób VI-16, górna część jamy grobowej.
Kości z pochówku wtórnego kobiety (os. B) przemieszane z kośćmi ciałałalnymi.
Widoczne są kości stopy, fragmenty kręgów i żeber oraz fragmenty dwóch kości
długich – ramiennej i strzałkowej.

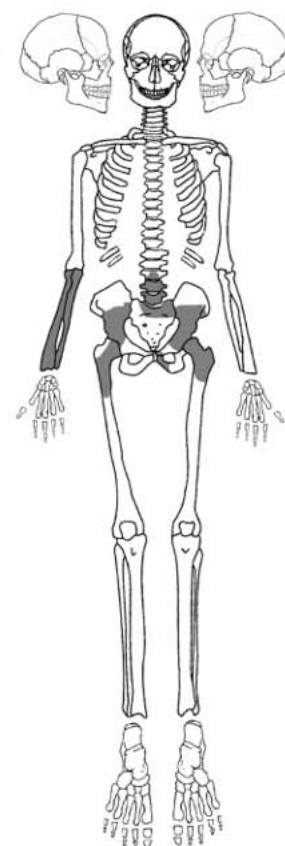

Ryc.56. Dudka, grób VI-16. Ułożenie kości kobiety (os. B) w jamie.

Ryc.57. Dudka, grób VI-15.

Widok na niespalone kości przedramienia osobnika B (mężczyzna, 27-30 lat) wetknięte (w układzie anatomicznym) pomiędzy ścianę jamy grobowej a kosz z pochówkiem ciałopalnym młodszego mężczyzny (os. A) i wtórnym psa.

Ryc.58. Dudka, grób VI-15, osobnik B (mężczyzna). Kompletność szkieletu.

Ryc.59. Dudka, grób VI-15, dno jamy z niespalonymi kośćmi osobnika B (mężczyzna):

A – kręgi lędźwiowe i kość krzyżowa leżące na kości biodrowej,

B – kość biodrowa, a pod nią bliższy koniec jednej z kości udowych.

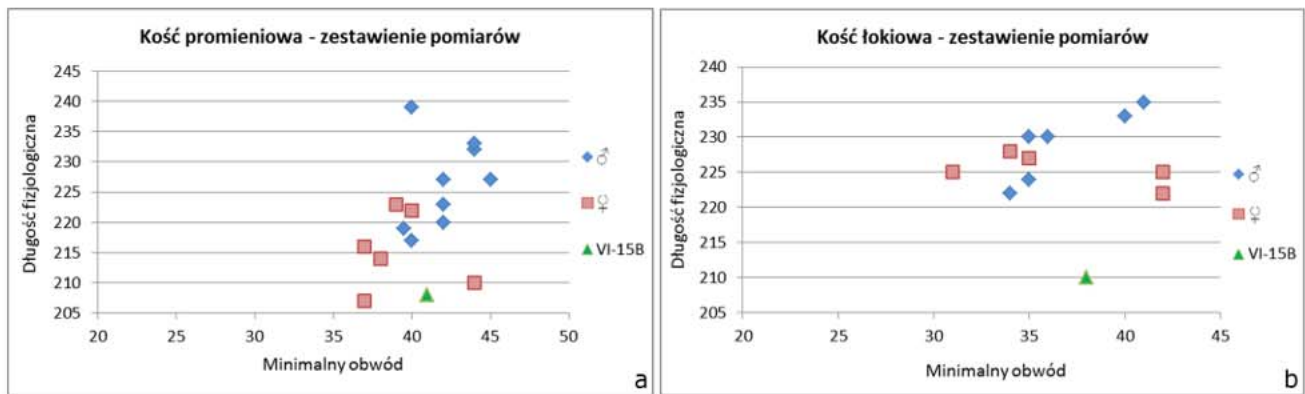
Ryc.60. Dudka, grób VI-15, widok z boku na dolną część jamy grobowej.

Widoczne są końce bliższe obu kości przedramienia oraz kręgi osobnika B (mężczyzna).

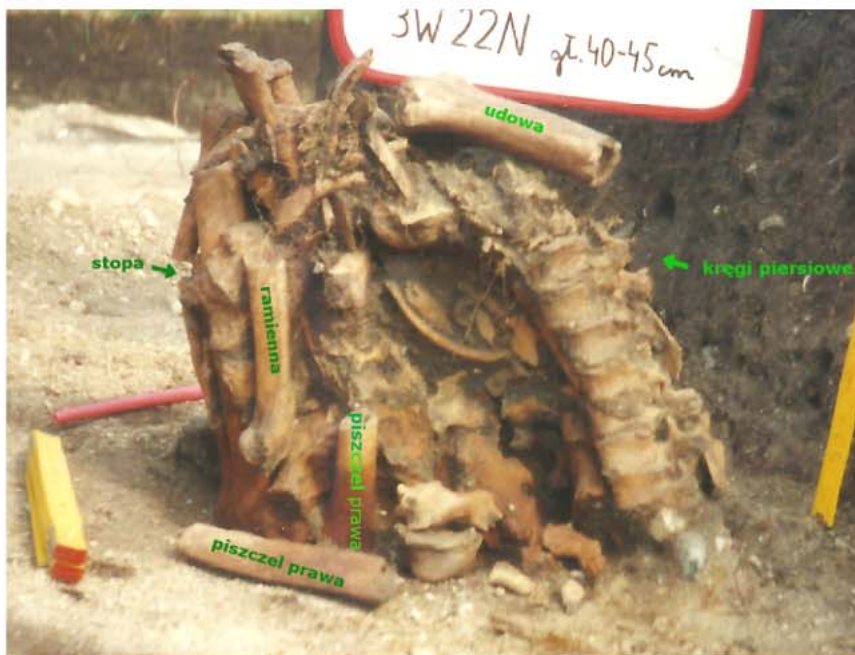

Ryc.61. Dudka. grób VI-15, osobnik B.

Kości udowe z widocznym śladem manipulacji *post mortem*. Na przełomach trzonów obu kości widoczny jest ślad działania ognia w postaci spękań, wyświecenia i miejscowego zaczernienia.

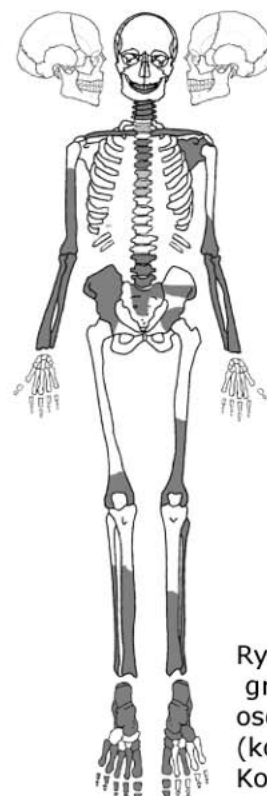
Ryc.62. Dudka. Zestawienie pomiarów kości przedramienia dla osobników o znanej płci i dla osobnika VI-15-B(?):
a - kości promieniowe; b - kości łokciowe.

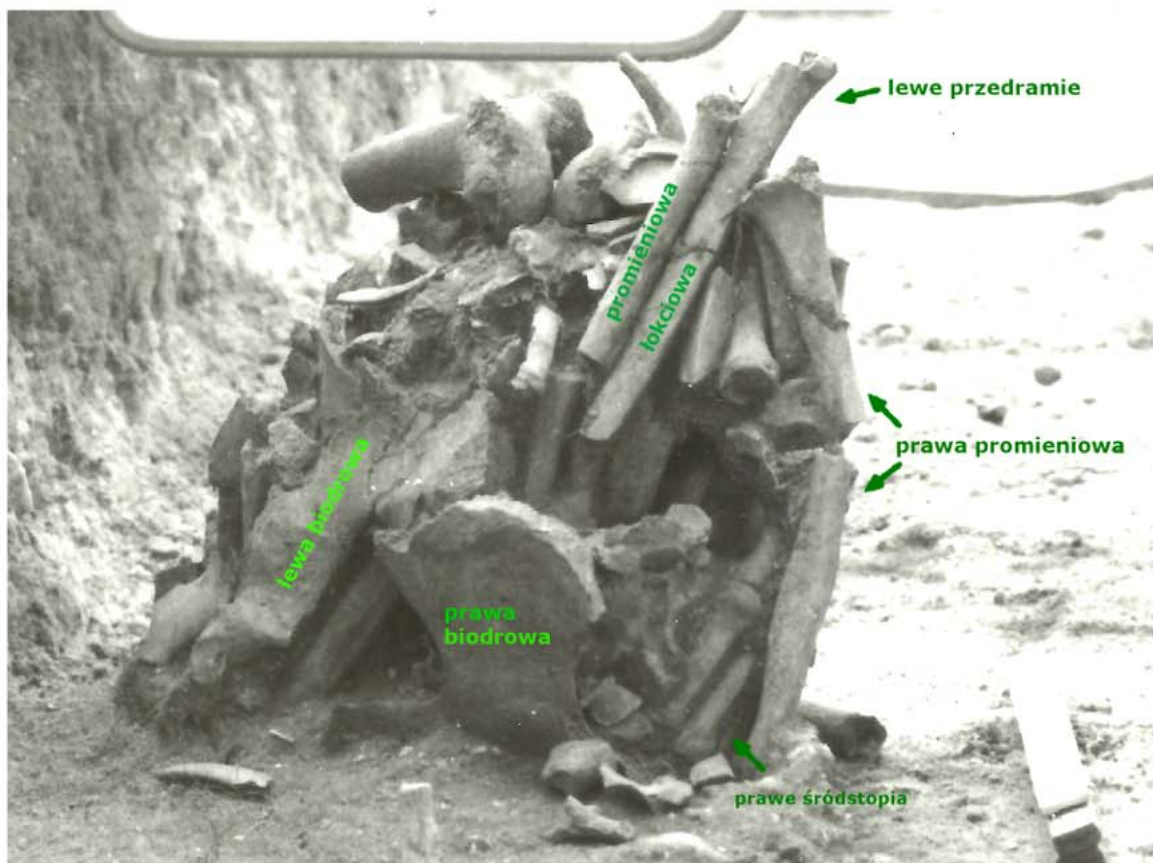
Ryc.63. Dudka, grób VI-10, wtórny pochówek kobiety (ok. 30 lat) złożony w koszu. Wszystkie kości długie ustawione były pionowo (również prawa piszczel) z wyjątkiem kości udowej leżącej na samej górze skupiska. Pionowo ustawiony jest też odcinek kręgosłupa w układzie anatomicznym i kości stopy.

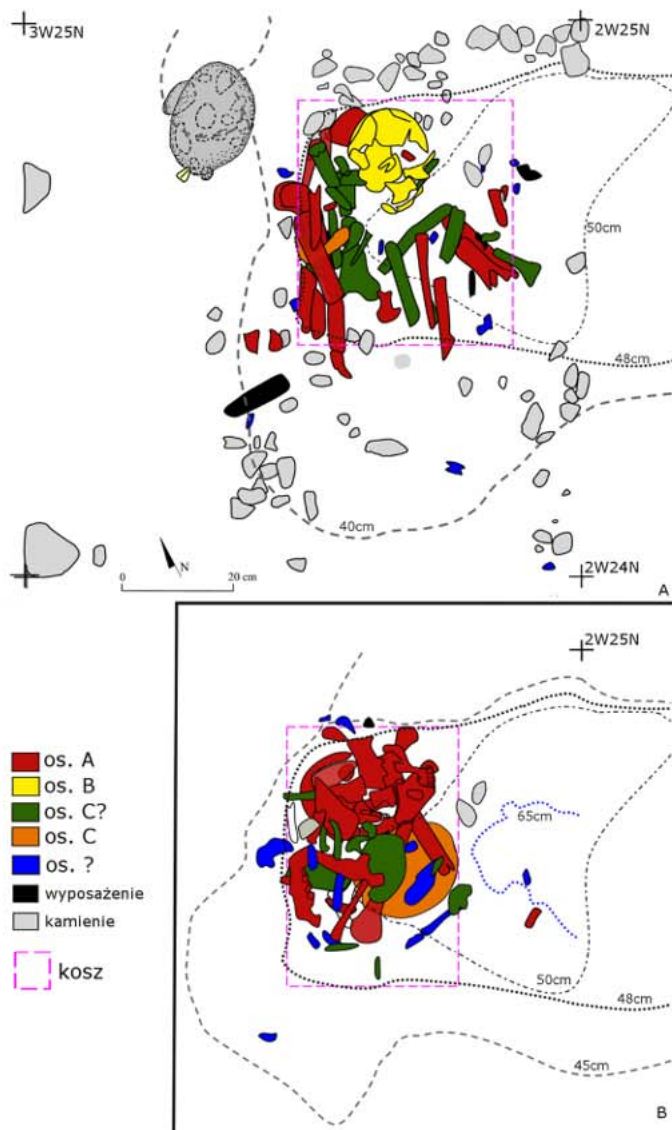
Ryc.64. Dudka, grób VI-10, widok z góry na leżącą poziomo kość udową.

Ryc.65. Dudka, grób VI-10, osobnik A (kobieta, ok. 30 lat). Kompletność szkieletu.

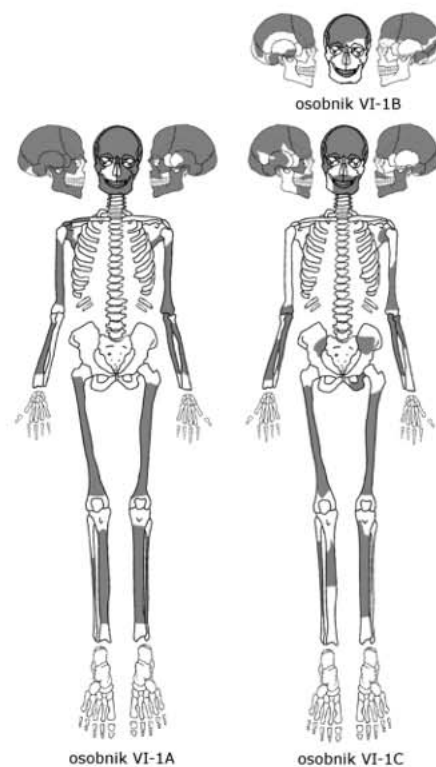
Ryc.66. Dudka, grób VI-10, widok od strony zachodniej.
W układzie anatomicznym leżą kości lewego przedramienia i lewe śródstopia.
Obie kości biodrowe ustawione są pionowo, tak jak trzony kości długich.

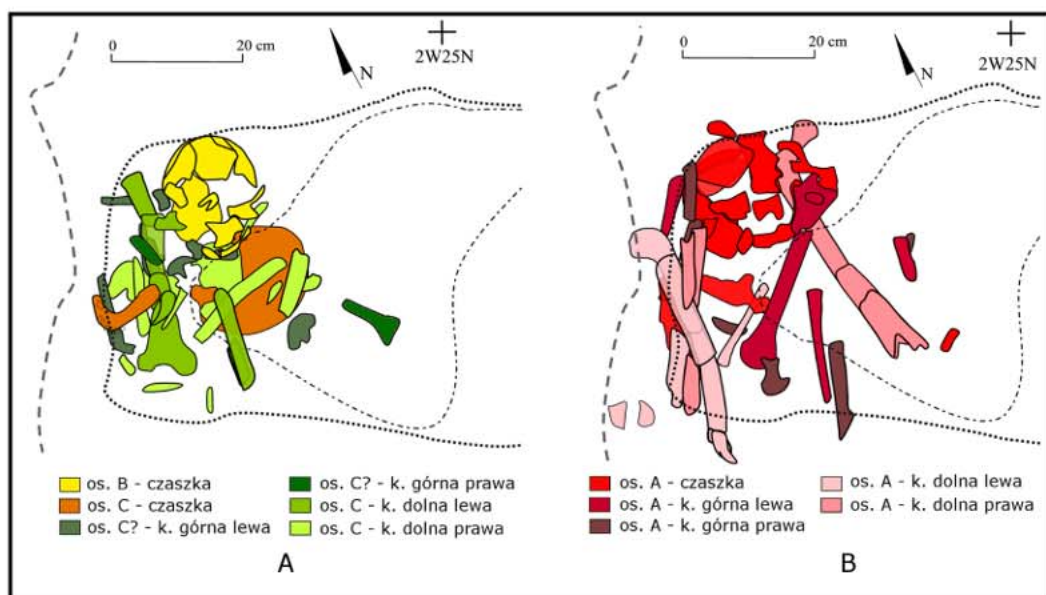
Ryc.67. Dudka, grób VI-1:
A – górna część jamy grobowej, głębokość 30-40cm;
B – dolna część jamy grobowej, głębokość 40-65cm.

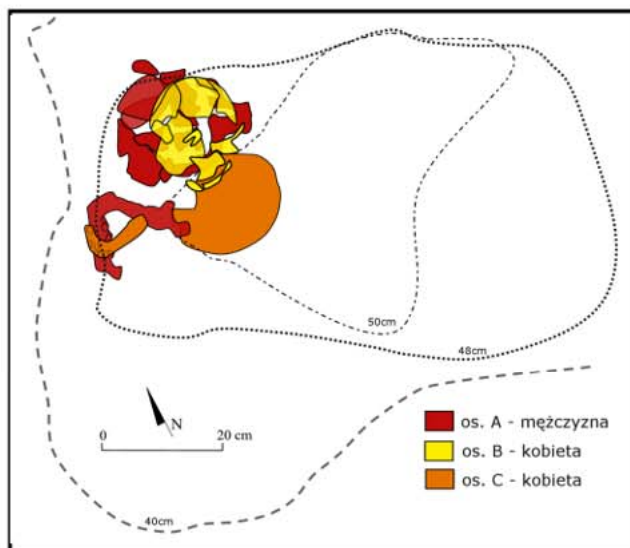
Ryc.68. Dudka, grób VI-1, strop grobu z widocznym wapiennym „ołtarzykiem” i fragmentem kamiennej obstawy.

Ryc.69. Dudka, grób VI-1, kompletność szkieletów.
osobnik A - mężczyzna, 40-45 lat;
osobnik B - kobieta 40-50 lat
osobnik C - kobieta, ok. 40 lat.

Ryc.70. Dudka, grób VI-1. Ułożenie kości:
A - kości kobiet, czaszki i szkielet postkranialny;
B - kości mężczyzny.

Ryc.71. Dudka, grób VI-1. Ułożenie czaszek i żuchw.

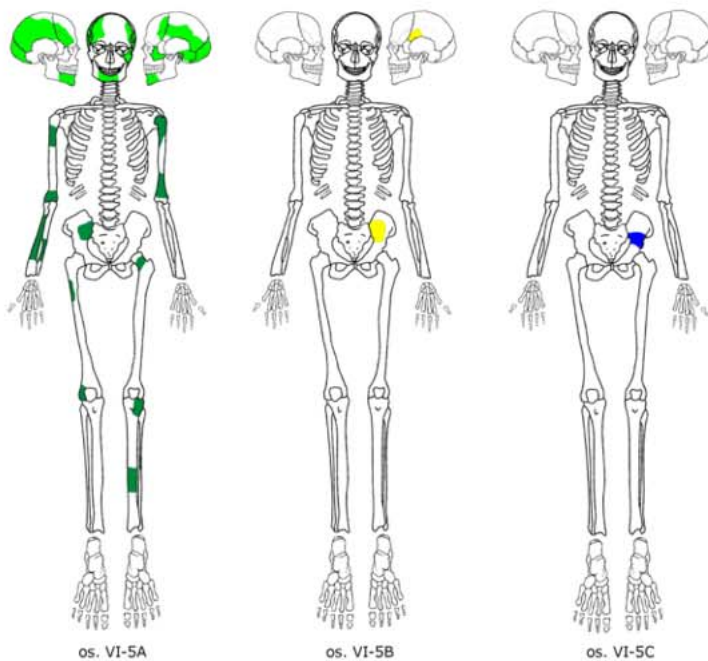

Ryc.72. Dudka, grób VI-1:

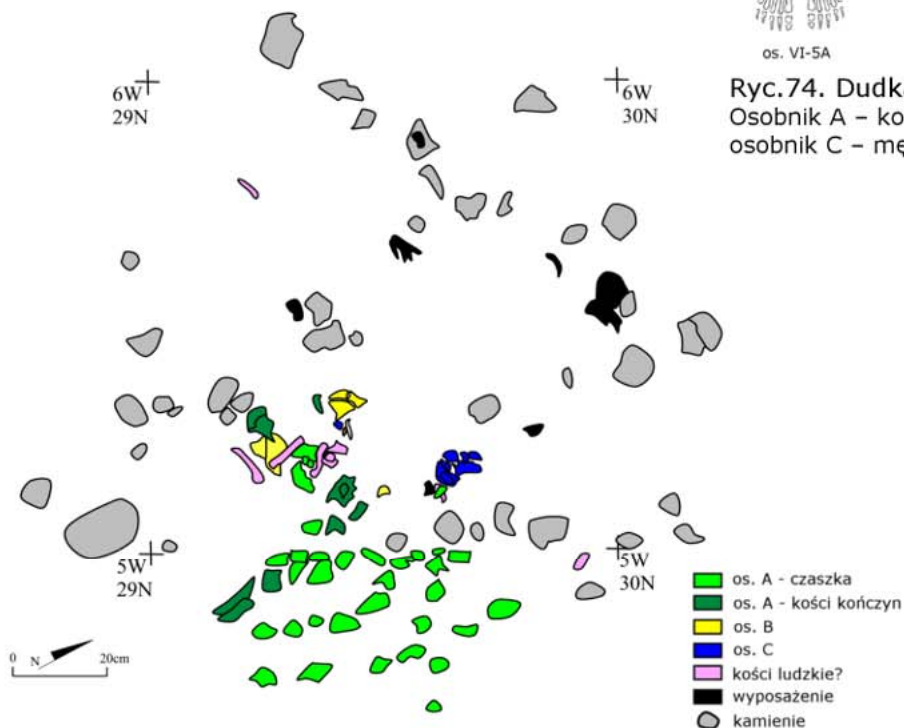
A – środkowa część jamy grobowej, czaszka jednej z kobiet ze stropu grobu (os. B) leżąca bezpośrednio na czaszce mężczyzny (os. A). B – czaszka mężczyzny (os. A), a pod nią czaszka drugiej kobiety (os. C).

Ryc.73. Dudka, grób VI-1, czaszka osobnika C (kobieta) na dnie jamy.

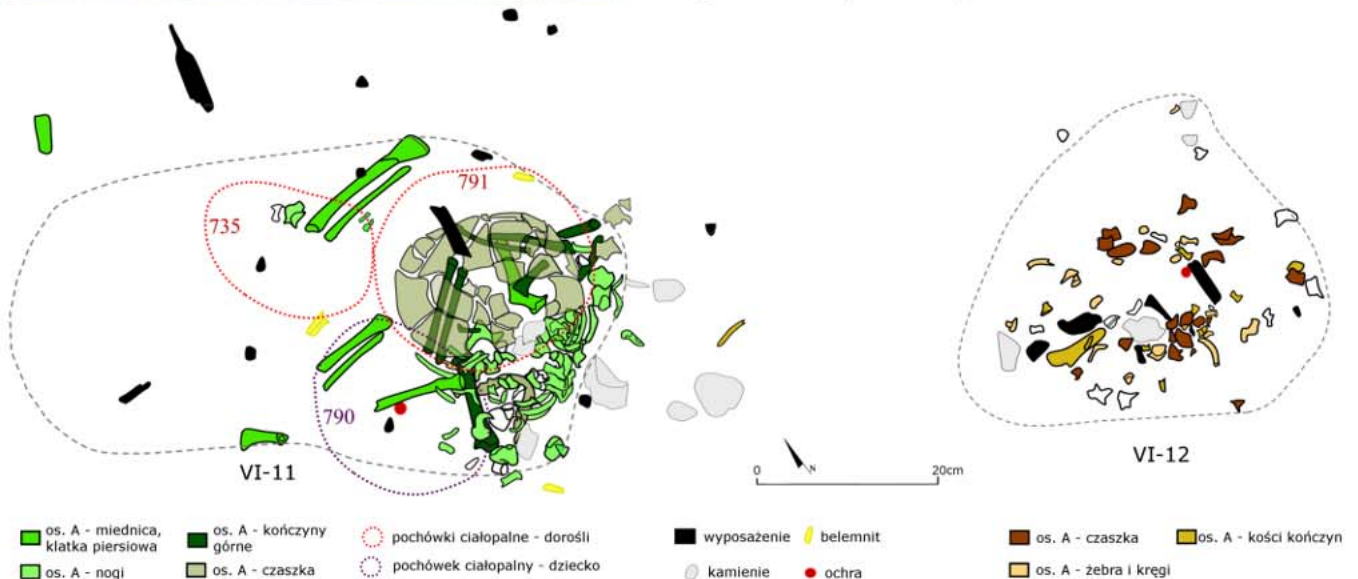
Ryc.74. Dudka, grób VI-5, kompletność szkieletów. Osobnik A – kobieta, 20-25 lat, osobnik B – Juvenis, osobnik C – mężczyzna?

Ryc.75. Dudka, rysunek grobu VI-5.

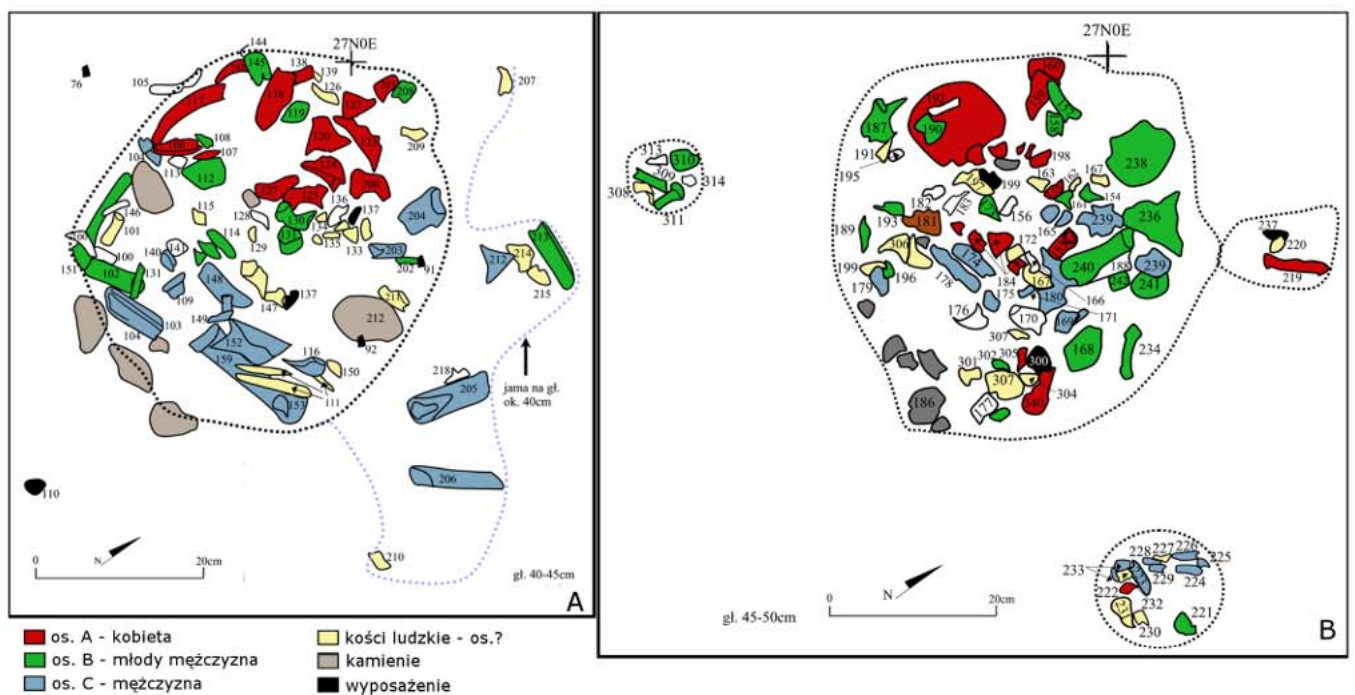

Ryc.76. Dudka, grób VI-12, wtórny pochówek małego dziecka (2-4 lata).

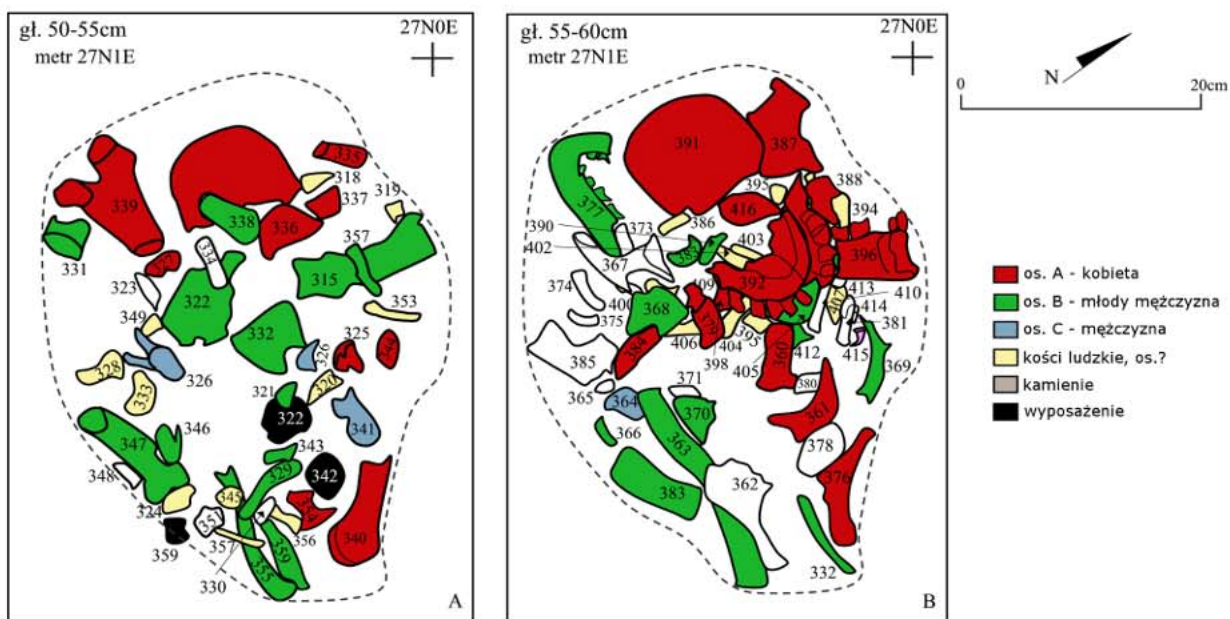
Ryc.77. Dudka, groby VI-11 i VI-12, jeden zespół obiektów?.

W grobie VI-11 złożono małe dziecko (ok. 3 lat) w pozycji siedzącej z trzema skupiskami przepalonych kości ludzkich w stropie (os. B-D). Grób VI-12 z pochówkiem wtórnym dziecka znajdował się na poziomie stropu grobu VI-11.

Ryc.78. Dudka, grób VI-9:

A - strop jamy grobowej; B - górna część jamy grobowej z małymi jamami satelitarnymi.

Ryc. 79. Dudka, grób VI-9:

A – dolna część jamy, obecne głównie kości kobiety (os. A) i młodego mężczyzny (os. B);

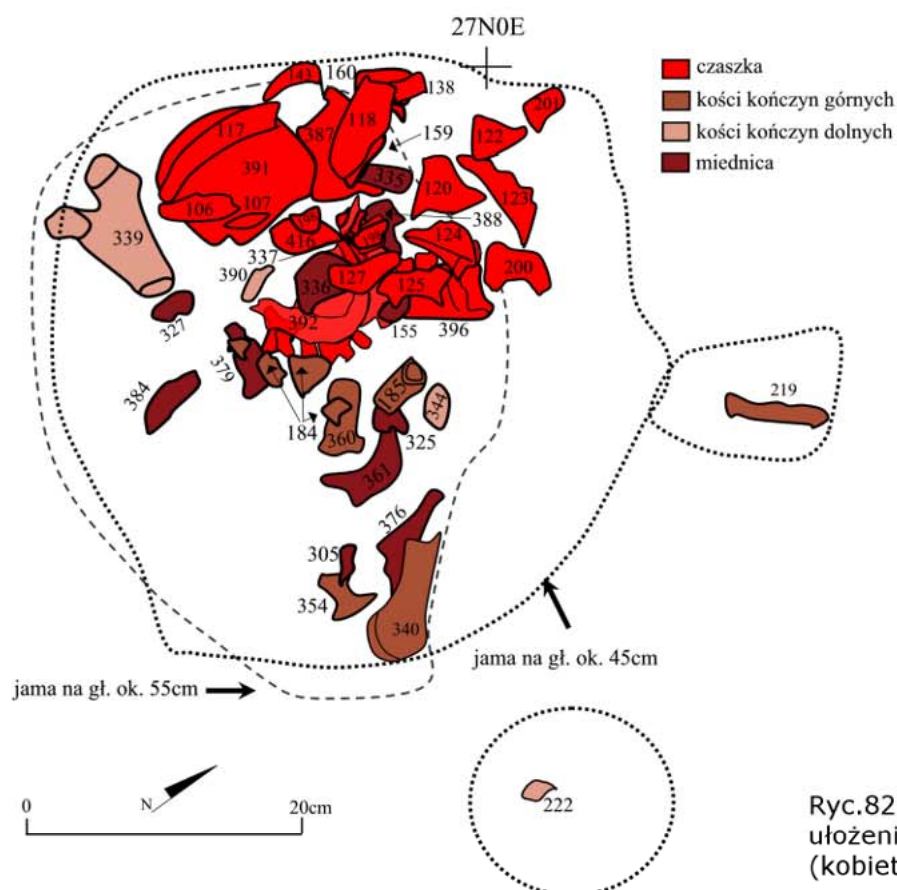
B – dno jamy grobowej z czaszką (#391,392,416) i żuchwą (#396) kobiety (os. A) oraz żuchwą młodego mężczyzny (os. B; #377).

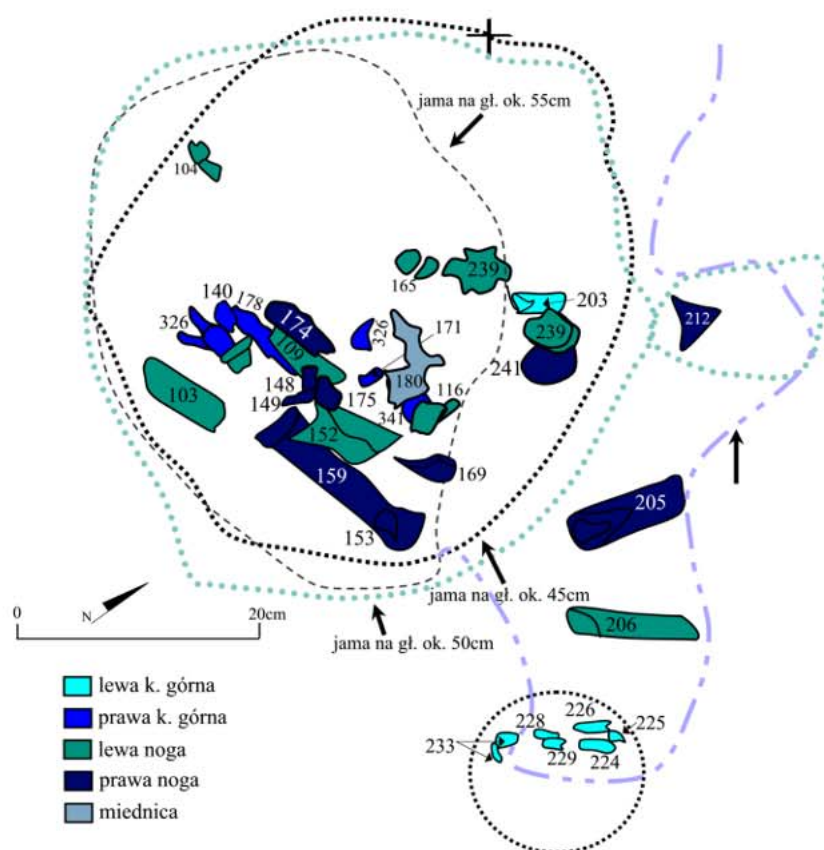
Ryc. 80. Dudka, grób VI-9, zniszczony przez orkę strop jamy grobowej, gł. 40-45cm.

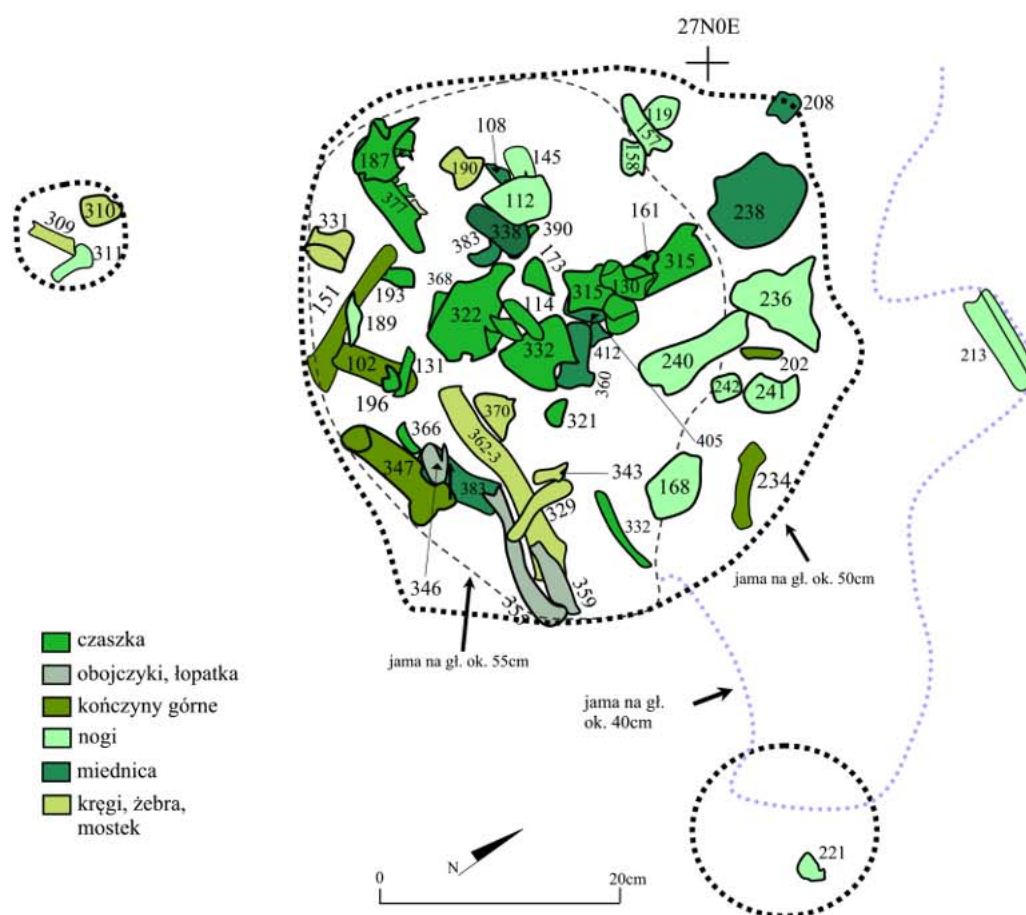
Ryc.81. Dudka, grób VI-9, górna część jamy grobowej i jamy satelitarne na gł. 45-50cm. Przy profilu widoczny fragment czaszki kobiety (os. A) ustawiony *endocranium* do góry.

Ryc.82. Dudka, grób VI-9, ułożenie kości osobnika A (kobieta, 30-34 lata).

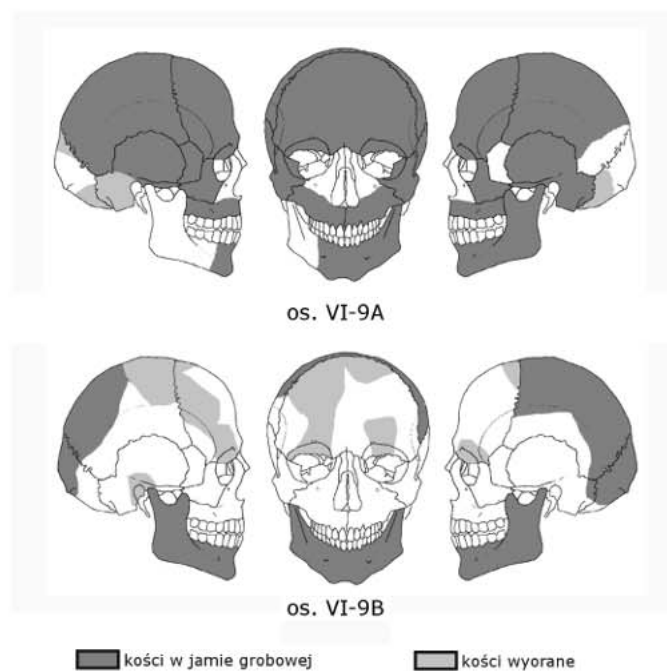
Ryc.83. Dudka, grób VI-9, ułożenie kości osobnika C (mężczyzna, dorosły).

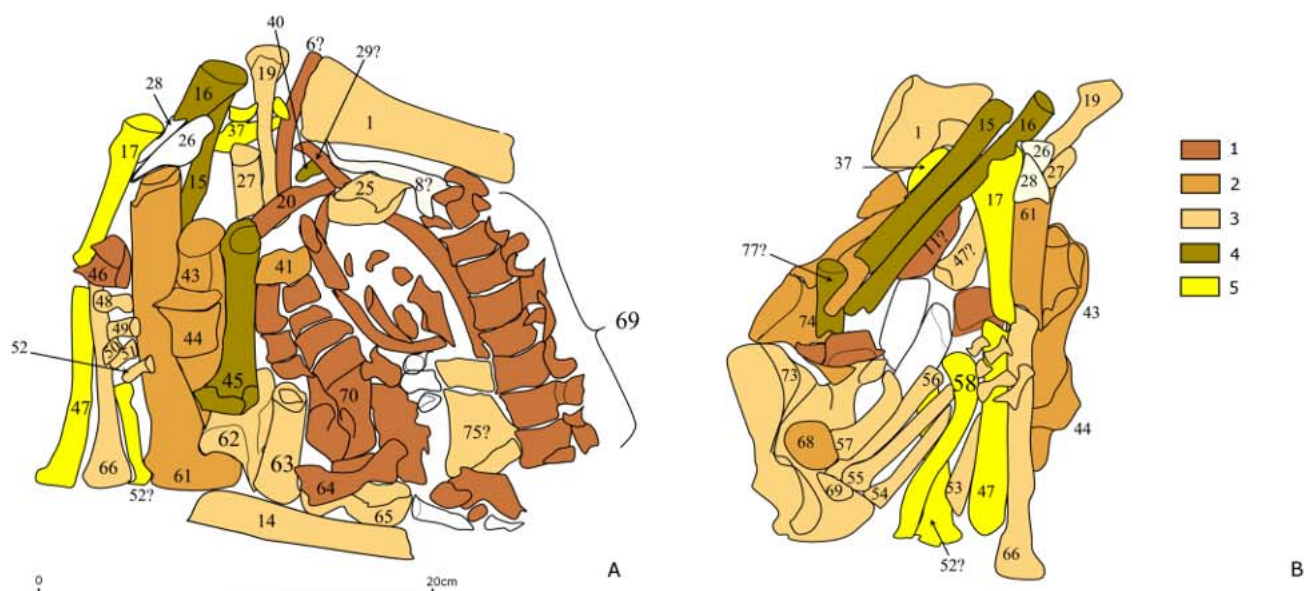
Ryc.84. Dudka, grób VI-9, ułożenie kości osobnika B (mężczyzna, 18-20 lat).

Ryc.85. Dudka, grób VI-9, fotografia dna jamy grobowej.
Czaszka kobiety (os. A) ustawiona była podstawą do góry, na co wskazuje ułożenie kości czołowej (widoczna od strony endocranium) i szczęki (widoczna od strony podniebienia). Żuchwa była oddzielona od czaszki i położona obok na dnie jamy.

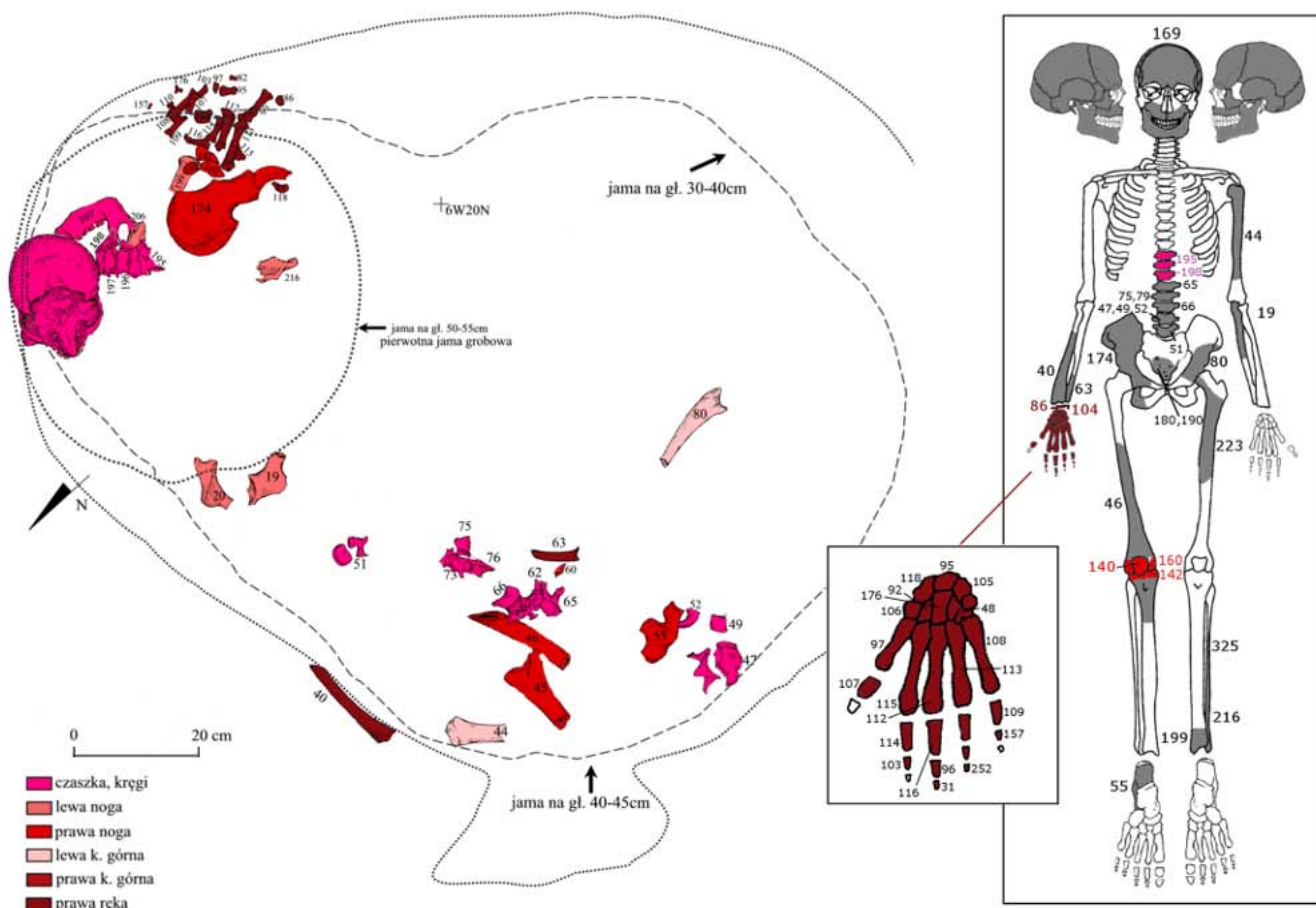
Ryc.86. Dudka, grób VI-9, kompletność czaszek osobników A (kobieta) i B (młody mężczyzna).

Ryc.87. Dudka, grób VI-10 ułożenie kości kobiety:

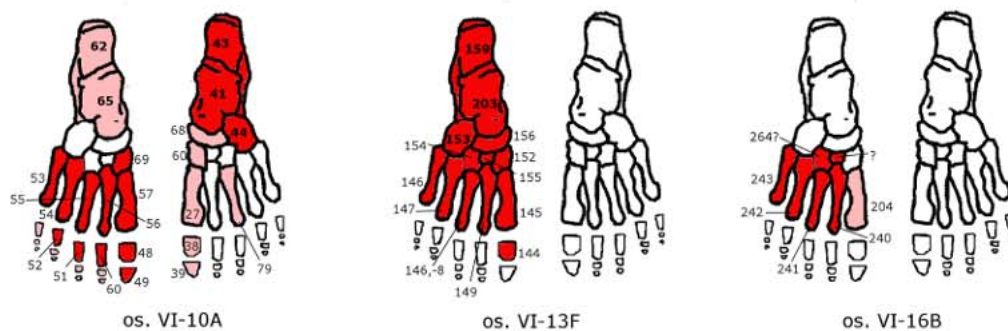
A – widok od strony południowo-zachodniej; B – widok od strony południowej;

1 – kręgi i żebra; 2 – lewa noga; 3 – prawa noga; 4 – lewa kończyna górna; 5 – prawa kończyna górna.

Ryc.88. Dudka, grób VI-13, ułożenie kości osobnika C (mężczyzna, Juvenis) oraz kompletność szkieletu.

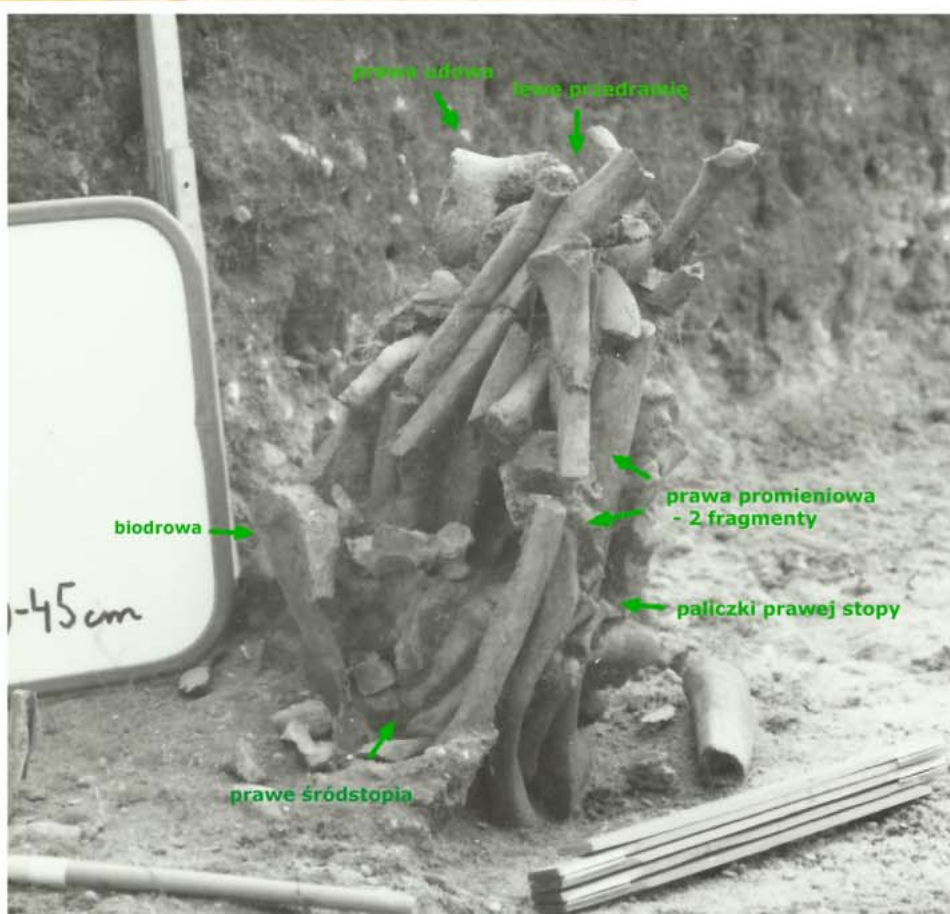
Na schemacie szkieletu zaznaczono odpowiednim kolorem kości, które zachowały anatomiczny układ.

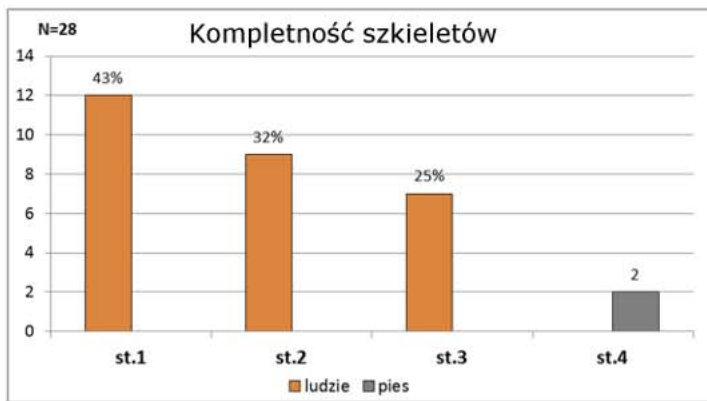
Ryc.89. Dudka, zestawy kości stóp w pochówkach wtórnych z grobów VI-10, VI-13 i VI-16. Na czerwono – kości, które zachowały anatomiczny układ, na różowo – kości które leżały luźno.

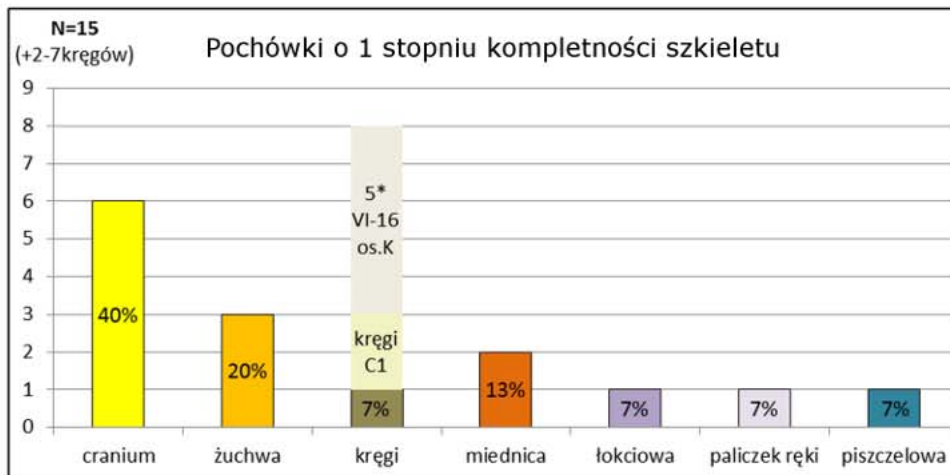
Ryc.90. Dudka, grób VI-10. Widok od południa. Na fotografii widać anatomiczne ułożenie kości stępu lewej stopy – skokowa, piętowa i sześcienna oraz paliczków bliższych prawej stopy.

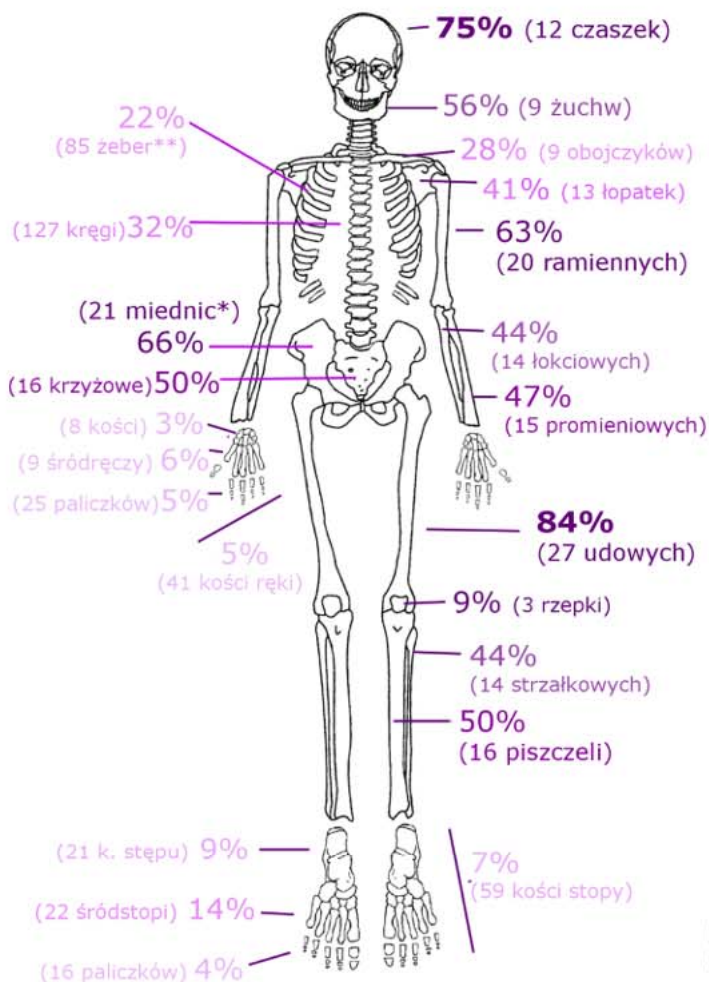
Ryc.91. Dudka, grób VI-10. Widok od strony zachodniej. Widoczne jest anatomiczne ułożenie kości lewego przedramienia (promieniowa, łokciowa) oraz śródstopi i paliczków bliższych prawej stopy.

Ryc.92. Dudka, pochówki wtórne, **kompletność szkieletu**:
 stopień 1 – pojedyncza kość,
 stopień 2 – mniej niż połowa szkieletu,
 stopień 3 – ponad połowa szkieletu,
 stopień 4 – kompletny szkielet.

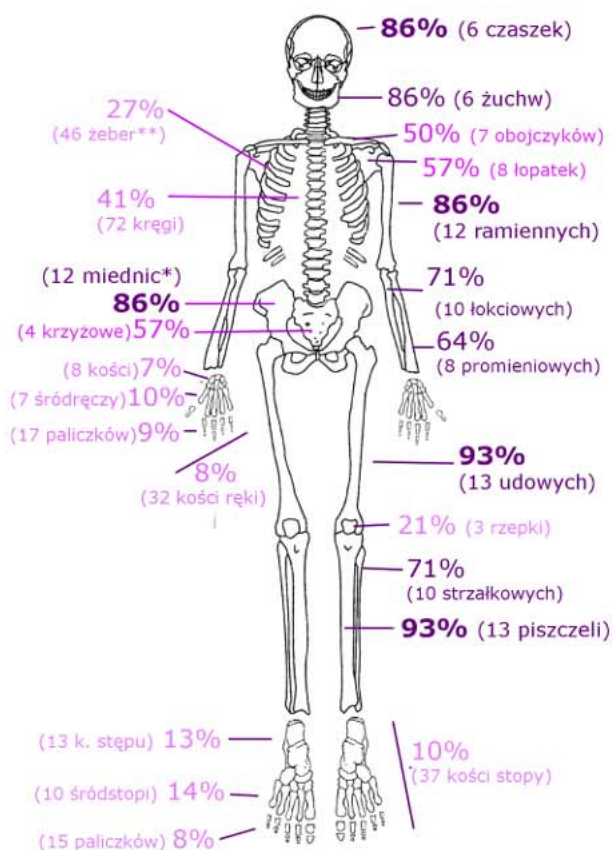

Ryc.93. Dudka, pochówki wtórne-częstkowe (1 stopień kompletności), struktura anatomiczna szczątków. Procentowy udział w całkowitej liczbie kości (15) przypadających na pochówki o 1 stopniu kompletności szkieletu.

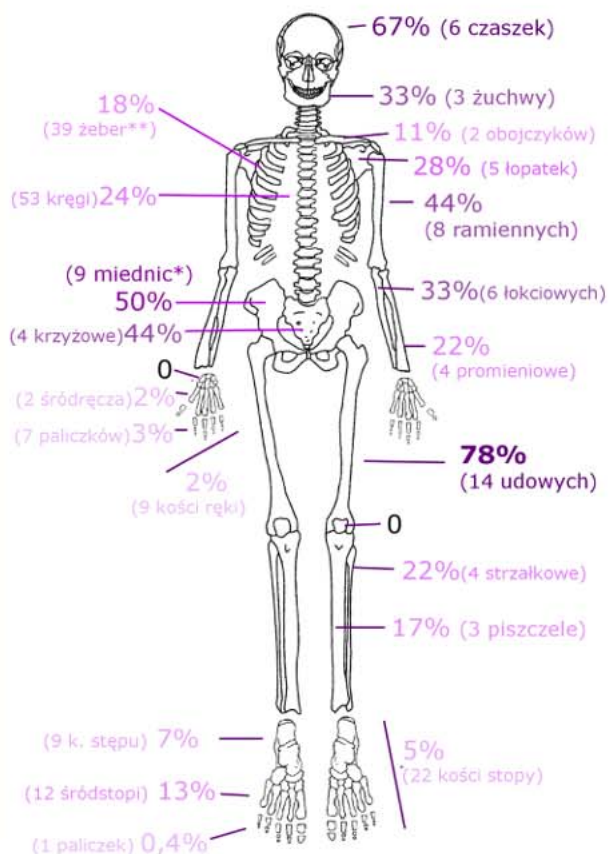

Ryc.94. Dudka, struktura anatomiczna pochówków wtórnych, 2-3 stopień kompletności szkieletu (16 osobników). Frekwencja poszczególnych kości liczona od ich oczekiwanej liczby przypadającej na kompletne 16 szkieletów.

KOMPLETNOŚĆ STOPIEŃ 3

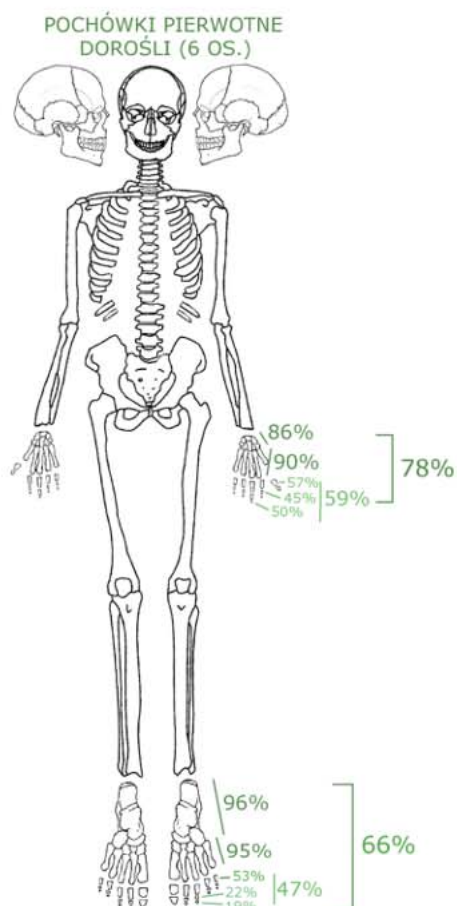
KOMPLETNOŚĆ STOPIEŃ 2

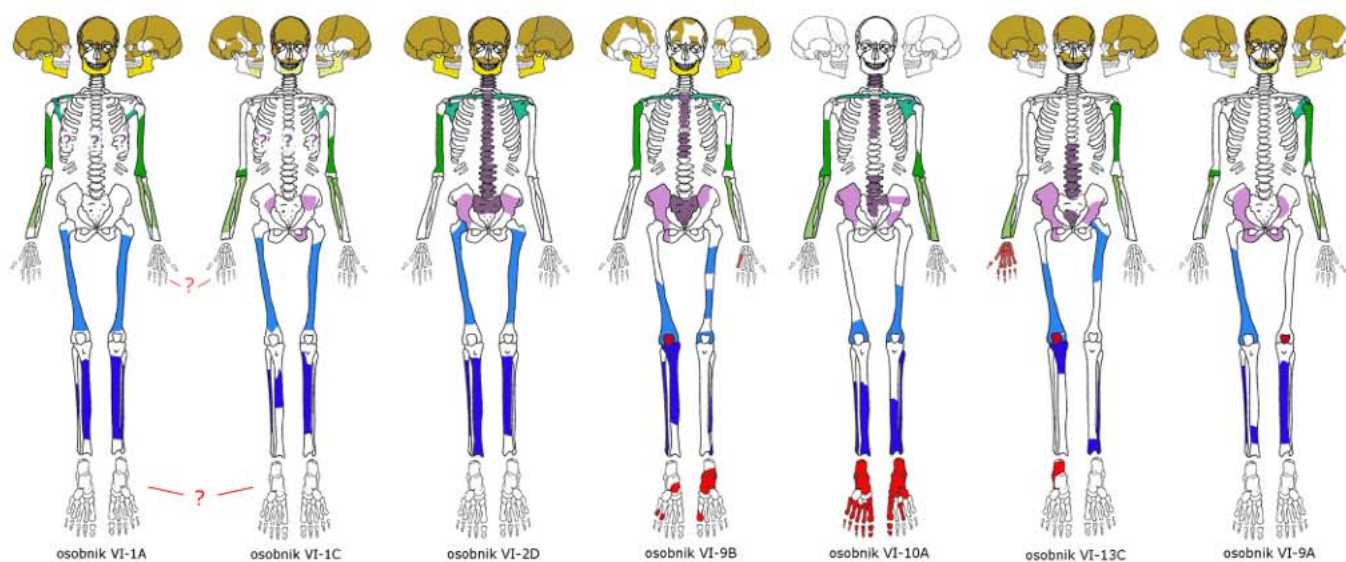
Ryc.95. Dudka, pochówki wtórne, porównanie struktury anatomicznej dla pochówków o 3 stopniu kompletności szkieletu (7 osobników) i 2 stopniu kompletności szkieletu (9 osobników). Frekwencja poszczególnych kości liczona od ich oczekiwanej liczby przypadającej na kompletne szkielety.

	STOPIEŃ 3	STOPIEŃ 2	RAZEM
C	39% 19 kręgów	17% 11 kręgów	27% 30 kręgów
T	37% 31 kręgów	24% 26 kręgów	30% 57 kręgów
L	43% 15 kręgów	27% 12 kręgów	34% 27 kręgów
	57% 4 kości	44% 4 kości	50% 8 kości

Ryc.96. Dudka, pochówki wtórne, frekwencja kręgów z poszczególnych odcinków kręgosłupa. Porównanie pochówków o 2 i 3 stopniu kompletności szkieletu.

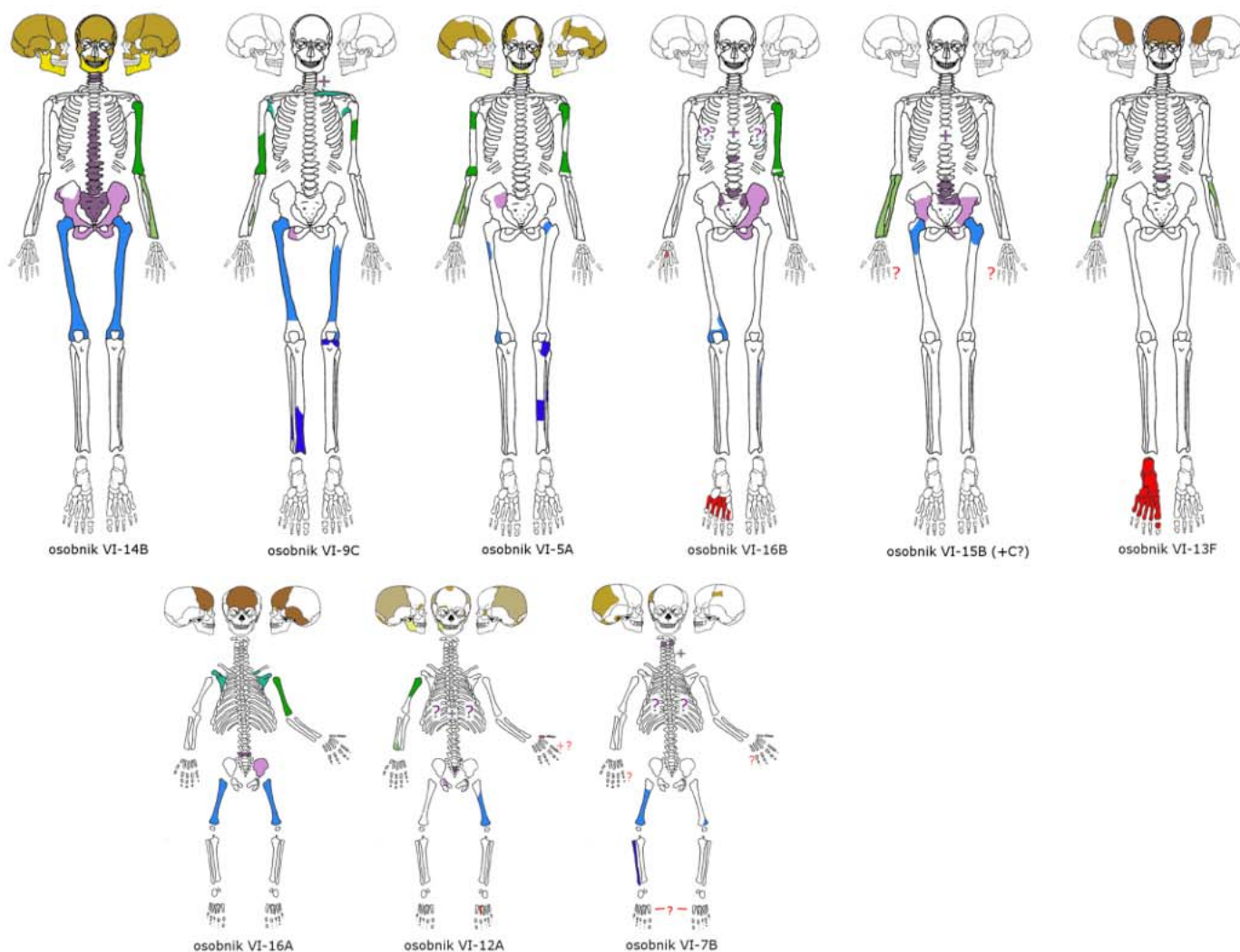

Ryc.97. Dudka, frekwencja kości rąk i stóp w pochówkach pierwotnych (6 osobników dorosłych).

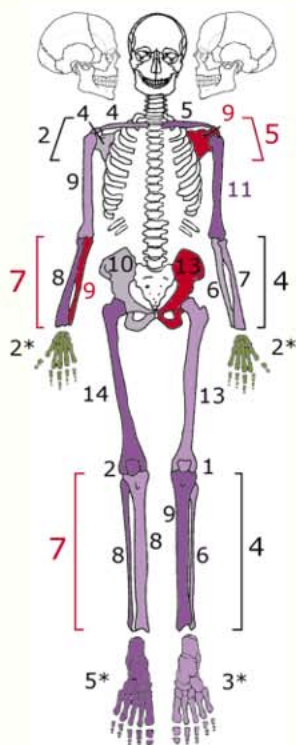
Ryc.98. Dudka, pochówki wtórne, 3 stopień kompletności szkieletu.

Porównanie kompletności poszczególnych osobników. Szkielety ustawione od najbardziej do najmniej kompletnego.

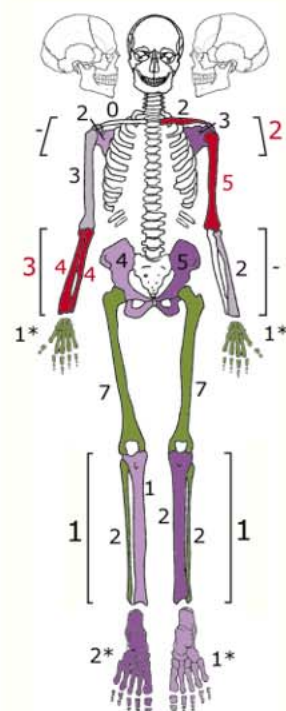
Ryc.99. Dudka, pochówki wtórne, 2 stopień kompletności szkieletu.

Porównanie kompletności poszczególnych osobników dorosłych (górny rząd) i dzieci (dolny rząd). Szkielety ustawione w danym rzędzie od najbardziej do najmniej kompletnego.

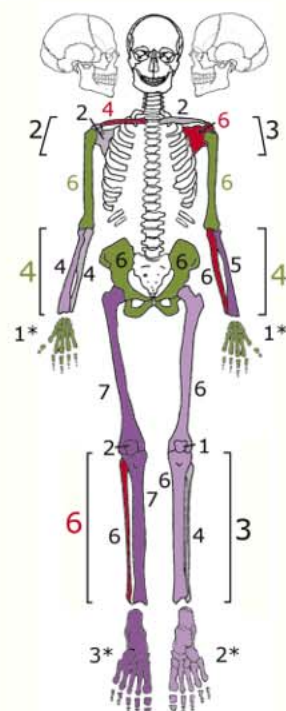

Ryc.100. Dudka, pochówki wtórne, 2-3 stopień kompletności szkieletu. Liczba kości prawych i lewych: zielony - równowaga stron fioletowy - niewielka różnica czerwony - wyraźna przewaga jednej strony

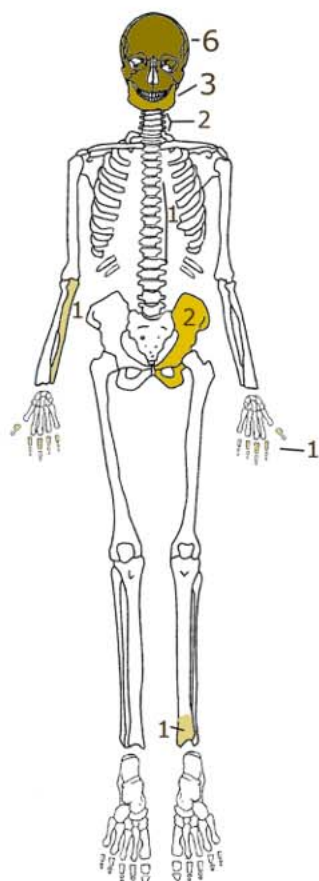
KOMPLETNOŚĆ STOPIEŃ 2 (9 osobników)

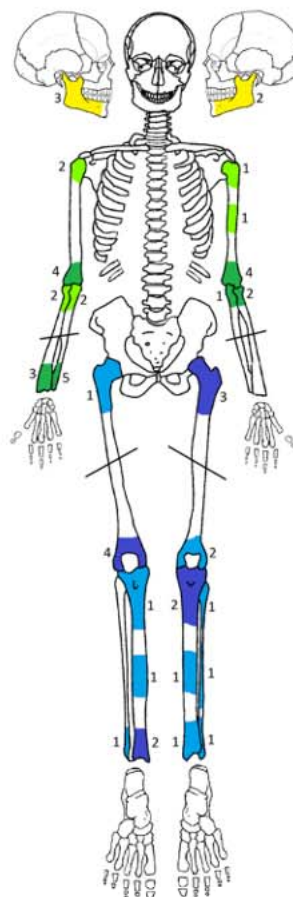
KOMPLETNOŚĆ STOPIEŃ 3 (7 osobników)

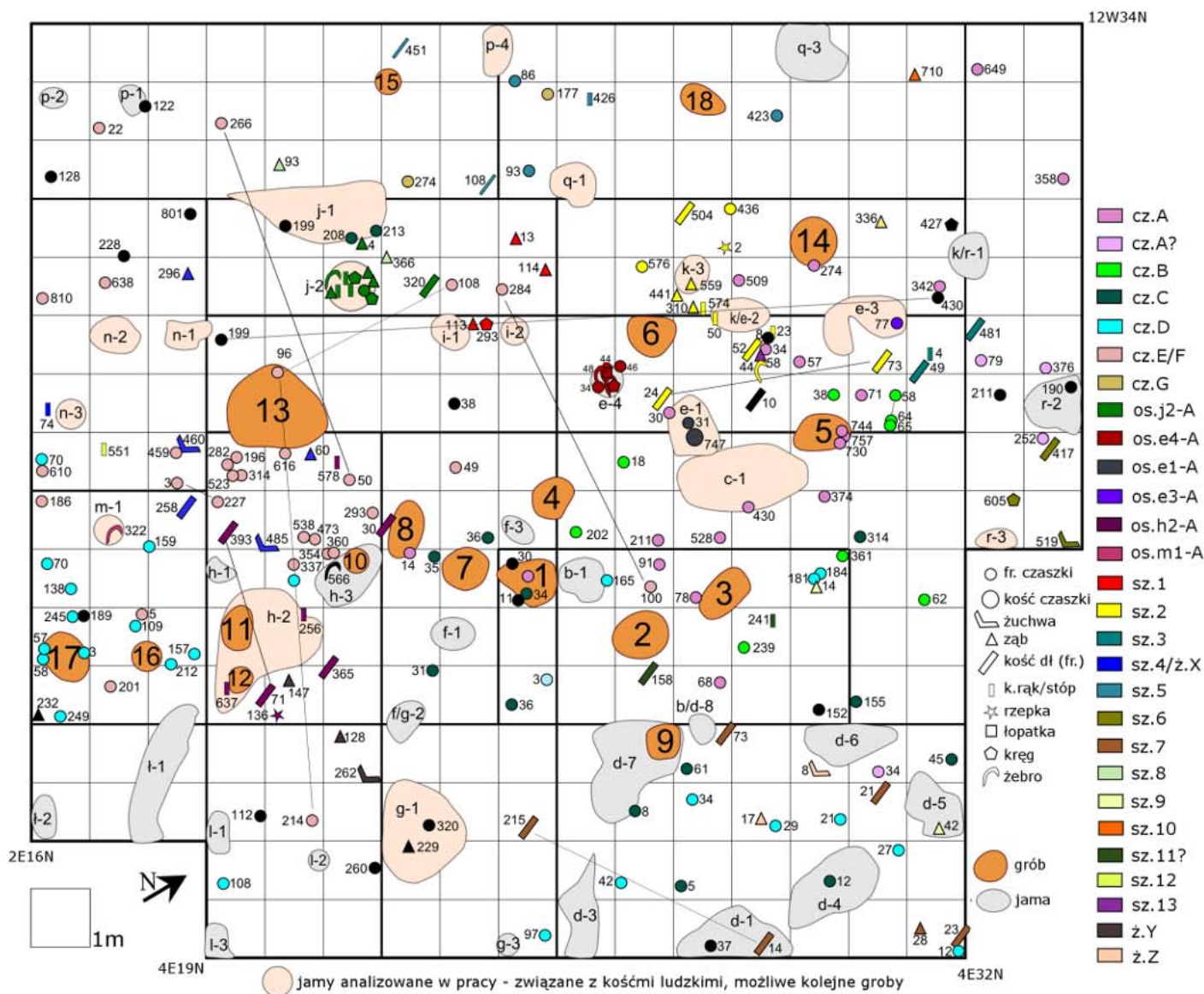
Ryc.101. Dudka, pochówki wtórne. Liczba kości prawych i lewych. Porównanie pochówków o różnym stopniu kompletności szkieletu. zielony - równowaga stron fioletowy - niewielka różnica czerwony - wyraźna przewaga jednej strony

Ryc.102. Dudka, kości z pochówków wtórnych częściowych - 1 stopień kompletności szkieletu.

Ryc. 103. Dudka, pochówki wtórne (1-3 stopień kompletności szkieletu). Kości złożone we fragmentach.

Ryc.104. Dudka, cmentarzysko (wykop VI). Planigrafia kości znalezionych poza grobami.

Kolorami zaznaczono kości konkretnych osobników.

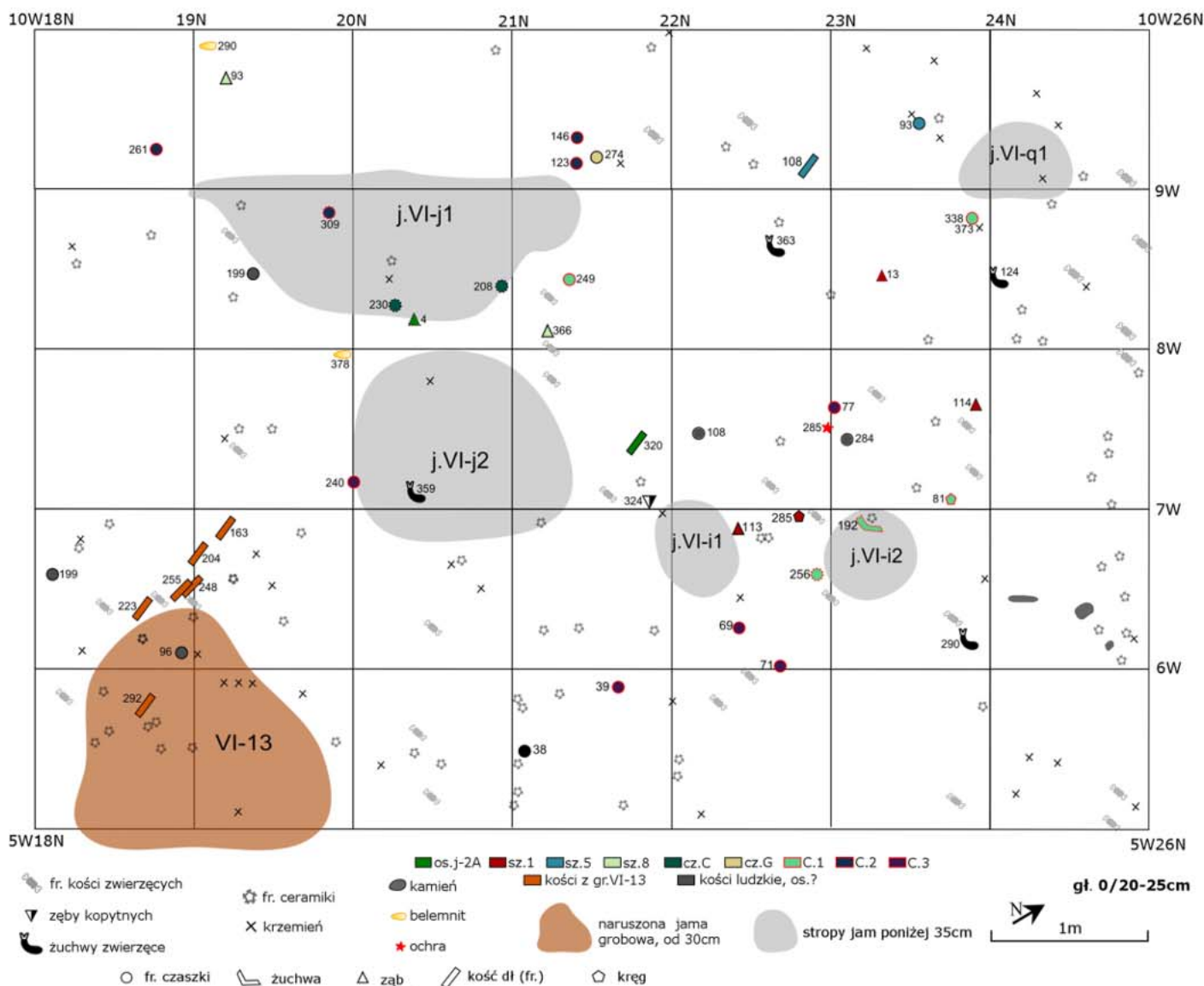
Oznaczenia w legendzie: cz. – czaszka; sz. – szkielet; ż. – żuchwa; j2-A itd. – osobnicy z jam.

Czarny kolor oznacza kości nieprzyporządkowane do konkretnego osobnika, czaszki lub szkieletu.

Beżowym kolorem oznaczono jamy, które będą omawiane w pracy.

Na szaro zaznaczone są pozostałe jamy związane z cmentarzyskiem lub późniejszym osadnictwem.

Planigrafia nie uwzględnia kości przepalonych i fragmentów dopasowanych do grobów.

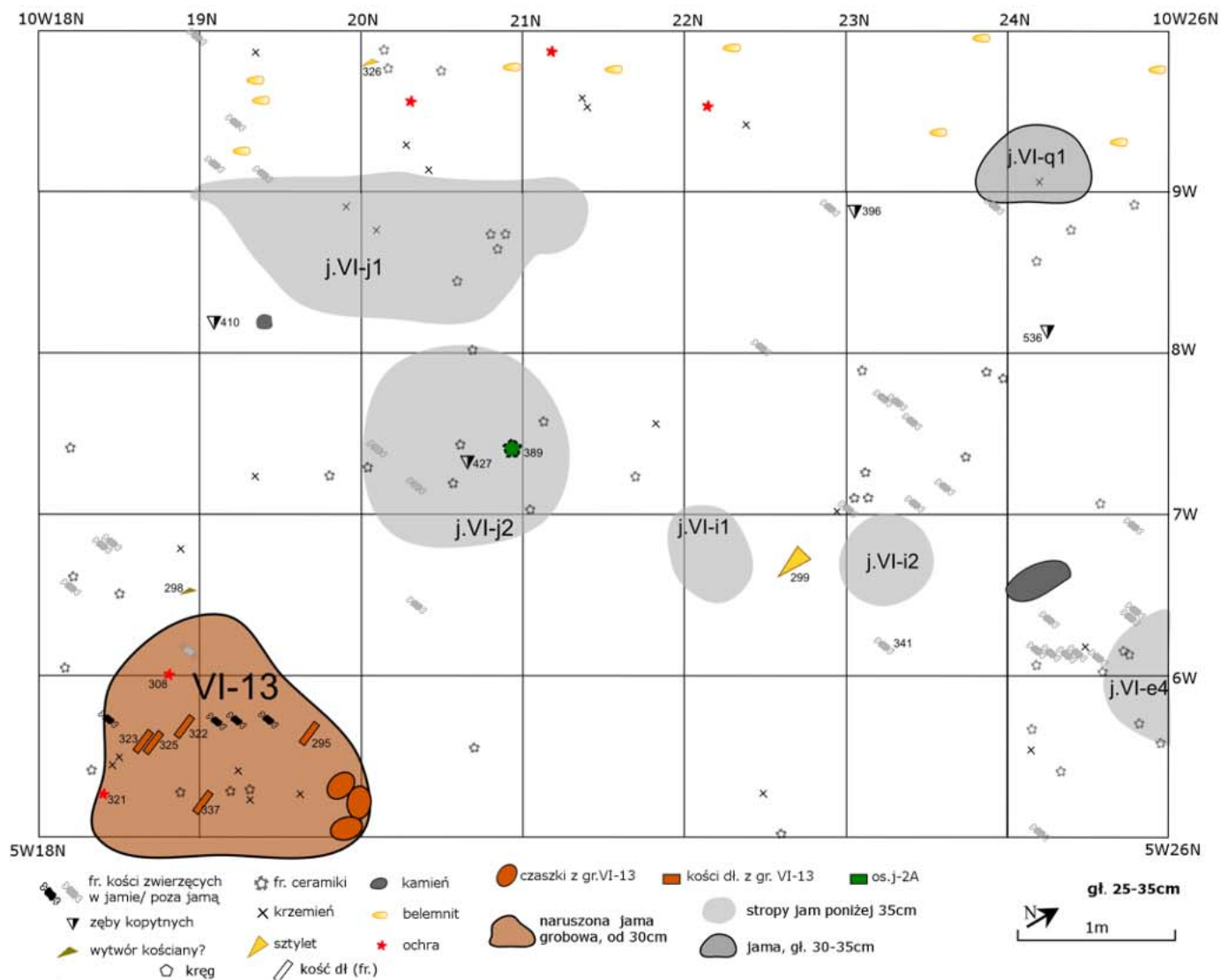

Ryc.105. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), plan metrów 5-10W 19-26N.

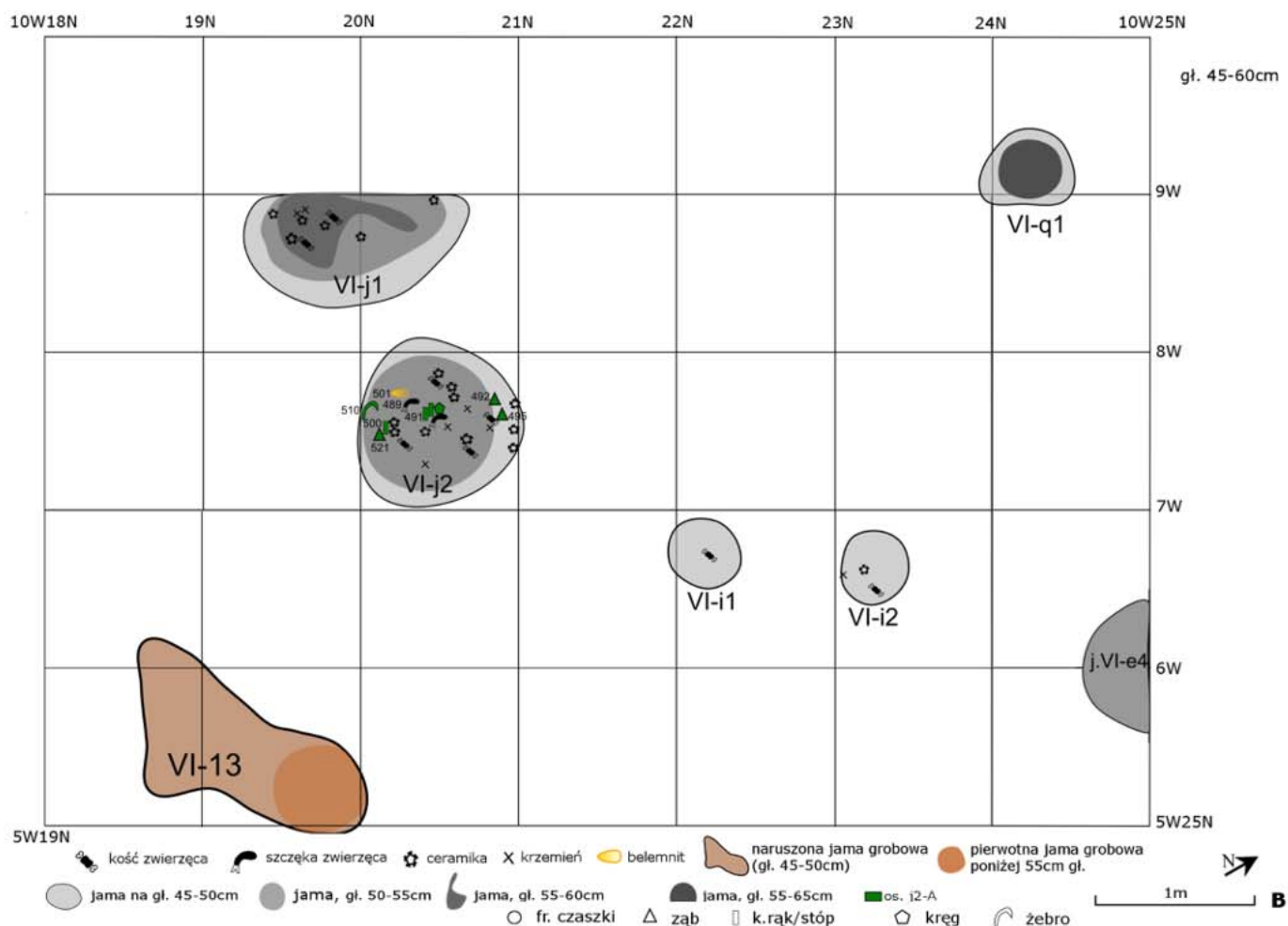
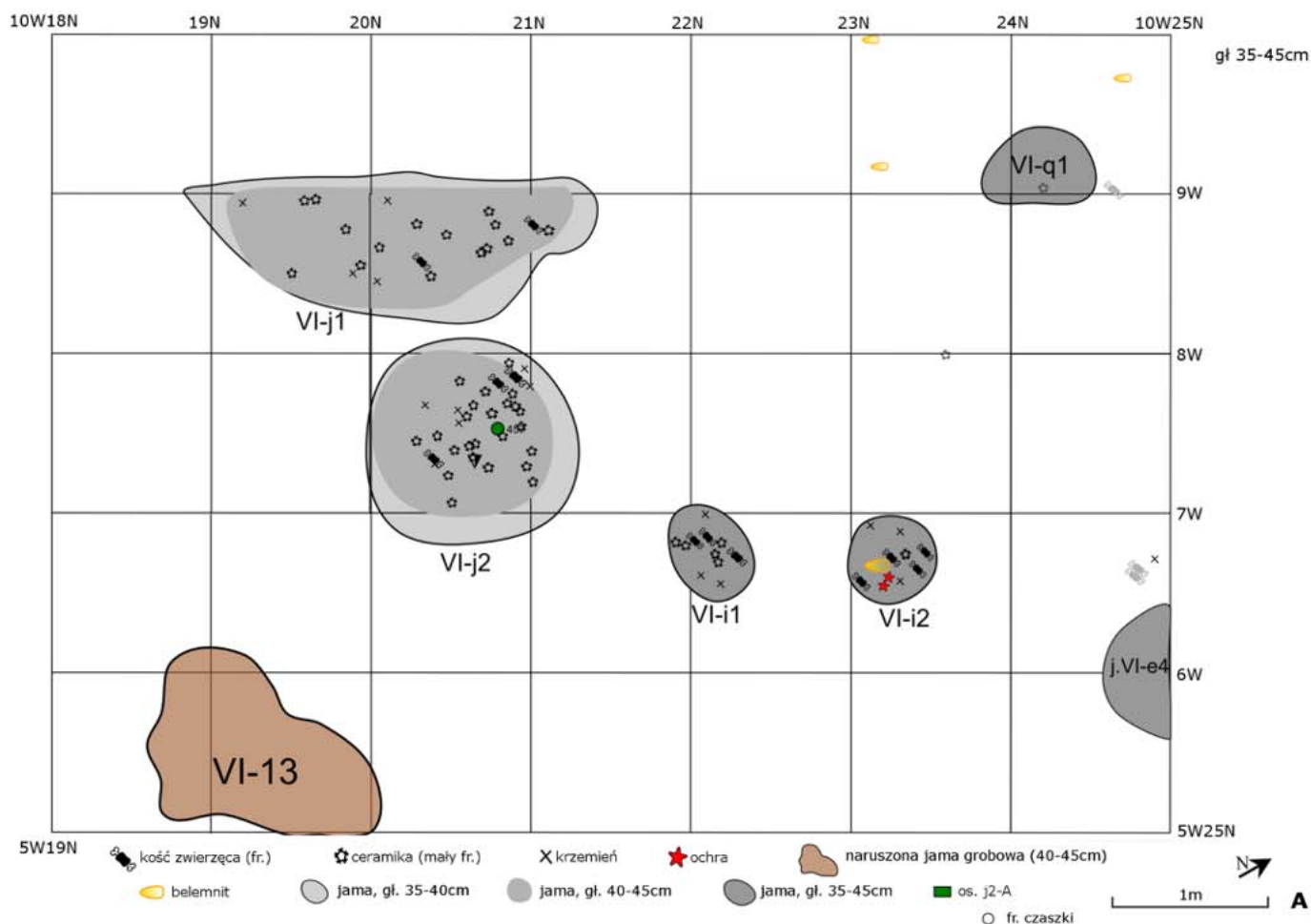
Planigrafia kości ludzkich dla głębokości 0-25cm oraz wszystkich znalezisk z gł. 20-25 cm.

Kolorami oznaczono kości poszczególnych osobników: cz. – czaszka; sz. – szkielet, C1-C3 – ciałopalenie os. 1-3.

Czerwony kontur oznacza ludzkie kości przepalone (z ciałopalenia).

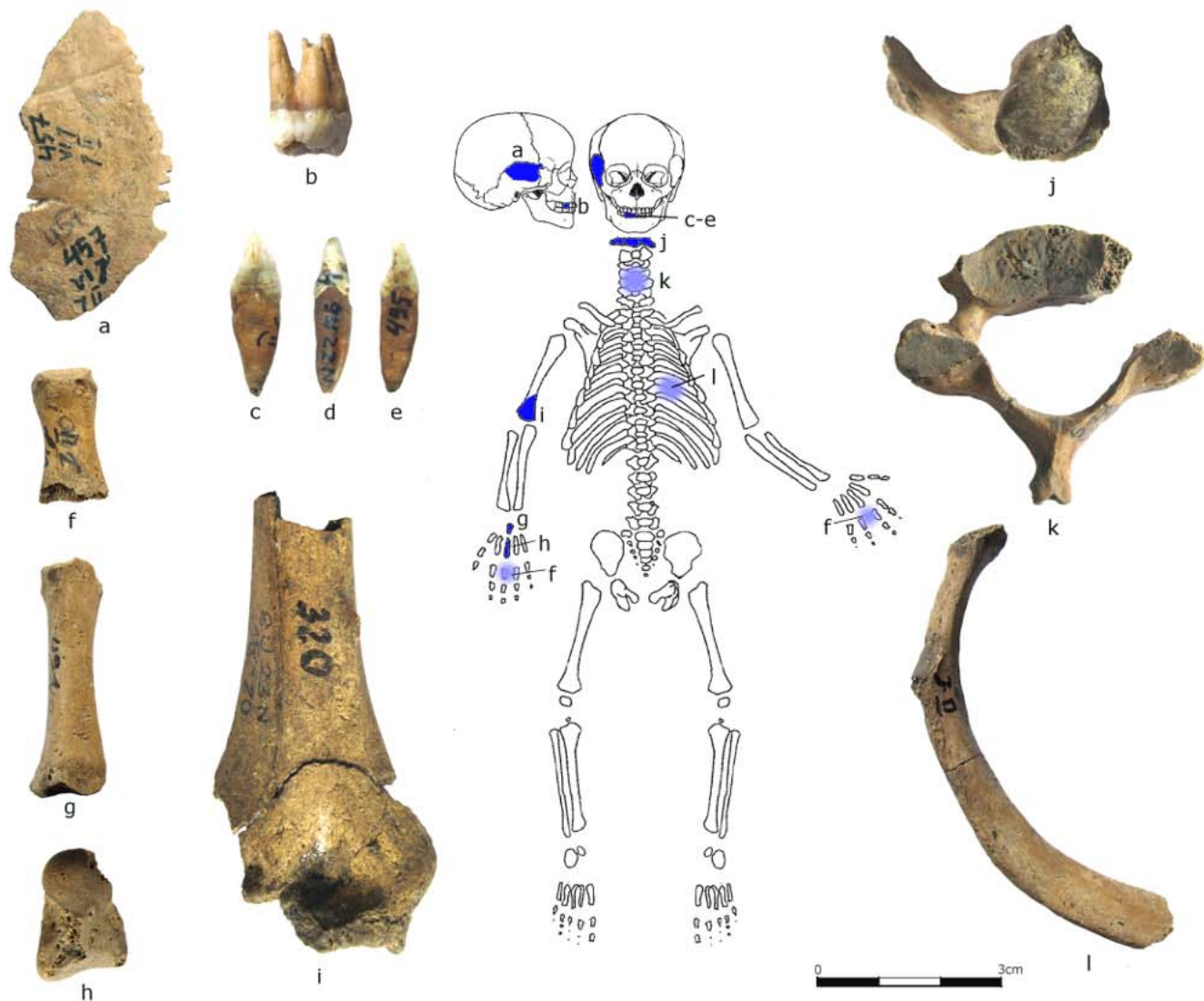
Ryc.106. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), plan metrów 5-10W 19-26N. Kości ludzkie i wszystkie inne znaleziska na głębokości 25-35cm (powyżej jam).

Ryc.107. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), plan metrów 5-10W 19-26N:

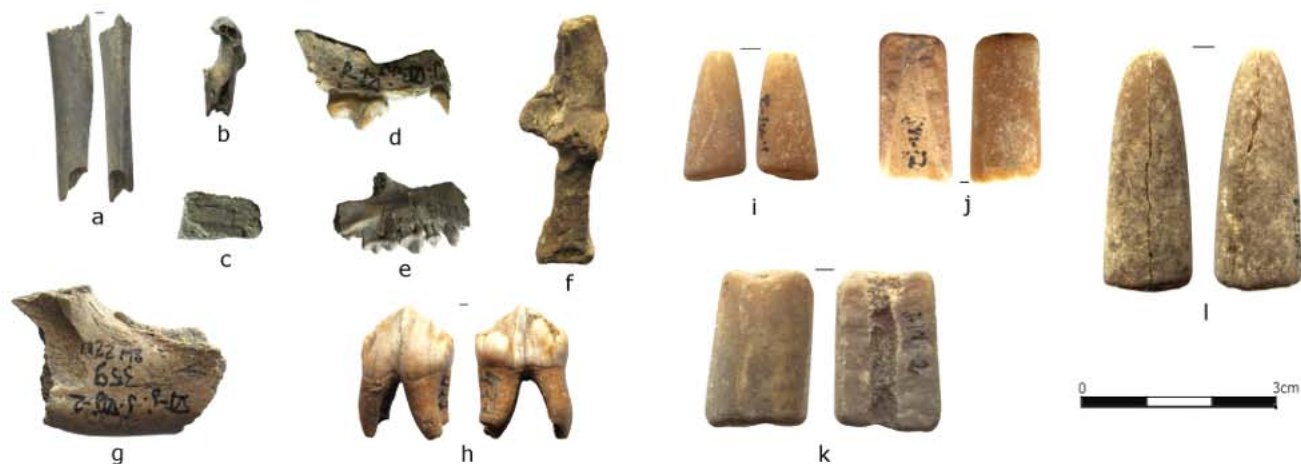
A – głębokość 35-45cm; B – głębokość 45-60cm.

Na planach naniesiono wszystkie kości ludzkie i zabytki, które wystąpiły na danej głębokości.

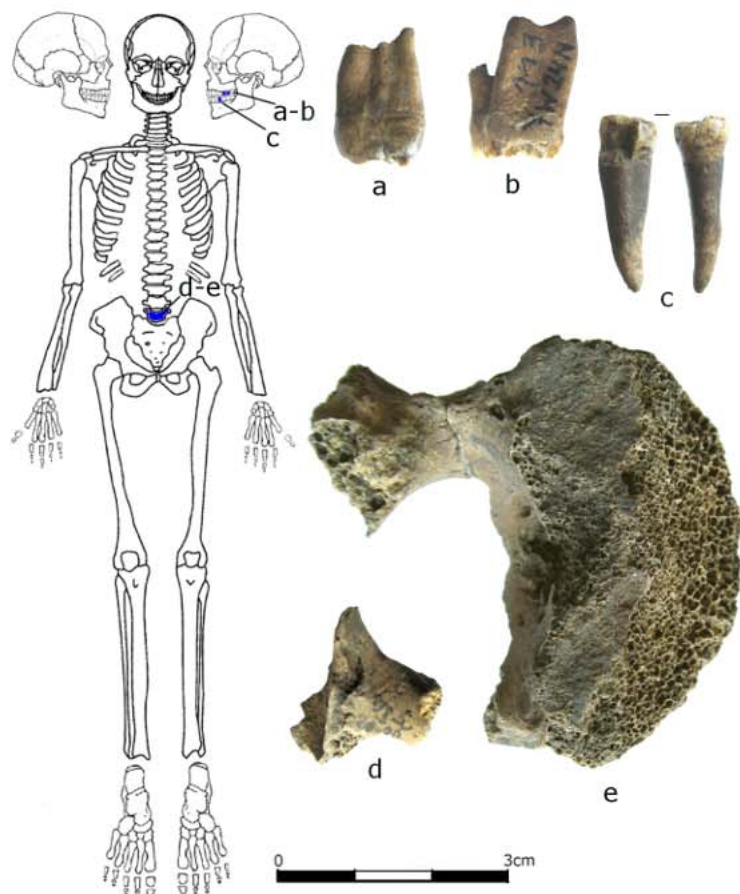
Ryc.108. Dudka, jama VI-j-2. Kości osobnika A (12-14 lat):

a – fragment kości skroniowej; b – prawy trzonowiec szczęki (UM2); c – prawy kieł żuchwowy; d – prawy siekacz żuchwowy (LI2); e – siekacz żuchwowy (LI1); f – paliczek bliższy ręki (prawy?); g – III śródręcze, prawe; h – kość nadgarstka prawa (k. główkowata); i – dalszy koniec kości ramiennej prawej; j – fragment kręgu szyjnego, atlas (C1); k – kręg szyjny; l – lewe zebro.

Ryc.109. Dudka, jama VI-j-2, wyposażenie:

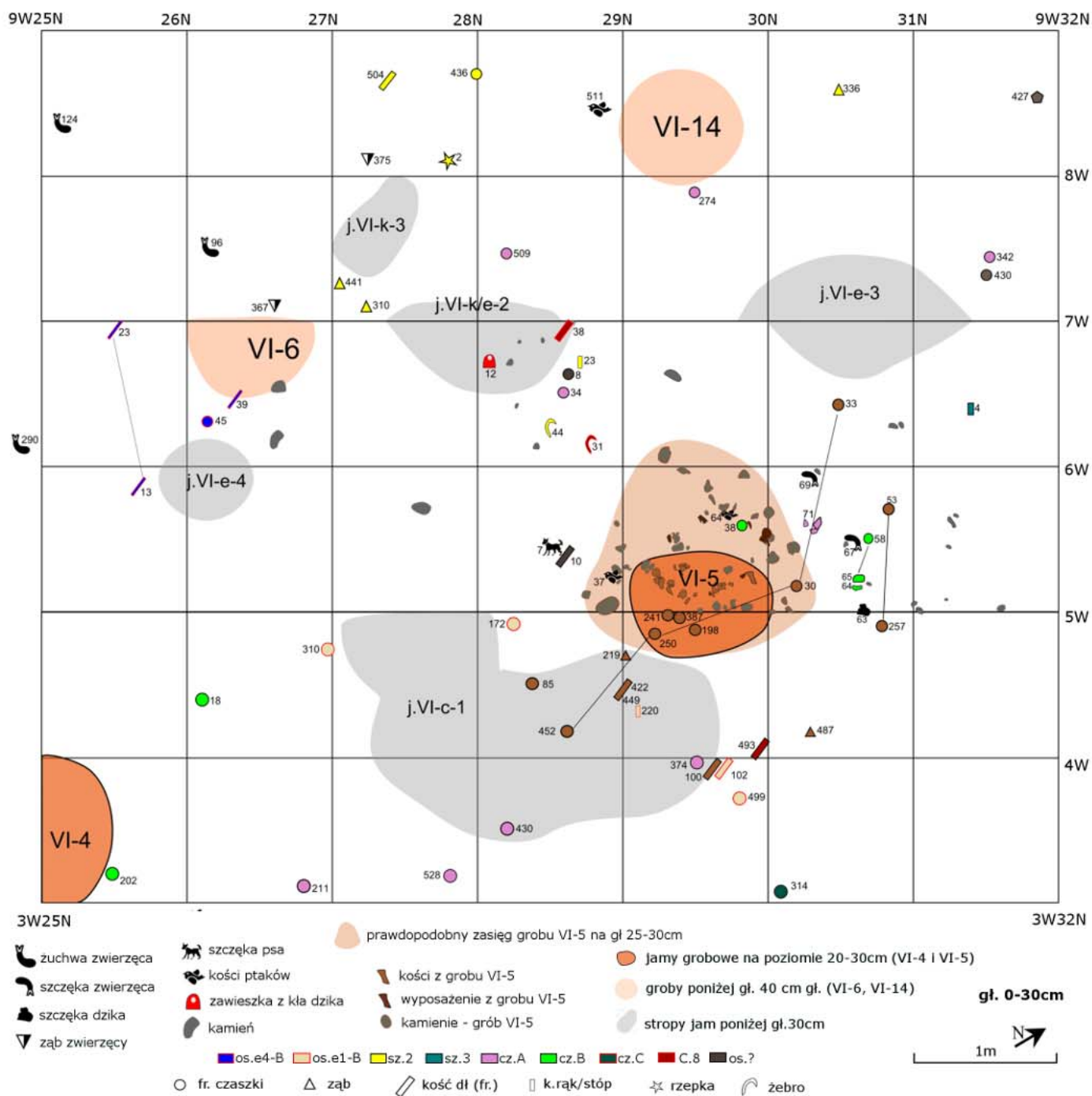
a-b – kości ptaków; c – fr. pancerza żółwia; d – szczeka kuny; e – szczeka jeża; f – kość piętowa, zając; g – żuchwa borsuka; h – ząb dzika; i-l – belemnity.

Ryc.110. Dudka, cmentarzysko (wykop VI) szkielet nr 1:
a – lewy trzonowiec szczęki (UM1);
b – lewy trzonowiec szczęki (UM2);
c – lewy przedtrzonowiec żuchwowy (LP2);
d-e – fragmenty kręgu lędźwiowego.

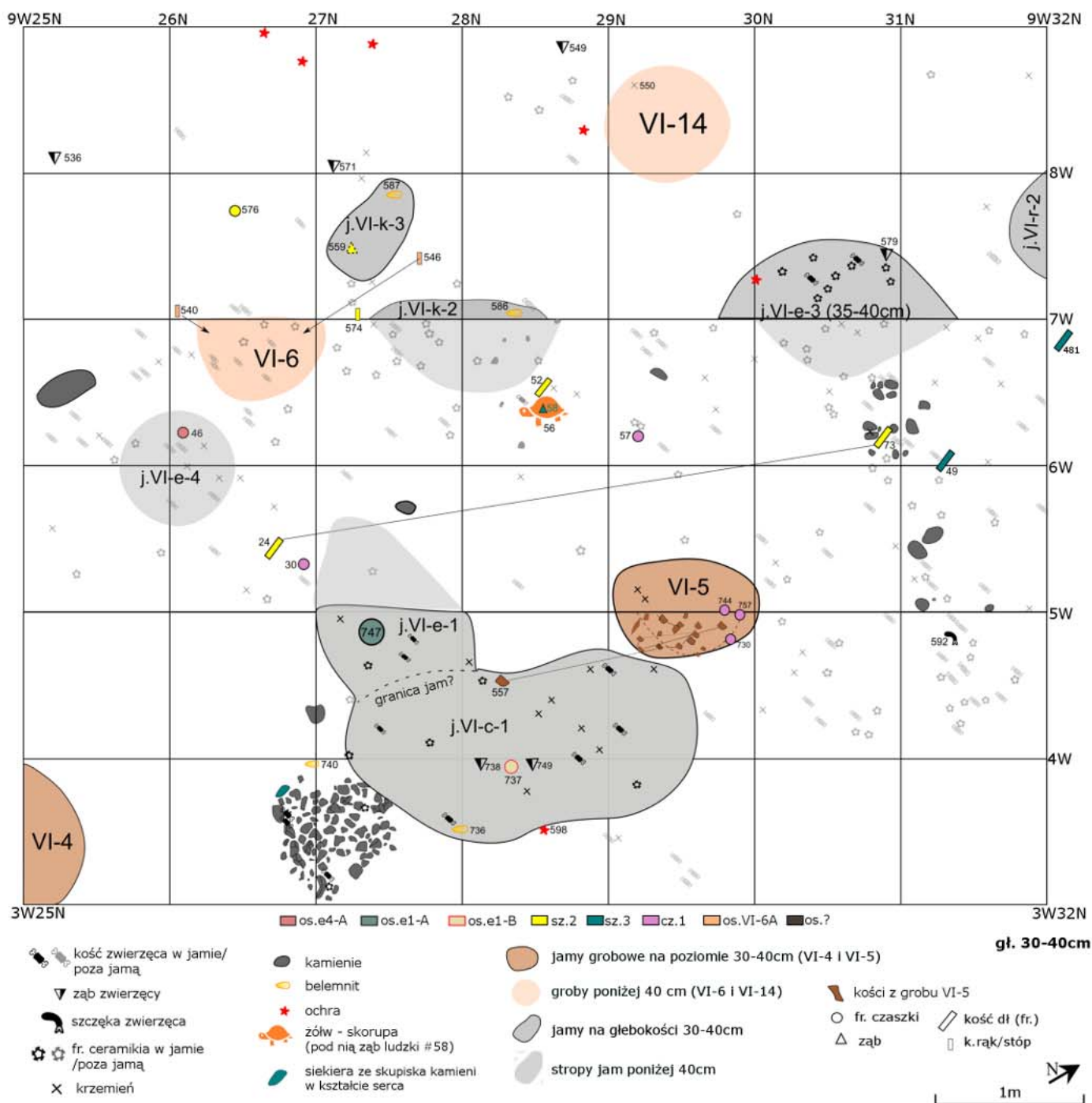

Ryc.111. Dudka, cmentarzysko. Zabytki znalezione w jamach i ich okolicy – jamy VI-i-1, VI-i-2 oraz VI-e-4:
a – belemnit z jamy VI-i-2; b – ochra z jamy VI-i-2; c – kość ptaka z jamy VI-i-2; d – ząb jeleniowatego #324 (jama VI-i-1?); e – żuchwa kuny #260 (z jamy VI-e-4?); f – fragment pancerza żółwia z jamy VI-e-4; g – sztylet kościany (#299) znalezionej między jamami VI-i-1 oraz VI-i-2.

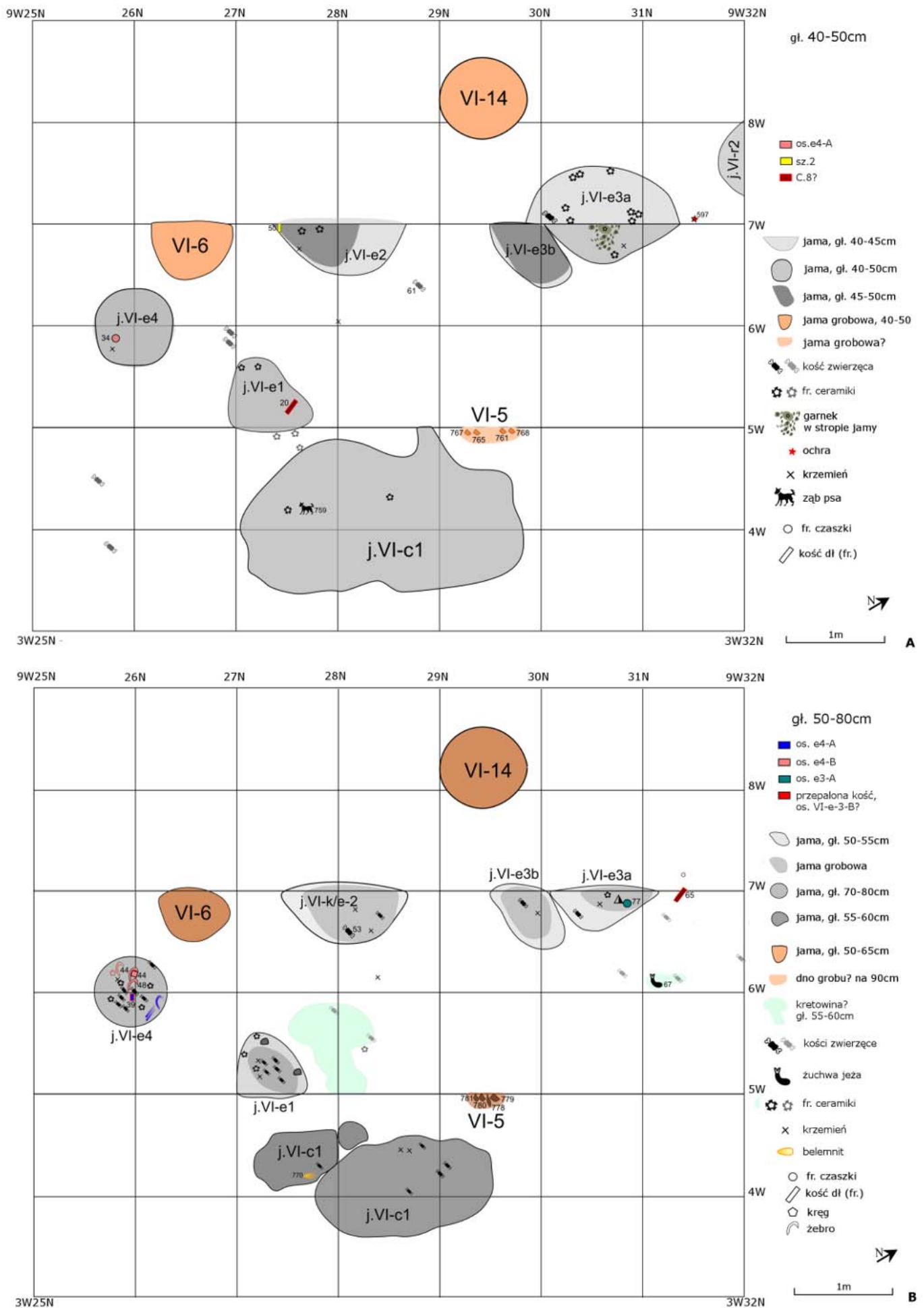

Ryc.112. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), plan metrów 3-9W 25-32N.

Zaznaczono kości ludzkie oraz wybrane kości zwierzęce i zawieszki z zęba dzika (#12) z głębokości 0-30cm. Kości poszczególnych osobników oznaczone kolorami: cz. - czaszka; sz. - szkielet, C8 - ciało palenie os.8 Czerwony kontur oznacza kości przepalone.

Ryc.113. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), plan metrów 3-9W 25-32N, głębokość 30-40cm. Na planie zaznaczono wszystkie kości ludzkie i inne znaleziska z głębokości 30-40cm. Jamy obecne na tej głębokości zaznaczone są konturem. Osobnicy oznaczeni odpowiednimi kolorami: cz. – czaszka; sz. – szkielet. Czarny kolor oznacza kości nieprzyporządkowane do konkretnego osobnika.

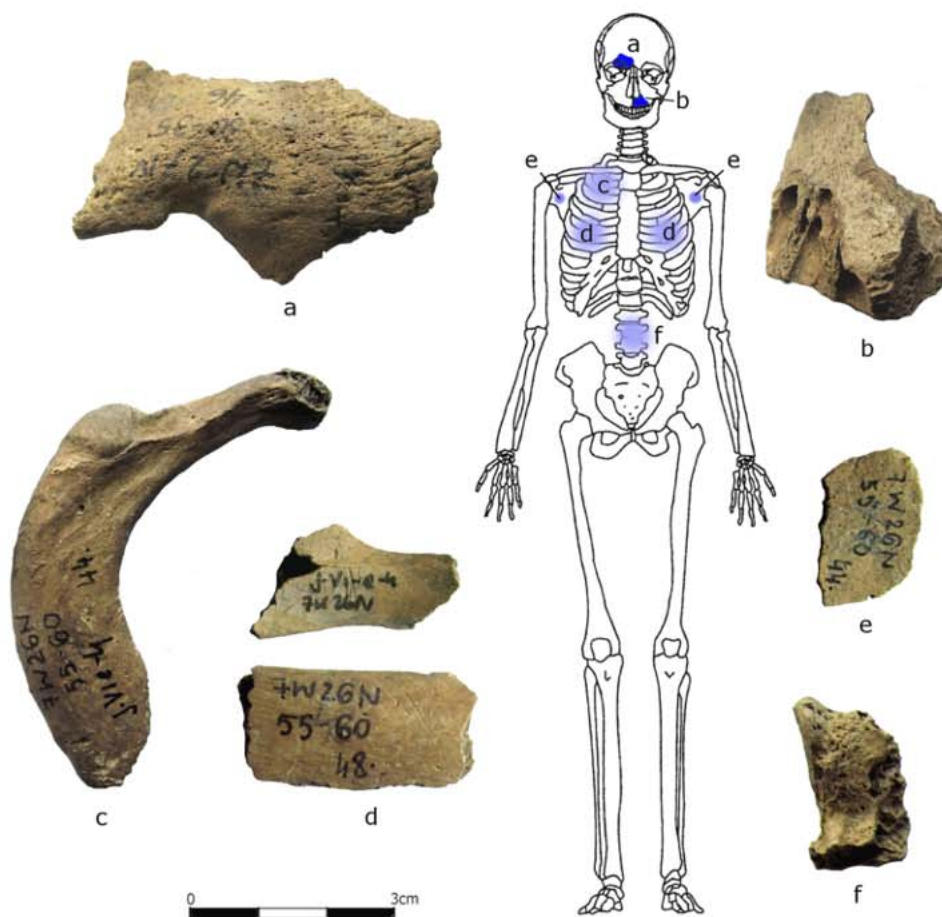

Ryc.114. Dudka, cmentarzysko plan metrów 3-9W 25-32N:

A – głębokość 40-50cm; B – głębokość 50-80cm.

Na planach zaznaczono wszystkie kości ludzkie i zabytki znalezione na danej głębokości.

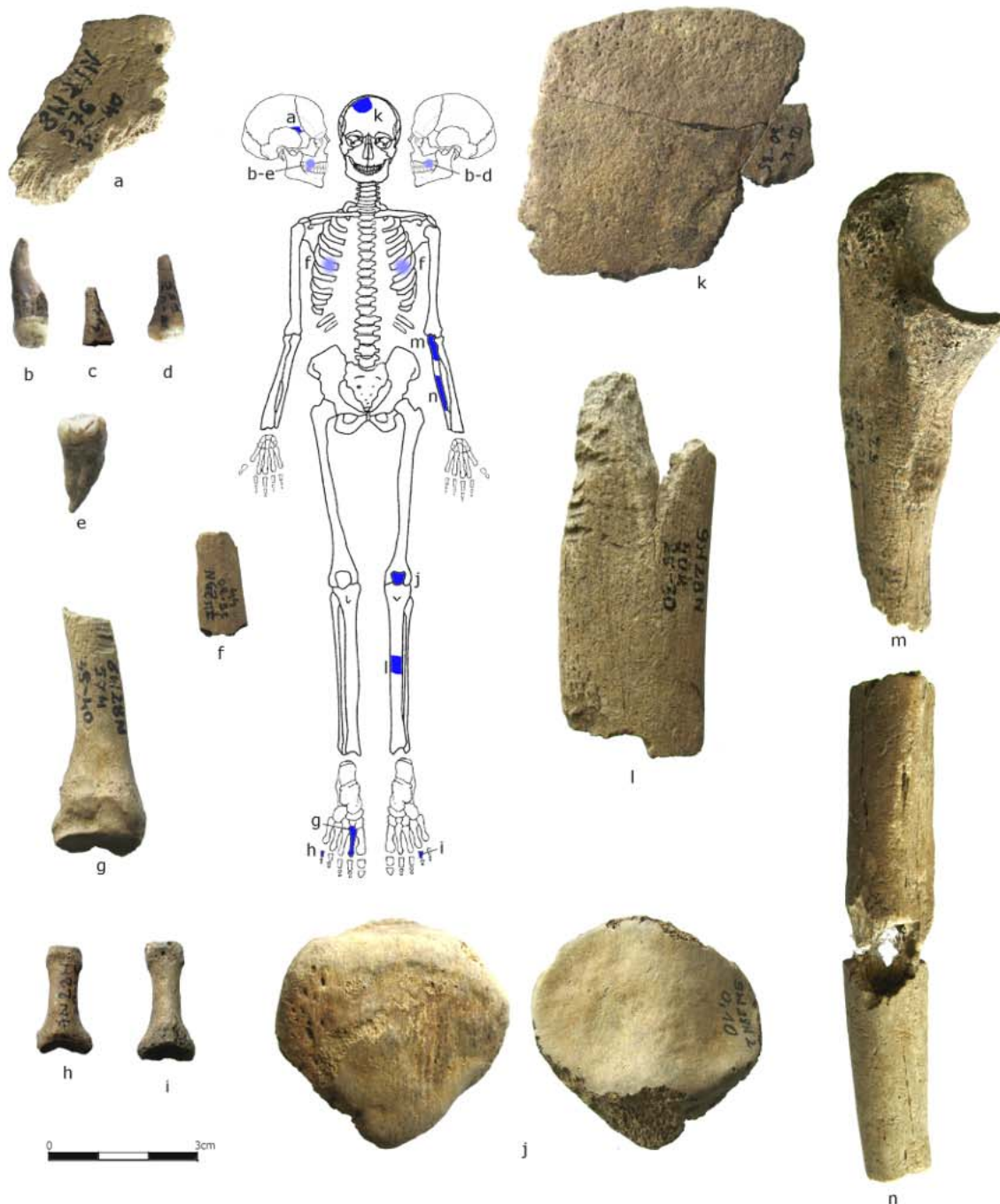
Osobnicy oznaczeni odpowiednimi kolorami: sz. – szkielet; C.8 – ciałopalenie os. 8. Czerwony kontur oznacza kości przepalone. Rozmyty kontur kości w jamie VI-e-4 oznacza brak dokładnej lokalizacji.

Ryc.115. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), jama VI-e-4, osobnik A (mężczyzna?):
a – fragment kości czołowej z *glabella*; b – fragment szczęki (lewa strona); c-d – fragmenty żeber;
e – fragment łopatki(?); f – fr. kręgu.

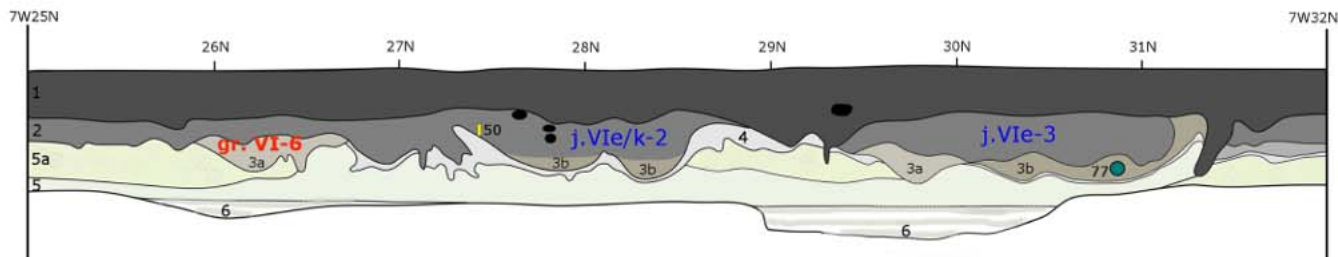

Ryc.116. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), zabytki z jam VI-k-3 i VI-e/k-2 oraz z ich otoczenia:
a – zawieszka z szablki dzika znad jamy VI-e/k-2; b – belemnit z jamy VI-e/k-2; c – kość ptasia znaleziona obok
jamy VI-e/k-2; f – kość bobra z jamy VI-e/k-2; c – belemnit z jamy VI-k-3; c – fr. pancerza żółwia z jamy VI-k-3.

Ryc.117. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), szkielet nr 2 (mężczyzna?):

a – fragment prawej kości ciemieniowej; b-d fragmenty zębów szczękowych; e – trzonowiec żuchwy, prawy (LM3); f – fr. zębra; g – II śródstopie, prawe; h-i – paliczki bliższe stopy, prawy i lewy(?); j – lewa rzepka; k – fragment kości czołowej; l – fragment piszczeli, ślady obgryzania przez gryzonie; m-n – fragmenty kości łokciowej, lewa.

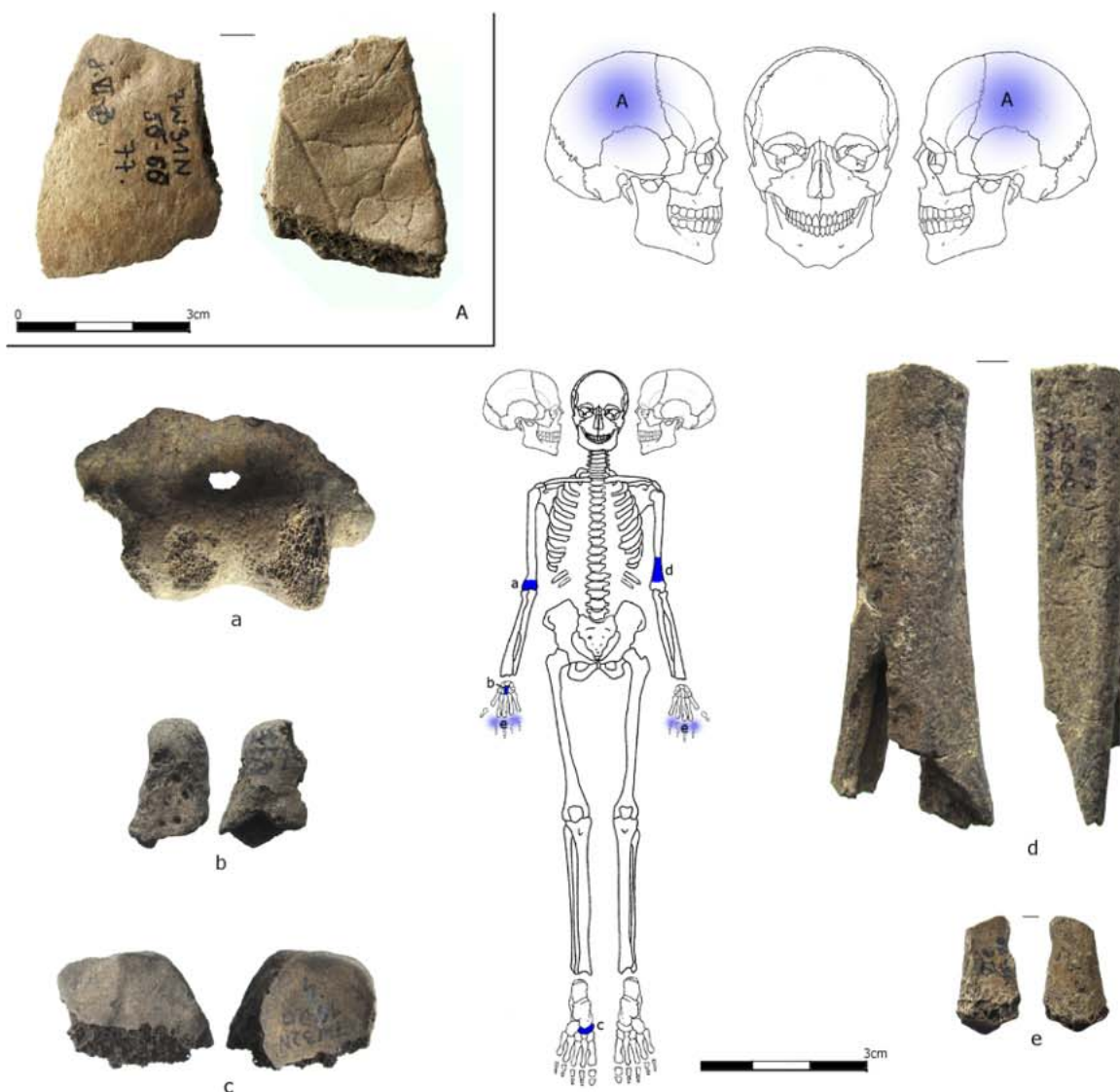
Ryc.118. Profil zachodni wykopu VI-e (na linii 7W 25-32N) z przekrojem grobu VI-6 (naruszony) i jamami VI-e/k-2 i VI-e-3.

Warstwy:

1 – torf czarny spiaszczony; 2 – torf czarny z próchnicą i piaskiem; 3 – mieszanina piasku, próchnicy i czarnego torfu; 3a – stalowoszara, zcementowana; 3b – szaro-czarna, mniej zcementowana; 4 – piasek ze śladami próchnicy; 5 – piasek ze żwirem wapiennym; 6 – przewarstwienia drobnych żwirów zglinionych z piaskiem.

Ryc.119. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), szkielet nr 13 - prawy trzonowiec żuchwy (LM3) znaleziony pod pancerzem żółwia (metr 7W29N, gł. 30-35cm). Na fotografiach pancerz *in situ* oraz po wyklejeniu.

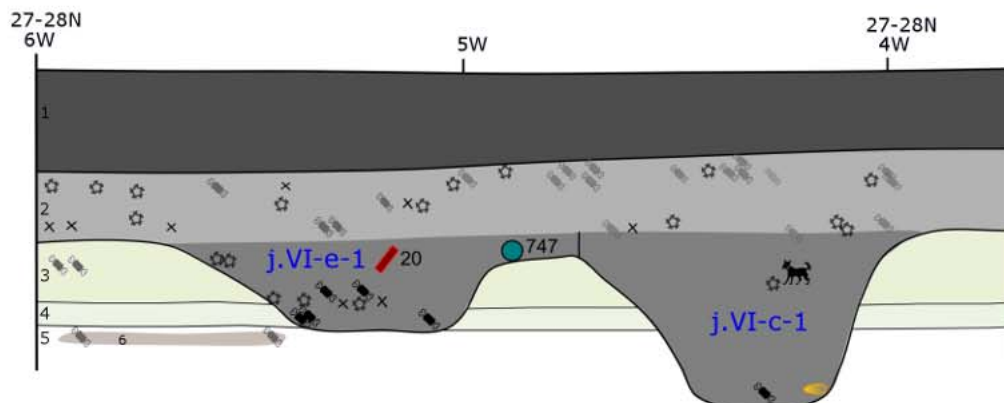
Ryc.120. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), os. VI-e-3-A oraz szkielet nr 3:
A – fragment czaszki z dna jamy VI-e-3 (osobnik A); a-e – kości szkieletu nr 3: a – nasada dalsza prawej kości ramiennej; b – kość prawego nadgarstka (główkowata); c – kość stępu (łódkowata), prawa; d – koniec dalszy trzonu kości ramiennej lewej; e – paliczek dalszy ręki.

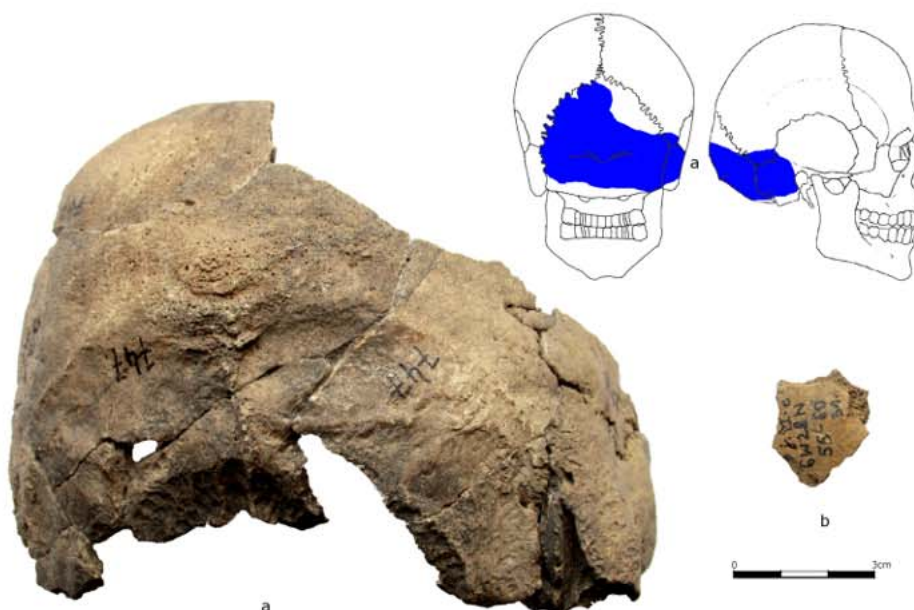
Ryc.121. Dudka, cmentarzysko, strop jamy VI-e-3 (północna część) z naczyniem ułożonym do góry dnem.

Ryc.122. Dudka, cmentarzysko, wyposażenie jamy VI-e-3:
a – żuchwa jeża (#67) z kretowiny;
b – dwie grudki ochry (#583; 597);
c – ząb konia (#79).

Ryc.123. Dudka, cmentarzysko, profil jam VI-e-1 i VI-c-1 n linii 4-6W pomiędzy metrami 27-28N. Kości ludzkie i inne zabytki oznaczone tak jak na planach.
Warstwy: 1 – torf czarny spiaszczony; 2 – mieszanina torfu czarnego, piasku i próchnicy;
3 – mieszanina piasku, żwiru, próchnicy z resztkami torfu; 4 – piasek z plamami próchnicy i żwirem;
5 – piasek ze żwirem; 6 – kretowina.

Ryc.124. Dudka, cmentarzysko, jama VI-e-1, osobnik A:
a – potylica (#747); b – fragment czaszki (#31)

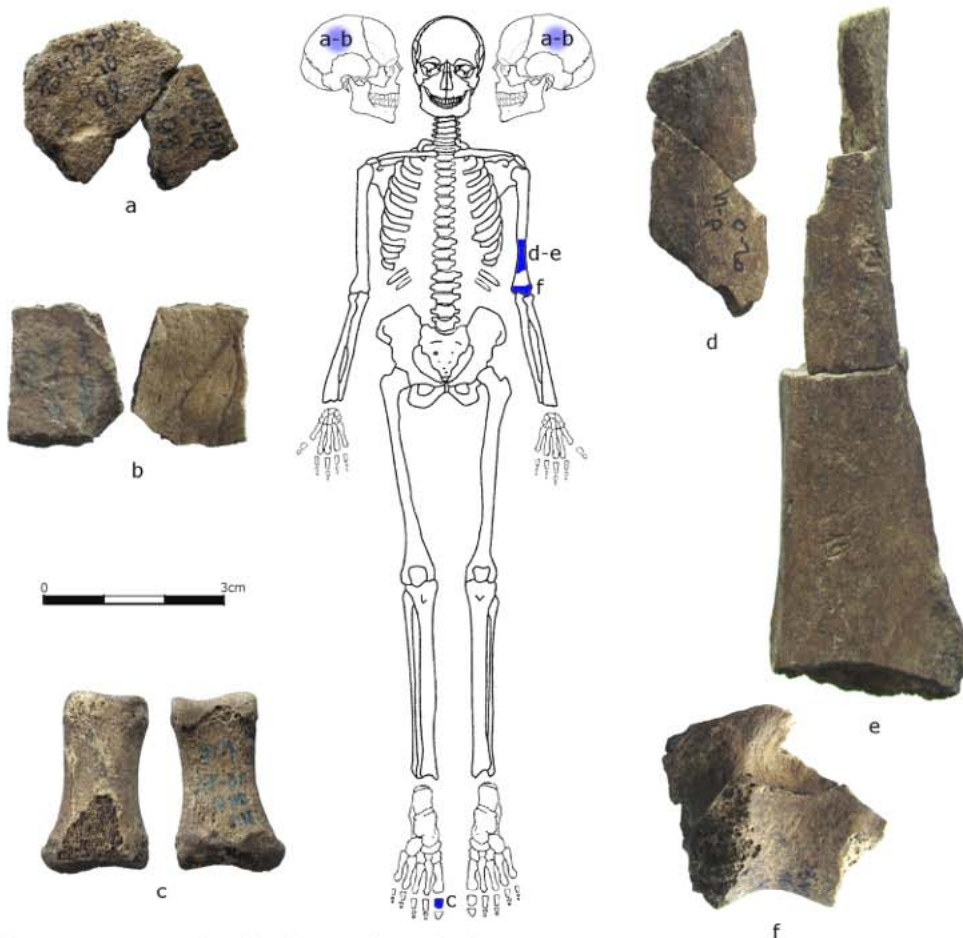

Ryc.125. Dudka, cmentarzysko, inwentarz jam VI-e-1 oraz VI-c-1:

a – paciorek liliowca z jamy VI-e-1; b – belemnit z dna jamy VI-c-1 (#770); c – ochra (#598), przy jamie VI-c-1; d – belemnit (#736) ze stropu jamy VI-c-1; e-f – fragmenty zębów dzika (#738, 749), strop jamy VI-c-1; g – fragment zęba psa (#759), górna część jamy VI-c-1; h – fragment szczęki psa znaleziony blisko grobu VI-5 i jamy VI-c-1.

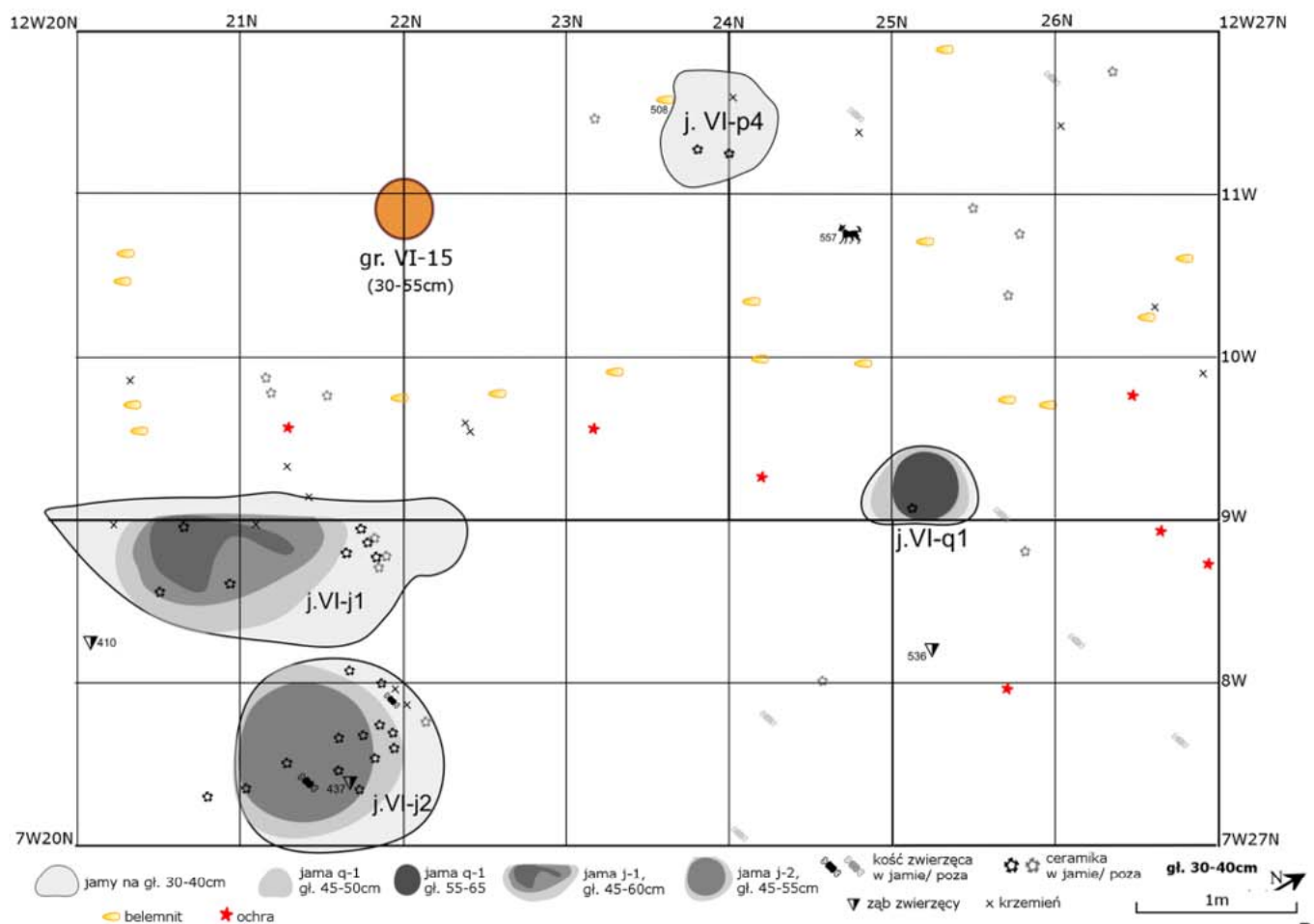
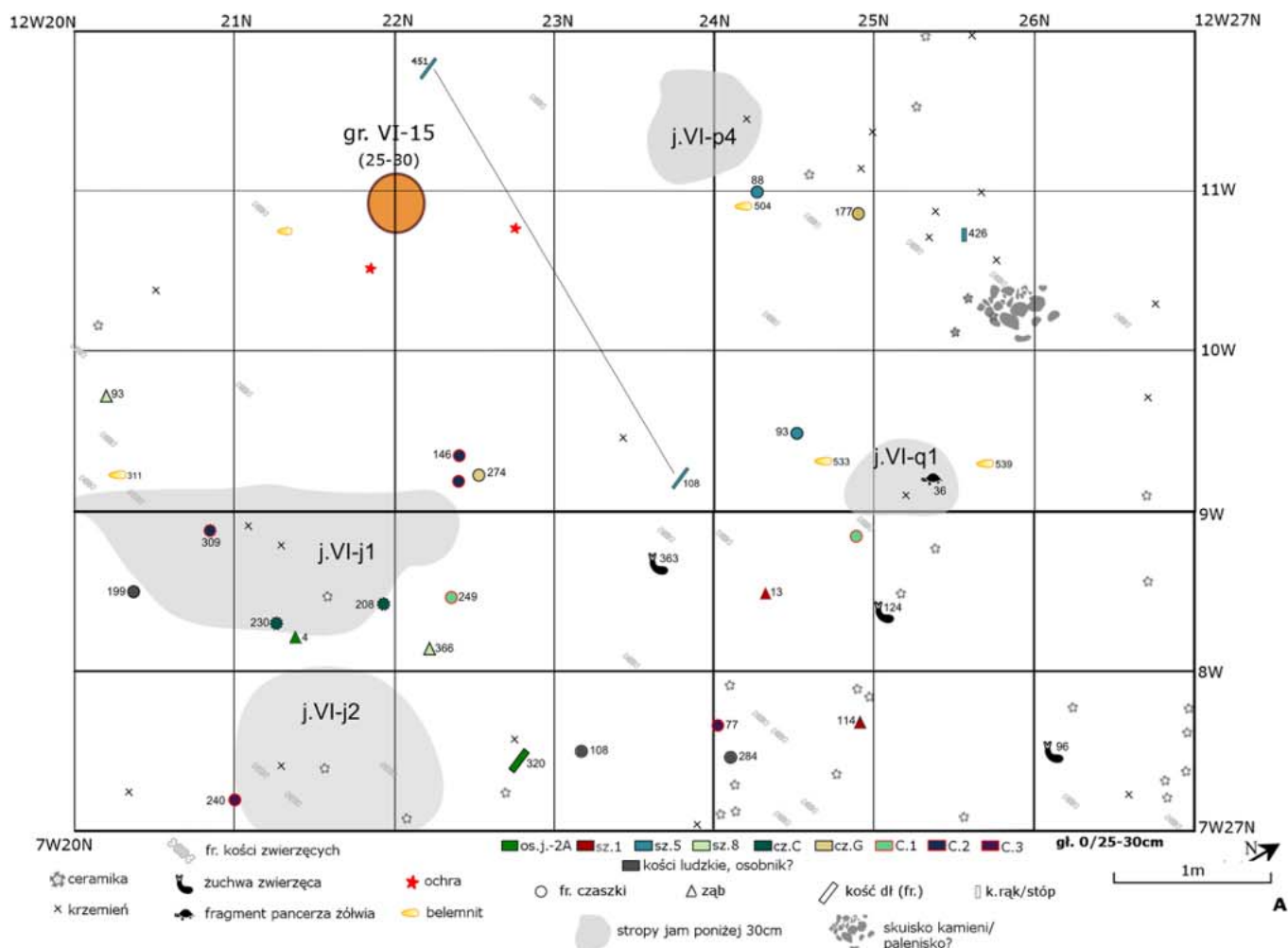

Ryc.126. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), bruk kamienny w kształcie serca złożony od południowej strony jamy VI-c-1.

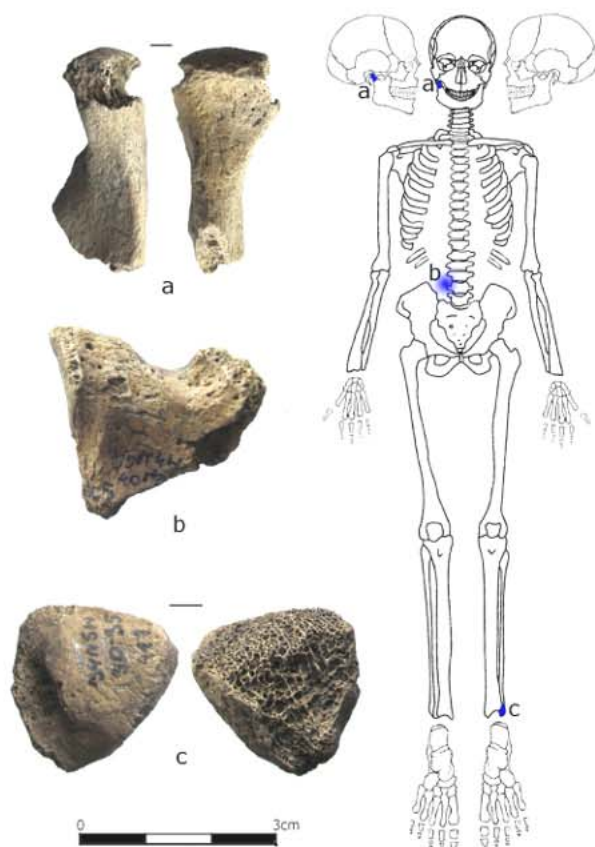
Ryc.127. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), szkielet nr 5:

a-b – fragmenty kaloty (#86, 93, 423); c – I paliczek bliższy stopy, prawy; d-f – dalsza połowa lewej ramiennej.

Ryc.128. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), plan metrów 8-12W 20-27N.

A –kości ludzkie i wybrane kości zwierzęce z gł. 0-30cm oraz wszystkie zabytki z gł. 25-30cm. Czerwony kontur oznacza kości przepalone; B – wszystkie zabytki i kości ludzkie z poziomu 30-40cm, zarys jam na gł. 30-65cm.

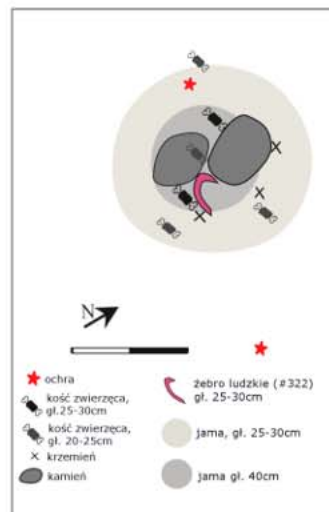
Ryc.129. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), szkielet nr 6:
a – fragment prawej gałęzi żuchwy;
b – fragment kręgu lędźwiowego;
c – nasada dalsza lewej kości strzałkowej.

A

D

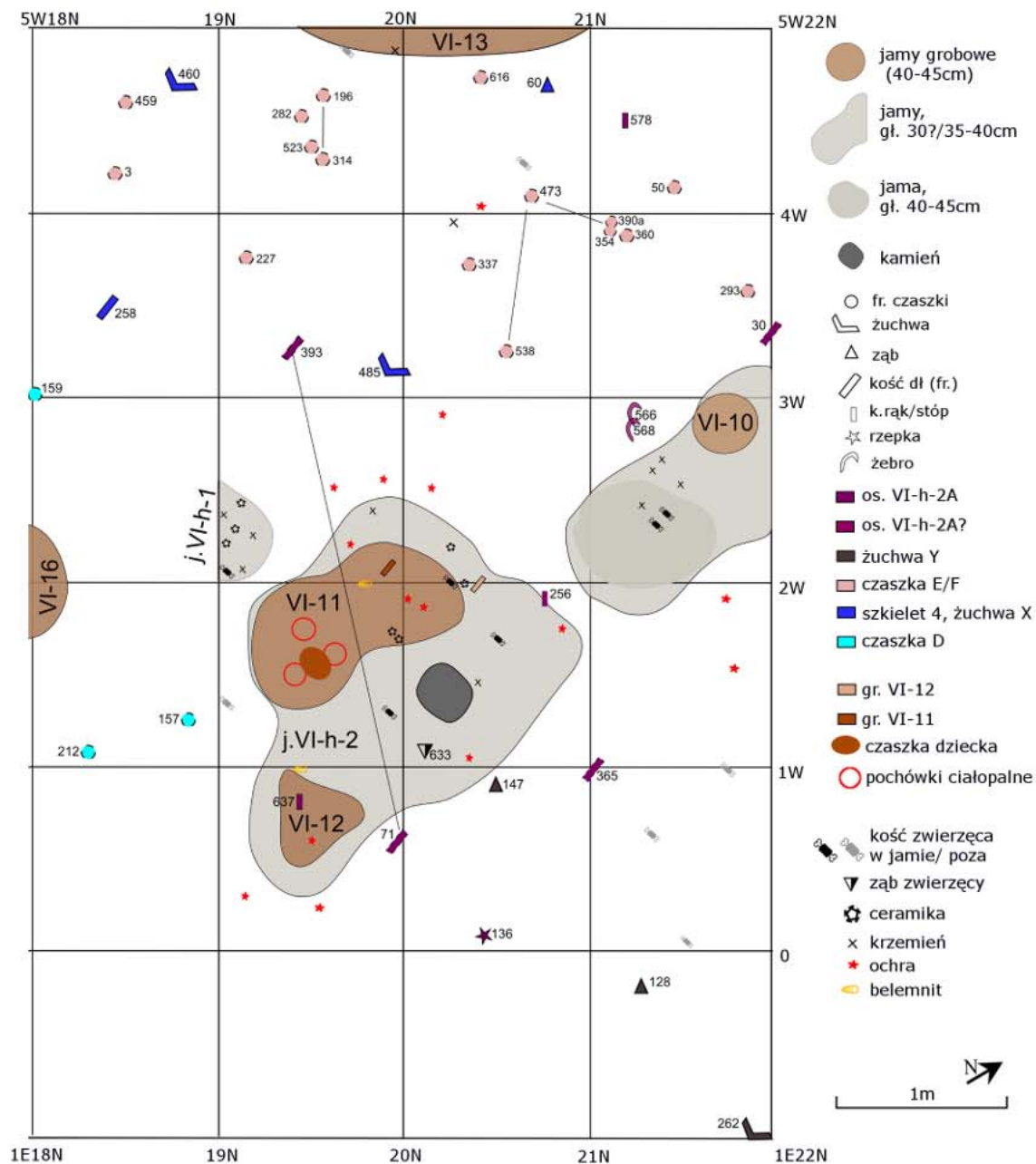

B

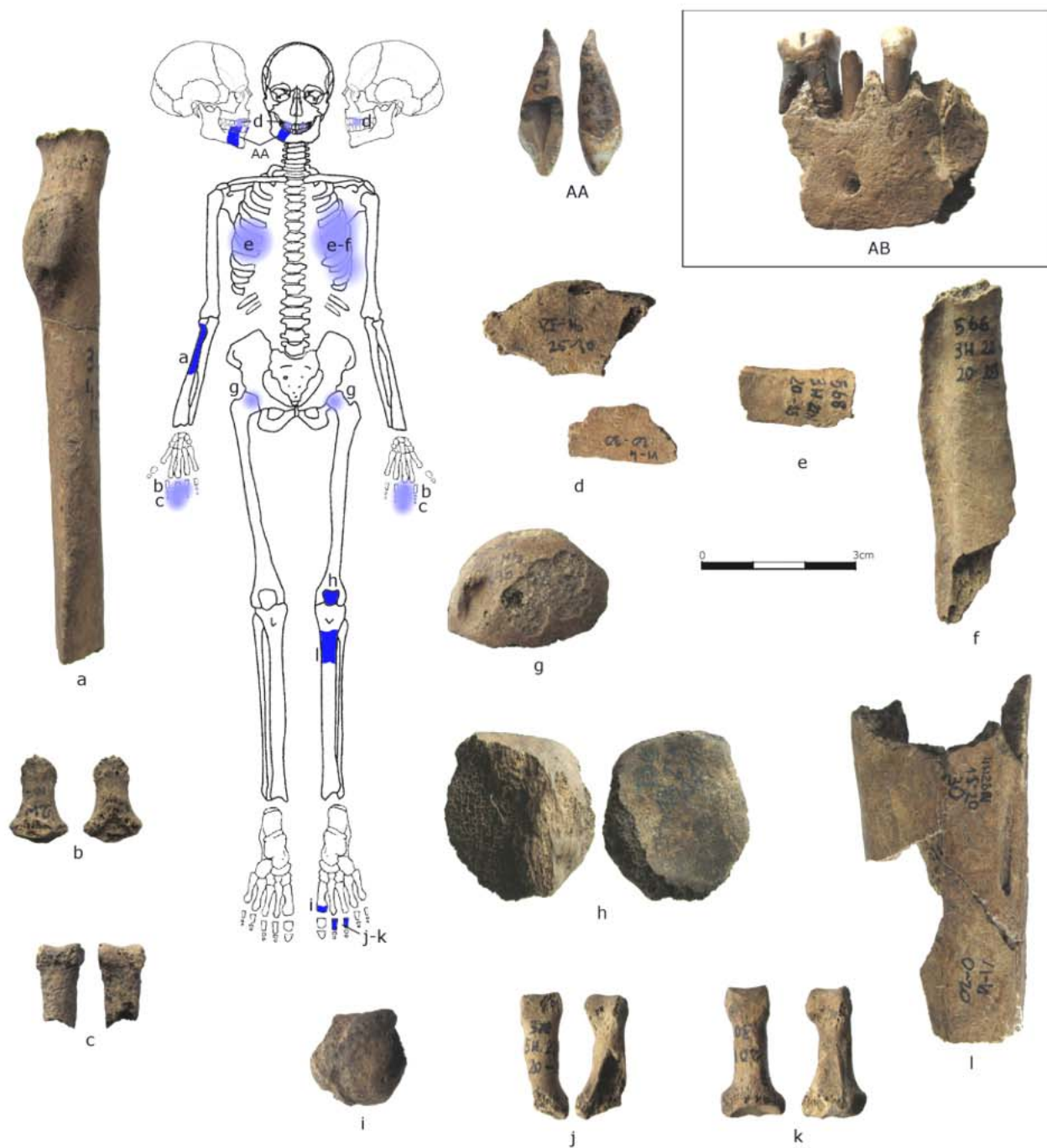

C

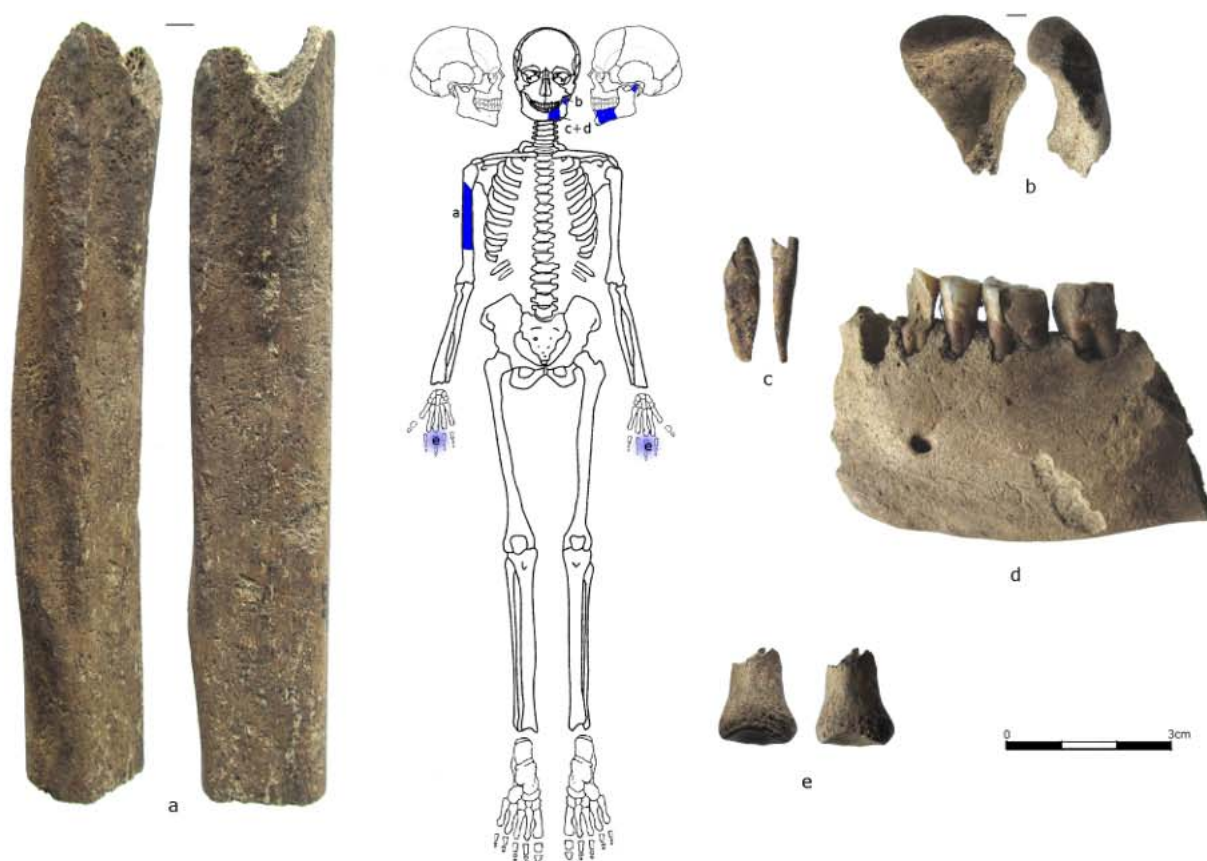
Ryc.130. Dudka, cmentarzysko, jama VI-m-1 - grób z pochówkiem wtórnym-cząstkowym:
A – fotografia jamy na głębokości 25-30cm z widocznymi dwoma kamieniami, żebrem ludzkim i dwoma większymi kośćmi zwierzęcymi; B – rysunek jamy z zaznaczeniem jej inwentarza; C – żebro ludzkie;
D – kość ptasia z jamy.

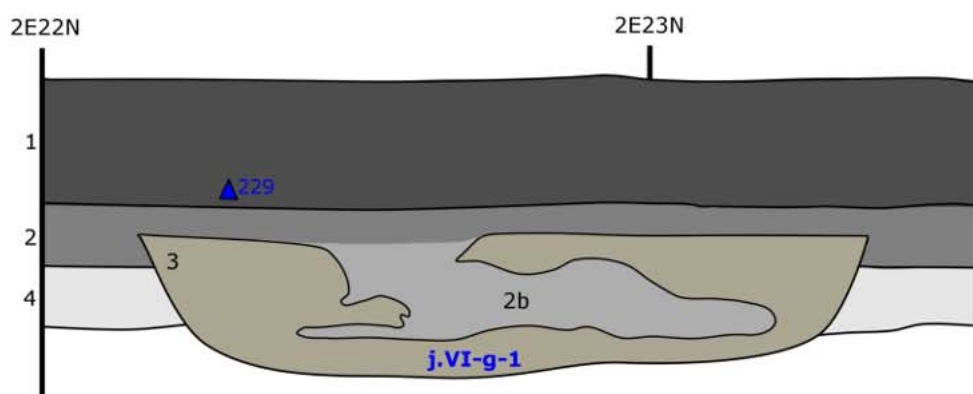
Ryc.131. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), plan metrów 1E-5W 19N-22N. Zaznaczono wszystkie kości ludzkie z gł. 0-45cm, oraz zabytki z gł. 35-45cm. Kości poszczególnych osobników oznaczono odpowiednimi kolorami.

Ryc.132. Dudka, cmentarzysko, osobnik VI-h-2-A (kobieta, dorosła) oraz żuchwa Y i luźny ząb:
 AA – kieł szczękowy znad jamy VI-g-1 (#229); AB – żuchwa nr Y, osobnik VI-h-2-A?;
 osobnik VI-h-2:
 a – prawa kość promieniowa; b – paliczek dalszy ręki; c – paliczek środkowy ręki; d-e – fragmenty żeber;
 f – fragment lewego żebra; h – rzepka; i – lewe I śródstopie; j-k – paliczki bliższe stopy, lewe;
 l – fragment lewej kości piszczelowej.

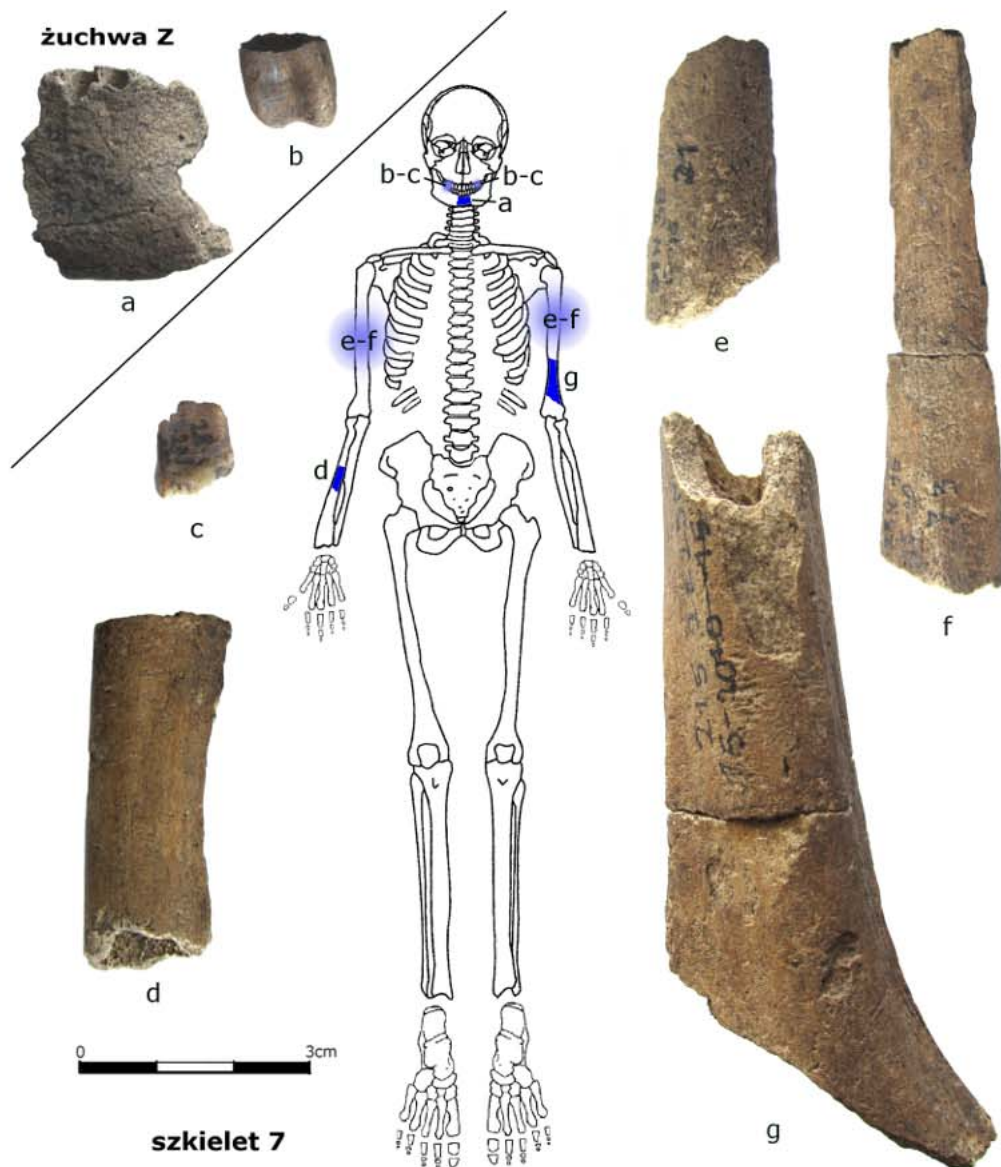
Ryc.133. Dudka, cmentarzysko, szkielet nr 4 i żuchwa X (mężczyzna):
a – kość ramienna, lewa; b – fragment lewej gałęzi żuchwy; c – siekacz żuchwowy; d – żuchwa nr X;
e – paliczek bliższy stopy, szkielet nr 4?

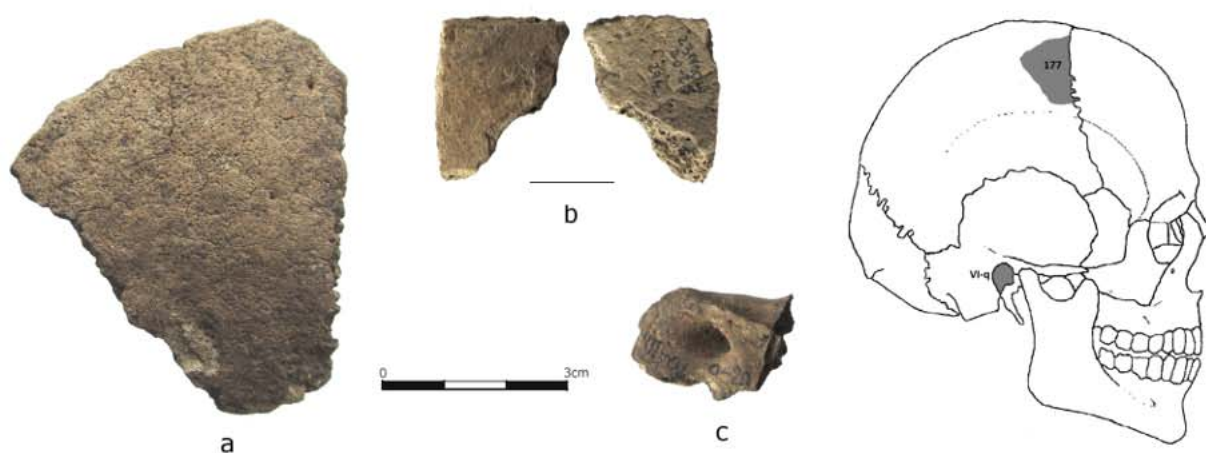
Ryc.134. Dudka, cmentarzysko, profil jamy VI-g-1.

Warstwy:

- 1 – torf czarny spiaszczony;
- 2 – mieszanina torfu czarnego, piasku i próchnicy;
- 2b – torf czarny z piaskiem;
- 3 – piasek z próchnicą;
- 4 – żwir z piaskiem.

Ryc.135. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), żuchwa nr Z i szkielet nr 7:
a – fragment trzonu żuchwy, środkowa część; b – korzeń zęba żuchwowego; c – fragment trzonowca szczękowego; d – fragment trzonu prawej kości promieniowej; e-f – fragmenty trzonu kości długiej, ramienna?; g – koniec dalszy trzonu lewej kości ramiennej.

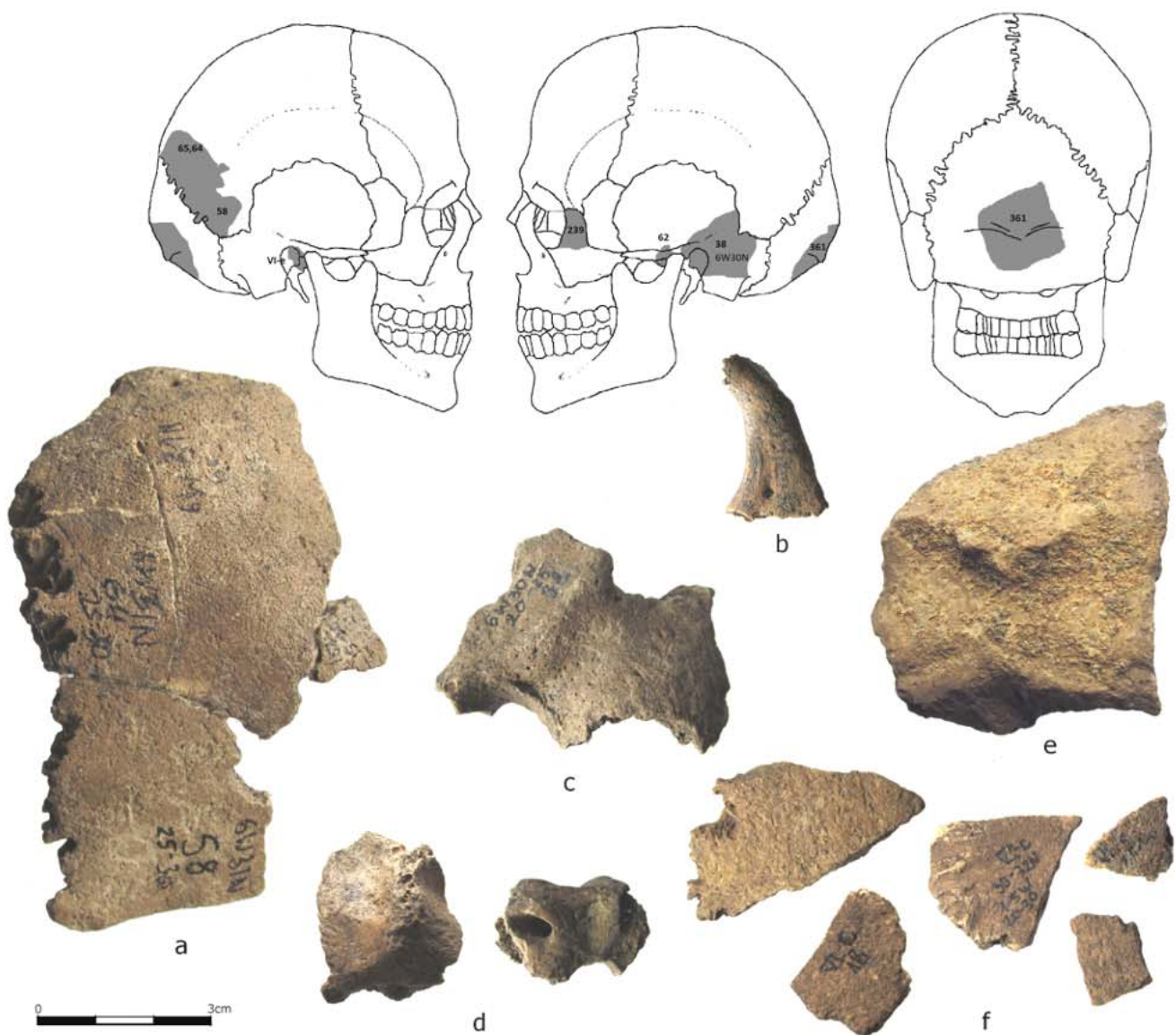

Ryc.136. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), czaszka G (mężczyzna):
a – fragment prawej kości ciemieniowej (mężczyzna); b – fragment kości ciemieniowej;
c – przewód słuchowy wewnętrzny, prawa kość skroniowa.

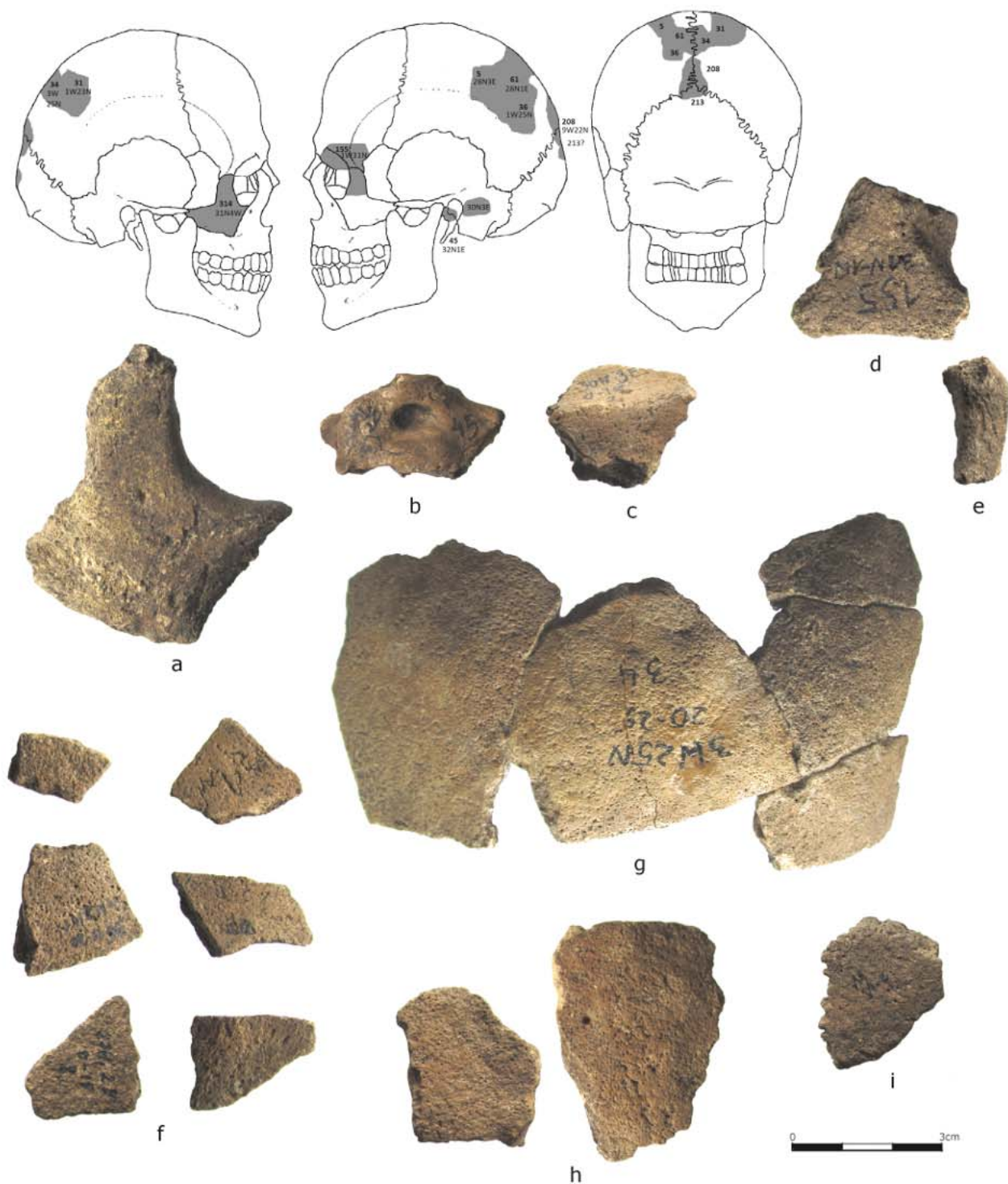
Ryc.137. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), czaszka A (kobieta?, Adultus):

a - fragment potylicy (#71); b - fragment kości czołowej (#274, 14); c - prawa k. ciemieniowa; d - krawędź prawego oczodołu; e - prawa kość jarzmowa; f - fragment lewej kości ciemieniowej ze szwem wieńcowym; g - fragmenty kości czołowej h - fragmenty kości ciemieniowych.

Ryc.138. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), czaszka B (kobieta?, Adultus):

- a – prawa kość ciemieniowa ze szwem węglowym (#58, 64-65); b – lewa kość jarzmowa;
- c – lewa kość skroniowa (#38); d – fragmenty lewej kości skroniowej, w tym przewód słuchowy wewnętrzny(#62);
- e – potylica, środkowa część łuski (#361); f – fragmenty kości ciemieniowych.

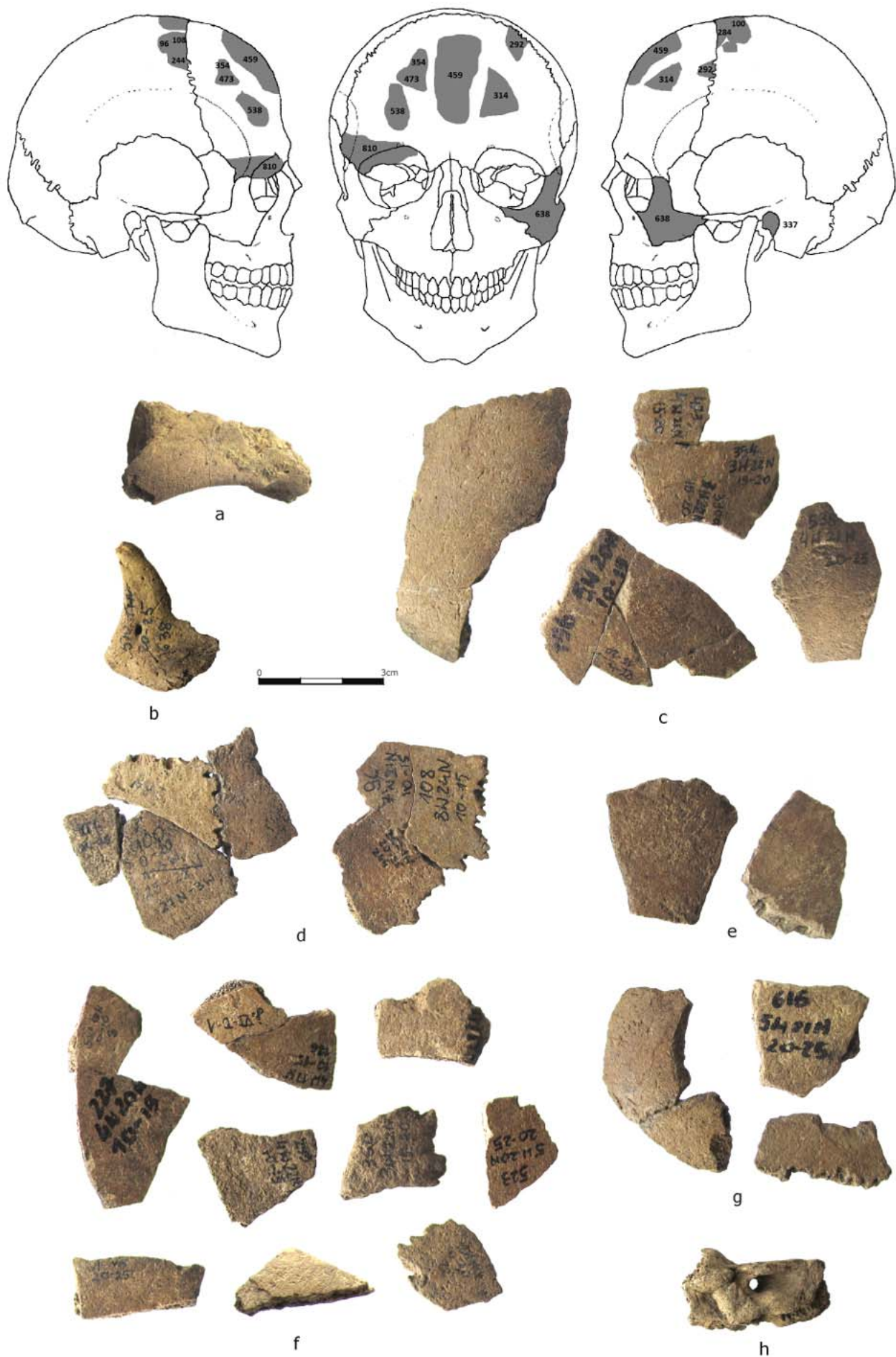
Ryc.139. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), czaszka C (mężczyzna?, Senilis):

a – prawa kość jarzmowa (#514); b-c – fragmenty lewej kości skroniowej (#45); d – kość czołowa, krawędź lewego oczodołu (#155); e – fragment lewej kości jarzmowej; f – fragmenty kaloty; g – fragment kości ciemieniowej lewej i prawej ze zrośniętym szwem strzałkowym (#31, 34, 5, 36, 61); h – fragmenty kości ciemieniowych przy szwie strzałkowym (#208, 213); i – fragment kości ciemieniowej.

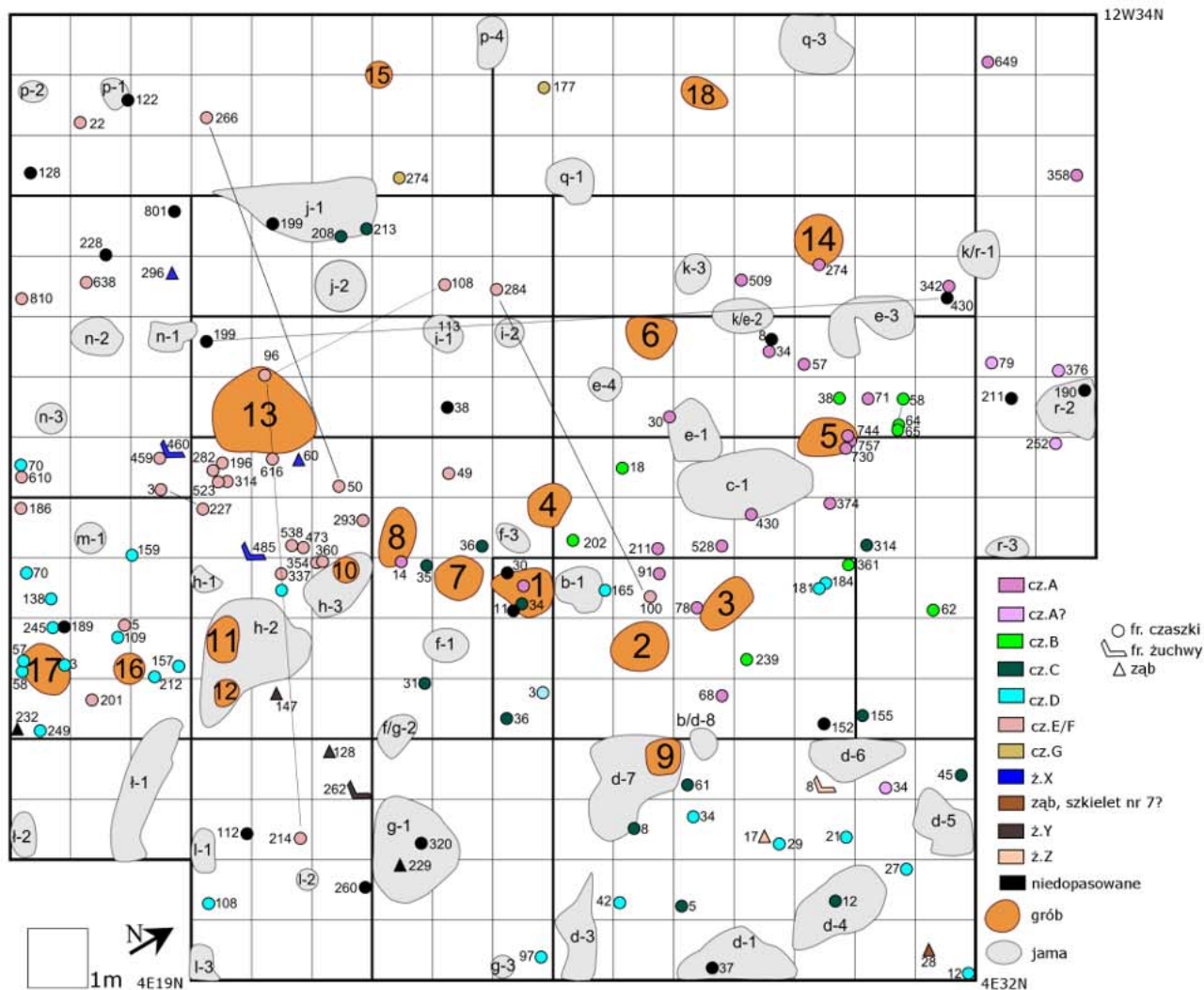
Ryc.140. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), czaszka D (mężczyzna?, Adultus):

a – fragment lewej kości skroniowej (#212); b – fragmenty prawej kości skroniowej, w tym przewód słuchowy wewnętrzny (#157); c – kość czołowa, fragment prawej krawędzi oczodołu; d – fragment prawej kości ciemieniowej (#34); e-f – lewa kość ciemieniowa; g – fragment potylicy (#245, 165, 70); h – fragmenty kości ciemieniowych (#58, 97, 159) i – fragmenty potylicy? (#3, 109); j – małe fragmenty kaloty.

Ryc. 141. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), czaszka E/F (kobieta?, Juvenis?):

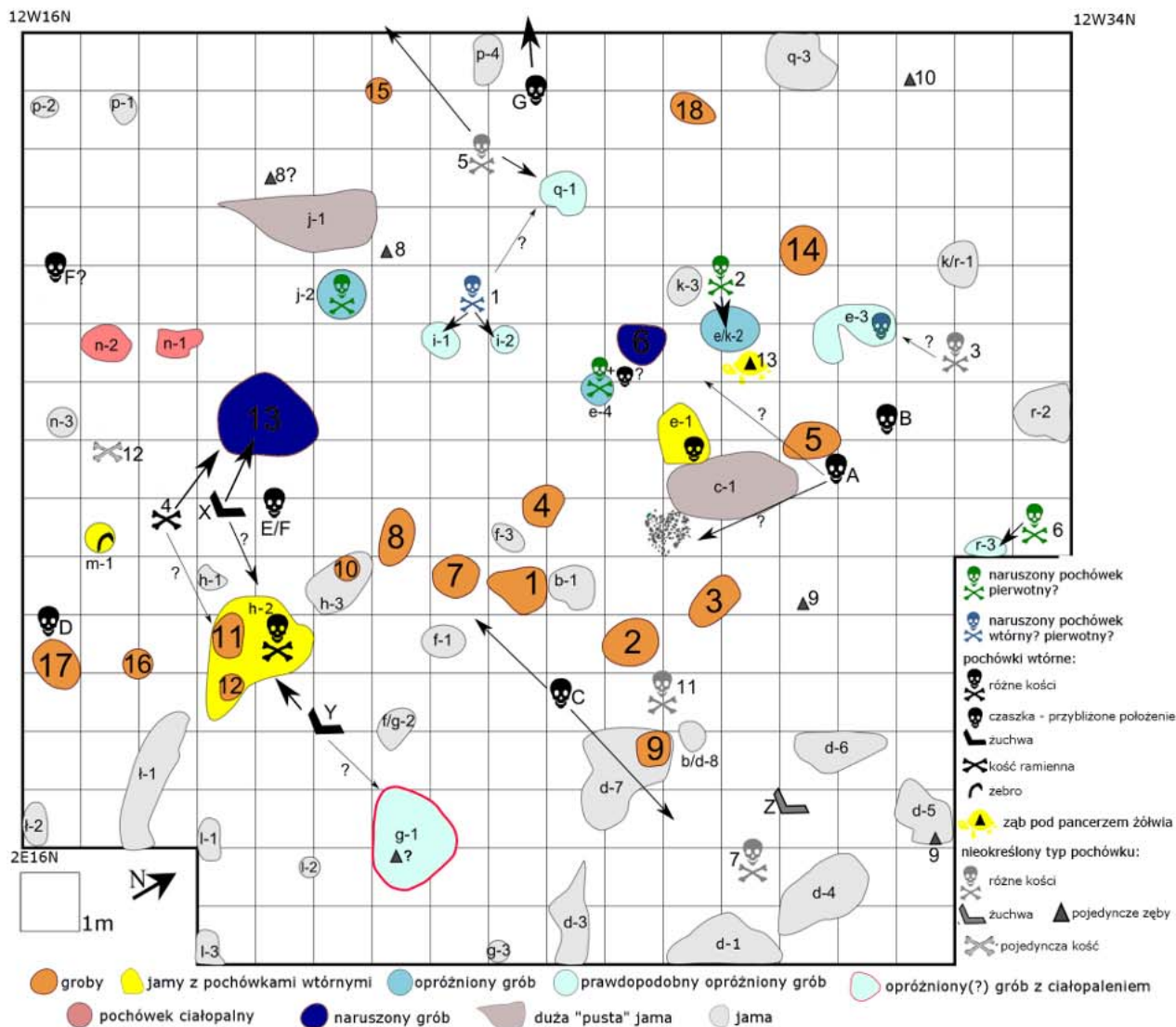
a – kość czołowa, krawędź prawego oczodołu (#810); b – lewa kość jarzmowa (#638); c – fragmenty kości czołowej; d – fragmenty kości ciemieniowych ze szwem wieńcowym; e – fragmenty kości ciemieniowych ze szwem strzałkowym(?); f – fragmenty kości ciemieniowych; g – fragmenty potylicy; h – kość skroniowa lewa, przewód słuchowy wewnętrzny (#337).

Ryc.142. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), planigrafia wydzielonych czaszek (A-G), żuchw (X-Z) oraz luźnych zębów.

Czaszki, żuchwy i luźne zęby oznaczone odpowiednimi kolorami.

Na czarno fragmenty czaszek i zęby niedopasowane do konkretnej czaszki lub szkieletu.

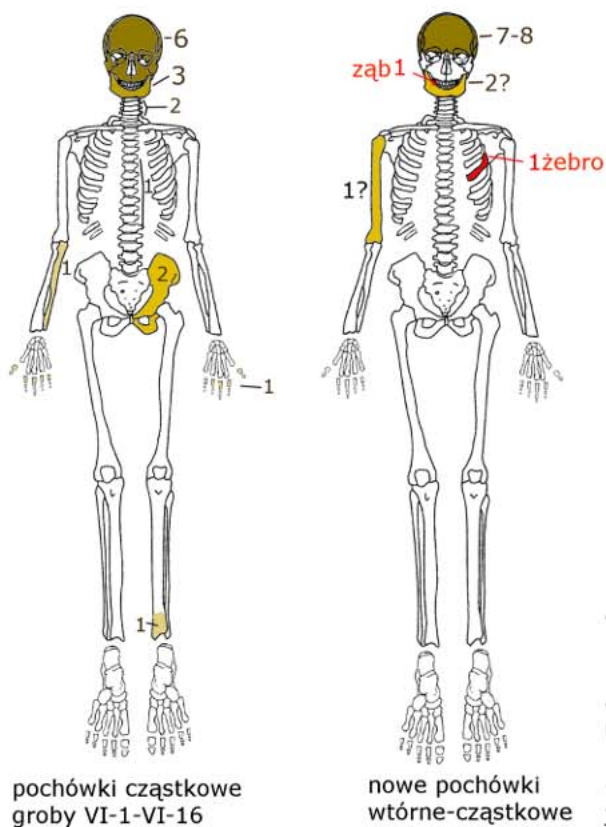
Ryc.143. Dudka, plan cmentarzyska z uwzględnieniem interpretacji jam i kości ludzkich.

Typ pochówku i rodzaj grobu oznaczono różnymi kolorami opisanymi w legendzie.

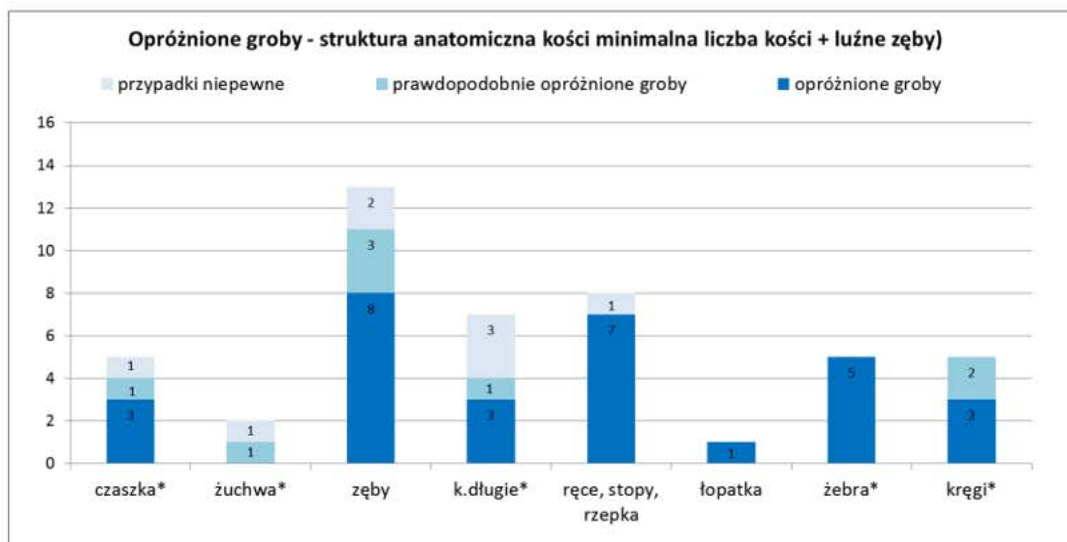
Na szaro pozostały jamy o nieznanym przeznaczeniu i obiekty niezwiązane z kośćmi ludzkimi.

Przy każdym wydzielonym szkielecie, czaszce i zuchwie podano odpowiedni ich numer.

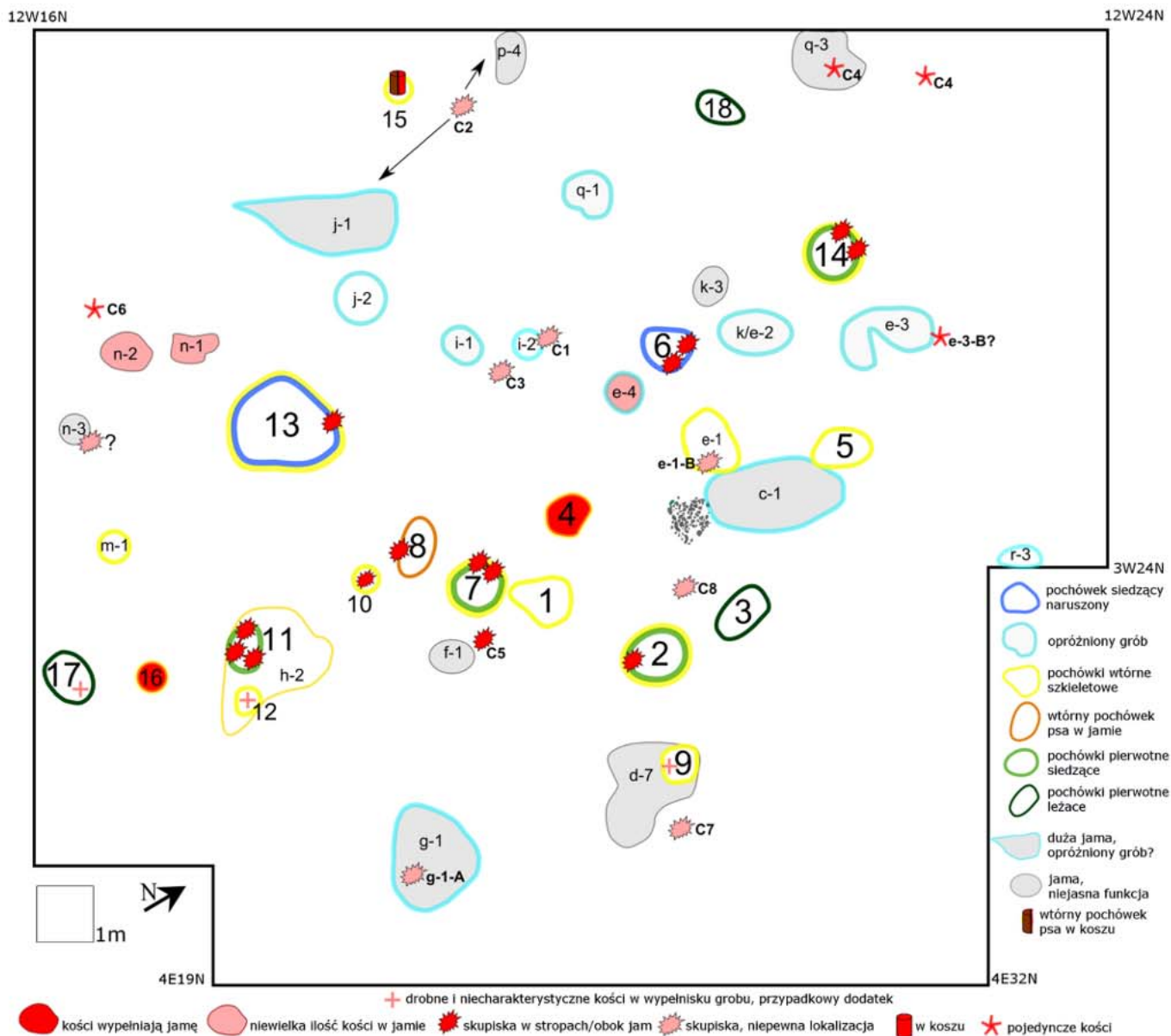
Strzałki wskazują na prawdopodobną lokalizację depozytu czaszki lub na miejsce pochodzenia konkretnych kości, im grubsza strzałka, tym pewniejsza lokalizacja.

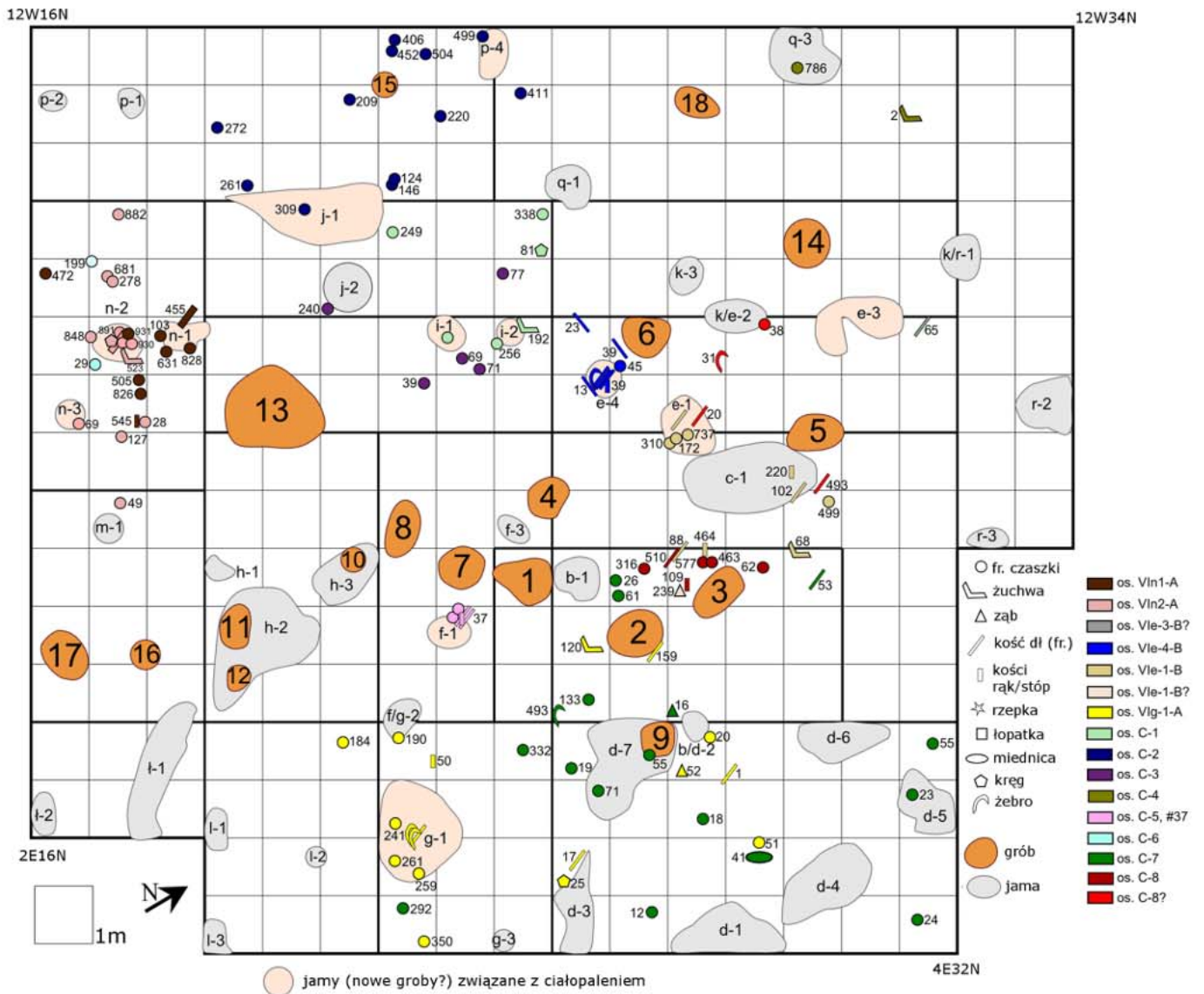
Ryc.144. Dudka, cmentarzysko, struktura anatomiczna pochówków wtórnych częściowych (1 stopień kompletności). Po lewej pochówki z właściwych grobów (VI-1-VI-16), a po prawej nowo wydzielone pochówki wtórne reprezentowane przez pojedyncze kości. Na czerwono oznaczono elementy szkieletu – ząb i żebro, które pojawiają się po raz pierwszy jako pochówek częściowy.

Ryc.145. Dudka, cmentarzysko, struktura anatomiczna szczątków ludzkich pochodzących z opróżnionych grobów.

Ryc.146. Dudka, plan cmentarzyska. Sposób depozycji pochówków ciałałpalnych w grobach i poza nimi. Współwystępowanie ciałałpalenia z innymi typami pochówku (pierwotnymi, wtórnymi i naruszonymi). Na planie zaznaczono groby oraz jamy, które są związane z ciałałpaleniem lub niespalonymi kośćmi ludzkimi.

Ryc.147. Dudka, cmentarzysko (wykop VI), planigrafia przepalonych kości ludzkich.

Kości poszczególnych osobników oznaczone kolorami: os. C-1 - C-8 - wydzieleni na podstawie kości znalezionych poza grabami i jamami. Beżowym kolorem oznaczono jamy, które mogły zawierać pochówki ciałopalne.

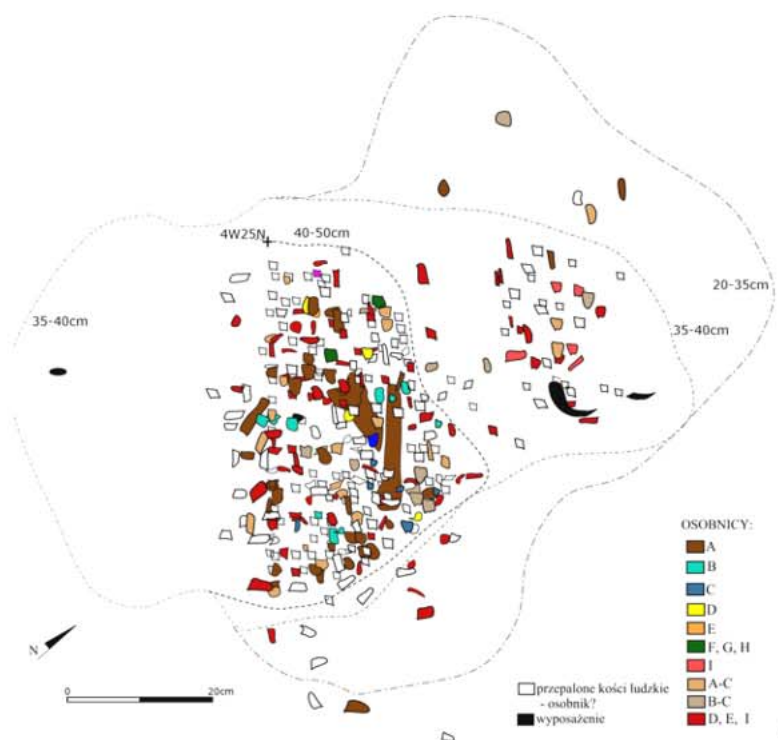
Ryc.148. Dudka, cmentarzysko, skupiska z pochówkami ciałopalnymi zdeponowane w stropach, przy czaszkach siedzących osobników:

A – grób VI-13, skupisko zawierające kości dwóch osobników (os. G i H) za głową siedzącego dziecka (os. B);
 B – grób VI-11, trzy skupiska w każdym osobny pochówek (os. B-D) złożone wokół czaszki siedzącego dziecka (os. A).

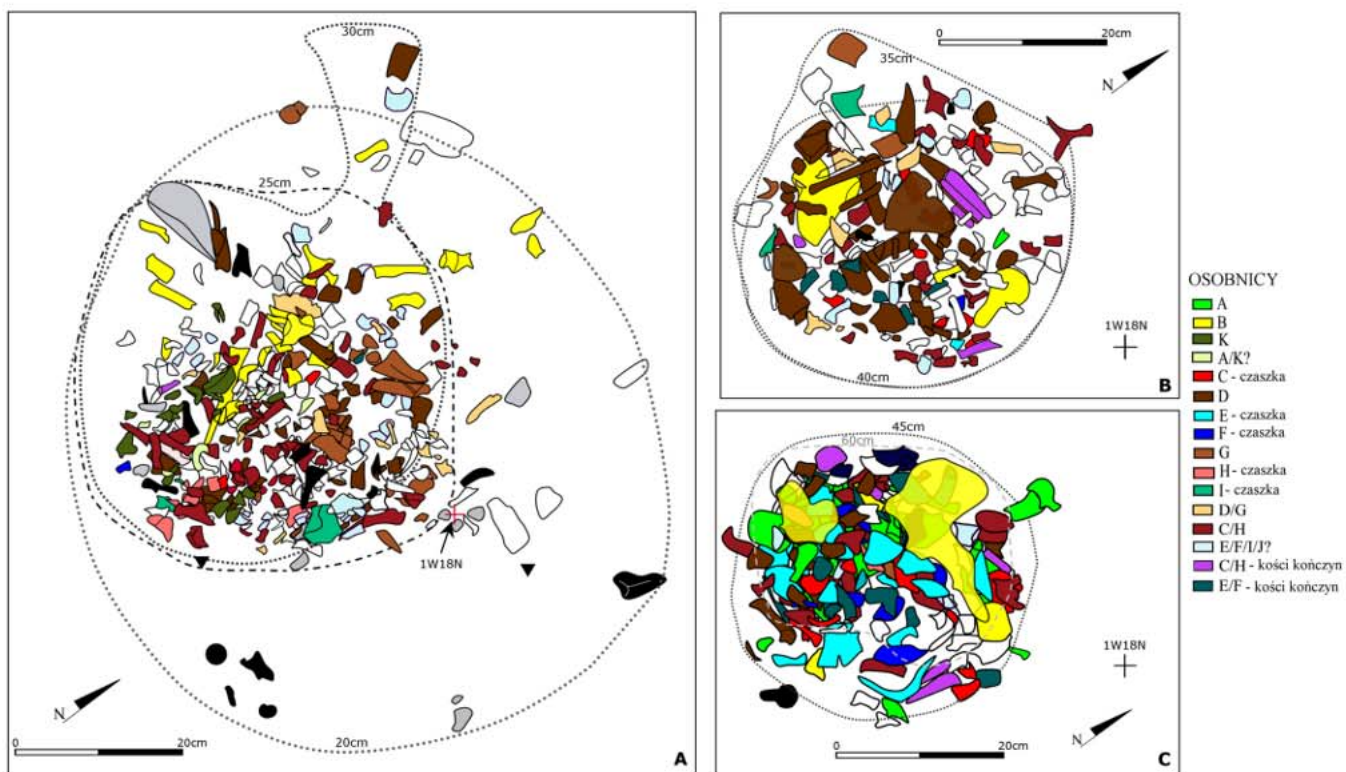
Ryc.149. Dudka, cmentarzysko, skupiska z pochówkami ciałopalnymi zdeponowane przy grobach z pochówkiem wtórnym w jamie:

A – grób VI-8 z wtórnym pochówkiem psa i skupiskiem przepalonych kości ludzkich obok jamy (os. A i B);
 B – grób VI-10 z wtórnym pochówkiem kobiety złożonym w koszu. Skupisko przepalonych kości znajdowało się nad nim i zawierało kości dwóch osobników ludzkich oraz psa.

Ryc.150. Dudka, grób VI-4:

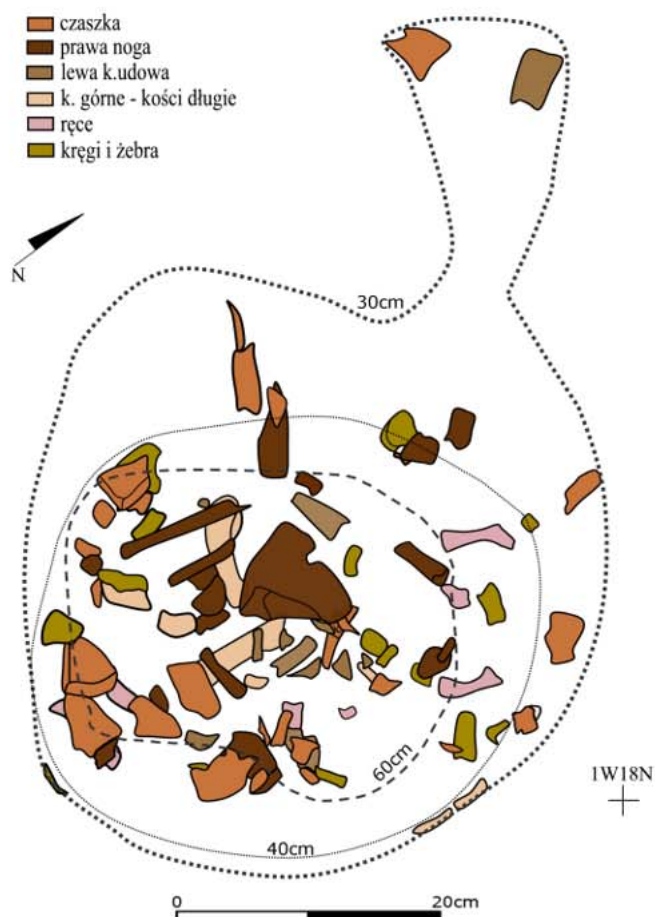
A – rysunek grobu z zaznaczeniem kości pochodzących od konkretnych osobników,
 B – górna część jamy (północna część) na głębokości 35cm; C – jama na głębokość 40cm;
 D – jama na głębokości 45cm; E – dolna część jamy, głębokość 50cm.

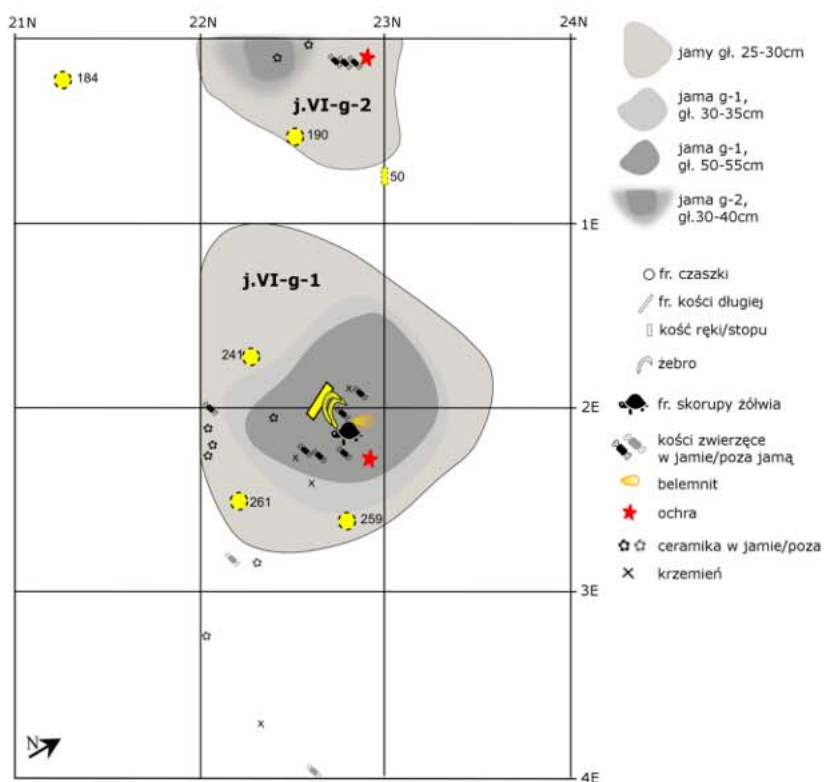
Ryc.151. Dudka, grób VI-16, rysunki jamy z zaznaczeniem kości poszczególnych osobników. Kości niespalone – osobnicy A, B i K, kości przepalone – osobnicy C-J.
A – górna część jamy, głębokość 20-30cm; B – środkowa część jamy, głębokość 30-40cm;
C – dolna część jamy, głębokość 45-60cm.

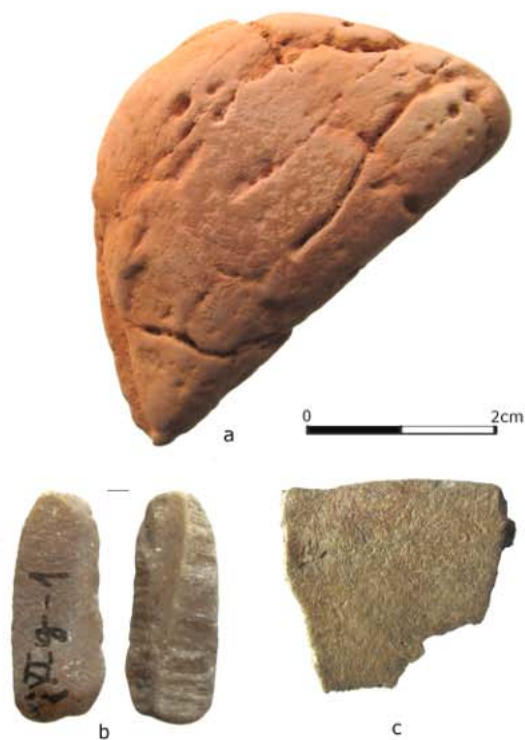
Ryc.152. Dudka, grób VI-16, fotografie jamy grobowej na różnych poziomach:
A – strop jamy zniszczony przez orkę, głębokość 20-25cm; B – jama na głębokości 30cm;
C – jama na głębokości 37cm.

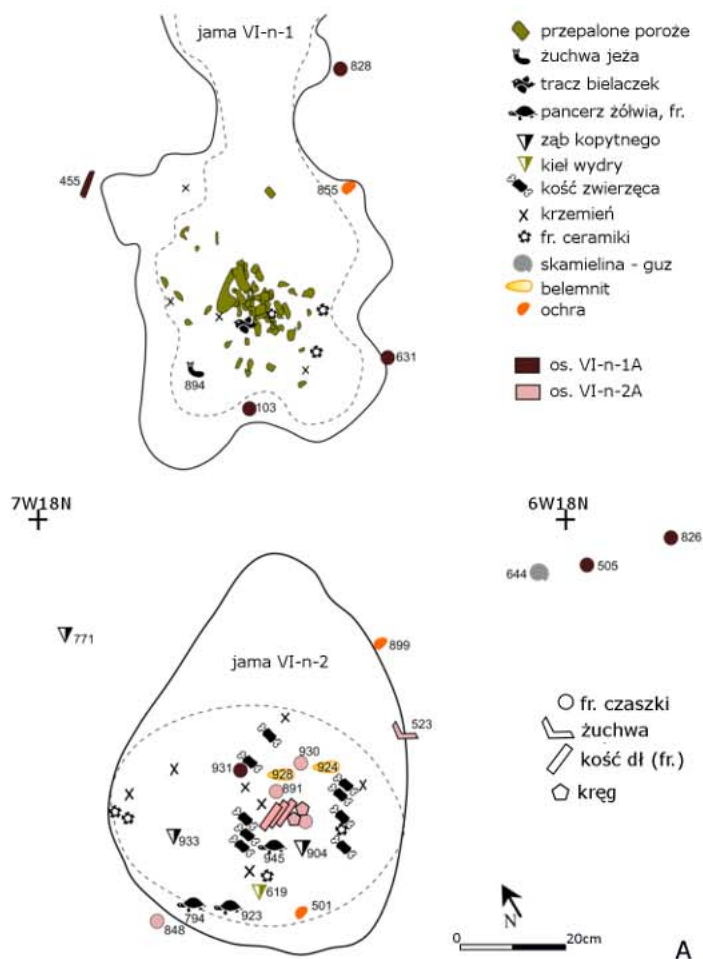

Ryc.153. Dudka, grób VI-16, osobnik D. Ułożenie kości z różnych partii szkieletu. Pochówek słabo przepalony (kolor czarno-brązowy).

Ryc.154. Dudka, jama VI-g-1 z pochówkiem ciała palnym (skupisko w stropie jamy?):
a - ochra; b - belemnit; c - fragment pancerza żółwia.

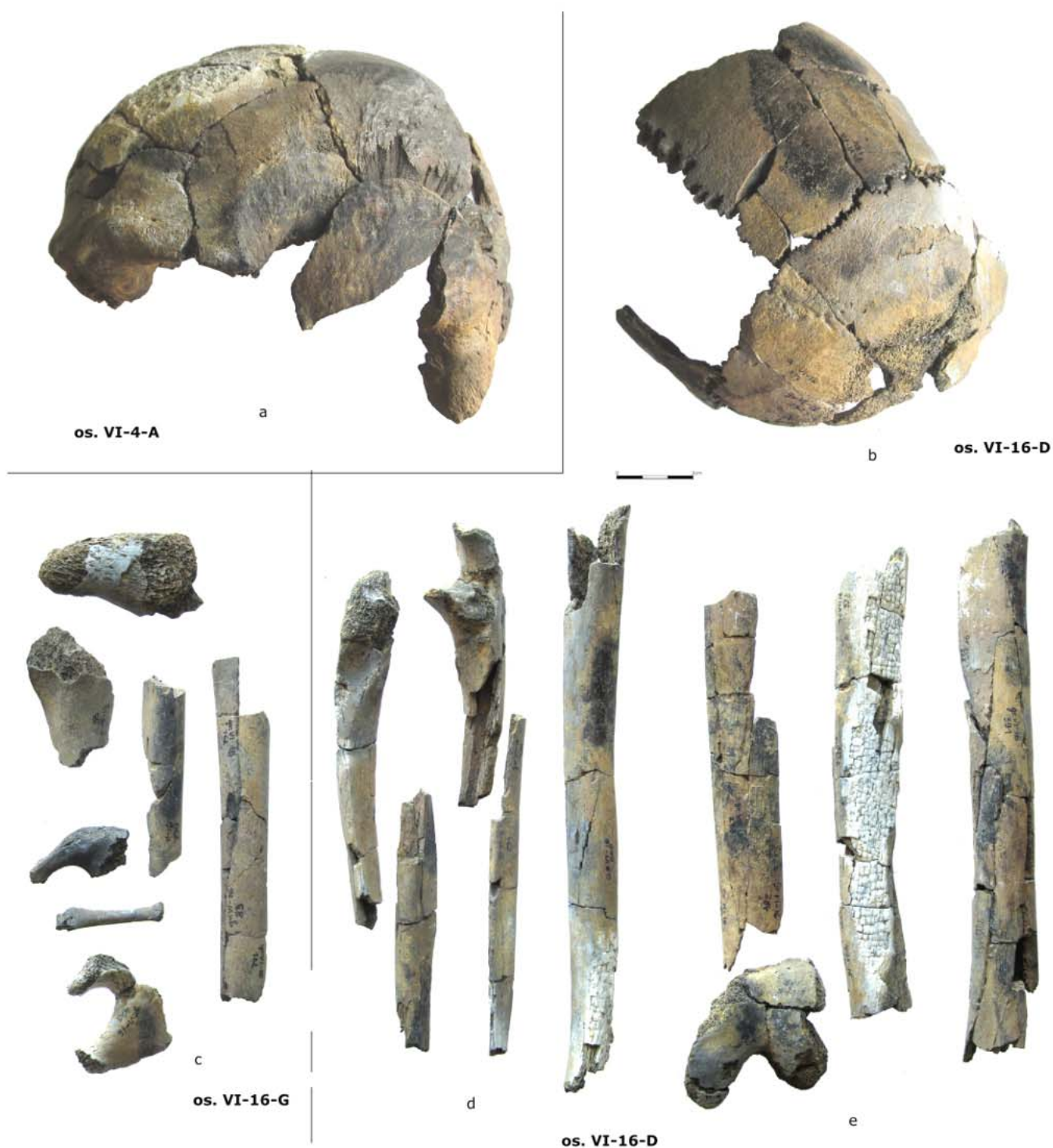

Ryc.155. Dudka, zespół jam VI-n-1 i VI-n-2 zawierających pochówki ciałałpalne:
 A – rysunek jam z zaznaczeniem kości ludzkich i wyposażenia grobowego;
 B – jama VI-n-1 z widocznymi fragmentami przepalonego poroża sarny;
 C – jama VI-n-2 z przepalonymi kośćmi ludzkimi wewnątrz.

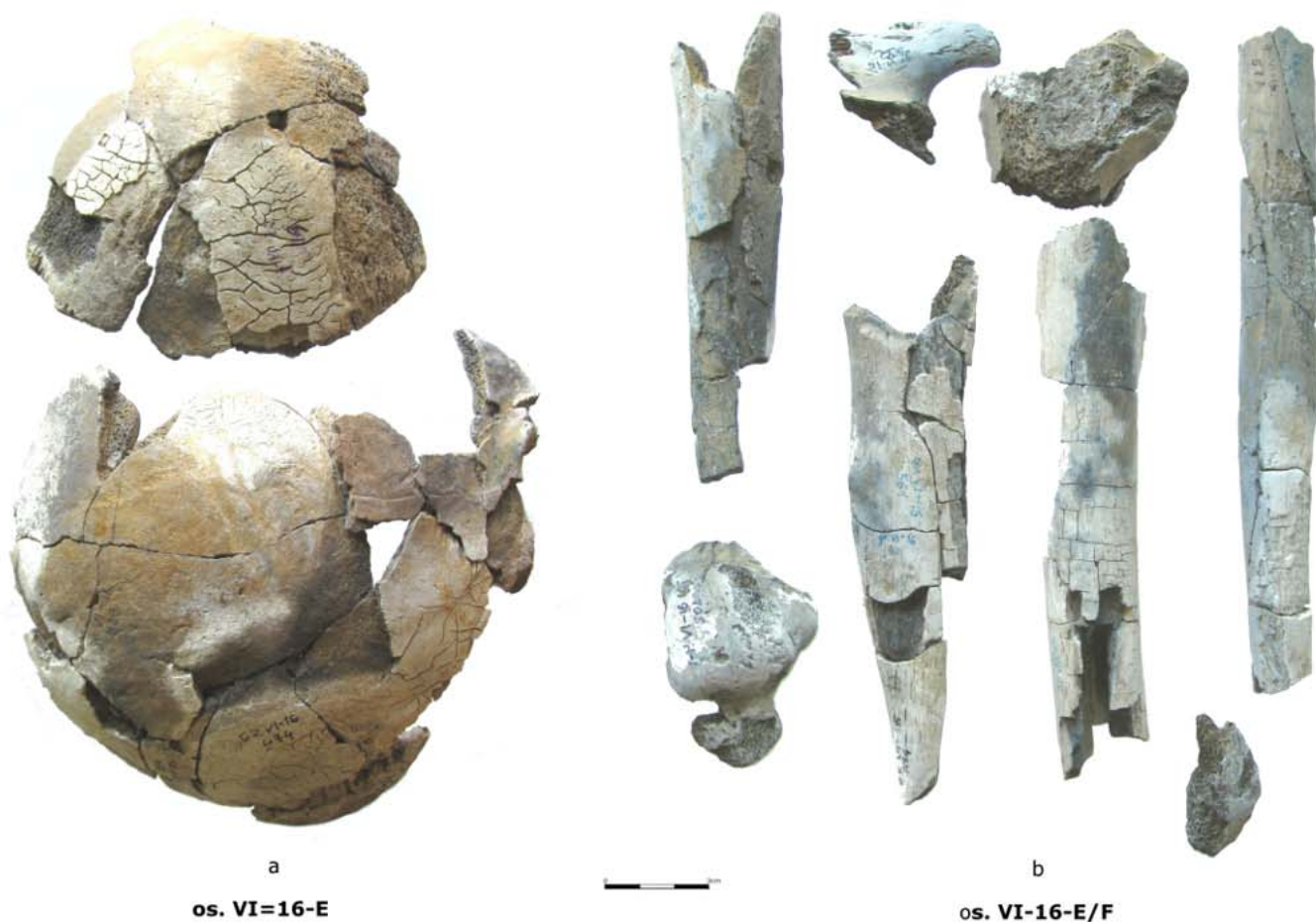

Ryc.156. Dudka, grób VI-15, pochówek ciałałpalny młodego mężczyzny (os. A, białe kości) złożony w jednym koszu razem z wtórnym pochówkiem psa (brązowe kości).

Ryc.159. Dudka, grób VI-4 i VI-16, kości ludzkie słabo przepalone na kolor czarno-brązowy z niebiesko-białymi plamami:

- a – czaszka osobnika VI-4-A, widok z lewej strony, najsilniej przepalona kość czołowa;
- b – czaszka osobnika VI-16-D, widok z góry, najsilniej przepalona kość czołowa;
- c – kości kończyn osobnika VI-16-G (dziecko);
- d – osobnik VI-16-D, kości kończyn górnych; e – osobnik VI-16-A, kości kończyn dolnych.

os. VI=16-E

os. VI-16-E/F

Ryc.160. Dudka, grób VI-16, przepalenie kości na kolor jasnoszaro-brązowy i niebiesko-biały:
a - czaszka osobnika E, widok od góry na kość czołową i kości ciemieniowe, silniejsze przepalenie (białe) na kości skroniowej i czołowej;
b - kości kończyn jednego osobnika, E lub F.

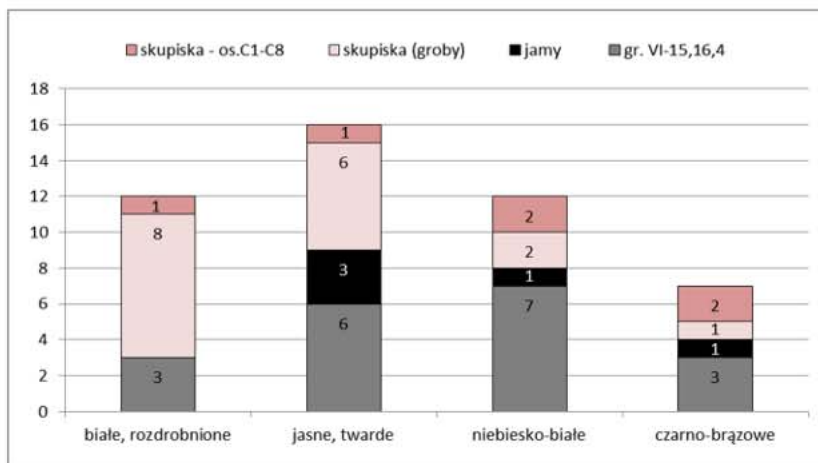
Ryc.161. Dudka, grób VI-14, kości ze skupiska silnie przepalone na kolor kredowobiało-szary i rozdrobnione.

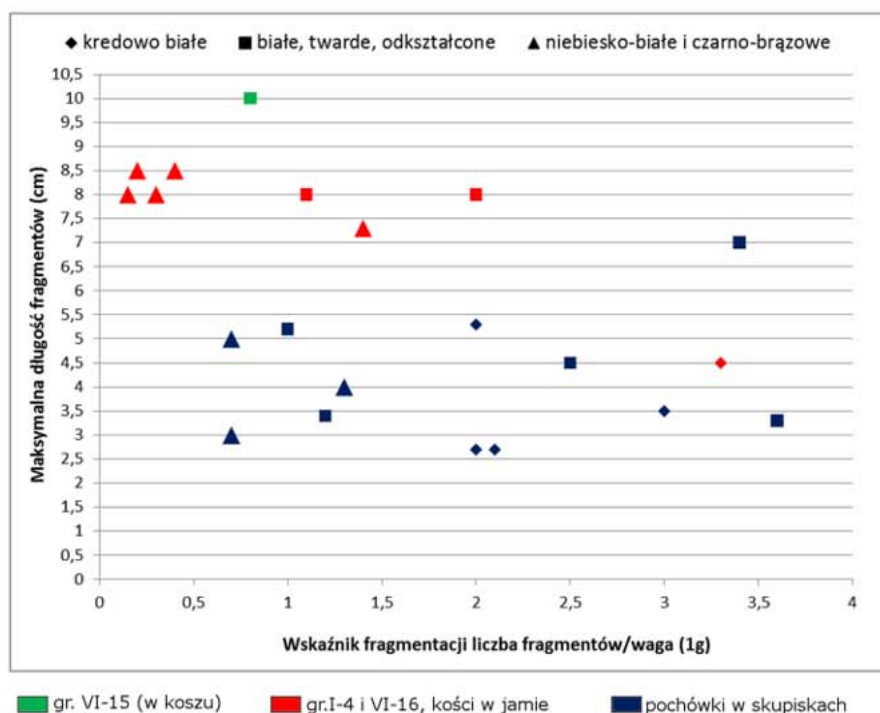
os. VI-15-A

Ryc.162. Dudka, grób VI-15, osobnik A, kości silnie przepalone na kolor białobeżowy, odkształcone i spękane, ale zachowane w dużych fragmentach:

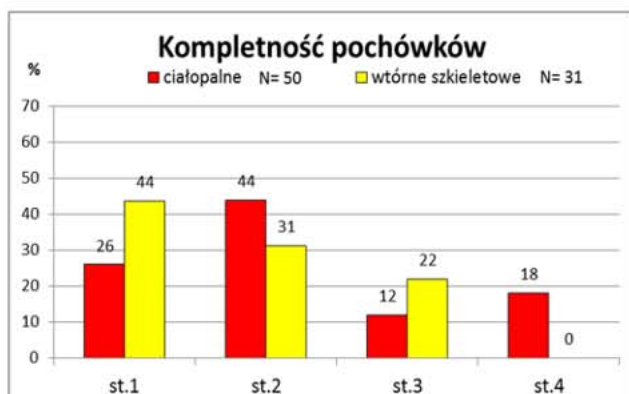
- a – fragmenty czaszki;
- b – kręgi piersiowe, lędźwiowe i kość krzyżową;
- c – kości kończyn górnych;
- d – kości kończyn dolnych.

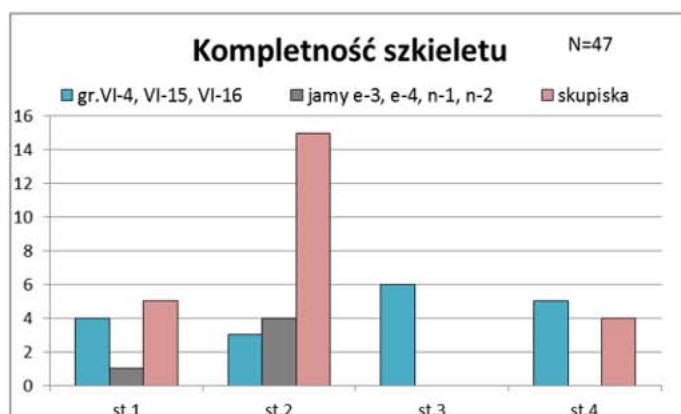
Ryc.163. Dudka, cmentarzysko, pochówki ciałałpalne. Przepalenie kości a sposób ich depozycji.

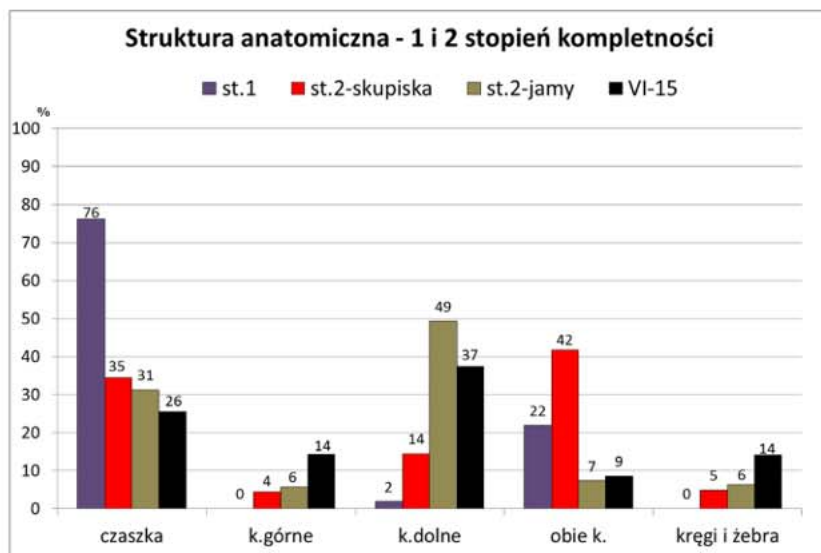
Ryc.164. Dudka, pochówki ciałałpalne, fragmentacja kości a sposób ich przepalenia oraz depozycji.

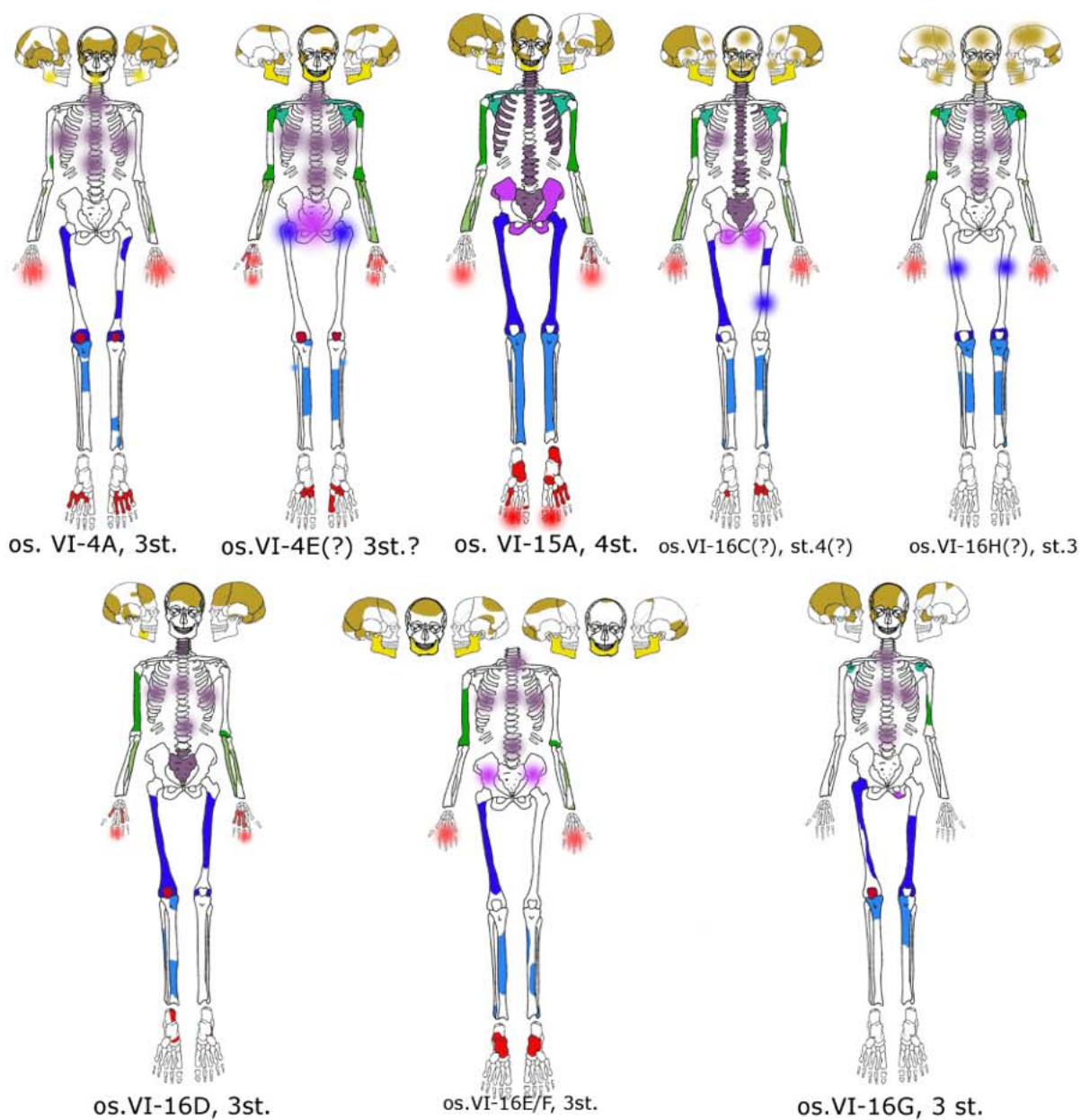
Ryc.165. Dudka, kompletność pochówków ciałałpalnych w porównaniu do wtórnych szkieletowych.

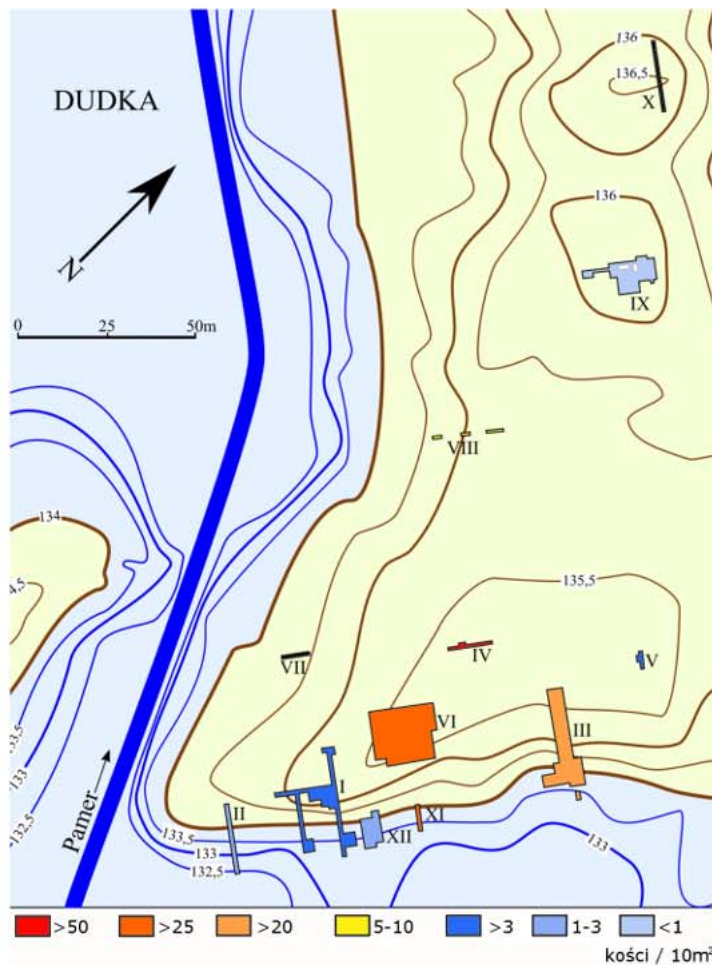
Ryc.166. Dudka, pochówki ciałałpalne, kompletność szkieletu a sposób depozycji szczątków.

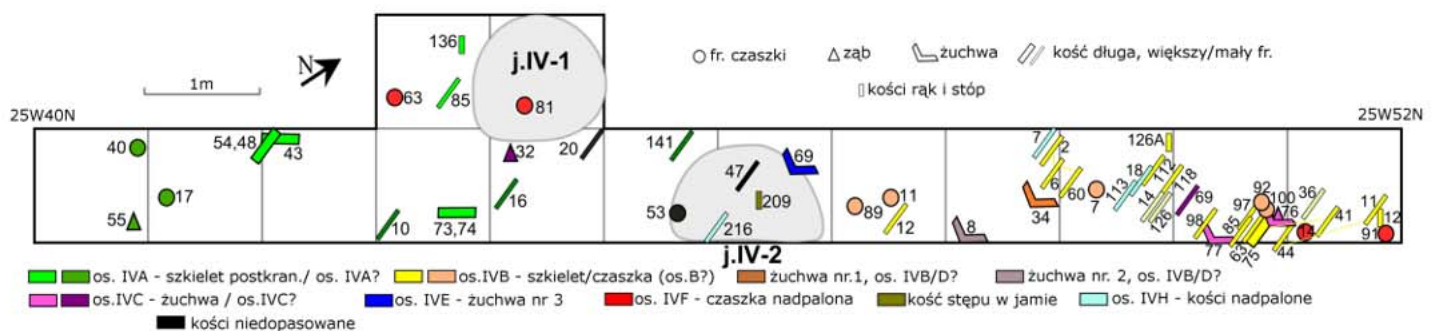
Ryc.167. Dudka, struktura anatomiczna pochówków ciepłalnych cząstkowych (1 i 2 stopień kompletności szkieletu) a sposób ich depozycji.

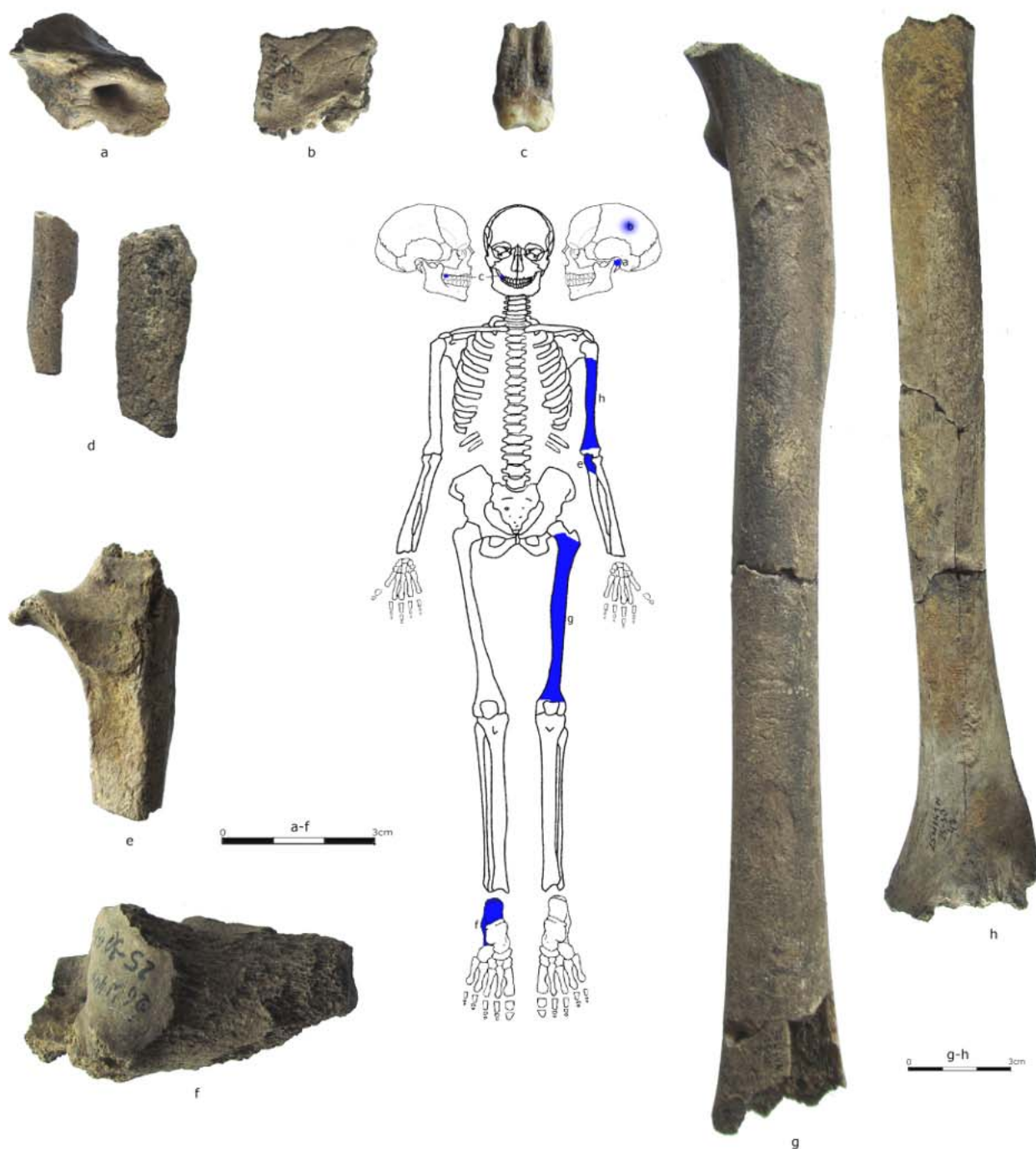
Ryc.168. Dudka, pochówki ciepłalne kompletne (4 stopień kompletności) i reprezentowane przez większość kości szkieletu (3 stopień kompletności). Kompletność szkieletów poszczególnych osobników (ustawieni za kolejnością grobów).

Ryc.169. Dudka, plan stanowiska, liczba fragmentów kości ludzkich na 10m² powierzchni w poszczególnych wykopach.

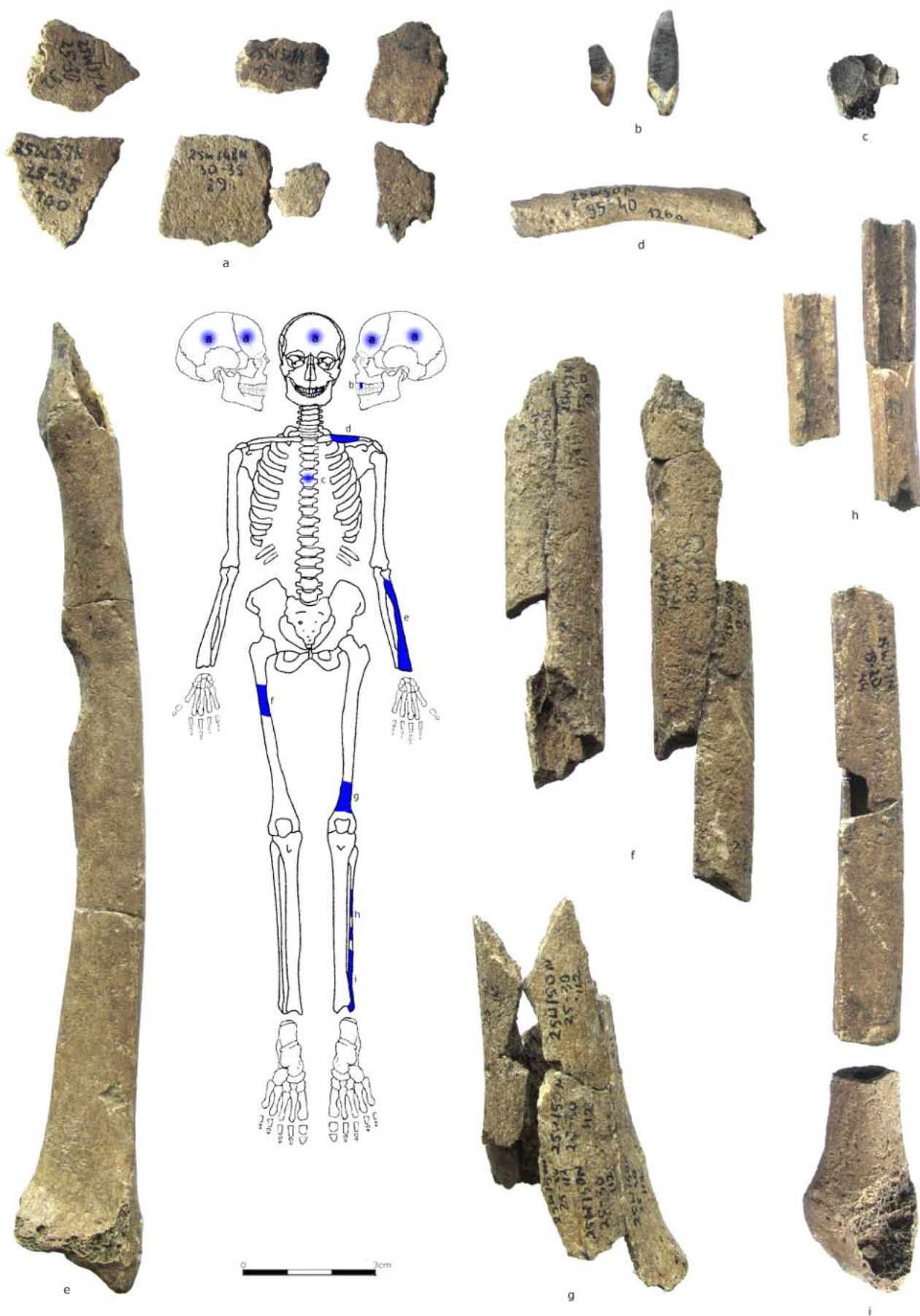

Ryc.170. Dudka, wykop IV, planigrafia luźnych kości ludzkich.
Kości poszczególnych osobników oznaczone kolorami, na czarno fragmenty nieprzyporządkowane.

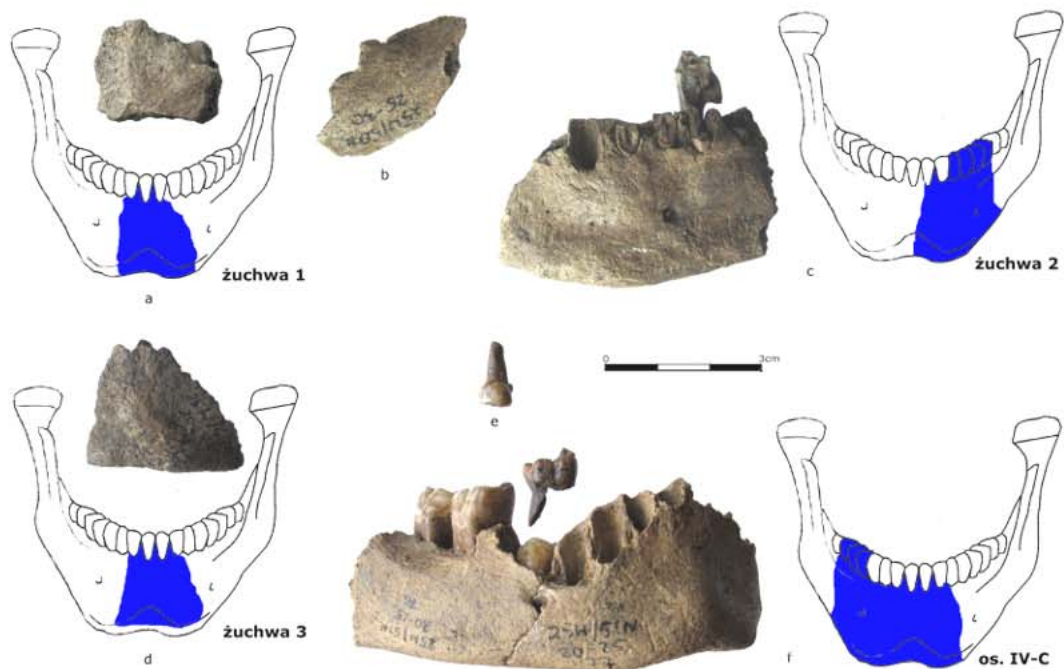
Ryc.171. Dudka, wykop IV, kości osobnika IV-A:

a – przewód słuchowy wewnętrzny lewy; b – fragment kości ciemieniowej, lewa?; c – prawy trzonowiec szczęki (UM3); d – fragmenty kości długiej; e – koniec bliższy lewej kości łokciowej; f – prawa kość piętowa; g – lewa kość udowa; h – lewa kość ramienna.

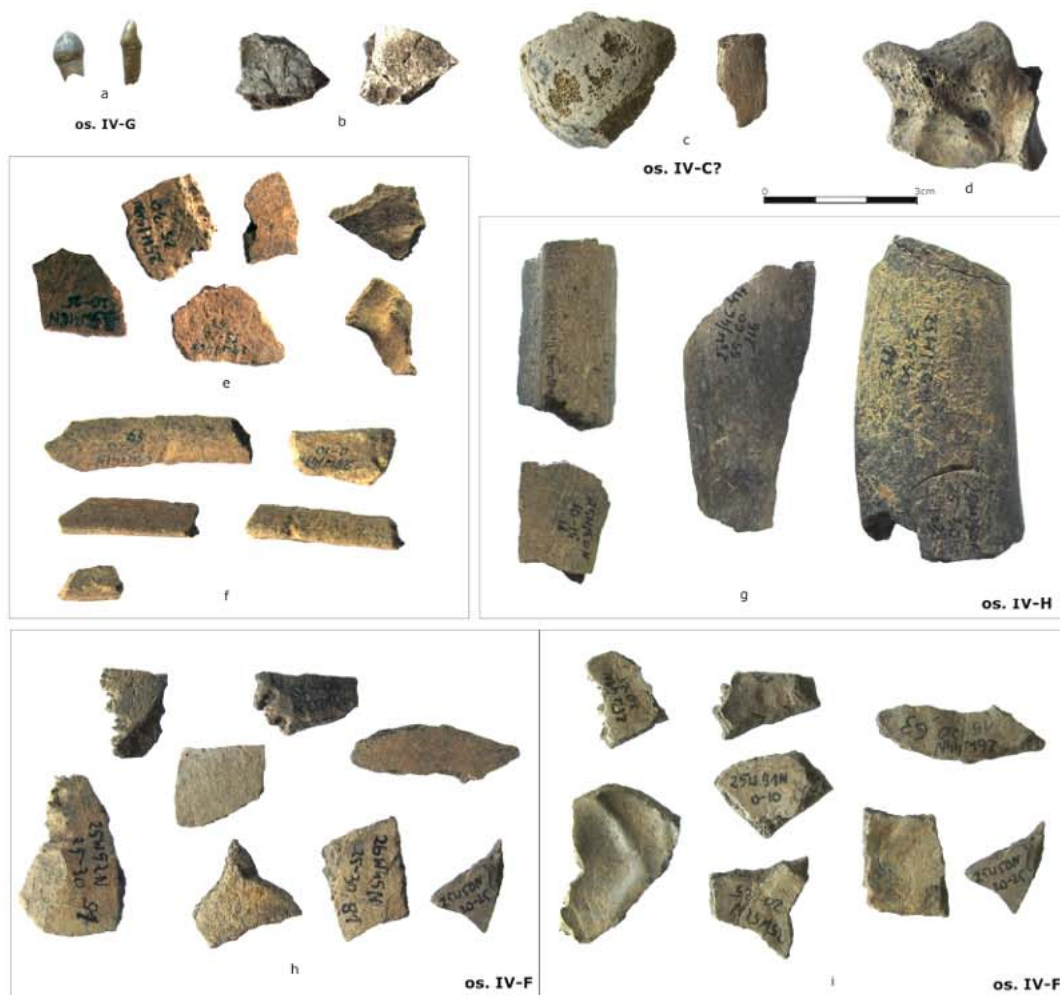
Ryc.172. Dudka, wykop IV, kości osobnika IV-B:

a – fragmenty czaszki, kości ciemieniowe i czołowa; b – zęby szczękowe, fragment kła? i cały kieł lewy;
 c – fragment kręgu piersiowego, nadpalony wtórnie?; d – lewy obojczyk; e – lewa kość promieniowa;
 f – fragmenty trzonu prawej kości udowej; g – koniec dalszy trzonu lewej kości udowej;
 h-i – fragmenty lewej kości strzałkowej.

Ryc.173. Dudka, wykop IV, wydzielone żuchwy:

a – żuchwa nr 1 (#34); b – fragment żuchwy, nr 1?; c – żuchwa nr 2 (#8); d – żuchwa nr 3 (#69); e – ząb szczękowy dziecka, osobnik IV-C?; f – żuchwa osobnika IV-C (#76-77), dziecko 9,5-11,5 lat.

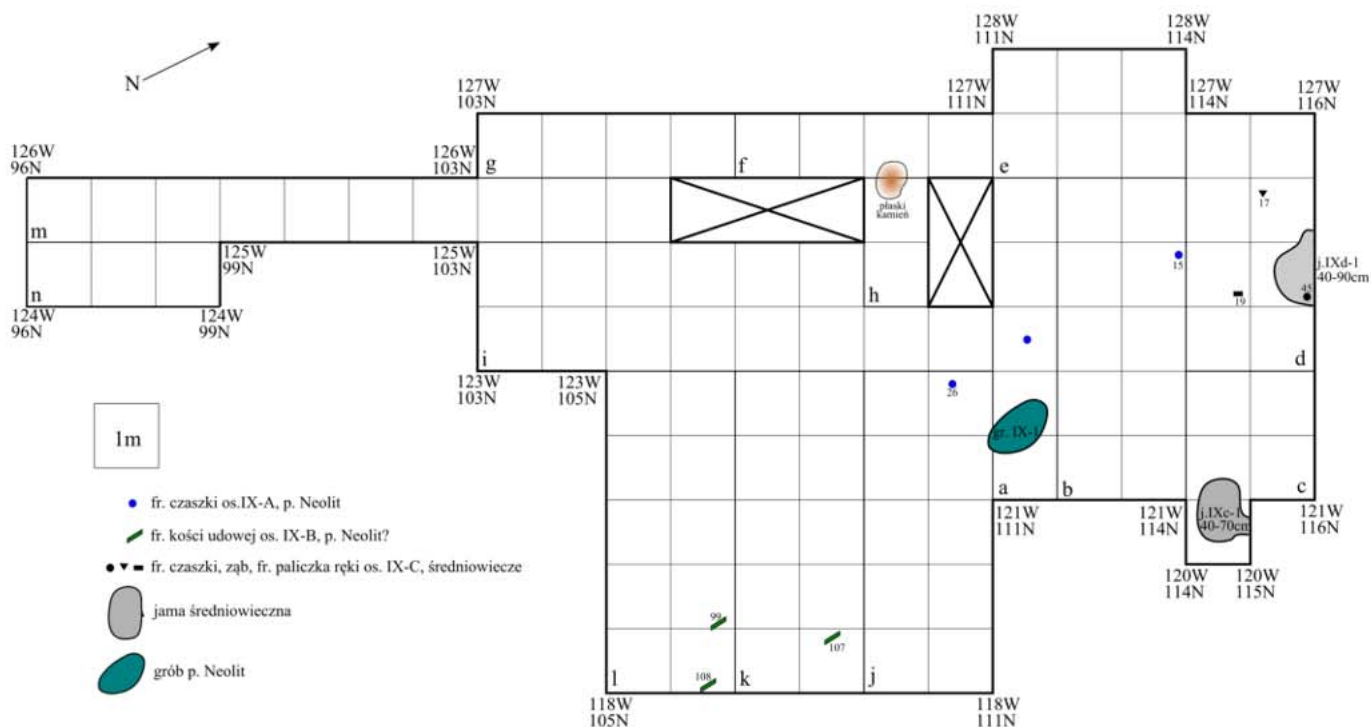
Ryc.174. Dudka, wykop IV, luźne kości ludzkie od różnych osobników:

a – zęby żuchwowe, zawiązek przedtrzonowca i mleczny siekacz, osobnik IV-G (ok. 6 lat); b – fragmenty przepalanej czaszki; c – fragment nasady kości udowej i żebro dziecka, os. IV-C?; d – prawa kość sześcienna z jamy IV-2; e – fragmenty kaloty; f – fragmenty kości długich; g – nadpalone kości długie, piszczel i udowa, osobnik IV-H; h – kości nadpalonej wtórnie czaszki, osobnik IV-F, widok od strony zewnętrznej; i – czaszka osobnika VI-F wtórnie nadpalona, widok od strony wewnętrznej.

Ryc.175. Dudka, wykop IX, luźne kości ludzkie:

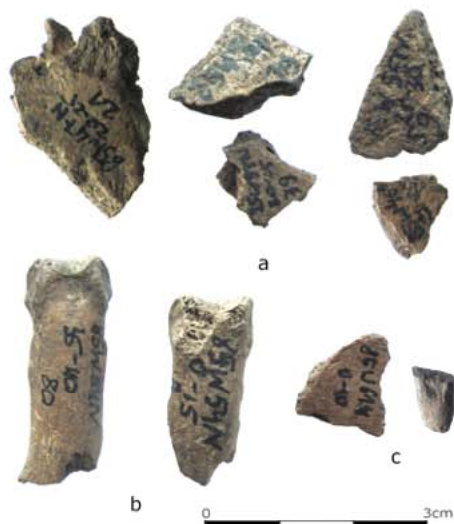
a – fragmenty czaszki, osobnik IX-A; b – fragmenty kości udowej, osobnik IX-B.

Ryc.176. Dudka, wykop IX, plan wykupu z zaznaczonymi kośćmi ludzkimi.

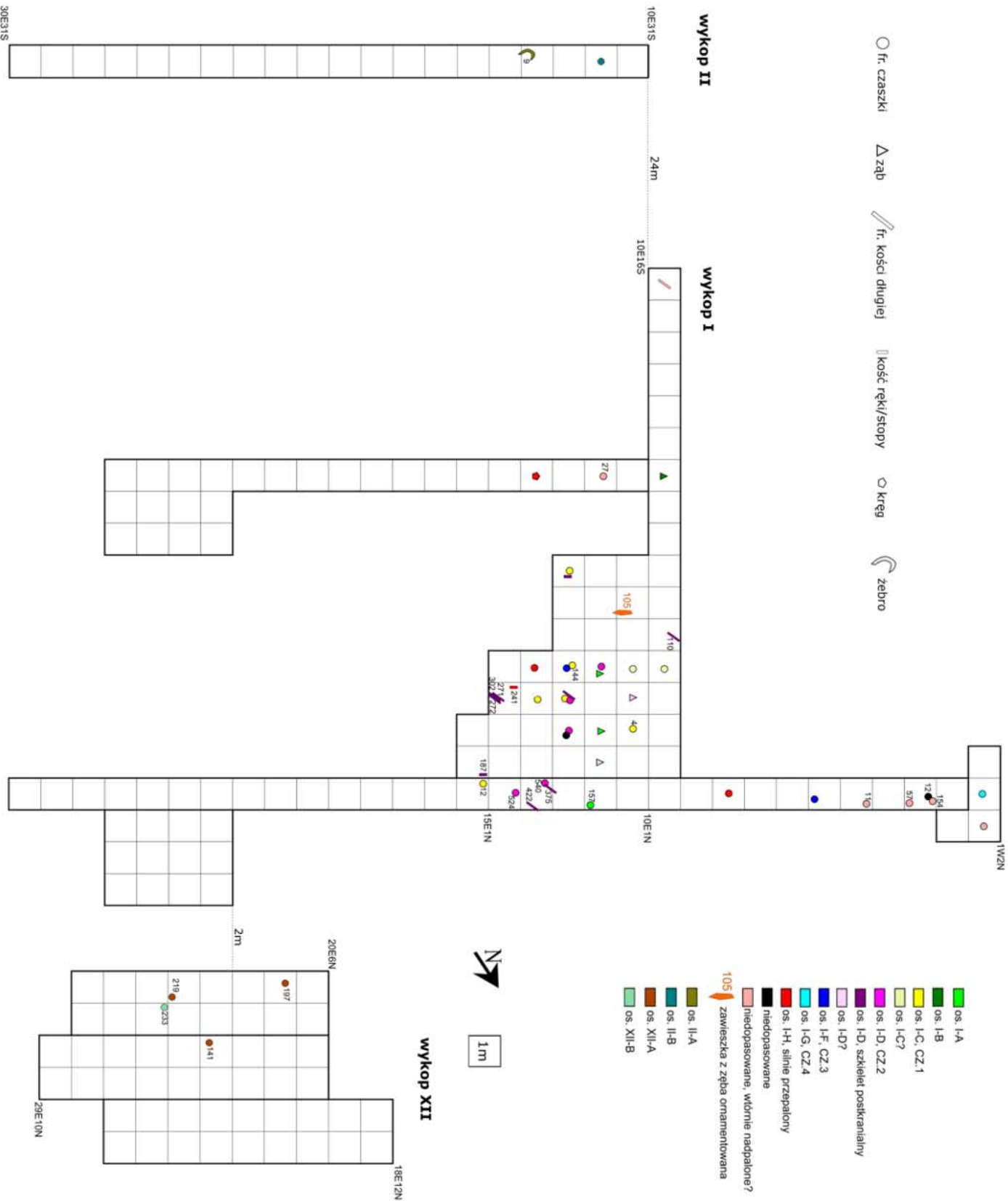
Ryc.177. Dudka, wykop VIII, plan wykupu z zaznaczenie luźnych kości ludzkich.

Ryc.178. Dudka, wykop VIII, luźne kości ludzkie:

a – fragmenty czaszki; b – paliczki bliźsze ręki; c – kości wtórnie nadpalone z plateau, fragment czaszki i zęba.;

a-b – osobnik VIII-A; c – os. VIII-A? lub VIII-B?

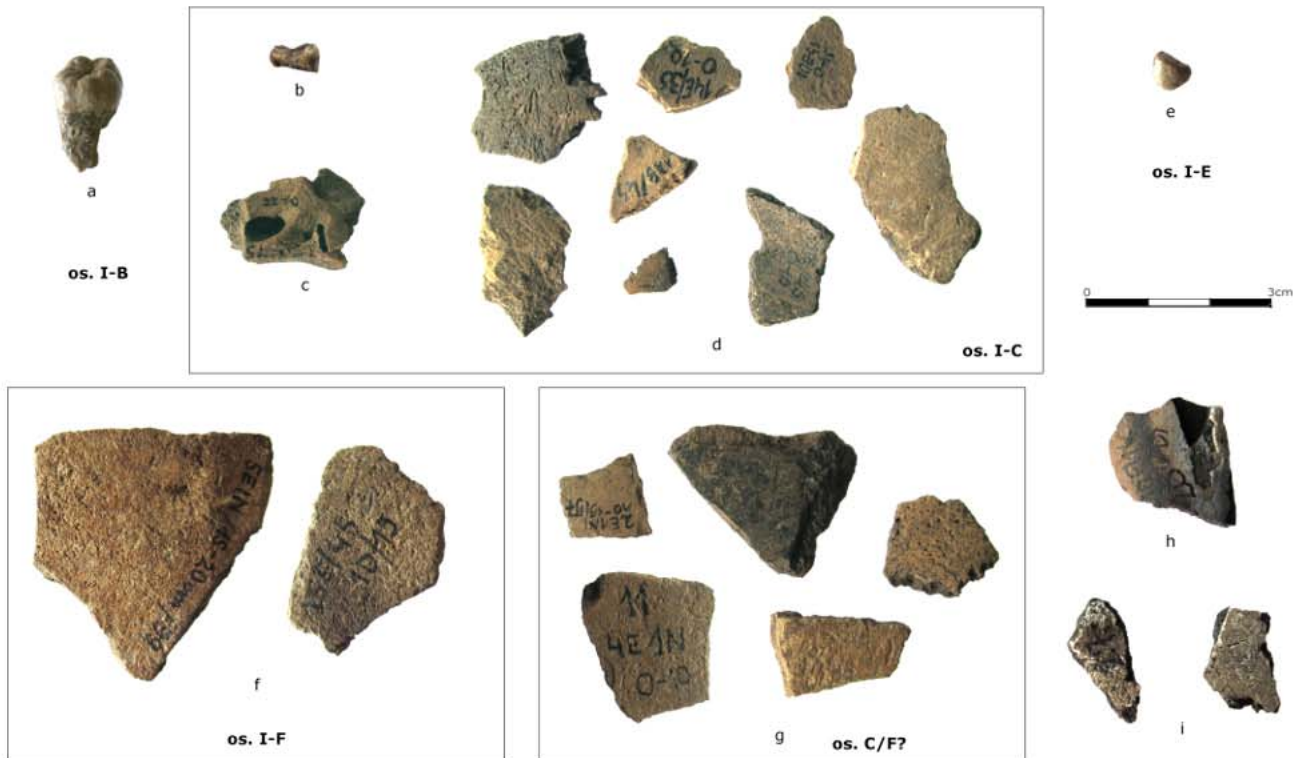

Ryc. 179. Duda, południowy cypel, plan wykopów II, I i XII z zaznaczeniem luźnych kości ludzkich.

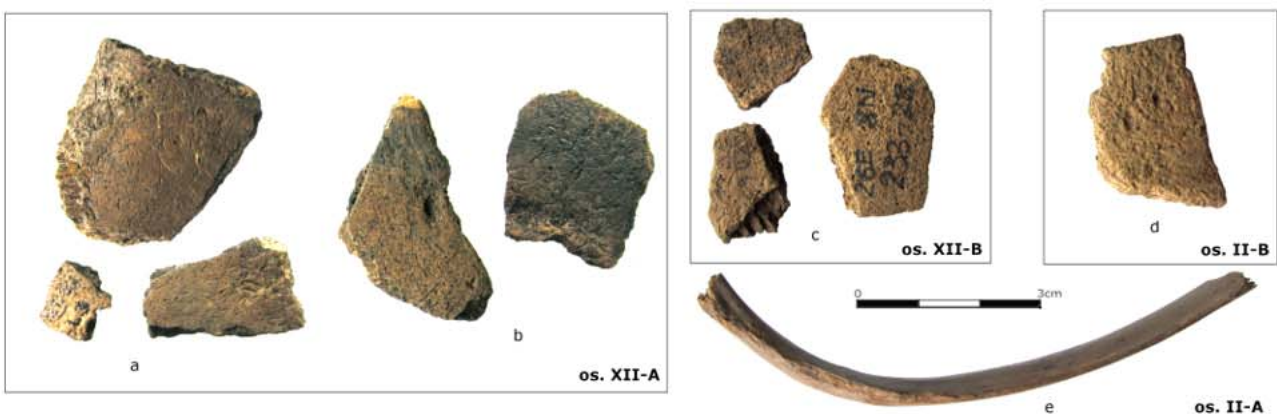

Ryc.180. Dudka, wykop I, luźne kości ludzkie z warstw datowanych na klasyczny Zedmar:

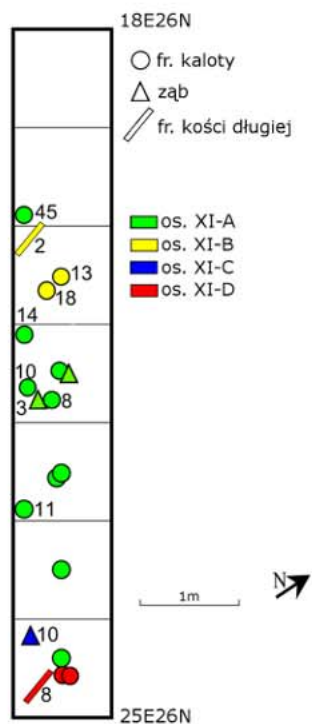
a-c – osobnik I-A (dziecko, 5-6 lat); a – kieł mleczny; b – zawiązek trzonowca żuchwy; c – fragment czaszki; d – osobnik I-G (dorosły), fragment czaszki; e-g – przepalone kości, osobnik I-H (dorosły); e – fragmenty czaszki, f – fragment kręgu; g – paliczek; h – osobnik I-D (?), fragmenty czaszki; i-n – osobnik I-D; i – koniec dalszy lewej kości udowej; j – fragmenty czaszki, kości ciemieniowych, wtórne nadpalenie; k – fragmenty czaszki bez śladów nadpalenia; l-m – fragmenty zębów; n – paliczek środkowy ręki; o – paliczek bliższy ręki; p – fragmenty kości udowej(?).

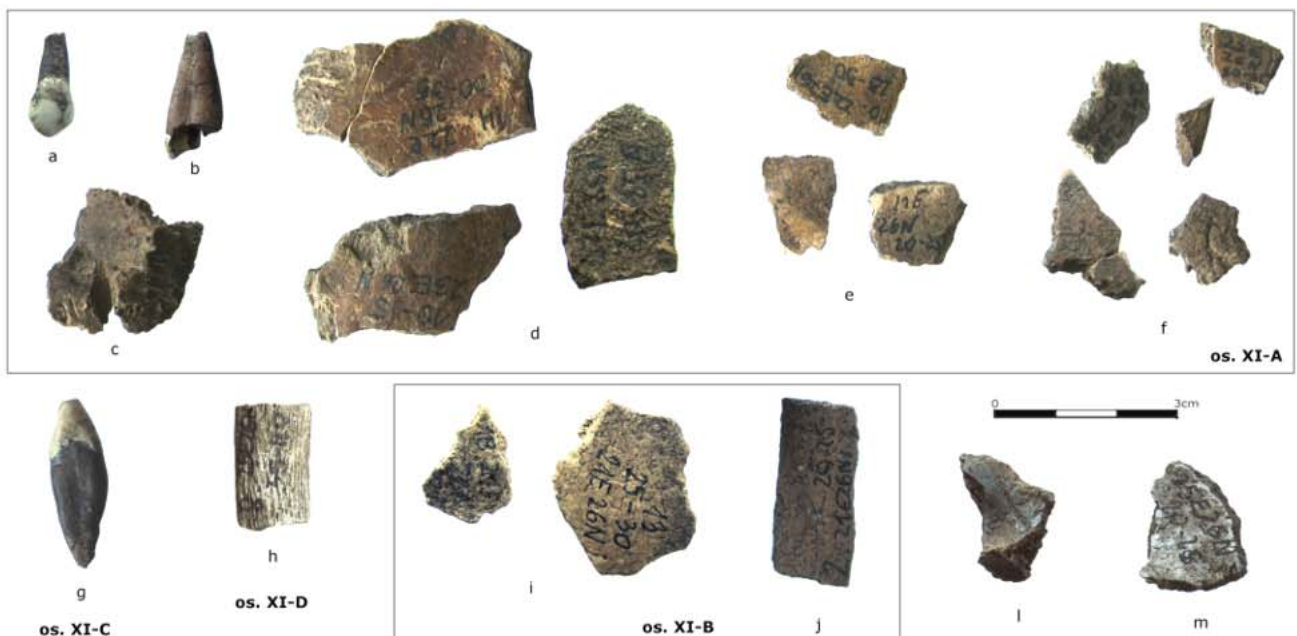
Ryc.181. Dudka, wykop I, luźne kości ludzkie z warstw datowanych na post-Zedmar:
a – ząb trzonowy żuchwy, osobnik I-B (dziecko, 11-12 lat); b-d – osobnik I-C (Adultus); b – fragment przedtrzonowca szczęki; c – przewód słuchowy wewnętrzny; d – fragmenty kaloty; e – zawiązek kła żuchwowego (dziecko, 2-3 lat); f – fragmenty czaszki, osobnik I-F (dorosły, mężczyzna?); g – fragmenty kaloty; h – fragment kości długiej, nadpalony(?); i – fragmenty czaszki, nadpalone.

Ryc.182. Dudka, wykop XII i II, luźne kości ludzkie:
a-b; fragmenty czaszki, osobnik XII-A (Juvenis); b – fragmenty wtórnie nadpalone;
c – fragmenty czaszki, osobnik XII-B (dorosły); d – fragment czaszki, osobnik II-B (dorosły);
e – żebro, osobnik II-A, młodociany osobnik (Infans II/ Juvenis).

Ryc.183. Dudka, wykop XI, planigrafia luźnych kości ludzkich. Kości każdego wydzielonego osobnika zaznaczono innym kolorem.

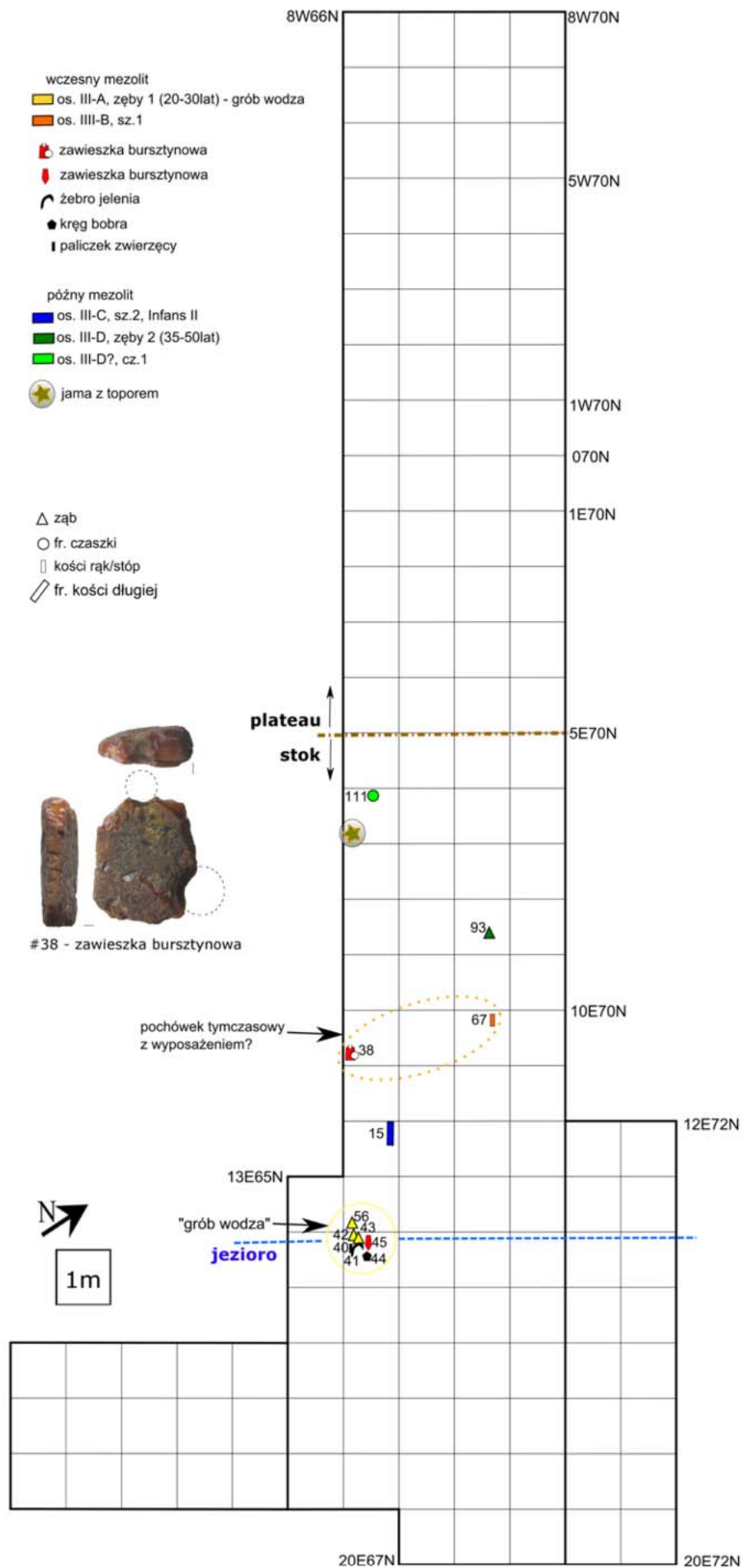

Ryc.184. Dudka, wykop XI, luźne kości ludzkie:

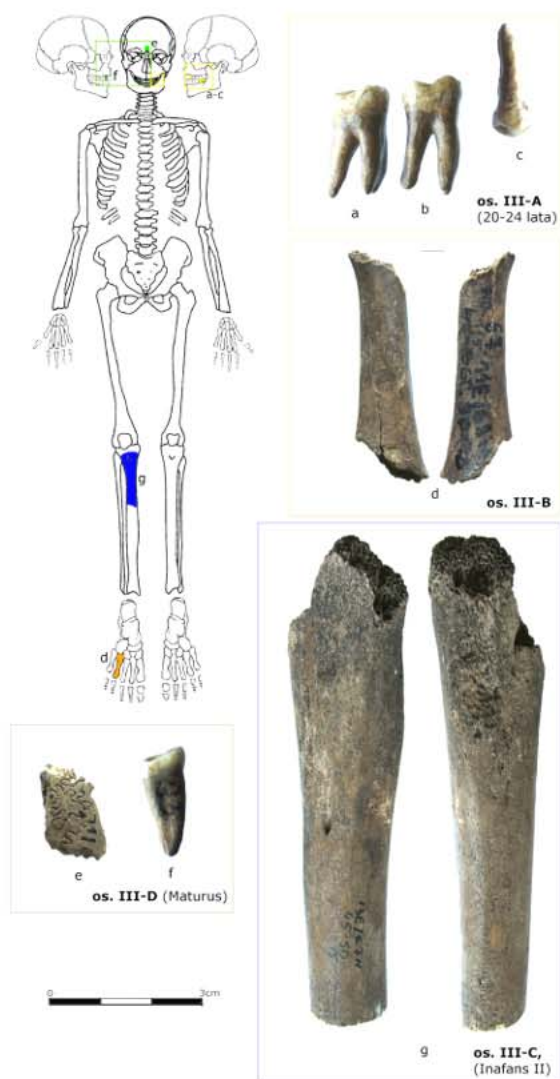
a-f – osobnik XI-A (9,5-11,5 lat): a – kiel szczękowy; b – korzeń zęba przedtrzonowego; d – fragmenty kości ciemieniowej; e – fragmenty potylicy; f – drobne fragmenty kaloty; g – osobnik XI-C (20-30 lat), siekacz żuchwy (LI2); h – osobnik XI-D, przepalona kość długa; i-j – osobnik XI-B (dorosły); i – fragmenty czaszki; j – fragment kości długiej; k-l – fragmenty nadpalonej/przepalanej czaszki (os. XI-D/B?); g-h – wczesny Zedmar; c, i – Zedmar; d, j-k – post-Zedmar; a-b, e-f, l – późny neolit.

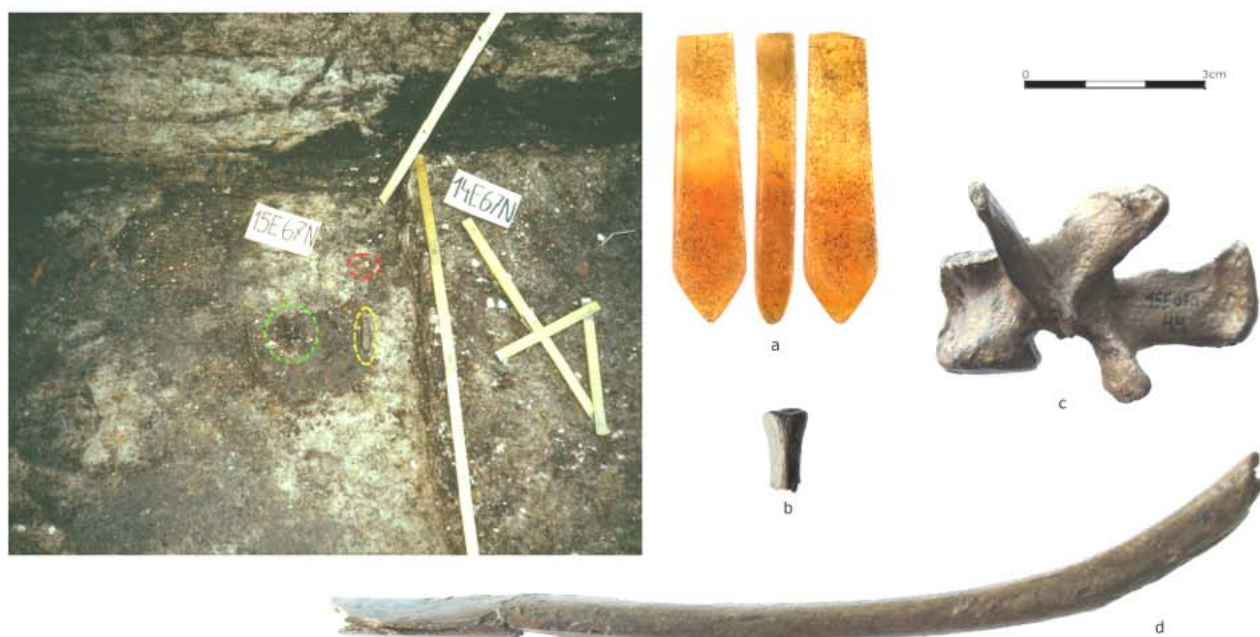
Ryc.185. Dudka, wschodnia zatoka, wykop III, luźne kości ludzkie. Minimalna liczba kości i osobników w kolejnych okresach chronologicznych.

Ryc.186. Dudka, plan wykopu III. Luźne kości ludzkie w warstwach wczesno- i późnomezolitycznych wraz z towarzyszącym im wyposażeniem (wczesny mezolit).

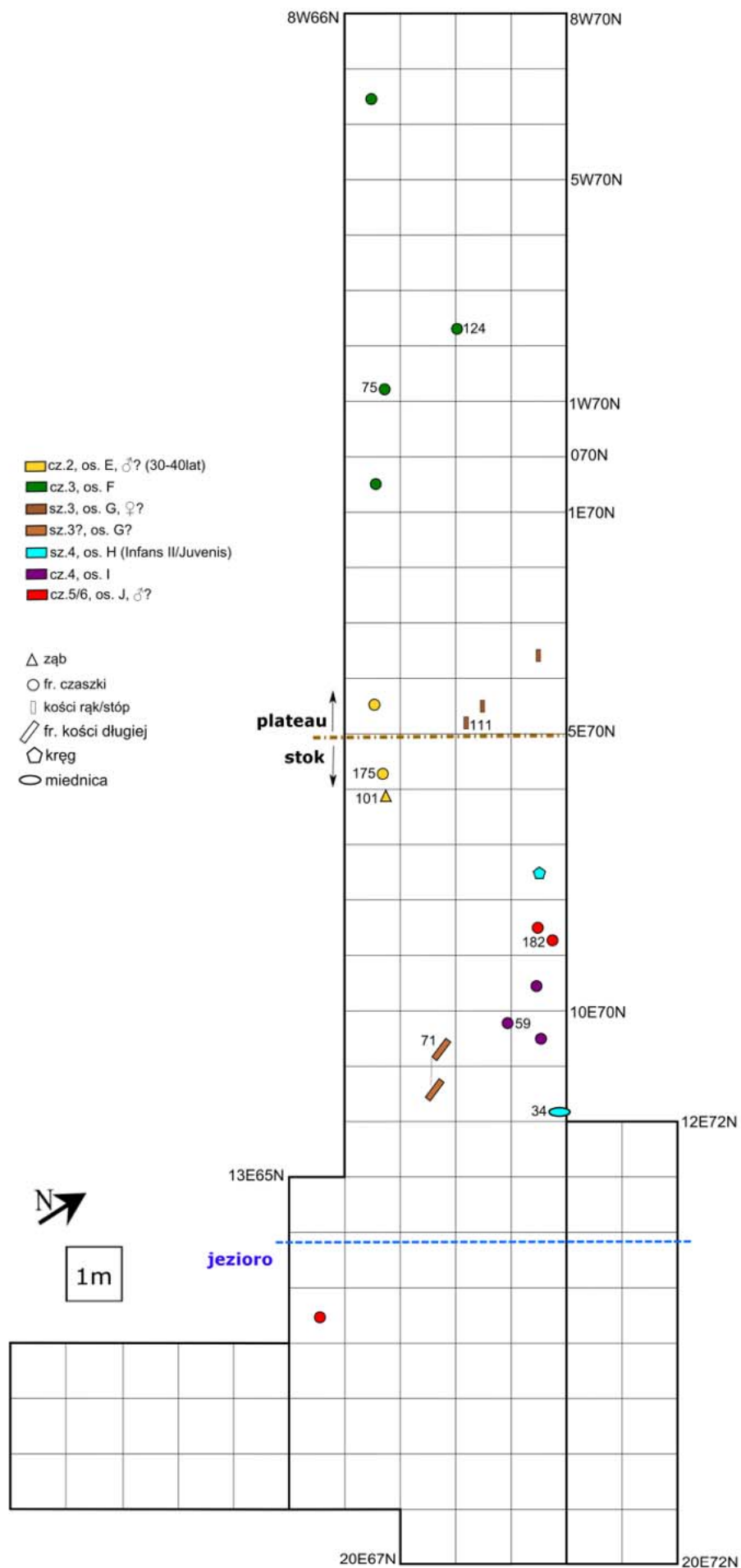

Ryc.187. Dudka, wykop III, luźne kości ludzkie z wczesnego i późnego mezolitu:
a-d – wczesny mezolit; e-g – późny mezolit;
a-c – osobnik III-A (Adultus), „grób wodza”;
a-b – lewe zęby trzonowe żuchwy (LM2 i LM3);
c – lewy przedtrzonowiec szczęki (UP1);
d – osobnik III-B (dorosły), prawe IV śródstopie;
e-f – osobnik III-D (Maturus); e – fragment kości czołowej; f – przedtrzonowiec szczękowy (UP2?);
g – osobnik III-C (dziecko, 8-12 lat), prawa kość piszczelowa, koniec bliższy.

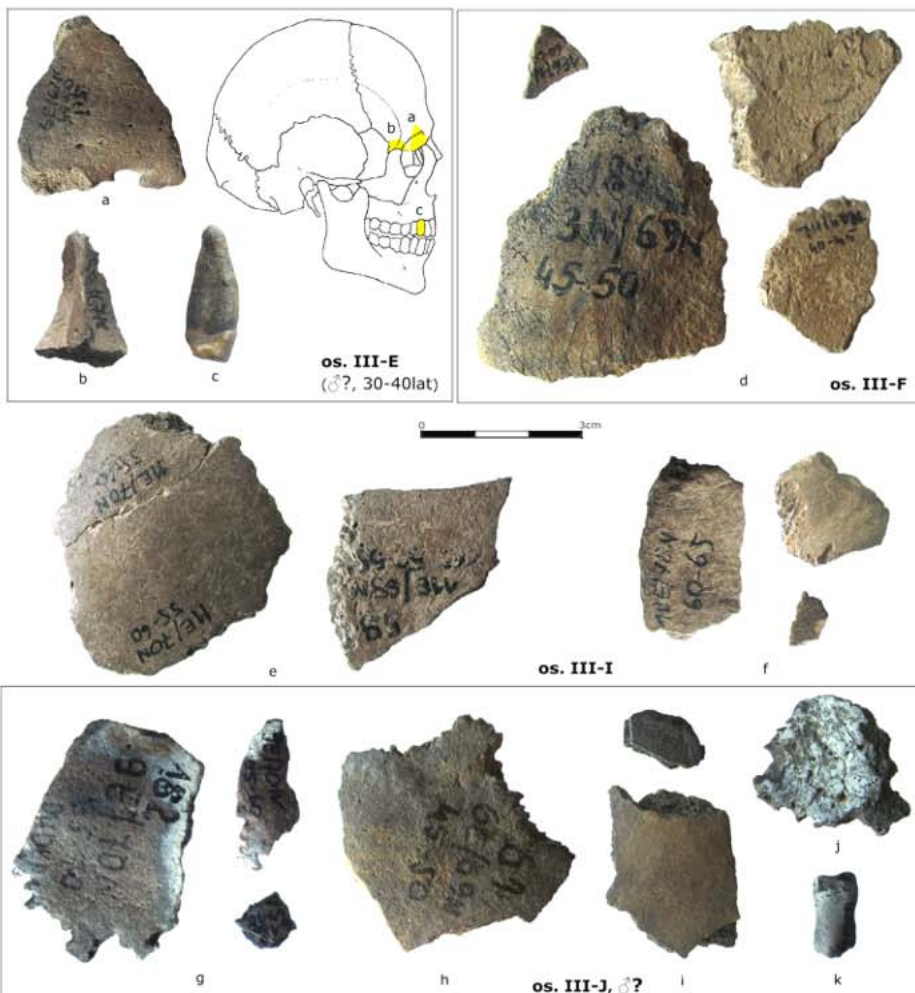

Ryc.188. Dudka, wykop III, „grób wodza”:

a – ozdoba bursztynowa; b – paliczek(?) małego ssaka; c – kręgi bobra; d – zebro jelenia.
Na fotografii zaznaczono ząb ludzki – czerwony kontur, bursztynową ozdobę – żółty kontur i kręgi bobra – zielony kontur.

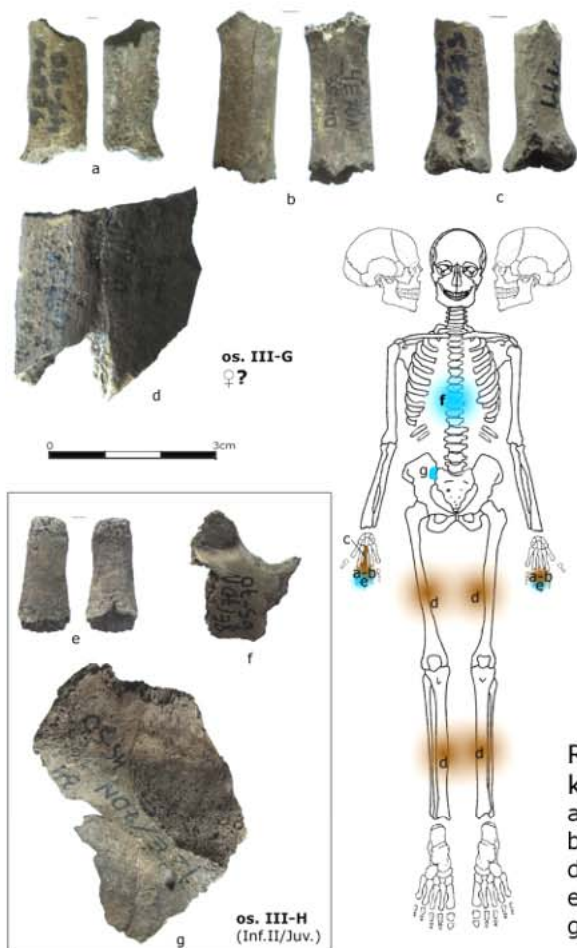

Ryc.189. Dudka, plan wykopu III, luźne kości ludzkie z warstw datowanych na wczesny Zedmar.

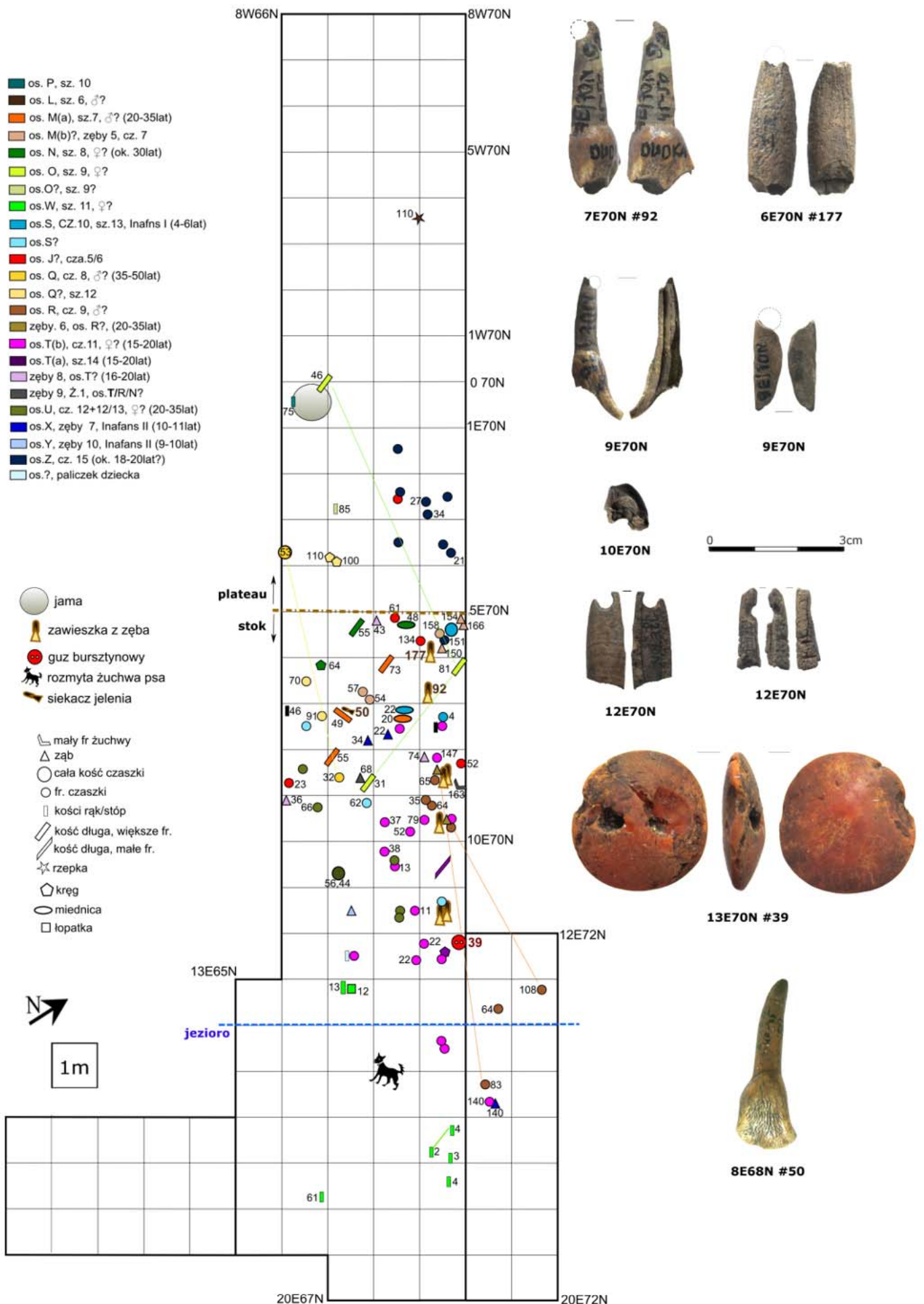
Ryc.190. Dudka, wykop III, wczesny Zedmar, luźne kości ludzkie – osobniki wydzieleni na podstawie czaszek:

a-c – os. III-E (mężczyzna?, Maturus); a – fragment kości czołowej z krawędzią prawego oczodołu; b – fr. kości czołowej; c – prawy kięł szczękowy; d – osobnik III-F (dorosły), fragmenty kaloty; e-f – osobnik III-I (dorosły); e – fragmenty kości czołowej; f – fragmenty kości ciemieniowych; g-k – osobnik III-J (mężczyzna?, dorosły); g-h – fragmenty potylicy; i – fragmenty kaloty; j – fragment kości skroniowej; k – paliczek ręki.

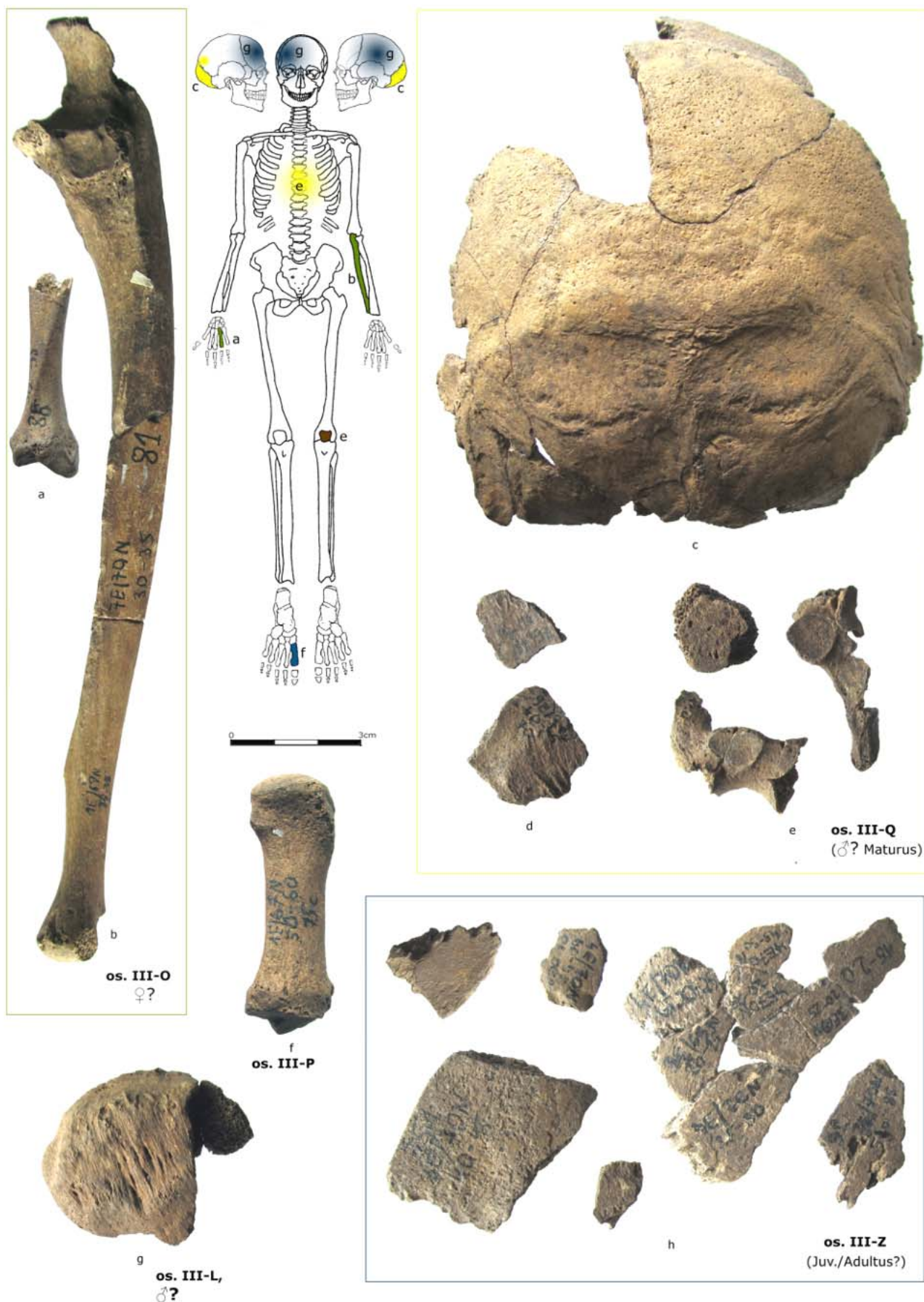

Ryc.191. Dudka, wykop III, wczesny Zedmar, luźne kości ludzkie:

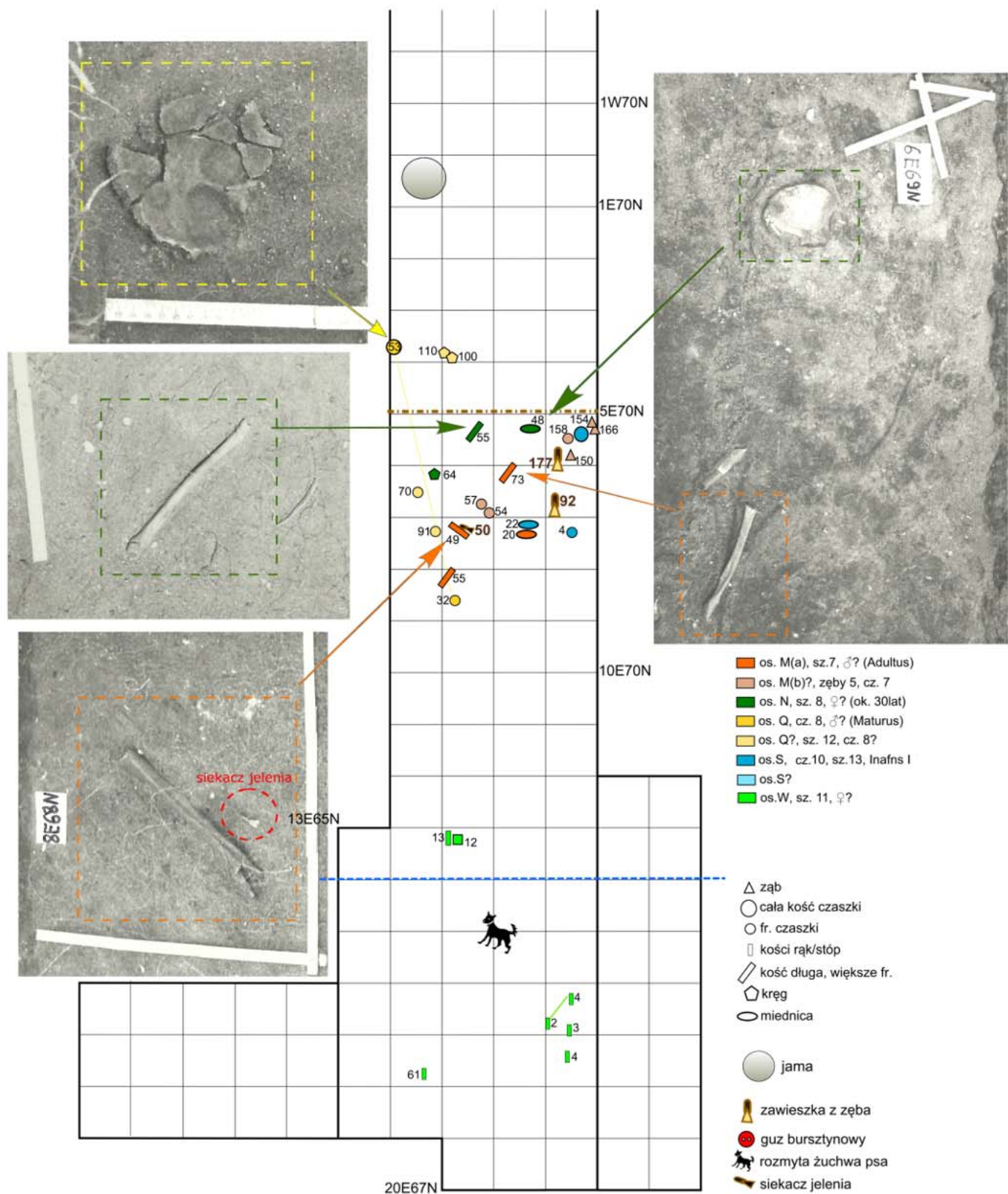
a-d – osobnik III-G (dorosły, kobieta?); a-b – paliczki bliższe ręki; c – prawe III śródręcze; d – fragment kości długiej; e-g – osobnik III-H (Infans II/ Juvenis); e – paliczek ręki; f – fragment kręgu piersiowego; g – fragment kości biodrowej, prawej.

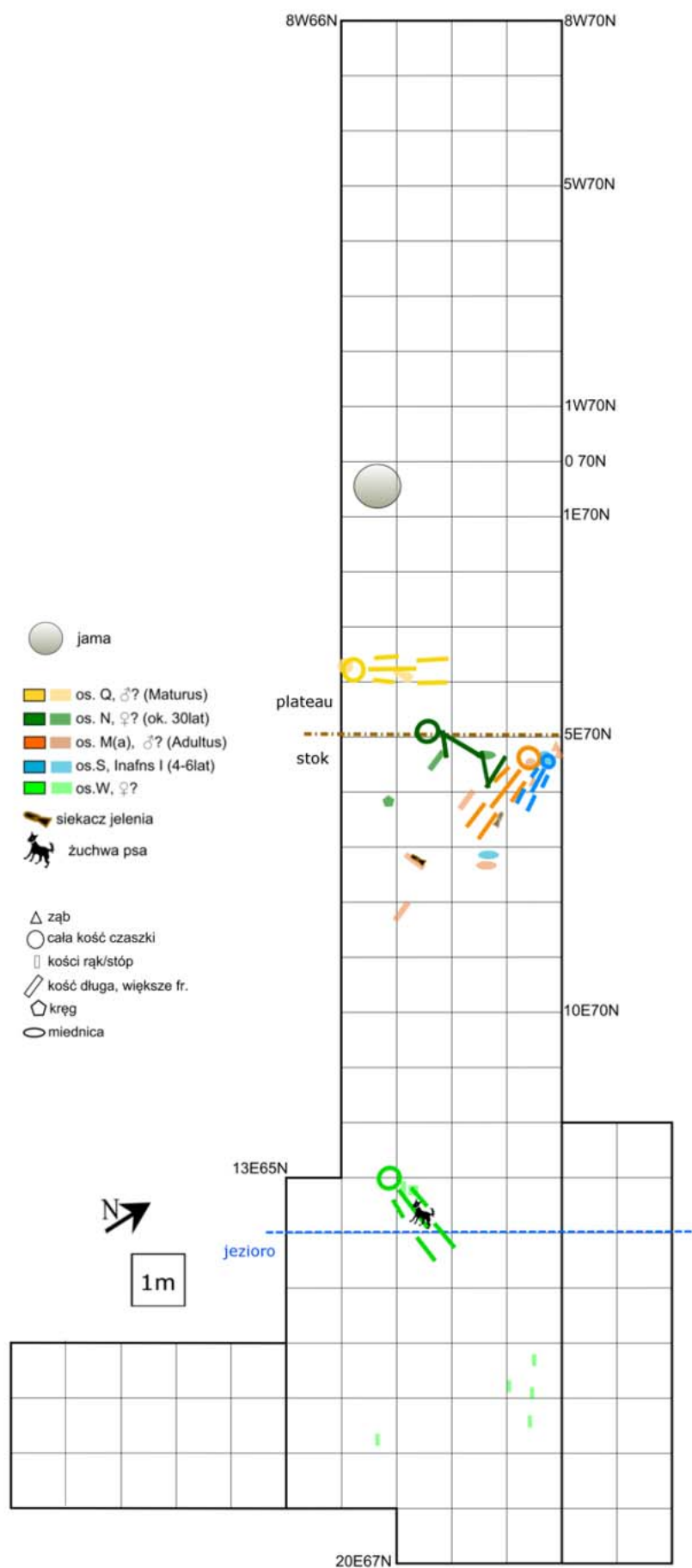
Ryc.192. Dudka, plan wykopu III, luźne kości ludzkie i ozdoby z warstw datowanych na klasyczny Zedmar. Na czarno oznaczono kości nieprzyporządkowane do konkretnego osobnika.

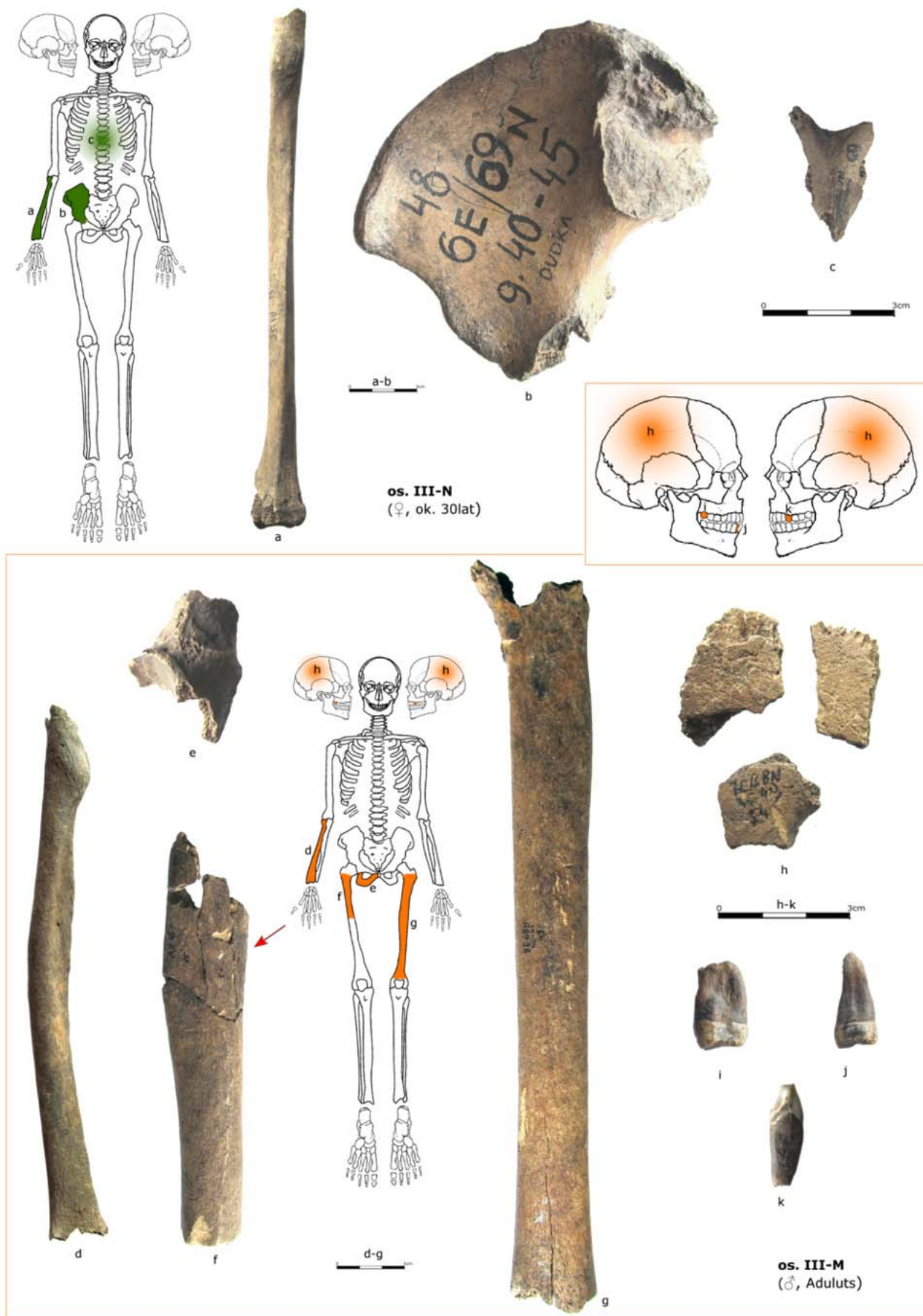
Ryc.193. Dudka, wykop III, plateau, kości ludzkie z warstw datowanych na klasyczny Zedmar:
a-b – osobnik III-O (kobieta, dorosła); a – prawe II śródrecze (#85); b – lewa łokciowa (#46, 81, 31);
c-e – osobnik III-Q (mężczyzna?; Maturus); c – potylicy; d – fragmenty kości ciemiennych; e – fragmenty
kręgów piersiowych; f – osobnik III-P (dorosły), I śródstopie prawe (#75c); g – osobnik III-L (mężczyzna?),
lewa rzepka (#110); h – osobnik III-Z, fragmenty czaszki.

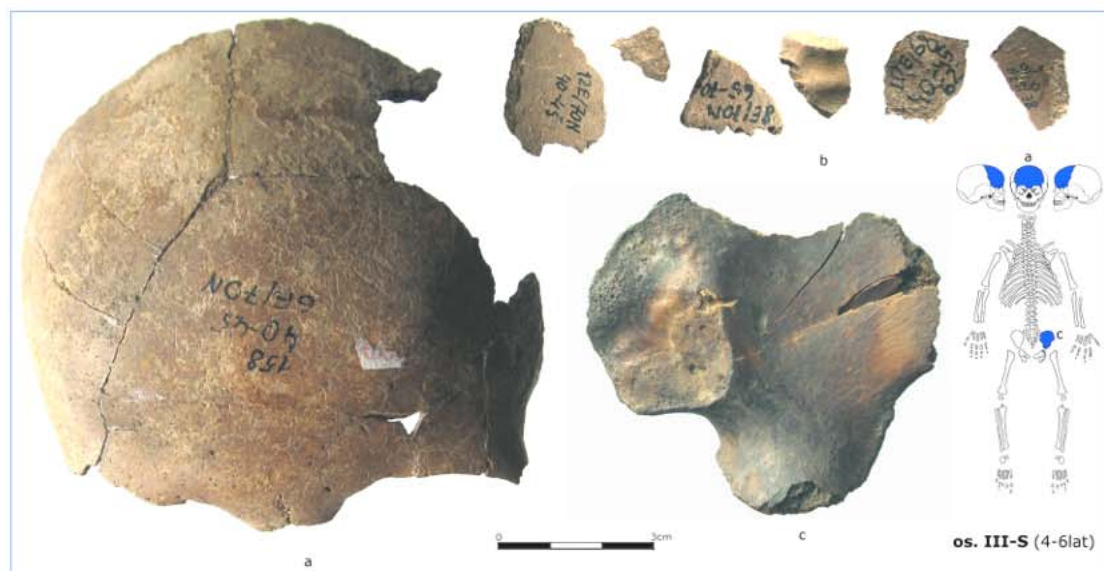
Ryc.194. Dudka, wykop III, klasyczny Zedmar, pochówki tymczasowe. Osobnicy reprezentowani przez pozostawione duże kości oraz rozmyty pochówek kobiety (os. III-W) z żuchwą psa w strefie litoralnej. Kości na fotografiach: potylicy osobnika III-Q ułożona endocranium do góry (w żółtej ramce); kość promieniowa oraz biodrowa kobiety - os. III-N (zielona ramka); kość promieniowa i kość udowa mężczyzny - os. III-M (pomarańczowa ramka); siekacz jelenia przy kości udowej mężczyzny (czerwone obramowanie).

Ryc.195. Dudka, wykop III, klasycy Zedmar, rekonstrukcja sposobu ułożenia pochówków tymczasowych w oparciu o położenie pojedynczych całych kości i zachowanych układów anatomicznych (kości zaznaczone jaśniejszym kolorem).

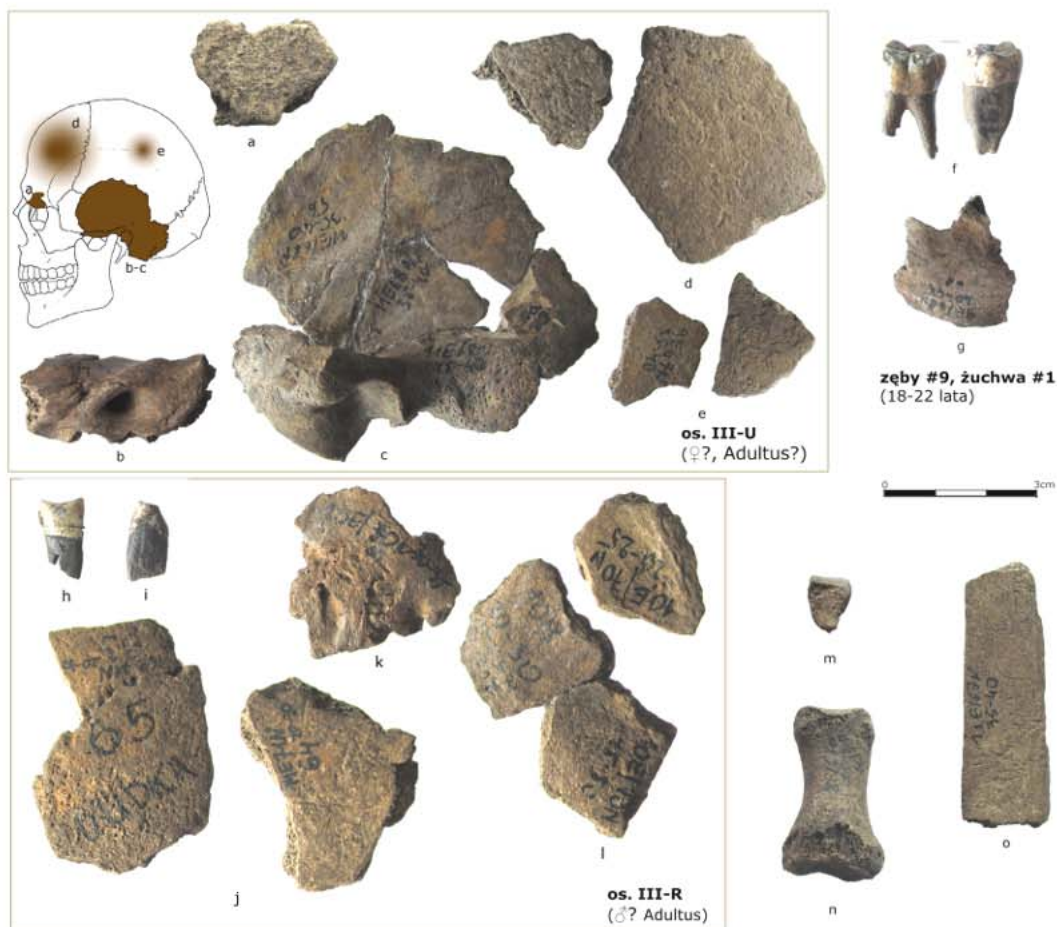

Ryc.196. Dudka, wykop III, klasyczny Zedmar, luźne kości ludzkie z górnej części stoku brzegowego: a-c – osobnik III-N (kobieta, ok. 3 lat); a – prawa kość promieniowa, b – prawa kość biodrowa; c – fragment kręgu piersiowego; d-k – osobnik III-M (mężczyzna, Adultus); d – prawa kość promieniowa, e – prawa kość kulszowa; f – prawa kość udowa, bliższa część trzonu; g – trzon lewej kości udowej; h – fragmenty kaloty; i – trzonowiec szczękowy (UM3); przedtrzonowiec szczękowy (UP2); siekacz zuchwowy (LI2). Czerwoną strzałką zaznaczono fragment trzonu ze śladami zębów gryzoni.

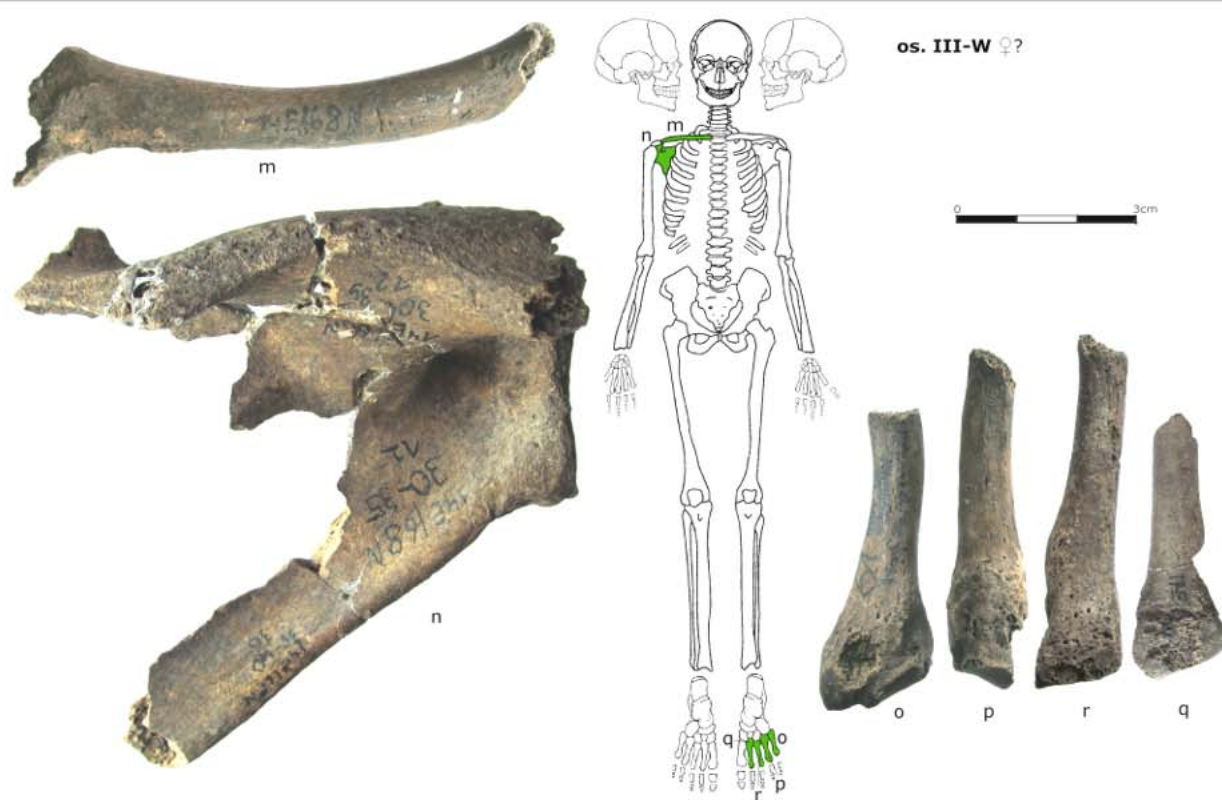
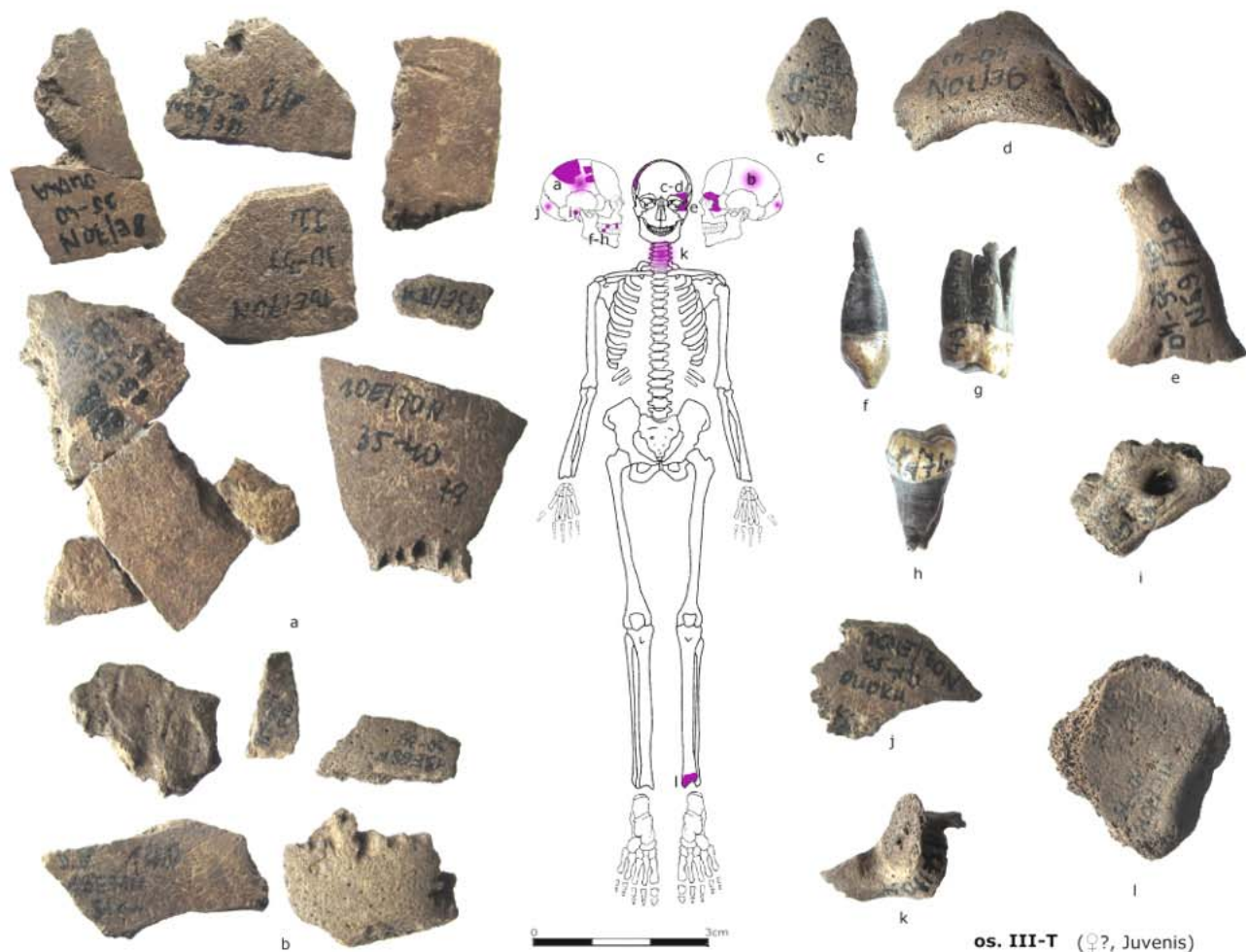

Ryc.197. Dudka, wykop III, klasycy Zedmar, luźne kości dziecięce:

a-c – osobnik III-S (ok. 4-6 lat); a – kość czołowa; b – małe fragmenty czaszki; c – lewa kość biodrowa; d – fragment potylicy (podstawy czaszki) noworodka, osobnik III-V; e – osobnik III-Y (9-10 lat), siekacz szczękowy; f-h – osobnik III-X (10-11 lat); f – przedtrzonowiec żuchwy (LP1), prawy; g – przedtrzonowiec szczęki (UP1), prawy; h – trzonowiec szczękowy (UM1), prawy; i – paliczek dziecka.

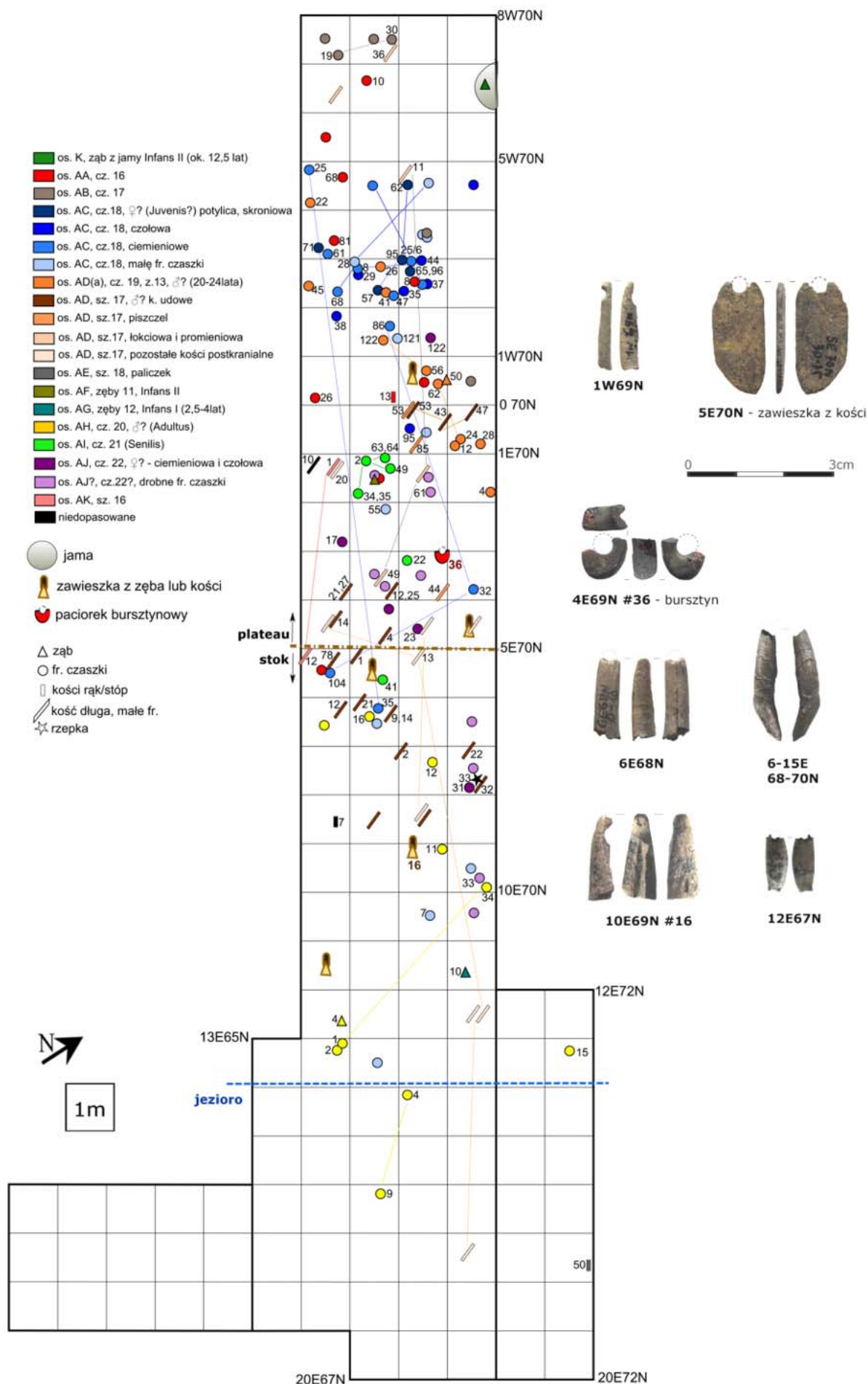

Ryc.198. Dudka, wykop III, klasycy Zedmar, luźne kości ludzkie z środkowej i dolnej części stoku brzegowego: a-e – osobnik III-U (kobieta?, Adultus); a – fragment kości czołowej z krawędzią lewego oczodołu; b-c – lewa kość skroniowa; d – fragmenty kości czołowej; e – fragmenty kości ciemieniowych; f – zestaw zębów nr 9, trzonowiec żuchwy (LM1); g – żuchwa nr 1, fragment trzonu z zębodołami; h-i – osobnik III-R (mężczyzna?, Adultus); h-i – fragmenty zębów żuchwowych; j – fragment kości czołowej; k – fragment kości skroniowej; l – fragmenty potylicy; m – paliczek stopy bliższy; n – I bliższy paliczek stopy; o – fragment kości długiej.

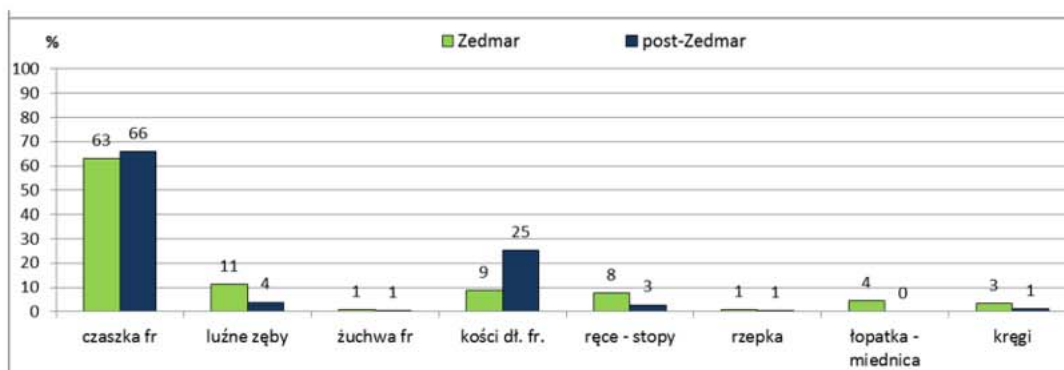

Ryc.199. Dudka, wykop III, klasyczny Zedmar, kości ze stoku i ze strefy litoralnej:

a-l – osobnik III-T (kobieta?, Juvenis) i zęby zestaw nr 8; a – fragmenty prawej kości ciemieniowej; b – fragmenty kości ciemieniowych; c-d – fragmenty kości czołowej z lewą krawędzią oczodołu; e – lewa kość jarzmowa; f – prawy kięł szczękowy; g – prawy trzonowiec szczękowy; h – prawy trzonowiec żuchwy (LM2); i – przewód słuchowy wewnętrzny, prawy; j – fragment potylicy; k – fragment kręgu; l – nasada dalsza lewej kości piszczelowej; m-q – osobnik III-W (kobieta); m – prawy obojczyk; n – prawa łopatką; o-q kości lewego śródstopia (II-IV).

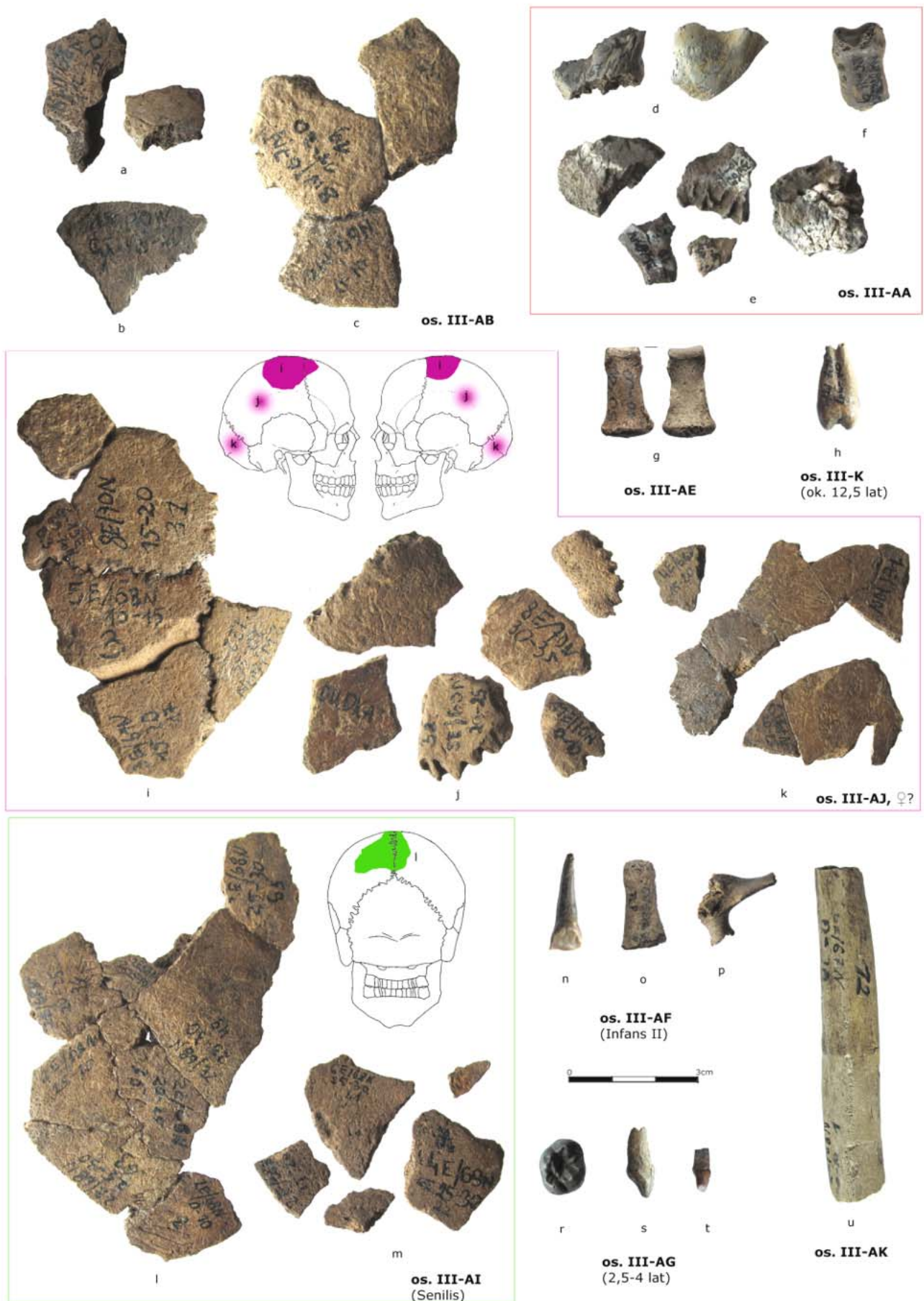
Ryc.200. Dudka, plan wykopu III, luźne kości ludzkie i ozdoby z warstw post-Zedmar i z późnego neolitu.

Ryc.201. Dudka, wykop III, struktura anatomiczna fragmentów kości ludzkich.

Ryc.202. Dudka, wykop III, luźne kości z okresu post-Zedmar, osobnik III-AD (mężczyzna, Adultus):
a – kość czołowa; b – fragmenty kości ciemieniowych; c – trzonowiec szczękowy (UM3), prawy; d – nasada bliższa lewej kości łokciowej; e – fragmenty trzonu lewej łokciowej; f – fragment lewej promieniowej; g – fragmenty kości długiej, udowa lub piszczelowa; h – fragment kości piszczelowej; i – fragmenty kości udowej; j – trzon prawej kości udowej; k – nasada dalsza prawej kości udowej.

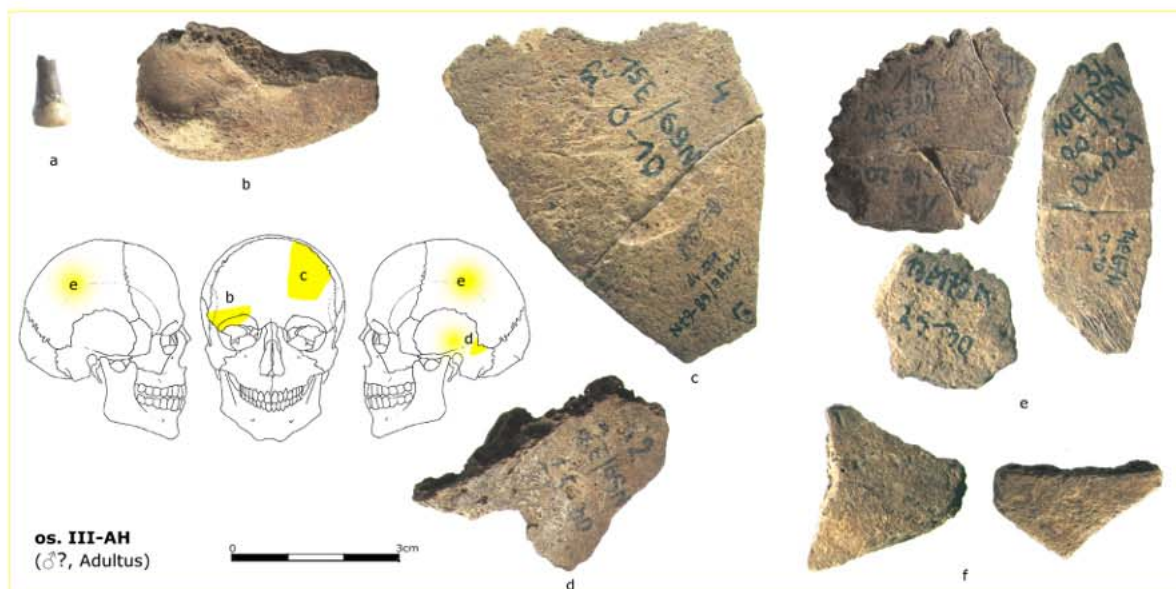
Ryc.203. Dudka, wykop III, luźne kości ludzkie datowane na post-Zedmar:

a-c – osobnik III-AB, fragmenty kaloty; a-b – fragmenty wtórnie nadpalone; d-f – osobnik III-AA, kości przepalone; d – fragmenty kości skroniowej, e – fragmenty kaloty; f – paliczek ręki; g – osobnik AE (dorosły), środkowy paliczek ręki; h – osobnik III-K (ok. 12,5 lat), przedtrzonowiec szczękowy; i-k – osobnik III-AJ (kobieta?); i – fragmenty kości ciemieniowych ze szwem; j – fragmenty kości ciemieniowych; k – fragmenty potylicy; l-m – osobnik III-AI (Senilis), fragmenty tylnej części kości ciemieniowych ze szwem strzałkowym; n-p – osobnik III-AF (Infans II); n – siekacz szczękowy; o – paliczek bliższy ręki; p – fragment kręgu szyjnego; r-t – osobnik III-AG (2,5-4 lat); r – zawiązek trzonowca szczęki (UM1); s – mleczny kieł szczękowy; t – mleczny siekacz szczękowy; u – osobnik III-AK, przepalona kość strzałkowa.

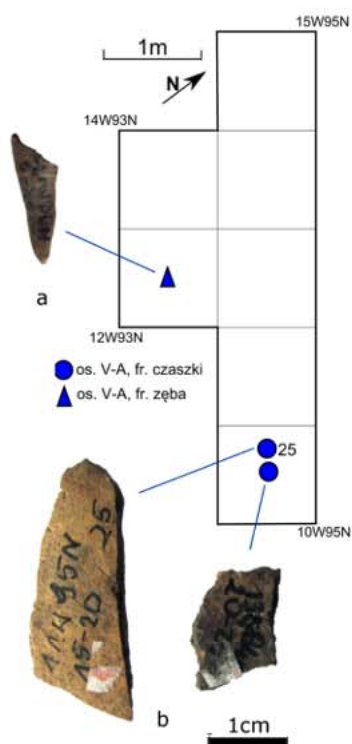

Ryc.204. Dudka, wykop III, post-Zedmar, czaszka osobnik III-AC:

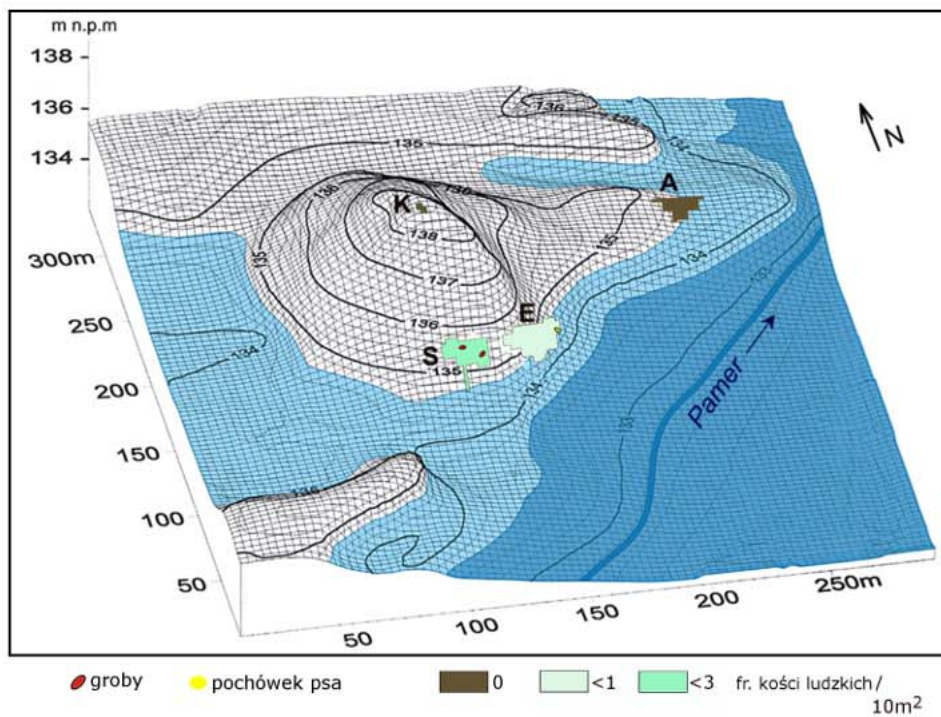
a-b – przednie fragmenty prawej kości ciemieniowej; c – tylna część prawej kości ciemieniowej; d – kość czołowa; e-f – lewa kość skroniowa; h – fragmenty kości ciemieniowej; i – prawa ciemieniowa, tylna część; j-k – potylicza lewa strona; l – fragmenty kaloty; m – fragment kości ciemieniowej?; n – fragment potylicy? Czerwoną strzałką oznaczono fragment ze śladami zębów gryzoni.

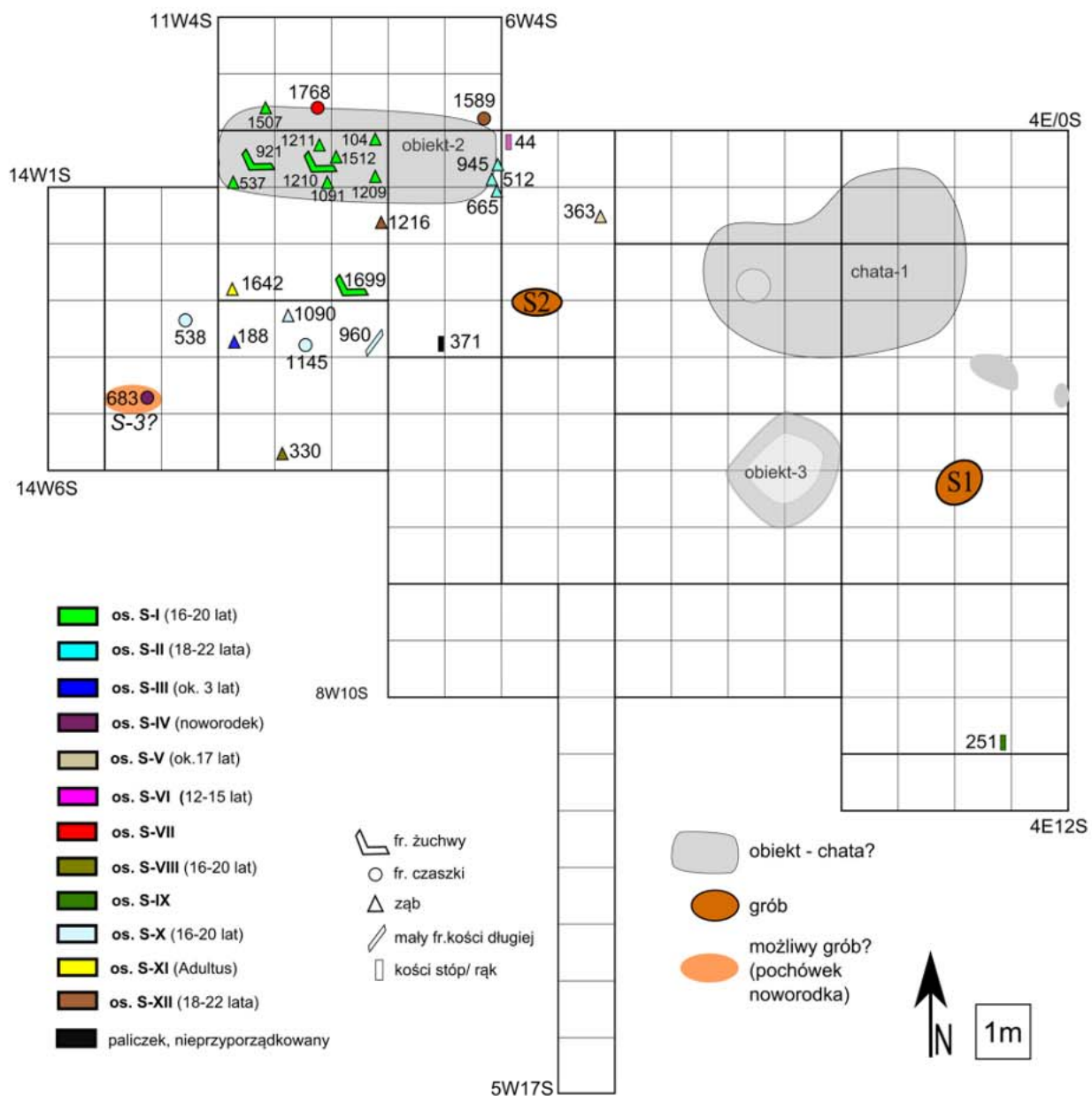
Ryc.205. Dudka, wykop III, luźne kości ludzkie datowane na post-Zedmar oraz fragmenty nieprzyporządkowane do konkretnych osobników z warstw Zedmar i post-Zedmar: a-f – osobnik III-AH (mężczyzna?, Adultus), czaszka ze stoku brzegowego: a – fragment zęba żuchwowego; b – fragment kości czołowej z prawą krawędzią oczodołu; c – fragment kości czołowej; d – fragment lewej kości skroniowej; e – fragmenty kości ciemieniowych; f – fragmenty kaloty; g-i – Zedmar, nieprzyporządkowane fragmenty kaloty; j, k – post-Zedmar, nieprzyporządkowane fragmenty kaloty; l – post-Zedmar, mały fragment żuchwy; i, k – fragmenty wtórnie nadpalone.

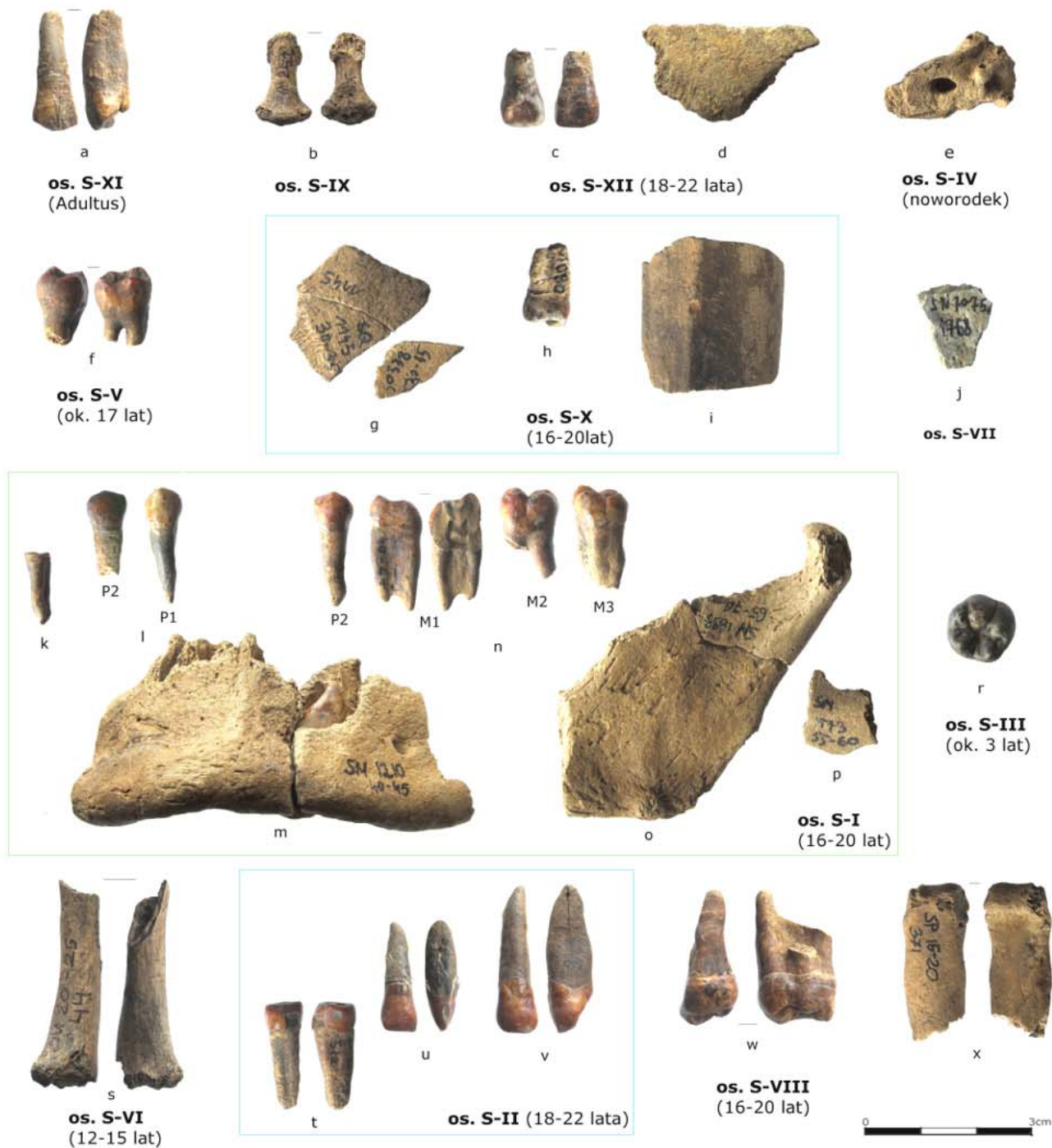
Ryc.206. Dudka, wykop V (plateau nad wschodnią zatoką), plan wykopu z zaznaczeniem luźnych kości ludzkich, osobnik V-A (Infans II / Juvenis): a – korzeń zęba; b – fragmenty kaloty.

Ryc.207. Szczepanki, plan wyspy, liczba fragmentów kości ludzkich na 10m² powierzchni.

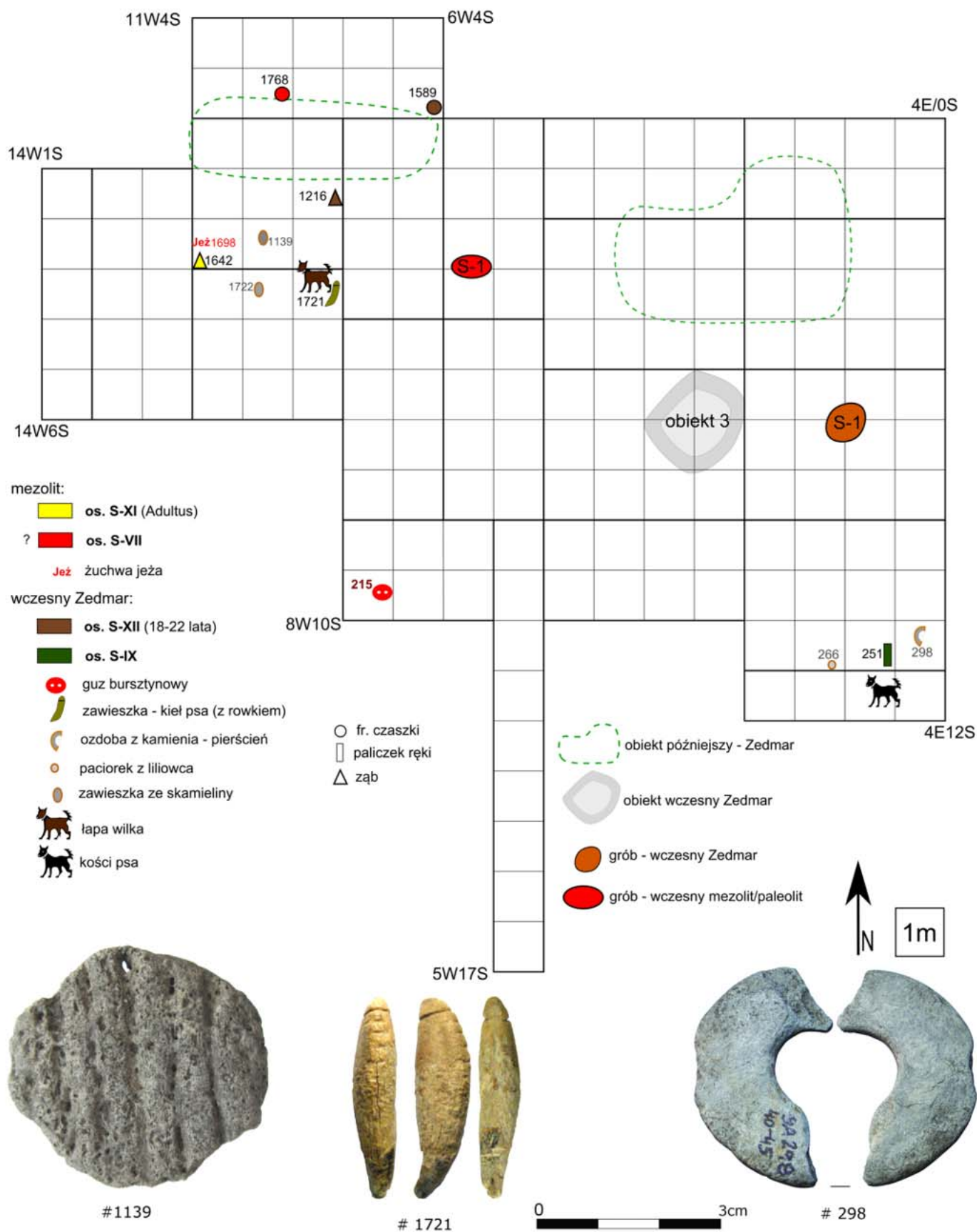
Ryc.208. Szczepanki, plan sektora S z zaznaczeniem obiektów i luźnych kości ludzkich.

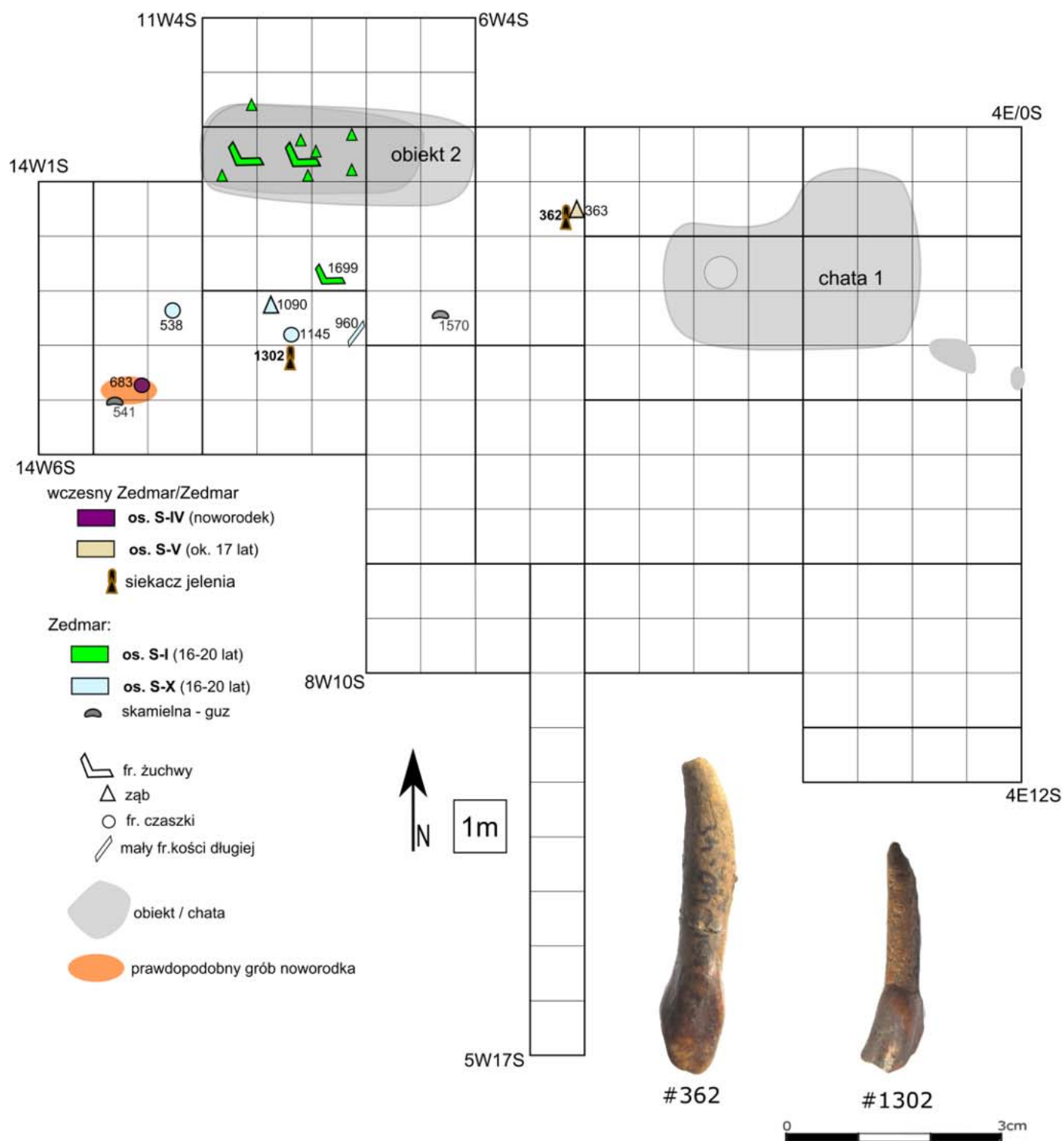
Ryc.209. Szczepanki, sektor S, luźne kości ludzkie:

a – mezolit; b-d – wczesny Zedmar; e-f – w. Zedmar/Zedmar; g-i, k-p – klasyczny Zedmar; j – mezolit/Zedmar?; r-x – post Zedmar i późny neolit;

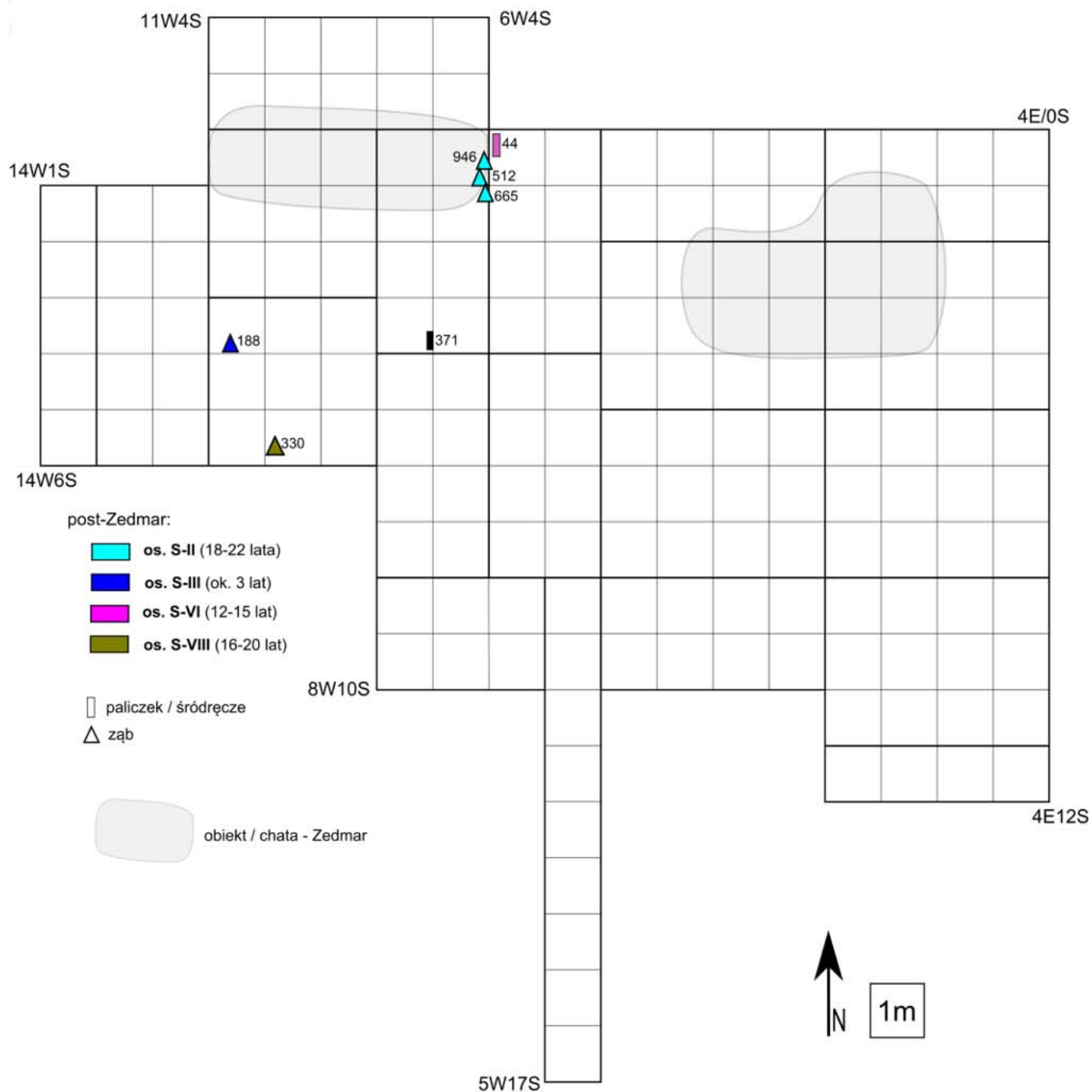
a – osobnik S-XI (Adultus), kięć szczękowy; b – osobnik S-IX (dorosły), paliczek dalszy ręki; c-d – osobnik S-XII (Adultus), siekacz szczękowy i fragment kaloty; e – osobnik S-IV (noworodek), pars petrosa, przewód słuchowy wewnętrzny; f – osobnik S-V (Juvenis), trzonowiec żuchwowy; g-i – osobnik S-X (Juvenis/Adultus); g – fragmenty czaszki, h – przedtrzonowiec szczękowy, i – fragment trzonu kości piszczelowej; j – osobnik S-VIII, przepalony fragment kaloty; k-p – żuchwa z obiektu nr 2, osobnik S-I; k – korzeń zęba trzonowego; l – prawe zęby przedtrzonowe; n – lewe zęby przedtrzonowe i trzonowe; m – środkowa część żuchwy, trzon z lewym kięć; n – lewa gałąź żuchwy; p – fragment trzonu żuchwy; r – osobnik S-III (dziecko, ok. 3 lat), zawiązek trzonowca żuchwowego; s – osobnik S-VI (Infans II), śródręcze; t-v – osobnik S-II (Adultus), prawy przedtrzonowiec żuchwy (LP1) i lewe siekacze szczękowe (UI1-2); w – osobnik S-VIII (Juvenis/Adultus), prawy trzonowiec szczękowy; x – bliższy paliczek ręki.

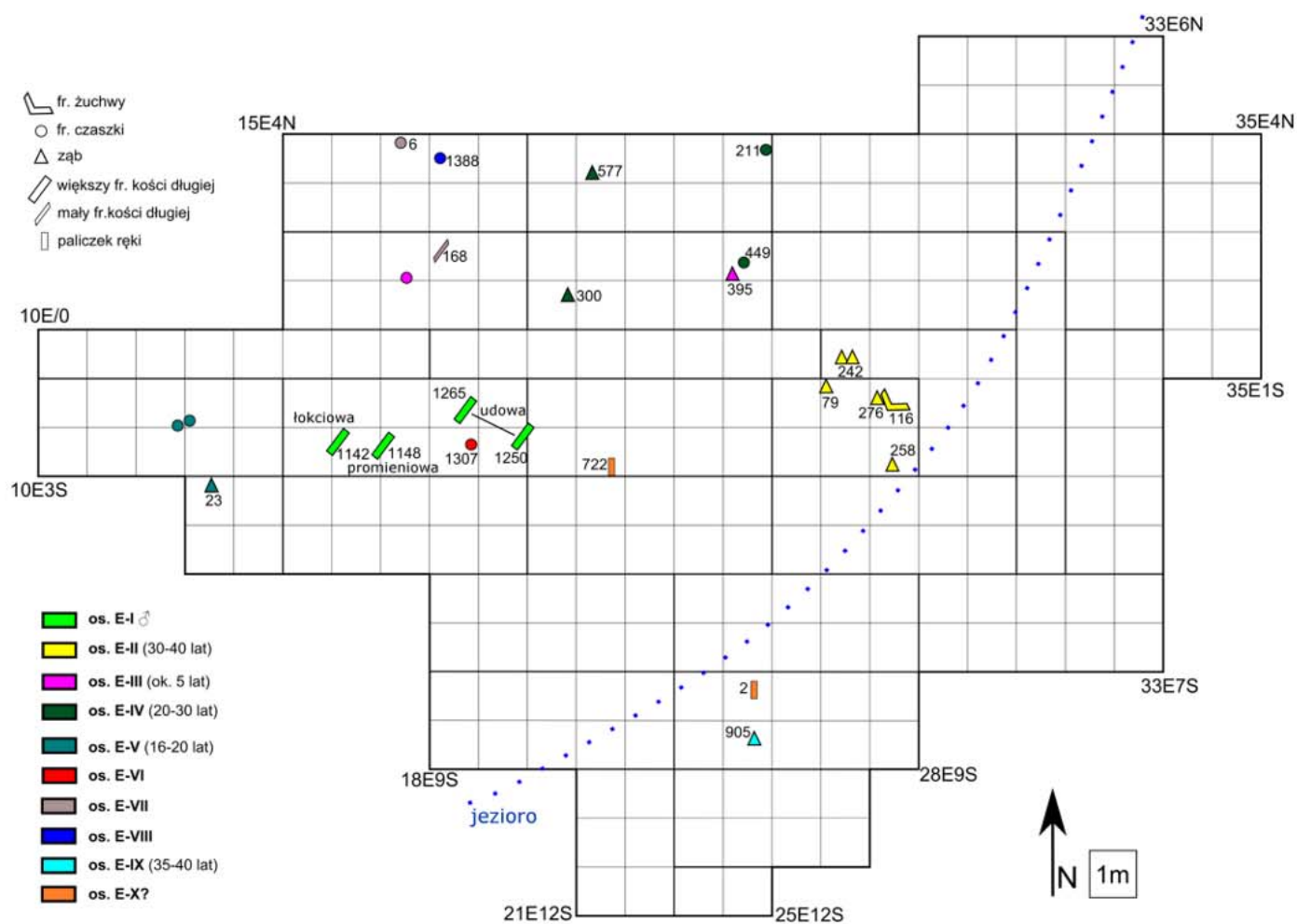
Ryc.210. Szczepanki, sektor S, luźne kości ludzkie i ozdoby z okresu mezolitu i wczesnego Zedmaru:
 #1139 – skamielina z naturalnym otworem, zawieszka; #1721 – kiel psa z dookólnym rowkiem i nacięciami;
 #298 – kamienny pierścień.

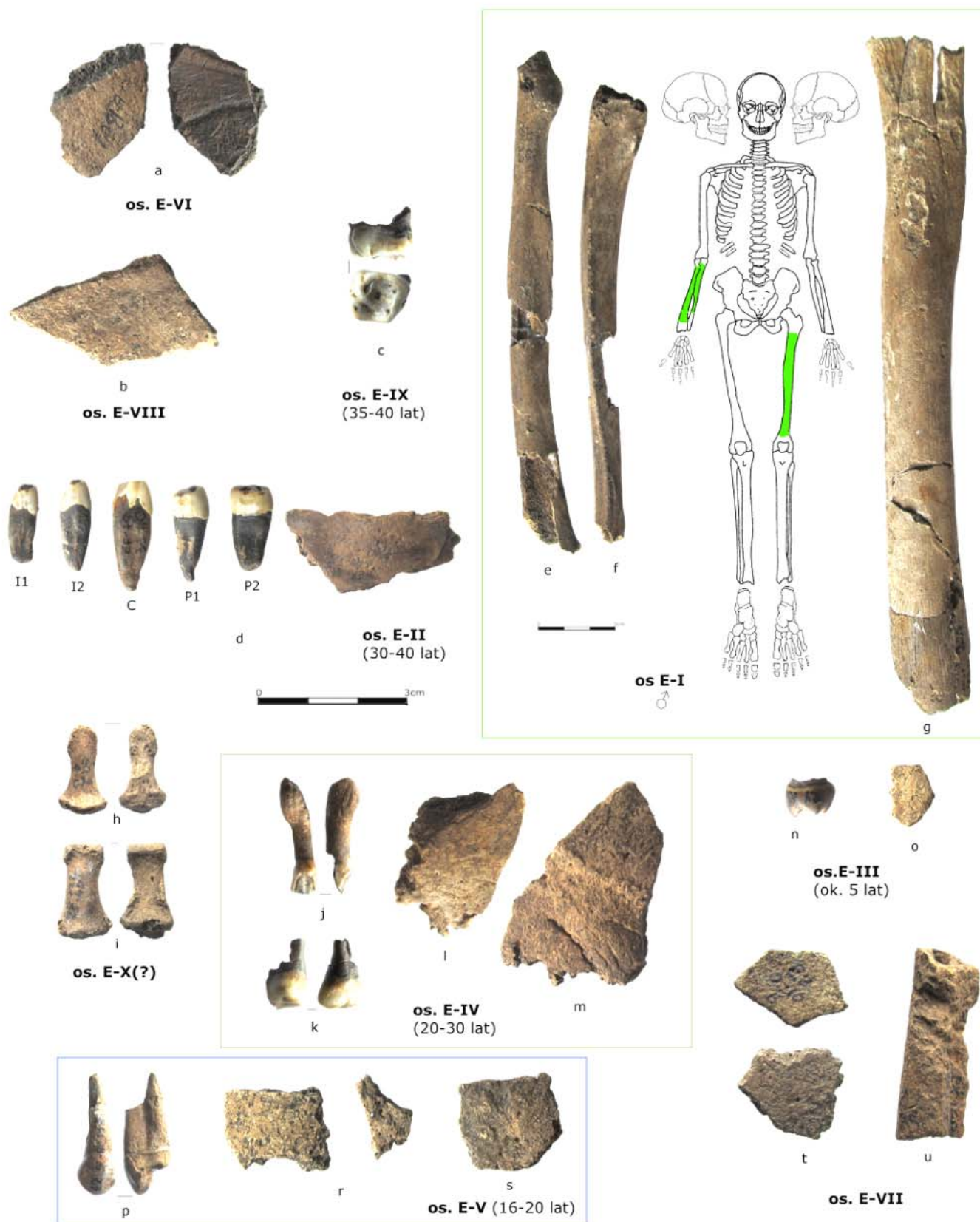
Ryc.211. Szczepanki, sektor S, luźne kości ludzkie, ozdoby i siekacze jelenia z okresu klasyczny Zedmar: #1302, 362 – siekacze jelenia bez śladów obróbki.

Ryc.212. Szczepanki, sektor S, luźne kości ludzkie, post-Zedmar i późny neolit.
Na czarno zaznaczono paliczek nieprzyporządkowany do konkretnego osobnika.

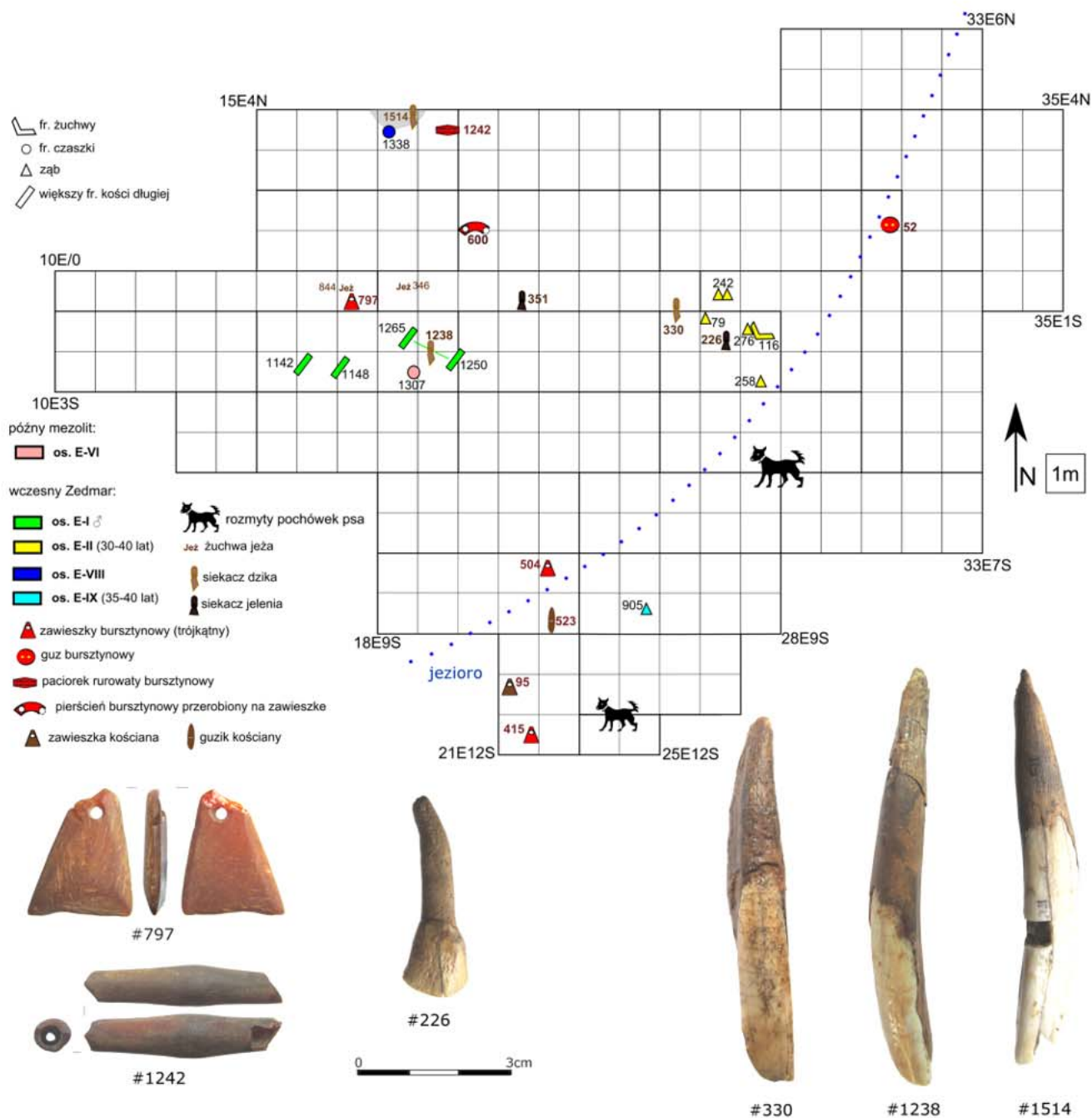

Ryc.213. Szczepanki, sektor E, planigrafia luźnych kości ludzkich.

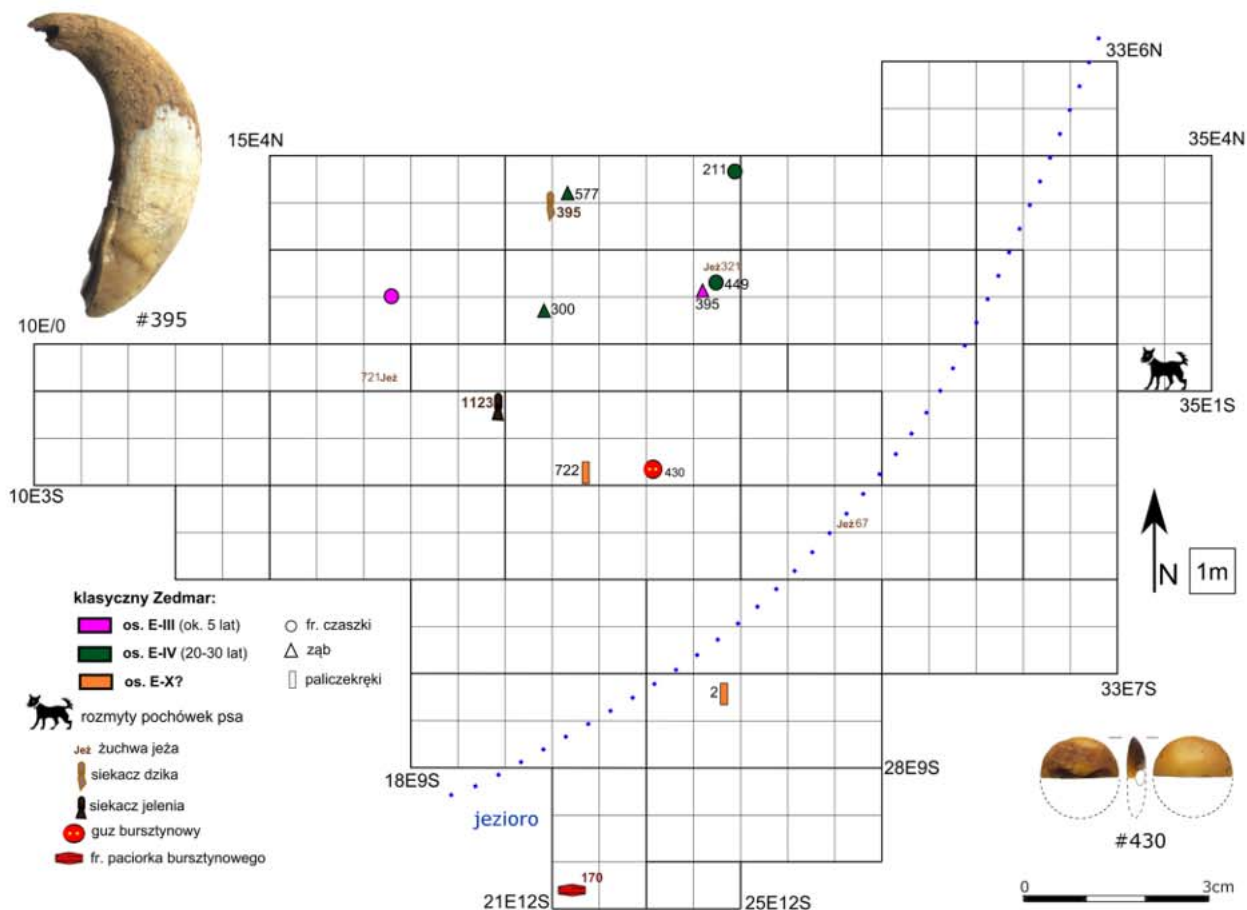
Ryc.214. Szczepanki, sektor E, luźne kości ludzkie:

a – późny mezolit; b-g – wczesny Zedmar; h-o – klasyczny Zedmar; p-u – post Zedmar i późny neolit; a – osobnik E-VI (dorosły), nadpalony fragment kości ciemieniowej (#1307); b – osobnik E-VIII (dorosły), fragment czaszki (#1338); c – osobnik E-IX (Maturus), lewy trzonowiec szczękowy (#905); d – rozmyta żuchwa, osobnik E-II (Adultus/Maturus), prawe zęby od pierwszego siekacza po drugi przedtrzonowiec (LI1-LP2) oraz fragment kości z zębodołami dla trzonowców; e-g – osobnik E-I (mężczyzna?, dorosły); e – prawa kość promieniowa (#1148, 981); f – prawa kość łokciowa (#1142); g – lewa kość udowa (#1250-1, 1256); h-i – osobnik E-X (dorosły); h – dalszy paliczek ręki (#2); i – środkowy i dalszy paliczek ręki (#722); j-m – osobnik E-IV (Adultus); j – siekacz szczękowy (UI2, #577); k – trzonowiec szczękowy, prawy (UM2, #300); l-m – fragmenty czaszki (#449, 211); n-o – osobnik E-III (dziecko, ok. 5 lat), zawiązek trzonowca szczękowego (UM1, #395) i fragment kaloty; p-s – osobnik E-V (Juvenis/Adultus); p – lewy przedtrzonowiec szczęki (UP1, #23); r-s – fragmenty kaloty; t-u – osobnik E-VII (dorosły); t – fragmenty kaloty; u – fragment kości promieniowej, obgryziona przez gryzoń.

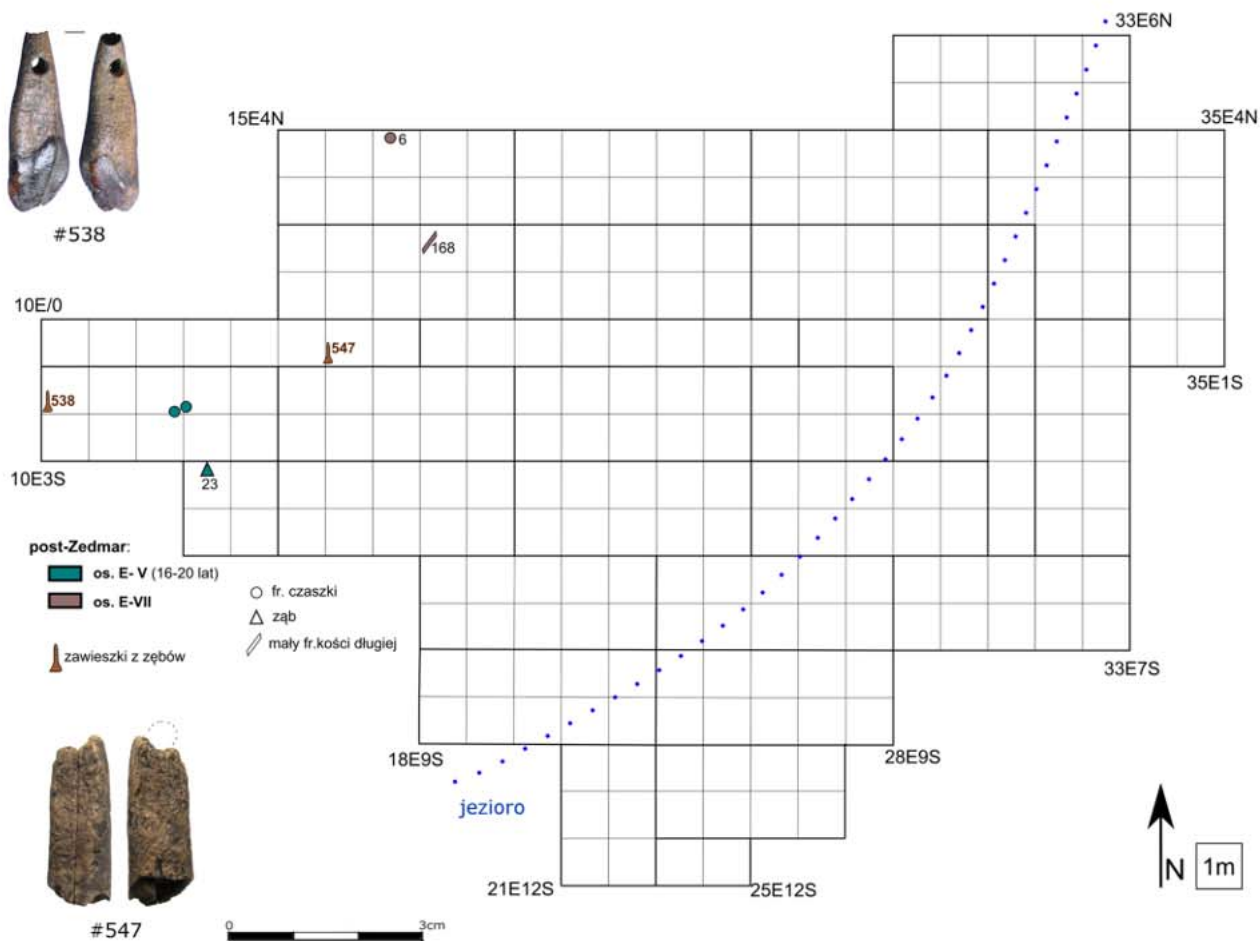

Ryc.215. Szczepanki, sektor E, późny mezolit i wczesny Zedmar, planigrafia luźnych kości ludzkich, rozmytych pochówków psów i ozdób:

#797 – zawieszka bursztynowa; #1242 – paciorek bursztynowy; #226 – siekacz jelenia, bez śladów obróbki; #330, 1238, 1514 – nieobrobione siekacze dzika.

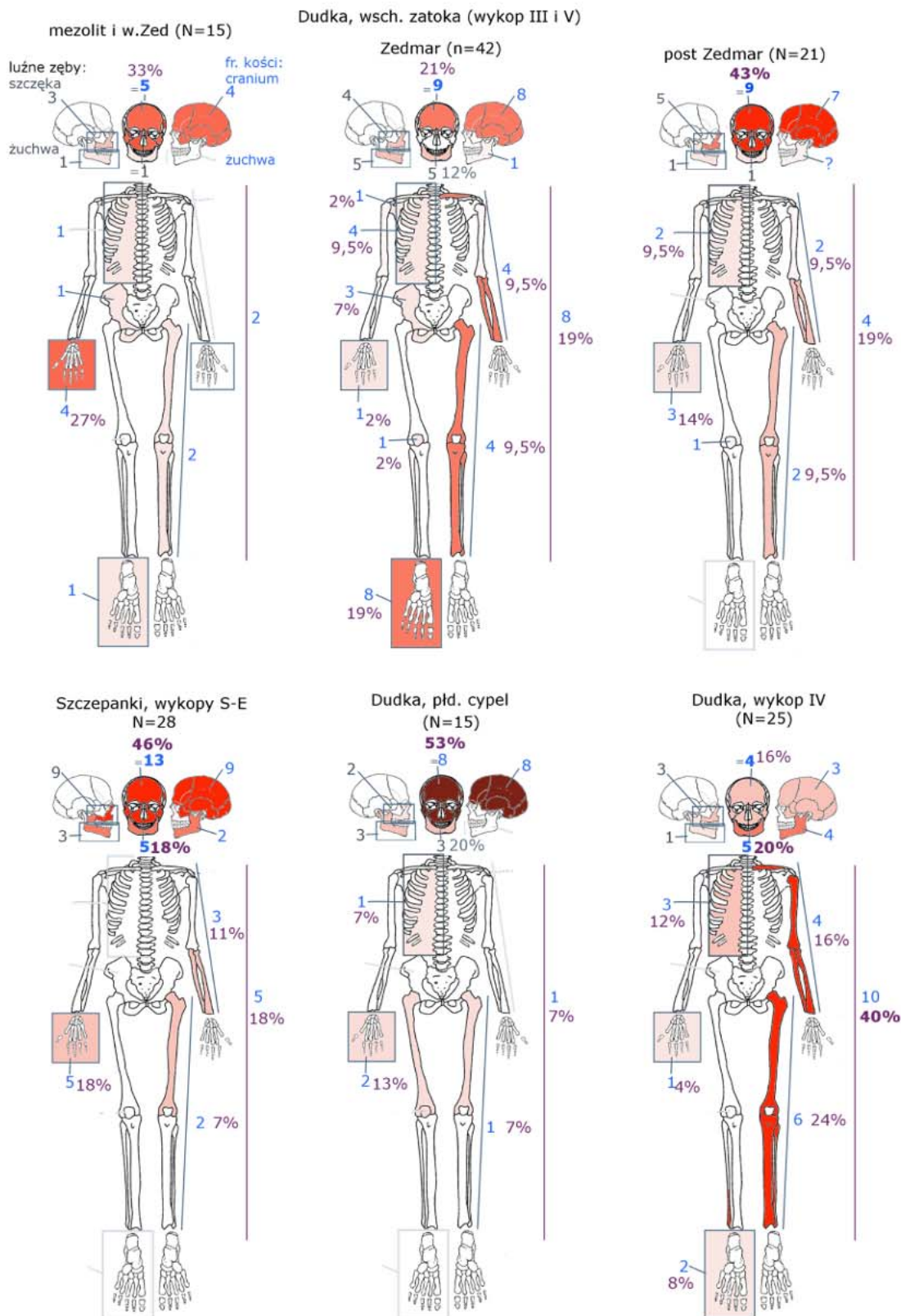

Ryc.216. Szczepanki, sektor E, klasyczny Zedmar, luźne kości ludzkie, ozdoby i żuchwy jeża: #395 – siekacz dzika; #430 – guz bursztynowy.

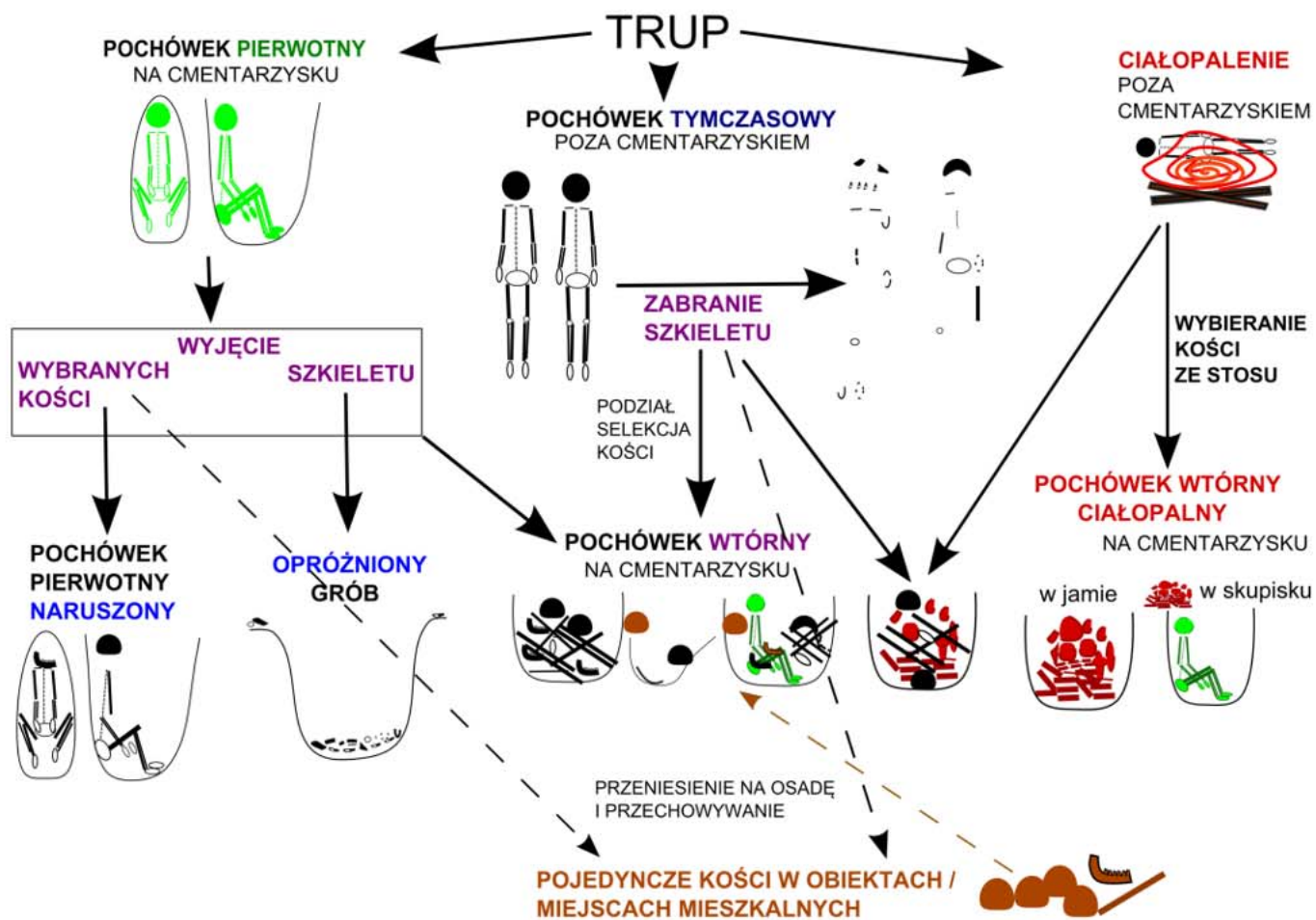
Ryc.217. Szczepanki, sektor E, post-Zedmar i późny neolit, luźne kości ludzkie i zawieszki z zębów zwierzęcych:

#538 – zawieszka z zęba dzika; #547 – uszkodzona zawieszka z zęba jelenia(?).

Ryc.218. Dudka i Szczepanki, luźne kości ludzkie, porównanie struktury anatomicznej szczątków ludzkich w różnych strefach osadniczych.

Procentowy udział poszczególnych elementów szkieletu liczony był od minimalnej liczby kości. Udział poszczególnych kości został dodatkowo oznaczony kolorem, im ciemniejszy odcień tym udział większy. W przypadku kości długich podany jest ich łączny udział oraz osobno, dla kości kończyn górnych i dolnych. Kolorem zaznaczono te kości długie, które wystąpiły w danej strefie, bez rozróżnienia na stronę prawą i lewą. W przypadku czaszki, po lewej stronie podana jest minimalna liczba czaszek (szczęk) i żuchw na podstawie luźnych zębów, po prawej stronie minimalna liczba czaszek i żuchw w oparciu o fragmenty kostne, a po środku podana jest minimalna liczba w oparciu o obie kategorie.

Ryc. 219. Schemat wieloetapowego obrzędu pogrzebowego dla Dudki i Szczepanek.

Tab.1. Kości ludzkie z cmentarzyska dopasowane do grobów.

GRÓB	FRAGMENTY NIEPRZEPALONE	FRAGMENTY PRZEPALONYCH KOŚCI	RAZEM
VI-1	3	63	66
VI-2	-	-	-
VI-3	-	-	-
VI-4	-	34	34
VI-5	32	-	32
VI-6	4	?	4
VI-7	3	-	3
VI-8	-	-	-
VI-9	194	-	194
VI-10/11	-	28	28
VI-11	-	12	12
VI-12	6	-	6
VI-13	8	?	8
VI-14	-	?	-
VI-15	-	3	3
VI-16	49	53	102
VI-17	6	-	6
VI-18	-	-	-
Suma	305	193	498

Tab.2. Luźne kości ludzkie w Dudce i Szczepankach. Dane ogólne.

Stanowisko, rejon	Wykop	Liczba fr. kości	Min. liczba kości*	Min. Liczba osobników	Pow. wykopu	Kości/ 10m ²
Dudka, płd. cypel	I	51	14	8	118 m ²	4,3
Dudka, płd. cypel	II	2	2	2	20 m ²	1
Dudka, wsch. zatoka	III	328	83	37	149 m ²	22
Dudka, interior blisko cmentarzyska	IV	81	25	8	14 m ²	58
Dudka, wsch. zatoka	V	3	1	1	7 m ²	4,3
Dudka, cmentarzysko	VI	746	83	39	268 m ²	28
<i>Dudka, zach. brzeg</i>	<i>VII</i>	-	-	-	<i>8 m²</i>	-
Dudka, zach. brzeg	VIII	9	4	1	11 m ²	8,2
Dudka, interior	IX	6	2	2?	101 m ²	0,6
<i>Dudka, interior</i>	<i>X</i>	-	-	-	<i>20 m²</i>	-
Dudka, litoral blisko cmentarzyska	XI	21	6	4	7 m ²	30
Dudka, płd. cypel	XII	9	2	2	50 m ²	1,8
Dudka, płd. cypel	I,II,XII	62	18	12	188 m ²	3,3
Dudka, wsch. zatoka	III,V	331	84	38	156 m ²	21
Dudka – razem	I-XII	1256	222	104	773 m²	16,2
<i>Szczepanki, wsch. cypel</i>	<i>A</i>	-	-	-	<i>105 m²</i>	-
Szczepanki, osada płd.	E	27	14	10	262 m ²	1
Szczepanki, osada płd.	S	27	15	12	178 m ²	1,5
<i>Szczepanki, kulminacja</i>	<i>K</i>	-	-	-	<i>7 m²</i>	-
Szczepanki, osada płd.	E+S	54	29	22	440 m²	1,2
Dudka + Szczepanki	razem	1310	251	126	1213 m²	10,8

*żuchwa została policzona jako osobna kość. Minimalna liczba czaszek i żuchw uwzględnia również luźne zęby podzielone na zestawy szczękowe i żuchwowe.

Tab.3. Pochówki pierwotne.

	ułożenie	płeć	wiek	liczba os. w grobie	wtórne pochówki	ciałopalne pochówki (skupisko)
gr. VI-2, os. A		♂	A, 25-30	7	3	1
gr. VI-2, os. B		-	I2, 6-7	7	3	1
gr. VI-2, os. C		♂	A, 20-24	7	3	1
gr. VI-3, os. A		♀	A, 25-30	1		
gr. VI-6, os. A		♀	J, 18-19	3		2
gr. VI-7, os. A		♂	S, 50-60	5	2	2
gr. VI-11, os. A		-	I1, ~3	4		3
gr. VI-13, os. A		-	I2, ~9	8	4	2
gr. VI-13, os. B		-	I2, ~12	8	4	2
gr. VI-14, os. A		♂	M, 40-44	3	2	2
gr. VI-17, os. A		♂	A, 27-30	1		
gr. VI-18, os. A		♂	M, ~40	1		

 - pozycja siedząca z podkurczeniem nóg; kuczno-siedząca; - pozycja siedząca, kuczno-kłęcząca; - pochówek siedzący „po turecku”; - kuczno-siedzący, naruszony;
 - na boku, w pozycji skurczonej; - na plecach z nogami zadartymi i rozkraczonymi; - na plecach z nogami zadartymi na klatkę piersiową;
 I1 – Infans I 0-6 lat; I2 – Infans II – 7-15 lat; Juvenis – 15-20 lat; Adultus – 20-35; Maturus – 35-50 lat; Senilis – >50 lat.

Tab.4. Rodzaje pochówków na cmentarzysku w Dudce. pochówki z grobów VI-1 – 18 i wydzielone na podstawie kości ludzkich znalezionych poza grobami.

	RODZAJ POCHÓWKU	LICZBA OSOBNIKÓW	
grobry VI-1 do VI-18	pierwotne (w tym naruszone podczas dokładania zmarłych)	9 (1)	76
	pierwotne naruszone (w celu wyjęcia kości)	3	
	wtórne	min. 28	
	ciałopalne	min. 36	
kości ludzkie poza grobami	naruszone/opróżnione groby (pierwotne?)	min. 6	38
	wtórne	min. 11	
	ciałopalne	min. 14	
	nieznany	min.7	

Tab. 5. Pochówki wtórne. Sposób złożenia w grobie.

GRÓB	Liczba pochówków wtórnych	Przy pochówku siedzącym	Grób z dominacją ciałopalenia	Tylko pochówki wtórne	Ułożenie kości	Opakowanie	Częściowe obstawy kamienne
VI-1	3			+	S	kosz?	+
VI-2	3	+			S+★	-	
VI-4	2?		+		L★	-	
VI-5	3			+	L	-	+
VI-7	2	+			S+★	-	
VI-9	3			+	L	-	+
VI-10	1			+	S	kosz?	
VI-12	1	?		+	L	-	
VI-13	4	+			S+★	-	
VI-14	2	+			S+★	-	
VI-15	1		+		★	kosz?	
VI-16	3		+		L★+★	-	
RAZEM =12	28	4	3	5	6S, 4L 7★	3	3

Sposób zdeponowania kości: L★ – luźno pojedyncze kości, L – luźno wypełniają całą jamę, S – w wyraźnym skupisku, ★ – pojedyncze kości ułożone w specjalnym miejscu.

Tab.6a. Pomiary kości łokciowych.

OSOBNIK	PŁEĆ	STRONA	max. długość	fizjologiczna długość	min. obwód	Ø przednio-tylna	Ø środkowo-boczna
VI-1A	♂	L	>215	-	-	15	16
VI-2A	♂	L	266	233	40	14	18
VI-2A	♂	P	269	235	41	14	19
VI-2C	♂	L	261	230	36	12	11,5
VI-2C	♂	P	261,5	230	35	12	12
VI-7A	♂	L	254	222	34	13	15
VI-7A	♂	P	257	224	35	13	15
VI-13C	♂	L	-	-	44	-	-
VI-14A	♂	L	254*	221	39	16	16
VI-14A	♂	P	-	-	39	16	17
VI-15B	♂?	P	243	210	38	13,5	16
VI-1C	♀	L	>217	-	33	13	13
VI-1C	♀	P	-	-	-	12	13
VI-3A	♀	L	-	-	-	13	15,5
VI-3A	♀	P	-	-	36	13	15
VI-6A	♀	L	256	222	42	13	18
VI-6A	♀	P	257	225	42	13	19
VI-10A	♀	L	259*	228	34	13	14
VI-10A	♀	P	260	227	35	15	14
VI-17A	♀?	L	-	225	31	12,5	16
VI-17B	♀?	P	260	227	35	11	16

Tab.6b. Pomiary kości promieniowych.

OSOBNIK	PŁEĆ	STRONA	max. długość	fizjologiczna długość	Ø przednio-tylna	Ø boczno-przyśrodkowa	max. Ø trzonu	obwód środka trzonu	min. obwód trzonu
VI-1A	♂	L	>205	-	12	16	16	46	44
VI-1A	♂	P	-	-	12	17	17	46	-
VI-2A	♂	L	247	232	12	18	18	49	44
VI-2A	♂	P	250	233	12	18	18	48	44
VI-2C	♂	L	242	227	12	16	17	42	42
VI-2C	♂	P	241*	227	12	17	17	46	45
VI-7A	♂	L	232	219	12	17	17	46	39,5
VI-7A	♂	P	233	217	11	15,5	17	42	40
VI-13C	♂	P	-	-	13	18	-	51	-
VI-14A	♂	L	237	220	12	16	17	43,5	42
VI-14A	♂	P	238	223	12	16	17	44	42
VI-14B	♂	L	252	239	12,5	16	16	43	40
VI-15B	♂?	P	221	208	11,5	15	15	43	41
VI-1C	♀	L	-	-	14	11,5	15	39	-
VI-3A	♀	L			11	14,5	16,5	40	37
VI-3A	♀	P	223	207	11	14	16	40	37
VI-6A	♀	L	225	210	13	17	15,4	46	44
VI-10A	♀	L	-	222*	11	15	16	42	40
VI-10A	♀	P	235*	223	11,5	14	16	40	39
VI-17A	♀?	L	228*	216	11	16	16	40	37
VI-17B	♀?	P	230	214	10	15	15	39	38

Tab. 7. Pochówki wtórne. Sposób złożenia w grobie.

GRÓB, OSOBNIK	Płeć, wiek	Kompletność	Sposób depozycji w jamie	Ułożenie względem pochówków siedzących	Ułożenie w stosunku do pochówków ciałopalnych	Oddzielne ułożenie	Uporządkowanie kości	CZASZKA położenie	CZASZKA kompletność	ŻUCHWA położenie w grobie	ŻUCHWA kompletność
VI-2, D	♀; M	3		między os. A i B; za os. C, przy os. A		+/-	+	pod os. B		osobno, przy pasie os. A	
VI-2, E	?; J	1		przy pasie os. A		+/-				przy pasie os. A	
VI-2, G	?; M?	1		za plecami os. A		+					
VI-7, B	?; I1	2		nad os. A	obok	+	*	=			
VI-7, C	?; dor.	1		przy piesi os. A		+					
VI-13, C	♂; J	3		obok obok/nad nogami os. A i B przy nodze os. A		-	+	; obok os. B		osobno; przy nodze os. A	
VI-13, D	♀; A			nad nogą os. B przy pasie os. A		-				osobno przy pasie os. A	
VI-13, E	♂?; M			przed/nad nogami os. A; - ?		-		?	/ ?	osobno	
VI-13, F	♂; A	2		obok/nad os. A i B		-	+	?	●		
VI-14, B	♂; A	2		między nogami os. A		+	*			osobno, obok	
VI-14, C	♂; M			pod pachą os. A		+		przy os. A			
VI-1, A	♂; M	3			pod	-	-	po między os. B i os. C		osobno, obok pod os. A	
VI-1, B	♀; M				pod	-					
VI-1, C	♀; M	3			pod	-	-			osobno, na os. A	
VI-10, A	♀; A	3			pod		+				
VI-15, B	♂; A	2	+		pod/obok		+				
VI-4, J	?; dor.	1			przemieszczone	-					
VI-4, K	?; I1/2?	1			przemieszczone	-					
VI-16, A	?; I1	2			pod	+	+		● ●		
VI-16, B	♀; M	2			przemieszczone	+	-				
VI-16, K	?; I2				nad	+			?	?	zab
VI-5, A	♀; A	2				-	*		?	osobno	
VI-5, B	?; J	1				-					
VI-5, C	♂?	1				-					
VI-9, A	♀; A	3?	cała jama		?	+/-	-		?	osobno, obok	
VI-9, B	♂; J	3	cała jama		?	-	-	?	?	osobno, obok	
VI-9, C	♂; dor.	2	cała jama		?	+/-	-				
VI-12, A	?; I1	2		przy gr.VI-11?	?		-				

Wiek: dor. – dorosły, litery odpowiadają klasom wiekowym: Infans 1, Infans 2, Juvenis, Adultus, Maturus. – żuchwa, – cranium, – pojedyncza kość. Ułożenie:

– w koszu, – skupisko/ kość przy osobniku siedzącym, – pojedyncze kości luźno w jamie, – niewiele kości, luźno rozłożonych po części jamy;

– przy ścianie/na skraju skupiska, – na szczycie grobu/ skupiska – na dnie jamy, / – skupisko przy **pochówku siedzącym** wewnątrz jamy, od dna/ w górnej części; – skupiska poza jamą, nad grobem / przy krawędzi jamy; / – skupisko ciałopalne poza jamą, tuż nad /bez związku z pochówkiem wtórnym,

wtórne pochówki szkieletowe i ciałopalne razem w jamie; ? – nieliczne kości przepalone w grobie, – ciałopalny pochówek w koszu. Czaszka: kompletność:

– cała, ● – całe elementy/kości czaszki, – tylko fragmenty, – cała, ale we fragmentach, ? – nie wiadomo czy złożona we fragmentach czy uszkodzona.

Żuchwa: **osobno** – oddzielona od czaszki i położona w innym miejscu, – cała, – połówka.

Tab.8. Anatomiczne ułożenie kości w pochówkach wtórnych

Grób	Pochówek	Kompletność	Zestawy kości w układzie anatomicznym						Kosz
			liczba	ręce	stopy	kręgosłup L-lędźwiowe T-piersiowe C-szyjne	przedramię	kolano	
VI-1	os. A	3	-						+
VI-1	os. B	1							
VI-1	os. C	3							
VI-2	osobnik D	3	2			2 odcinki C4-T10 (=14); T11-L5+krzyż. (=8) <i>poziomo</i>			
VI-2	os. E	1	-						
VI-2	os. G	1	-						
VI-4	os. J, K	1	-						
VI-4	os. K	1	-						
VI-5	os. A	2	-						
VI-5	os. B	1	-						
VI-5	os. C	1	-						
VI-7	os. B	2	-						
VI-7	os. C	1	-						
VI-9	os. A	3?	-						
VI-9	os. B	3	-						
VI-9	os. C	2	-						
VI-10	osobnik A	3	5	-	prawa – paliczki + śródstopia + klinowata (≈12) lewa – skokowa + piętowa + sześcienna (=3) <i>obie pionowo</i>	2 odcinki: L3-5+krzyżowe (=4) T1-T7? (=7) <i>pionowo</i>	lewe <i>pionowo</i>		+
VI-12	os. A	2	-						
VI-13	osobnik C	3	3	prawa cała z nasadami przedramienia (=26) <i>poziomo</i>		1 odcinek: T9-T11 (=3) <i>poziomo</i>		prawe: rzepka + nasady: udowa, piszczel <i>poziomo?</i>	
VI-13	os. D	1	-						
VI-13	osobnik F	2	1		prawa – k. stępu +śródstopia + I paliczek (=13) <i>poziomo</i>				
VI-13	os. E	1	-						
VI-14	os. B	2	-						
VI-14	os. C	1	-						
VI-15	osobnik B	2	1				prawe <i>ukośnie</i>		+
VI-16	os. A	2	-						
VI-16	osobnik B	2	1		prawa – 4 śródstopia i 2 klinowate (=6) <i>poziomo</i>				
VI-16	os. K	1	-						

Tab.9. Dudka wtórne pochówki z grobów VI-1 do VI-18.

Grób, osobnik	Płeć, wiek (lata)	Cranium	Zuchwa	Kięgi	Mostek	Żebra	Łopatką	Obojczyk	Ramienna	Łokciowa	Promieniowa	K. nadgarstka	Śródreżca	Paliczki	Biodrowa	Kulszowa	Łonowa	Udowa	Piszczel	Strzałkowa	Rzepka	K. stępu	Śródstopia	Paliczki	Kompletność
VI-1, A	♂, 40-45	✓	✓	C-1	C-2-C-4/1°C	17*?	I*, r*	r*	I, r	I	I, r		1l?	4?				I, r	I, r	I, r				3	
VI-1, C	♀, c. 40	✓	½ I	C-1	5-7T, 2-3L, +8* = min. 11		I*			½I, r*	I, r	½I, ½r				I*, r*	r*		I, r	I, r*	r		2		3
VI-1, B	♀, 40-50				C-1																			1	
VI-2, D	♀, c. 40	✓	✓		✓	19*	I*, r*	I, r	r		**?			?	I*, r*			I, r	I, r	r				3	
VI-2, E	16-20		½ r																					1	
VI-2, H	dorosły				1T																			1	
VI-4, J	dziecko																		I*					1	
VI-4, K	dorosły													1										1	
VI-5, A	♀, 20-25		½ śr.		5*T				½ I, r*	r*	r*				r*			I*, r*	I*					2	
VI-5, B	♂?, Juvenis	Pl*													I*									1	
VI-5, C	♂?, 20-29														I*									1	
VI-7, B	Infans, c. 2	Pl*r, Tr*, O*			C-2, 2°C	2*								1				I*, r		r		1*		2	
VI-7, C	dorosły									½ r														1	
VI-9, A	♀, 30-34	✓	½ I		1°C		I*		I, r*	I, r*	I, r*				I, r*	I, r	I*, r	r	I, r*	r	lewa			3?	
VI-9, B	♂, 18-20	F*, P, Tr*, O	✓	4T, 4S, 4*	✓	2*	I*	I, r	I*, r	I			1l		I*, r	r	I, ½r	I, ½r	r	½I, r	prawa	1l 1r*	1l* 2r*	3	
VI-9, C	♂, dorosły				1°C		I*, r*	I	I*, ½r	r*						r*		I, r	I*, r*	r*				2	
VI-10, A	♀, c. 30				3C, C*, 7T, 3L, S*	8*	I	I, r	I*, r	I, r	I, r				I*, r	I*, r*	½I, r*	½I, ½r	½I, ½r	I, r		5l, 3r 2l, 4r 3l, 12r	3		
VI-12, A	Infans, c. 3	F*, Pl*r*, O, ½ZI	I*		5°C, 3*T, L*, 5*S	12*			½r		r*		1l 1l, 2				r*	I						2	
VI-13, C	♂, 17-20	✓	✓		C*, 3T, 5L, S*				I	½I, r*	r	✓r	✓r	13r	I*, r	r		½I, r	I*, r*	I	lewa	1r		3	
VI-13, D	♀, 27-30	✓	½ r																					1	
VI-13, E	♂?, 30-40	F*, Pr, Pl*, O*	½ r																					1	
VI-13, F	♂, 20-24	F			1T?					r*	I*, ½r											✓r	✓r	1r	2
VI-14, B	♂, 27-30	✓	✓		2C, 8T, 4L, 4S		I*		I		I				I, r	I, r	I, r	I, r						2	
VI-14, C	♂, c. 40	✓																						1	
VI-15, B	♂, 27-30				7*T, 2+1*L, 1*S					r	r			3	½ I, r*	I*	I, r*	I*, r*					3	2	
VI-16, A	Infans, 3-4	F, TI			1L		½ I, r	½ I	I						I			I, r						2	
VI-16, B	♀, 35-40				1+1*T, 1L, 2*S	23*	*		I				½ r		I	I	I	r*		I*		2r	4+1*r	2	
VI-16, K	Infans, c. 6,5	F*, Pl*r, Tr, I*, O*, ½Zr			1C, 5*?																			1	

? – niepewne dopasowanie do osobnika, niepewna przynależność do grobu? I – lewa, r – prawa, Czaszka: złożona tylko cała kość czaszki, F-czołowa, P-ciemienna, T – skroniowa, O – ciemienna, Kregi: C – szyjne, T – piersiowe, L – lędźwiowe, S – kość krzyżowa, C-1/C-2 – kręgi pierwszy/dруги, 2C/T/L – ilość kręgów danego odcinka, 2*C/T/L/S – ilość fragmentów. Kompletność kości: *tylko małe fragmenty, ½ – c. połowa kości, (prawie cały) trzon bez nasad, cała k. dł./trzon >½ + min. 1 nasada, cała kość miednicy ✓ - cała czaszka/żuchwa lub wszystkie kregi, śródstopia/śródręcza, k. nadgarstka/stępu,

Tab.10. Pochówki wtórne. Współwystępowanie kości

	st. 3		st. 2		RAZEM 2-3	
KOŚĆ	obie kości	jedna	obie kości	jedna	obie kości	jedna
obojczyki	3	1	-	2	3	3
łopatki	2	4	2	1	4	5
ramienne	5	2	2	4	7	6
łokciowe	4	2	-	4	4	6
promieniowa	4	1	1	3	5	4
miednica	6	-	2	5	8	5
udowe	6	1	6	2	12	3
piszczel	6	1	1	1	7	2
strzałkowa	3	4	1	2	4	1

Tab.11. Pochówki wtórne. Współwystępowanie kości

	st. 3		st. 2		RAZEM 2-3	
KOŚĆ	obie kości	jedna	obie kości	jedna	obie kości	jedna
łopatka i obojczyk	5	5	2	1	7	6
bark + ramienna	9	4	4	5	13	9
ramienna + k. przedramienia	9	3	4	7	13	10
przedramię (łokciowa + promieniowa)	8	3	3	4	11	7
miednica i kość krzyżowa	4	3	4	2	8	5
miednica i udowa	11	1	7	5	18	6
udowa i podudzie	13	1	5	10	18	11
podudzie (piszczel + strzałkowa)	9	5	2	2	11	7

Tab.12. Kręgi w pochówkach wtórnych.

osobnik	odcinek szyjny	odcinek piersiowy	odcinek lędźwiowy	kość krzyżowa	fr. kręgów*	razem	anatomicznie
VI-1B	C-1 (14%) +					min. 1 (4%) +	
VI-1A	C-1 (14%)+					min. 1 (4%) +	
VI-1A/C	4 (57%)	5-7 (42%-58%)	2-3 (40-60%)	-	8	min.11 (44%)	
VI-1C	C-1 (14%)					min. 1 (4%)	
VI-2D	7 (100%)	12 (100%)	5 (100%)	✓	-	25 (100%)	+
VI-2G		1 (8%)				1 (4%)	
VI-5A		5* (42%)				max. 5, (20%)	
VI-7B	3 (43%)					3 (12%)	
VI-9A	1 (14%)					1 (4%)	
VI-9B		4 (33%)	4 (80%)	✓		9 (36%)	
VI-9C	1 (14%)					1 (4%)	
VI-10	4 (57%)	7 (58%)	3 (60%)	✓		15 (60%)	+
VI-12	5 (71%)	3 (25%)	1 (20%)	✓		10 (40%)	
VI-13C	1 (14%)	3 (25%)	5 (100%)	✓		10 (40%)	+
VI-13F?		1? (8%)				1 (4%)	
VI-14B	2 (29%)	8 (67%)	5 (100%)	✓		16 (64%)	
VI-15B		7 (58%)	3 (60%)	✓		11 (44%)	
VI-16A			1 (20%)			1 (4%)	
VI-16B		2 (17%)	1 (20%)	✓		min.4 (16%)	
VI-16K?	1 (14%)				5*?	1-6 (4-25%)	

C-1 współwystępujące z czaszką, pochówki cząstkowe (1 stopień kompletności szkieletu).

Tab.13. Pochówki wtórne. Kości rąk i stóp

osobnik	stopa prawa	stopa lewa	OBIE STOPY	anatomicznie
VI-1A/C?	?	?	2 (4%)	-
VI-9B	3 (12%)	2 (8%)	5 (10%)	-
VI-10A	10 (38%)	20 (77%)	30 (58%)	++
VI-13C		1 (4%)	1 (2%)	-
VI-13F	13 (50%)		13 (25%)	+
VI-16B	7 (27%)		7 (13%)	+
osobnik	ręka prawa	ręka lewa	OBIE RĘCE	anatomicznie
VI-1A/C	?	1 (4%) +?	5 (9%)	-
VI-7B			1	-
VI-9B		1 (4%)	1 (2%)	-
VI-12A	?	2 +?	4	-
VI-13C	26 (96%)		26 (48%)	+
VI-15B	?	?	3 (6%)	-
VI-16B	1 (4%)		1 (2%)	-

Tab.14. Pochówki wtórne. Całe kości i fragmenty.

	cała (min. 2/3)	fragmenty	pojedyncza cała kość czaszki	1/2	*
czaszka	min.7 +3? (39%)	min.6 -10 (33%-55%)	2	-	5 +4?
żuchwa	5 (42%)	7 (58%)	-	6	1
ramienna	10 (50%)	10 (50%) -12fr	-	3 (+2)	5
łokciowa	6 (46%)	7 (54%)	-	2	
promieniowa	9 (56%)	7 (44%)	-	3	
-			-		
udowa	17 (63%)	10 (37%)	-	3	7
piszczel	8 (53%)	7 (47%)	-		
strzałkowa	10 (71%)	4 (29%)	-		

Tab.15. Dudka, wykop VI, cmentarzysko, luźne kości ludzkie (znaleziona poza właściwymi grobami).

Jama	Osobnik	Wiek	Płeć	Czaszka			Kości długie, kończyna górna*			Ręce			Kość długie, kończyna dolna	Rzepka	Stopy			Łopatka	Miednica	Żebra* /min	Kregi /min	TOTAL*	MIN. LICZBA KOŚCI ¹	MIN. T. KOŚCI + LUŻNE ZĘBY	TYP POCHÓWKA	WYPOSAŻENIE
VI-e-1	os. e-1-A	Maturus?	♀?	fragmenty kaloty*																		2	1	1	W; OG?	+
VI-e-3	os. e-3-A	-	-	1: P																		1	1	1	N?; OG	+
e-3?	szkielet #3, =e3A?	-	-				2: H pl	1				1										5	5	5	?	
e-4	os. e-4-A	dorośli	♂?	2: Mx, F																		7	6	6	PN +W?	?
h-2	os. h-2-A	dorośli	♀				2: Rp							L		1?	2?			3		15	12	12	W	
h-2/g-1	zuchwa Y	dorośli	♀?	1+4z																		5	1	1	W	
j-2	os. j-2-A	e.12-14	D	1: Pl			1: Hp	1 r	1 r										1	2		12	9	12	PN	++
m-1	os. m-1-A	dorośli	-																1			1	1	1	W	++
i-1? ; q-1?	szkielet #1	e.18	-				3: 2mx, 1md													2*/1		5	3	4	PN?	+
k-3/e-2	szkielet #2	Adultus	♂	1-2: F, Pl			4: 2mx, 1md						1: T1	L		1 r	2 pl?			1		15	9	12	PN	++
?	szkielet #4	dorośli	♂?				1: Hp					1										2	2	2	W?	
?	zuchwa X = nr 4?	dorośli	♂?			2+1z																3	1	1	W	
q-1?	szkielet #5	Adultus?	♀?	2: F			2-3: Hl						1: Fi l			1						6	3	3	?	?
r-3?	szkielet #6	dorośli	-		1															1		3	3	3	PN?	
d-1/ d-4?	szkielet #7	30-50	-				Imx?															5	3	3	?	
d-1/ d-4?	zuchwa Z = nr 7?	dorośli	-	1+1z																		2	1	1	?	
j-2?	szkielet #8 (j2-B?)	9-11,5	-				2: 1mx, 1md															2	2	2	?	
-	szkielet #9	ok. 9,5	-				2: 1mx, 1md															2	2	2	?	
-	szkielet #10	ok. 13	-				1: 1 mx															1	1	1	?	
-	szkielet #11	dorośli	-						1: Hp							1						2	2	2	?	
-	szkielet #12	5-8	-													1						1	1	1	?	
e-2?	szkielet #13	18-20	-				1md															1	1	1	W	+
-	czaszka A	20-30	♀?	35: F, Plp, O, Zp																		35	1	1	W	
-	czaszka B	Adultus	♀?	13: Pp, O, Tpl, Zi																		13	1	1	W	
-	czaszka C	S? 55-60	♂?	19: F, P?, Tl, Zpl																		19	1	1	W	
gVI-1-7?	czaszka D	Adultus	♂?	28: F, Pl, O, Tlp																		28	1	1	W	
n-2?	czaszka E/F	Juv./Ad.	♀?	35: F, P, O, Tl, Zi																		35	1	1	W	
-	czaszka G	dorośli	♂	3: P, T?																		3	1	1	W	
-	? VI-j-2 lub #8?	dziecko	-	3																		4	1	1	-	
-	-	dorośli	-	57: P, O, T?			3: 2 mx, 1 md						30: F p l						1	3*/3		94	6-8	9-10	-	
	SUMA: min. 19 osobników			203* /12 czaszek	11/4		21 /6 żuchw, 8 szczęk	2	1	6		35* /6 kości	2	1	2	7	1	-		11	9*	329	83	93		

Pogrubionym – kości w większości wewnątrz jamy. Czaszka: F – czołowa, T – skroniowa, P – ciemieniowa, O – potylicza, Mx – szczeka, Z – jarzmowa. Kości długie: H – ramienna, R – promieniowa, U – łokciowa, F – udowa, T – piszczelowa, Fi – strzałkowa, C – obojczyk, l – lewa, p – prawa, żuchwa: +, z – liczba zębów dopasowanych do żuchwy, * – liczba fragmentów kości. Typ pochówku: W – wrtorny, PN – pierwotny naruszony (opróżniony grób), N? – naruszony?, OG – opróżniony grób; ? – nieokreślony. Wyposażenie: + – obecne, pojedyncze dary; ++ – bogate wyposażenie, ? – niepewne.
kości dziecka – os. j-2A? lub sz.8?, niepewne przyporządkowanie do osobnika

Tab.16. Jamy na cmentarzysku – ewentualne groby i jamy związane ze szczątkami ludzkimi (bez ciałopalenia).

JAMA	GŁĘBOKOŚĆ od poziomu gruntu ~miąższość jamy (cm)	ŚREDNICA (cm)	ZARYS /PLAN	KSZTAŁT/ PROFIL	Kości ludzkie	Fr. kości zwierzęcych bez określenia gatunku (w tym przepalone)		Kości zwierzęce określone co do gatunku		Skamieliny /ochra	Fr. ceramiki	Krzemień	Interpretacja	
j-2	35-55 (~20)	120 [↑] ; 80 [↓]			11	97 (36)		8-9 (jeź, kuna, borsuk, zając, łyska, żółw)		4b	36	10	OG	
j-1	35-60 (~25)	140x90 [↑] ; 50 [↓]			-	89 (24)		?		-	21	7	?	
i-1	35-50 (~15)	60 [↑] ; 45 [↓]			-	105 (79)		-		-	5	3	OG?	
i-2	35-50 (~15)	55x40 [↑] ; 40 [↓]			-	34 (9)		1? (ptak ?)		1b, 2o	2	4	GC	
e-4	40-65 (~25)	80 [↑] ; 70 [↓]			6+	72* (21)		7 (ryby i żółw)		-	4	2	OG +GW?	
k-3	35-40 (~5)	30x60			-	-		1fr- (żółw)		1b	-	-	?	
e/k-2	40-65 (~25)	80x50 [↑] ; 70x40 [↓]			1	1		2 (bóbr, ptak)		1b	2	4	OG	
e-3a	30-60 (~20)	160x90 [↑] ; 50x20 [↓]			1	73+1 (15)	5	2 (żółw, jeź)	1 (koń?)	2o	16 +D	2	OG +GW?	
e-3b	40-60	70x30 [↑] ; 50x20 [↓]			-		1			-	-	1	?	
e-1	40-60 (~20)	c.80 [↑] ; 30x40 [↓]			2+	37* (23)		-		1p	5	3	GW/OG?	
c-1	30/40-80 (~40-50)	280x120 [↑] ; 160x80+80x40 [↓]			-	21 (1)		5 (pies, dzik, żółw)		2b, 1o	8	11	?	
q-1	30-60 (~30)	70x50 [↑] ; 30 [↓]			-	11? (11)		-		-	-	1	OG?	
p-4	30-40 (~10)	70x70		?	-	16 (1)		-		1b, 2m	2	1	?	
m-1	20-30 (~10)	40 [↑] ; 20 [↓]			1	39 (8)		-		1o	-	3	GW	
h-2	30?-40 (~10)	180x140+g. VI-12?		?	2	47 (7)		2 (bóbr, żółw)		1b, 2o	5	2	GW	
n-3	35-40 (~5)	60			-	10 (8)		2 (ptak, jeź)		-	1	-	GC?	
g-1	25-55 (~30)	180x170				11		1fr- (żółw)		1b, 1o	4	3	GC + OG?	

\uparrow – strop \downarrow – dno jamy ; \downarrow – ludzkie kości przepalone, *bez mikrofauny; b- belemnit, o – ochra, p – paciorek z liliowca; D – dno naczynia

Zarys jamy: – okrągły, – owalny, – półkolisty, – trapezowaty – nieregularny; Kształt/profil jamy: – walcowata; – workowaty; Interpretacja jamy: OG – opróżniony grób, GC – grób z ciałopaleniem, GW – grób z pochówkiem wtórnym (nienaruszony)

Tab.17. Dudka, omentarzysko, pochówki ciałopalne.

Grób/jama/ skupisko (sk)	Osobnik	Płeć, wiek (lata)	cranium	zuchwa	zęby	Czaszka - fragmenty	Czaszka - waga	kręgi	żebra	razem fr.	razem waga	topatka i obójczyk fr.	kości długie – fr.	kości długie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.	kości krótkie – fr.
-----------------------------	---------	----------------------	---------	--------	------	---------------------	----------------	-------	-------	-----------	------------	------------------------	--------------------	--------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------

Grób/jama/ skupisko (sk)	Płeć, wiek (lata)	cranium	zuchwa	zęby	Czaszka - fragmenty	Czaszka - waga	kręgi	żebra	razem fr.	razem waga	topatka i obojczyk fr.	kości długie – fr.	reče	Kończyny górne – fr.	Kończyny górne - waga	miednica - fr	kości długie - fr	stopy i rzepki - fr	kończyny dolne fr.	Kończyny dolne – w.	Obie kończyny* fr.	Obie kończyny* w.	nieokreślone – fr.	nieokreślone - waga	FRAGMENTY	WAGA (g)	KOLOR	największy fr. (mm)	spękania / odkształcenia	twardość	kompletność
gr.VI-15, os. A	♂, 20-24	92	9	15	116	379	66	80	146	211	20	46	8	74	212	18	108	18	144	557	177	127	600	86	1257	1632	biały-j.szary	100	+/++	+	4
gr.VI-16, os. C	♀, 35-43	38			38	217						15		15	108		15		15	139					68	464	beżowo-biały	60	+/+	+	4/3
gr.VI-16, os. H	♀, 20-35	34			34	67											10		10	34,5					44	101,5	beżowo-biały	45	+/+	+	4/3
gr.VI-16, os. C/H	-	227	17	38	282	278	225	128	353	444	12	12	4	28	61,5	7	23	8	38	90	366	462	1350	304	2417	1639,5	beżowo-biały	80	+/+		
gr.VI-16, os. D	♂, 20-30	54	3	6	63	491	54	50	104	171	10	39	17	66	265		74	4	78	460,5					311	1387,5	brązowo-czarne	85	+/+		3
gr.VI-16, os. G	9-12	74			74	154	3	6	9	6,5	3	7		10	30,5	5	27	1	38	121,5	10	30,5			141	343	brązowo-czarne	60	+/+		3
gr.VI-16, os. D/G	-	9	3	12	18											17			17	103,5	172	265			201	386,5	brązowo-czarne	50	+/+		-
gr.VI-16, os. E	♂, 20-24	35			35	338											33	4	37	221	16	77			35-101	338-665	niebiesko-białe	60	+/+		3/2/1
gr.VI-16, os. F	40-60	24			24	129						9	4	13	29										24-90	129-456	niebiesko-białe	60	+/+		3/2/1
gr.VI-16, os. I	dorosły	17			17	66,5																			17	66,5	niebiesko-białe	50	+/+		3/2/1
gr.VI-16, os. J	16-19	26			26	79	3	32	35	18		1		1	0,5		6		6	10	4	19			72	126,5	niebiesko-białe	30	+/+		2
gr.VI-16, os. E,F,I,J	-	148	21	6	175	199,5	41	84	125	111						11	8	4	22	83,5	431	413	2576	714	3329	1491,5	niebiesko-białe	73	+/+		-
gr.VI-17 – os. z gr.VI-16?	-							1	1	1,5											4	4,5			13	3	białe + j.szare	30	+/+	-	-
j.VI-n-1, os. A	dorosły, m?	11			11	37,5						3	1	4	46										15	83,5	czarny	60	-/-		2
j.VI-n-2, os. A	dorosły	4	1		5	5	1		1	0,5															6	5,5	j. beżowo-biały	44	+/+	+	2?
n-2-A?/n-3?	dorosły	7				13	2		2	5		3							3	13					12	31	c. szary-szary	55	+/?		-
j.VI-e-1, os. B	dorosły	8	2		10	16	1		1	1		1		1	2		1	3	4	28	3	5			19	22	j. szaro-białe	45	+/+	+	2
VI-e1-B? / gr.VI-4?		27			3	30	27	7	5	12	11	5	4	14	15		4	1	5	8	7	8			68	69	biało-j.szare	27	+/+	+	-
j. VI-e-3, os. B?	dorosły?																1		1	6					1	6	szara	32	+/+	+	1?
j. VI-e-4, os B	dorosły	2			2	5	1		1	0,5							12	1	13	36	2	2			18	43,5	c.szaro-nieb.-białe	40	+/+		2
j.VI-g-1, os. A	dorosły	8			8	13	2	4	6	8		8	1	9	13						8	12	7	7	38	53	j. szaro-białe	38	+/+	+	2?
os. VIg-1-A?		3	2	1	6	8	1	2	3	3							2		2	5,5	1	2			11	18,5	biało-j. szare	26	+/+		-
os. C1, j.VI-i-1/2	dorosły	9	1		10	13	1		1	0,5			1	1	0,5		4		4	13	1	0,5			17	27,5	biało-j.beżowy	34	+/+	+	2
os. C2, j.p-4?	dorosły	15			15	40																			15	40	czarno-brązowy	30	+/+		2?
os. C2?	dorosły	7			7	8						3	1	4	4		4	1	4	15	1	0,5			16	27,5	czarny +nieb.-biały	32	+/+	-	-
os.C3?, j. VI-i-1/2	dorosły	10			10	14						1					1		1	3					11	17	c. szaro-niebieski	32	+/+		1?
os. C4, j.q-3?	dorosły	2	1		3	9	1	1	2	2		1	1	2	0,5		7		7	15					14	26,5	biało-szary	33	+/+	+	2
os. C4?/C1?, w. VI-k	dorosły	5			5	7	1		1	0,5											4	12			10	19,5	biało-szary	37	+/+	+	-
os.C5, sk..37	dorosły	8			8	11						2	1				2	1	3	5	2	4			13	20	biały / j. beżowo-b.	40	+/+	-/+	2
os.C5? , sk.37?	dorosły	14	2		16	14,5	1	5	6	4		1	1	2	2		2		2	8	15	17			41	45,5	biało-beżowy	42	+/+	+	-
os. C6	dziecko	2			2	0,5																			2	0,5	biało-szary	17	+/+	+	1
os. C-7 (VI-9D?)	dorosły	13	2	1	16	54		1	1	2						1			1	6	2	3			20	66	c.sz-n.+ biały	47	+/+		?
gr.VI-9, os. C-7?	-	5	1		6	3						4					4		4	9	5	7	15	5,5	30	24,5	c.szaro-niebieski	50	-/-		-
C-8 (e-1-C?)	dorosły	2			2	1,5		1	1	1,5							3		3	53					6	56	czarne-c.szare	75	+/+		2?
C-8? / gr.VI-4?	dorosły	11	1	1	13	19,5							2	2	0,5		7		7	17	5	6			27	43	nieb.biało-c.szare	45	+/+		-
wykop VI-r, os.?	?	1			1	0,5					1	1		2	3		1		1	0,5			3	4	7	8	biało-j.szare	18	+/+	+	-

fr. – fragmenty; Kolor: j. – jasny; c. – ciemny; b. – biały; cz. – czarny; nieb. – niebieski; br. – brązowy;

Tab.18. Dudka, cmentarzysko. Skupiska z pochówkami ciałopalnymi.

Grób/jama	Pochówki w jamie	Liczba skupisk	Lokalizacja względem stropu jamy/grobu	Min. liczba osobników w skupisku(ach)	Kości różnych osobników przemieszane	Kości jednego os. rozdzielone na więcej skupisk
gr. VI-1	3 	1?	nad	2	tak	
gr. VI-2	3 + 2 	1	obok	1		
gr. VI-6	1 	2	nad	2	tak	tak
gr. VI-7	1 	2	obok	1 (+1?)		tak
gr. VI-8	1 pies	1	obok	2	tak	
gr. VI-9?/ os.C7	3 	1?	obok?	1		
gr. VI-10	1 	1 / w	nad	2+pies	tak	
gr. VI-11	1 	3	nad	3	nie	nie
gr. VI-13	2 + 4 	1	obok	2	tak	
gr. VI-14	1 + 2 	2	nad	2	tak (?)	tak
gr. VI-e-1	1 	1?	obok?	1 (-2?)		
j. VI-g-1	OG?	1?	nad/w jamie?	1		
j. VI-i-1; os. C1	brak/ OG?	1?	?	1		
j. VI-i-1/ i-2; os. C3	brak/ OG?	1?	obok?	1		
j. VIp-4/j.VIj-1? os.C2	brak?	1?	obok?	1		
j. VI-f-1, os.C5 (#37)	brak	1	obok	1		
os. C8	?	1	-	1		
j. n-3?	brak	1?	-	1?		

Pochówek: - wtórny; - wtórny w koszu; - pierwotny siedzący; - pierwotny siedzący, naruszony; OG - opróżniony grób; Liczba skupisk: 1/w - wiele małych koncentracji tworzących jedno skupisko.

Tab.19. Dudka, cmentarzysko. Pochówki ciepłotopne, sposób spalania.

GRÓB/OBIĘKT /SKUPISTKO	depozycja	liczba os. tak samo spalonych	liczba fr.	waga (g)	nieidentyfikowalne waga g (%)	liczba fr. anatom. określonych	liczba fr. /waga	najdłuższy fr. (mm)	kolor	spękania	odkształcenia	bardzo twarde	miękkie pow. /brudzenie
VI-4 (os.F-H)	J	3	3389	1023	670 (65%)	23 (0,6%)	3,3	45	białe	+	+		+
VI-15		1	1257	1632	86 (5,26%)	355 (28%)	0,8	100	białe	++	++	+	
VI-4 (os.D-E, I)	J	3	6154	3133	1531 (49%)	266 (4%)	2	80	b-j.sz	++	++	+	
VI-16 (os.C/H)	J	2	2529	2205	304 (14%)	300 (11%)	1,1	80	b-j.sz	++	++	+	
VI-16 (os.E,F,I,J)	J	4	3543	2479	714 (29%)	247 (7%)	1,4	73	n-b-sz	+			
VI-4 (os. A-C)	J	3	932	2686	189 (7%)	300 (32%)	0,3	80	n-b-sz + br-cz	+			
VI-4 (os.A)	J	1	207	1368	-	148 (71%)	0,15	80	br-cz.	+			
VI-16 (os.D)	J	1	311	1387,5	-	200 (64%)	0,2	85	br-cz.	+			
VI-16 (os.D, G)	J	2	791	2179	-	349 (44%)	0,4	85	br-cz.	+			
VI-n-2 (os.A)	J	1	18	36,5	-	4	0,5	44	j. beż.-b.	++	++	+	
VI-e-1 (os.B)	J	1	87	91	-	36	0,9	45	j.sz.-b.	++	++	+	
VI-g-1 (os.A)	J	1	49	71,5	7 (10%)	14	0,7	38	j.sz.-b.	++	++	+	
VI-e-3 (os.B)*	J?	1	1	2	-	1	-	-	szara	++	+		
VI-e-4 (os.B)	J	1	18	43,5	-	10	0,4	40	c.sz-n-b	+			
VI-n-1 (os.A)	J	1	15	83,5	-	4	0,2	60	czarny	+			
VI-2 (os.F)	S	1	282	91	21 (23%)	1 (0,3%)	3	35	białe	+	+		+
VI-8 (os.A-B)	S	2	323	152	51 (33%)	15 (4,6%)	2,1	27	białe + c.sz.-b.	++	+		+
VI-11 (os.B-D)	S	3	2844	1383	324,5 (23%)	65 (2%)	2	27	białe + j.sz	+	+	(+)	+
VI-14 (os.D+E)	S	2	2111	1017	314,5 (31%)	40 (2%)	2	53	białe + j.sz.	+	+	(+)	+
VI-10 (os.B)	S	1	762	221,5	44,5 (20%)	13 (1%)	3,4	70	j.sz.-b. + białe	++	++	+	(+)
VI-7 (os.D)	S	1?	150	142	33,5 (23%)	8 (5%)	1	52	b-j.sz. + białe	++	++	+	(+)
VI-1 (os.D+E)	S	2	104	86	7 (8%)	10 (10%)	1,2	34	b-j.sz.	++	++	+	
VI-6 (os.B)	S	1	434	172	47 (27%)	6 (1,4%)	2,5	45	j. beż - białe	++	++	+	
VI-13 (os.G)	S	1	815	226	100 (44%)	8 (0,9%)	3,6	33	j.sz.-b.	++	++	+	
VI-6 (os.C)	S	1	11	15	1,5 (10%)	2 (18%)	0,7	50	br-sz	+			
VI-13 (os.H)	S	1	401	311	64,5 (21%)	15 (4%)	1,3	40	szary	+			
VI-7 (os.E?)*	J?	1	1	3	-	1	-	-	czarny				
VI-10 (os.C)	S	1	5	7,5	-	-	0,7	30	czarny	+			
os. C5	S?	1	54	65,5	-	13	0,8	42	biały + j.beż.-b.?	+	+	+	+
os. C1	S?	1	17	27,5	-	4	0,6	34	b-j.beż.	++	++	+	
os. C3	S?	1	16	27,5	-	-	0,6	33	c.sz.-n.	+			
os. C7; VI-9?	S?	1	50	90,5	5,5 (6%)	9	0,5	50	sz-n-b	+			
os. C2	S?	1	31	67,5	-	6	0,5	30	cz.-br.-c.sz.	+			
os.C8	S?	1	33	99	-	7	0,3	75	cz.-c.sz-n	+			

Depozycja: J- luźno w jamie, - w koszu, S – w skupisku. Spękania: + obecne, w tym głównie spękania poprzeczne łukowe; ++ bardzo dużo różnych spękań. Odkształcenia: + nieduże, kości skurczone; ++ silne odkształcenia, kości skurczone i powyginane. Kolor: n- niebieski, b- biały, br- brązowy, cz- czarny, j.- jasny, beż.- beżowy, sz- szary. Osobnicy reprezentowani przez pojedyncze kości*.

Tab.20. Dudka, groby i skupiska z pochówkami ciała palnymi. Kompletność pochówków.

Grób	Lokalizacja	Liczba pochówków	Ta sama kompletność	Stopień kompletności – liczba pochówków				Stopień kompletności – wiek zmarłych			
				1	2	3	4	1	2	3	4
VI-1	S	2	nie	1	1			D	dor.		
VI-6	S	2	nie	1	1			dor.	D		
VI-7	S (+J?)	2	nie	1	1			dor.	dor.		
VI-8	S	2	tak		2				D + dor		
VI-10	S	2	nie	1	1			dor	I2/J		
VI-11	S	3	tak			3				2dor, I2/J	
VI-13	S	2	nie	1	1			dor	D		
VI-14	S	2	nie	1			1		I2/J		dor
VI-4	J	9	nie	3	1	2	3	3 dor.	dor	M + dor	I1, I2, dor
VI-16	J	8	nie	1	2	4	1	dor(?)	J+M(?)	3A(?), I2	M
VI-2	S	1			1				J		
VI-15	J	1					1				A
j.VI-n-1	⚙	1			1				dor.		
j.VI-n-2	J	1			1				dor.		
j.VI-e-4	J	1			1				dor.		
j.VI-g-1	J	1			1				dor.		
j.VI-e-1	S	1			1				dor.		
gr.VI-9? (os.C7)	S	1			1				dor.		
j.VI-i-2 (os.C1)	S	1			1				dor.		
j.VI-i-1/2 (os.C3)	S	1		1				dor.			
os.C2	S	1			1				dor.		
os.C5 (j.VI-f-1?)	S	1			1				dor.		
os. C8	S	1			1				dor.		

Lokalizacja pochówku ciała palnego: S – skupisko/skupiska w stropie grobu, J – wewnątrz jamy, J – wewnątrz?, pojedyncze kości w jamie, ⚙ – kości wokół jamy, ale nie w skupisku. Wiek zmarłych: D – dziecko, dor – dorosły, I1 – Infans 1 (0-6lat), I2 – (7-15lat), J – Juvenis (15-20lat) A – Adultus (20-35lat), M – Maturus (35-50lat), S – Senilis (>50lat).

Tab.21. Dudka, luźne kości ludzkie.

Czaszka: F – czołowa, T – skroniowa, P – ciemieniowa, O – potylicja, Mx – szczeka, Z – jarzmowa. Kości długie: H – ramienna, R – promieniowa, U – łokciowa, F – udowa, T – piszczelowa, Fi – strzałkowa, C – obojczyk, l – lewa, p – prawa, żuchwa: +, z – liczba zębów dopasowanych do żuchwy, *liczba fragmentów kości.

Interpretacja: KO – kość przechowywana na osadzie, PT – pochówek tymczasowy, PP – pochówek pierwotny, PW – pochówek wtórny, C – ciałopalenie, W – rozmyty.

Wykop	Osobnik CZ-czaszka SZ-szkielet z-zestaw zębów Ż-żuchwa	wiek	płeć	Czaszka			Kości długie, kończyna górna*	Ręce			Kości długie, kończyna dolna	Rzepka	Stopy			Miednica	żebra*	Kregi	TOTAL *	MIN. LICZBA KOŚCI ¹	MIN. KOŚCI + LUŻNE ZĘBY	DATOWANIE	NADPALENIE WTÓRNE	INTERPRETACJA
				fragmenty kałoty*	żuchwa*	luźne zęby		k. nadgarstka	śródręcza	paliczki			k. stępu	środstopia	paliczki									
I	I-A	5-6lat	-	1		2: 1md													3	2	3	Zed		KO?
I	I-B	11-12lat	-			1md													1	1	1	p.Zed		KO?
I	I-C, CZ.1	Adultus	-	8: Tl, P, O		1mx													9	1	2	p.Zed		KO
I	I-D, CZ.2	20-25lat	-	8: Pl, O		2: 1mx				2	7: Fl								19	4	6	Zed	+	KO
I	C/D?	-	-	3															3	-	-	-		-
I	I-E	2-3lata	-			1md													1	1	1	p.Zed		KO?
I	I-F, CZ.3	dorosły	♂?	2: P															2	1	1	p.Zed	+	KO
I	I-G, CZ.4	dorosły	-	1 O+T															1	1	1	Zed		KO
I	I-H	dorosły	-	2: P						1								1	3	3	3	Zed		C/ KO
I	? os. D?, H?	dorosły	-	7: P, O							1: F?								8	-	-	-		KO?
I	min. 8	5 dorosłych 3 D	1 ♂	32*/ 6		7/2 szczęki, 3 żuchwy				3	8*/ 1							1	51	14	18	-		
XII	XII-A	Juvenis	-	4: F															4	1	1	Zed	+	KO?
XII	XII-B	dorosły	-	3: P															3	1	1	Zed		KO?
XII	os. A/B	-	-	2															2	-	-	Zed		?
XII	min.2	1 dor., 1 J.	-	9*/2															9	2	2	-		
III	II-A	Inf.2/Juv.	-														1		1	1	1	Zed		PT?
III	II-B	dorosły	-	1: P?															1	1	1	p.Zed		KO?
III	min. 2	1 dor, 1 J	-	1* /1													1		2	2	2	-		PT?
Pd Cypel	min.12	7 dorosłych 3D, 2J	1 ♂	42*/9	-	7/2 szczęki, 3żuchwy				-	8*/ 1	-	-	-	-	-	1	1	62	18	22	-		
XI	os. XI-A	9,5-11,5lat	-	13: Pl, T, O		2: 1mx													15	1	3	Z/p.Z.		KO?/PT?
XI	os. XI-B	młody?	♀?	2: F			1: U/R?												3	2	2	Z/p.Z.		PT?
XI	os. XI-C	20-30lat	-			1md													1	1	1	w.Zed		PT?
XI	os. XI-D	dorosły	-	1			I?												2	2	2	w.Zed		C/ KO?
XI	min.4	3dorosłych 1D	1 ♀	16*/ 3		3/1szczeka, 1 żuchwa					0-1?								21	6	8			
III	III-A, z.1	20-24lata	-			3! 1mx, 2md													3	2	3	w.MeZ		PT + W
III	B, SZ.1	dorosły?	-										1p						1	1	1	w.MeZ		PT
III	C, SZ.2	Inf. II	-								1: Tp								1	1	1	p.MeZ		PT
III	D, z2, CZ.1	Maturus	-	1: F		1mx													2	1	2	p.MeZ		PT
III	E, CZ.2	30-40lat	♂?	2: F		1mx													3	1	2	w.Zed		PT
III	F, CZ.3	dorosły	-	4: Pp 1															4	1	1	w.Zed		PT
III	G, SZ.3	dorosły	♀?							1 p	2	2: F/T							5	4	4	w.Zed		PT
III	H, SZ.4	Inf2/Juv.	-												1		1		3	3	3	w.Zed		PT

Wykop	Osobnik	wiek	pleć	Czaszka			Kości długie, kończyna górna*			Ręce			Kość długie, kończyna dolna	Rzepka	Stopy			Łopatka	Miednica	zębra*	Kręgi	TOTAL*	MIN. LICZBA KOŚCI ¹	MIN. KOŚCI + ŁUŻNE ZĘBY	DATOWANIE	NADPALENIE WTÓRNE	INTERPRETACJA
III	I, CZ.4	młody?	-	3-4: F, Pp													4					4	1	1	w.Zed		KO
III	Ja/b, CZ.5/6, SZ.5	dorosły	♂?	7: T l?, O							1						8					8	2	2	w.Z/Z	?	C
III	L, SZ.6	dorosły	♂											1p			1					1	1	1	Zed		KO?
III	Ma/b, SZ.7, z-5, CZ.7	Adultus	♂	3: P			3: 2mx, 1md	1: R p					2: F l p				10		1			10	6	8	Zed		PT
III	N, SZ.8	ok.30lat	♀					1: R p									3		1 p			3	3	3	Zed		PT
III	O, SZ.9	dorosły	♀					3: U l									4					4	2	2	Zed		?
III	os. N/O? M?	-	-										1: Fi				3					3	3	3	Zed		-
III	P, SZ.10	dorosły	?														1					1	1	1	Zed		KO?
III	Q, CZ.8, SZ.12	Maturus	♂?	5: Pp, cała O													7			2		7	3	3	Zed		PT
III	R, CZ.9 + z.6?	Adultus	♂?	6: F, P, Tp, O			2md										8					8	2	3	Zed		PT?
III	S, SZ.13, CZ.10	4-6 lat	-	6: cała F, P?													7		1 l			7	2	2	Zed		PT
III	T, SZ.14, CZ.11	Juvenis	♀?	21: F, Ppl, Tp, Zp, O									1: Tl				23		1			23	3	3	Zed	?	PT
III	os. T? z.8	16-20/22lat	-				3: 2mx, 1md										3					3	2	3	Zed		PT?
III	U, CZ.12 + CZ.12/13	Adultus?	♀?	7: F, P?, Tl													7					7	1	1	Zed		PT?
III	V, CZ.14	noworodek	-	1: O													1					1	1	1	Zed		?
III	W, SZ.11	dorosły	♀					1: C p									7					7	6	6	Zed		PT+W
III	X, z.10	ok.10-11lat	-				3: 2mx, 1md										3					3	2	3	Zed		?
III	Y, z.10	9-10lat	-				1mx										1					1	1	1	Zed		?
III	Z, CZ.15	Juv/Ad?	-	12: F, Pl													12					12	1	1	Z/p.Z		KO
III	z.9, z.1, os. T? R? Z?	18-22lat	-			I	1md										2					2	1	2	Zed		PT?
III	?	dorosły	-	10: Mx, F/P?													10					10	-	-	Zed		-
III	os. S/T/U/X	młodziący	-												1		1					1	1	1	Zed		-
III	K, z.4 (z jamy)	ok. 12,5 lat	-				1mx										1					1	1	1	p.Zed		KO
III	AA, CZ.16+paliczek	dorosły	-	10: F, Tlp							1						11					11	2	2	p.Zed		C/KO
III	AB, CZ.17	dorosły	-	3													3					3	1	1	p.Zed		KO
III	AC, CZ.18	Juv.?	♀?	46:F, Ppl, Tpl, O													46					46	1	1	p.Zed	+	KO
III	AD, CZ.19, z.13 (a), SZ.17(b)	20-24lata	♂	12: F cała, P			1mx	8: Up, R					35: Fp, T				56					56	5	6	p.Zed	+	KO (PT?)
III	AE, SZ.18	dorosły	-														1					1	1	1	p.Zed		PT?
III	AF	Infans II	-				1mx					1					3			1		3	3	3	p.Zed		PT/KO
III	AG, z.12	2,5-4lat	-				3: 2mx, 1md										3					3	2	3	p.Zed		KO
III	AH, CZ.20, z.14	Adultus	♂?	10: F, Pp, Tl			1mx										11					11	1	2	p.Zed		KO/PT?
III	AI, CZ.21	Senilis?	-	11: Plp													11					11	1	1	p.Zed		KO
III	AJ, CZ.22	dorosły	♀?	18: F, Plp, O													18					18	1	1	p.Zed		KO
III	AK, SZ.16	dorosły	-										2: Fi l				2					2	1	1	p.Zed		C/KO
III	?	dorosły	-	10: Tl		I						1		1l			14			1		14	3	3	p.Zed	+	PT?
III	min. 4	3 dor. 1D	?	1*/1			4/2 szczęki, 1 żuchwa	-			-	-	1/1	-	-	1	7		-	-		7	5	7	Mez		-
III	min. 6	5 dor.,	2♂	17*/4			1/1szczeka	-			-	-	2*/1	-	-	-	27		1	-		27	12	13	w.Zed		-

Wykop	Osobnik CZ-czaszka SZ-szkielet z-zestaw zębów Ż-zuchwa	wiek	pleć	Czaszka			Kości długie, kończyna górna*	Ręce			Kości długie, kończyna dolna	Rzepka	Stopy			Łopatka	Miednica	zębra*	Kręgi	TOTAL*	MIN. LICZBA KOŚCI ¹	MIN. KOŚCI + LUŻNE ZĘBY	DATOWANIE	NADPALENIE WTÓRNE	INTERPRETACJA	
		1Juv./D	1♀																							
III	min. 15	11 dor. 4D	4♂ 5♀		71*/8	1	13/4 szczęki 5 żuchw	6*/4	-	1	-	7	1	2*/1	3	-	4				114	42	48	Zed	-	
III	min. 12	8dor., 1J, 2D	2♂ 2♀		120*/7	1	7/5 szczęk, 1 żuchwa	8*/2	-	4	-	-	-	-	-	-	2				180	23	26	p.Zed	-	
III	min. 37	26 dor. 2 Juv., 8D	8♂ 8♀		209*/20	2*/1?	25/12 szczęk (5 z czaszka) 7 żuchw	14*/6	-	2	8	8	1	2*/1	4	-	7				328	83	94		-	
V	os. V-A	Infll/Juv.	-	2			1													3	1	2		KO		
V	min. 1	1 J.			2/1		1													3	1	2		-		
Wsch. Zatoka	min. 38	26 dor. 3J., 8D	8♂ 8♀		211*/21	2*/1?	26/12 szczęk (5 z czaszka) 7 żuchw	14*/6	-	2	8	8	1	2*/1	4	-	7				331	84	96		-	
VIII	os. VIII-A	dorosły	-	5							2									7	3	3	p.Z/p.N	PT?		
VIII	os. VIII-A? / B?	dorosły	-	1			1													2	1	2	p.N?	?		
VIII	min. 1	3 dor.	-		6*/2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-				9	4	5				
IV	os. IV-A (szkielet 1)	20-30 lat	-		2: P, Tl		1mx	5: Hl, U1				1Pp								14	5	6	?	PP		
IV	os. IV-B (szkielet 2)	dorosły	-					4: Rl, C			1					1				19	6	6	?	PW		
IV	CZ.2, IV-B?	?	-		7: F?, P		2: 1mx													9	1	3	?	PW		
IV	os. IV-C,	9,5-11,5lat	-		2+4z	1mx										1				9	4	4	?	PW		
IV	Ż.1 os. B/D?	dorosły	-			1														1	1	1	?	PW		
IV	Ż.2 os. B/D?	dorosły	-		1+1z															2	1	1	?	PW		
IV	Ż.3 os. E?	dorosły	-			1														1	1	1	?/p.N?	PW		
IV	CZ.3, os. IV-F	Juv?	-		6: P, O															6	1	1	?	C		
IV	z 1., os. G	ok. 6 lat	-				2: 1md													2	1	2	?	?		
IV	os. IV-H (szkielet 3)		-																	4	2	2	?	C		
IV	os. IV-I? B/C?	dorosły	-									1								1	1	1	?/p.N?	-		
IV	?	-	-		6: O?, T?	1										1				13	1	1	-	-		
IV	min. 8	6dor., 2D, 1J	-		21*/3	11*/4	6/3szczęki, 1żuchwa	9*/4		1		2				1	2			81	25	29				
IX	os. IX-A	30-40lat	-		3: F?, P l?															3	1	1	p.N?	ZG?KO?		
IX	os. IX-B	dorosły?	♂?																	3	1	1	p.N?	ZG?		
IX	min. 2	2dor.	1♂		3*/1	-														6	2	2				
suma	min. 65				299*/39	13*/5	43/18 szczęk (10 z czaszka) 13 żuchw	24-25*/ 11-12	-	2	14	8	1	2*/1	4	2	10			510	139	162				

Tab.22. Szczepanki, luźne kości ludzkie

Osobnik	Wiek	Płeć	Czaszka			Kości długie, kończyna górna*			Ręce			Kości długie, kończyna dolna	Rzeka	Stopy			Łopacka	Miednica	Zebra*	Kregi	TOTAL*	MIN. LICZBA KOŚCI ¹	MIN. KOŚCI + LUŻNE ZĘBY	DATOWANIE	Nadpalenie	Przepalenie	INTERPRETACJA
			fragmenty kaloty*	zuchwa*	luźne zęby				k. nadgarstka	środcza	paliczki			k. stępu	środstopia	paliczki											
E-VII	dorosły	-	1: P			1: R															2	2	2	p.N			PT?
E-V	16-20lat	-	2: O		1mx																3	1	2	p.Zed			PT?
E-III	ok.5 lat	-	1		1mx																2	1	2	Zed			PT?
E-IV	20-30lat	-	2: P, O		2mx																4	1	3	Zed			PT
E-X	dorosły	-									2 pl										2	2	2	Zed			PT
E-II	30-40 lat	-		1+5zp																	6	1	1	Z/w.Z			PT+W
E-I	dorosły	♂?				2: Rp, Up						3: Fl									5	3	3	w.Zed			PT
E-VIII	dorosły	-	1: P																		1	1	1	w.Zed			PT
E-IX	35-40lat	-			1mx																1	1	1	w.Zed			PT+W?
E-VI	dorosły	-	1: P																		1	1	1	p. mez	+		KO?
E-I-E-X	-	-	8*/6	6*/1	5/4 szczęki	3					2	3*/1									27	14	18				
S-II	18-22lat	-			3: 2mx, 1md																3	2	3	p.Zed			PT
S-III	ok. 3 lat	-			1md																1	1	1	p.N			PT
S-VI	12-15lat	-								1											1	1	1	p.Zed			PT
S-VIII	16-20lat	-			1mx						1										2	2	2	p.N			PT
S-I	16-20lat	-		2+7z																	9	1	1	Zed			PT
S-X	16-20lat	-	2:P		1mx							1: T									4	2	3	Zed			PT
S-IV	noworodek	-	1: T																		1	1	1	Z/w.Z			PP?
S-V	ok. 17lat	-			1md																1	1	1	Z/w.Z			PT
S-XII	18-22lat	-	1: P		1mx																2	1	2	w.Zed			PT
S-IX	dorosły	-									1										1	1	1	w.Zed			PT
S-XI	Adultus	-			1mx																1	1	1	mez			PT
S-VII	-	-	1																		1	1	1	mez. ?	+		KO, C?
S-I-S-XI	-	-	5*/4	9*/1	9/3 zuchwy 5 szczęk					1	2	1									27	15	18				
SUMA	-	-	13*/10	15*/2	14/3 zuchwy 9 szczęk (4 bez fr. czaszki)	3				1	4	4*/2									54	29	36				

Czaszka: F- czołowa, T- skroniowa, P- ciemieniowa, O- potyliczna, Mx- szczeka, Z- jarzmowa. Kości długie: H- ramienna, R- promieniowa, U- łokciowa, F- udowa, T- piszczelowa, Fi- strzałkowa, C- obojczyk, l- lewa, p- prawa, zuchwa: +, z - liczba zębów dopasowanych do zuchwy, * - liczba fragmentów kości. Interpretacja: KO - kość przechowywana na osadzie, PT - pochówek tymczasowy, PP- pochówek pierwotny, C - ciałopalenie, W - rozmyty.

Tab.23. Dudka i Szczepanki. Luźne kości ludzkie. Stan zachowania i fragmentacja czaszek i kości długich, luźne zęby, wtórne nadpalenie i zniszczenie kości.

Stanowisko	Strefa/ Wykop	Okres	Fr. czaszki*	Minimalna liczba czaszek (kości)	Liczba dopasowanych zestawów zębów szczękowych	Liczba fragmentów / minimalna liczba czaszek	Liczba fr. na wydzieloną czaszkę	Wielkość maksymalna fr.** (wydzielone czaszki) cm	Całe kości czaszkowe	Luźne zęby	Zęby szczękowe / min. szczęk	Zęby żuchwowe / min. żuchw	Żuchwy – fr. kości z zębami	Fr. kości długich	Minimalna liczba kości długich	Fr. kości / min. liczba	Liczba kości dł. na osobnika	Maksymalna długość fr. kości dł. w wydzielonych szkieletach	Obecność całych kości długich	Nadpalone fr. kości – anatomia	Nadpalone fr. kości – udział	Kości obgryzione przez gryzonie	Fragmenty silnie zniszczone i zerodowane powierzchnio
Du	Wsch. zatoka (w. III)	w. mez.- w. Zed	15 (58%)	4	2	3,75	1-4	1,5- 5,5		5 (19%)	3/3	2/1	-	3 (11,5%)	2	1,5	1-2	3,5-8		-	-	-	3 (11%)
Du	Wsch. zatoka (w. III)	Zedmar	71 (49%)	8	1	8	1-21; (gl.3-7)	3-12	+	13 (11%)	7/4	6/5	?	10 (9%)	8	1,25	1-3	8-31	+	czaszka (3%)	3	-	15 (13%)
Du	Wsch. zatoka (w. III; V)	post-Zed	112 (66%)	7	2	14	3-42 (gl.10-18)	3-11	+	8 (5%)	5/5	1/1	-	43 (25%)	4	11	4	24	+	czaszka, kręg, kość dł.	6 (3,5%)	2 (0,6%)	29 (17%)
Du	Pld. cypel (w. I+II+XII)	Zedmar - post-Zed	40 (68%)	8	2	5	1-8	1,5-4		7 (12%)	2/2	3/3	-	8 (14%)	1	8	1	14		czaszka, udowa	17 (29%)	-	15 (25%)
Du	Wykop XI – litoral	w. Zed.- post-Zed	15 (79%)	2	1	7,5	2; 13	2,5- 3,5		3 (16%)	1/1	1/1	-	1 (5%)	1	1	1	3		czaszka	1 (5%)	-	7 (37%)
Du	Wykop IV – peryferia cmen.	?	21 (25%)	3	2	7	2-7	2-3,5		6 (7%)	3/3	1/1	4	37 (46%)	10	2,7	1-4	3,5-30	+	czaszka, kości dł.	13 (16%)	2 (2%)	19 (23%)
Du	Wykop VIII – zach.zatoka	post-Zed	6 (67%)	2	?	3	1; 5	2,5		1 (11%)	-	-	-	-	-	-	-	-		czaszka, ząb	2 (22%)	-	6 (67%)
Du	Wykop IX	p. neolit	3	1	-	3	3	3		-	-	-	-	3	1	3	1	3,5		-	-	-	3 (50%)
Sz	Południowy brzeg (w. S, E)	mezolit - post-Zed	12 (27%)	9	5	1,3	1-2	1-4,5		14 (27%)	11/9	3/3	2	7 (13%)	6	1,2	1; 3	3-26	+	czaszka, śródrecze	2 (4%)	1 (2%)	7 (13%)
Sz	wykop S	mezolit - post-Zed	4	3	2	1,3	1-2	2,5-3		9 (37%)	6/5	3/3	1	1 (4%)	1	1	1	3		śródrecze	1 (4%)	1 (4%)	1 (4%)
Sz	wykop E	mezolit - post-Zed	8	6	3	1,3	1-2	1-4,5		5 (18,5%)	5/4	-	1	6 (22%)	3	2	1; 3	4-26	+	czaszka	1 (4%)	-	6 (22%)

* % liczony od fragmentów bez kości z ciałopalenia;

** - wielkość maksymalna fr. czaszki zmierzona po ewentualnym wyklejeniu; przedział wielkości od wszystkich wydzielonych czaszek

Obecność całych kości czaszki/kości dł.: + – większe fragmenty kości, ale połamane na drobne fr.; - kości całe in situ lub w dwóch/trzech większych fr.

Tab.24. Luźne kości ludzkie w poszczególnych strefach osadniczych w Dudce i Szczepankach. Interpretacja i chronologia.

aktywność główna i częsta; dodatkowa i sporadyczna, możliwa/niepełna?; pochówki tymczasowe; przechowywanie, groby; rozmycie; spływ ze stoku; zniszczenie (w tym nadpalenie)

St.	Strefa-wykop	wczesny mezolit	późny mezolit	wczesny Zedmar	klasyczny Zedmar	post-Zedmar	późny neolit
Du	Wsch. Zatoka (III, V)	pochówki tymczasowe (w tym pochówek rozmyły) (+ ozdoby bursztynowe) na granicy z jezłorem, poza obozowiskiem	pochówki tymczasowe stok brzegu, poza obozowiskiem	pochówki tymczasowe skraj plateau i stok brzegu, poza obozowiskiem	pochówki tymczasowe celowe pozostawianie dużych kości (w tym pochówek rozmyły) (+ ozdoby) skraj plateau i stok brzegu, na granicy z jezłorem (!), poza obozowiskiem	przechowywanie kości (czaszki, udowa) (+ ozdoby?) plateau, na terenie obozowiska spływ ze stoku	nieświadome niszczenie kości plateau, na osadzie
				przechowywanie kości (czaszka) plateau, na terenie obozowiska	przechowywanie kości (czaszka i inne kości?) plateau, na terenie obozowiska	pochówki tymczasowe? plateau lub stok brzegu	spływ ze stoku
Du	Płd. Cypel (I, II, XII)				przechowywanie kości (czaszki, udowa, żuchwy dzieci?) plateau, na terenie obozowiska	nieświadome niszczenie kości plateau, na terenie obozowiska	
Du	Wykop XI - litoral poniżej cmentarzyska			pochówki tymczasowe?/ spływ z cmentarzyska?	depozyt czaszki z cmentarzyska? (rozmyła czaszka dziecka) na granicy jeziora	spływ ze stoku rozmywanie	spływ ze stoku rozmywanie
Du	Wykop VIII - zach. zatoka				pochówki tymczasowe?/ spływ z cmentarzyska?	pochówki tymczasowe blisko brzegu jeziora	nieświadome niszczenie kości na osadzie
Du	Wykop IV - plateau				min. 2 groby peryferia cmentarzyska	osadnictwo zniszczenie grobów	osadnictwo zniszczenie grobów
Du	Wykop IX - kulminacja				przechowywanie? obiekt IV-2?		grób IX-1
Sz	Wykop S	p. paleolit / w. mezolit grób S-2 (niemowlę) przy obozowisku		pochówki tymczasowe (+ozdoby, zęby zwierząt) na terenie obozowiska (zach. część) poza obozowiskiem - pld. brzeg	pochówki tymczasowe (+ozdoby?; zęby zwierząt) na terenie obozowiska (przy obiekcie nr 2)	pochówki tymczasowe? spływ ze stoku? na terenie obozowiska (zachodnia część)	nieświadome niszczenie kości na osadzie
		pochówki tymczasowe poza obozowiskiem?		grób S-1 (niemowlę) na terenie obozowiska	pochówek noworodka? na terenie obozowiska	nieświadome niszczenie kości na osadzie	
Sz	Wykop E		przechowywanie? wiotkie nadpalony fr. czaszki na terenie obozowiska	pochówki tymczasowe (w tym rozmyła żuchwa) celowe pozostawianie dużych kości (+ozdoby bursztynowe, zęby zwierząt) na terenie obozowiska i przy brzegu jeziora	pochówki tymczasowe (+ozdoby bursztynowe, zęby zwierząt) na terenie obozowiska	pochówki tymczasowe? spływ ze stoku na terenie obozowiska	nieświadome niszczenie kości na osadzie
				przechowywanie kości? (czaszka?) na terenie obozowiska, w obiekcie?		przechowywanie kości? na terenie obozowiska	nieświadome niszczenie kości na osadzie

Katalog 1. Dudka, cmentarzyska. Kości dopasowane do grobów.

Zęby: L – dolny, U – górny, I – siekacz, C – kieł, P – przedtrzonowiec, M – trzonowiec; Przepalenie kolor: b – biały, bż - beżowy, sz – szar, n – niebieski, cz – czarny, c – ciemny, j. – jasny.

WYKOP	NR INW. (metr)	GŁ. cm	GRÓB	OSOBNIK	KOŚĆ określenie anatomiczne	CALA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	NADPALENIE /PRZE PALENIE (kolor)
VI-j	282 8W24N	15-20	GRÓB VI-1		skroniowa	F	łuska ze szwem skr.-ciem.	-	
VI-j	370 8W25N	20-25	GRÓB VI-1		ciemieniowa	F	fr. łuski	P	
VI-b	326 3W26N		GRÓB VI-1		zab UM1	C	cały	L	
VI-a	3W25N	25-30	GRÓB VI-1		szczeka?	F	mały fr.		b.-bż, spekane
VI-a	38, 41 3W25N	25-30	GRÓB VI-1		czaszka	9F	fr. kaloty		b.-bż, spekane
VI-a	3W25N	25-30	GRÓB VI-1		kreg piersiowy	F	½ łuku	-	b.-bż, spekane
VI-a	41,43,- 3W25N	25-30	GRÓB VI-1		udowa/ramienna/piszczel	5F	fr. trzonu	-	b.-bż, spekane
VI-a	-	25-30	Gr.VI-1?		jarzmowa	F	-		b.-bż, spekane
VI-a	11(1)? 2W25N, 1W25N	10-20	Gr.VI-1?		czaszka	3F	fr. kaloty		b.-bż, spekane
VI-b	19 1-3W26-28N	0-10	Gr.VI-1?		czołowa	F	fr. łuski	-	b.-bż, spekane
VI-b	1-3W26-30N	20-30	Gr. VI-1?	os. D?	ciemieniowa/potylica	F	fr. łuski ze szwem	-	biała, spekana
VI-a	-	25-30	Gr.VI-1?		kość długa	15F	fr. trzonu	-	b.-bż, spekane
VI-a	1W25N, 2W25N	20-35	Gr.VI-1?		kość długa	4F	fr. trzonu	-	b.-bż, spekane
VI-a	-	25-30	Gr.VI-1?		palcik środkowy?	F	½ dalsza		b.-bż, spekane
VI-a	-	0-35	Gr.VI-1?		łokciowa	F	fr. nasady bliższej	-	b.-bż, spekane
VI-a	-	0-25	Gr.VI-1?		kość długa	6F	fr. trzonu	-	b.-bż, spekane
VI-a	-	0-25	Gr.VI-1?		żebra	4F	małe fr.	-	b.-bż, spekane
VI-a	2W25N	10-15	Gr.VI-1?		żebra	2F	małe fr.	-	beżowo-białe
VI-a		0-25	Gr.VI-1?		- (ludzkie?)	7F	małe fr. przepalonych kości	-	b.-bż, spekane
VI-b?	121 2W26N	0-25	Gr.VI-1?		kość długa	F	fr. trzonu	-	b.-bż, spekane
VI-f	41 4W24N	20-25	GRÓB VI-4	os. A	potylica	F	środkowa część łuski	-	brązowo-czarny
VI-b	298 3W28N	20-30	GRÓB VI-4	os. A	ciemieniowa	F	fr. łuski	L	cz./c.szary-n
VI-b	107 1-3W29-30N	0-20	GRÓB VI-4	os. A	ciemieniowa?	F	fr. łuski	P	
VI-b	316 1-3W26-30N	20-30	GRÓB VI-4	os. A	potylica?	F	fr. łuski	-	cz./c.szary-n
VI-b-c	62 1W27N	0-20	GRÓB VI-4	os. B	ciemieniowa	F	fr. ze szwem strzałkowym	L	niebiesko-czarna
VI-d	4 29N2E	0-20	GRÓB VI-4	os. B?	czołowa	F	fr. łuski	-	
VI-a	38 3W25N	25-30	GRÓB VI-4	os. B-C?	ciemieniowa	F	fr. łuski ze szwem skr./ciem	-	biało-szaro-nieb.
VI-b	105 2W29N, 55 3W30N	0-10	GRÓB VI-4	os. E	ciemieniowa	2F	fr. ze szwem strzałkowym	L	jasno szaro-biały
VI-d	23, 42 32N1E, 29 27N2E	0-20	GRÓB VI-4	os. E	ciemieniowa	3F	fr. ze szwem wieńcowym i strzałk.	P	jasno szaro-biały
VI-c	298 5W26N	0-20	GRÓB VI-4	os. E/D/I	czaszka	F	fr. łuski ze szwem	-	jasno szaro-biały
VI-f	42 5W23N	20-25	GRÓB VI-4	B-C,I?	ciemieniowa?	F	fr. łuski	-	niebiesko-br.
VI-b	3, 203 26-28N1-3W	0-10	GRÓB VI-4	os. E	ramienna	2F	fr. trzonu	-	biało-j. szara
VI-f	48, 97 4W24N	15-20	GRÓB VI-4	os. E/D/I	udowa/piszczel?	4F	fr. trzonu	-	bż.-j. szara
VI-f, c	-, 10 5W26N	30-40	GRÓB VI-4	os. E/D/I	udowa/ramienna?	4F	fr. trzonu	-	biało – c. szara
VI- c?	207, 169, 93	-	GRÓB VI-4	os. E/D/I	udowa?/piszczel?	3F	fr. trzonu	-	
VIc?	177	-	GRÓB VI-4	os. E/D/I	udowa	F	fr. trzonu	-	
VI-b	95 26-28N	0-20	GRÓB VI-4	os. E/D/I	żebro	F	-	-	j.szaro-białe
VIc	197	-	GRÓB VI-4	os. A-C	czaszka	F	fr. kaloty	-	n.-biały-c.szary
VI-c	234 30-32N3-5W	-	GRÓB VI-4	os. A-C	czaszka	F	fr. kaloty	-	nieb.-czarna
VI-f	40 4W25N	15-20	GRÓB VI-4	os. E/D/I	piszczel?	F	fr. trzonu	-	beż.-j. szara
VI-f	-	30-35	grób VI-4?	os. A	piętowa	F	fragment środkowa część	-	niebiesko-biała
VI-f	-	35-40	grób VI-4?	os. A	kreg piersiowy	F	fr. łuku	L	n.-biało-c.szary
VI-c	175 30N5W, 474 5W29N, 387 6W30N	-	GRÓB VI-5		czołowa	3F	z kręwdzią oczodołu	P	
VI-c/e	260 30N5W, 452 29N4W, 30 6W31N	20-25	GRÓB VI-5		czołowa	3F	z kręwdzią oczodołu	L	
VI-e	33 7W31N	25-30	GRÓB VI-5		ciemieniowa	F	szew węglowy	L	

WYKOP	NR INW. (metr)	GŁ. cm	GRÓB	OSOBNIK	KOŚĆ określenie anatomiczne	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	NADPALENIE /PRZE PALENIE (kolor)
VI-c+g	557 5W29N, 323 2E23N	20-30	GRÓB VI-5		ciemieniowa	2F		L	
VI-c	241 6W30N, 67 29N3W	0-20	GRÓB VI-5		ciemieniowa	2F		P	
VI-e	30 6W31N	20-25	GRÓB VI-5		czaszka	F	kalota	-	
VI-e	53 6W31N	25-30	GRÓB VI-5		ciemieniowa	F	fr. łuski	P	
VI-c	257 31N5W, 791	-	GRÓB VI-5		ciemieniowa	2F	fr. łuski	P	
VI-c	232 5W27N	0-20	GRÓB VI-5		ciemieniowa	F	fr. łuski ze szwem	-	
VI-c	198 5W30N		GRÓB VI-5		skroniowa	F	fr. ze stawem żuchwowym	P	
VI-b/c	102 2W30N, 85 5W29N	0-20	GRÓB VI-5		skroniowa	2F	fr. łuski	L	
VIIb-c	65	0-20	GRÓB VI-5		potylicca	F	fr. podstawy czaszki	L	
VI-c	219 5W30N, 197, 497	0-20	GRÓB VI-5		szczeka+ UM1-UM3	3F/C	całe trzonowce, fr. kości	L	
VI-c	196	0-20	GRÓB VI-5		zab UM1	C	prawie cały	P	
VI-c	-	0-20	GRÓB VI-5		zab UP2/P1	F	całe trzonowce, fr. kości	-	
VI-c	487 5W30N	0-20	GRÓB VI-5		zab LP2	C	cały	P	
VI-c	248 3W32N	20-30	GRÓB VI-5		ramienna	F	mały fr. trzonu	L	
VI-c	100 4W29N	0-20	GRÓB VI-5		ramienna	F	mały fr. trzonu	P	
VI-c	422, 449 5W29N	20-30	GRÓB VI-5		promieniowa	2F	śr część trzonu	P	
VI-c	459 3W31N	20-30	GR. VI-5?		łociowa	F	śr część trzonu	P	
VI-b	404 28N2W	20-30	GR. VI-5?		udowa/piszczelowa	F	fr. trzonu	-	
VI-k	266 8W27N	10-15	GRÓB VI-6		paleczek dłoni, bliższy IV-V?	F	ok. 2/3 dalszych	?	
VI-k	540 8W27N	30-35	GRÓB VI-6	ten co 546	paleczek stopy bl. II	C	cały	-	
VI-k	546 8W28N	30-35	GRÓB VI-6		paleczek stopy bliższy III	C	cały	-	
VI-k	501 8W27N	25-30	GRÓB VI-6	OS. A	kręgosłupny III-VI	C	cały	-	
VI-f	55 3W23N	20-25	GRÓB VI-7	OS. A	rzepka	F	1/2 kości	L	
VI-f	34 2W24N	25-30	GRÓB VI-7	OS. A	śródstopie III	F	trzon i nasada bliższa	P	
VI-f	29 2W24N	20-25	GRÓB VI-7	OS. A	V paleczek bliższy dłoni	F	2/3 dalsze	P	
VI-d/a	35 29N1E, 52 2W25N	15-20	GRÓB VI-9	OS. A	ciemieniowa	2F	fr. ze szwem węglowym?	L	
VI-d	8 30N3E, 54 29N3E	0-20	GRÓB VI-9	OS. A	potylicca	4F	fr, łuski	L	
VI-d/a	41 29N1E, 32 2E31N	15-20	GRÓB VI-9	OS. A	potylicca	2F	fr. ze węglowym	-	
VI-d	12 32N3E, 3 1W25N	0-15	GRÓB VI-9	OS. A	potylicca	F	łuska ze szwem pot.-skr.	P	
VI-d	31 2E32N	15-20	GRÓB VI-9	OS. A	potylicca	2F	fr. łuski, z kresą pot.	-	
VI-d	4 31N3E, 33 30N2E	15-20	GRÓB VI-9	OS. A	skroniowa	F	fr. z wyr. sutk. i szwem skr.-pot./ciem.	P	
VI-d	71 1E28N	15-20	GRÓB VI-9	OS. A	skroniowa	F	cz. skalista, przewód słuchowy wew.	P	-
VI-d	7 2E28	0-15	GRÓB VI-9	os. A	skroniowa	F	cz. skalista, przewód słuchowy wew.	L	
VI-d	21 2E29N	0-15	GRÓB VI-9	os. A?	potylicca? (ciemieniowa?)	F	fr. łuski ze szwem skron.	P?	
VI-d	29 28N4E	15-20	GRÓB VI-9	OS. A	żuchwa	F	fr. trzonu	P	
VI-d	32,37 29N2E	15-20	GRÓB VI-9	OS. A	żuchwa	2F	fr. gałęzi z głową	P	
VI-d	24 28N2E, 4 28N2E	0-15/20	GRÓB VI-9	OS. B	czołowa	2F	fr. ze szwem	-	
VI-d	44 31N4E, 30N2E, 8 28N3E 5 30N3E 25 31N3E, 36 29N3E, 352	15-20 15-20	GRÓB VI-9	OS. B	czołowa	7F	fr. łuski ze szwem węglowym i fr. z glabella i łukiem brwiowym pr.	-	-
VI-d	41 31N3E	20-25	GRÓB VI-9	OS. B	czołowa	F	fr. łuski z lewym oczodołem (krawędź)	-	
VI-d	12 29N3E	0-15	GRÓB VI-9	os. B	czołowa	F	środkowa część łuski		
VI-d	24 29N2E	0-15	GRÓB VI-9	OS. B	czołowa	F	fr. łuski ze szwem wieńcowym	-	-
VI-d	23 31N2E, 3, 35 30N2E	0-20	GRÓB VI-9	OS. B	ciemieniowa	3F	fr. ze szwem strzałk. i wieńcowym	P	
VI-d	25 28N2E, 33 30N3E, 8, 48 28-29N3E	15-20	GRÓB VI-9	OS. B	skroniowa/ ciemieniowa	4F	fr. łuski	-	
VI-d	74 27N1E	30-35	GRÓB VI-9	os. B?	ciemieniowa	F	fr. ze szwem wieńcowym	P?	
VI-d	22 28N3E, 47 27N1E	15-20	GRÓB VI-9	os. B?	skroniowa	2F	pars petrosa z przewodem słuch. w.	P	

WYKOP	NR INW. (metr)	GŁ. cm	GRÓB	OSOBNIK	KOŚĆ określenie anatomiczne	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	NADPALENE /PRZE PALENIE (kolor)
VI-d	43 29N3E	15-20	GRÓB VI-9	os. B?	ciemieniowa	F	boczny fr. łuski	P?	-
VI-d	70 28N1E	15-20	GRÓB VI-9	os. B?	skroniowa?	F	fr. łuski?		
VI-d	37 32N1E	15-20	GRÓB VI-9	os. B?	skroniowa?	F	fr. łuski?		
VI-d	23 28N2E	0-15	GRÓB VI-9	os. B?	potylicy?	F	fr. łuski ze szwem	-	-
VI-d	31 27N2E	0-15	GRÓB VI-9	os. B?	skroniowa	F	fr ze szwem węglowym		
VI-d	17 30N3E	0-15	GR. VI-9?	A-C?	czaszka (klinowa/skr.?)	2F	fr. trzonu	-	
VI-d	75 28N1E	15-20	GRÓB VI-9	os. A/B?	czaszka	F	klinowa?	-	-
VI-a/d	54 1W25N, 42 29N3E	15-20	GRÓB VI-9	OS. A	ramienna	2F	fr. trzonu	L	
VI-d	18 28N2E	0-15	GRÓB VI-9	OS. A?	ramienna	F	nasada dalsza i fr. trzonu	P	
VI-d	7 28N4E		GRÓB VI-9	OS. A	łokciowa	F	dalsza cz. trzonu	P	
VI-d	30 30N4E		GRÓB VI-9	OS. A	łokciowa	F	śr. część trzonu	L	
VI-d	28 30N1E	15-20	GRÓB VI-9	OS. A?	promieniowa	F	koniec bliższy z nasadą	P	
VI-d	7,13 27N4E, 26 27N3E, 58 28N1E, 36 30N2E	0-15 15-30	GRÓB VI-9	OS. A?	promieniowa	4F	śr. część trzonu	L	
VI-d	2, 31 31N3E	15-20	GRÓB VI-9	OS. A	miednica	2F	fr. talerza biodrowego	-	
VI-d	23 29N4E, 58 29N2E	15-20	GRÓB VI-9	OS. A	udowa	4F	½ środkowa trzonu	P	
VI-b	30, 29N3E, 238 32N2W	15-20							
VI-d	68 28N1E, 64 29N2E 24, 36 31N4E	15-30	GRÓB VI-9	OS. A?	strzałkowa	5F	bliższy fr. trzonu	L	
VIb	277 26-30N1-3W	20-30							
VI-d/b	31 3E32N, 673 26-30N1-3W	0-27	GRÓB VI-9	OS. A?	piszczel	2F	dalsza część trzonu	P	
VI-d/g	26 31N2E, 21 30N3E, 215, 2E25N	15-20	GRÓB VI-9	OS. A?	piszczel	3F	fr. trzonu, 1/3 bliższa	L	
VI-d	40 1E28N	15-20	GRÓB VI-9	OS. A?	obojczyk	F	boczna część trzonu	P	
VI-d-b	78 28N1E, 27 26-30N1-3W	20-25	GRÓB VI-9	OS. A?	łopatka	2F	-	P	
VI-d	34 28N1E	0-15	GRÓB VI-9	OS.B	ramienna	F	fr. trzonu dalszy	P	
VI-d	25 30N2E, 80 28N1E	15-25	GRÓB VI-9	OS.B?	ramienna	2F	fr. trzonu, koniec dalszy	L	
VI-d	49 29N2E 4, 6,13 32N1E, 8 31N1E 366 30N2W, 339 29N2W	0-20 20-30	GRÓB VI-9	OS.B	udowa	7F	fr. trzonu dalszy	P	
VI-d	16 29N3E, 17 31N3E	0-15	GRÓB VI-9	OS.B	udowa	2F	fr. trzonu dalszy	P	
VI-d	4,5 28N1E; 1,3 27N1E, 14 29N2E	0-15	GRÓB VI-9	OS.B	udowa	5F	fr. trzonu	L	
VI-d	48 28N1E, 46,47 28N1E 43 30N1E	15-20 20-25	GRÓB VI-9	OS.B	udowa	4F	dalszy fr. trzonu	L	
VI-d	6 30N4E, 30 29N1E	0-15	GRÓB VI-9	OS.B	piszczel	2F	fr. trzonu (cz. dalsza)	P	
VI-d	36 28N1E, 14 30N2E, 3 27N3E, 33 27N1E, 34 29N1E, 27 30N4E	0-20	GRÓB VI-9	OS.B? (C?)	strzałkowa	6F	fr. dalszej części trzonu	P	
VI-d	28 30N2E	15-20	GRÓB VI-9	OS.B? (C?)	strzałkowa	F	fr. trzonu, koniec dalszy	L	
VI-b	64 27N1E	0-10	GRÓB VI-9	OS.B? (C?)	strzałkowa	F	fr. trzonu	-	
VI-d	48 29N1E, 41 31N4E	15-20	GRÓB VI-9	OS. B	piętowa	2F	fr. powierzchni stawowych	L	
VI-b	107 3W28N, 32 27N1E	0-20	GRÓB VI-9	OS. B	skokowa	2F	fr. powierzchni stawowej	P	
VI-d	47 2E27N	20-25	GR. VI-9?	OS. B?	śródstopie IV	F	ok. 1/3 bliższej trzonu z nasadą	P	
VI-d	6 1E28N	0-15	GR. VI-9?	OS. B?	śródstopie V	F	ok. ½ bliższa kości	P	
VI-d	63 1E27N	25-30	GR. VI-9?	OS. B?	śródstopie	F	trzon	-	
VI-d	35 29N3E	15-20	GR. VI-9?	OS. B?	I paliczek stopy, dalszy	C	cały	P	
VI-d	42 30N2E	15-20	GR. VI-9?	OS. B?	paliczek środkowy ręki II-IV	C	cały, lekko uszkodzony	-	
VI-d	29 29N3E	15-20	GRÓB VI-9	OS. C	ramienna	F	fr. dalszej części trzonu	L	
VI-d	28 2E28N	0-20	GRÓB VI-9	OS. C	ramienna	F	śr. część trzonu	P	
VI-d	33 28N2E, 60 28N1E	15-20	GRÓB VI-9	OS. C	ramienna	2F	fr. nasady dalszej	L	
VI-d/b	6 29N3E, 39 27N2E, 1,4 1-3W36-30N	0-20	GRÓB VI-9	OS. C	łokciowa	4F	dalsza cz. trzonu	P	
VI-d	37,32,31 28N2E 35 28N3E, 45 28N1?E, 40	15-20	GRÓB VI-9	OS. C	udowa	7F	fr. trzonu, środkowa część	P	

WYKOP	NR INW. (metr)	GŁ. cm	GRÓB	OSOBNIK	KOŚĆ określenie anatomiczne	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	NADPALENE /PRZE PALENIE (kolor)
VI-b	29N2E, 334 26-30N1-3W								
VI-d/b	48 27N1E, 55? 27N2E, 2 28N2E, 38 28N1E, 427 29N1W, 168 28N2W, 57, 76 1-3W28-30N	15-20 0-20	GRÓB VI-9	OS. C	udowa	8F	fr. trzonu, śr. część	L	
VI-d	31 26N3E	15-20	GRÓB VI-9	OS. C?	udowa	F	nasada dalsza, część boczna	L	
VI-d	9 1E28N, 15 27N1E, 65 28N1E	0-20	GRÓB VI-9	OS. C	piszczel	3F	dalsza cz. trzonu	P	
VI-d	38 29N3E	15-20	GRÓB VI-9	OS. C	łopatka	F	panewka stawowa	-	
VI-d	20 4E32N	0-15	GRÓB VI-9	A/C?	strzałkowa	F	nasada dalsza	P	
VI-d	17 29N1E	0-15	GRÓB VI-9	B/C?	promieniowa	F	fr. końca bliższego, guzowatość	P?	
VI-d	3 28N2E	0-15	GRÓB VI-9	B/C?	łokciowa	F	fr. trzonu, dalsza część	-	
VI-d	25 31N1E	15-20	GRÓB VI-9	A-C?	udowa	F	fr. głowy	-	
VI-b	445 26-30N1-3W	0-10	GRÓB VI-9	A-C?	łopatka	F	fr.	-	
VI-d	24, 33, 40 29N3E, 33 29N1E	15-20	GR. VI-9?	A-C?	kręgi lędźwiowy	4F	fr. trzonu	-	
VI-d	14 30N3E	0-15	GR. VI-9?	A/C?	kręgi lędźwiowy	F	fr. łuku	L?	
VI-d	18 28N4E, 25 31N1E	0-15	GR. VI-9?	A/C?	kręgi lędźwiowy	2F	fr. łuku	L?	
VI-d	27 31N2E	15-20	GR. VI-9?	A/C?	kręgi lędźwiowy	F	fr. łuku	L?	
VI-d	28 28N1E	0-15	GR. VI-9?	A/C?	kręgi lędźwiowy	F	fr. łuku	-	
VI-d	10,2 30N1E, 13 30N2E 40 31N3E, 16 26N3E	015/20	GR. VI-9?	A/C?	kręgi	5F	fr. łuku kręgow	-	
VI-d	70 26N1E	30-35	GR. VI-9?	A-C?	żebro	F	fr. tylny	-	
VI-d	35,55 28N1E	0-15	GR. VI-9?	A-C?	żebro	2F	-	-	
VI-d	37,48 30N2E	15-20	GR. VI-9?	A-C?	żebro	2F	-	L	
VI-d	35 28N2E	15-20	GR. VI-9?	A-C?	żebro	2F	-	-	
VI-d	58 27N1E	20-25	GR. VI-9?	A-C?	żebro (IX-XI?)	F	-	-	
VI-d	25 29N2E	0-15	GR. VI-9?	A-C?	żebro	F	-	L?	
VI-d	11 29N4E	0-15	GR. VI-9?	A-C?	żebro	F	-	P?	
VI-d	47 27N1E	25-30	GR. VI-9?	A-C?	żebro	F	-	-	
VI-d	40 27N1E	15-20	GR. VI-9?	A-C?	ramienna	F	fr. trzonu	-	
VI-d	20 30N3E, 6 2E31N 22 3E29N, 32 32N2E, 7 32N3E	0-20	GR. VI-9?	A-C?	udowa	5F	fr. trzonu	-	
VI-b	21 26-28N1-3W	0-30	GR. VI-9?	A-C?	udowa	F	fr. trzonu	-	
VI-d	31 29N3E	15-20	GR. VI-9?	A-C?	piszczel	F	fr. trzonu	P?	
VI-d	24 1E28N, 27 3E30N	0-20	GR. VI-9?	A-C?	strzałkowa	2F	fr. trzonu	-	
VI-d	53 26N1E, 36 32N4E, 57,72 28N1E, 6 29N1E, 19 3E29N, 9 27N1E	0-20	GR. VI-9?	A-C?	udowa/piszczel/ramienna?	7F	fr. trzonu	-	
VI-a	34 2W25N	0-15	GR. VI-1/9?	-	kość długa	3F	fr. trzonu	-	
VI-h	-	25-30	GR. 10/11?		czaszka	F	kalota	-	bż-b., spękana
VI-h	-	0-20	GR. 10/11?		skroniowa	2F	pars petrosa i wyr. jarzmowy	-	bż-b., spękana
VI-h	-	0-20	GR. 10/11?		łokciowa	F	fr. trzonu	-	bż-b., spękana
VI-h	-	0-20	GR. 10/11?		mała kość długa (kości?)	6F	małe fr. tronu	-	bż-b., spękana
VI-h	-	0-20	GR. 10/11?		udowa/ramienna/piszczel	8F	fr. trzonu	-	bż-b., spękana
VI-h	-	20-30	GR. 10/11?		piszczel? udowa?	2F	małe fr. trzonu	-	bż-b., spękana
VI-h	-	20-30	GR. 10/11?		strzałkowa/łokciowa	F	mały fr. trzonu	-	bż-b., spękana
VI-h	-	20-30	GR. 10/11?		miednica?	F	mały fr. panewki		beżowo-biała
VI-h	-	0-20	GR. 10/11?		kręgi	3F	małe fr. łuku		beżowo-białe
VI-h	-	0-20	GR. 10/11?		żebro	3F	małe fr.		beżowo-białe
VI-h	603 1W21N, 609 3W20N	20-25	GR. VI-11		ciemieniowa	F	fr. łuski	-	bż-b., spękana
VI-h	417 2W21N, -	10-20	GR. VI-11		czaszka	3F	kalota	-	bż-b., spękana

WYKOP	NR INW. (metr)	GŁ. cm	GRÓB	OSOBNIK	KOŚĆ określenie anatomiczne	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	NADPALENE /PRZE PALENIE (kolor)
VI-h	-	0-20	GR. VI-11		klinowa/skroniowa?	F	mały fr.	-	beżowo-biała
VI-h	-	20-30	GR. VI-11		skroniowa	F	fr. części skalistej	L	beżowo-biała
VI-h	-	0-20	GR. VI-11		skroniowa	F	wyrostek jarzmowy	L	bż-b., twarda
VI-h	719 2W20N	25-30	GR. VI-11		ciemieniowa/ potylicy?	F	fr. łuski ze szwem	-	bż-b., twarda
j.VI-h1	jama VIh-1	-	GR. VI-11?		piszczel	F	małe tr. trzonu	-	biało-beżowe
j.VI-h1	jama VIh-1	-	GR. VI-11?		zębra	F	mały fragment	-	biało-beżowe
VI-h	-	45-50	GR. VI-11?		czaszka	F	mały fr. kaloty	-	biała
VI-h	527 4W20N	20-25	GR. VI-11?		żuchwa	F	głowa	P	bż-b., twarda, spękana
VI-h	572 4W22N	20-25	GR. VI-11?		ciemieniowa	F	fr. łuski	-	bż-b., twarda, spękana
VI-h	560 4W22N	20-25	GR. VI-11?		potylicy	F	środkowa część łuski	-	bż-b., twarda, spękana
VI-h	644 3W21N	25-30	GR. VI-12	OS. A	udowa	F	śr. część trzonu	L	
VI-h	757 2/3W21N	35-40	GR. VI-12	OS. A	czołowa?	2F	mały fr. łuski	-	
VI-h	638 1W20N	25-30	GR. VI-12	OS. A	ciemieniowa?	F	fr. łuski		
VI-m	-	20-25	GR. VI-12	OS. A	ciemieniowa?	F	fr. łuski,		
VI-h	#5 grób VI-11		GR. VI-12	OS. A	łokciowa?	F	fr. trzonu		
VI-h	-	40-50	GR. VI-12	OS. A	zębro	F	mały fr.		
VI-i	204+163	20-25	GR VI-13	OS. F	promieniowa	F	koniec bliższy (trzon)	P	
VI-i	248	20-25	GR VI-13	OS. F	promieniowa	F	koniec bliższy (trzon)	L	
VI-i	-	20-30	GR VI-13	OS. F?	promieniowa	F	nasada bliższa	-	
VI-i	223	20-25	GR VI-13	OS. C? (F?)	udowa	F	bliższy fr. trzonu	L	
VI-i	-	0-20	GR VI-13	-	skroniowa	2F	fr. łuski	-	
VI-i	-	0-20	GR VI-13	-	ciemieniowa	F	fr. łuski	L	
VI-i	292	20-25	GR VI-13?	F? D/E? ?	udowa?	F	fr. trzonu – bliższy	L	
VI-p	143 23N11W	10-15	GR. VI-15	os. A	ciemieniowa	F	fr. łuski	-	
VI-p	308 22N11W	25-30	GR. VI-15	os. A	ciemieniowa	F	fr. łuski	-	
VI-p	208 23N11W	15-20	GR. VI-15	os. A	I śródstopie	C	całe	L	
VI-l	145	10-15	GR.VI-16	os. K	mleczny szczękowy m1	F	fr. korony i korzeń	P	
VI-l	174 3E21N	10-15	GR.VI-16	os. K	kieł żuchwy? mleczny	C	cały	-	
VI-m	231 1W19N	10-15	GR.VI-16	os. K	skroniowa	F	część skalista	P?	
VI-L-I VI-m	11 2E19N, 19 1E19N, 159, 17 3E20-21N, -, +gr.VI-16	0-15	GR.VI-16	os. K	ciemieniowa	F	fragment łuski	-	
VI-l -h -m	gr. VI-16 + 80 (4E22N) 468 (1W21N), 274(1W19N)	0-10	GR.VI-16	os. K	ciemieniowa	4F	fr. łuski z szwem strzałkowym	-	
VI-g, d	94,96 1-2E24N, 8 27N1E,	0-15	GR.VI-16	os. K	ciemieniowa	3F	fr. łuski ze szwem strzałkowym		
VI-l-g	122 (3E21N)+274 (4E24N)	10-15	GR.VI-16	os. K	czołowa	3F	fr. łuski ze szwem wieńcowym	-	
VI-h	?	0-20	GR.VI-16	os. K	czołowa	2F	fr. z krawędzią oczodołu	-	
VI-h	316 (1W20N)	10-15	GR.VI-16	os. K	ciemieniowa	F	fr. ze szwem węglowym	-	
VI-h	327 (1W20N)	15-20	GR.VI-16	os. K	kalota	F	-	-	
VI-h	717	25-30	GR.VI-16	os. K	czołowa	F	fr. z szwem wieńcowym	-	
VI-h	700	25-30	GR.VI-16	os. K	klinowa	F	oczodoł	-	
VI-h	21 (1W20N)	0-10	GR.VI-16	os. K	ciemieniowa	F	fr. łuski ze szwem	-	
VI-l	76 2E22N	0-10	GR.VI-16	os. K	potylicy		środkowa część łuski		
VI-l	123 2E21N	10-15	GR.VI-16	os. K	potylicy	F	fr. łuski ze szwem węglowym	-	
VI-l	89 (4E22N)	0-10	GR.VI-16	os. K	ciemieniowa/czołowa	F	-		
VI-l	90 (4E22N)	0-10	GR.VI-16	os. K	ciemieniowa /potylicy	F	fr. łuski z szwem węglowym	-	
VI-l	217 2E20N	15-20	GR.VI-16	os. K	czaszka	F	kalota	-	
VI-g	164 3E23N	10-15	GR.VI-16	os. K	ciemieniowa/ potylicy	F	fr. łuski ze szwem	-	
VI-g	122 3E23N, 187 2E22N, -	10-15	GR.VI-16	os. K	potylicy	2F	fr. łuski ze szwem (strzałk./węgl.)	-	

WYKOP	NR INW. (metr)	GŁ. cm	GRÓB	OSOBNIK	KOŚĆ określenie anatomiczne	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	NADPALENE /PRZE PALENIE (kolor)
VI-g	275 4E23N	15-20	GR.VI-16	os. K	czaszka	F	kalota	-	
VI-g	220 4E25N	15-20	GR.VI-16	os. K	czaszka	F	kalota	-	
VI-g	171 2E23N, 533 1W21N	10-25	GR.VI-16	os. K	ciemieniowa	2F	fr. łuski, blisko szwu	-	
VI-g	149 1E23N	10-15	GR.VI-16	os. K	czaszka	F	kalota	-	
VI-m,g,h	-	0-25	GR.VI-16	os. K	czaszka	5F	kalota	-	
VI-l	31 1E18N	20-25	GR.VI-16	os. K	czaszka	F	kalota	-	
VI-f	13 1W23N	15-20	GR.VI-16	os. K	czaszka	F	mały fr. kaloty	-	
VI-c	285, 30-32N3-5W	0-20	GR.VI-16	os. K?	czaszka	F	fr. kaloty	-	
VI-b	-	0-20	GR.VI-16	os. K?	czaszka	F	kalota	-	
VI-m	130	10-15	GR.VI-16	os. K?	skroniowa	F	łuska	-	
VI-d	10 31N3E	0-15	GR.VI-16	os. K?	czaszka	F	kalota	-	
VI-d	3 30N3E	0-15	GR.VI-16	os. K?	ciemieniowa?	F	fr. łuski ze szwem	-	
VI-d	9 29N2E	0-15	GR.VI-16	os. K?	czaszka	F	kalota	-	
VI-k	-	0-20	GR.VI-16?	os. K?	czaszka	2F	małe fr. kaloty	-	
VI-m	289 2W18N, 15 3W18N	15-20	GR.VI-16	os. E	ciemieniowa/potylica	2F	fr. ze szwem węglowym?	-	
VI-h/m	390 1W20N, 31 2W18N	15-20	GR.VI-16	os. G	czaszka	2F	kalota		n-sz + biały
VI-h/m	498 1W20N	20-25	GR.VI-16?	os. G?	czaszka	F	kalota		niebiesko-szary
VI-L	4 (1E17N)	0-10	GR.VI-16?	os. G?	potylica	F	fragment łuski	-	biało-niebieski
VI-m	151 3W18N	10-15		os. ?	czaszka	F	fr. kaloty	-	nieb.-brązowy
VI-m	76 2W17N	15-20	GR.VI-16	os. J?	czaszka	F	kalota		szaro-biały
VI-L	27 (1E19N)	15-20	GR.VI-16?	os. C/H?	ciemieniowa	F	fragment łuski	-	biało beżowy
VI-L	4 3E21N, 141 1E20N, 138 2E21N	10-15	GR.VI-16?	os. C/H?	ciemieniowa?	3F	fr. łuski	-	biało beżowy
VI-m,-l/i	-	0-20	GR.VI-16?	os. C/H?	łokciowa/strzałkowa	6F	fr. trzonu	-	sz.-bż, spękane
VI-m,-l/i	-	0-20	GR.VI-16?	os. C/H?	strzałkowa	2F	fr. trzonu	-	sz.-bż, spękane
VI-m,-l/i	-	0-20	GR.VI-16?	os. C/H?	k. długie duże	9F	fr. trzonu	-	sz.-bż, spękane
VI-m	-	0-20	GR.VI-16?	os. C/H?	żebra	6F	fr. końców tylnych	-	sz.-bż, spękane
VI-m,-l/i	-	0-20	GR.VI-16?	os. C/H?	udowa	5F	fr. trzonu z kresą	-	sz.-bż, spękane
VI-m	-	0-20	GR.VI-16?	os. C/H?	piszczel?	F	fr. trzonu z granią przednią	-	sz.-bż, spękane
VI-m,-l/i	-	0-20	GR.VI-16?	os. C/H?	promieniowa	3F	śr. część trzonu	-	sz.-bż, spękane
VI-m	-	0-20	GR.VI-16?	os. C/H?	miednica	F	fr. kości łonowej?	-	sz.-bż, spękane
VI-m	151	10-15	GR.VI-16?	os. C/H?	kręgi	F	fr. łuku	-	sz.-bż, spękane
VI-m	-	0-20	GR.VI-16?	?	czaszka	F	fr. kaloty	-	biało-szary
VI-m	-	0-20	GR.VI-16?	?	skroniowa	F	wyrostek jarzmowy, fr.		biało-szary
VI-h	-	10-20	GR.VI-16?	?	czaszka	5F	kalota	-	n.-b.-c. szare
VI-m	176 1W17N	10-15	GR. VI-17	os. A	rzepka	C	prawie cała	P	
VI-m	75 1W17N	10-15	GR. VI-17	os. A	kość łódkowata	C	prawie cała	L	
VI-m	121 1W18N	10-15	GR. VI-17	os. A	klinowata przyśrodkowa	C	prawie cała	L	
VI-m	77 1W18N	10-15	GR. VI-17	os. A	śródstopie IV/V?	F	nasada dalsza	L?	
VI-m	139 2W18N	10-15	GR. VI-17	os. A	ciemieniowa	F	ze szwem węglowym	P	
VI-L	42 (2E20N)	0-10	GR. VI-17	os. A	klinowa		fr. ze szwem	L	

Katalog 2. Kości ludzkie z cementarzyska (wykop VI). Kości niespalone.

Warstwa: T – torf; P – piasek; Z – żwir; H – próchnica; cz- czarny, ż – żółty; Zęby: L – dolny, U – górny, I – siekacz, C – kieł, P – przedtrzonowiec, M – trzonowiec; G – gryzonie.

WYKOP	NUMER METR	GŁ. cm	WARSTWA	OBIEKT	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENIE	ZWIETRZENIE POWIERZCHNI	ŚLADY CIECIA	ŚLADY OBGRYZANIA
VI-e/c/k	30 6W27N, 374 4W30N	35-40	Tcz+P+H		ciemieniowa	3F	tylna cz. łuski ze szwami	L?	CZ A					
VI-c/b	211 4W28N, 757 5W30N, 91 3W27N 68 1W28N,	35-40 0-10	Tcz+P+H		ciemieniowa	4F	przednia cz. łuski ze szwem	L?	CZ A					
VI-e VI-k/b VI-c	57 7W30N, 34 7W29N 509 8W29N, 78 3W28N, 430 4W29N, 730,744 5W30N	20-40 25-30 0-30	Tcz+P+H		ciemieniowa	10F	fr. łuski ze szwem wieńcowym	P	CZ A	dorosły średnio masywna		+		
VI-e, r	71 6W31N, 358 10W34N	25-30	Tcz+P+H		potylicza	3F	łuska, lewa część szwu	-	CZ A	dorosły, kobieta?				G
VI-k/VI-f	274 8W30N, 14 3W23N, +?	10-15	Tcz.+P.		czołowa	3F	fr. łuski ze szwem	-	CZ A	szew otwarty, śr. masywna		+		
VI-r	649 12W33N	0-10	Tcz.+P		czołowa?	F	fr. łuski	-	CZ A	dorosły				
VI-a	3W25N	-	-		czołowa	F	krawędź oczodołu.	P	CZ A					
VI-c	528 4W28N	20-30	-		ciemieniowa?, potylicza?	F	fr. ze szwem	-	CZ A	dorosły				
VI-k	342 8W32N	15-20	Tcz.+P		czołowa /ciemieniowa	F	mały fr. kaloty	-	CZ A	dorosły?		+		
VI-k/I/r	-	10-35	Tcz.+P		ciemieniowa?	4F	fr. łuski	-	CZ A?					
VI-d	34 31N1E	20-25	Tcz.+P		jarzmowa	F	ok. połowy kości	P	CZ A?	kobieta?				
VI-r	79 7W33N	10-15	Tcz.+P		ciemieniowa	F	środkowa część łuski		CZ A?	dorosły		+		
VI-r	376 7W34N	25-30	Tcz+P+H		czołowa?	F	łuska, środkowa część		CZ A?	dorosły		+		
VI-r	252 5W34N	15-20	Tcz.+P		czołowa?	F	fr. łuski ze szwem	P?	CZ A?	dorosły		+		
VI-b	361 3W30N	20-30	-		potylicza	F	śr. część łuski, kresy	-	CZ B	kobieta?				
VI-e/f?	58,64,65 6W31N	25-30	Tcz.+P+H		ciemieniowa	4F	fr. łuski	P	CZ B					
VI-e/c	38 6W30N +62	20-25	Tcz.+P		skroniowa	2F	fr. cz. skalistej	L	CZ B	kobieta?				
VI-d	239 2W29N	20-30	P+H		kość jarzmowa	F	ok. ½ kości	L	CZ B	kobieta?				
VI e	-	25-40	Tcz.+P+H		skroniowa	F	część skalista	P	CZ B?					
VI-c	, 202 30-32N3-5W	0-20	Tcz.+P		ciemieniowa?	F	fr. ze szwem	-	CZ B?			+		
VI-c+q	-, 18 30-32N3-5W, -	0-20	Tcz.+P		ciemieniowa?	4F	fr. łuski ze szwem	-	CZ B?	dorosły		+		
VI-a-f VI-d	34 3W25N, 36 1W25N, 31 1W23N, 5 28N3E, 61 28N1E	10-25 0-20	Tcz.+P Tcz+P		czołowa	5F	boczny fr. łuski		CZ C	dorosły, masywna kość szew otwarty, mężczyzna?		+		
VI-f	36 4W24N, +?	15-20	Tcz.+P		czołowa	2F	fr. łuski	-	CZ C	dorosły?		+		
VI-d	8 27N2E	0-15	Tcz.+P		ciemieniowa/czołowa?	F	mały fr.	-	CZ C	dorosły (masywna)		+		
VI-f	35 3W23N, +?	15-20	Tcz.+P		ciemieniowa?	2F	fr. kaloty ze szwem	-	CZ C	dorosły, szew zarośnięty		+		
VI-c	-	-	-		ciemieniowa?	2F	fr. łuski ze szwem	-	CZ C	dorosły		+		
VI-d	12 30N3E	0-15	Tcz.+P		skroniowa	F	cz. skalista ze szwem	L	CZ C					
VI-d	45 32N1E	15-20	Tcz.+P		skroniowa	F	część skalista	L	CZ C	-				
VI-c	155, 31N1W	0-20	Tcz.+P		czołowa	F	krawędź oczodołu fr.	L	CZ C?	dorosły, pośrednia ?		+		
VI-c	314 4W31N	20-30	-		jarzmowa	C	cała	P	CZ C?	dorosły		+		
VI-i	-	0-20	Tcz.+P		jarzmowa	F	wyrostek czołowy	L	CZ C?	mężczyzna?		+		
VI-j	208 9W22N	10-15	Tcz.+P		ciemieniowa	F	fr. ze szwem strzałkowym	-	CZ C?	Maturus /Senilis?				
VI-j	213 9W22N	10-15	Tcz.+P		ciemieniowa/potyliza?	F	fr. łuski, ze szwem?	-	CZ C?	Maturus /Senilis?				
VI-m	58 2W17N, -,	10-15	Tcz.+P		ciemieniowa	F	śr. część łuski	-	CZ D	dorosły				
VI-b	181,184 3W30N	20-30	-		ciemieniowa	2F	fr. łuski	L	CZ D	śr. masywna, mężczyzna?		+		G
VI-m/d	57, 138, 249 1-3W17N, 27 31N3E	0-20	Tcz.+P		ciemieniowa	4F	środkowa część łuski	L?	CZ D	dorosły, kość masywna		+		
VI-d	34 28N2E	15-20	Tcz.+P		ciemieniowa	F	fr. łuski ze szwami	-	CZ D	szwy otwarte				
VI-m	109 2W15N, 3 2W17N	10-15	Tcz.+P		ciemieniowa/potyliza?	2F	fr. ze szwem	-	CZ D	dorosły, masywna kość				

WYKOP	NUMER METR	GŁ. cm	WARSTWA	OBIEKT	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PLCI I WIEKU	NADPALENIE	ZWIETRZENIE POWIERZCHNI	ŚLADY CIECIA	ŚLADY OBGRYZANIA
VI-b/-n/m	165 1W26N, 70 5W17N, 245 2W17N	0-20	Tcz.+P		potylica	3F	środkowa część łuski	-	CZ D	dorosły, mężczyzna?		+		
VI-m	70 3W17N	10-15	Tcz.+P		potylica	F	środkowa część łuski		CZ D	-		+		
VI-m	212 1W17N,	10-15	Tcz.+P		skroniowa	F	staw żuchwowy	L	CZ D	dorosły				
VI-h	-	10-15	Tcz.+P		skroniowa	F	fr. ze szwem klinowo/skr.	P	CZ D					
VI-m	157 2W19N	10-15	Tcz.+P		skroniowa	F	część skalista,	P	CZ D	dorosły, duża kość				
VI-l	108 (3E20N)	10-15	Tcz.+P		kalota	F	-	-	CZ D	dorosły		+		
VI-h	-	0-20	Tcz+P		czołowa	F	mały fr. oczodołu	P	CZ. D?			+		
VI-l	97 4E22N	0-10	Tcz.+P		ciemieniowa	F	łuska	-	CZ D?	dorosły		+		
VI-m	159 4W19N	10-15	Tcz.+P		ciemieniowa/ potylica?	F	fr. szwu		CZ D?	szew strzałkowy? zrastający		+		
VI-d	29 31N3E; 42 27N3E	15-20	Tcz.+P		skroniowa	3F	część skalista	L	CZ A? (D?)	-		+		
VI-a, d,m,f	3 1W25N, 21 30N2E, 12 32N4E, -	0-20	Tcz.+P		czaszka	6F	bardzo małe fr. kłoty	-	CZ D?	-		+		
VI-n	810 8W17N	25-30	Tcz+Ż+P		czołowa	F	fr. z krawędzią oczodołu	P	CZ E/F	kobieta		+		
VI-n	638 5W17N	20-25	Tcz+P+Ż		jarzmowa	C	lekko uszkodzona	L	CZ E/F	kobieta				
VI-n	459 5W19N	10-15	Tcz.+P		czołowa	F	śr. część łuski	-	CZ E/F	młody osobnik, kobieta?				
VI-h	196, 314 5W20N	10-15	Tcz.+P		czołowa	3F	śr. część łuski	-	CZ E/F	młody osobnik, kobieta?				
VI-h	354+390a 3W22N, 473,538 4W21N	15-25	Tcz.+P		czołowa	4F	-	-	CZ E/F	młody osobnik, kobieta?				
VI-h	282 5W20N	10-15	Tcz.+P		czołowa?	F	ze szwem otwartym	-	CZ E/F	młody osobnik, kobieta?				
VI-m	5 2W18N	0-10	Tcz.+P		czołowa?	F	fr. ze szwem wieńcowym	-	CZ E/F	dorosły				
VI-m	-	20-25	P+Ż+K+Tcz		ciem./czołowa	F	kalota	-	CZ E/F	młody osobnik, kobieta?				
VI-m	201 1W18N	10-15	Tcz.+P		ciem./czołowa?	F	fr. ze szwem wieńcowym?	-	CZ E/F	dorosły				
VI-n	610 6W19N	20-25	Tcz+P+Ż		ciemieniowa?	F	fr. łuski	-	CZ E/F	-				
VI-h/n	227 4W19N, 3 5W18N	-	Tcz.+P		ciemieniowa	2F	śr. część łuski	-	CZ E/F	młody osobnik, kobieta?				
VI-h	293 4W22N	10-15	Tcz.+P		ciemieniowa	F	-	-	CZ E/F	dorosły				
VI-m	186 4W17N	10-15	Tcz.+P		ciemieniowa	2F	fr. łuski	-	CZ E/F	młody osobnik?				
VI-j, b	284 8W25N, 100 3W27N	15-20	Tcz+P		ciemieniowa	4F	fr. ze szwami węgl. i ciem.	-	CZ E/F	młody osobnik				
VI-j/II-l	108 8W24N, 96 7W21N, 214 2E21N	10-15	Tcz+P.		ciemieniowa (potylica?)	3F	fr. łuski ze szwem	-	CZ E/F	młody osobnik				
VI-h, p	50 5W22N +266 22N11W	20-25	P+H+Tcz		ciemieniowa + potylica	2F	fr. szwem	-	CZ E/F	dziecko/młodociany?				
VI-p	22 18N 11W	0-10	Tcz.+P		potylica/ciemieniowa	F	fr. ze szwem węglowym	-	CZ E/F	dorosły				
VI-h	616 5W21N	20-25	P+H+Tcz		potylica	F	-	-	CZ E/F	dorosły				
VI-h	337 3W21N	15-20	Tcz.+P		skroniowa	F	część skalista	L	CZ E/F	dorosły				
VI-h	523 5W20N	20-25	P+H+Tcz		kalota	F	-	-	CZ E/F	młody osobnik, kobieta?				
VI-h	360 3W22N	15-20	Tcz.+P		ciemieniowa	F	fr. łuski ze szwem	-	CZ E/F?	dorosły				
VI-f	49 5W24N	25-30			potylica/ skroniowa?	F	fr. łuski ze szwem	-	CZ E/F?	-				
VI-q	177 11W25N	10-15	I1		ciemieniowa	F	fr. ze szwem wieńcowym	P	CZ G	dorosły, bardzo gruba, ♂				
VI-p	274 23N10W	20-25	-		ciemieniowa	F	mały fr. łuski	-	CZ G	dorosły (gruba kość)				
VI-q	?	0-20	I1		skroniowa	F	część skalista	P	CZ G?	-				
VI-c	747 5W28N	30-40	jama	j. VI-e-1	potylica	C	prawie cała	-	OS.e-1A	dorosły, kobieta?				
VI-e	31 6W28N	55-60	jama	j. VI-e-1	ciemieniowa	F	fr. łuski	-	OS.e-1A	dorosły				
VI-e	77 7W31N	55-60	jama	j. VI-e-3	ciemieniowa	F	fr. środkowej części łuski	-	OS. e-3A	dorosły				
VI-e	49 7W32N	30-35	Tcz+P+H	j. e-3?	ramienna	F	nasada dalsza	P	SZ. 3	dorosły, kobieta??		+		
VI-e	4 7W32N	15-20	Tcz. + P	j. e-3?	kość łódkowata	F	ok. 1/3 kości	P	SZ. 3	-				
VI-r	481 33N7W	30-35	Tcz+P+H	j. e-3?	ramienna	F	fr. trzonu – końca dalszego	L	SZ. 3?	kobieta?? młody osobnik				
VI-e	-	-	-		kość główkowata	F	2/3 kości	P	SZ. 3?	kobieta? (jak VI-3)		+		

WYKOP	NUMER METR	GŁ. cm	WARSTWA	OBIEKT	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PLCI I WIEKU	NADPALENIE	ZWIETRZENIE POWIERZCHNI	ŚLADY CIECIA	ŚLADY OBRZYŻANIA
VI-e	7W28/29N	15-20	Tcz. + P		paliczek środkowy ręki	F	½ bliższa	-	SZ. 3?	dorosły		+		
VI-e	46 7W27N	30-35	m.Tcz+P+H	nad j. VI-e-4	czołowa	F	fr. z glabella i pr. oczodołem	-	OS.e-4A	dorosły, mężczyzna?				
VI-e	34 6W26N	?	jama	j. VI-e-4?	szczeka	F	fr. z zębodołami od I-P	L	OS.e-4A	dorosły				
VI-e	44 7W26N	55-60	P+Hpl+Ż	j. VI-e-4	fr. łopatki?	F	mały fr.	-	OS.e-4A					
VI-e	44 7W26N	55-60	P+Hpl+Ż	j. VI-e-4	żebro	F	koniec tylny, głowa	-	OS.e-4A					
VI-e	48 7W26N	55-60	P+Hpl+Ż	j. VI-e-4	żebro	F	mały fr.	-	OS.e-4A					
VI-e	7W26N	-	-	j. VI-e-4	żebro	F	mały fr	-	OS.e-4A					
VI-e	-	-	-	j. VI-e-4	kreg piersiowy	F	fr. łuku	-	OS.e-4A					
VI-h	393+71 4W20N, 1W20N	0-20	Tcz+P	j. VI-h-2	promieniowa	2F	½-1/3 bliższa trzonu	P	OS. h-2A	kobieta mała				
VI-h	365 4W20N	15-20	Tcz+P	j. VI-h-2	udowa	F	fr. głowy (ludzka?)	-	OS. h-2A	-				
VI-h	136 1W21N	10-15	Tcz+P	j. VI-h-2	rzepka	F	połowa	L	OS. h-2A	mała (kobieta?)				
VI-h	256 2W21N	10-15	Tcz+P	j. VI-h-2	paliczek dalszy ręki	C	cały	-	OS. h-2A	dorosły				
VI-h	-	-	-	j. VI-h-2	paliczek środkowy ręki	C	½ dalsza	-	OS. h-2A	dorosły		+		
VI-h	578	20-25	P+H+Tcz	j. VI-h-2	paliczek bliższy stopy	F?	prawie cały	L?	OS. h-2A	dorosły				
VI-h	637	20-25	P+H+Tcz	j. VI-h-2	paliczek bliższy stopy	C	cały	L?	OS. h-2A	dorosły				
VI-h	566, 568, -	25-30	P+H+Tcz	j. VI-h-2	żebra	4F	mały fr.	-	OS. h-2A	dorosły				
VI-h/f	-, 30 4W23N	0-20	Tcz+P	j. VI-h-2	piszczel	2F	fr. trzonu, bliższa część	L	OS. h-2A	dorosły				
VI-l/f	-	-	-	j. VI-h-2?	śródstopie I	F	nasada dalsza	L?	OS. h-2A?	-				
VI-L	262 (1E22N)	20-25	P+Ż+T+H	j. VI-h-2?	żuchwa	F	trzon od M1 do I1	P	Żuchwa Y	st. starcia 2-3; 18-24lat				
VI-h	147	10-15	Tcz+P	j. VI-h-2?	zab LP1	F	pasuje do żuchwy 262	P	Żuchwa Y	brak starcia < 20lat				
VI-L	128	10-15	Tcz+P	j. VI-h-2?	zab LM1				Żuchwa Y					
VI-m	-	0-15	Tcz+P	j. VI-h-2?	zab	F	mały fr. korzenia		Żuchwa Y					
VI-j	457	40-45	jama	j. VI-j- 2	skroniowa	F	łuska	?	OS. j-2A	-				
VI-j	492	45-50	jama	j. VI-j- 2	zab UM2	C	cały	P	OS. j-2A	12,5-13,5 (M1>9,5)				
VI-j	495	45-50	jama	j. VI-j- 2	zab – LI1	C?	korzeń, ½ korony	?	OS. j-2A	>7,5r				
VI-j	521	45-50	jama	j. VI-j- 2	kieł żuchwowy	C	cały	P	OS. j-2A	12,5-13,5				
VI-j	4	0-10	Tcz. + P	blisko j. VI-j- 2	siekacz żuchwowy - I2?	C?	cały korzeń i połowa korony	P?	OS. j-2A	>7,5r				
VI-j	389	25-30	jama	j. VI-j- 2	kreg C1 - atlas	F	½ łuku	P	OS. j-2A	młody osobnik?				
VI-j	517	45-50	jama	j. VI-j- 2	kreg szyjny	C	cały	-	OS. j-2A	łuk przyrośnięty do trzonu				
VI-j	510	45-50	jama	j. VI-j- 2	żebro		fr. tylny (ok. 1/3)	L	OS. j-2A	nasady młody wygląd				
VI-j	491	45-50	jama	j. VI-j- 2	śródręcze III--?	C?	trzon, lekko uszkodzony	P?	OS. j-2A	brak bliższej nasady - 12-15lat				
VI-j	-	45-50	jama	j. VI-j- 2	kość nadgarśnika - główkowata	C	cała	P	OS. j-2A	uformowana w pełni >12lat				
VI-j	500	45-50	jama	j. VI-j- 2	paliczek I ręki	C	-	?	OS. j-2A	nasada 12-15lat, <14lat				
VI-j	320 8W23N	15-20	Tcz. + P	80cm j.VI-j-2	ramienna	F	koniec dalszy	P	OS. j-2A	11-14lat, <15lat				
VI-m	322	25-30	jama	jama VI-m-1	żebro	F	2/3 środkowe żebra	L	OS. m-1A	dorosły				
VI-i	113 7W24N	10-15	Tcz+P	j. VI-i-1/ i-2?	zab UM1	C?	prawie cały, ale uszkodzony	L	SZ. 1	16-22lata				
VI-i	293 7W24N	20-25	Tcz+P	j. VI-i-1/ i-2?	kreg lędźwiowy	2F	trzon, fr. łuku	-	SZ. 1	młodociany osobnik, >15lat				
VI-j	114 8W25N	10-15	Tcz+P	j. VI-i-1/ i-2?	zab LP2	C?	cały korzeń i połowa korony	L	SZ. 1	>13,5, starcie <18/20lat				
VI-j	13 9W25N	0-10	Tcz+P	j. VI-i-1/ i-2?	trzonowiec szczękowy M2?	C	cały lekko uszkodzony	L	SZ. 1	>13,5, <17,5; starcie ok 16lat				
VI-k	576 8W27N	35-40	Ż+P	j. VI-k-3?	ciemieniowa	F	ze szwem ciem.-skr.	L	SZ. 2	dorosły				
VI-k	310 8W28N	15-20	Tcz. + P	j. VI-k-3/ e-2?	zab LM3	C	cały, korona I uszkodzona	?	SZ. 2	20-30lat				
VI-k	441 8W28N	20-25	PŻ+H	j. VI-k-3?	zab trzonowy?	F	fr. korzenia	-	SZ. 2	-				
VI-k	559 8W28N	30-35	PŻ+H	w j. VI-k-3	przedtrzonowiec UP1?	F	ok. połowy zęba		SZ. 2	16-22lat				
VI-k	336 9W31N	15-20	Tcz. + P.	j. VI-k-3?	UM2/ M1?	F	fr. korzenia i korony		SZ. 2	16-24lat				

WYKOP	NUMER METR	GŁ. cm	WARSTWA	OBIEKT	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PLCI I WIEKU	NADPALENIE	ZWIETRZENIE POWIERZCHNI	ŚLADY CIECIA	ŚLADY OBGRYZANIA
VI-e	52 7W29N	30-35	T+P+H	j. VI-e-2?	łokciowa	F	koniec bliższy	L	SZ. 2	dorosły		+		
VI-k	2 9W28N	0-10	Tcz. + P	j. VI-k-3?	rzepka	C	cała, lekko uszkodzona	L	SZ. 2	dorosły (mężczyzna?)				
VI-k	504, 9W28N	25-30	P+Ż+Tcz+H	j. VI-k-3?	piszczel	F	bliższy fr. trzonu	L	SZ. 2	dorosły		+		G
VI-k	574 6W28N	35-40	Pż+H	j k-3/ e-2?	śródstopie II	F	trzon i nasada bliższa	P	SZ. 2	dorosły, >VI-6				G
VI-e	50 7W28N	40-45	P+Ż+H+(T)	strop j. VI-e-2	V paliczek bliższy stopy	C	cały	P?	SZ. 2	dorosły				
VI-e	23 7W29N	20-25	Tcz. + P	blisko j. VI-e-2	IV paliczek bliższy stopy	C	cały	L?	SZ. 2	-				
VI-e	44 7W29N	25-30	Tcz+P+H	j. VI-e-2?	zębro	F	mały fr.	-	SZ. 2?	dorosły				
VI-k	436 9W28N	20-25	Pż+H	j. VI-k-3?	czołowa	F	fr. ze szwem wieńcowym	-	SZ. 2?	szew otwarty, dość masywna				
VI-e	24 6W27N, 73 7W31N	30-40	Tcz+P+H	e-4/ k3/2/e-1?	łokciowa	2F	1/3-2/3 środkowa cz. trzonu	L	SZ. 2?	dorosły?, mężczyzna?				
VI-m	258 4W19N	15-20	Tcz+P	-	ramienna	F	fr. trzonu ok. ½ bliższa	P	SZ. 4	dorosły? mężczyzna?				
VI-n	74 3W17N)	0-10	Tcz+P	blisko jVI-n-3	paliczek bliższy ręki	F	½ bliższa	-	SZ.4?	dorosły				
VI-h	485	20-25	P+H+Tcz		żuchwa	F	głowa	L	Żuchwa X					
VI-n	460	10-15	Tcz.+P		żuchwa (+korzeń LM3?)	F	fr. trzonu z zębami od P1- M1, M3	L	Żuchwa X	masywna, mężczyzna? starcie - wiek: 20-30				
VI-h	60	0-10	Tcz+P	j. VI-h-2?	zab L I1		pasuje do żuchwy	L	Żuchwa X	starcie – stopień 2-3				
VI-q	426 11W26N	20-25	-		paliczek stopy I bliższy	C	cały	P	SZ. 5	dorosły (<VI-3), kobieta?				
VI-p	108 24N10W	0-10	Tcz+P		ramienna	F	fr. końca dalszego	L	SZ. 5	dorosły (>VI-3), ?				
VI-p	451 23N12W	10-15	Tcz+P		ramienna	F	fr. końca dalszego - bloczek	L	SZ. 5	dorosły (=VI-3?), kobieta??				
VI-p	-	-			udowa/ramienna	F	fr. głowy	-	SZ.5?					
VI-q	86, 93 10W25N	0-10	I1		ciemieniowa	F	fr. łuski	-	SZ.5?	-		+		
VI-q	423 11W29N	20-25	-		ciemieniowa	F	fr. łuski	-	SZ.5?			+		
VI-r	417 5W34N	30-35	-		strzałkowa	F	nasada dalsza	L	SZ. 6	dorosły				
VI-r	605 4W33N	40-45	-		kręg lędźwiowy	F	fr. łuku	P	SZ. 6	dorosły				
VI-r	519 4W34N	35-40	-		żuchwa	F	głowa	P	SZ. 6	-				
VI-d, -g	14 29N4E, 215 2E25N	0-20	Tcz+P	-	ramienna	F	fr. trzonu, koniec dalszy	P	SZ. 7	-				
VI-d	73 28N1E, 21 31N3E	0-20	Tcz+P	-	ramienna?	2F	fr. trzonu	-	SZ. 7					
VI-d	23 32N4E	0-15	Tcz+P	-	promieniowa	F	fr. środkowej cz. trzonu	L	SZ. 7					
VI-d	28 4E32N	15-20	Tcz+P		zab trzonowy UM1/UM2?	F	fr. korzenia i korony	-	SZ. 7?	starcie st. 6, 30-50lat				
VI-d	8 30N1E	0-15	nad j.VId-6		żuchwa	F	śr. część trzonu	-	Żuchwa Z	-		+		
VI-d	17 2E29N	0-15	Tcz+P		zab trzonowy żuchwy?	F	fr. korzenia	-	Żuchwa Z	-				
VI-j	366	20-25	P+Hc.br.-sz.	j. VI-j-2?	siekacz żuchwowy? – I2	C	cały	P	SZ. 8	7,5-11,5 roku				
VI-p	93 10W21N	0-10	Tcz. + P		zab UP1	C	uszkodzony korzeń	L	SZ. 8?	>9, <18				
VI-j	-	0-40	Tcz+P		czaszka (ciemieniowa?)	3F	fr. kaloty	-	SZ.8/ j2A?	dziecko				
VI-j	?	0-20	Tcz. + P	j. j- 2?	paliczek dłoni środkowy	C	lekko uszkodzony	-	SZ. 8/ j2A?	Infans 2/Juvenis				
VI-b	14 3W30N	0-10	Tcz+P		zawiązek UM2? (lub UM1)	F	większa część korony	L	SZ. 9	ok. 9,5roku				
VI-d	42 2E32N	15-20	Tcz+P		zab LM1? (lub M2?)	F	korona, mały fr. korzenia		SZ. 9	>6,5roku, <12lat (brak starcia)				
VI-q	710 12W32N	0-15	Tcz+P		zab UP2	C	cały	L	SZ.10	12,5-13,5, ok.13lat				
VI-b	241 3W28N	20-30	-		paliczek stopy I	C	cały	P	SZ. 11(/7)	dorosły				
VI-b	158 1W27N	0-20	-		ramienna	F	dalszy fr. trzonu	L	SZ. 11(/7)					
VI-n	551 5W18N	15-20	Tcz+P		bliższy paliczek stopy	-	cały?	-	SZ. 12 (/8)	dziecko, Infans 1/2? ok.5-8lat				
VI-e	58 6W29N	35-40	Tcz+P+H		zab LM3	C	cały	P	SZ. 13	korzeń cały, brak starcia	+			
VI-c	-	20-30	-		zab UI1	C	korona uszkodzona	-	?	dorosły	?			
VI-g	229 3E23N	15-20	Tcz+P	j. VI-h-2?	zab UC	F	korzeń i połowa korony	?	h2A? Ż.Y?	16-20lat				

WYKOP	NUMER METR	GŁ. cm	WARSTWA	OBIEKT	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PLCI I WIEKU	NADPALENIE	ZWIETRZENIE POWIERZCHNI	ŚLADY CIECIA	ŚLADY OBGRYZANIA
VI-m	232 1W17N	15-20	Tcz+P		siekacz żuchwowy?	F	1/2 fr. korony	-	Żuchwa Y/X?	dorosły, stracie				
VI-p	122 18N11W	10-15	Tcz.+P	nad j. VI-j-1	ciemieniowa	F	fr. ze szwem węglowym	-	?	dorosły		+		
VI-n	8017W19N	25-30	Tcz+Z+P		ciemieniowa	F	fr. ze szwem	-	?	dorosły		+		
VI-n	228 8W18N	0-10	Tcz.+P		ciemieniowa	F	mały fr. łuski ze szwem	-	?	-		+		
VI-i, -k	199 7W20N, 430 8W32N	20-25	Tcz+H+P+Z		ciemieniowa?	2F	fr. łuski	-	?	młody osobnik?		+		
VI-i	38 6W24N	0-10	Tcz.+P		ciemieniowa?	F	fr. łuski ze szwem	-	?	szew otwarty - dorosły		+		
VI-j	199 9W21N	10-15	Tcz.+P		skroniowa/ ciemieniowa	F	fr. łuski	-	?	dorosły		+		
VI-e	8 7W29N	15-20	Tcz.+P		potylicy/skroniowa?	F	fr. ze szwem węglowym?	-	?	dorosły (szew otwarty)		+		
VI-m	-	0-25	Tcz.+P		ciemieniowa/potylica?	3F	b. małe fr. ze szwem	-	?	-		+		
VI-l	260 (3E22N)	20-25	P+Z+T+H		potylicy	F	fr. łuski z szwem węglowym	-	?	szew węglowy niezrośnięty		+		
VI-r	211 7W33N	15-20	Tcz+P		potylicy/ciemieniowa	F	fr. łuski ze szwami	-	?	dziecko/młodociany?		+		
VI-m	189 2W17N	10-15	Tcz.+P		potylicy?	F	mały fr. łuski ze szwem	-	?	-		+		
VI-b	1-3W26-28N,	20-30	-		potylicy?	F	mały fr. łuski ze szwem	-	?	-		+		
VI-b	152	-	-		klinowa?	F	-	-	?	-				
VI-l	112 (3E20N)	10-15	Tcz.+P		kalota	F	-	-	?	dorosły, masywny fr.		+		
VI-d	37 28N4E	20-25	jama	j. VI-d-1	kalota	F	kalota	-	?	-		+		
VI-f, b-c	-	15-30	Tcz.+P		kalota	8F	b. małe fr. kaloty	-	?	-		+		
VI-k, p	-	0-20	Tcz.+P		kalota	5F	b. małe fr. kaloty	-	?	-		+		
VI-g, h		10-15	Tcz.+P		kalota	3F	mały fragment	-	?	-		+		
-	-	-			kalota	16	b. małe fr. kaloty	-	?	-		+		
VI-a	11 3W25N, 30 2W25N	0-10	Tcz.+P		kalota	3F	małe fr. kaloty	-	?	-	+			
VI-a	3W25N	25-30	-		kalota	F	mały fr. kaloty	-	?	-	+			
VI-g	320 2E23N	20-25	Tcz.+P		kalota	F	mały fr. kaloty	-	?	-	+			
VI-p	128 10W17N	10-15	Tcz.+P		kalota	F	mały fr. kaloty	-	?	-	+			
VI-r	190 6W34N	15-20	Tcz.+P		kalota	F	mały fr. kaloty	-	?	-	+			
VI-e	10 6W30N	15-20	Tcz. + P		udowa	F	fr. nasady dalszej	-	SZ 2/3/11?					
VI-h,g,k	-	0-30	Tcz+P		udowa	10F	środkowa część trzonu	P?	SZ. 2/412?	dorosły, mężczyzna?				
VI-i,j,k	-	0-30	Tcz+P		udowa	9F	bliższa część trzonu	L?	SZ. 2/412?	dorosły, mężczyzna?				
VI-i,k,f,h	-	0-30	Tcz+P		udowa	9F	fr. trzonu	-	SZ. 2/412?	dorosły, mężczyzna?				
VI-b	2W30N	0-20	Tcz+P		udowa	F	fr. trzonu	-	SZ. 2/412?	-	+			
VI-k	427 8W32N	20-25			kreg piersiowy	F	fr. łuku	-	SZ.2/gr.VI-14?	dorosły				
VI-h	-	35-40			kreg piersiowy	F	fr. łuku	-	?	dorosły				
VI-j	-	20-40			I kreg szyjny	F	fr. łuku	-	gr. VI-13?	-				
VI-a	1W25N	30-35			żebro	F	-	-	?	dorosły				

Katalog 3. Dudka, cmentarzysko, przepalone kości ludzkie poza grobami.

Kolory przepalenia: bż – jasno beżowy, n – niebieski, br – brązowy, cz. – czarny, j – jasny, c – ciemny

WYKOP	NR INW. (metr)	GŁ. cm	WARSTWA - KONTEKST	KOŚĆ określenie anatomiczne	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENE /PRZE PALENIE (kolor)
VI-n	631 7W19N	20-25	jama VI-n-1	potylicca	F	fr. z kresą karkową	-	VI-n1- A	kresa karkowa – mężczyzna?	czarna
VI-n	505? 6W?19N	?	jama VI-n-1	czaszka	F	mały fragment	-	VI-n1- A	dorosły	czarna
VI-n	828 7W19N	30-35	jama VI-n-1	ciemieniowa	F	łuska z fr. szwu strzał. i wieńcowego	P?	VI-n1- A	szew otwarty	n.-ciemno szara zew., bż – wew.
VI-n	472 8W17N, -	15-20	jama VI-n-1	skroniowa	F	wyrostek jarzmowy		VI-n1- A	dorosły	brązowo-c. szara
VI-n	826 6W18N	30-35	jama VI-n-1	szczeka	F	fr. z zębodołami I1-M1	P	VI-n1- A	dorosły	czarna
VI-n	455 7W18N	10-15	jama VI-n-1	piszczel	F	fr. trzonu, śr. część	P	VI-n1- A	dorosły	czarna
VI-n	545 6W18N?	15-20	jama VI-n-1?	kość stępu, łódkowata	F	fragment środkowy	-	VI-n1.A?	dorosły	czarna?
VI-n	103 8W19N, -	0-25	jama VI-n-1?	kalota	4F	-	-	VI-n1-A?	dorosły	niebiesko-szara
VI-n	931 8W18N	0-20	jama VI-n-2	kalota	F	mały fr. ze szwem	P	VI-n1.A?	dorosły	czarna
VI-n	930 7W18N	40-45	jama VI-n-2	jarzmowa	F	wyrostek czołowy	L	VI-n2-A		biało-j.szara
VI-n	891 7W18N	40-45	jama VI-n-2	czaszka	F	fr. kaloty	-	VI-n2-A		ciemno niebieski
VI-n	-	-	jama VI-n-2	kręg T/L	F	fr. łuku	-	VI-n2-A		białao-jasno szary
VI-n	523 7W18N	15-20	nad j.VI-n-2	żuchwa	F	fr.. trzonu	-	VI-n2-A	dorosły?	beżowo-biała
VI-n	848 7W18N, 882 9W18N	35-40	nad j.VI-n-2	ciemieniowa?	2F	łuska	-	VI-n2-A		jasno beżowo - białe
VI-n	-	0-20?	j-n-3/n-2?	kręg lędźwiowy	F	fr. łuku		VI-n2-A?		beżowo-białe
VI-n	-	0-20	j-n-3/n-2?	kości długie	3F	fr trzonu	-	VI-n2-A?		beżowo-białe
VI-n	-	0-25	-	skroniowa	F	część skalista	L?	VI-n2-A?		jasno beżowy
VI-n	28 6W18N, 69 6W17N 681, 278 8W18N	0-10	jama n-2/n-3?	ciemieniowa?	5F	fr. łuski	-	VI-n-2-A?/VI-n-3-A?		jasno beżowy, c. szare wew.
VI-n	127	0-20	j-n-3?	kręg szyjny	F	fr. łuku	-	VI-n-2-A?/VI-n-3-A?		beżowo-białe
VI-m	49 4W18N	0-10	n-3/2/VI-16?	czaszka	F	kalota	-	VI-n-2-A?/VI-n-3-A?		beżowo-białe
VI-n	29, 199 7W-8W18N	0-10	j-n-2?	kalota – potylicca?	2F	fr. ze szwem	-	os. C6	dziecko?	jasno beżowo - białe
VI-i	-	-	jama i-1	czaszka	F	mały fr. kaloty		os. C1		biało-szary
VI-i	192 7W25N	15-20	jama i-2?	żuchwa	F	środkowa część trzonu		os. C1	-	beżowo-biały
VI-i	256 7W25N	20-25	jama i-2?	ciemieniowa/czołowa	F	fr. ze szwem		os. C1	dorosły? szew otwarty	beżowo-biały
VI-i	-	0-20		udowa	F	fr. trzonu		os. C1	dorosły	biało-szara
VI-i	-	0-20?		paleczek środkowy dłoni	C	prawie cały		os. C1	dorosły	biało-j.szary
VI-j	81 9W25N	0-10	j-1/q-1? i-1/2?	kręg	F	mały fr. łuku	-	os. C1?, q-1A?	-	beżowo-biała, spękana
VI-j	338 9W25N	15-20	j-1/q-1? i-1/2?	potylicca/ ciemieniowa?	F	fr. łuski ze szwem	-	os. C1?, q-1A?	szew otwarty	beżowo-biała, spękana
VI-j	249 9W25N, -	15-20	j-1/q-1? i-1/2?	czaszka	F	fr. kaloty	-	os. C1?, q-1A?	-	beżowo-biała, spękana
VI-j	-	0-20		jarzmowa	F	wyrostek czołowy	L	os. C1?, q-1A?		beżowo-biała, spękana
VI-j	-	0-20		czaszka	F	fr. kaloty	-	os. C1?, q-1A?	-	beżowo-biała, spękana
VI-j	-	0-20		skroniowa/potylicca?	3F	mały fr. łuski	-	os. C1?, q-1A?	szew otwarty	beżowo-biała, spękana
VI-j	-	0-20		udowa?	3F	2 małe fr. trzonu	-	os. C1?, q-1A?		biało-j. szare, spękane
VI-j	-	0-20		strzałkowa/okciowa?	F	1 fr. trzonu	-	os. C1?, q-1A?		biało-j. szare, spękane
VI-i	39 6W23N	0-10	jama i-1/2	ciemieniowa	F	łuska – śr. część	-	os. C3	dorosły	czarno-brązowy
VI-i	69, 71 7W24N, -	0-30	jama i-1/2	czołowa/ ciemieniowa	4F	łuska	-	os. C3	dorosły	niebiesko-biały (zew.), br. wew.
VI-j	77 8W26N	0-20	-	czaszka	F	kalota	-	os. C3	-	niebiesko-biały, brązowy

WYKOP	NR INW. (metr)	Gł. cm	WARSTWA - KONTEKST	KOŚĆ określenie anatomiczne	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENIE /PRZE PALENIE (kolor)
VI-j	240 8W22N, -	15-20	blisko j-2, i-1/2?	ciemieniowa	4F	łuska	-	os. C3	-	b.-n. od zew. czarna wew.
VI-j		0-20		kość długa, piszczel?	F	fr. trzonu		os. C3		czarny, nadpalona
VI-j	309	15-20	jama j-1?	-	F	kalota	-	os. C2		nieb.-c. szara, twarda
VI-p	261 10W20N, 272 11W20N	20-25	jama j-1?	ciemieniowa?	2F	fr. łuski ze szwem	-	os. C2	dorosły (szew otwarty)	czarna
VI-p	123/220 10W23N, 209 11W22N, 146 1W24N	10-20	jama j-1/p-4?	czołowa?	4F	fr. łuski	-	os. C2	dorosły	słabo – czarna, miejscami na biało
VI-p	499 24N12E	20-25	jama p-4?	potylicza	F	fr. łuski ze szwem	-	os. C2	dorosły (szew otwarty)	czarno – niebieska (twarda)
VI-q	411 11W25N	20-25	jama p-4?	skroniowa	F	fr. ze stawem żuchwowym	P	os. C2	dorosły, szew otwarty	niebiesko-szara, brudzi
VI-p	406 23N12W	0-10	jama p-4?	czołowa/ciemieniowa	F	fr. łuski	-	os. C2	dorosły	czarno-jasno szary
VI-p	504 23N12W	25-30	jama p-4?	czołowa?	F	fr. łuski ze szwem	-	os. C2	dorosły	niebiesko-biały
VI-p	452 23N12W	10-15	jama p-4?	ciemieniowa/ czołowa	F	fr. łuski ze szwem	-	os. C2	dorosły	biało-szara
VI-q	-	0-20	jama p-4?	czaszka	F	mały fragment kaloty	-	os. C2	-	niebiesko-biała- beżowa
VI-k	-	0-20	jama q-1/i-1/2?	ciemieniowa/ czołowa	4F	kalota, fr. łuski	-	os. C2?	dorosły?	brązowo-czarna twarda
VI-k	-	10/20-25	jama q-1/i-1/2?	ciemieniowa/ czołowa	3F	kalota, fr. łuski	-	os. C2?	-	brązowa + niebiesko-biały
VI-q		0-20	j. p-4/q-1?	paleczek środkowy dłoni	F	ok. ½ dalszek	-	os. C2?	?	biało-niebiesko-szara
VI-q		0-20	j. p-4/q-1?	udowa/piszczel	4F	fr. trzonu		os. C2?		brązowo-czarno-c. szare
VI-q		0-20	j. p-4/q-1?	strzałkowa/łokciowa?	F	1 fr. trzonu	-	os. C2?	dorosły	niebiesko-szara
VI-q		0-20	j. p-4/q-1?	promieniowa?	3F	fr. trzonu		os. C2?		brązowo-czarno-c. szare
VI-q	2 11W23N	0-10	j. q-3?	żuchwa	F	środkowa cz. trzonu	-	os. C4	dorosły	biało-beżowy twarda, spękana
VI-q	?	0-20	j. q-3?	czołowa	F	fr. oczodołu	L	os. C4	pośrednia krawędź	beżowy twarda, spękana
VI-q	786 12W30N	?	j. q-3?	czaszka	F	fr. kaloty	-	os. C4	-	niebiesko- biały
VI-q	-	0-20	j. q-3?	paleczek ręki środkowy	F	koniec dalszy	?	os. C4	dorosły	biało-beżowy
VI-q	-	0-20	j. q-3?	promieniowa?	F	fr. trzonu		os. C4		beżowo-jasno szare
VI-q	-	0-20	j. q-3?	piszczel	7F	fr. trzonu		os. C4		beżowo-jasno szare
VI-q	-	20-40	j. q-3?	kątek piersiowy	F	fr. łuku	-	os. C4	?	biało-beżowy
VI-q	-	0-20	j. q-3?	zębro	F	mały fr.		os. C4		beżowo-jasno szare
VI-k		0-20	?	ciemieniowa?	3F	1 fr. ze szwem	-	VI-14D /C4	-	beżowo-biały
VI-k		20-25		potylicza/skroniowa	F	mały fr. ze szwem	-	VI-14D /C4	-	beżowo-biały
VI-k		0-20		skroniowa?	F	fragment ze szwem	-	VI-14D /C4		beżowo-biały
VI-k		0-20		udowa/ramienna	4F	4 fr. trzonu	-	VI-14D /C4		beżowo-biały
VI-k		0-20		kątek	F	fragment łuku	-	VI-14D /C4		beżowo-biały
VI-f	37 2W24N	25-30	skupisko	ciemieniowa	6F	fr. ze szwem + małe fr. łuski	-	os. C5	szew otwarty, kość delikatna? (młody?)	beżowo-biała, spękana
VI-f	37 2W24N	25-30	skupisko	skroniowa	2F	część skalista	L	os. C5	dorosły?	biało-beżowa
VI-f	37 2W24N	25-30	skupisko	paleczek stopy bliższy	C	-	-	os. C5	nasada przyrośnięta	biały
VI-f	37 2W24N	25-30	skupisko	piszczel	2F	4 fr. trzonu	-	os. C5	-	biało – beżowe
VI-f	37 2W24N	25-30	skupisko	strzałkowa/łokciowa?	2F	2 fr. trzonu	-	os. C5	-	biało – beżowe

WYKOP	NR INW. (metr)	Gł. cm	WARSTWA - KONTEKST	KOŚĆ określenie anatomiczne	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENIE /PRZE PALENIE (kolor)
VI-f	-	30-35	sk.37? (gr.VI-7)	skroniowa	F	ze szwem skroniowo-ciem.	-	os. C5	-	biało-beżowy, spękana
VI-f	-	30-35	sk.37? (gr.VI-7)	klinowa	F	fr. ze szwem klinowo-potylicznym	-	os. C5		biała
VI-f	-	20-30	sk.37? (gr.VI-7)	czaszka	6F	fr. kaloty	-	os. C5	-	biało-beżowo-niebieski
VI-f	-	15-20	sk.37? (gr.VI-7)	czaszka, ciemieniowa?	6F	fr. kaloty	-	os. C5	-	beżowo-biały, j. szary, spękane
VI-f	-	20-30	sk.37? (gr.VI-7)	żuchwa	2F	fr. trzonu z zębodołami		os. C5		biało-beżowo spękany
VI-f		25-30	sk.37? (gr.VI-7)	kości długie	15F	fr. trzonu	-	os. C5		biało-beżowy, spękana
VI-f		0-15	sk.37? (gr.VI-7)	bliższy paliczek ręki	F	środkowa część trzonu	-	os. C5		biało-beżowy
VI-f	-	-	sk.37? (gr.VI-7)	kość łódeczkowata	C	cała	L	os. C5	-	jasno-szaro-biały
VI-f		25-30	sk.37? (gr.VI-7)	piszczel	2F	2 fr trzonu		os. C5		biało-beżowy, spękana
VI-f		20-30	sk.37? (gr.VI-7)	żebra	5F	małe fr.	-	os. C5		biało-j. szare
VI-f		20-30	sk.37? (gr.VI-7)	kręg szyjny	F	fr. łuku	-	os. C5		biało-j. szary
VI-e	45 7W27N, -	25-30	nad jamą 4	ciemieniowa?	2F	fr. ze szwem	-	os. VI-e4-B	dorosły (szew otwarty)	c.szaro-brązowy + biały
VI-e	39 6W26N	55-60	jama VI-e-4	śródstopie	F	bliższy fr. trzonu	-	os. VI-e4-B	-	brązowo - czarny
VI-e	-	-	jama VI-e-4	udowa/ piszczel?	3F	fr. trzonu		os. VI-e4-B		niebiesko-biało-c.szare
VI-e	-	-	jama VI-e-4	kość długa	2F	fr. trzonu		jVIe4-B/C?		niebiesko-biało-c.szare
VI-e	-	-	jama VI-e-4	żebro	F	mały fr.		jVIe4-B/C?		niebiesko-biało-c.szare
VI-e	23 7W26N, 13 6W26N	25-30	jama VI-e-4?	udowa	8F	trzon		jVIe4-B/C?		niebiesko-c.szara
VI-e	39 7W27N	25-30	e-4/VI-6?	strzałkowa	F	nasada dalsza	L?	jVIe4-B?	dorosły	niebiesko-biały – c.szary
VI-e	65 7W32N	50-55	j. VI-e-3?	udowa	F	fr. głowy (ludzka?)	-	VI-e-3-B?/ VI-14?	dorosły?	szara
VI-c	737	30-40	jama VI-e-1	potylicy	F	fr. łuski	-	VI-e1-B		biała
VI-c	499 5W30N	20-30	strop j.VI-c-1	jarzmowa	F	wyrostek czołowy	L	VI-e1-B		beżowo-biała
VI-c	310 5W27N, 172 5W29N		j.c-1? (gr.VI-4?)	czaszka	3F	fr. kaloty	-	VI-e1-B	-	j.szaro-beżowo-biały
VI-b	68 3W30N		jama e/c-1?	żuchwa	2F	głowa	?	VI-e1-B		biało-beżowo-j.szara
VI-c	220 5W30N	0-20	strop j.VI-c-1	I śródstopie	F	trzon	L	VI-e1-B		j.szaro-beżowe
VI-c	102 4W30N	0-20	strop j.VI-c-1	kość długa	F	fr. trzonu	-	VI-e1-B		wygięta, biało-szara
VI-e	-	-	jama VI-e-1	kość długa (strzałkowa?)	F	fr. trzonu		VI-e1-B		biało-j. szary
VI-b	88 28N3W	0-20	j.VI-c-1?	łokciowa	F	dalszy fr. trzonu	L	VI-e1-B		beżowo-biały
VI-e	-	25-30	j.VI-e/c-1?	skokowa	F	tylna część kości	P	VI-e1-B?	dorosły	szara
VI-b	464 28N3W	-	j.VI-e/c-1?	skokowa	F	?		VI-e1-B		szara
VI-e	-	-	j. e-4?	k. długa	2F	fr. trzonu		e-1-B?	-	biały
VI-e	-	25-40	-	jarzmowa	F	wyrostek czołowy	P	e-1-B?	długi wyrostek, gracylny	beżowo-biała spękana, twarda
VI-e	-	0-20	-	czaszka	2F	fr. kaloty	P	e-1-B?	długi wyrostek, gracylny	beżowo-biała spękana, twarda
VI-e	-	25-40	-	kręg szyjny?	F	fr. łuku	-	e-1-B?	-	beżowo-biały
VI-b	239	0-10,20-30	jama e/c-1?	trzonowiec szczęki	3F	fr. zęba + fr. korzenia		e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		biało-j.szary
VI-b	-	20-30	jama e/c-1?	ząb żuchwowy?	F		-	e-1-B?/ gr. VI-4/ -1?		biało-j.szary
VI-b	-	0-20	jama e/c-1?	ząb	F	korzeń	-	e-1-B?/ gr. VI-4/ -1?		biało-j.szary
VI-b	-	20-30		UI1 (siekacz szczękowy)	C	-	-	e-1-B?/ gr. VI-4/ -1?		brązowo-czarny
VI-b	3W30N	0-20	jama e/c-1?	szczeka	7F	fr. zębodołami		e-1-B?/ gr. VI-4/ -1?		biało-beżowo-j.szara
VI-b	1-3W26-30N	20-30	?	czaszka	5F	małe fr. kaloty	-	e-1-B?/ gr. VI-4/ -1?		biało-beżowo-j.szara

WYKOP	NR INW. (metr)	GŁ. cm	WARSTWA - KONTEKST	KOŚĆ określenie anatomiczne	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENE /PRZE PALENIE (kolor)
VI-b	1-3W26-28N	0-20		czaszka	5F	fr. kaloty	-	e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		biało-beżowo-j.szara
VI-c	1-3W26-30N	20-30	?	czaszka	2F	małe fr. kaloty	-	e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		biało-beżowo-j.szara
VIb/c	-	-	jama c-1/e-1?	czaszka	8F	fr. kaloty	-	e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		j.beżowo-szara
VI-b	1-3W26-30N	20-30/27		żebra	5F			e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		j. szaro-białe
VI-b	-	0-20/27		kręgi (piersiowe/szyjne?)	5F	małe fr. łuku		e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		j.szaro-białe
VI-b	-	0-20		kręg szyjny	F	fr. łuku		e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		j.szaro-białe
VI-b	-	20-30		kręg lędźwiowy?	F	fr. łuku		e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		j.szaro-białe
VI-b	-	0-30		łopatka	5F	fragmenty		e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		biało-szara
VI-b	1-3W26-28N	0-30		promieniowa	4F	fr. trzonu	-	e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		biało-jasno szara
VI-b	1-3W26-30N	20-30		łokciowa?	F	fr. trzonu		e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		biało-ciemno szare
VI-b	1-3W26-30N	20-30		strzałkowa/łokciowa	2F	fr. trzonu		e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		biało-ciemno szare
VIbc	?, -	0-20		paliczek ręki bliższy II/IV?	F	2/3 dalsze	-	e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		beżowo-jasno szary
VI-b	-	0-20		paliczek ręki bliższy III?	F	½ dalsza	-	e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		beżowo-jasno szary
VI-b	-	0-20		paliczek ręki bliższy II/IV?	F	bez nasady bliższej	-	e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		beżowo-jasno szary
VI-b	?, -	0-20		paliczek ręki środkowy	F	nasada	-	e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		beżowo-jasno szary
VI-b	-	20-30		piszczel/udowa?	4F	fr. trzonu		e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		biało-ciemno szare
VI-b	1-3W26-30N	0-10		kość długa	5F	fr. trzonu	-	e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		biało-jasno szara
VIbc	-	0-20		IV śródstopie	F	2/3 dalsze	-	e-1-B?/ gr. VI-4/-1?		beżowo-jasno szary
VI-e	20 6W28N	40-45	jama VI-e-1	udowa	F	fr. końca bliższego (szyjka i krętarz)		os. C-8 =VI-e1-C?	dorosły, masywna kość	czarno-brązowy
VI-c	493 5W30N	20-30	strop j.VI-c-1	udowa	F	śr. cz. trzonu		C-8 =VI-e1-C?		niebiesko-c. szara
VI-k	-	0-20	?	udowa	F	fr. trzonu	-	C-8 =VI-e1-C?	dorosły?	brązowo-czarna twarda
VI-e	38 7W29N?	25-30	nad j.VI- j-e-2	ciemieniowa?	2F	fr. ze szwem	-	C-8 =VI-e1-C?	dorosły	c.szaro-brązowy + biały
VI-e	31 7W29N	20-25	nad j.VI- j-e-2	żebro	F	fr. tylny żebra	-	C-8 =VI-e1-C?	dorosły	brązowo-czarny
VI-b	316 3W27N	20-30		potylicca	F	śr. część trzonu	-	C-8? /gr.VI-4?		nadpalona, cz./c.szary-n
VI-b	463, 577 3W28N	28		czaszka	4F	fr. kaloty	-	C-8? /gr.VI-4?		niebiesko-biały
VI-b	62 3W29N	0-10		czaszka	F	fr. kaloty	-	C-8? /gr.VI-4?		nadpalona, cz./c.szary-n
VI-b	53 3W30N	-		kości długie.	5F	fr. trzonu		C-8? /gr.VI-4?		brązowo-biała
VI-b	109 3W28N	0-20		paliczek ręki bliższy?	F	½-1/3 paliczka	-	C-8? /gr.VI-4?		lekko nadpalony, brązowy
VI-b	26-30N1-3W	20-30		paliczek ręki środkowy	C	-	-	C-8? /gr.VI-4?		czarno-niebieski
VI-b	510 3W28N	27		udowa/piszczel?	2F	fr. trzonu	-	C-8? /gr.VI-4?		biało-ciemno szary
VI-b	-	0-20		czołowa	F	fr. z krawędzią oczodołu	P	C-8? /gr.VI-4?		brązowo-biała
VI-b	1-3W29-30N	0-10		czaszka	2F	kalota	-	C-8? /gr.VI-4?		brązowa, zaczerwiona
VI-b	1-3W26-28N	0-20		udowa/piszczel	5F	fr. trzonu	-	C-8? /gr.VI-4?		c.szaro-białe
VI-g	-	-	jama VI-g-1	kości długie	1F	małe fr. trzonu	-	os. VI-g1-A		biało-beżowe
VI-g	-	-	jama VI-g-1	żebro	2F	małe fragmenty	-	os. VI-g1-A		biało-beżowe
VI-g	241 2E23N	15-20	jama VI-g-1	jarzmowa	F	wrostek czołowy	P	os. VI-g1-A	mężczyzna?	beżowo-biała, twarda, zielona
VI-g	261 3E23N	15-20	jama VI-g-1	ciemieniowa/ czołowa	F	fr. łuski	-	os. VI-g1-A		beżowo-biały
VI-g	259 3E23N	15-20	jama VI-g-1	czaszka	F	kalota	-	os. VI-g1-A		beżowo-biały
VI-g	190 1E23N, 350 4E23N	10-15	jama VI-g-1	czołowa /ciemieniowa	2F	fr. łuski	-	os. VI-g1-A		beżowy-niebiesko-biały
VI-g	-	0-25	jama VI-g-1?	czołowa	F	fr. z krawędzią oczodołu	-	os. VI-g1-A	kobieta?	beżowo-biały, spękana

WYKOP	NR INW. (metr)	Gł. cm	WARSTWA - KONTEKST	KOŚĆ określenie anatomiczne	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENIE /PRZE PALENIE (kolor)
VI-g	-	20-25	jama VI-g-1?	skroniowa	F	fr. ze szwem skr.-klin.	-	os. VI-g1-A		beżowo-biały-c.szary
VI-L	184 1E22N	10-15	jama VI-g-1?	kalota	F	-	-	os. VI-g1-A	dorosły	beżowa wew. + brązowa zew.
VI-g	50 1E24N	0-10		paleczek dłoni	C	cały	-	os. VI-g1-A	nie przyrośnięta nasada	beżowo-biały
VI-g	-	0-25	jama VI-g-1?	kości długie, obie kończyny	7F	małe fragmenty trzonu	-	os. VI-g1-A	dorosły?	beżowo-biało-j. szare
VI-g	-	0-25	jama VI-g-1?	promieniowa/łokciowa	4F	małe fragmenty trzonu	-	os. VI-g1-A	dorosły?	beżowo-biało-j. szare
VI-g	-	0-25	jama VI-g-1?	łokciowa	3F	fr. trzonu	-	os. VI-g1-A	dorosły	beżowo-biały, b. twarda spękana
VI-g	-	0-25	jama VI-g-1?	żebro	2F	małe fragmenty	-	os. VI-g1-A		biało-j. szare, spękane
VI-l/ł	-	0-20	gr.VI-16/fj.g-1	łokciowa	F	nasada bliższa	P	os. VI-g1-A		szaro.-bż, spękane
VI-l/ł	-	0-20	gr.VI-16/fj.g-1	kręg piersiowy/łędźwiowy	2F	fr. końców tylnych	-	os. VI-g1-A		szaro.-bż, spękane
VI-d	51 30N3E	20-25		skroniowa	2F	część skalista	P	g-1-A?	-	biało-beżowa
VI-d	20 28N1E	0-15	blisko j.VId-8	czaszka	F	kalota	-	g-1-A?	dziecko?	biała
VI-d	-	0-30		żuchwa	2F	małe fr.	-	g-1-A?		beżowo białe
VI-d	52 1E28N	15-20		ząb szczękowy?	C	-	-	g-1-A?		
VI-d	25 26N3E	15-20		kręg piersiowy	F	fr łuku	-	g-1-A?		brązowp-szaro-niebieski
VI-d	-	15-20		żebro	2F	małe fr.	-	g-1-A?		szaro-biały
VI-d	1 29N1E, 17 26N3E	0-15	blisko j.VId-3	piszczel	F	fr. trzonu (grań przednia)	-	g-1-A?	-	beżowo-biała
VI-b	159 2W27N	0-20	jama VI-g-1?	strzałkowa	F	trzon	-	g-1-A?/ gr. VI-2?		beżowo-j.szara
VI-b	120? 1-3W26-30N	0-20	jama e/c-1?	żuchwa	F	fr.	-	g-1-A?/ gr. VI-2?		biało-beżowo-j.szara
VI-d	71 26N2E	25-30	nad gr. VI-9	czołowa/ ciemieniowa?	F	fr. łuski	-	os. C-7	-	szaro-niebiesko - brązowa
VI-d	12 27N4E, 55 27N1E	0-15	-	ciemieniowa/potylica	2F	fr łuski, szew węglowy	-	os. C-7	-	brązowo-czarna
VI-d	41 29N3E	15-20		biodrowa	F	fr. talerza	-	os. C-7	-	brązowo-ciemno szary
VI-b/ g/d	26, 61 1W28N 332 1E25N, 18 28N2E	0-10	g-1?	ciemieniowa	3F	tylni fr. łuski, ze szwem węglowym?	L	os. C-7 /os.g-1-B?		nadpalona, czarny/c.szary-niebieski
VI-d	19 26N1E	0-15		czaszka	F	fr. kaloty	-	os. C-7 /os.g-1-B?		czarno-brązowy. nieb-wew.
VI-d	23 32N2E, 24 32N4E	0-15	nad j.VI-d-5	czaszka	2F	kalota	-	os. C-7 /os.g-1-B?	-	szary
VI-d	55 32N1E	15-20	blisko j.VId-6	skroniowa/potylica?	F	łuska	-	os. C-7 /os.g-1-B?	-	niebiesko-brązowa
VI-g	292 4E23N	20-25		ciemieniowa	F	fr. łuski ze szwem	-	os. C-7 /os.g-1-B?	dorosły, szew otwarty	niebiesko-biała, c.szara
VI-g	-	10-15		ciemieniowa	F	fr. łuski, środkowa część	-	os. C-7 /os.g-1-B?	dorosły	brązowo-c.nieb.-szary
VI-g	-	0-20		żuchwa	F	fr gałęzi	-	os. C-7 /os.g-1-B?		biało-nieb.-c.szary
VI-b	133 2W26N	0-20	sk.VI-b/gr.VI-4	żuchwa	F	śr. część trzonu	-	os. C-7 /os.g-1-B?		nadpalona, cz./c.szary-n
VI-b	16 1W28N	0-10		UI1 (siekaacz szczękowy)	C	-	-	os. C-7 /os.g-1-B?		brązowo-czarny
VI-g	-	0-25		kości długie	2F	małe fr. trzonu	-	os. C-7 /os.g-1-B?		niebiesko-biało-c.szare
VI-b	493 1W26N	27		żebro	F			os. C-7 /os.g-1-B?		niebiesko-biało-c.szare
VI-r	-	-	jama VI-r-2	piszczel?	F	mały fr. trzonu		?		beżowo-j. szara
VI-r	-	30-40		promieniowa?	F	fr. trzonu		?		biało-j. szara1g
VI-r	-	0-30		kości długie	3F	fr. trzonu		?		beżowo-j. szare
VI-r	-	0-30		łopatka	F	mały fr		?		beżowo-j. szara
VI-r	-	0-30		kość klinowa?	F	mały fr.		?		biała

nadp. – nadpalona; k. dł. – kość długa; bel – belemnit; **Z** – zawieszka z zęba zwierzęcego; **G** – naczynie, *niepewne przyporządkowanie do jamy*; **jamy związane z kośćmi ludzkimi**

[illegible]

[illegible]

OBIEKT (j. - jama)	METR	GŁ.	NR ZABYTKÓW	KOPYTNE		ZWIERZĘTA FUTERKOWE		JEŻ	PTAKI	ŻÓŁW	RYBY	SKAMIELINY	OCHRA	KOŚCIANE WYTWORY	KRZEMIEŃ	CERAMIKA
				kości (fragmenty)	zęby	kości	zęby zuchwy									
j. VI-e-3a	7W31-32N	50-55	76; 65, 66	2 (#65, 66)	fr. szkliwa #76	#76 kość długa?										
j. VI-e-3b	7W30N	50-55	59,60	1 (#59)											1	
j. VI-e-3a	7W30-32N	55-60	78-79												1	1
j. VI-e-3b	7W30N	50-55	-													
j-VI-e-3?	kretowina?	55-60	67,68	1? - #68				#67 (zuchwa)								
j. VI-k-1/e-3a-b	7-8W30-32N	35-60	-	71 (4 przepalone, 11nadm.)		1 kość długa	fr. zęba			1fr						
j. VI-e-4	6-7W26-27N	35-40?														
		40-45	-													
		45-50	35												1	
		50-55	36,37(6W26N); 43; 99	2												2
		55-60	38,39; 45-47,101	3											1	1
		60-65	31-32;40	2												1
	-	40-65	-	61 (6nadm., 15 przepalone)		5 fr. kości	fr. zuchwy?			1m. fr.	6?					
j. VI-i-1	7W24N	35-40	343, 344	1 (#343)												1
		40-45	346-7,354-7,359,363-4	2											3	4
		45-50	367	1 (#367)												
		35-50	-	98 fr. (71 fr. przepalone)	2 fr. szkliwa	1 fr. k. długiej										
j. VI-i-2	7W25N	35-50	-						1 kość							
		40-45	348,352-3,358,360-2, 365	3-4									2		3	1
		45-50	366,368,369	1?: #368?											1	1
		35-40	356,360,348,-	27 (4nadm., 5 przepalone)	2 fr. szkliwa							1 bel				
j-p-3	10W20-22N	30-35	335?												1?	
jama VI-j-1	9W21-22N	35-40	421-2,425,430-1, 439,441,443,445												2	7
		40-45	450,456,458-60,464, 470-1, 473, 476, 480-1	2 kości dł. #470,460											2	8
		45-50	484,485													2
	9W22N	55-60	486-8,507-8,513-4,516	1-2, (#507 – kręgi)											2	4
j. VI-j-1/ j.p-3	-	35-60	-	78fr. (11 przepalone, 13 nadp.) +1 kość nadgarstka	1 fr. zęba	4: 3 k. długie, żebro,	1fr. zęba									
j. VI-j-2	8W22-23N	35-40	423,427-9,432-8, 440-1,444	2 (#436,429)	#437 – dzik PM										2	10
		40-45	489,451-5,463,465-9,472,474-5,477-9,	1 (#454 – piszczał sarna)											4	15
		45-50	489-506,509-512,515,517-521	4 (#518-czaszka?)	2 małe fr. szkliwa	kuna szczeka	#489 szczeka								4	11
		35-50	-	84 fr. kości: 2 żebra, 40 kości dł., 3 paliczki (8 przepalone, 28 nadp.)		skokowa zająca; 5 fr. k. długich			2: łyska, ślepowron	1 fr.		4 bel. (#501?)				
nadm. jamą VI-j-2	8W22N	20-25	359				borsuk zuchwa									
j. VI-k-3	8W28N	35-40	587, 571?		571?					1 m.fr		#587				

OBIEKT (j. - jama)	METR	GŁ.	NR ZABYTKÓW	KOPYTNE		ZWIERZĘTA FUTERKOWE		JEŻ	PTAKI	ŻÓŁW	RYBY	SKAMELINY	OCHRA	KOŚCIANE WYTWORY	KRZEMIENIE	CERAMIKA
				kości (fragmenty)	zęby	kości	zęby zuchwy									
j. VI-g-1	2-3E23-24N	25-30	360-364,369, 355?	2											1	4
		30-55	371,375-379	3			#377 – łopatką?								2	
		25-55	-	fr. żebra (kopytny?)			3 fr. k. długa			1fr		1 bel	1			
j. VI-f/g-2	1E23N	25-30	366,367,368	1-3 (#366)										fr.		2
	1W1E23N	30-35	372,373, 42													
		35-45	-													
		25-45	-	9fr (1przepalony)									1	fr..		
j. VI-g-3	4E25N	25-30	570													1
j. VI-h-1	3W20N	30-35	693,695													2
		35-40	759-761,765,767												2	3
		40-45	777,778			778-kręg?									1	
		30-45	-	18fr (nadpalone.)		1 fr. kręgu?										
strop j.VI-h-2	1-3W20-21N	25-35	663				#663 ząb bobra									
j. VI-h-2	1-3W20-21N	35-40	733,740-1,743,746,764,758,	41 fr. (7 przepalonych)		1 kość przepalona				1m. fr.		1 bel	2		2	5
j. VI-l-1	3E21-22N	30-35	271													1
j. VI-l-2	2-3E20N	30-35	273	4 małe fr. kości												1
j. VI-l-3	4E20N	30-35	-													
nad j.VIŁ-1	2E19N	25-30	40				#40 ząb bobra									
j. VI-Ł-1	1W-2E18-19N	30-35	48-58	2-4	#49 fr. trzonowca, jeleniowaty										4	3
		35-40	59,60,61	2												1
		40-45	64,66-70	2-4	#68 fr. trzonowca, jeleniowaty		#69 ząb bobra		#71-72 h. An.pl							2
		30-45	-	54fr (6 przepalone)												
j. VI-Ł-2	2E17N	35-40	62,63	2												
		40-45	-													
		35-45	-	4 fr. kości (2 przepalone)												
j. VI-m-1	4W18N	20-25	308, 314-316	4 fr. kości									#308			
		25-35	321, 323-6,	323,324											3	
		-		32 fr. (8 fr. nadpalone)		2: k. długie, paliczek						2 KAM.				
j. VI-n-1	7W19N	35-45	853-961	przepalone poroże sarny i fr. czaszki?	fr. trzonowca dzik?	8 (1 przepalona), 3 kręgi? (2przepalone)		#894 pr. zuchwa	1 – trac bielaczek			4 bel, 2wap	#855		4	4
nad jamą VI-n-2	7W18N	15-30	501, 619, 794				#619 wydra kiel			#794			#501			
j. VI-n-2	7W18N	35-40	890-3,897-902,	2-5: #890, 900 – metapodium (1 przepalona)									#899		3	1
		40-45	865,903-6,923-9, 931-6,945-6	3-5: #926-k. stępu, #929-k.długa	fr. trzonowca jeleniowatego					#923, 945		#924,928 bel.,wap.			5	4

[illegible]

Katalog 5. Dudka, luźne kości ludzkie.

Warstwa: T – torf; P – piasek, Z – żwir; H – próchnica, Gl - glina, G – gytia; cz- czarny, br – brunatny, b- biały, ż – żółty, gr. – gruzelkowaty sz – szary; Zęby: L – dolny, U – górny, I – siekacz, C – kiel, P – przedtrzonowiec, M – trzonowiec; Osobnik: Cz. – wydzielona czaszka, Ż – wydzielona żuchwa, Z – wydzielony zestaw zębów, SZ – wydzielony szkielet; os. – osobnik (wykop + duża litera); przep. – przepalona, G – obgryzione przez gryzonie

WYKOP	NR INW. (metr)	GL. cm	WARSTWA	DATOWANIE	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENIE /PRZE PALENIE	ZERODOWANIE POWIERZCHNI	ŚLADY OBGRYZANIA	ŚLADY CIECIA
I	157 12E1N	35-40	Tcz.P II	Zedmar	ciem./potylicca	F	fr. ze szwem węglowym		os. I-A	młody osobnik, dziecko				
I	12E2S	35-50	Tcz.P II	Zedmar	ząb mleczny, kiel	F	2/3 korony		os. I-A	starcie >4 lat, <9, Inf. I/Inf. II				
I	12E4S	25-30	Tcz.P II	Zedmar	zawiązek LM2? lub 1?	F			os. I-A	5-6lat, <7lat				
I	1W1N	30-35	B3	Zedmar	potylicca +skr.	F	fr. ze szwem		I-G, CZ.4	delikatna kość				
I	144 12E4S	30-35	Tcz.P II	Zedmar	ciemieniowa	F	łuska, fr.	L?	os. I-D, CZ.2	Adultus	nadpalona			
I	13E-1-6S	25-50	B3	Zedmar	ciemieniowa	F	mały fr. łuski		os. I-D, CZ.2	Adultus	nadpalona			
I	524 15E1N	45-50	Tcz.P II	Zedmar	potylicca	F	fr. łuski szew węglowy		os. I-D, CZ.2	Adultus	nadpalona			
I	540 14E1N	-	Tcz.P II	Zedmar	ciem./czołowa	F	mały fr. łuski		os. I-D, CZ.2	Adultus	?			
I	13E2S	35-40	Tcz.P II	Zedmar	ciem./czołowa	F	fr. łuski		os. I-D, CZ.2	Adultus	nadpalona			
I	12E1-7S	-	B3	Zedmar	ciem./ potylicca	F	mały fr. łuski		os. I-D, CZ.2		nadpalona			
I	13E1-4S	-	B3	Zedmar	potylicca	F	mały fr. łuski		os. I-D?					
I	-	-	B3	Zedmar	potylicca	F	mały fr. łuski		os. I-D?		nadpalona			
I	11E3S	25-30	Tcz.P II	Zedmar	ząb – kiel /siekacz	F	fr. korzenia		os. I-D?	-				
I	12E1S	20-25	Tcz.P II	Zedmar	siekacz?? szczęki	F	½ korony, fr. korzenia		os. I-D?	20-30lat (20-25?)				
I	272, 302, 271 15E3S	35-45	B3	Zedmar	udowa	3F	koniec dalszy trzonu	L	os. I-D		-			
I	110 10E5S	20-25	Tcz.P II	Zedmar	udowa	F	mały fr. trzonu	?	os. I-D		nadpalenie?	+		
I	375, 422 14E1N	40-45	Tcz.P II	Zedmar	udowa	2F	mały fr. trzonu	-	os. I-D		nadpalenie?	+		
I	12E4S	0-10	Tcz.P	Zed/ Neolit	udowa	F	mały fr. trzonu		os. I-D		nadpalenie?	+		
I	13E6S	30-35	Tcz.P II	Zedmar	paliczek ręki bliższy	F	brak nasady bliższej		os. I-D		-	+		
I	187 16E1S	35-40	Tcz.P II	Zedmar	paliczek ręki środkowy	C	-		os. I-D	młody os. Juv/Ad.(15-20)?				
I	13E, 1-7S, 1-4S 14E	0-25	Tcz.P	Zed/ Neolit	skroniowa	F	pars petrosa, przewód słuchowy	L	os. I-C, CZ.1	nieduża				
I	4 11E2S	0-10	Tcz.P	Zed/ Neolit	ciem./czołowa	F	mały fr. łuski		os. I-C, CZ.1	dość cienka kość		+		
I	12 16E1N	15-20	Tcz.P	Zed/ Neolit	ciemieniowa	F	mały fr. łuski ze szwem skr.-ciem.		os. I-C, CZ.1			+		
I	13E4S	0-10	Tcz.P	Zed/ Neolit	potylicca?	F	mały fr. łuski		os. I-C, CZ.1					
I	14E3S	0-10	Tcz.P	Zed/ Neolit	potylicca	F	mały fr. łuski		os. I-C, CZ.1	dość cienka kość				
I	13E7S	20-25	Tcz.P	Zed./ Neolit	potylicca	F	fr. łuski		os. I-C, CZ.1					
I	10E4S	0-15	Tcz.P	Zed/ Neolit	czaszka	F	bardzo mały fr. kaloty		os. I-C? (3)			+		
I	11E4S	0-10	Tcz.P	Zed/ Neolit	czaszka	F	bardzo mały fr. kaloty		os. I-C? (3)			+		
I	Ib?	20-25	Tcz.P	Zed/ Neolit?	przedtrzonowiec UP	F	fr. korony		os. I- C?	20-35lat				
I	10E10S	20-25	Tcz.P	Zed./ Neolit	ząb LM2 (lub LM3)				os. I-B	11-12lat, Infans 2 (Juv.?)				
I	-	-	Tcz.P	Zed/Neolit	zawiązek kła żuchwowego	C?	¼-1/3wys korony		os. I-E	2-3 lata 2-4 (żuchw.)				
I	99 5E1N	15-20	Tcz.P – I1	Zed/ Neolit	ciemieniowa	F	fr. łuski		os. I-F, CZ.3	b. gruba kość, męczyzna?	-	+		
I	13E4S	10-15	Tcz.P – I1	Zed/ Neolit	ciem. / czołowa	F	fr. łuski		os. I-F?, CZ.3?	gruba czaszka, męczyzna	nadpalona	+		

WYKOP	NR INW. (metr)	Gł. cm	WARSTWA	DATOWANIE	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENE /PRZE PALENIE	ZERODOWANIE POWIERZCHNI	ŚLADY OBGRYZANIA	ŚLADY CIECIA
I	241 15E3S	35-40	Tcz.P II	Zedmar	III? paliczek śr. ręki	C	cały		os. I-H		biały			
I	8E1N	20-25	Tcz.P II	Zedmar	ciemieniowa?	F	mały fr. łuski		os. I-H?		biały			
I	14E4S	15-20	Tcz.P – I1	Zed/ Neolit	ciemieniowa	F	mały fr. łuski		os. I-H?		biały			
I	14E10S	10-15	Tcz.P – I1	Zed/ Neolit	kreg	F	mały fr. łuku		os. I-H?		biały			
I	13E1-6S		B3	Zedmar	czaszka	F	b. mały fr. kaloty		os. I-D/ I-C?		?			
I	13E2S		B3	Zedmar	ciem./ potylicca fr.	F	b. mały fr. łuski		os. I-D/ I-C?		?			
I	1-17E1N	35-40	Tcz.P II	Zedmar	ciemieniowa	F	mały fr. ze szwami		os. I-D/ I-C?		?			
I	12 2E1N	10-15	Tcz.P – I1	Zed/ Neolit	czaszka	F	mały fr. kaloty		CZ.3?/1? CZ.5?		-			
I	1W2N	10-20	Tcz.P – I1	Zed/ Neolit	potylicca	F	mały fr. ze szwem węglowym		CZ.3?/1? CZ.5?		-			
I	57 2E1N	10-15	Tcz.P – I1	Zed/ Neolit	potylicca/ciemieniowa	F	mały fr. łuski		CZ.3?/1? CZ.5?		nadpalona?			
I	11 4E1N	0-10	Tcz.P – I1	Zed/ Neolit	ciemieniowa/czołowa	F	fr. łuski		CZ.3?/1? CZ.5?		nadpalona			
I	154 2E1N	15-20	Tcz.P – I1	Zed/ Neolit	ciemieniowa	F	łuska		CZ.3?/1? CZ.5?		nadpalona			
I	27 12E10S	20-25	Tcz.P – I1	Zed/ Neolit	czaszka	2F	mały fr. kaloty		?		przepalona			
I	10E16S	20-25	Tcz.P – I1	Zed/ Neolit	udowa?	F	mały fr. trzonu		?		przepalona			
II	9 14E31S	20-25	PTbH	Zedmar	żebro	F	½ kości		II-A	młody osobnik In II - Juv	-			
II	12E31S	15-20	Tcz.b P	Zed./ Neolit	ciemieniowa?	F	mały fr. kaloty		II-B	dorosły	-	+		
XIic	197 22E7N	21	Tcz.gr - L3	Zedmar	czołowa	F	fr. łuski ze szwem	L	XII - A	młody osobnik – Juvenis?				
XIic	219 26E7N	24	Tcz.gr - L3	Zedmar	czołowa	F	fr. łuski	-	XII – A?	kość delikatna – młody os.	zaczerniona			
XIib	141 24E9N	20-40	Tcz. gr. – L3	Zedmar	kalota (czołowa/ciem.)	F	fr. łuski		XII – A?	młody os.?	zaczerniona			
XIib	-	20-40	Tcz. gr. – L3	Zedmar	kalota (ciemieniowa?)	F	fr. łuski	-	XII – A?	młody os.?		+		
XIIa	-	20-40	Tcz.gr. – L3	Zedmar	kalota (ciemieniowa?)	F	fr. łuski ze szwem	-	XII – A/B?	-	zaczerniona			
XII			L3, Tczgr	Zedmar	I kreg piersiowy	F	zab		XII – A/B?					
XIic	233, 26E8N	28	Tcz.gr - L3	Zedmar	czołowa/ciemieniowa	F	mały fr. łuski	-	XII - B	średnio masywna - dorosły		+		
XIib	-	10-25	Torf czarny	p. neolit	ciemieniowa	F	fr. łuski ze szwem wieńcowym	-	XII – B?	średnio masywna - dorosły		+		
XIib	-	20-40	Torf cz. gr.	Zedmar	ciemieniowa	F	fr. łuski	-	XII – B?	dorosły?		+		
III	42 15E67N	90-95	Tb= Pb	w. Mezolit	zab LM2	C	-	L	z.1. – os. A	starcie: 2, 20/24-30lat - Ad				
III	56 14E67N	80-85	laguna -BO	w. Mezolit	zab LM3	C	-	L	z.1. – os. A	starcie: 2, 20/24-30lat - Ad				
III	43 15E67N	90-95	Tbr+Pb	w. Mezolit	zab UP1	C	-	L	z.1. – os. A	starcie: 2, 16-20/24lat – Ad				
III	67 11E69N	110-115	Tcz-br + P /Pz+(T resztki)	w. Mezolit	śródstopie IV?	F	trzon	P	SZ.1. – os. B	dorosły				
III	15 13E67N	45-50	Tcz.P II?	p. Mezolit	piszczel	F	1/3 bliższa trzonu	P	SZ.2. – os. C	dziecko 8-12lat				
III	111 7E67N	60-65	P+H (jama z toporem)	p. Mezolit	czołowa	F	fr. szwu czołowego	-	CZ.1. – os. C?	kobieta/młody osobnik				
III	93 9E69N	65-70	PH (III) – B5	p. mezolit	zab szczękowy – UP2?	c	-	P?	z.2. – os. D	starcie: 4/5, 35/40-50lat –M				
III	175 6E67N	45-50	Tcz. P II = B4	w. Zedmar	CZOŁOWA	F	fr. z krawędzią oczodołu	P	CZ. 2 – os. E	mężczyzna				
III	5E67N	45-50	spag Tcz.P +. HP – I2/3	w. Zedmar	czołowa	F	fr. oczodołu, wyrostek jarzm.	P	CZ. 2 – os. E	mężczyzna?				
III	101 7E67N	55-60	Tcz. P II = B4	w. Zedmar	zab UC	c	-	P?	z.3,CZ.2, os. E	starcie: 5 30-40/45lat p. Ad.				
III	124 3W69N	45-50	HP	w. Zedmar	ciemieniowa	F	fr. ze szwem wieńcowym	P	CZ.3, os. F	dorosły		+		
III	7W67N, 1E67N	40-65	HpG – I2a	Zed/w. Zed	czołowa/ciemieniowa	2F	bardzo mały fr. kaloty	-	CZ.3, os. F	dorosły		+		
III	75 2W67N	35-40	Tcz.P=I2	Zedmar?	ciemieniowa	F	ze szwem wień. i strzałk.	L	CZ.3?, os. F?	dorosły, młody?				
III	111 5E69N	45-50	spag Tcz.s.spiasz./H+P	w. Zedmar	III śródręcze	F	½ trzonu	P	SZ.3, os. G	dorosły, kobieta?				

WYKOP	NR INW. (metr)	Gł. cm	WARSTWA	DATOWANIE	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENIE /PRZE PALENIE	ZERODOWANIE POWIERZCHNI	ŚLADY OBGRYZANIA	ŚLADY CIECIA
III	5E69N	45-50	spag Tcz.s.sp.-I2/3?	w. Zedmar	paliczek bliższy ręki	F	½ śr. trzonu	-	SZ.3, os. G	dorosły				
III	4E70N	35-40	Tcz.P – I2/I3?	w. Zedmar?	paliczek bliższy ręki	F	trzon	-	SZ.3, os. G	dorosły				
III	12E68N, 71 11E68N	55-60	TcP I + TcP II = B4	w. Zedmar?	udowa/piszczel	2F	fr. trzonu	-	SZ. 3? os. G?	?				
III	34 12E70N	45-50	Tcz. P II = B4	w. Zedmar	miednica	F	fr. kości biodrowej	P	SZ.4, os. H	Infans III/ Juvenis				
III	6-14E67-70N	-	Tcz. P II = B4	w. Zedmar	paliczek ręki, bliższy/środk.	F	cały (bez nasady)	-	SZ.4, os. H	dziecko				
III	8E70N	65-70	-	w. Zed. (p.mez)	kręg piersiowy	F	fr. łuku	-	SZ.4?, os. H?	dziecko/młodociany				
III	11E70N	55-60	Tcz. P II = B4	w. Zedmar	czołowa	F	fr. łuski z guzem czołowym	-	CZ.4., os. I	dość masywna				
III	59 11E69N	50-55	Tcz. P II = B4	w. Zedmar	czołowa	F	fr. łuski ze szwem	-	CZ.4, os. I	młody osobnik?				
III	10E70N	60-65	Tcz. P II = B4	w. Zedmar	ciemieniowa	F	ze szwem wieńcowym	P?	CZ.4?, os. I	młodociany os?/ kobieta?				
III	16E66N	45-50	Tcz.b. gr. sp.	w. Zedmar	ciemieniowa/czołowa	F	fr. kaloty	-	CZ.4?, 2/3? inna?	-	nadpalony?			
III	182 9E70N, 9E70N	55-70	Tcz.P II	w. Zedmar	POTYLICA	3F	2 fr. łuski e szwem		CZ.5/6, os. Ja	mężczyzna?	słabe przep.			
III	61 6E69N	45-50	Tcz. P – B3	Zedmar	potyllica	F	fr. łuski	-	CZ.5/6, os. J(a)	dorosły, mężczyzna?	słabe przep.			
III	134 6E70N	40-45	Tcz. P – B3	Zedmar	czołowa/ciemieniowa	F	fr. łuski	-	CZ.5/6, os. J(a)	dość masywna	zaczer. od zew.			
III	52 9E70N	30-35	Tcz. P – B3	Zedmar	skroniowa	F	pars petrosa, szew skr.-pot.	L?	CZ.5/6, os. J(a)	-	nadpalony			
III	23 9E67N	25-30	Tcz. P – B3	Zedmar	czaszka	F	fr. kaloty	-	CZ.5/6, os. J(a)	-	zaczerniony			
III	16E67-68N	30-45	L3	Zedmar	paliczek ręki, bliższy?	F	koniec dalszy	-	SZ.5, os. J(b)	dorosły?	nadpalony			
III	110 4W69N	40-45	TcPg – I2/I3?	Zedmar	RZEPKA	C*	prawie cała	P	SZ. 6, os. L	duża, mężczyzna?				
III	20 8E69N	40-45	Tcz. P – B3	Zedmar	kulszowa	F		P?	SZ.7., os. M(a)	mężczyzna?				
III	49 8E68N	40-45	Tcz. P – B3	Zedmar	udowa	C*	cały trzon	L	SZ.7, os. M(a)	mężczyzna				
III	55 9E68N	35-40	Tcz. P – B3	Zedmar	udowa	C*	cały trzon? (ucięta!!)	P	SZ.7, os. M(a)	mężczyzna			G	
III	73 7E69N	35-40	Tcz. P – B3	Zedmar	promieniowa	C	prawie cała	P	SZ.7, os. M(a)	mężczyzna				
III	154, 6E70N	40-45	Tcz. P – B3	Zedmar	zab UP2	C	-	L	Z- 5, os. M(b)?	starcie: 3, 20-30lat – Ad.				
III	150, 6E70N	40-45	Tcz. P – B3	Zedmar	zab UM3	C	-	P	Z- 5, os. M(b)?	starcie: 2, 30-35lat - Ad.				
III	166, 6E70N	45-50	Tcz. P – B3	Zedmar	zab LI2	C	-	P	Z- 5, os. M(b)?	starcie: 3, 20-24lat – Ad.				
III	6E70N	40-45	Tcz. P – B3	Zedmar	ciemieniowa	F	mały fr. łuski ze szwem	-	CZ.7, os. M(b)?	-				
III	57 7E68N	40-45	Tcz.P = B3	Zedmar	ciemieniowa	F	fr. łuski	-	CZ.7, os. M(b)?	mało masywna, dorosły				
III	54 7E68N	35-40	Tcz. P – B3	Zedmar	czołowa?/skroniowa?	F	mały fr.	-	CZ.7?, os. M(b)?					
III	55 6E68N	35-40	Tcz. P – B3	Zedmar	PROMIENIOWA	C	prawie cały trzon	P	SZ. 8, os. N	kobieta?				
III	48 6E69N	40-45	Tcz. P – B3	Zedmar	miednica, biodrowa	C	cały talerz	P	SZ. 8, os. N	kobieta, ok.30 lat (f2/3)				
III	64 7E67N	25-30	Tcz. P – B3	Zedmar	kręg piersiowy	F	fr. łuku	-	SZ. 8, os. N?	-				
III	31 9E68N 81 7E79N, 46 1E67N	25-30 30-35	Tcz.P – B3 Tcz.P – B3 + Hp – I2	Zedmar Zed.- Z/Neolit	łokciowa	C	cała kość!!	L	SZ. 9, os. O	kobieta (krótka kość)				
III	85 3E68N	30-35	Tcz.s. sp.- I2 (HP)	Zed./ Neolit	II śródręcze	F	bez nasady dalszej	P	SZ.9? os. O?	kobieta?				
III	46 8E67N	25-30	Tcz.P – B3	Zedmar	I paliczek stopy bliższy	C	cały	P	SZ.8/9?, os. N/O	dorosły, kobieta??				
III	12E67N	35-40	Tcb gr – L3	Zedmar	strzałkowa	F	mały fr. trzonu	-	sz. 7-9? inny?	-				
III	8E70N	30-35	L3	Zedmar	paliczek stopy bliższy?	C	cały		sz. 7-9? inny?	-				
III	75c 1E67N	50-60	obiekt- Tcz.P	Zedmar	ŚRÓDSTOPIE I	C	cała kość	L	SZ. 10, os. P	średnia wielkość				
III	53 4E67N	35-40	HP = I2/I3	Zedmar	POTYLICA	C	prawie cała łuska	-	CZ.8, os. Q	mężczyzna, Maturus?				
III	32 9E68N	25-30	HP = I2/I3	Zedmar	ciemieniowa	F	fr łuski ze szwem	P	CZ.8, os. Q	mężczyzna, Maturus?				
III	70 6E68N, 91 8E67N,	40-45	Tcz.P = B3	Zedmar	ciemieniowa	3F	fr. ze szwem skr.-ciem.	-	cz. 8?, os. Q	?				

WYKOP	NR INW. (metr)	Gł. cm	WARSTWA	DATOWANIE	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENE /PRZE PALENIE	ZERODOWANIE POWIERZCHNI	ŚLADY OBGRYZANIA	ŚLADY CIECIA
	7E67N													
III	110 4E68N	35-40	Hp – I2/I3?	Zedmar	kręg piersiowy	F	fr. łuku	-	SZ.12, os.Q?	ten os co potylicy??				
III	100 4E68N	35-40	Hp – I2/I3?	Zedmar	kręg piersiowy	F	fr. łuku	L	SZ.12, os.Q?	ten os co potylicy??				
III	108 14E72N, 10E70N	35-50	Tcz.gr.sypki+Tb= B3	Zedmar	POTYLICA	2F	fr. łuski	P	CZ.9, os. R	mężczyzna				
III	64 10E70N	30-35	Tb sypki – B2	Zed./ Neolit	skroniowa	F	fr. tylny, pars petrosa	P	CZ.9, os. R	-				
III	35 10E70N	20-25	Tcz.P – B1	p. neolit	skroniowa	F	mały fr. łuski	-	CZ.9, os. R	-				
III	65 9E70N 83 16E71N	30-35	Tcz. P – B3	Zedmar	czołowa + ciemieniowa	2F	fr. szwu wieńcowego.	-	CZ.9, os. R	mężczyzna				
III	64 14E71N	20-30	- B3?	Zedmar	czołowa	F	fr. łuski	-	CZ.9?, os. R	dorosły				
III	9E70N	40-45	Tcz. P – B3	Zedmar	ząb LM1/M2?	F	fr. korony i korzenia	-	os. R? Z-6, CZ.9?	starcie: 4? – 20-35lat – Ad.				
III	120?, 10E70N	40-45	Tcz. P – B3	Zedmar	ząb LI2	F	-	P?	os. R? Z-6, CZ.9?	starcie: 4-5, 24-30/35lat - Ad				
III	22 8E69N	40-45	Tcz. P – B3	Zedmar	K. BIODROWA	C	prawie cała	L	SZ. 13, os. S	Infans I (4-6lat, <8lat)				
III	158 6E70N	40-45	Tcz. P – B3	Zedmar	CZOŁOWA	C	prawie cała kość	-	CZ.10, os. S	Infans I/Infans II				
III	4 8E67N	0-10	Tcz.P – B1	p. neolit	czaszka	F	mały fr kaloty		CZ.10, os. S	dziecko? (lub VII/V?)				
III	62 10E68N	40-45	Tcz. P – B3	Zedmar	czaszka	F	fr. kaloty ze szwem	-	CZ.10, os. S	bardzo cienka				
III	12E70N	40-45	Tcz. P – B3	Zedmar	czaszka	F	fr. kaloty ze szwem	-	CZ.10, os. S	bardzo cienka				
III	8E70N	65-70	Tcz. P II = B4	w. Zedmar	ciemieniowa?	F	fr. łuski	-	CZ.10, os. S?	dziecko				
III	11E70N	30-35	Tcz.b sypki	Zedmar	piszczel	F	fr. nasady dalszej	L	SZ.14, os. Ta	młodociany, (ok. 15 lat)				
III	13E70N	35-40	Tcz. P – B3	Zedmar	kręg szyjny	F	fr. łuku	-	SZ.14, os. Ta	Infans II/ Juvenis				
III	22 13E69N, , 8E70N, 38 11E69N	45-55 30-35	Tcz. P II = B4	w. Zedmar Zedmar	CIEMIENIOWA	4F	fr. łuski, szew strzałkowy	P?	CZ.11, os.Tb.	młodociany/kobieta?				
III	22 13E70N	25-35	Tcz.b sypki – B2	Zed./ Neolit	CIEMIENIOWA	F	fr. łuski, środkowa część	P?	CZ.11, os.Tb	dorosły, kobieta				
III	11 12E69N	25-30	Tb sypki – B2	Zed./ Neolit	ciemieniowa?	F	fr. łuski ze szwem	-	CZ.11, os.Tb	dorosły?				
III	79 10E70N	35-40	Tcz.P = B3	Zedmar	CIEMIENIOWA	F	małe fr. łuski,	P	CZ.11, os.Tb	dorosły, kobieta				
III	8E70N+13E70N	35-50	Tcz.P = B3,Tcz. P II = B4	Zed. /w. Zed.	Ciemieniowa?/potylicy	2F	2 małe fr. łuski	-	CZ.11, os.Tb	kobieta?, dorosły	1 fr. nadpalony			
III	52 10E69N	35-40	Tcz.P = B3	Zedmar	czołowa/ciemieniowa	F	fr. łuski, szew wieńcowy	-	CZ.11, os.Tb	dorosły, kobieta?				
III	10E70N	45-50	Tcz. P II = B4	w. Zedmar	POTYLICA?	F	fr. łuski ze szwem skr.-pot.	P	CZ.11, os.Tb	dorosły, kobieta?				
III	8E69N	35-40	Tcz.P = B3	Zedmar	JARZMOWA	F	wyrostek czołowy	P	CZ.11, os.Tb	młodociany?				
III	13 11E69N	15-20	Tcz.P = B1	p. neolit	SKRONIOWA	F	cz. skalista, przewód słuchowy	P	CZ.11, os.Tb	młodociany?				
III	147, 9E70N	40-45	Tcz.P = B3	Zedmar	CZOŁOWA	F	krawędź oczodołu	L	CZ.11, os.Tb?	dorosły, kobieta?				
IIIc	140 16E71N	51	str. Tcz.gr.sypki+Tb L4	Zed w. Zed.	ciemieniowa	F	fr. łuski ze szwem wieńcowym	L	CZ.11, os.Tb?	młodociany os?/ kobieta?				
III	13E68N, 15E70N	30-50	Tcz.P = B3	Zedmar	ciemieniowa?	2F	fr. ze szwem węglowym	-	CZ.11, os.Tb?	kobieta/młodociany?				
III	13E70N	25-30	Tcz.P = B3	Zedmar	ciemieniowa/ potylicy?	3F	fr. łuski		CZ.11, os.Tb?	dorosły, kobieta?				
III	37 10E69N	30-40		Zedmar	czołowa	F	śr. łuski, szew czołowy	-	CZ.11, os.Tb?					
III	44, 56 11E68N	30-40	Tcz.P = B3	Zedmar	SKRONIOWA	2F	prawie cała łuska, część skalista	L	CZ.12, os.U	dorosły				
III	66 10E67N	35-40	Tcz.P = B3	Zedmar	czołowa	F	fr. łuski, zrosnięty szew strzał.	-	CZ.12/13 os.U?	starszy osobnik? kobieta?		+		
III	12E69N, 9E67N	35-40	Tcz.P = B3	Zedmar	ciemieniowa?	2F	mały fr. kaloty	-	CZ.12/13 os.U?	-				
III	11E69N	-	B3	Zedmar	czołowa?	F	środkowy fr. łuski	-	CZ.12/13 os.U?	dość masywna		+		
III	12E69N	-	B3	Zedmar	czołowa	F	krawędź oczodołu	L?	CZ.12/13 os.U?	kobieta??		+		
IIIa	6-14E67-70N	-	Tcz. P – B3	Zedmar	potylicy	F	mały fr. podstawy czaszki	-	CZ.14, os. V	NOWORODEK 34-36m				
III	12,30 14E68N	30-35	Tcz.gr. – B3	Zedmar	ŁOPATKA	F	ok. 1.2 kości, cała panewka	P	SZ. 11, os. W	kobieta?				

WYKOP	NR INW. (metr)	Gł. cm	WARSTWA	DATOWANIE	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENIE /PRZE PALENIE	ZERODOWANIE POWIERZCHNI	ŚLADY OBGRYZANIA	ŚLADY CIECIA
III	18 14E68N	30-35	Tcz.gr. – B3	Zedmar	OBOJCZYK	F	2/3 boczne	P	SZ. 11, os. W	kobieta?				
III	2,4 17E70N	35-40	Tcz.br gr – L3	Zedmar	ŚRÓDSTOPIE II	F	2/3 bliższa z nasadą	L	SZ. 11?, os.W	kobieta?				
III	4 18E70N	30-35	Tcz.br gr – L3	Zedmar	III ŚRÓDSTOPIE	F	bez nasady dalszej	L	SZ. 11?, os.W	kobieta?				
III	61 18E67N	35-40	Tcz.br gr – L3	Zedmar	V ŚRÓDSTOPIE	F	2/3 bliższej	L	SZ. 11?, os.W	kobieta?				
III	3 17E70N	35-40	Tcz.br gr – L3	Zedmar	IV ŚRÓDSTOPIE	F	bez nasady dalszej	L	SZ. 11?, os.W	kobieta?				
III	22 8E69N	45-50	Tcz. P – B3	Zedmar	ząb UP1	C	cały ząb (bez końca korzenia)	P	Z.7, os. X	- 10,5-11,5/ 10-11lat - Inf. II				
III	34 8E68N	30-35	Tcz. P – B3	Zedmar	ząb LP1	C	cały ząb (bez końca korzenia)	P	Z.7, os. X	ok.11/ ok.11,5roku - Inf. II				
IIIc	140 16E71N	51	str. Tcz.gr.sypki+Tb L4	Zed w. Zed.	ząb UM1	C	cały ząb	P	Z.7, os. X	>9.5 <12/15? Infans II				
III	12E68N		?	Zedmar?	zawiązek UI2	C	korona i korzeń	L?	Z.10, os. Y	9-10 lat – Infans II				
III	3E70N 2E69N, 3E69N, 4E70N, 21 4E70N, 27 3E70N, 4E70N	15-20 20-30 20-30 45-50	Tcz. P – I1 HP = I2b/ TcP – I1 TcP – I2 / HP/HPb -I2b Tcz.P +. HP – I2/3	Zed./ Neolit Zedmar	CIEMIENIOWA	6F	fr. ze szwem strzałkowym	L?	CZ.15, os.Z	młody - szew otwarty		+		
III	34 3E70N	30-35	HP/HPb = I2b	Zed./ Neolit	czołowa	2F	fr. łuski ze szwem strzałkowym i węglowym	P?	CZ.15, os.Z	dorosły		+		
III	4E69N	30-35	T cz.s. P (HP) = I2	Zedmar	ciemniowa/czołowa	2F	mały fr. łuski	L?	CZ.15, os.Z	-		+		
III	4E70N	40-45	HP - I2	Zedmar/w.Z	czołowa	F	oczodół?	-	cz.15?, os.Z	-		+		
III	151 6E70N	40-45	Tcz.P = B3	Zedmar	CIEMIENIOWA	F	fr. łuski ze szwem węglowym	L	cz.15?, os.Z	dorosły		+		
III	71 3E69N	35-40	HP – I2	Zedmar	czaszka	F	fr. kaloty	-	CZ.5/6? inna?	-	min. nadpalona			
III	14E70N	35-45	Tcz.P = B3	Zedmar	ciemniowa/czołowa	F	mały fr. łuski	-	CZ.? 7-9/11/12?	-				
III	13E70N	50-55	Tcz. P II = B4	w. Zedmar?	ciemniowa/czołowa	F	2 małe fr. łuski	-	CZ.? 7-9/11/12?	-	1 fr. nadpalony			
III	15E70N	40-45	Tcz.gr. – L3	Zedmar	szczeka	F	mały fr. wyrostka czołowego?	-	CZ.? 7-9/11/12?	-				
IIIa	-	-	PzH. I3	Zedmar	czaszka	4F	małe fr. kaloty	-	CZ.? 7-9/11/12?	-				
III	8E69N, 8E70N	50-55	Tcz. P – B3	Zedmar	czołowa/ciemniowa	2F	mały fr. łuski	-	CZ.? 7-9/11/12?	-				
III	74 9E70N	30-35	Tcz. P – B3	Zedmar	ząb LM2	C	-	P	Z.8, os.T/R/?	16-22lat – Juv. /Adultus				
III	43 6E69N	30-35	Tcz. P – B3	Zedmar	ząb UM1? M2?	C	-	P	Z.8, os.T/R/?	16-22lat – Juv. /Adultus				
III	36 10E67N	30-35	Tcz. P – B3	Zedmar	kieł UC	C	-	P?	Z.8, os.T/R/?	starcie min. ok.16-20 lat				
III	68 9E68N	35-40	Tcz. P – B3	Zedmar	ząb LM1	C	-	P	Z.9, os. T/R/N?	18-22/24 lat				
III	163 9E70N	40-45	Tcz.P	Zedmar	żuchwa	F	fr. z zębodołem M1/2?, policzkowa strona	L	Ż.1, Z-9?	-				
III	13E68N	30-35	Tcz. P – B3	Zedmar	palec stopy	C	cały	-	os.S/T/U/X?	dziecko/młodociany				
III	7W70N	65-70	Tcz silnie spiaszczony?	Zed./ Neolit	ząb UP1? lub P2?	C	dwa korzenie zrośnięte i korona	-	Z.4, os. K	P1-ok.12,5lat, P2-12,5-13,5lat ok. 12,5 lat Infans II	-			
III	8W67N, 8W68N	15-20	Tcz. P – I1	p. neolit	CZOŁOWA	2F	przednio / środk. fr. łuski	-	CZ.16, os.AA	zaczerniona				
III	1W70N	15-20	Tcz. P – I1	p. neolit	skroniowa	F	fr. ze szwem skr.-ciem.	L	CZ-16, os.AA	dorosły	zaczerniona			
III	81 4W67N	40-45	HP – I2b	Zedmar	skroniowa	F	wyrostek jarzmowy	P	CZ-16, os.AA	dorosły	slabo przep.			
III	26 1W67N	10-15	Tcz. P – I1	p. neolit	skroniowa	F	pars petrosa, p. słuch. wew.	P?	CZ-16, os.AA	szew otwarty	slabo przep			
III	8,10? 3W68N	10-15	Tcz. P – I1	p. neolit	Czołowa/ciemniowa?	2F	fr. Łuski w tym ze szwem	-	CZ-16, os.AA	szew otwarty	slabo przep			
III	6W67N	20-25	Tcz. P – I1	p. neolit	czołowa?	F	fr. łuski	-	CZ-16, os.AA	-	slabo przep			
III	68, 5W?67N	35-40	Tcz. Pg – I2a/ I2?	Zed./ Neolit	potylicza?	F	fr. ze szwem węglowym		CZ-16, os.AA	-	przepalona			
III	13 1W68N	25-30	Tcz.P	Zedmar/neolit	paleczek ręki bliższy	F	koniec dalszy	-	os. AA?	dorosły, duży?	przepalona			

WYKOP	NR INW. (metr)	Gł. cm	WARSTWA	DATOWANIE	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENE /PRZE PALENIE	ZERODOWANIE POWIERZCHNI	ŚLADY OBGRYZANIA	ŚLADY CIECIA
III	19 8W67N, 30 8W68N 4W69N	15-25 0-10	Tcz.P – I1	p. neolit	Czołowa/ciemieniowa?	3F	Fr. Kaloty ciemieniowa/czołowa?	-	CZ.17, os. AB	dorosły		+		
III	-,35,37,44 3W69N 29 3W68N, 95 1E69N 38 2W67N, 5W70N	25-30 25-30 20-30	Tcz.PG =I2a Tcz.PG =I2a Tcz. P – I1	Zed./ Neolit Zed./ Neolit p. neolit	CZOŁOWA	10F	fr. łuski	P	Cz.18., os. AC	Infans II / Juvenis		+		
III III	18E70N, 8 3W68N, 5W68N, 25-26 3W69N, 47 3W68N	10-15 20-30 25-30	Tcz.P – I1 Tcz.PG =I2a Tcz.P=I2	+ p. neolit Zed./ Neolit Zed./ Neolit	CIEMIENIOWA	8F	Fr. łuski fr. ze szwem wieńcowym	P	Cz.18., os. AC	Infans II / Juvenis szew otwarty		+		
III	68 3W67N	30-35	Tcz.P = I2	Zed./ Neolit	ciemieniowa	F	Mały fr. łuski	P?	Cz.18., os. AC	młodociany?				
III	25 5W67N	0-20	Tcz.P – I1	p. neolit	ciemieniowa	F	fr. ze szwem wieńcowym	P?	Cz.18., os. AC	?				
III	61 4W67N	30-35	Tcz.P=I2	Zed./ Neolit	CIEMIENIOWA	F	ze szwem skr.-ciem i węgl.	P	Cz.18., os. AC	szwy otwarte – młody os.?				
III	86 2W68N, 6E67N 104 6E67N, 37 4E70N	25-30 20-35	Tcz.P=I2 TcP – B1/I1	Zed./ Neolit Zed./ Neolit	CIEMIENIOWA	4F	fr. ze szwem strzałk. i węgl.	L	Cz.18., os. AC	szwy otwarte – młody os.?				
III	30, 65, 97, 96 3W69N	25-30- 35	Tcz.P=I2 Tcz s. sp.+Gl=I2a	Zed./ Neolit	SKRONIOWA	4F	fr. łuski i części skalistej z wyrostkiem sutk.,	L	Cz.18., os. AC	dorosły				
III	71 5W67N	30-35	Tcz.P=I2	Zed./ Neolit	Skroniowa	F	Fr. Łuski cz. Skalistej, szew	P	Cz.18., os. AC	dorosły				
III	57 3W68N, 62 5W69N 95 3W69N	25-30 30-35	Tcz.P=I2	Zed./ Neolit	POTYLICA	3F	fr. łuski z kresami karkowymi	L	Cz.18., os. AC	morfologia pośrednia			G	
III	28 3W68N, 5W69N	20-25	Tcz. P – I1	p. neolit	potyllica?	2F	mały fr. łuski	-	Cz.18., os. AC	młodociany?	nadpalone?			
III	5W69N, 5W68N	0-30	Tcz.P=I2 + Tcz. P – I1	Zed./ Neolit	kalota	F	mały fr. łuski	-	Cz.18?, os.AC?	młodociany?	nadpalone?			
III	121 2W68N	30-35	Tcz.P=I2	Zed./ Neolit	ciemieniowa?	F	fr. łuski	?	Cz.18?, os.AC?	-				
III	10E70N	20-25	TcP – B1	Zed./ Neolit	czaszka	F	mały fr łuski	-	Cz.18?, os.AC?	delikatna, cienka				
III	7 11E69N, 55 3E68N	0-10 25-30	TcP – B1 HP = B2	Zed./ Neolit	czołowa/potyllica?	F	mały fr. łuski	-	Cz.18?, os.AC?	dorosły, kobieta?				
III	4W69N	25-30	Tcz.PG =I2a	Zed./ Neolit	Ciemieniowa?	F	mały fr. Łuski, ze szwem	-	Cz.18, os. AC?	młodociany?				
III	4W69N	15-20	Tcz. P – I1	p. neolit	skroniowa?	F	małe fr. kaloty	-	Cz.18, os. AC?	młodociany?				
III	35 7E68N	35-40	TcP = B3	Zedmar	ciemieniowa	F	małe fr. łuski,	-	Cz.18?, os.AC?	dorosły?				
III	7E68N	20-25	Tcz.P – B1	p. neolit	ciemieniowa	F	mały fr. łuski	-	Cz.18?, os.AC?	-				
III	1E69N	20-25	Tcz.PG =I2a	Zed./ Neolit	czaszka	F	mały fr. kaloty	-	Cz.18, os. AC?					
III	56, 62 1W69N 24, 28 1E70N 122 2W68N, 7E67N	20-30 30-35 15-20	Tcz.P=I2(4fr.) + Tcz.P=I1(2fr)	Zed./ Neolit + p. neolit	CZOŁOWA	6F	fr. łuski z krawędzią oczodołu	-	CZ. 19, os. AD (a)	krawędź oczodołu i łuk nadbrwiowy - mężczyzna				
III	41 3W68N	15-25	Tcz.P – I1	p. neolit	CZOŁOWA?	F	fr. łuski ze szwem wieńcowym	-	CZ.19, os. AD(a)	mężczyzna? młody?				
III	26 3W68N	15-20	Tcz.PG =I2a	Zed./ Neolit	CZOŁOWA?	F	fr. łuski ze szwem wieńcowym	-	CZ.19, os. AD(a)	mężczyzna? młody?				
III	22 5W67N	15-20	Tcz.P – I1	p. neolit	ciemieniowa	F	środkowa cz. łuski	-	CZ.19, os. AD(a)	mężczyzna?				
III	45 3W67N	25-30	Tcz. P + I2	Zed./ Neolit	ciemniowa/czołowa	F	mały fr. łuski	-	CZ. 19?, os.ADa	dorosły, mężczyzna?		+		
III	12 1E70N	0-15	Tcz.P – I1	p. neolit	ciemieniowa?	F	fr. łuski	-	CZ. 19?, os.ADa	mężczyzna?				
III	4 2E70N	25-30	HP – I2	Zed./ Neolit	czaszka	F	mały fr. ze szwem	-	CZ. 19?, os.ADa	-				
III	50 1W69N	20-25	Tcz.P – I1	p. neolit	zab UM3 (M2??)	c	-	P	z.13, os.AD(a)	starcie: 2, 20-24lat – Ad.				
III	5E68N, 12 7E67N, 1 6E68N, 2 8E69N, 12 4E68N, 22 8E70N, 9E68N 9,10,12,14 7E68N, 27, 21 4E67N,	0-15 0-10 15-25 20-25 20-25	Tcz.P – I1	p. neolit p. neolit Zed./ Neolit Zed./ Neolit Zed./ Neolit	UDOWA	21F	prawie cały trzon	P	SZ. 17, os.AD(b)	mężczyzna				

WYKOP	NR INW. (metr)	Gł. cm	WARSTWA	DATOWANIE	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENIE /PRZE PALENIE	ZERODOWANIE POWIERZCHNI	ŚLADY OBGRYZANIA	ŚLADY CIECIA
	78 6E67N, 14 5E67N, 4 5E68N, 32, 8E70N, 27 4E68N, 9E69N	15-25 10-20 25-45	HP – I2/I3 + B3	Zed./ Neolit Zed./ Neolit Zedmar										
III	53,43 1E69N, 42 1E70N	25-30	Tcz.P – I2	Zed./ Neolit	udowa	3F	nasada dalsza fr.	P	SZ. 17, os.AD(b)	?				
III	9E69N, 5E69N	0-25	Tcz – L1	p. neolit	udowa/piszczel	2F	fr. trzonu	-	SZ. 17, os.AD(b)					
III	20 2E67N	20-35	Tcz.P – I1	Zed./ Neolit	udowa?	F	fr trzonu		SZ. 17, os.AD(b)					
III	13 6E69N, 5E67N 13E70N, 18E70N	15-25 0-20	Tcz – B1/ L1	Zed./ Neolit p. neolit	udowa/piszczel	4F	fr. trzonu	-	SZ. 17, os.AD(b)			+		
IIIc	17	10-20	Tcz – L1	p. neolit	udowa/piszczel	F	fr. trzonu	-	SZ. 17, os.AD(b)		nadpalony?	+		
III	5 7W67N	0-10	TczP – B1	p. neolit	udowa/piszczel	F	fr. trzonu	-	SZ. 17, os.AD(b)		nadpalony?	+		
III	13E70N, 5E70N	0-20	TczP – B1	p. neolit	udowa/piszczel	2F	fr. trzonu	-	SZ. 17, os.AD(b)			+		
III	53 1E69N, 85 1E69N 44 4E69N	20-30 35-40	Hp (Tcz.s.piaszcz.) – I2	Zed./ Neolit Zedmar	PISZCZEL	3F	fr. trzonu mały		SZ. 17, os.AD(b)	?				
III	10 2E67N	15-20	Tcz. P – I1	p. neolit	promieniowa	F	trzon, koniec dalszy	?	SZ. 17?, os.AD?	-				
III	36 8W68N, 71 1-8W67-70N	20-25	Tcz. P – I1	p. neolit	łokciowa	2F	śr. część trzonu, .	P	SZ. 17?, os.AD?	-				
III	11 5W69N - 4E68N 4E68N, 2E69N	10-15 0-15	Tcz. P – I1	p. neolit	łokciowa?	4F	mały fr. trzonu	-	SZ. 17?, os.AD?	-				
III	6W-5E68-70N	-	Tcz. P	Zed/Neolit	łokciowa	F	fr. nasady bliższej	P	SZ. 17?, os.AD?	-				
IIIc	50 18E72N	ok. 20	T cz. – L1	post Zed	paliczek środkowy ręki	C	fr. trzonu	-	SZ. 18, os.AE	-				
III	8W-5E 67-70N	0-20	I1	p. neolit	kreg szynjny	F	mały fr. łuku	-	SZ. 19, os.AF	dziecko				
III	6W-5E68-70N	20-30	Tcz. P	Zed/Neolit	paliczek ręki bliższy	C			SZ. 19, os.AF	dziecko Infans II - Juvenis				
III	2E68N	25-30	Tcz. P = I2	Zed./ Neolit	siekacz UI2 (kieł?)	F?	fr. korony i korzenia		Z. 11, os. AF	10-18?lat Inf. II/ Juvenis?				
III	8W-5E 67-70N	-	Tcz. P – I1	p. neolit	mleczny siekacz UI2	F	fr. zęba z koroną	L	Z.12, os. AG	2,5-6,5 lat, brak starcia < 4 Infans I – 2,5-4 lat				
III	8W-5E 67-70N	-	Tcz. P = I2	Zed./ Neolit	mleczny UC	F	½ zęba	-	Z.12, os. AG	2,5-10,5r, brak starcia Infans I				
III	10 12E70N	20-25	Tcz. P – B1	p. neolit	zawiązek UM1 (UM2?)	C	zawiązek korony	?	Z.12/13, os.AG?	ok. ¾ korony, M1– 2,5-3,5lat				
III	12 4E69N	25-30	TcP	p. neolit/ Zed	SKRONIOWA	F	za szwem skr.-ciem	L	CZ.20, os. AH	męczyzna, szew otwarty				
III	11 10E69N	15-20	Tcz. P = B1	p. neolit	CZOŁOWA	F	fr. łuski z krawędzią oczodołu, wyrstek jarzmowy	P	CZ.20, os. AH	męczyzna				
III	4 15E69N, 9 17E68N	0-10	Tcz.P – I1	p. neolit	CZOŁOWA	2F	łuska ze szwem wieńcowym	-	CZ.20, os. AH	męczyzna, szew otwarty				
III	16 7E68N	20-25	Tcz.P – B1	p. neolit	czołowa	F	fr. łuski	-	CZ.20, os. AH	dość masywna kość				
IIIc	15 14E72N	10-20	Tcz. – L1	p. neolit	ciemieniowa	F	fr. ze szwem ciem.-skalistym	?	CZ.20, os. AH	-				
III	1 14E67N, 34 10E70N	0-25	Tcz. P = B1 + Tcz.br – B2	Zed./ Neolit	ciemieniowa	2F	fr. łuski ze szwem skr.-ciem.	P	CZ.20, os. AH	średnio masywne				
III	2 14E67N	0-10	Tc. P = B1	p. neolit	ciemieniowa/czołowa	-	fr. łuski	-	cz. 20?, os. AH	średnio masywne				
III	13E70N	25-30	Tb sytki	Zed./ Neolit	czaszka	F	fr. ze szwem	-	cz. 20?, os. AH	?				
III	4 13E67N	15-20	TcP – B1	p. neolit	przedtrzonowiec szczękowy	F	½ korony, fr. korzenia	-	Z.14, os. AH?	starcie: 3 – 20-30lat - Ad				
III	2, 34-5,49,63,65 2E68N	15-30	HP=I2+Tcz.P=I1	Z./ N + p. N	CIEMIENIOWE	9F	fr. ze szwem strzałkowym,	L-P	CZ.21, os. AI	starszy dorosły		+		
III	22 4E69N, 41 6E68N	25-30	HP+ Tcz.P +B1	Zed./ Neolit	ciemieniowa	2F	środkowa cz. łuski	L?	CZ.21, os. AI	dorosły		+		
III	3 5E68N, 17 3E67N, 23 5E69N, 31 8E70N	10-20 15-20	TcP – I1 TcP – B1 / B3	p. neolit p. neolit /Zed.	CIEMIENIOWA	5F	małe fr. łuski ze szwami	P L	CZ. 22, os. AJ	dorosły, kobieta?				
III	122 2W69N	20-25	Tcz. P – I1	p. neolit	czołowa	F	fr. ze szwem wieńcowym	-	CZ. 22, os. AJ	dorosły, kobieta?				
III	32 5E69N	20-25	Tcz. P – I1	Zed./ Neolit	ciemieniowa?	F	fr. ze szwem	-	CZ. 22, os. AJ	dorosły, kobieta?		+		

WYKOP	NR INW. (metr)	Gł. cm	WARSTWA	DATOWANIE	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENIE /PRZE PALENIE	ZERODOWANIE POWIERZCHNI	ŚLADY OBGRYZANIA	ŚLADY CIECIA
III	49 4E68N	20-25	Tcz. P – I1	Zed./ Neolit	ciemieniowa?	F	fr. ze szwem węglowym	P?	CZ. 22, os. AJ	kobieta/młodociany?		+		
III	11E70N	0-10	Tcz.P – B1	p. neolit	ciemieniowa	F	małe fr. łuski, 1 ze szwem	-	CZ. 22, os. AJ	dorosły?				
III	8E70N	30-35	Tcz.P = B3	Zedmar	ciemieniowa	F	mały fr. łuski	-	CZ. 22, os. AJ	dorosły, kobieta?				
III	33 10E70N	20-25	Tcz.P – B1	Zed./ Neolit	czołowa/ciemieniowa	F	małe fr. łuski	-	CZ. 22, os. AJ	dorosły, kobieta?				
III	2E68N	25-30	HP = I2	Zed./ Neolit	ciemieniowa/potylica	F	mały fr ze szwem	-	CZ. 22, os. AJ					
III	61 2E69N, 6E67N	20-25	HP/Tcz.P- I1/2 Tcz.P – B1	Zed./ Neolit	potylica?	2F	fr łuski	-	CZ. 22, os. AJ	?				
III	2E68N, 7E70N 2E69N, 4E68N	20-25 15-30	Tcz.P/HP? HP = I2b / Tcz.s. P = I2	Zed./ Neolit	potylica	4F	fr. łuski	-	CZ. 22, os. AJ	dorosły, kobieta?				
III	1 2E68N, 12 6E67N	0-10	Tcz. P – I1	p. neolit	STRZAŁKOWA	F	fr. końca bliższego	L?	SZ.16, os. AK	dorosły	biała, twarda			
III	8W-5E 67-70N	-	I3	Zedmar?	skroniowa	F	fr. kanału słuch. wew.	L	?	dorosły?				
III	8W70N,1E67N,	35-45	HPG – I2a	Zedmar?	ciemieniowa?	2F	mały fr. ze szwem	-	?	-				
III	32 8E70N	15-20	Tcz.P B1	p. neolit	RZEPKA	F	mały fr.	L?	?					
III	7 9E67N	15-20	Tcz. P – I1	p. neolit	paliczek bliższy ręki	F	½ śr. trzonu	-	?	-				
IIIa	1-8W67N 7-8W68-70N	-	Tcz. P – I1	p. neolit	kręg piersiowy?	F	fr. łuku	-	?	dorosły				
III	6-15E67-70N	-	B2	Zed/Neolit	żuchwa	F	mały fr. trzonu, zębodoły M2-M3	L	?	dorosły				
III	10 7W68N, 2E68N	10-25	Tcz. P – I1	p. neolit	ciemieniowa	2F	fr. łuski ze szwem	L?	?	szew otwarty	zaczerniona			
III	14E68N	15-20	Tcz. P – B1	p. neolit	czołowa/ciemieniowa	F	małe fr. łuski	-	?	delikatna, cienka				
III	87 1E69N, 6E67N	0-30	HP – I2 + Tc. P – I2	Zed./ Neolit	ciemieniowa?	4F	mały fr. kłoty	?	?	-				
IV	54 25W47N 48,43 25W43N	30-35 25-30	H+P+Żg	Zed./ Neolit	ramienna	3F	cały trzon	L	os. IV-A					
IV	74 25W44N, 73 25W44N	25-30	H+P+Żg	Zed./ Neolit	udowa	2F	cały trzon	L	os. IV-A					
IV	85 26W44N	20-25	Tc + P	p. neolit	łokciowa	F	fr. nasady bliższej i trzonu,	L	os. IV-A					
IV	136 26W44N	25-30	H+P+Żg	Zed./ Neolit	piętowa	F	1/3 kości	P	IV-A?					
IV	10 25W44N	10-15	Tcz. + P	p. neolit	udowa/ramienna?	F	mały fr. tronu	?	IV-A?					
IV	16 25W46N	10-15	Tcz. + P	p. neolit	łokciowa/promieniowa	F	mały fr. trzonu	-	IV-A?					
IV	141 25W46N	25-30	H+P+Żg	Zed./ Neolit	udowa/ piszczelowa?	F	mały fr. trzonu	-	IV-A?			+		
IV	40 25W41N	20-25	Tcz. + P	p. neolit	skroniowa	F	pars petrosa	L	IV-A?					
IV	17 25W42N	15-20	Tcz. + P	p. neolit	ciemieniowa	F	mały fr. kaloty	-	IV-A?, cz.1					
IV	55 25W41N	25-30	H+P+Żg	Zed./ Neolit	trzonowiec szczęki, UM3	C	cały ząb	P	IV-A?	20-30lat?				
IV	41 25W52N 75,81 25W51N	15-20 20-30	Tcz. + P / H+P+Żg	p. neolit/ Zed./ Neolit	promieniowa	3F	nasada dalsza i trzon	L	os. IV-B					
IV	42 25W52N	15-20	Tcz + P	p. neolit	paliczek ręki bliższy	F	trzon	-	os. IV-B					
IV	60 25W50N, 6,2 25W49N	0-20	Tcz + P	p. neolit	udowa	3F	fr. trzonu, koniec bliższy	P	os. IV-B			+	G?	
IV	63 25W51N	15-20	Tcz. + P	p. neolit	udowa?	F	fr. śr. części trzonu	?	os. IV-B			+		
IV	112 25W50N	25-30	H+P+Żg	Zed./ Neolit	udowa	F	fr. trzonu	L	os. IV-B					
IV	118 25W50N	25-30	H+P+Żg	Zed./ Neolit	strzałkowa	F	koniec dalszy z nasadą	L	os. IV-B					
IV	12 25W48N 97 25W51N	25-30	H+P+Żg	Zed./ Neolit	strzałkowa	2F	fr. trzonu, ½ - ¼ środkowa trzonu	L	os. IV-B					
IV	11 25W52N 44 25W51N	10-15 15-20	Tcz + P	p. neolit	strzałkowa	2F	fr. trzonu, końca dalszego	L?	os. IV-B			+		
IV	98 25W51N	25-35	H+P+Żg	Zed./ Neolit	strzałkowa	F	fr. trzonu	?	os. IV-B					

WYKOP	NR INW. (metr)	Gł. cm	WARSTWA	DATOWANIE	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENE /PRZE PALENIE	ZERODOWANIE POWIERZCHNI	ŚLADY OBGRYZANIA	ŚLADY CIECIA
IV	126a 25W50N	35-40	spag H+P+Ż	Zedmar	obojczyk	F	fr. środkowej części trzonu	-	IV-B?				G	
IV	14 25W50N, 36 25W52N	10-20	Tcz + P	p. neolit	udowa? piszczel?	2F	małe fr. trzonu	?	IV-B?					
IV	89 25W48N	30-35	H+P+Żg	Zed./ Neolit	ciemieniowa/czołowa	2F	małe fr. kaloty, 1 ze szwem		CZ.2; os. IV-B?			+		
IV	92,100 25W518N	25-30	H+P+Żg	Zed./ Neolit	ciemieniowa?	2F	małe fr. kaloty		CZ.2, os. IV-B?			+		
IV	25W50N	25-30	H+P+Żg	Zed./ Neolit	kieł szczękowy UC	F	cały korzeń, ½ korony	L	CZ.2?	spore starcie 4ty stop.				
IV	-	25-30	H+P+Żg	Zed./ Neolit	kieł?	F	mały fr. korony i korzenia	-	CZ.2?	-				
IV	7 25W50N, 11 25W48N	0-20	Tcz + P	p. neolit	ciemieniowa/czołowa?	3F	małe fr. kaloty	-	CZ.2?					
IV	8 25W49N	0-10	Tcz + P	p. neolit	żuchwa	F	mały fr. środkowy trzonu		Ż.1, os. IV-B/D?			+		
IV	34 25W49N	25-30	Hp+Żg	Zed./ Neolit	żuchwa	F	fr. środka i lewej str. trzonu		Ż.2, os. IV-B/D?					
IV	209 25W47-46N	50-55	w jamie	Zed./ Neolit	kość sześcienna	C	-	P	os. A/B? lub I?					
IV	77 25W51N, 76 25W51N	20-25	Tcz + P	p. neolit	żuchwa z LM1-LM2, LP2	F	fr. trzonu	Ś-L	os. IV-C	ok.11lat, 10,5-11,5r	-			
IV	32 45N25W	15-20	Tcz + P	p. neolit	młeczny m2 żuchwowy	F	fr. korony, 1 korzeń	P	os. IV-C	ok. 10lat, 9,5-10,5 lat				
IV	25W51N	20-25	Tcz + P	p. neolit	trzonowiec szczękowy?	F	fr. korzenia i korony	L?	IV-C?	ok.10,5r, 9,5-11,5r				
IV	-	-	-	p. neolit	żebro	F	fr. końca mostkowego	-	IV-C?	dziecko Inf.2?				
IV	69 25W51N	20-25	Tcz + P	p. neolit	udowa	F	fr. nasady bliższej	-	IV-C?	9-12/15lat				
IV	25W50N	25-30	HpŻg	Zed./ Neolit	żuchwa	F	mały fr. z zębodołem M1-M3	L	Ż.1/2?					
IV	69 25W47N	20-25	strop jamy	p. neolit	żuchwa	F	środkowy fr. trzonu z bródką	-	os. IV-E, Ż.3			+		
IV	-	0-25	Tcz + P	p. neolit	przedtrzonowiec - zawiązek	F	fr. korony i korzenia	-	os. IV-G	cała korona, fr. korzenia. c.6 lat				
IV	-	0-25	Tcz + P	p. neolit	młeczny siekacz żuchwy i2?	F	ok. ½ ząba	-	os. IV-G	redukcja końca korzenia, c.6 lat				
IV	25W48N	20-25	Tcz + P	p. neolit	ciemieniowa?	F	mały fr. łuski	-	os. IV-F, CZ.3		nadpalona?			
IV	91 25W52N	25-30	HpŻg	Zed./ Neolit	potylicca	F	mały fr. łuski	-	os. IV-F, CZ.3		nadpalone			
IV	63 26W44N	15-20	Tcz + P	p. neolit	potylicca	F	mały fr. łuski	-	os. IV-F, CZ.3		nadpalone			
IV	25W51N, 14 25W52N 25W52N, 25W50N 25W49N, 81 26W45N	0-15 20-25 20-30	Tcz + P	p. neolit	ciemieniowa/potylicca?	6F	małe fr. łuski	-	os. IV-F, CZ.3		nadpalone			
IV	7 25W49N	0-10	Tcz + P	p. neolit	piszczel	F	środkowa część trzonu	-	os. IV-H		nadpalone			
IV	18 25W60N	10-15	Tcz + P	p. neolit	udowa/piszczel	F	fr. trzonu	-	os. IV-H		nadpalone			
IV	113 25W50N	25-30	HP Żg	4510 ± BP	udowa	F	fr. bliższej części trzonu	L?	os. IV-H		nadpalone			
IV	216 25W46-47N	55-60	Tcz + P	p. neolit	udowa	F	fr. trzonu	-	os. IV-H		nadpalone			
IV	20 25W46N	0-10	Tcz + P	p. neolit	strzałkowa?	3F	małe fr. trzonu, grań	-	IV-B/C?			+		
IV	47 25W47N	10-20	Tcz + P	p. neolit	udowa? piszczel?	2F	małe fr. trzonu	?	IV-C/B?			+		
IV	-	0-25	Tcz + P	p. neolit	kręg piersiowy	F	mały fr. łuku	-	IV-C/B?					
IV	-	-	Tcz + P	p. neolit	czaszka	F	fr. łuski przepalony		?			+		
IV	53 25W46N, 25W50N	15-30	Tcz + P	p. neolit	potylicca?	3F	małe fr. łuski	-	CZ.1/2?					
IV	-	0-25	Tcz + P	p. neolit	skroniowa	2F	małe fr. łuski	-	CZ.1/2?					
V	25 11W95N	15-20	Tcz. P	p. neolit	czaszka	F	mały fr. kaloty	-	os. V-A	dziecko Infans II?				
V	13W94N	20-25	Tcz. P	p. neolit	czaszka	F	mały fr. kaloty	-	os. V-A	dziecko Infans II?				
V	11W95N	0-15	Tcz. P	p. neolit	ząb, siekacz, lub trzonowiec?	F	korzeń	-	os. V-A	?				
VIII	19 85W56N	15-20	Tcz. P	p. neolit	czaszka (czołowa/ciem.)	F	mały fr. kaloty	-	os. VIII-A	dorosły		+		

WYKOP	NR INW. (metr)	Gł. cm	WARSTWA	DATOWANIE	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENIE /PRZE PALENIE	ZERODOWANIE POWIERZCHNI	ŚLADY OBGRYZANIA	ŚLADY CIECIA
VIII	59 85W55N	25-30	jama, Tcz. Gl	Zed. / Neolit	czaszka	F	fr. kaloty	-	os. VIII-A	dorosły		+		
VIII	39 85W55N	20-25	Tcz. P	p. neolit	czaszka	F	fr. kaloty	-	os. VIII-A	dorosły		+		
VIII	7 85W54N	0-10	Tcz. P	p. neolit	bliższy paliczek ręki (II-IV)	F	½ dalsza	-	os. VIII-A	dorosły		+		
VIII	39 85W55N	35-40			bliższy paliczek ręki (II-IV)	F	2/3 dalsze	-	VIII-A?	dorosły				
VIII	85W46N	20-25	Tcz + P	p. neolit	czaszka	F	fr. kaloty	-	VIII-A?	dorosły		+		
VIII	21 85W47N	20-25	Tcz + P	p. neolit	czaszka (ciemieniowa?)	F	fr. kaloty ze szwem	-	VIII-A?	dorosły		+		
VIII	85W61N	0-10	Tcz + P	p. neolit	czaszka	F	mały fr. kaloty	-	VIII-B?	dorosły	nadpalona?			
VIII	85W64N	15-20	Tcz + P	p. neolit	ząb	F	mały fr. korzenia	-	VIII-B?	dorosły	nadpalony?	+		
XI	45, 20E26N	30-35	Tcz. gr.	Zedmar	skroniowa	F	fr. łuski	-	os. XI-A	młody osobnik?				
XI	23E26N 11, 14, 22E26N	10-15 30-35	Torf cz-L1 Tcz z Gl – L1a/L2	p. Neolit Zed. / Neolit	ciemieniowa	3F	fr. łuski, ze szwem ciem.-skr.	L?	os. XI-A	młody osobnik, dziecko/juv.		+		
XI	10, 22E26N 21E26N, 24E26N	25-30 20-25	Torf cz. L1	p. Neolit	potylicca	3F	fr. łuski i fr. ze szwem węglowym	-	os. XI-A	młody osobnik?				
XI	23E26N	0-10	Torf cz – L1	p. Neolit	klinowa/czołowa/lzowa	F	fr. oczodołu	-	os. XI-A	-				
XI	23E26N, 25E26N	20-25	Torf cz – L1	p. Neolit	potylicca/ciemieniowa	2F	fr. łuski	-	os. XI-A	-		+		
XI	4?, bez nr	-	-	-	kalota (m.in. potylicca?)	2F	fr. łuski ze szwem	-	os. XI-A	-		+		
XI	3, 22E26N	15-20	Torf cz. – L1	p. Neolit	ząb – przedtrzonowy/kiel?	F	fr. korzenia	-	os. XI-A	9,5 – 11,5 lat (kiel) 10-12 (przedtrzonowiec)				
XI	22E26N	10-15	Torf cz. – L1	p. Neolit	kiel szczękowy	C	½ korony i fr. korzenia	-	os. XI-A	Infans II/ Juv?				
XI	8; 22E26N	20-25	Torf cz. – L1	p. Neolit	ciemieniowa	F	fr. łuski	-	XI-A?	-				
XI	18 21E26N; 13 21E26N	30-35	T cz. gr.. – L3	Zedmar	kalota (czołowa?)	2F	fr. łuski ze szwem	-	os. XI- B	-		+		
XI	2 21E26N	20-25	Torf cz. – L1	p. Neolit	łokciowa/promieniowa??	F	fr. trzonu	-	os. XI- B	-	-	+		
XI	10 25E26N	35-40	Tcz. br. – L5?	w. Zedmar	siekacz LI2	F	prawie cały	-	os. XI-C	starcie st. 5 (4/5) – 20-30 lat	-			
XI	8 25E26N	35-40	Torf c. br. – L5	w. Zedmar	łokciowa/strzałkowa	F	fr. trzonu	-	os. XI-D	-	białoszara			
XI	-	20-40	-	-	czołowa	F	fr. łuski i fr. łuski z oczodołem	-	XI-D? (A?)	młody osobnik	1 fr. nadpal.			
XI	25E26N	20-25	Torf cz. – L1	p. Neolit	kalota	F	fr. łuski	-	XI-D? (A?)	-	słabo przep.			
IXa	26 111N123W	23	Tcz+P	p. Neolit	ciemieniowa	F	fr. ze szwem wieńcowym	L?	os. IX-A	szew otwarty		+		
IXb	15 114N125W	20-30	Tcz+P	p. Neolit	czołowa?	F			os. IX-A			+		
IXa	112N124W	0-10	Tcz+P	p. Neolit	czaszka	F	mały fr. kaloty	-	IX-A?	-		+		
IXk-m	107, 109N119W, 108 107N119W, 99	20-30	Tcz+H+P	p. Neolit?	udowa	3F	fr. trzonu z kresą	P?	os. IX-B	mężczyzna?				
IXd	45 116N125W	50-60	w jamie	średniowiecze	skroniowa	C	prawie cała, bez łuski	P	os. IX-C	mężczyzna				
IXd	17 116N126W	40-50	Tcz+P+wap	średniowiecze	ząb UM1	C	-	L	IX-C?	30-40lat				
IXd	19 115N125W	40-50	P+H+Z+wap	średniowiecze	I bliższy paliczek ręki	F	2/3 dalsze	-	IX-C?	dorosły				

Katalog 6. Szczepanki, luźne kości ludzkie.

Warstwa: T – torf; P – piasek; K – kamienie; Z – żwir; H – próchnica; Det. – detrytus, l – ił, wap. – wapienny, cz- czarny, br – brunatny, ż – żółty, gr. – gruzełkowaty, st – stalowy, sz – szary, pl – plamy, cęt. – cętki; Zęby: L – dolny, U – górny, l – siekacz, C – kieł, P – przedtrzonowiec, M – trzonowiec; Kolor przepalenia: n – niebieski, b – biały; NW – nadpalenie wtórne; G – gryzonie.

WYKOP	NR	METR	Gł. (cm)	WARSTWA	DATOWANIE	KOŚĆ	CAŁA / FR.	FRAGMENT - określenie anatomiczne	STRONA	OSOBNIK	OKREŚLENIE PŁCI I WIEKU	NADPALENIE /PRZEPALENIE	ZWIETRZENIE POWIERZCHNI	ŚLADY CIECIA	ŚLADY OBGRYZANIA
EU	6	18E4N	0-10	Tcz+P+Ż+K	p. neolit w/ś SB	ciemieniowa?	F	fr. łuski	-	E-VII	dorosły		*		
EX	168	19E2N	10-15	Tcz. + P	p. neolit w/ś SB	promieniowa	F	mały fr. trzonu	-	E-VII?	dorosły?		*		G
EM	23	14E4S	10- 15	Tc.sz. + P	p. neolit w/ś SB	ząb UP1	✓	-	L	E-V	J/A (16-20 lat)		*		G?
EB	-	11-15E2-3S	20-25	Tc.sz. + P	p. neolit w/ś SB	potylicza?	F	fr. łuski	-	E-V?	-		*		
EB	-	11-15E2-3S	30-35	Tc.sz. + P + Ż	post-Zed w SB	czaszka	F	fr. łuski	-	E-V?	-		*		
EY	300	21E1N	30-35	Tcz+Tbr.gr.+Psz+Pż	Zedmar AT/SB	ząb UM2?	F	fr. korony i korzenia	P	E-IV	Adultus (20-30 lat)				
EV	577	22E4N	40-45	Tczgr+(P)+Tsz+(P)+Ż+K	Zedmar AT/SB	ząb UI2?	F	korzeń, fr. korony	-	E-IV	dorosły				
EV	211	25E4N	20-25	Tcz.br. +Tbr. gr. +P	post-Zed w SB	potylicza	F	fr. ze szwem węglowym	L	E-IV?	Adultus				
EY	449	25E2N	35-40	P+T+K	Zedmar AT/SB	ciemieniowa	F	fr. łuski ze szwem	-	E-IV?	dorosły, młody?				
EY	395	25E2N	30-35	P+T+K	Zedmar AT/SB	ząb UM1	F	fr. korony		E-III	Infans I (ok. 5 lat)				
EX	-	16-20E2-3N	35-40	-	Zedmar AT/SB	czaszka	F	fr. kaloty		E-III?	Infans I (mały)				
EQ	2	25E8S	0-15	Tcz+(darń+P)+K (przeorana)	Zedmar ?	V dystalny paliczek ręki	✓	-	L?	E-X?	dorosły				
ED	722	22E3S	35-40	P + Ż + domieszka T	Zedmar AT/SB	V środkowy paliczek ręki	✓	-	P?	E-X?	dorosły				
EF	116	28E2N	40-45	Tbr.gr.	Zedmar AT/SB	żuchwa	F	fr. trzonu, zębodoły dla trzonowców	P	E-II	dorosły				
EF	79	27E2N	35-40	T br gruz.	Zedmar AT/SB	kieł żuchwy	✓	-	P	E-II	A/M (30-40 lat)				
EF	252	28E3S	45-50	T br gruz.	Zedmar AT/SB	ząb LP2	✓	-	P	E-II	A/M (30-40 lat)				
EF	276	28E2N	50- 55	Tbr-cz	w. Zed p. AT	ząb LI2	✓	-	P	E-II	A/M (30-40 lat)				
EG	242	27E1N	40-50	Tbr (pak. P z Tcz + Tbr)	w. Zed p. AT	ząb LI1	✓	-	P	E-II	A/M (30-40 lat)				
EG	242	27E1N	40-50	Tbr (pak. P z Tcz + Tbr)	w. Zed p. AT	ząb LP1	✓	-	P	E-II	A/M (30-40 lat)				
EC	1142	17E3N	50-55	Tsz-cz + P	w. Zed p. AT	łokciowa	✓	trzon	P	E-I	dorosły, ♂?				
EC	1148, 981	17E3N	50-55	Tsz-cz + P	w. Zed p. AT	promieniowa	✓	trzon	P	E-I	dorosły, ♂?				
EC	1250-1, 1256	19-20E2-3S	55-60	piasek	w. Zed p. AT	udowa	3F	trzon	L	E-I	dorosły, ♂?				

EU	1388?	19E4N	55-60	Tst-sz+Tbr cęt+wap+Ż+P	w. Zed p. AT	ciemieniowa?	F	fr łuski	-	E-VIII	dorosły				
EQ	905	25E9S	75-80	Det.c.br.+dr.+K+(P)	w. Zed p. AT	ząb UM2?	✓	korona i fr korzenia	L	E-IX	Maturus (35-40 lat)				
EC	1307		75-80	piasek z kretowinami	p. mezolit śr. AT	ciemieniowa	F	fr. łuski	-	E-VI	dorosły	NW (wew)			
SP	512	7W1S	20-25	Tsz+H+P	post-Zed w SB	ząb LP1	✓	-	P	S-II	Adultus (18-22/24 lata)				
SP	665	7W2S	20-25	Tsz+H+P	post-Zed w SB	ząb UI2	✓	-	-	S-II	Adultus, (18-22 lat)				
SP	945	7W1S	25-30	Tsz+H+P	post-Zed w SB	ząb UC	✓	-	L	S-II	Adultus, (18-22 lat)				
SQ	330	10W6S	15-20	Tcz+H+P	p. neolit w/ś SB	ząb UM1 (M2?)	✓	-	P	S-VIII	J/A (16 – 20 lat)				
SP	371	8W4S	15-20	Tsz+P+H+K	post-Zed w SB	bliższy paliczek ręki	F	½ dalsza	-	S-VIII?	dorosły				
SU	44	6W1S	20-25	Tc.sz.+H+P	post-Zed w SB	śródręcze (II-IV)	F	2/3 dalsze	-	S-VI	Infans II (12-15 lat)	NW(wew)			
SQ	188	10W1S	10-15	Tcz+H+P	p. neolit w/ś SB	zawiązek L M1	✓	cała korona	L	S-III	Infans 1 (ok. 3 lat)				
SM	104	9W1S	10-15	Tcz+H+P	Zedmar AT/SB	ząb LP2	✓		P	S-I	Adultus, (16-20 lat)				
SM	537	11W1S	25-30	H+P	Zedmar AT/SB	ząb M2	✓		L	S-I	Adultus, (16-20 lat)				
SM	1091,1210	10W1S	35-45	H+P / P+H+K	Zedmar AT/SB	żuchwa + LC (lewy)	F	trzon do P2 po obu stronach	-	S-I	Adultus, (16-20 lat)				
SM	1211	10W1S	40-45	P+H+K	Zedmar AT/SB	ząb LP2	✓		L	S-I	Adultus, (16-20 lat)				
SM	1209	9W1S	40-45	P+H+K	Zedmar AT/SB	ząb LM1	F	fr. korzenia	L	S-I	Adultus, (16-20 lat)				
SM	1512	9W1S	55-60	Hsz+P+K+wap+Żw	Zedmar AT/SB	ząb LM 3?	✓		L	S-I	Adultus, (16-20 lat)				
SN	1507	11W1N	50-55	H+P+Tsz+ or+K	Zedmar AT/SB	ząb LP1	✓		P	S-I	Adultus, (16-20 lat)				
SM	1699 921	9E3S 11W1S	65-70 30-35	Żwap+P +(H) cęt pl jama	Zedmar AT/SB	żuchwa	F	głowa żuchwy	L	S-I	dorosły				
SQ	1090	10W4S	30-35	H+P+(P+H)	Zedmar AT/SB	ząb UP1	F	½ korony, 1/3 korzenia	L	S-X	J/A, (16-20lat)		*		
SQ	1145	10W4S	30-35	H+P+(P+H)	Zedmar AT/SB	ciemieniowa	F	fr. łuski	-	S-X?	młody osobnik?	NW?			
SQ	960	9W4S	25-30	Hsz+P+K	Zedmar AT/SB	piszczel	F	fr. trzonu z granią przednią	?	S-X?	dorosły?				
SO	538	12W4S	30-35	Pc.sz+H+K pl (ta sama co SQ)	Zedmar AT/SB	ciemieniowa?	F	fr. łuski	-	S-X?	młody osobnik?				
SM	1216	9W2S	40-45	P+H+K	w. Zed p. AT	ząb UI2?	F	korona i ½ korzenia	L?	S-XII	Adultus (18-22 lat)				
SN	1589	7W1N	55-60	Pdr+(Hpl)+K	w. Zed p. AT	ciemieniowa	F	fr. łuski ze szwem	-	S-XII	dorosły, młody?				
SU	363	5W2S	40-45	Tszbr+H+P+K+Ż	Zedmar / w. Zed ?	ząb LM3	✓	-	-	S-V	Juvenis (ok.17 lat)				
SO	683	13W4S	35-40	(Psz+H)+(Pz)+K	Zedmar / w. Zed ?	skroniowa	F	część skalista	-	S-IV	noworodek				
SA	251	3E11S	30-35	H+P+Ż	w. Zed ? p. AT	dystalny paliczek ręki	✓	-	-	S-IX	dorosły				
SM	1642	12W3S	60-65	K+Ż+wap+P	mezolit	ząb UC	✓	-	?	S-XI	dorosły?		*		
SN	1768	10W1N	70-75	lwap-gr+ Żw+K+(H)	mezolit?	czaszka	F	fr. kaloty	-	S-VII	Adultus (20 – 24/30 lat)	n-b			